ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΦΑΚΕΛΟΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ
ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ

«Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ 1830-1930»

Διδάσκουσα: Λ. Λούβη

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Περιεχόμενα

Αλ. Πολίτης., *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880,* Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1998. σ. 15-29, 61-72.....**σ.1-28**

Ι. Πετρόπουλος Αικ. Κουμαριανού, «Το Ανατολικό ζήτημα και ο αντίκτυπός του στην Ελλάδα», στο *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, τ. ΙΓ', σ. 81-83.....**σ.29-30**

Β. Σφυρόερας., «Περίοδος εσωτερικών ανωμαλιών και εξωτερικών πιέσεων (1847-1853)», στο *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, τ. ΙΓ', σ. 132-141.....**σ.31-40**

Στ. Παπαδόπουλος., «Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και ο ελληνισμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, τ. ΙΓ', σ. 143-148, 165-168.....**σ.41-50**

Αθ. Βερέμης., «Οι οθωμανικές μεταρυθμίσεις (Τανζιμάτ), στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σ. 168-171.....**σ.50-53**

Ιω. Διαμαντούρου., «Η Κρητική επανάσταση (1866-1869)»,στο *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, τ. ΙΓ', σ. 253-256.....**σ.54-57**

Γρ. Δαφνής., «Η στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στην Κρητική επανάσταση και η κατάσταση της χώρας ως το 1869», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σ. 277-283, 285-289.....**σ.58-69**

Ευ. Κωφός, «Από το τέλος της Κρητικής επανάστασης ώς την προσάρτηση της Θεσσαλίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, τ. ΙΓ', σ. 298-365 .....**σ.70-133**

Κ. Τσουκαλάς, «Η αγγλική επέμβαση στην Αίγυπτο και το επεισόδιο Καραλί – Δερβέν», «Στροφή της εξωτερικής πολιτικής προς την Αγγλία», «Η προσπάθεια ελληνοτουρκικής συνεργασίας και η σύγκρουση Τρικούπη -Ιωακείμ Γ'», στο *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, τ. ΙΔ', σ. 16-20 .....**σ.134-138**

Κ. Βεργόπουλος,. «Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη. Η κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας και οι πολιτικές συνέπειες για την Ελλάδα», στο *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, τ.ΙΔ, σ. 24-30.....**σ.139-144**

Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20ου αιώνα», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1900-1922. Οι απαρχές*, (επιστημ. επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ), Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ.9-35.....**σ.145-171.**

Αθ. Βερέμης, «Οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας 1923-1925», «Η εξωτερική πολιτική του Πάγκαλου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, τ.ΙΕ, σ. 285-290, 293-295.....**σ.172-178**

Κ. Σβολόπουλος, «Η Ελλάδα σε αναζήτηση νέου διακανονισμού των εξωτερικών σχέσεων 1926-1928», «Η νέα διαμόρφωση των εξωτερικών σχέσεων της Ελλάδος 1928-1932», στο *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, τ.ΙΕ σ. 342-355.....**σ.179-190**

Αλ. Πολίτης., *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*

Εισαγωγικό κεφάλαιο

Ένα ανεξάρτητο ελληνικό κράτος

Α΄. Τα ιστορικά δεδομένα

Όπως το ξέρουμε όλοι καλά, είναι εξαιρετικά δύσκολο για εμάς τους Νεοέλληνες, και ακόμα περισσότερο για τους Αθηναίους, να ιδούμε στον Παρθενώνα το καλλιτεχνικό μνημείο. Γιατι νομίζουμε πως τον ξέρουμε, επειδή μέσα στο κεφάλι-μας έχουμε κάποια εικόνα προσχηματισμένη, που μας εντυπώθηκε από τα παιδικά κιόλας χρόνια, μια εικόνα που προέρχεται από τα κακότεχνα σχέδια που κοσμούν κουτιά γλυκισμάτων, χαρτιά περιτυλίγματος, σχολικά βιβλία· είτε πάλι θεωρούμε πως τον έχουμε δει, επειδή αντικρύζουμε κάθε μέρα το θολό-του περίγραμμα από την οδό Πατησίων ή από κάποιο άλλο σημείο της πόλης. Για να μπορέσουμε να τον δούμε αισθητικά, να τον αποτιμήσουμε, όταν —αν κάποτε— ανεβούμε στον ιερό βράχο, χρειάζεται να αποδυθούμε σε μια διανοητική προσπάθεια ασύγκριτα πιο έντονη και δύσκολη απ' ό,τι τα πλήθη των τουριστών που ειρωνευόμαστε[1].

Ανάλογη προσπάθεια χρειάζεται νομίζω προκειμένου να εννοήσουμε το τί εσήμαινε για τους ελληνικούς πληθυσμούς του 1830 ένα

---

1. Πβ. τη συνομιλία του Γιώργου Σεφέρη με τον Ι. Ζυγομαλά — «πολύ φίνος, πολύ ανθρώπινος», τον χαρακτηρίζει ο Σεφέρης. Μιλάει ο Ζυγομαλάς: «Δυστυχώς δεν εγνώρισα ποτέ-μου την Ακρόπολη» — και καθώς τον εκοίταζα με απορία: «Μα δεν είν' έτσι;» πρόσθεσε· «όταν δεν υπάρχει πρώτη εντύπωση, μπορεί να πει κανείς πως δεν υπάρχει εντύπωση. Σεις είχατε πρώτη εντύπωση της Ακρόπολης, ευτυχώς». *Μέρες Α΄*, Αθήνα 1975, 62· εγγραφή με την ημερομηνία 1.6.1926. Ο Σεφέρης σπάνια αναφέρεται σε κουβέντες τρίτων στις *Μέρες*-του· εντυπωσιάστηκε λοιπόν.

ελεύθερο ελληνικό κράτος. Έχουμε τόσο συνηθίσει στην ιδέα, ώστε θεωρούμε αυτονόητο πρώτον πως η επανάσταση θα πετύχαινε οπωσδήποτε, δεύτερον πως η τουρκοκρατία δεν αποτελούσε παρά ένα ιντερμέδιο —πικρό, βαρύ, και πολύχρονο κάπως, αλλά πάντως ιντερμέδιο— στην ελεύθερη πολιτική ζωή του έθνους, και τρίτον πως οι Έλληνες ήταν έτοιμοι, προπαρασκευασμένοι, για να αντιμετωπίσουν την καινούρια αυτή κατάσταση, το ελεύθερο εθνικό κράτος.

Τίποτε από αυτά δεν ανταποκρινόταν στις πραγματικότητες των χρόνων εκείνων: και η επανάσταση, και ο δεκάχρονος πόλεμος, και η εγκαθίδρυση ενός ανεξάρτητου και σε εθνικές βάσεις στηριγμένου κράτους συνιστούσαν ρήξεις, βαθύτατες, με το άμεσο παρελθόν. Ούτε η τουρκοκρατία λογαριαζόταν για ιντερμέδιο. Οι Έλληνες θεωρούσαν ότι ανακτούν την πολιτική-τους ανεξαρτησία ύστερα από δύο χιλιάδες και παραπάνω χρόνια — η ελευθερία της Ελλάδας είχε καταλυθεί το 338 π.Χ., στη μάχη της Χαιρώνειας. Έτσι είχαν την αίσθηση ότι βίωναν κάτι το ριζικά καινούριο, που θα πει πως δεν είχαν συνειδητοποιήσει ούτε τι λογής δυσκολίες τους περίμεναν ούτε υπολόγιζαν πως μπορούσαν να υπάρξουν όρια και φραγμοί στις προσδοκίες-τους.

Προκειμένου λοιπόν να εννοήσουμε, εμείς, πώς περίπου διαμορφωνόταν η κατάσταση, καλό είναι να αρχίσουμε αναλύοντας τις πραγματικότητες της εποχής.

Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΜΙΑΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Εδώ και δέκα χρόνια περίπου, από το 1821, η Ελλάδα δεν βρισκόταν απλώς σε εμπόλεμη κατάσταση· βρισκόταν σε επαναστατική περίοδο: ο συνδυασμός αυτός ανέτρεπε, ενίοτε ριζικά, τις παλιές ιεραρχίες. Ο κάθε πολεμιστής που συγκέντρωνε δέκα, είκοσι, πενήντα στρατιώτες ονομαζόταν καπετάνιος, και μπορούσε έτσι να επιβάλει, βίαια, τη δική-του άποψη. Οι παλιές ιεραρχίες της κοινωνικής πυραμίδας είχαν ανατραπεί· ηγέτης μπορούσε να είναι ο οποιοσδήποτε. Έτσι η δημιουργία του ανεξάρτητου κράτους στηρίχτηκε σε μια καινούρια κοινωνική ισορροπία.

Έπειτα ήταν οι καθεαυτό πολεμικές καταστροφές: η καταστροφή της γεωργικής παραγωγής, οι πρόσφυγες, τα ορφανά. Ο πόλεμος δημιούργησε σημαντικές πληθυσμιακές ανακατατάξεις — να περιο-

ριστούμε σ' ένα μόνο, αλλά χαρακτηριστικό παράδειγμα: δύο πολιτείες αναδύθηκαν, το Ναύπλιο και η Ερμούπολη, η μία τελείως από το κενό, ενώ το πληθυσμιακό δυναμικό για τη δημιουργία μιας τρίτης, της Αθήνας, ήταν έτοιμο. Άλλες πολιτείες άδειασαν από τους Τούρκους και κατοικήθηκαν από το ελληνικό στοιχείο· η Ναύπακτος, η Τρίπολη, η Χαλκίδα. Ενίσχυση λοιπόν των αστικών στρωμάτων.

Ήταν ακόμα οι καθαρά πολιτικές αλλαγές: νόμοι, συντάγματα, εθνοσυνελεύσεις, που μπορεί να μην είχαν όλα άμεσο πρακτικό αντίκρυσμα, δήλωναν όμως μια ανατροπή στο ιδεολογικό αλλά και στο νομικό επίπεδο. Εξίσου ιδεολογική και πολιτική σημασία είχε η χειραφέτηση της ελληνικής εκκλησίας από το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης: εδώ η αίσθηση της τομής ήταν ακόμα πιο σημαντική, καθώς καταλύονταν δεσμοί αιώνων, που ο ιστός-τους απλωνόταν σ' ολόκληρη την κοινωνία[2].

Τέλος οι καθαυτό νοοτροπικές διαφοροποιήσεις. Ένας καινούριος, αστικότερος τρόπος ζωής κατακτούσε ολοένα έδαφος. Ρούχα ευρωπαϊκά, χοροί και δεξιώσεις, φροντίδα για την υγεία στις πόλεις, αναδιάρθρωση της πολεοδομίας —πλατείες, ευθυγραμμίσεις δρόμων[3]— εφημερίδες, τυπογραφεία, λέσχες. «Πάντως, μετά την Επα-

2. Η αποδέσμευση της ελληνικής εκκλησίας από το πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, άμεσο αποτέλεσμα αρχικά των αφορισμών της Επανάστασης απο τον Γρηγόριο Ε' και τους διαδόχους-του, και ύστερα μιας νεοτερικής αντίληψης περί ανεξάρτητου κράτους (εδώ θυμίζω και την επιρροή των Ρώσων επί του πατριαρχείου), προκάλεσε αρκετές εντάσεις τα χρόνια εκείνα, και άφησε βέβαια πληθώρα γραπτών τεκμηρίων. Τα γεγονότα μπορεί να τα παρακολουθήσει κανείς στο Charles A. Frazee, *Ορθόδοξος εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία 1821-1852*, Αθήνα 1987, μια καλή μαρτυρία είναι τα σχόλια του Αλέξανδρου Σούτσου, *Ο περιπλανώμενος... και η Αγγελία*, Αθήνα 1839, 160-168, πβ. και 61 (η «ρωσική ράβδος του Οικουμενικού Πατριάρχου»).

3. Ενδεικτική είναι η πολεοδομική δραστηριότητα που εκδηλώνεται στο Ναύπλιο αμέσως ύστερα από την εγκατάσταση της ελληνικής Διοίκησης, Νοέμβριο του 1823, δραστηριότητα που εντείνεται στα χρόνια του Καποδίστρια: φροντίδες για την ευθυγράμμιση των οδών, υδραγωγείο, υπόνομοι, ίδρυση Νοσοκομείου, και άλλα, ανάμεσα στα οποία το πιο χαρακτηριστικό, η πρόταση για χάραξη ενός βουλεβάρτου, με δενδροστοιχίες στις δύο πλευρές, ώστε να υπάρχει τόπος για περίπατο. Βλ. Ελένη Καλαφάτη, «Η πολεοδομία της Επανάστασης: Ναύπλιο, 1822-1830», *Τα Ιστορικά* 1, τχ. 2 (Δεκέμβριος 1984) 265-282.

νάσταση», έγραφε στα 1832 ένας γερμανός ταξιδιώτης, ο Λουδοβίκος Ρός, «πολλά έχουν αλλάξει στα ήθη και τα έθιμα. Πριν απ' αυτήν δεν τολμούσε κανένας Φράγκος ή Τούρκος να ρίξει μια ματιά στην πόλη» —στην Ύδρα αναφέρεται η περιγραφή— «χωρίς τον κίνδυνο να το βάλει στα πόδια, γιατι γινόταν αντικείμενο χλευασμού των χαμινιών. Ενώ τώρα όχι μονάχα πολλοί Έλληνες φοράνε φράγκικα, αλλά είδα κι έναν ταξιδιώτη Τούρκο που τριγύριζε στους δρόμους ανεμπόδιστα ανάμεσα στον κόσμο. Όχι λιγότερο φιλελεύθερη έγινε η συμπεριφορά των γυναικών. Παλαιότερα, μόλις και μετά βίας τολμούσε κανείς να τις κοιτάξει κατά πρόσωπο. Έχω φάει σε πολλά σπίτια όπου οι γυναίκες έτρωγαν μαζί-μας στο τραπέζι». Η, όπως του έλεγε ένας άλλος, αθηναίος αυτός, «είδαμεν πολλά καινούρια πράγματα, κι ανοίξαμε τα μάτια-μας κι *εμάθαμεν*»[4].

Το ελληνικό κράτος λοιπόν δεν κληρονομούσε απλώς κάποιες επαρχίες της νοτιοδυτικής άκρης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του 1820· κληρονομούσε μιαν επανάσταση, κι έπρεπε να διαχειριστεί τα κέρδη και τις ζημίες.

ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η καινούρια εξουσία ήταν, σαν αντίληψη, το ίδιο ριζικά διαφορετική. Το αστικό κράτος στηριζόταν σε μια πυραμίδα εξουσίας βαθμιδωτά δομημένη, με σαφείς δικαιοδοσίες, που τις όριζαν γραπτοί νόμοι· στηριζόταν στη διάκριση των εξουσιών —νομοθετικό, εκτελεστικό, δικαστικό— στηριζόταν τέλος σε μια κεντρική διοίκηση που η ισχύς της απλωνόταν μ' ένα πλέγμα υπαλλήλων και κάλυπτε όλην την επικράτεια. Αντίθετα το οθωμανικό καθεστώς ήταν χαλαρό, πολυαρθρωτό, αυθαίρετο και προσωποπαγές: η εξουσία κάθε τοπικού ηγέτη ποίκιλλε ανάλογα με τις ικανότητες, το κύρος-του και τις διασυνδέσεις που είχε με το σουλτανικό περιβάλλον — κάτι που

4. Ludwig Ross, *Erinnerungen und Mittheillungen aus Griechenland*, Βερολίνο 1863· χρησιμοποιώ την ελληνική μετάφραση: Λουδοβίκος Ρος, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα*, Αθήνα 1976, 138 και 265 αντίστοιχα· το «εμάθαμεν» ελληνικά στο γερμανικό πρωτότυπο· η δεύτερη αυτή μαρτυρία χρονολογείται στα 1833.

επέτρεπε την παράλληλη ανάπτυξη μικρότερων τοπικών ηγεσιών.

Συγχρόνως το οθωμανικό καθεστώς ήταν μια πολυεθνική αυτοκρατορία· η συνοχή-του θεμελιώνεται στην υποταγή όλων των υπηκόων στον ηγεμόνα, ανεξάρτητα από θρησκεία, φυλή, γλώσσα, εθνότητα ή ό,τι άλλο. Ενώ το ελληνικό κράτος βασιζόταν σ' έναν καινούριο, για την εποχή, συνεκτικό κρίκο, την εθνική συνείδηση. Η ανάπτυξή -του, οι τύχες-του γενικότερα προσδιορίζονταν από την ακτινοβολία του νεοτερικού αυτού ιδεολογικού πλέγματος. «Αλλ' ο Λέανδρος είναι και Έλλην, και ζει κατά τα 1833 και 1834. Ποίαι είναι αι πολιτικαί-του ιδέαι; Είναι άνθρωπος της προόδου, και Οθωνιστής επομένως. Εις τον Βασιλέα της Ελλάδος βλέπει την συγκέντρωσιν των εθνικών δυνάμεων ενεργουμένην, την ευνομίαν διαδεχομένην την αναρχίαν και την πρόοδον του έθνους καθ' ημέραν πραγματοποιημένην». Τα λόγια αυτά που ο Παναγιώτης Σούτσος βάζει στο στόμα του ήρωά-του —του ήρωα του πρώτου νεοελληνικού μυθιστορήματος[5]— είναι νομίζω αρκετά χαρακτηριστικά για το πώς εβίωναν τις καινούριες καταστάσεις οι άνθρωποι των χρόνων εκείνων.

Θα στηριχτούμε σε ένα μόνο παράδειγμα για να εικονογραφήσουμε τις διαφοροποιήσεις που επέφερε το καινούριο πολιτικό καθεστώς. Η Ελλάδα ήταν χώρα γεωργική, πρώτιστα. Επομένως κεντρικό σημείο για την κοινωνική οργάνωση ήταν η κατοχή της γης· αν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε μαρξιστικούς όρους, η ταξική πάλη είχε ως κύριο αντικείμενο τον έλεγχο και την κατοχή του βασικού παραγωγικού μέσου, της καλλιεργήσιμης γης.

Προεπαναστατικά το μεγαλύτερο μέρος της γης ανήκε στους οθωμανούς, που με την επανάσταση έχασαν, βέβαια, τα δικαιώματά -τους. Η αστικού τύπου εξουσία που εγκαθιδρύθηκε δεν ιδιωτικοποίησε αυτές τις γαίες, τις κράτησε ως εθνικές, και τις νοίκιαζε στους άμεσους καλλιεργητές. Το αποτέλεσμα ήταν να μην δημιουργηθεί στην Ελλάδα μεγάλη γαιοκτησία, και η γεωργική οικονομία να στηριχτεί στους μικρούς ελεύθερους καλλιεργητές. (Φυσικά κάποιοι προσπορίζονταν και πάλι την υπεραξία, αλλά την προσπορίζονταν είτε μέσω του εμπορίου είτε μέσω της ενοικίασης των φόρων, και όχι

5. Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, Ναύπλιο 1834, σελ. γ'.

ως άμεσοι ιδιοκτήτες.) Έτσι αγροτικό πρόβλημα δεν υπήρξε στην Ελλάδα παρά ύστερα από το 1881, όταν ακριβώς προσαρτήθηκαν η Θεσσαλία και τμήμα της Ηπείρου, όπου η απουσία ενός παρόμοιου καθεστώτος είχε επιτρέψει, τα ίδια εκείνα χρόνια, τη δημιουργία μεγάλων γαιοκτησιών, των τσιφλικιών[6].

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΙΝΟΥΡΙΟ

Να μην φανταστούμε, πάντως, ότι τίποτε στο ελληνικό κράτος δεν θύμιζε την κατάσταση του 1820: θα ήταν αφέλεια κάτι τέτοιο. Αντίθετα, έχει πολύ συχνά επισημανθεί η αναντιστοιχία ανάμεσα στο θεσμικό πλαίσιο που επιβάλλεται με την επανάσταση —και διατηρείται, τροποποιημένο, και στο ελεύθερο κράτος— και τα οικονομικά, κοινωνικά, νοητικά πλαίσια που υπήρχαν. Υπήρχαν πολλοί που υποστήριζαν και τότε πως η ύπαρξη πολιτικών κομμάτων, εκλεγμένης (από το 1844 και ύστερα) κυβέρνησης, ελευθεροτυπίας, αστικών ελευθεριών, ακόμα και του Πανεπιστημίου — όλου δηλαδή του πλέγματος ενός δυτικού, σύγχρονου, αστικού κράτους— ερχόταν σε αντίθεση με τις πραγματικότητες, τις δυνατότητες και το μορφωτικό επίπεδο του ελληνικού λαού. Θα θυμίσω απλώς το γνωστό ανέκδοτο του Κολοκοτρώνη, που μας φέρνει, ακριβώς, στο νοητικό πλαίσιο:

«Είπε μίαν φοράν εις τον Κυβερνήτην, μου χάλασες την Ελλάδα. —Γιατί; του απεκρίθη εκείνος. —Γιατι έπρεπε να το κάμεις 5 φράγκικο και 15 να το αφήσεις τούρκικο· μετά είκοσι χρόνους να το κάμεις 10 φράγκικο και να το αφήσεις 10 τούρκικο, και πάλι μετά είκοσι

6. Στηρίζομαι εδώ στην ανάλυση του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα. 1832-1871» στον τόμο Grothusen, κ.ά., *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1980, 226-230. Μολονότι δεν είναι στόχος-μου η βιβλιογραφική ενημέρωση για κάθε ζήτημα που θίγεται εδώ, κρίνω επωφελές να παραπέμψω, για μια γενική εικόνα, και στον György Ranki, *Περιφερειακές ευρωπαϊκές οικονομίες, 19ος-20ός αιώνας*, Ερμούπολη (Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων. Σειρά: Τα Σεμινάρια της Ερμούπολης) 1986.

χρόνους» και τα λοιπά, «ώστε μετά είκοσι άλλους τόσους χρόνους να γένει όλο φράγκικο»[7].

Πολύ έχει συζητηθεί ετούτη η αναντιστοιχία· το πρόβλημα ήταν σοβαρό, τόσο, που επιβίωσε στη σημερινή ιστοριογραφία: ακόμα υπάρχουν εκείνοι που νομίζουν ότι βιαστήκαμε να φραγκέψουμε, κι οι άλλοι που πιστεύουν απλώς ότι αργήσαμε να εξευρωπαϊστούμε. Όμως, αν αποφύγουμε τους σκοπέλους μιας «ιδεολογικής» ανάγνωσης του παρελθόντος —τι θα θέλαμε, ή τι θα ήθελαν οι άνθρωποι εκείνης της εποχής να είχε γίνει— μπορούμε νομίζω να θεωρούμε πως η αναντιστοιχία ανάμεσα στην πολιτική βούληση για εκσυγχρονισμό και στις όποιες κοινωνικές πραγματικότητες στάθηκε βασικό χαρακτηριστικό: δεν μπορούσε τότε η κοινωνία ούτε να μη φραγκέψει ούτε να εξευρωπαϊστεί εντελώς. Ήταν μια κεντρική-της αντίφαση, ναι, αλλά κοινωνίες δίχως αντιφάσεις δεν συναντάμε στην ιστορία.

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Χρειάζονται και άλλα πολλά για να κατανοήσουμε το πλαίσιο της εποχής. Θα αναφέρω δύο, θεμελιώδη κατά τη γνώμη-μου, χωρίς να σταθώ σ' αυτά διόλου· απλώς πρέπει να τα έχουμε κατά νου.

Το ένα είναι ότι στη διάρκεια της πεντηκονταετίας που εξετάζουμε η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και η μετατροπή των παραγωγικών σχέσεων —η ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, μ' άλλα λόγια— μεταμορφώνει με ταχείς ρυθμούς την όψη της παγκόσμιας κοινωνίας, κυρίως την Ευρώπη, και βέβαια την Αμερική. Είναι κάτι που συνήθως το λησμονούμε· θεωρούμε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό ως έννοια στατική, και επομένως τον εξευρωπαϊσμό ως σταθερό στόχο. Ό,τι ωστόσο έπρεπε να επιτευχθεί ήταν η ένταξη στη δυναμική της ευρωπαϊκής πορείας — για παράδειγμα, δεν αρκούσε να αποκτήσουμε σιδηροδρομικό δίκτυο,

7. *Διήγησις των συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836 υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης*, Αθήνα 1846, 288-289. Τα «Ρητά του Γέρο Κολοκοτρώνη», από όπου και το παραπάνω, τα συνέλεξε είτε τα κατέγραψε ο Γεώργιος Τερτσέτης.

έπρεπε ο σιδηρόδρομος να λειτουργήσει ως αναπτυξιακός παράγων.

Το δεύτερο είναι ότι χάρη στην ανάπτυξη ακριβώς της ευρωπαϊκής οικονομίας, αυτά τα ίδια χρόνια η οθωμανική αυτοκρατορία μπαίνει πιο αποφασιστικά στην επιρροή του δυτικού κόσμου. Είτε στα καθαρά οικονομικά ζητήματα, είτε στα κοινωνικά —παροχή πολιτικών ελευθεριών, και τα παρόμοια— είτε σε ζητήματα ιδεολογικών συλλήψεων και νοοτροπιών, αρχίζοντας από την ανάπτυξη των εθνικών συνειδήσεων, οι αλλαγές είναι σημαντικές. Και ο δεύτερος όρος σύγκρισης λοιπόν ήταν κινούμενος — σε ολόκληρη την τροχιά του ελληνισμού αυτά τα πενήντα χρόνια. Ίσως ετούτο να αποτελούσε μιαν από τις αιτίες των αλλεπάλληλων μεταπτώσεων — από την άκρα αισιοδοξία ώς την πιο μαύρη απελπισία— που χαρακτήριζαν, όπως θα δούμε, την αίσθηση που είχαν οι ίδιοι οι Έλληνες της εποχής για την πορεία-τους.

Β΄ *Τα καινούρια προβλήματα*

Προσπάθησα να παρουσιάσω ορισμένες σταθερές, ορισμένες συντεταγμένες, για να κεντρίσω τη φαντασία ώστε να προσεγγίσουμε κάπως με τον νού-μας το πλαίσιο που όριζε την ελληνική κοινωνία. Αλλά για να ξεκαθαρίσει περισσότερο το πλαίσιο πρέπει να επισημάνουμε και τα προβλήματα με τα οποία προικίστηκε το καινούριο ελληνικό κράτος αμέσως με την ίδρυσή-του.

Προικίστηκε: αυτός ο κάπως μεταφορικός όρος χρησιμοποιείται γιατι αποδίδει ένα κύριο χαρακτηριστικό των προβλημάτων· ότι όλα ήταν καινούρια, αναπάντεχα, και επισωρεύτηκαν ταυτόχρονα με τη δημιουργία του ελεύθερου κράτους, κατά τη δεκαετία 1830-1840[8].

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΠΑΣΗ

Το πρώτο ήταν η πολιτική διάσπαση των Ελλήνων. Ενόσο διαρκούσε η επανάσταση, το ζήτημα δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστεί: φυσικά και δεν θα περιλαμβάνονταν όλες οι περιοχές που κατοικούνταν από Έλληνες στο κράτος που επιδίωκαν να συστήσουν οι επαναστάτες· ακόμα και οι πιο τολμηρές απαιτήσεις περιορίζονταν στις επαρχίες που «σήκωσαν τα όπλα»[9] —πράγμα που βέβαια δεν έγινε αποδεκτό.

---

8. Το πολιτικό πλαίσιο μπορεί να το παρακολουθήσει κανείς επαρκώς από το John A. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Α΄-Β΄, Αθήνα 1985· το αγγλικό πρωτότυπο κυκλοφόρησε το 1968. Μια καλή πηγή για τα προβλήματα της εποχής αποτελεί το βιβλίο του Georg Ludwig von Maurer, *Das griechische Volk*, I-III, Χαϊδελβέργη 1835 (και φωτομηχανική ανατύπωση 1968)· ελληνική μετάφραση: Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, Αθήνα 1976.

9. Στο *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος* που ψηφίστηκε από την *Γ΄ εν Τροιζήνι Εθνικήν Συνέλευσιν* τον Μάιο του 1827 ορίζεται: «Επαρχίαι της Ελλάδος είναι όσαι έλαβον και θα λάβωσι τα όπλα κατά της οθωμανικής δυναστείας», Ανδρέας Ζ. Μά-

Αλλά τώρα, με την πραγματοποίηση του κεντρικού στόχου, του ανεξάρτητου κράτους, το πρόβλημα προέκυπτε οξύ: οι χριστιανικοί πληθυσμοί που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ελληνικοί βρίσκονταν σκορπισμένοι σε μια αχανή έκταση· συχνά αποτελούσαν ισχνές μειοψηφίες στα μέρη που κατοικούσαν, κι ακόμα και στις περιφέρειες που πλειοψηφούσαν αναμφισβήτητα, σπάνια αποτελούσαν αμιγή σύνολα. Ποιες από αυτές τις περιοχές θα αποτελούσαν στόχο μιας απελευθερωτικής πολιτικής; Όλα αυτά βγήκαν τώρα στην επιφάνεια, φανερώνοντας αρνητικές όψεις αδιανόητες παλιότερα. Ο ελληνισμός έσπασε ξαφνικά στα δύο — ελεύθεροι και αλύτρωτοι. Έπρεπε λοιπόν να αναζητηθούν ενοποιητικοί δεσμοί· νά ένα πρώτο, καινούριο πρόβλημα.

Και μάλιστα η διάσπαση αυτή προχώρησε ώς μέσα στο ελληνικό κράτος. Η δημιουργία του αποτελούσε ελκτικό πόλο και λόγω της αίγλης που το έστεφε, αλλά και λόγω των αναγκών του διοικητικού μηχανισμού. Οι επήλυδες προέρχονταν λοιπόν, κυρίως, από τα αστικότερα στρώματα του ελληνισμού — και να θυμηθούμε εδώ πως τέτοια στρώματα είχαν σχηματισθεί έξω από τα όρια του μελλοντικού ελλαδικού βασιλείου: Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Χίος, παραδουνάβιες ηγεμονίες, διασπορά. Οι γηγενείς λοιπόν των επαρχιών που επαναστάτησαν, είδαν ξαφνικά κάποιους αδελφούς, που ενώ δεν είχαν συμμεριστεί τα βάρη της επανάστασης και του πολέμου, επωφελούνταν από τα κέρδη, εκτοπίζοντάς τους από τις μισθοδοσίες του κρατικού προϋπολογισμού. Καινούριο πρόβλημα δυσεπίλυτο, δεύτερο αυτό, καινούρια διάσπαση του ελληνισμού, στο εσωτερικό της Ελλάδας: οι πολίτες του κράτους διαιρέθηκαν σε αυτόχθονες και ετερόχθονες —και η γεωγραφική ετούτη διάκριση έκρυβε, βέβαια, κοινωνικές αντιθέσεις.

μουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος υπό διαφόρων Εθνικών Συνελεύσεων συνταχθέντα πολιτεύματα*, Πειραιάς 1839, 68. Πβ. την απάντηση του Ιωάννη Καποδίστρια στα ερωτήματα των αντιπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων, *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, Δ', Αθήνα 1843, 344.

Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ: Ο FALLMERAYER

Τρίτο πρόβλημα, το ίδιο αναπάντεχο: οι θεωρίες για την καταγωγή των Νεοελλήνων που διατύπωσε, ακριβώς στα 1830, ο γερμανός ιστορικός Jakob Philipp Fallmerayer. Δεν πρόκειται βέβαια εδώ να ασχοληθούμε ούτε με την παρουσίαση ούτε με την ανατροπή των θεωριών -του· ό,τι μας ενδιαφέρει είναι η αναστάτωση που προκάλεσαν στον ιδεολογικό κόσμο των Νεοελλήνων. Το πλέον ατίμητο συστατικό της ύπαρξής-τους, η καταγωγή από τους αρχαίους Έλληνες, διαμφισβητούνταν κατά τρόπο συστηματικό και με επιχειρήματα από τον χώρο της επιστήμης. Το χειρότερο θα ακολουθούσε σύντομα: οι απόψεις του Φαλμεράιερ θα αποκτούσαν οπαδούς[10].

Προκειμένου να εννοήσουμε τις πραγματικές διαστάσεις του ζητήματος, χρειάζεται να το εντάξουμε σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο: την υποχώρηση του φιλελληνικού ρεύματος που για όλη τη διάρκεια της επανάστασης είχε πλημμυρίσει την Ευρώπη ολόκληρη.

Οι αιτίες αυτής της υποχώρησης είναι πολλές. Πρώτα πρώτα βέβαια ο κόρος, που εύλογα δίνει λαβές για τα αντίθετα συναισθήματα· υπήρχαν ωστόσο και άλλοι, ουσιαστικότεροι λόγοι. Ο ένας ήταν ακριβώς η ίδρυση του ελληνικού κράτους, που σήμαινε αναταραχή στις προϋπάρχουσες ισορροπίες, και επομένως αναταραχή στις αντιπαλότητες και στις συμμαχίες: βρέθηκαν πολλοί που θεώρησαν, λόγου χάρη, ότι η δημιουργία ενός ορθόδοξου βασίλειου στη νότια άκρη της βαλκανικής χερσονήσου θα έδινε στήριγμα σε κάποιες επεκτατικές βλέψεις των Ρώσων· έπαψαν λοιπόν να αντιμετωπίζουν με συμπάθεια τους Έλληνες.

Έπειτα η αρχαία ελληνική κληρονομιά —κληρονομιά ολόκληρης της Ευρώπης και του καινούριου κόσμου που ανέτελλε— απέκτησε

10. «Ουδέν υπάρχει απεχθέστερον εις πάντα Έλληνα φιλόλογον ή ιστορικόν του ονόματος του Φαλμεράυερ» σημείωνε στο 1872 ο αμερικανός πρόξενος στην Ελλάδα Tuckerman· βλ. Κάρολος Τάκερμαν, *Ο Έλληνες της σήμερον*, Αθήνα 1877, 279. Για το θέμα βλ. Γιώργος Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1982. Ελληνικά έχει μεταφραστεί μια διάλεξή-του του 1835. Ι. Φ. Φαλλμεράυερ, *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*, Αθήνα 1985.

με την ελληνική αναγέννηση νόμιμο διάδοχο. Αυτό στην αρχή στάθηκε θετικό, όμως σύντομα πολλοί διαπίστωσαν την ανεπάρκεια του κληρονόμου. Οι Νεοέλληνες δεν ανταποκρίνονταν στην ειδυλλιακή εικόνα που είχαν κατασκευάσει γι' αυτούς οι Ευρωπαίοι: ήταν κοντοί, άσκημοι, μαυριδεροί, με στραβές μύτες — πού εκείνα τα πάλλευκα, κρουστά αγάλματα! Ούτε τη σοφία του Πλάτωνα διέθεταν, ούτε την εγκαρτέρηση του Σωκράτη, ούτε την άσπιλη φιλοπατρία του Αριστείδη. Ήταν ένας λαός βάρβαρος, φιλοχρήματος, πονηρός και κακόμοιρος — κανείς δεν αναρωτήθηκε μήπως πίσω από όλα ετούτα τα ελαττώματα κρυβόταν απλώς η φτώχεια. Όχι, αυτοί οι αμόρφωτοι ανατολίτες μπορεί να ήταν γραφικοί, αλλά δεν μπορούσαν να διεκδικούν νόμιμα την κληρονομιά της κλασικής Ελλάδας, του πρότυπου ιδανικού κάθε ευρωπαϊκής αστικής κοινωνίας.

Αυτές τις τάσεις εκφράζει ο Φαλμεράιερ, και γι' αυτό οι θεωρίες του βρήκαν την απήχηση που βρήκαν. Και το πρόβλημα είχε τεράστια σημασία, γιατι αν σήμερα η διαδικασία της εθνικής συγκρότησης θεωρείται πολυσύνθετη ιστορική διαδικασία, την εποχή εκείνη η φυλετική καταγωγή λογαριάζονταν ως το ουσιαστικότερο συστατικό του έθνους. Αν ο Φαλμεράιερ είχε δίκιο, τι θα ένωνε τους —και πολιτικά, πια, διασπασμένους— Νεοέλληνες;

Η ΑΦΥΠΝΙΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ

Τώρα οι κίνδυνοι ήταν άμεσοι. Γιατι ακριβώς εκείνα τα χρόνια —τέταρτο καινούριο πρόβλημα, απρόσμενο παλιότερα— και με καταλύτη την ίδρυση ακριβώς του ελληνικού κράτους, οι υπόλοιπες εθνότητες της Βαλκανικής άρχισαν να διεκδικούν την αυτόνομη εθνική-τους παρουσία. Οι Βούλγαροι πρώτοι, λιγότερο επίφοβοι οι Σέρβοι, οι Ρουμάνοι, προς το τέλος του αιώνα οι Αλβανοί και οι Τούρκοι. Μονάχα για τους τελευταίους τα όρια μπορούσαν να είναι ευδιάκριτα. Πάντως, όποια και να ήταν, το γεγονός παρέμενε ότι οι Έλληνες απόκτησαν ξαφνικά ακάλεστους ανταγωνιστές των εθνικών-τους πόθων, έθνη που διεκδικούσαν μερίδιο στα οθωμανικά εδάφη.

Και η μοιρασιά δεν ήταν διόλου απλή υπόθεση. Το πλέξιμο των πληθυσμών είχε παγιωθεί από χρόνια, και ούτε η γλώσσα ούτε τα ασαφή «εθνικά» χαρακτηριστικά αποτελούσαν ασφαλείς προσδιορι-

στικούς παράγοντες. Συχνά ελληνόφωνοι και βουλγαρόφωνοι συνυπήρχαν στην ίδια πόλη, στο ίδιο χωριό, στην ίδια οικογένεια, ή πάλι, μικρές νησίδες ελληνόφωνων ήταν περικλεισμένες από συμπαγείς βουλγαρόφωνους πληθυσμούς. Έπειτα η έννοια της εθνικής συνείδησης, όντας κάτι το νεοτερικό, δεν είχε στατικές, είχε δυναμικές όψεις. Στο ζήτημα αυτό θα χρειαστεί να επανέλθουμε· ας σημειώσω για την ώρα ότι ενώ αυτή η δυναμική ήταν ευνοϊκή για τον ελληνισμό ώς τις δυο πρώτες, περίπου, δεκαετίες του 19ου αιώνα, από τα 1830 και ύστερα άρχισε να στρέφεται εναντίον-του.

Το ζήτημα της ανακατάταξης του πολιτικού χάρτη σύμφωνα με το καινούριο πια ιδεολογικό σχήμα, τις εθνικές συνειδήσεις, αποτελούσε τότε το κεντρικό πρόβλημα για τους περισσότερους ευρωπαϊκούς λαούς. Σήμερα το βλέπουμε με διαφορετικό μάτι, γιατι βέβαια έχει στο μεγαλύτερό-του μέρος λυθεί. Ωστόσο η λύση συνεπαγόταν πολέμους, καταστροφές, σκοτωμούς, προσφυγιές. Όταν όλα αυτά τα δεινά είναι προοπτική μέλλοντος κι όχι απλώς θλιβερό παρελθόν, ο νους του ανθρώπου θαμπώνει· δύσκολα μπορεί να λειτουργήσει ορθολογικά. Νομίζω πως πολλές από τις αντινομίες που παρουσιάζει ολόκληρος ο 19ος αιώνας, ο αιώνας των «εθνικοτήτων» όπως ονομάσθηκε, πολλές από τις αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τη σκέψη κορυφαίων-του εκπροσώπων, οφείλονται στην πίεση που ασκούσε, συνολικά σ' ολόκληρη την κοινωνία, ετούτη η θολή προοπτική που συναποτελούνταν από ελπίδες, χίμαιρες, φοβίες και μίση. Ο καθένας σκεφτόταν να βρει τρόπο πώς το πικρό ποτήρι της διανομής των πληθυσμών και των εδαφών με βάση τα εθνολογικά σύνορα θα το απόφευγε ο ίδιος και θα το πρόσφερε στον γείτονα.

Ένα λοιπόν η διπλή διάσπαση της εθνικής ενότητας, στον χώρο με τους ελεύθερους και τους αλύτρωτους, στην ελλαδική κοινωνία με τους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες· δύο η διάσπαση στον χρόνο με την αμφισβήτηση της καταγωγής από τον Φαλμεράιερ· τρία οι ανταγωνισμοί των άλλων εθνοτήτων. Δεν τελείωναν τα προβλήματα.

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ

Γιατι ήτανε και η ξαφνική, όπως θεωρήθηκε, αλλαγή της στάσης των μεγάλων ευρωπαϊκών Δυνάμεων απέναντι στο ελληνικό ζήτημα. Ενώ στη

διάρκεια του Αγώνα η στάση-τους ήταν ουδέτερη αρχικά, ευμενής αργότερα και σαφώς φιλική προς το τέλος-του —να μην ξεχνάμε πως η επανάσταση εκράτησε χάρη στα περίφημα δάνεια, τη ναυμαχία του Ναβαρίνου, την εκστρατεία του Μαιζόν και τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο— και ενώ η δική-τους πίεση ανάγκασε τον σουλτάνο να αποδεχθεί την ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, οι μεγάλες Δυνάμεις δεν παραδέχθηκαν να ασκήσει η ελεύθερη Ελλάδα αλυτρωτική πολιτική. Οι Έλληνες μπορεί βέβαια να είδαν τη δημιουργία του κράτους ως την απαρχή μιας διαδικασίας· αντίθετα όμως οι μεγάλες Δυνάμεις πρσώθησαν τη δημιουργία-του προκειμένου να αποκατασταθεί η ταραγμένη από την Επανάσταση ισορροπία της ανατολικής Μεσογείου.

ΤΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Σταθήκαμε έως τώρα σε προβλήματα που οι αιτίες-τους ανάγονταν περισσότερο σε εξωγενείς παράγοντες· ωστόσο δεν ήταν αυτά τα μόνα, υπήρχαν και εκείνα των οποίων οι αιτίες παρέμεναν ενδογενείς: οι Έλληνες ανακάλυψαν, και πάλι ξαφνικά, πως η αναπτυξιακή πορεία που ονειρεύονταν πριν από την επανάσταση, και που η μη πραγματοποίησή-της αποδίδονταν αποκλειστικά στην τουρκική κυριαρχία, δεν ήταν τόσο απλή[11]. Τα εμπόδια που ξεφύτρωσαν ήταν πολλαπλά, και σύμφυτα με την κοινωνική πραγματικότητα.

Θα φέρω μόνο ένα μικρό παράδειγμα: στα 1833 ο Αναστάσιος Πολυζωίδης, γνωστός τότε για την έντονη αντικαποδιστριακή-του δραστηριότητα, και που θα γινόταν γνωστότερος γιατι μαζί με τον Γ. Τερτσέτη αρνήθηκαν, λίγο αργότερα, να υπογράψουν τη θανατική καταδίκη του Θ. Κολοκοτρώνη, ετύπωσε ένα βιβλίο *Πολιτική οικονομία, ήτοι αρχές της επιστήμης του πλούτου* — μετάφραση, μετά πολλών προσθηκών. Το αφιέρωσε στον νεαρό Όθωνα, «προστάτη», όπως λέει η αφιέρωση, της ελληνικής βιομηχανίας[12].

---

11. Πολύ χαρακτηριστικά εκδηλωνόταν η καλοπροαίρετη αυτοπεποίθηση στην *Ελληνική Νομαρχία*, 1806: «μετά την επανόρθωσιν του γένους-μας δύο χρόνων διάστημα είναι αρκετότατον να ξαναδώσει εις ημάς τας προτέρας-μας αρετάς» σελ. 236 (έκδ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Αθήνα 1948, 179).

12. *Πολιτική οικονομία, ήτοι αρχαί της επιστήμης του πλούτου υπό Ιωσήφ Δροζί-*

Φυσικά πρέπει να διαβάσουμε την αφιέρωση σαν προτροπή. Από τον ηγεμόνα, προσωποποίηση του κράτους, οι Έλληνες προσδοκούσαν μέτρα που θα διευκόλυναν την ανάπτυξη της βιομηχανίας, που με τη σειρά-της θα μετέτρεπε την ελληνική οικονομία. Σήμερα ξέρουμε καλά ότι κάτι τέτοιο επιχειρήθηκε· μια σχετικά πρόσφατη και πολύ εμπερίστατη μελέτη για την ελληνική βιομηχανία αρχίζει με το κεφάλαιο: «Η αποτυχία του προστατευόμενου μεγάλου εργαστηρίου. 1833-1845»[13]. Η αντίθεση με την αφιέρωση του Πολυζωίδη εικονογραφεί ωραία την ανάλογη αντίθεση ανάμεσα στις αίσιες προοπτικές και τις σκληρές πραγματικότητες.

Δεν θα επιμείνω περισσότερο — άλλωστε ο στόχος-μου δεν είναι καθόλου μια ολοκληρωμένη αναλυτική περιγραφή. Είναι μονάχα να δώσω ένα πλαίσιο, ένα σημείο εκκίνησης της φαντασίας, που να μας επιτρέπει να τοποθετηθούμε στην εποχή, ή πιο σωστά, να την πλησιάσουμε ώστε να εννοήσουμε κάπως καλύτερα πώς εσκέφτονταν τότε οι άνθρωποι: τι εμπειρίες διέθεταν, τι δυνατότητες ή εμπόδια τους περίμεναν — συνειδητά ή ασυνείδητα.

ου. Μετάφρασις εκ του γαλλικού μετά πολλών προσθηκών υπό Α. Πολυζωίδου, Ναύπλιο 1833.

13. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, 15-51.

Δ΄ *Το μέλλον του ελληνισμού. Η Μεγάλη Ιδέα*

Ίσως κανένα άλλο ζήτημα να μην υπήρξε τόσο καυτό εκείνα τα χρόνια — και τα επόμενα, ώς το 1922. Ο όρος «Μεγάλη Ιδέα» σήμερα έχει μια αρνητική χροιά, αφήνει μια γεύση δυσάρεστη, στυφή· συχνά φορτώνουμε απάνω-του όλες τις κακοδαιμονίες της πρόσφατης ιστορίας.

ΣΤΕΝΑ ΟΡΙΑ

Ωστόσο πίσω από τον όρο κρύβεται μια πραγματικότητα ευρύτατη: το μέλλον, οι τύχες ολόκληρου του ελληνικού κόσμου. Τα όρια του ελλαδικού κράτους θεωρήθηκαν από όλους και προσωρινά και στενά, και τα στενά όρια θεωρήθηκαν με τη σειρά-τους η κύρια αιτία της κακοδαιμονίας-του. «Αφ' ού χρόνου οι κραταιοί του χριστιανισμού Προκρούσται εις στενόν και βραχύν ορίων κράββατον προσηλώσαντες την Ελλάδα, της απέκοψαν χείρας και πόδας», έγραφε στα 1848 ο Αλέξανδρος Σούτσος· «η Ελλάς κατά δυστυχίαν, φίλε-μου, είναι τόπος τόσον μικρός» σχολίαζε ο Δημ. Βερναρδάκης στα 1875, «τα στενά του βασιλείου όρια» θεωρούσε ως «κύρια αιτία» της αποτυχίας-του και ένας ξένος, ο Κάρολος Τάκερμαν. Τα ίδια έλεγε και το τραγούδι,

Στο κλουβί της Ελλάδος της στενής-μας κλεισμένοι

ένα τραγούδι που φαίνεται να δημιουργήθηκε στα χρόνια του Κριμαϊκού πολέμου. Το κλουβί ήταν ο ανασταλτικός φραγμός που αναχαίτιζε όχι μόνο την πραγματικότητα αλλά και τη σκέψη των Ελλήνων[53]. Η Μεγάλη Ιδέα φτιάχτηκε για να αντισταθμίσει αυτό ακριβώς.

---

53. Αλέξανδρος Σούτσος, *Παλαιά και νέα Ελλάς*, Αθήνα 1849, 15· Δημ. Ν. Βερναρδάκης, *Καποδίστριας και Όθων*, Αθήνα 1962, 8· Κάρολος Τάκερμαν, *Οι*

ΕΝΑΣ ΟΡΟΣ ΑΣΑΦΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΥΣΗΜΑΝΤΟΣ

Αν θα θέλαμε να επισκοπήσουμε τις μεταβολές που υπέστη στα χρόνια που μελετάμε ο όρος Μεγάλη Ιδέα, το περιεχόμενο δηλαδή που του απέδιδαν οι χρήστες-του, θα οδηγούμασταν σίγουρα σε αμηχανία. Τον όρο τον καθιέρωσε στα 1844 ο Κωλέτης, από το επίσημο βήμα της Εθνοσυνέλευσης. Αξίζει όμως να προσέξουμε πως και ο ίδιος νωρίτερα, στα 1835, μιλούσε ακόμα για «μεγάλες ιδέες» — έτσι αόριστα, και στον πληθυντικό αριθμό[54]. Όμως τελικά επικράτησε κάτι που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως σύνθημα, ένας όρος δηλαδή, όπου συναιρούνται οι ποικίλες εκφάνσεις και αποκρύπτονται οι νοηματικές αντιθέσεις. Είναι ενδεικτικό πως ενώ η ιστορία και η λαογραφία που αναφέρονται στο παρελθόν αποκτούν με τα χρόνια ευκρινέστερα περιγράμματα, η Μεγάλη Ιδέα, το μέλλον, στάθηκε αδύνατο να προσδιοριστεί με σαφήνεια.

Τρεις, σε πολλά αντικρουόμενες μεταξύ-τους προτάσεις, υποτάσσονται στο ίδιο λεκτικό περίβλημα. Άλλοι υπονοούσαν κυρίως την εδαφική επέκταση — και στο σημείο αυτό σοβούσε μια ενδότερη αντίφαση, που θα χρειαστεί να την αναλύσουμε παρακάτω. Άλλοι, ανάμεσά-τους ίσως και ο Κωλέτης, εννοούσαν μια πνευματική αναγέννηση τέτοιας ορμής, που θα έφερνε αυτοδίκαια τον ελληνισμό πλοηγό όλης της ανατολής· άλλοι βλέπουν την πραγματοποίησή-της

Έλληνες της σήμερον, 104, πβ. και 91-92· «στο κλουβί της Ελλάδας»: Αντ. Ν. Σιγάλας, *Συλλογή Εθνικών ασμάτων*, Αθήνα 1880, 83. Παρόμοια παραδείγματα πολλά θά μπορούσε κανείς να παραθέσει· βλ. λόγω χάρη εφημ. *Ήλιος*, 30, 6. 1833, σελ. 14· Σ. Α. Κουμανούδης, *Ημερολόγιον*, Αθήνα 1990, 97 (εγγραφή του 1848)· ωραία και ρητορικά το διατύπωσε ο Σπυρ. Τρικούπης στη συζήτηση της Εθνοσυνέλευσης του 1844 για τους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες «αν είναι στενά τα όριά-μας και στενός ο πληθυσμός-μας, δεν είναι όμως ούτε ο νους-μας στενός ούτε η καρδιά-μας». Παίρνω το παράθεμα από το Ι. Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843*, Αθήνα 1991, 124.

54. Σε υπόμνημά-του, γαλλικά γραμμένο, που αρχίζει ακριβώς έτσι: «Une des grandes idées», βλ. Κ. Διαμάντης, «Πρότασις καθιερώσεως εθνικών επετείων και δημοσίων αγώνων κατά το πρότυπον της αρχαιότητος κατά το έτος 1835», *Αθηνά*, 73-74 (1973) 307-325.

στην εσωτερική, περισσότερο, ανασυγκρότηση του κράτους[55]. Ας επιχειρήσουμε μια δειγματοληπτική περιπλάνηση.

Η εδαφική επέκταση, λοιπόν, πρώτα. Στον πρόλογο της *Πάπισσας Ιωάννας*, 1866 δηλαδή, ο Ροΐδης συνοψίζει, φυσικά με ειρωνεία, την «μεγάλην ιδέαν» στην απελευθέρωση των βόρειων επαρχιών — Θεσσαλίας και Ηπείρου— μονάχα[56]. Στο αντίθετο άκρο, ο Νικόλαος Σαρίπολος εκθέτει στα 1877 στον βασιλιά Γεώργιο τις απόψεις-του για τα εδάφη που διεκδικεί ο ελληνισμός: «εις έν Κράτος με πρωτεύουσαν την Κωνσταντινούπολιν, έχοντες δ' υπό τω σκήπτρω της Υ.Μ. πρός τη Κρήτη, τη Θεσσαλία και τη Ηπείρω, την Θράκην, την Μακεδονίαν, τον Εύξεινον μέχρι Τραπεζούντος, την μικράν Ασίαν και απάσας τας νήσους του Αιγαίου μηδέ της πατρίδος-μου Κύπρου εξαιρουμένης» ... «Πολύ εκτείνετε τα όρια της Ελλάδος, διέκοψέ-με ο βασιλεύς»[57]. Και λίγα χρόνια αργότερα, γράφοντας για ξένο κοινό: «Εδώ νομίζουμε πως είναι καθήκον-μας να αντιμετωπίσουμε μία κατηγορία που όλοι μας προσάπτουν σ' εμάς τους Έλληνες, πώς ο νούς-μας έχει σαλέψει από τη μεγάλη ιδέα να αναγεννήσουμε την ελληνική αυτοκρατορία με την Κωνσταντινούπολη για πρωτεύουσα. Ε, λοιπόν, ναί! εμείς οι Έλληνες πιστεύουμε, και δικαίως, πως η τουρκική κατάκτηση μας αφαίρεσε την πατρική κληρονομιά»[58].

---

55. Από την πλειάδα των μελετών περιορίζομαι στο βασικό άρθρο του Κ. Θ. Δημαρά, «Της Μεγάλης ταύτης ιδέας», *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό.π., 405-418 και 596-598 και στη διατριβή της Έλλης Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988 — βιβλίο πλούσιο, εξαιρετικά καλογραμμένο, έξυπνο, αλλά με διαφορετική προοπτική από όσα προτείνονται εδώ. Η δική-μου άποψη συγγενεύει (ενδεχομένως και να στηρίζεται) πιο πολύ με τη σύντομα διατυπωμένη σκέψη του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1831-1871», ό.π., (σημ. 6 στο «εισαγωγικό κεφάλαιο»).

56. Εμμ. Ροΐδης, *Άπαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Α', Αθήνα 1978, 75· πβ. και 353 («Επιστολαί ενός Αγρινιώτου»).

57. Νικ. Ι. Σαρίπολος, *Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα*, Αθήνα 1889, 240-241.

58. Νικ. Ι. Σαρίπολος, «Ce que la Grèce aurait pu être et ce qu' elle est», στο: *Τα μετά θάνατον*, Αθήνα 1890, 167 (μεταφράζω εγώ)· πβ. και 228. Η μεγάλη αυτή μελέτη γραφόταν γύρω στα 1883-1884 (ό.π., 257 πβ. και 150). Ο Σαρίπολος ήταν

Και πάλι, στα ίδια χρόνια, ο Κων. Παπαρρηγόπουλος: «Οι Σλάβοι ουδέν έχουσι των προσόντων των απαραιτήτων προς εκπλήρωσιν της μεγάλης ταύτης κοσμοϊστορικής εντολής», της κατάληψης δηλαδή της Κωνσταντινούπολης. «Εξ όλων των ιθαγενών φυλών της Ανατολής η μόνη ως εκ της ιστορίας αυτής και των σημερινών συστατικών προορισμένη να άρξει της Κωνσταντινουπόλεως είναι ομολογουμένως η ελληνική»[59].

Το 1864 ο Αναστ. Ν. Γούδας δημοσίευε, για να υποστηρίξει τις δικές-του, διαφορετικές απόψεις, έναν υποτιθέμενο διάλογο με έναν «αγαθό, αλλά λίαν εύπιστο πατριώτη». «Η Μεγάλη ιδέα φίλε-μου, τω απαντήσαμεν, ήτο και θα είναι το αιώνιον όνειρόν-μας (...) τότε μόνον θα λογισθώμεν ευτυχείς όταν αξιωθώμεν ν' ακούσωμεν μίαν λειτουργίαν εις την Αγίαν Σοφίαν· αλλά δια ν' απολαύσωμεν όλα ταύτα ταχύτερον, φρονούμεν ότι αντί να μεταχειρισθώμεν το καρυοφίλι (...) ή και αυτά τα του τακτικού στρατού όπλα, τα οποία σήμερον δυστυχώς (...) δεν τα έχωμεν, και διότι πεινώμεν (...) φρονούμεν ότι θα φθάσωμεν εκεί ασφαλέστερον, αν μεταχειρισθώμεν άροτρα, τέχνας, επιστήμας και πολιτισμόν»[60].

1872 ένας ξένος, ο Κάρολος Τάκερμαν περιγράφοντας τα «Ολύμπια», την έκθεση δηλαδή των ελληνικών προϊόντων που γινόταν τότε στο Ζάππειο μέγαρο, σχολιάζει: «Είναι και αύτη μία των πολλών άλλων ομοίων αυτή περιστάσεων καθ' άς η "Μεγάλη Ιδέα" της ελληνικής υπεροχής παρίσταται ημίν ζωηρά». Και για το ίδιο γεγονός, δύο χρόνια αργότερα, ένα σχόλιο από την *Οικονομική Επιθεώρηση*, το περιοδικό του Αριστείδη Οικονόμου: «Όσοι νομίζουσι ότι η μεγάλη ιδέα είναι καθαρώς στρατιωτική, λησμονούσι το είδος

στενός φίλος του Κωλέτη· βλ. και το ποίημα που έγραψε για τον θάνατό-του, *ό.π.*, 119-121). Ενδιαφέρον και για την πρωιμότητά-του (1848) είναι ανάλογο χωρίο, σελ. 242 κ.ε.

59. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Επίλογος της ιστορίας του ελληνικού έθνους*, Αθήνα 1877, 439 και 440· πβ. και την τελική παράγραφο του έργου, 455. Επαναλαμβάνονται και στη δεύτερη έκδοση του 1886· βλ. την επανέκδοσή-της, Αθήνα 1972, ΙΣ', 392 και 406.

60. Α. Ν. Γούδας, «Περί της Μεγάλης Ιδέας», *Μέλισσα Αθηνών*, 2 (1864) 96.

των οπλιτών τους οποίους δημιουργεί ο βιομηχανικός ημών αιών»[61].

Η τρίτη τώρα τάση, η εκπαίδευση. Κάνοντας λόγο, το 1860, ο Ιωάννης Τυπάλδος-Αλφονσάτος για το πανεπιστήμιο και το υπουργείο Παιδείας σημειώνει: «Δι' αυτού το Έθνος μέλλει να καταλάβει πάλιν εν τη Ανατολή ήν άλλοτε είχε θέσιν. Ουχί τα όπλα του Αλεξάνδρου κατέκτησαν την Ανατολήν, (...) ο Ελληνισμός κατέβαλε τους Ασιανούς, τα γράμματα»[62].

Και, για να κλείσουμε την περιπλάνηση, που κινδυνεύει να γίνει οδοιπορία, «με μία μόνο λέξη, "Μεγάλη Ιδέα"», οι πιο σώφρονες γίνονται ασυγκράτητοι και παράλογοι» σημείωνε ένας περιηγητής στα 1863[63].

Είναι αναμφίβολο πως η απροσδιοριστία εβοήθησε την δημοτικότητα του όρου· όμως ταυτόχρονα αυτή η ασάφεια, η έλλειψη του συγκεκριμένου, αυτή είναι που εμποδίζει και τη νηφαλιότητα. Μή ξέροντας τι ακριβώς θέλουν, οι Έλληνες της εποχής τα ήθελαν όλα. Φαίνεται πως ήταν κοινός τόπος να απεικονίζεται η Ελλάδα στις γελοιογραφίες των ευρωπαϊκών εφημερίδων «σαν παιδάκι φουστανελάς ντυμένο που όλο έκλαιγε και παραπονιούνταν». Σε μια τέτοια, «δημοσιευμένη στο ιταλικό σατιρικό φύλλο IL PAPAGALO», που, ως φαίνεται, έτσουζε πολύ τον παιδικό πατριωτισμό της Πηνελόπης Δέλτα, οι ευρωπαϊκοί λαοί «το περιτριγύριζαν και ρωτούσαν: "Τι θέλεις πάλι" και το φουστανελοντυμένο παιδί φώναζε: "Θέλω, θέλω το φεγγάρι"»[64].

---

61. Κάρολος Τάκερμαν, *Οι Έλληνες της σήμερον*, Αθήνα 1877, 140· πβ. και το σχετικό ειδικό κεφάλαιο 97-114. Τα λόγια του Αριστείδη Οικονόμου ειπώθηκαν στα εγκαίνια του Ζαππείου, *Οικονομική Επιθεώρηση*, τχ. 12 (Φεβρ. 1874) 572-573· δανείζομαι παράθεμα και παραπομπή από την Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, Αθήνα 1986, 265.

62. *Περί του νέου κανονισμού του Πανεπιστημίου και της τύχης των εν Ελλάδι διδασκόντων κρίσεις-τινες*, Αθήνα 1860, 60. Το φυλλάδιο κυκλοφόρησε ανώνυμα· ο συγγραφέας από τον Γκίνη-Μέξα, αρ. 8386.

63. Πρόκειται για τον Antoine Grénier, *La Grèce en 1863*, Παρίσι 1863, 230· δανείζομαι παράθεμα, μετάφραση και παραπομπή από το John A. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο*, Β', Αθήνα 1986, 645.

64. Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Πρώτες ενθυμήσεις*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, Αθήνα 1980, 125· πβ. και 152. Η μαρτυρία ανάγεται γύρω στα 1885.

Τελικά βέβαια ασάφεια του όρου, ασάφειες των προθέσεων, όλα οφείλονταν σε μια ουσιαστική εσωτερική αντινομία. Είδαμε, στο εισαγωγικό κεφάλαιο, πόσο δυσπροσδιόριστα ήταν όχι απλώς τα εδάφη, παρά και οι πληθυσμοί που θα περιλάμβανε μελλοντικά το ελληνικό κράτος. Όμως πίσω από αυτά τα προβλήματα κρυβόταν ένα άλλο. Τι είδους μορφή θα είχε αυτό το μελλοντικό ελληνικό κράτος; Θα ήταν μια ανάπτυξη του νεοτερικού, του εθνικού κράτους ή θα είχαμε μια αναβίωση του παλαιού, πολυεθνικού μοντέλου, της αυτοκρατορίας; Με άλλα λόγια, Αθήνα ή Κωνσταντινούπολη;

ΑΘΗΝΑ Ή ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ;

Το ερώτημα δεν είναι χωρίς σημασία. Γιατί ένα νεοτερικό κράτος, όπως το συμβόλιζε η Αθήνα, θα έπρεπε να αποδεχθεί τους εθνικισμούς και επομένως και τις αντιπαλότητες των υπόλοιπων βαλκάνιων, ενώ μια αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας θα επιχειρούσε να τους ενσωματώσει σε μια καινούρια πολυεθνική —ή σε μια ομοσπονδιακή, αλλά ας αφήσουμε το ζήτημα γιατί είναι περίπλοκο[65]— αυτοκρατορία, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Αν έχω καλά καταλάβει τα πράγματα, οι Έλληνες της εποχής δεν φαίνεται να είχαν συνειδητοποιήσει πως οι δύο λύσεις ήταν αντιφατικές, πως η Αθήνα αντιστρατευόταν την Κωνσταντινούπολη, πως, για να χρησιμοποιήσω μια σκόρπια και αχρονολόγητη σκέψη του Ανδρέα Λασκαράτου, του μόνου, όσο ξέρω, που διέκρινε το ζήτημα,

65. Τόσο η έννοια όσο και η ιστορία της βαλκανικής ομοσπονδίας έχουν περάσει από πολλά ιδεολογικά πρίσματα, ώστε να μας χρειάζεται προσεκτική μελέτη για να εννοήσουμε το ζήτημα. Οι απόψεις του Ρήγα ανήκουν σε προ-εθνικό πλαίσιο· είναι λοιπόν κάτι το ριζικά διαφορετικό, το ίδιο και οι βαλκανικές συμμετοχές στο '21. Στον ύστερο 19ο αιώνα, όσο έχω εννοήσει, ο όρος «ομοσπονδία» αποτελεί συνήθως την αλωπεκή ηγεμονικών τάσεων. Για το θέμα συνήθως παραπέμπουν στο L. S. Stavrianos, *Balkan Federation. A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*, Νόρθαμπτον Μασσ. 1944, ιδιαίτερα το κεφάλαιο «The First Balkan Alliance System 1860-1878», 84-122. Θυμίζω τη χρονολογία του βιβλίου· πιο κοντά στις πραγματικότητες, νομίζω, η Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο*, ό.π., κεφ. «Η βαλκανική συνεργασία», 337-346. Πρέπει να προσεχθούν και τα όσα σημειώνει ο Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, 357 και ιδίως 573-574.

«όταν η Ελλάδα γυρεύει να πάρει την Πόλη, γυρεύει να παρθεί από την Πόλη»[66]. Γιατι πραγματικά μια ανασύσταση του Βυζαντίου — εκτός που ήταν αυταπάτη— θα αποτελούσε κατά βάθος μια υποχώρηση και του ελληνικού εθνισμού.

ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΕΡΙ ΕΘΝΙΣΜΩΝ

Όμως αυτά δεν ήταν τότε ορατά. Και επειδή η αίγλη μιας ελληνικής αυτοκρατορίας εθόλωνε τη σκέψη, και γιατι υπήρχε ένα πρόσφατο ιστορικό παρελθόν που καθόριζε τον τρόπο της σκέψης — και που στάθηκε αδύνατον να συνειδητοποιηθεί ότι ήταν πια παρελθόν.

Εδώ χρειάζονται κάποιες περισσότερες εξηγήσεις. Από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, και έως τα χρόνια της επανάστασης, η ελληνική εθνική συνείδηση ήταν η μόνη, όπως είπαμε, που είχε ωριμάσει και συγκροτηθεί στα Βαλκάνια· οι υπόλοιπες βρίσκονταν ακόμα σε μηδενικό ή, το πολύ, εμβρυακό στάδιο. Παράλληλα στην εσωτερική πυραμίδα της οθωμανικής αυτοκρατορίας οι ελληνόφωνοι χριστιανοί κρατούσαν μιαν υψηλότερη κοινωνική βαθμίδα ήδη από τα χρόνια της κατάκτησης, γιατι αυτοί έλεγχαν το πατριαρχείο και την εκκλησιαστική ηγεσία γενικότερα. Η άνοδος του εμπορίου από τα μέσα του 18ου αιώνα τους ενίσχυσε ακόμα περισσότερο, με αποτέλεσμα μεμονωμένα άτομα ή και σύνολα να ελληνοφωνούν· η διάδοση των γραμμάτων, και λοιπόν των σχολείων, πολλαπλασίασε ετούτην την τάση, γιατι γλώσσα των γραμμάτων ήταν, πάλι, τα ελληνικά.

«Το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων του Ζαγορίου», στην Ήπειρο, έγραφε ένας ανώνυμος στο περιοδικό *Μέλισσα* το 1820, «κατάγεται από την ελληνικήν φυλήν (...) το δε επίλοιπον κατάγεται

66. Πρόκειται για την αρχική φράση ενός ευρύτερου σχετικού σχολίου, στη μια όψη ενός φύλλου χαρτιού· βλ. Φ. Μπουμπουλίδης, *Λυτά έγγραφα βιβλιοθήκης Σπ. Λοβέρδου*, Αθήνα 1961, 31-32. Όσοι άλλοι είχαν συλλάβει κάπως την αντίφαση του ζητήματος, το εβίωναν αρνητικά: «Η κατάρτισις του Ελληνικού Βασιλείου υπήρξεν αληθής δολοφονία της μεγάλης εθνικής ιδέας. Εφυλακίσθη το γένος εντός στενοχώρου ειρκτής», έγραφε, στον πρόλογο του «Αθανάση Διάκου» ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Αθανάσης Διάκος. Αστραπόγιαννος*, επιμ. Παύλος Λάμπρος, Αθήνα 1867, 37.

από βλαχικήν φυλήν, ήτις εξελληνίζεται καθημερινώς, και μόλις έτι οκτώ χωρία μεταχειρίζονται ακόμη την κουτσοβλαχικήν»[67].

Ή, μια άλλη μαρτυρία, του 1820 και αυτή, που αναφέρεται επίσης στα αμέσως προηγούμενα χρόνια. Πρόκειται για ένα σχολείο που λειτουργούσε στη μονή οσίου Ναούμ, κοντά στην Οχρίδα, και όπου ο δάσκαλος «Γεώργιος τους διδάσκει αδιακόπως την Ελληνικήν Γλώσσαν, και την κοινήν (δια το να είναι Βούλγαροι, και Αλβανίται, και το Γένος, και την Γλώσσαν) την εγκύκλιον φιλολογικήν παιδείαν», και τα λοιπά[68]. Ακόμα χαρακτηριστικότερος είναι ο έμμετρος πρόλογος που περιλαμβάνεται σε μια, ας την πούμε Μέθοδο νεοελληνικών, την οποία συνέταξε ο Δανιήλ Μοσχοπολίτης, Μοισιόδαξ, Βλάχος δηλαδή, και που τυπώθηκε το 1802. Διαβάζουμε εκεί:

Αλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, αλλόγλωσσοι, χαρείτε,
κι ετοιμασθείτε όλοι-σας Ρωμαίοι να γενείτε,
βαρβαρικήν αφήνοντες γλώσσαν, φωνήν και ήθη,
οπού στους απογόνους-σας να φαίνονται σαν μύθοι,
γένη-σας να τιμήσετε, ομού και τας πατρίδας,
τας αλβανοβουλγαρικάς κάμνοντες ελληνίδας.
Δεν είναι πλέον δύσκολον να μάθετε ρωμαίικα
και να μη βαρβαρίζετε με λέξεις πέντε δέκα.
Έχετε εις τα χέρια-σας συχνά και μελετάτε
το νεοτύπωτον αυτόν βιβλίον όπου πάτε[69].

Ενόσο οι υπόλοιπες βαλκανικες εθνικές συνειδήσεις δεν είχαν συγκροτηθεί, η ελληνοφώνηση ατόμων —ή και συνόλων— δεν συναντούσε αντιστάσεις. Γιατι οι πληθυσμοί δεν εβίωναν την ένταξη ως

67. «Σύντομος διατριβή περί του Ζαγορίου», *Μέλισσα*, τχ. 3 (Απριλ. 1821) 289 πβ. και 290.

68. Χαρίσιος Μεγδάνης, *Αγγελία περί του κατ' έτος τελουμένου κοινού Μνημοσύνου*, Βιέννη 1820, 81.

69. Δανιήλ [Μιχάλης Αδάμης Χατζή] ο Μοσχοπολίτης, *Εισαγωγική διδασκαλία. Περιέχουσα Λεξικόν τετράγλωσσον*, κλπ., δανείζομαι το παράθεμα από τον Em. Legrand, *Bibliographie Albanaise*, Παρίσι-Αθήνα 1912, 50-51. Για το ζήτημα βλ. και Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988.

εθνική, παρά απλώς ως κοινωνική μετάταξη: περνούσαν από μία κατηγορία χριστιανών —αυτή ήταν η ταυτότητά-τους— σε μιαν άλλη. Ο ελληνισμός κέρδιζε, αλλά δεν υπήρχε βουλγαρισμός ή αλβανισμός για να χάσει — αυτά ώς τα 1830, περίπου, όπως είδαμε, οπόταν άρχισαν να προβάλλουν η μία μετά την άλλη οι εθνικές συνειδήσεις.

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΕΘΝΙΣΜΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ

Με ένα τόσο ευνοϊκό και τόσο πρόσφατο παρελθόν δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε γιατί οι Έλληνες στάθηκε αδύνατον να απεμπολήσουν τους ανεδαφικούς οραματισμούς. Είχαν μείνει με την εντύπωση πως όλες ετούτες οι γοργές αλλαγές οφείλονταν μονάχα σε δικές-τους ολιγωρίες. Ωραία συνοψίζει αυτή την εντύπωση ο Νικόλαος Σαρίπολος το 1865: «Και όμως, οικτρόν και να το αναλογισθεί-τις! Ενώ ότε το όλον Ελληνικόν Έθνος διετέλει δούλον, ηλλήνιζον αι παραδουνάβιοι επαρχίαι, αδελφοποιείτο η Σερβία, ουδόλως εδιχοστάτει η Βουλγαρία, η δε Θράκη και η Μακεδονία καθαρώς ελληνίδες επαρχίαι εσεμνύνοντο να λέγονται· μετά την της Ελλάδος όμως απελευθέρωσιν εν τω στενώ αυτής κύκλω περιορίσθη και κατεκλείσθη, εν στενώ πεδίω χαμαιζήλων παθών τον πύθον αυτής κυλίουσα, ενώ θρασείς κλώπες», κλέφτες δηλαδή, «έναν προς έναν τους αδάμαντας του εθνικού αυτής διαδήματος κλέπτουσιν»[70].

Η δυσάρεστη και σκληρή πραγματικότητα έπρεπε οπωσδήποτε να αντιμετωπισθεί. Αντιμετωπίσθηκε στην πράξη: σχολεία, όπου ήταν δυνατόν να στηθούν, στήθηκαν· σύλλογοι, προπαγάνδα ελληνική. Όμως η ροή της ιστορίας δεν ήταν δυνατόν να ανατραπεί· φάνηκε λοιπόν απαραίτητη η καταφυγή στον νοητό κόσμο της φαντασίας,

70. «Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαιδεύσεως» στο: *Τα Μετά θάνατον*, ό.π., 420. Βλ. για το θέμα, την εργασία-μου «Η διαφοροποίηση της ελληνικής στάσης απέναντι στους Βουλγάρους στα μέσα του 19ου αιώνα», *Η Αριστερά Σήμερα*, τχ. 8 (Σεπτ.-Οκτ. 1984) 58-62 και Gunnar Hering, «Die Bulgaren in den Schriften griechischen Intellektueller in der Ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts», *Münchner Zeitschrift für Balkankunde*, 3 (1980) 47-66.

της αυταπάτης ακόμα: στον κόσμο των λόγων, των βιβλίων — εκεί δεν κρυβόταν άλλωστε η κύρια δύναμη του ελληνισμού, αιώνες τώρα;

Πριν από την επανάσταση οι έλληνες λόγιοι τόνιζαν ακριβώς τη σημασία που είχε η γλώσσα προκειμένου να προσδιοριστεί η εθνικότητα ενός συνόλου: «Η γλώσσα χαρακτηρίζει το έθνος, η γλώσσα το διακρίνει από των άλλων, η γλώσσα συνάπτει προγόνους και απογόνους»[71], έγραφε στα 1815 ο Νεόφυτος Δούκας. Δυο χρόνια αργότερα, 1817, πιο κοφτά ακόμα, ένας νεαρός μαθητής, ο Ανδρέας Θεοτόκης: «Το γαρ έθνος εκ μόνης της γλώττης χαρακτηρίζεται»[72]. Αργότερα όμως, όταν ο εξελληνισμός των Βαλκανίων υποχωρούσε, όταν σχολεία βουλγάρικα και ρουμάνικα άρχισαν να ανταγωνίζονται τα ελληνικά, το κέντρο βάρους θα μετατοπιστεί:

1855, ο Ικέσιος Λάτρις: «Οι δε νυν χριστιανικοί λαοί Θράκης, Μακεδονίας, Ηπείρου, Μικρασίας και λοιπής Ελλάδος συνδέονται καλώς σήμερον δια της Ελληνικής παιδείας και γλώσσης, πολύ δε φυσικότερον και στερεότερον έσονται συνδεδεμένοι και συγχωνευόμενοι μετά την ελευθέρωσιν του Βυζαντίου και την προσδοκωμένην Παλινόρθωσιν της Ελληνικής Μοναρχίας, δι' ής ήσαν ηνωμένοι έως χθες εις έν σώμα (...). Οι νυν λεγόμενοι κοινώς Αλβανοί και Βούλγαροι της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης εισίν Έλληνες πραγματικώς την καταγωγήν και την ιστορίαν και την γεωγραφικήν θέσιν, διατηρούντες εν εαυτοίς μετά του ξενικού ιδιώματος και την εθνικήν γλώσσαν, αλλά προσκαίρως μεταχειριζόμενοι πολλάκις εθνικόν-τι ιδιαίτερον όνομα μετά την πτώσιν της Ελληνικής Μοναρχίας, μη παύοντες δια τούτο του αγαπάν και ποθείν την ελευθέρωσιν του Βυζαντίου και την ανόρθωσιν της Εθνικής Μοναρχίας και το κράτος

---

71. Νεόφυτος Δούκας, «Απάντησις προς τον λεγόμενον μισοπόνηρον», *Επιστολή προς τον παναγιώτατον πατριάρχην Κύριλλον*, Βιέννη 1815, 74. Στο βιβλίο αυτό, συλλογή δοκιμίων κατά κάποιο τρόπο, η ίδια αντίληψη επανέρχεται, βλ. 26-27 και 57. Πβ. και την απάντηση του Ιγνάτιου Ουγγροβλαχίας, *Απολογία ιστορική και κριτική*, 1815, ιδίως 108-109.

72. *Αυτοσχέδιον πόνημα της ελληνικής γλώττης*, Κέρκυρα 1817: παίρνω το παράθεμα από τον Κ. Ν. Σάθα, *Νεοελληνικής φιλολογίας παράρτημα*, Αθήνα 1870, 295 (όπου χρονολογία έκδοσης από παραδρομή 1811). Για τον Ανδρέα Θεοτόκη βλ. Παν. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Ζακύνθου*, Γ', Ζάκυνθος 1887, 441-443.

της Ελληνικής γλώσσης (...). Ελλάδα (...) εννοούμεν και λέγομεν απαξάπαντες οι Ανατολικοί λαοί πάντα τα εντεύθεν του Δουνάβεως, της Σερβίας, της Ολμίας», του Μαυροβουνίου δηλαδή, «προς μεσημβρίαν μετά της Μικρασίας απάσης»[73].

Δέκα χρόνια αργότερα, 1864, ο Ευστάθιος Κλεόβουλος θεωρητικοποιεί ακόμη περισσότερο το ζήτημα: «ολίγη προσοχή δεικνύει ότι διακριτικόν και κύριον της εθνικότητος γνώρισμα δεν είναι πάντοτε και πανταχού φυλή και γλώσσα (...). Κατά ταύτα λοιπόν η σημερινή τάσις των λαών προς συγκρότησιν εθνικοτήτων, ορθώς νοουμένη (...) δεν σημαίνει την παλινδρόμησιν λαού-τινος εις την της αρχικής φυλής αρχέγονον και φυσικήν έξιν του βίου (...) αλλ' επιζητεί την εν τη αναπτύξει ένωσιν»[74]. Ορθώς νοουμένη λοιπόν εθνικότητα δεν είναι το να κοιτάζουμε πίσω, προς τη φυλή, τη γλώσσα, την καταγωγή, αλλά μπροστά, στην «ένωση» που φέρνει η διανοητική ανάπτυξη, η προσχώρηση δηλαδή στο ανώτερο επίπεδο του ελληνικού πολιτισμού.

Και για να τριτώσουν τα παραδείγματα, 1872, Θ. Ασκληπιάδης: «Εν δειναίς δια τον Ελληνισμόν περιστάσεσιν οι κάτοικοι των υπό βαρβάρων κατακλυσθεισών χωρών, οίον Μικράς Ασίας, Θράκης και Μακεδονίας, ένεκα βίας και μεγάλης πιέσεως, απώλεσαν την εαυτών γλώσσαν, διαφυλάξαντες μόνον τα σημεία της εγγράφου γλώσσης», το ελληνικό δηλαδή αλφάβητο, «ότι δε αι ειρημέναι χώραι κατοικούντο υφ' Ελλήνων, και δι' άλλων, και δια της πληθύος των εν αυταίς απαντωμένων ελληνικών αρχαιοτήτων, οίον αγαλμάτων, ναών, κτλ. αποδείκνυται»[75].

---

73. [Ικέσιος Λάτρις], *Πανελληνίς, πόνημα στιχηρόν* (...) *υπο Ευθύφρονος*, Ερμούπολη 1855, 134-135. Για τον Ικέσιο Λάτρι (1799-1881) βλ. Μιχ. Αργυρόπουλος, *Χρονικά της Ανατολής*, Α', Αθήνα 1944, 63 κ.ε.

74. [Ευστάθιος Κλεόβουλος], *Ο Βουλγαρισμός προ του ιστορικού, του εθνοπολιτικού και του εκκλησιαστικού βήματος*, Κωνσταντινούπολη 1864, 76, 81. Ολόκληρο το κεφάλαιο «έννοια της εθνικότητος», 75-81, θα μπορούσε να παρατεθεί. Για τον Ευστάθιο Κλεόβουλο (1824-1876) βλ. *Τα κατά την μνημόσυνον τελετήν του αοιδίμου μητροπολίτου Καισαρείας Ευσταθίου Κλεοβούλου*, Κωνσταντινούπολη 1876· πβ. και Ιωάννα Πετροπούλου, «Ο εξελληνισμός - εξαρχαϊσμός των ονομάτων στην Καππαδοκία», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 7 (1988-89) 193.

75. Θ. Ασκληπιάδης, *Τα δια των Βουλγάρων εν τη Ανατολή τεκταινόμενα*, Αθήνα

Βέβαια, ίσως και τα τρία παραδείγματα να ήταν και στα χρόνια -τους ακραία· ωστόσο δείχνουν καλά τα όρια στα οποία έφτανε, σε στιγμές παροξυσμού ο νοητικός κόσμος του ελληνισμού. Ούτε στάθηκαν σποραδικές οι ανάλογες στιγμές· το θερμό κλίμα των εθνικών διεκδικήσεων —από όλες, προφανώς, τις πλευρές— τις ευνοούσε.

«ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΖΩΝ ΜΑΛΛΟΝ ΔΙΑ ΤΗΣ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ»

Σταθήκαμε βέβαια σε σκόρπια παραδείγματα, μα που επιτρέπουν ελπίζω να καταλάβουμε αρκετά πως η ασάφεια, η ανεδαφικότητα, η πολυμορφία της Μεγάλης Ιδέας, η αδυναμία-της να στεριώσει σε κάποιο έδαφος, δεν οφειλόταν σε κακούς χειρισμούς ή σε ανεπάρκειες, παρά σε αίτια εγγενή. Γι' αυτό και δεν υπήρξε αντίπαλη θεωρία· όσοι την αντιπολέμησαν στηλίτευσαν απλώς τις υπερβολές-της, εσάρκασαν τις γελοιότητες, ή, μονάχα, τους πολιτικούς-τους εχθρούς: «ως επιτηδειότατος αγύρτης, κομπογιαννίτης», έγραφε γύρω στα 1870 για τον Κωλέτη ο Θεόδωρος Ρηγόπουλος, γραμματικός άλλοτε του Κολοκοτρώνη, «εκήρυττεν εαυτόν ηγέτην και αρχηγόν της Μεγάλης Ιδέας, και υπέσχετο εις τον Όθωνα ότι (...) θα εγκαθιδρύσει εν μια νυκτί τον βασιλέα και την βασίλισσαν εις τον θρόνον των Παλαιολόγων, φερομένους εις Κωνσταντινούπολιν ως δι' αεροστάτου»[76]. Αξίζει να παρατηρήσουμε πώς ο νουνεχής και ψύχραιμος Κουμανούδης σχολίαζε τη λέξη «μεγαλοϊδεΐτις» (νόσος) του Ειρηναίου Ασώπιου: «Διατί να πλασθεί αύτη η λέξις; Ίνα μας έλθει τάχα μικροϊδεΐτις υγεία;»[77].

Την όλη εικόνα συμπληρώνει ωραία η περιγραφή του Ανδρέα Συγγρού· αναφέρεται στη βάφτιση του διαδόχου, 1868: «Αι εορταί της βαπτίσεως ήσαν πράγματι μεγαλοπρεπείς, αλλά προ πάντων συγκινητικαί, διότι η Ελλάς απέκτα τέλος βασιλόπαιδα βαπτιζόμενον εν τη πίστει της ορθοδόξου εκκλησίας, και φέροντα το όνομα

1872, 21, υποσ. Ο Θ. Ασκληπιάδης μου είναι άγνωστος από αλλού.

76. Θεόδωρος Ρηγόπουλος, «Ανασκευή της "Ιστορίας της επαναστάσεως των Ελλήνων" του Αντ. Πρόκες-Όστεν», στο: *Απομνημονεύματα από των αρχών της επαναστάσεως μέχρι του έτους 1881*, επιμ. Αθ. Θ. Φωτόπουλος, Αθήνα 1979, 312.

77. *Συναγωγή νέων λέξεων*, Αθήνα 1900 και ^{2}1980, στο λήμμα.

28

Κωνσταντίνος, το οποίον παντός Έλληνος την καρδίαν εκ παραδόσεως συγκινεί, πολύ δε μάλλον συνεκίνει τότε, οπότε οι Έλληνες έζων μάλλον δια της φαντασίας ή δια της θετικότητος». «Τότε τουλάχιστον, καίτοι αεροβατούντες ηλπίζομεν, και το ελπίζειν είναι πάντοτε βέλτιον του απογοητεύεσθαι». Το κλίμα είναι θαρρώ όμοιο με εκείνο του Κουμανούδη· άλλωστε και οι δύο καταγραφές χρονολογούνται περί τα τέλη του 19ου αιώνα[78].

78. Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, Β', Αθήνα 1908, 173.

Τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα (1839 - 1841) καὶ ὁ ἀντίκτυπός του στὴν Ἑλλάδα

Τὸ διεθνὲς πλαίσιο

Ἡ νέα κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος, ποὺ ἄρχισε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1839, ὅταν οἱ ὑπερέχουσες στρατιωτικὲς δυνάμεις τοῦ Μωχάμετ Ἄλυ τῆς Αἰγύπτου ἔφεραν, μὲ τὴ συντριπτική τους νίκη στὸ Νεζίπ, γιὰ δεύτερη φορὰ στὸ χεῖλος τῆς καταστροφῆς τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἀνανέωσε τὶς ἑλληνικὲς προοπτικὲς γιὰ ἐπαναστατικὴ δράση σὲ ἑλληνικὲς περιοχὲς ποὺ δὲν εἶχαν συμπεριληφθεῖ μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Γενικὴ ἦταν ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ κτύπημα ποὺ δέχθηκε ἡ Τουρκία ἐπρόκειτο νὰ ἔχει συνέχεια καὶ πολλοὶ περίμεναν προέλαση τοῦ Μωχάμετ Ἄλυ μέσα ἀπὸ τὴ Συρία, γιὰ νὰ καταφέρει τὸ θανάσιμο πλῆγμα στὴν καρδιὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Μέσα στὴν περίοδο τῶν δύο χρόνων, ποὺ ἐκδηλώθηκε καὶ διατηρήθηκε ἡ κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος, ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία ἀνέπτυξε ἔντονη δραστηριότητα. Στὶς 27 Ἰουλίου 1839, ἕνα σχεδὸν μήνα ὕστερα ἀπὸ τὴ θεαματικὴ νίκη τοῦ Μωχάμετ Ἄλυ, οἱ πέντε μεγάλες εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις μὲ κοινὴ ἀνακοίνωση ἀνήγγειλαν τὴν ἀπόφασή τους νὰ ἐπέμβουν στὴν τουρκοαιγυπτιακὴ διαφορά, ποὺ ἀποτελοῦσε θέμα ζωτικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν Εὐρώπη. Μὲ τὴν πράξη αὐτὴ ἀνανεωνόταν ἡ εὐρωπαϊκὴ συνεννόηση γιὰ τὶς ὑποθέσεις τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς καὶ ἀποφασιζόταν ἡ εὐρωπαϊκὴ συνεργασία πρὸς χάρη τῆς ἀκεραιότητας τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ πρώτη αὐτὴ φάση τῆς κρίσεως σημειώνεται ἀνάμεσα στὸν Ἰούλιο τοῦ 1839 καὶ στὸν Ἰούλιο τοῦ 1840.

Ἀποκλείοντας τὴ Γαλλία, οἱ τέσσερις ἄλλες Δυνάμεις διαπραγματεύονταν τὴ Συνθήκη τοῦ Λονδίνου (15 Ἰουλίου 1840), μὲ τὴν ὁποία συμφωνοῦσαν νὰ ἐπιβάλουν διακανονισμὸ τῆς τουρκοαιγυπτιακῆς διαφορᾶς σὲ βάρος τοῦ Μωχάμετ Ἄλυ καὶ πρὸς ὄφελος τῆς Τουρκίας. Ὁ ἠθελημένος ἀποκλεισμὸς τῆς Γαλλίας ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ συνεννόηση δημιούργησε σχεδὸν συνθῆκες εὐρωπαϊκοῦ πολέμου, καθὼς ἐξαγριωμένοι οἱ Γάλλοι ἀπὸ τὴ διπλωματική τους ἀποτυχία ἐπιζητοῦσαν ἀποκατάσταση τοῦ γοήτρου τους. Αὐτὴ ἡ δεύτερη φάση τῆς κρίσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος τερματίσθηκε μὲ τὴν πτώση τῆς κυβερνήσεως τοῦ Thiers στὴ Γαλλία (Ὀκτώβριος 1840) ἢ μὲ τὴ συνθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας (27 Νοεμβρίου 1840), μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἀγγλία ἐπέβαλε τοὺς ὅρους της στὸν πασὰ τῆς Αἰγύπτου. Ἡ ἐπιστροφὴ τῆς Γαλλίας στὴν ὁμάδα τῶν ὑπόλοιπων Δυνάμεων ὁριστικοποιήθηκε μὲ τὴ Συνθήκη τῶν Στενῶν (13 Ἰουλίου 1841), μὲ τὴν ὁποία οἱ πέντε εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις συμφώνησαν νὰ ἀπαγορεύεται ὁ διάπλους τῶν Στενῶν σὲ ὅλα τὰ πολεμικὰ πλοῖα σὲ περίοδο εἰρήνης.

Κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1840 ὡς τὸν Ἰούλιο 1841, ἡ Γαλλία βγαίνοντας ἀπὸ τὴν ἀπομόνωσή της ἤρθε σὲ συνεννοήσεις μὲ τὴ Ρωσία, τὴν Αὐστρία καὶ τὴν Πρωσσία, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικότερα τὴν πρόσφατη ἐπικράτηση τῆς Ἀγγλίας στὶς ὑποθέσεις τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς. Στὴν τρίτη αὐτὴ φάση (Νοέμβριος 1840 - Φεβρουάριος 1841) πραγματοποιεῖται ἡ ἐπανένταξη τῆς Γαλλίας στὴν ὁμάδα τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, στὴν ὁποία τώρα εἶναι ἔκδηλη ἡ ὑπεροχὴ τῆς Ἀγγλίας, ἐνῶ στὴν τέταρτη φάση (Φεβρουάριος - Αὔγουστος 1841) εὐοδώνονται οἱ ἐνέργειες τῆς Γαλλίας, καθὼς εἶχε πλέον ἐπανενταχθεῖ στὴν ὁμάδα τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, γιὰ νὰ διεκδικήσει τὴ θέση της στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐσωτερικὴ κατάσταση εἶχε τόσο μεγάλη ἐξάρτηση ἀπὸ τὶς διεθνεῖς περιστάσεις, ὥστε ἡ ἑλληνικὴ πολιτική, μὲ μικρὲς μόνο διακυμάνσεις, πέρασε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀπὸ τέσσερις ἐπίσης παράλληλες φάσεις. Στὴ πρώτη φάση, ἐγκαταλείποντας τὴ φιλορωσικὴ στάση της καὶ προκρίνοντας πολιτικὴ προσεταιρισμοῦ ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, οἱ ὑπεύθυνοι κυβερνῆτες τῆς χώρας ἐπιδίωξαν νὰ ἀποσπασθεῖ ἡ Κρήτη ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία καὶ ἀπὸ τὸν αἰγυπτιακὸ ἔλεγχο μὲ διπλωματικὰ μέσα. Ἡ δεύτερη φάση χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση ἑνὸς ἐνδεχόμενου πολέμου μὲ τὴν Τουρκία, ἐνῶ ταυτόχρονα καλλιεργοῦνται ἐνέργειες γιὰ τὴ δημιουργία καλῶν σχέσεων μὲ τὴ Γαλλία, ποὺ τὴν ἔβλεπαν ὡς ἰσχυρὸ σύμμαχο στὴν περίπτωση εὐρωπαϊκῆς συρράξεως. Καινούριος προσανατολισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς πολικῆς σημειώνεται στὴν τρίτη φάση, ὁπότε ὑπάρχει ἔκδηλη ἡ τάση νὰ ἱκανοποιηθεῖ σὲ ὅλη τὴ γραμμὴ ἡ πανίσχυρη Ἀγγλία. Στὴν τέταρτη φάση παρατηρεῖται ἀναθέρμανση τῶν σχέσεων μὲ τὴ Γαλλία ἰδίως ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ χώρα αὐτή, ξεφεύγοντας ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ὑπεροχή, ξαναπῆρε τὴ θέση της ἀνάμεσα στὶς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις.

Ἡ «ἰδέα» τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων καὶ ἡ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος

Ἡ τύχη τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ συγκινοῦσε ἰδιαίτερα τοὺς Ἕλληνες κατὰ τὴν κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος τῶν ἐτῶν 1839-1841. Στὴν προηγούμενη κρίση (1831 - 1833), ὅταν ὁ Μωχάμετ Ἄλυ ἔδειξε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν πρόθεσή του νὰ ἀποτινάξει τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία, ὁ ἑλληνικὸς λαός, ταλαιπωρημένος ἀπὸ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο καὶ ζώντας μὲ τὴν προσμονὴ τοῦ νέου ἡγεμόνα, δὲν εἶχε ἰδιαίτερα ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὰ γεγονότα, ἐνῶ ὅλες οἱ ἑλληνικὲς προσπάθειες ἀνάμεσα στὰ 1833 - 1839 ἀφιερώθηκαν στὴν ἀναδιοργάνωση τῆς χώρας. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, ἄλλωστε, ἡ κατάσταση στὸ χῶρο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου παρέμενε σχετικὰ σταθερὴ καὶ δὲν παρακινοῦσε γιὰ καινούρια σχέδια καὶ παράτολμες περιπέτειες.

Στὰ 1839 τὰ πράγματα ἔπαιρναν διαφορετικὴ τροπή. Πολλοὶ Ἕλληνες, βρίσκοντας ἀπελπιστικὰ δυσχερὲς τὸ ἔργο τῆς ἀνασυστάσεως σωστὰ ὀργανωμένης πολιτείας, ἀπέβλεπαν σὲ ἄλλους πλέον ἄμεσους τρόπους γιὰ τὴ συγκρότηση βιώσιμου κράτους. Οἱ προφητεῖες, μέσο μὲ τὸ ὁποῖο διαδίδονταν σὲ ἀγροτικοὺς πληθυσμοὺς οἱ ἐνδόμυχες πατριωτικὲς ἐπιθυμίες τοῦ λαοῦ, ἄρχισαν πάλι νὰ κυκλοφοροῦν προλέγοντας συναρπαστικὲς μεταβολὲς στὶς τύχες τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὸ 1840. Ἡ κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος στὰ χρόνια 1839 - 1841 ἀναπτέρωνε τὶς ἑλληνικὲς ἐλπίδες παρέχοντας εὐνοϊκὲς προοπτικὲς γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἐθνικῶν πόθων.

Ὅλες οἱ ἑλληνικὲς κυβερνήσεις εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἔνταση ποὺ τὴν δημιουργοῦσαν οἱ δύο ἐντελῶς διαφορετικὲς ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων ὡς πρὸς τὸ νόημα καὶ τὴ λειτουργία τῆς πολιτείας. Θεωροῦσαν τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο μέλος τῆς εὐρύτερης εὐρωπαϊκῆς οἰκογένειας καὶ ὡς τὸ ὄργανο ποὺ θὰ εἶχε κύριο στόχο νὰ ἐξασφαλίζει στοὺς πολίτες του εὐδαιμονία. Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις τὸ κράτος ὄφειλε νὰ ἀποβλέπει σὲ διακανονισμὸ τῶν σχέσεων μὲ τὰ γειτονικὰ κράτη, νὰ ἐπιδιώκει εἰρηνικὲς διευθετήσεις στὰ θέματα ποὺ ἀνέκυπταν, νὰ συγκεντρώνει ὅλη τὴ φροντίδα του στὴν ἐξέλιξη καὶ τὴ βελτίωση τῶν ἐσωτερικῶν ὑποθέσεων. Τὸ ἔβλεπαν ὅμως συγχρόνως καὶ ὡς τὴν προσωρινὴ στρατιωτικὴ βάση, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἐξορμοῦσαν οἱ ἐλεύθεροι Ἕλληνες γιὰ νὰ ἀπελευθερώσουν τοὺς σκλαβωμένους ἀκόμη ἀδελφούς τους. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη ὑποχρέωνε κάθε ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ προσπαθεῖ νὰ ἐκμεταλλεύεται ὅλες τὶς ὑπάρχουσες δυνατότητες πρὸς ἀπελευθέρωση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων καὶ νὰ ἐπιδίδεται σὲ πολεμικὲς προετοιμασίες· νὰ διαμορφώνει τοὺς θεσμοὺς ὄχι σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τῶν λίγων ἐλεύθερων ἐπαρχιῶν, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὸ ὅραμα τῆς μελλοντικῆς αὐτοκρατορίας ποὺ θὰ εἶχε κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὸ τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τὸ περισσότερο συνδεδεμένο μὲ τὴν ἀπελευθερωτικὴ ἰδέα ἦταν οἱ ὁπλαρχηγοί. Οἱ εἰρηνικὲς συνθῆκες, ποὺ ἐπικρατοῦσαν ὕστερα ἀπὸ τὸ 1830, τοὺς εἶχαν ἀφαιρέσει κάθε εὐκαιρία γιὰ πολεμικὴ δράση. Τὴ μόνη δικαιολογία καὶ δικαίωση νὰ συνεχίζουν τοὺς παραδοσιακοὺς τρόπους ζωῆς μποροῦσε νὰ τοὺς τὴν προσφέρει ἡ ἰδέα αὐτή, ποὺ θὰ τοὺς ξανάδινε τὴ θέση καὶ τὴ δύναμη ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁπλαρχηγοὺς εἶχαν συνδεθεῖ ἤδη στὸ παρελθὸν μὲ τὸ «γαλλικὸ» κόμμα καὶ ἦταν ἐντελῶς φυσικὸ γι' αὐτοὺς νὰ ἐπιθυμοῦν τὴν ἀνανέωση τῶν παραδοσιακῶν τους δεσμῶν, στὴ φάση αὐτὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος ποὺ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα φαίνονταν νὰ εἶναι συναφῆ μὲ τὰ γαλλικά. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίοδο τὸ «γαλλικὸ» κόμμα ταυτίσθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ ποὺ ἔβλεπε τὸν πόλεμο ὡς τὸ καταλληλότερο μέσο γιὰ τὴν προώθηση τῶν ἀπελευθερωτικῶν σχεδίων. Ὁ Κωλέττης, ἀπὸ τὸ Παρίσι ὅπου βρισκόταν ἤδη ἀπὸ τὸ 1835, ἄρχισε νὰ ἀλληλογραφεῖ καὶ νὰ καλλιεργεῖ διακριτικὰ τοὺς πόθους καὶ τὶς φιλοδοξίες στρατιωτικῶν ἡγετῶν, ποὺ πίστευαν πὼς εἶχε τὴν ὑποστήριξη τῆς

Γαλλίας γιά μιά γενική ἐξέγερση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἀλλὰ καὶ ἡ στάση τοῦ Ὄθωνος, ποὺ μέσα στὸ 1840 ἐπιδεικτικὰ σχεδὸν προωθοῦσε τὴ σύσφιξη τῶν δεσμῶν μὲ τὴ Γαλλία, ἐνθουσίαζε τὸν ἑλληνικὸ λαὸ καὶ ἐνοχλοῦσε, φυσικά, τὶς ἄλλες διπλωματικὲς ἀποστολές. Ὁ Λάυονς ἰδίως ἀπέδιδε σὲ ἔμπνευση τοῦ βασιλιᾶ τὴ δημιουργία τῶν κινημάτων ποὺ ξέσπασαν, ὅπως θὰ σημειωθεῖ, στὴ Θεσσαλία καὶ στὴ Μακεδονία. Ἡ ἐπιτυχία τῶν ἀγγλικῶν στρατευμάτων στὴ Συρία ἐναντίον τοῦ Μωχάμετ Ἄλυ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ ἀποδυνάμωσε τὴν ἑλληνικὴ φιλογαλλικὴ πολιτική, μὲ ὅλες τὶς φιλοπόλεμες προεκτάσεις της. Ὅμως τὸ λαϊκὸ αἴσθημα γιὰ τὴν τύχη τῶν σκλαβωμένων ἀκόμη ἑλληνικῶν περιοχῶν δὲν μποροῦσε πάντα νὰ ἀναχαιτισθεῖ : ἡ Κρητικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1841 ἀποτελεῖ τὴν πιὸ ἰσχυρὴ ἀπόδειξη.

Ὁ Ὄθων βρέθηκε σὲ πολὺ δύσκολη θέση στὰ τέλη τοῦ 1840, ἔχοντας νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἄμεση πιθανότητα τῆς ἔνοπλης ἐξεγέρσεως, στὸ ἐσωτερικό, μὲ σκοπὸ τὴν ἐπιβολὴ πολεμικῆς πολιτικῆς γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τουρκοκρατούμενων ἑλληνικῶν ἐδαφῶν, καὶ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τὸν κίνδυνο εὐρωπαϊκῆς ἐπεμβάσεως. Ἄλλωστε ἡ Ἀγγλία τὸν κατηγοροῦσε ὅτι ἐνδίδοντας στὶς ἑλληνικὲς πατριωτικὲς ἐπιδιώξεις εἶχε διαψεύσει τὶς εὐρωπαϊκὲς προσδοκίες πὼς ἡ ἑλληνικὴ μοναρχία θὰ συνιστοῦσε παράγοντα μετριοπάθειας στὸν εὐαίσθητο χῶρο τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς. Τόσο σοβαρὴ εἶχε γίνει ἡ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα, ὥστε χρειάσθηκε νὰ ἔρθει στὴν Ἀθήνα (29 Δεκεμβρίου 1840 - Αὔγουστος 1841) ὁ Μαξιμιλιανός, διάδοχος τοῦ βαυαρικοῦ θρόνου, μὲ εἰδικὴ ἀποστολή.

Γιὰ νὰ συγκρατήσει τὴν κατάσταση ὁ Ὄθων ἔπρεπε νὰ ἀποκαταστήσει στὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο κάποια σταθερότητα, προχωρώντας συνάμα σὲ ὁρισμένες μεταρρυθμίσεις, ἀναγκαῖες καὶ ἐπιτακτικὲς ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξαγγελθεῖσα μεταρρυθμιστικὴ πολιτικὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τὸ Τάνζιματ, στὸ τέλος τοῦ 1839. Χωρὶς αὐτές, τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος φαινόταν προβληματικό, ἐφόσον οἱ Τοῦρκοι εἶχαν κιόλας προηγηθεῖ σὲ ἐξαγγελία τουλάχιστον μεταρρυθμιστικῶν μέτρων. Ἡ συγκρότηση ἐξάλλου «ἐθνικῆς» κυβερνήσεως, ποὺ θὰ συνοδευόταν ἀπὸ ἀπομάκρυνση τῶν Βαυαρῶν καὶ περιορισμὸ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἀποτελοῦσε σταθερὴ πλέον ἐπιδίωξη τῶν πολιτικῶν δυνάμεων τῆς χώρας.

Στὸν ἐξωτερικὸ τομέα ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ ἀποδείξει πὼς δὲ σκόπευε νὰ ἀποβεῖ ταραχοποιὸ στοιχεῖο στὸ χῶρο τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς. Ὁ βασιλιὰς ἔπρεπε νὰ καθησυχάσει τὶς Δυνάμεις καὶ ἰδίως τὴν Ἀγγλία, ποὺ εἶχε ἐνισχύσει τὴν ὑπεροχή της σ' αὐτὴ τὴ φάση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος. Ὅσο γιὰ τὴ Ρωσία, ἡ ἐμφανὴς δράση της στὴν Ἑλλάδα εἶχε κάπως περιορισθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναταραχὴ ποὺ εἶχε προκαλέσει ἡ ὑπόθεση τῆς Φιλορθόδοξης Ἑταιρίας, ὁ Κατακάζυ εἶχε φύγει γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴ Ρωσία καὶ τὶς τρέχουσες ὑποθέσεις διεκπεραίωνε ὁ ἐπιτετραμμένος τῆς πρεσβείας. Ὁ Πρόκες Ὄστεν, γυρίζοντας στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ ἐπίσκεψή του στὴ χώρα του μέσα στὸ 1840, εἶχε ὁδηγίες τοῦ Μέττερνιχ νὰ συνεργασθεῖ μὲ τὸ Λάυονς, ποὺ παρέμενε σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ὁ οὐσιαστικὸς παρατηρητής, ἂν ὄχι ρυθμιστής, τῶν ἑλληνικῶν πολιτικῶν πραγμάτων.

Οἱ Ἕλληνες θεώρησαν τὴν κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος στὰ χρόνια 1839 - 1841 κατάλληλη εὐκαιρία γιὰ ἐπαναστατικὲς ἐξορμήσεις στὶς βόρειες παραμεθόριες περιοχές, στὴ Μακεδονία καὶ στὴν Κρήτη. Στὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Μακεδονία Ἕλληνες στρατιωτικοί, ὁ Ἰ. Βελέντζας, ὁ Τσάμης Καρατάσος, καθὼς καὶ ὁ μοναχὸς Ἰλαρίων, συνεννοημένος μὲ τὸ Μακρυγιάννη, θέλησαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴ δυσχερὴ θέση στὴν ὁποία εἶχε βρεθεῖ ἡ Τουρκία χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα, ἐξαιτίας τῆς ἀντιδράσεως ὄχι μόνο τῆς Πύλης ἀλλὰ καὶ τῶν κυβερνήσεων τῆς Ἀγγλίας καὶ ἰδίως τῆς Γαλλίας. Ἐξάλλου οἱ ἀρχικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος (πρόταση τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν ἐξορίστων Κρητικῶν πρὸς τὴν Ἀγγλία στὸ τέλος τοῦ 1838 γιὰ «προσωρινὴ» κατάληψη τοῦ νησιοῦ ἀπὸ αὐτὴν ἢ ἀκόμη καὶ τὴν ἵδρυση ἀγγλικοῦ προτεκτοράτου) ἔμειναν ἀτελεσφόρητες, ὅπως καὶ ἡ ἔκκληση τῶν Κρητικῶν πρὸς τὶς Δυνάμεις, στὶς 10 Αὐγούστου 1839 καὶ νέες ἐκκλήσεις πρὸς τὴν Ἀγγλία τὸ Νοέμβριο καὶ τὸ Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου.

Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση κάτω ἀπὸ τὴν πίεση πολλῶν παραγόντων βρέθηκε ὑποχρεωμένη νὰ προωθήσει τὶς ἐνέργειές της γιὰ τὴ σύναψη τῆς ἐμπορικῆς συμφωνίας μὲ τὴν Τουρκία καὶ νὰ ἀφήσει νὰ ἀτονήσουν, πρόσκαιρα, ἐνέργειες ποὺ ἀπέβλεπαν σὲ ἱκανοποιητικὴ ἔκβαση τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος.

Στὴ συνθήκη τοῦ Λονδίνου, 3/15 Ἰουλίου 1840, τὴν ὁποία ὑπέγραψαν ἡ Ἀγγλία, ἡ Ρωσία, ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Πρωσσία, συμφωνήθηκε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα θέματα, καὶ ἡ ἔξωση τοῦ Μωχάμετ Ἄλυ ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ νησιοῦ κάτω ἀπὸ τὴ σουλτανικὴ κυριαρχία. Οἱ Κρητικοὶ θεώρησαν τὴ στιγμὴ κατάλληλη γιὰ νὰ ἀναλάβουν ἔνοπλο ἀγώνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ νησιοῦ τους. Πρὶν ὑπογραφεῖ ἡ ὁριστικὴ μεταβίβασή του στοὺς Τούρκους ἐξόριστοι Κρητικοὶ στὴν Ἑλλάδα (ὅπως οἱ Β. Χάλης, Ἰ. Κουμής, Ἐμμ. Πατελάρος, Ἀναγν. Τσουδερός, Βασιλακογιώργης, Ἐμμ. Δεικτάκης καὶ οἱ ἀδερφοὶ Χαιρέτη) καὶ μαζί τους ὁ νεαρὸς τότε Ἀλεξ. Κουμουνδοῦρος, συνεννοημένοι μὲ ὁπλαρχηγοὺς τῆς Κρήτης, ἔφθασαν στὸ νησὶ στὸ τέλος τοῦ 1840 καὶ λίγο ἀργότερα κήρυξαν τὴν ἐπανάσταση (22 Φεβρουαρίου 1841). Ἀρχικὰ ὁ Τοῦρκος διοικητὴς θέλησε νὰ διαπραγματευθεῖ μὲ τοὺς ἐπαναστάτες στὴ συνέχεια ὅμως ἔστειλε στρατιωτικὲς δυνάμεις στὰ ἐπαναστατικὰ κέντρα καὶ κατόρθωσε νὰ καταστείλει τὴν ἐξέγερση λίγους μῆνες ἀργότερα. Στὶς συμπλοκὲς ποὺ ἔγιναν στὸ Πρόβαρμα, στὸ Βαφέ, στὶς Βρύσες καὶ στὸ Ξυδὰ τῆς Πεδιάδος, οἱ ἑλληνικὲς ἀπώλειες ἦταν σημαντικές. Ἀβοήθητοι οἱ ἐπαναστάτες ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ ὑπὸ τὴν πίεση τῶν ξένων Δυνάμεων ἀναγκάσθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν ἀγώνα καὶ οἱ κυριότεροι ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς νὰ καταφύγουν στὴν Ἑλλάδα μαζὶ μὲ πολλὰ γυναικόπαιδα.

Ἡ ἐπανάσταση τῆς Κρήτης τοῦ 1841 καὶ ἡ καταστολή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους σημείωσε καὶ τὴν τελευταία φάση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος. Τὸν προηγούμενο χρόνο ἡ ἥττα τῶν αἰγυπτιακῶν δυνάμεων καὶ ἡ ἐκδίωξή τους ἀπὸ τὸ συριακὸ ἔδαφος ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ σὲρ Τσάρλς Νάπιερ ἔδειχνε ὅτι οἱ Δυνάμεις ἦταν ἀντίθετες σὲ πράξεις ποὺ ἔτειναν σὲ διαμελισμὸ καὶ διάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Μὲ τὴ συναίνεση τῶν Εὐρωπαίων, χάρη στοὺς ἀνταγωνισμούς καὶ τὶς διαμάχες τους, ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ διαδραματίζει τὸ ρόλο της στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή.

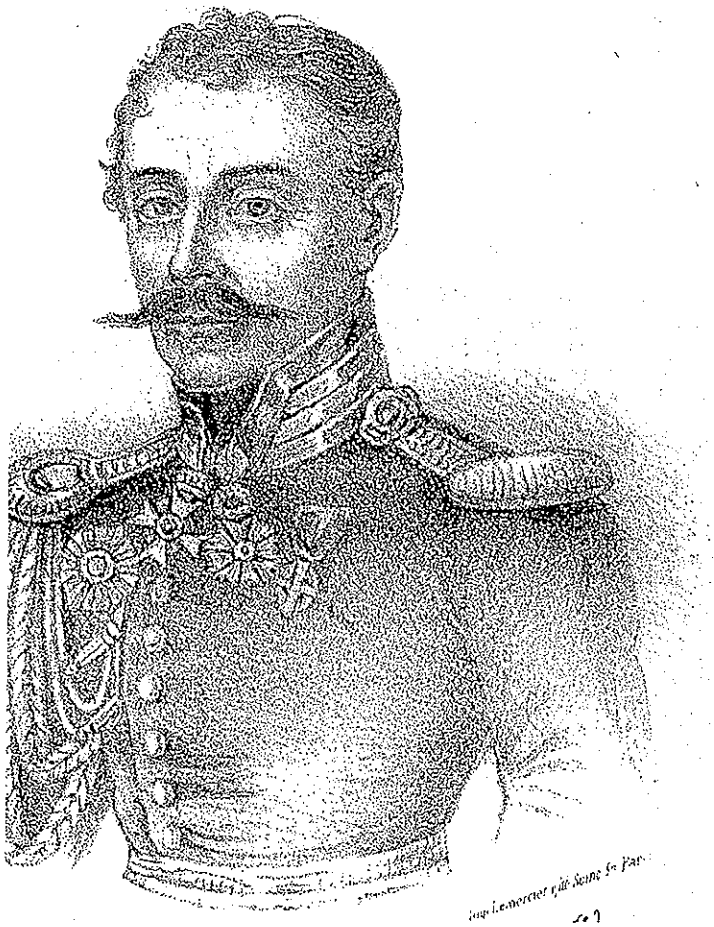

Κυβέρνηση Κίτσου Τζαβέλλα

Ὁ θάνατος τοῦ Κωλέττη, ποὺ ἤλθε σὲ μιὰ κρίσιμη φάση τῶν διεθνῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος, φαινόταν νὰ δημιουργεῖ πολιτικὸ ἀδιέξοδο: ἀπὸ τὰ στελέχη τοῦ «γαλλικοῦ» κόμματος κανένας δὲν εἶχε δείξει ὅτι θὰ ἦταν ἱκανὸς νὰ ἀναλάβει τὶς εὐθύνες τῆς κυβερνήσεως, ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὀξύτατα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ προβλήματα. Ὁ γραμματέας τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα Θουβενέλ, δύο μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη, εἶχε παρατηρήσει ὅτι «τὸ κόμμα τοῦ ἀνδρὸς δὲν θὰ δρέψηται τὴν τούτου κληρονομίαν» καὶ εἶχε ἐπισημάνει ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους τῆς κωλεττικῆς παρατάξεως δὲ θὰ εἶχε τὴν ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη τοῦ Ὄθωνος καὶ κανένας δὲ θὰ ἦταν πιὰ ἄξιος νὰ ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὴ Γαλλία.

Στὴν πραγματικότητα ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ Ὄθωνος στὸν Κωλέττη προερχόταν ὄχι τόσο ἀπὸ ἰδιαίτερη ἐκτίμηση πρὸς τὸ πρόσωπό του, ὅσο ἀπὸ τὴ βεβαιότητα ὅτι μὲ τὸν Κωλέττη πρωθυπουργὸ ἡ Ἑλλάδα θὰ εἶχε τὴν ἀνεπιφύλακτη ὑποστήριξη ὄχι μόνο τῆς Γαλλίας, ἀλλὰ καὶ τῶν κυβερνήσεων τῆς Αὐστρίας, τῆς Πρωσσίας καὶ τῆς Βαυαρίας. Εἶναι ἄλλωστε ἐνδεικτικὴ τῶν διαθέσεων τῶν διπλωματικῶν ἐκπροσώπων τῶν χωρῶν αὐτῶν στὴν Ἑλλάδα ἡ ἀνησυχία τους μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἴδιου τοῦ Ὄθωνος, ποὺ τὴν παραμονή του στὸ θρόνο συνέδεαν μὲ τὴν παντοδυναμία τοῦ γαλλόφιλου πρωθυπουργοῦ του. Ὁ διπλωματικὸς ἐκπρόσωπος τῆς Αὐστρίας στὴν Ἑλλάδα Πρόκες Ὄστεν, ὅταν πληροφορήθηκε τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη, εἶχε πεῖ, σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ Πισκατόρυ, ὅτι «τὸ πᾶν ἐτελείωσε, τίποτε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ. Ὁ βασιλεὺς δὲν ἔχει παρὰ νὰ ὑποκύψῃ ἢ νὰ φύγῃ».

Ὁ Ὄθων, μέσα σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες, ἀποφάσισε νὰ διατηρήσει στὴν κυβέρνηση τὸ κωλεττικὸ κόμμα, ἀναθέτοντας τὴν πρωθυπουργία στὸν Κίτσο Τζαβέλλα, ὑπουργὸ Στρατιωτικῶν ὡς τότε, καὶ μεταθέτοντας στὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, ποὺ τὸ κρατοῦσε ὁ ἴδιος ὁ Κωλέττης, τὸν ὑπουργὸ Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γεώργιο Γλαράκη.

Ὁ Τζαβέλλας εἶχε δείξει ἔξοχα στρατιωτικὰ προσόντα στὸν Ἀγώνα τοῦ 1821, εἶχε λάβει μέρος σὲ ἐθνικὲς συνελεύσεις ὡς πληρεξούσιος τῶν Σουλιωτῶν, εἶχε ἐπίσης φυλακισθεῖ κατὰ τὴν περίοδο τῆς διώξεως τοῦ Κολοκοτρώνη, ἀλλὰ ἀργότερα, μετὰ τὴν ἐνηλικίωση τοῦ Ὄθωνος, εἶχε ἀναλάβει ἀνώτερα στρατιωτικὰ ἀξιώματα καὶ εἶχε προσληφθεῖ ἀπὸ τὸν Ὄθωνα ὡς ὑπασπιστής του. Τὸ ἦθος καὶ ἡ γενναιότητά του ὅμως δὲν ἦταν ἀρκετὰ προσόντα γιὰ τὴν ἀνάληψη τῶν πρωθυπουργικῶν καθηκόντων σὲ μιὰ περίοδο ποὺ ἡ χώρα εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἔμπειρους πολιτικοὺς καὶ εὔστροφους διπλωμάτες. Τὸ βάρος καὶ τὴν εὐθύνη τῶν διπλωματικῶν χειρισμῶν γιὰ τὴ διευθέτηση τῆς ὑποθέσεως Μουσούρου ἀνελάμβανε ὁ Γλαράκης, ποὺ ἀνῆκε στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας στοὺς προοδευτικοὺς κύκλους, συγκεκριμένα στὸν κύκλο τοῦ «Λόγιου Ἑρμῆ» τῆς Βιέννης, εἶχε ἀντιπροσωπεύσει τὴ Χίο σὲ ἐθνικὲς συνελεύσεις κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγώνα καὶ ἀπὸ τὸ 1845 εἶχε ἀναμιχθεῖ ἐνεργότερα στὴ διοίκηση. Δὲν εἶναι ἄλλωστε ἄσχετο μὲ τὴν ἀνάθεση σ' αὐτὸν τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τὸ γεγονὸς ὅτι πολιτικὰ ἦταν προσανατολισμένος πρὸς τὸ «ρωσικὸ» κόμμα.

Κύριο ἔργο τῆς κυβερνήσεως Τζαβέλλα ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ διευθέτηση τοῦ ἐπεισοδίου Μουσούρου, ποὺ οἱ συνέπειές του δὲν ἦταν μόνο πολιτικές, ἀλλὰ καὶ οἰκονομικές. Στὶς 9/21 Αὐγούστου, λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη, ἡ Τουρκία εἶχε ἀπευθύνει ὑπόμνημα πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Ἀγγλίας, τῆς Ρωσίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Πρωσσίας, ποὺ τὸ εἶχε κοινοποιήσει καὶ στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, τονίζοντας ὅτι ἡ εὐθύνη γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ἑλληνοτουρκικῆς διαφορᾶς βαρύνει τὴν Ἑλλάδα, ἐναντίον τῆς ὁποίας ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ λάβει ὁρισμένα μέτρα. Τὰ μέτρα αὐτά, ποὺ ἀπέβλεπαν στὸν ἐξαναγκασμὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως νὰ ὑποχωρήσει, γνωστοποιήθηκαν τὴν ἴδια μέρα τῆς συντάξεως τοῦ ὑπομνήματος ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση πρὸς τὶς τουρκικὲς ἀρχές: τὰ ἑλληνικὰ προξενεῖα δὲ θὰ ἀναγνωρίζονταν καὶ οἱ ἐμπορικὲς ὑποθέσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκίας θὰ ρυθμίζονταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς τουρκικὲς

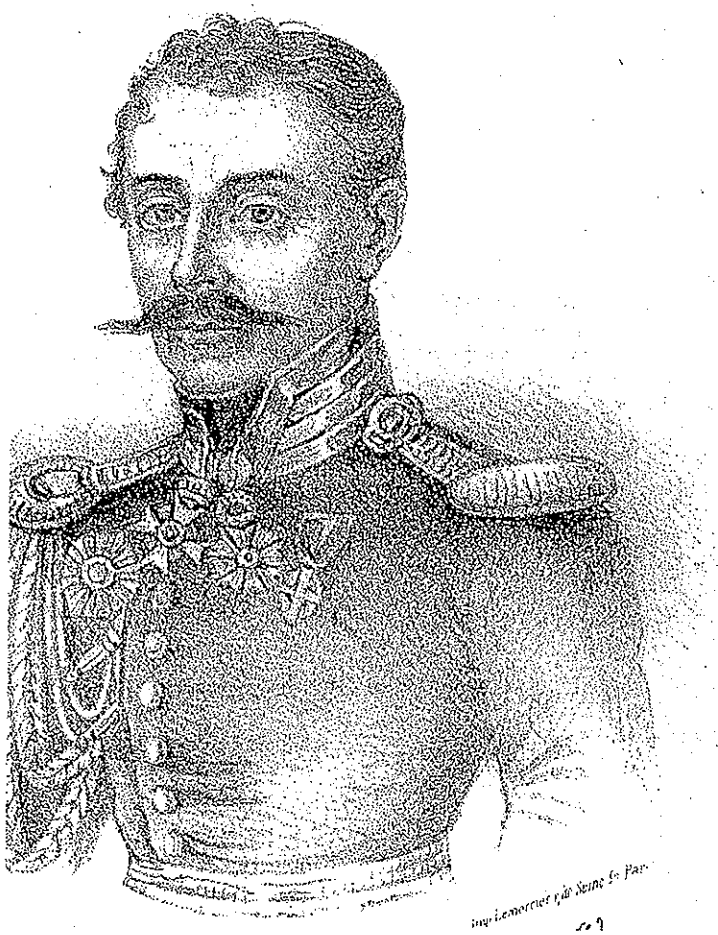

Κυβέρνηση Κίτσου Τζαβέλλα

Ὁ θάνατος τοῦ Κωλέττη, ποὺ ἦλθε σὲ μιὰ κρίσιμη φάση τῶν διεθνῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος, φαινόταν νὰ δημιουργεῖ πολιτικὸ ἀδιέξοδο: ἀπὸ τὰ στελέχη τοῦ «γαλλικοῦ» κόμματος κανένας δὲν εἶχε δείξει ὅτι θὰ ἦταν ἱκανὸς νὰ ἀναλάβει τὶς εὐθύνες τῆς κυβερνήσεως, ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὀξύτατα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ προβλήματα. Ὁ γραμματέας τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα Θουβενέλ, δύο μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη, εἶχε παρατηρήσει ὅτι «τὸ κόμμα τοῦ ἀνδρὸς δὲν θὰ δρέψηται τὴν τούτου κληρονομίαν» καὶ εἶχε ἐπισημάνει ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους τῆς κωλεττικῆς παρατάξεως δὲ θὰ εἶχε τὴν ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη τοῦ Ὄθωνος καὶ κανένας δὲ θὰ ἦταν πιὰ ἄξιος νὰ ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὴ Γαλλία.

Στὴν πραγματικότητα ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ Ὄθωνος στὸν Κωλέττη προερχόταν ὄχι τόσο ἀπὸ ἰδιαίτερη ἐκτίμηση πρὸς τὸ πρόσωπό του, ὅσο ἀπὸ τὴ βεβαιότητα ὅτι μὲ τὸν Κωλέττη πρωθυπουργὸ ἡ Ἑλλάδα θὰ εἶχε τὴν ἀνεπιφύλακτη ὑποστήριξη ὄχι μόνο τῆς Γαλλίας, ἀλλὰ καὶ τῶν κυβερνήσεων τῆς Αὐστρίας, τῆς Πρωσσίας καὶ τῆς Βαυαρίας. Εἶναι ἄλλωστε ἐνδεικτικὴ τῶν διαθέσεων τῶν διπλωματικῶν ἐκπροσώπων τῶν χωρῶν αὐτῶν στὴν Ἑλλάδα ἡ ἀνησυχία τους μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἴδιου τοῦ Ὄθωνος, ποὺ τὴν παραμονή του στὸ θρόνο συνέδεαν μὲ τὴν παντοδυναμία τοῦ γαλλόφιλου πρωθυπουργοῦ του. Ὁ διπλωματικὸς ἐκπρόσωπος τῆς Αὐστρίας στὴν Ἑλλάδα Πρόκες Ὄστεν, ὅταν πληροφορήθηκε τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη, εἶχε πεῖ, σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ Πισκατόρυ, ὅτι «τὸ πᾶν ἐτελείωσε, τίποτε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ. Ὁ βασιλεὺς δὲν ἔχει παρὰ νὰ ὑποκύψῃ ἢ νὰ φύγῃ».

Ὁ Ὄθων, μέσα σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες, ἀποφάσισε νὰ διατηρήσει στὴν κυβέρνηση τὸ κωλεττικὸ κόμμα, ἀναθέτοντας τὴν πρωθυπουργία στὸν Κίτσο Τζαβέλλα, ὑπουργὸ Στρατιωτικῶν ὡς τότε, καὶ μεταθέτοντας στὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, ποὺ τὸ κρατοῦσε ὁ ἴδιος ὁ Κωλέττης, τὸν ὑπουργὸ Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γεώργιο Γλαράκη.

Ὁ Τζαβέλλας εἶχε δείξει ἔξοχα στρατιωτικὰ προσόντα στὸν Ἀγώνα τοῦ 1821, εἶχε λάβει μέρος σὲ ἐθνικὲς συνελεύσεις ὡς πληρεξούσιος τῶν Σουλιωτῶν, εἶχε ἐπίσης φυλακισθεῖ κατὰ τὴν περίοδο τῆς διώξεως τοῦ Κολοκοτρώνη, ἀλλὰ ἀργότερα, μετὰ τὴν ἐνηλικίωση τοῦ Ὄθωνος, εἶχε ἀναλάβει ἀνώτερα στρατιωτικὰ ἀξιώματα καὶ εἶχε προσληφθεῖ ἀπὸ τὸν Ὄθωνα ὡς ὑπασπιστής του. Τὸ ἦθος καὶ ἡ γενναιότητά του ὅμως δὲν ἦταν ἀρκετὰ προσόντα γιὰ τὴν ἀνάληψη τῶν πρωθυπουργικῶν καθηκόντων σὲ μιὰ περίοδο ποὺ ἡ χώρα εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἔμπειρους πολιτικοὺς καὶ εὔστροφους διπλωμάτες. Τὸ βάρος καὶ τὴν εὐθύνη τῶν διπλωματικῶν χειρισμῶν γιὰ τὴ διευθέτηση τῆς ὑποθέσεως Μουσούρου ἀνελάμβανε ὁ Γλαράκης, ποὺ ἀνῆκε στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας στοὺς προοδευτικοὺς κύκλους, συγκεκριμένα στὸν κύκλο τοῦ «Λόγιου Ἑρμῆ» τῆς Βιέννης, εἶχε ἀντιπροσωπεύσει τὴ Χίο σὲ ἐθνικὲς συνελεύσεις κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγώνα καὶ ἀπὸ τὸ 1845 εἶχε ἀναμιχθεῖ ἐνεργότερα στὴ διοίκηση. Δὲν εἶναι ἄλλωστε ἄσχετο μὲ τὴν ἀνάθεση σ' αὐτὸν τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τὸ γεγονὸς ὅτι πολιτικὰ ἦταν προσανατολισμένος πρὸς τὸ «ρωσικὸ» κόμμα.

Κύριο ἔργο τῆς κυβερνήσεως Τζαβέλλα ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ διευθέτηση τοῦ ἐπεισοδίου Μουσούρου, ποὺ οἱ συνέπειές του δὲν ἦταν μόνο πολιτικές, ἀλλὰ καὶ οἰκονομικές. Στὶς 9/21 Αὐγούστου, λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη, ἡ Τουρκία εἶχε ἀπευθύνει ὑπόμνημα πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Ἀγγλίας, τῆς Ρωσίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Πρωσσίας, ποὺ τὸ εἶχε κοινοποιήσει καὶ στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, τονίζοντας ὅτι ἡ εὐθύνη γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ἑλληνοτουρκικῆς διαφορᾶς βαρύνει τὴν Ἑλλάδα, ἐναντίον τῆς ὁποίας ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ λάβει ὁρισμένα μέτρα. Τὰ μέτρα αὐτά, ποὺ ἀπέβλεπαν στὸν ἐξαναγκασμὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως νὰ ὑποχωρήσει, γνωστοποιήθηκαν τὴν ἴδια μέρα τῆς συντάξεως τοῦ ὑπομνήματος ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση πρὸς τὶς τουρκικὲς ἀρχές: τὰ ἑλληνικὰ προξενεῖα δὲ θὰ ἀναγνωρίζονταν καὶ οἱ ἐμπορικὲς ὑποθέσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκίας θὰ ρυθμίζονταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς τουρκικὲς

ἀρχές. Οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοι τοῦ τουρκικοῦ κράτους θὰ ἐφοδιάζονταν μὲ διαβατήρια γιὰ ὑποχρεωτικὴ ἀναχώρηση καὶ τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα ἢ οἱ Ἕλληνες ἐμπορευόμενοι μποροῦσαν νὰ μεταβαίνουν στὰ λιμάνια ἢ στὰ ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Τουρκίας, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ὑψώσουν στὴν περίπτωση αὐτὴ ἑλληνικὴ σημαία. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ θὰ ἴσχυε μόνο γιὰ ἕνα μήνα καὶ γινόταν γνωστὸ ὅτι «παρελθούσης τῆς διορίας ταύτης ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς ἐμπόρους καὶ τὰ πλοῖα νὰ ἐκφορτώνουν ἢ φορτώνουν ἐμπορεύματα εἰς τὸ Ὀθωμανικὸν κράτος, οἱ δὲ μὴ ἀναχωρήσαντες Ἕλληνες θὰ θεωροῦνται Ὀθωμανοὶ ὑπήκοοι».

Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων αὐτῶν θὰ σήμαινε τὴ νέκρωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας, ποὺ μόλις εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσονται καὶ πάλι μετὰ τὴν ἀδράνεια τῆς πρώτης περιόδου τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ ποὺ χῶρος δραστηριότητάς τους ἦταν τὸ Αἰγαῖο. Ἡ προσπάθεια τῶν Ἑλλήνων πλοιοκτητῶν νὰ ὑψώσουν γαλλικὴ σημαία δὲν τελεσφόρησε, γιατὶ σύμφωνα μὲ δήλωση τοῦ Πισκατόρυ μιὰ τέτοια ἐνέργεια ἀπαγορευόταν ἀπὸ τὴ γαλλικὴ νομοθεσία. Ἀντίθετα ἡ Ρωσία, ἀσκώντας τὴν πολιτικὴ τοῦ προσεταιρισμοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ θέλοντας νὰ ἐκμεταλλευθεῖ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ τὴν κατάσταση, ἐπέτρεψε τὴ χρησιμοποίηση τῆς σημαίας της καὶ ἔγινε, κατὰ τὸ Θουβενέλ, ἡ μόνη χώρα ποὺ «προσεκόμιζε ὀφέλη ἐκ τῆς ἑλληνοτουρκικῆς διαφορᾶς».

Στὴν τουρκικὴ ἀδιαλλαξία ἀπάντησε ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση μὲ ὑπόμνημα ποὺ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Γλαράκης ἀπηύθυνε στὶς 4/16 Ὀκτωβρίου πρὸς τὶς πέντε μεγάλες Δυνάμεις. Στὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος αὐτοῦ, ποὺ δείχνει ἐναργέστατα τὴν κρισιμότητα τῆς καταστάσεως, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐελιξία μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζε τὸ πρόβλημα ὁ Γλαράκης, ἀφοῦ ἐξέθετε τὰ γεγονότα καὶ τόνιζε τὶς προσπάθειες ποὺ εἶχαν καταβληθεῖ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, κατέληγε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση θεωροῦσε καθῆκον της νὰ δηλώσει «ὅτι, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τοὺς ἀπ' εὐθείας τρόπους ἐνεργείας, περὶ τῶν ὁποίων θὰ εἶχε δικαίωμα νὰ διαμαρτυρηθῇ καὶ ἐκ τῶν ὁποίων θεωρεῖ ἑαυτὴν θιγεῖσαν, εἶναι πρόθυμος νὰ παραμείνῃ πιστὴ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ συμβιβασμοῦ, ὅπως ἐξ ἀρχῆς εἶχε τοῦτο ἀποδεχθῇ, ὅτι ἐὰν ἀκόμη αἱ Δυνάμεις ὑπεδείκνυον ἕνα νέον τρόπον συμβιβασμοῦ, ἡ Ἑλλάς, ἡ ὁποία μόλις πρό τινος ἔδωσε δείγματα τῶν αἰσθημάτων της διὰ τῶν νομίμων ἀντιπροσώπων της, θὰ εἶναι διατεθειμένη νὰ ἀποδεχθῇ εὐμενῶς πᾶν ὅ,τι δὲν θὰ ἦτο ἀσυμβίβαστον μὲ τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ στέμματος καὶ τὴν τιμὴν τῆς χώρας».

Ἡ συμβιβαστικὴ στάση τῆς Ἑλλάδος δημιουργοῦσε ἐλπίδες τερματισμοῦ τῆς διαφορᾶς, ἡ Τουρκία ὅμως παρέμενε ἀδιάλλακτη καὶ τόνιζε σὲ νέο ὑπόμνημά της πρὸς τὶς μεγάλες Δυνάμεις τῆς 12/24 Νοεμβρίου ὅτι δὲ θεωροῦσε ἱκανοποιητικὴ καὶ ἐποικοδομητικὴ τὴν ἑλληνικὴ ἐνέργεια καὶ ἀντίθετα θεωροῦσε βέβαιο «ὅτι τὸ Ἀνακτοβούλιον τῶν Ἀθηνῶν ἀπεφάσισε νὰ ἐμμένῃ ἀρνούμενον τὴν δικαίαν ἱκανοποίησιν, τὴν ὁποίαν ἐζήτησεν ἡ κυβέρνησις τοῦ Σουλτάνου. Ὅθεν μὲ πολλὴν μας λύπην διαδηλοῦμεν ὅτι ἡ Ὑψηλὴ Πύλη εὑρίσκεται εἰς τὴν δυσάρεστον ἀνάγκην νὰ ἐπισπεύσῃ τὴν ὀφειλομένην αὐτῇ ἱκανοποίησιν διὰ νέων μέτρων, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ δραστηριώτερα, δὲν θέλουσιν εἶσθαι οὔτε ὀλιγώτερον νόμιμα οὔτε ὀλιγώτερον συνάδοντα μὲ τὴν ἀξιοπρέπειάν της».

Ἡ ἐξομάλυνση τῆς διαφορᾶς καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν σχέσεων τῶν δύο κρατῶν πραγματοποιήθηκε σὲ λίγο μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ τσάρου Νικολάου, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ὄθων τὴν εἶχε ζητήσει. Ὁ τσάρος σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ὄθωνα τῆς 18ης Ὀκτωβρίου 1847 εἶχε ἐκφράσει τὴ θλίψη του, γιατὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση δὲν εἶχε ἀκολουθήσει τὶς συμβουλὲς τῆς Ρωσίας κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κρίσεως καὶ συμβούλευε «ὅπως ἡ Ἑλλάς, εἰς ἣν ἐπισφαλῆ θέσιν ἔχει περιέλθει, πολιτευθῇ μετὰ τῆς πλέον δυνατῆς περισκέψεως ἔναντι τῆς Πύλης καὶ τῆς Ἀγγλίας». Ἔβρισκε ἀκόμα ὁ τσάρος τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισημάνει ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς δυσχέρειες ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Ὄθων ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς δυσαρέσκειας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐναντίον του, ποὺ εἶχε ἀφετηρία τὴ δογματικὴ διαφορὰ ποὺ χώριζε τὸν ἀνώτατο ἄρχοντα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες.

Τρεῖς μέρες μετὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ τσάρου ὁ Ρῶσος ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Νέσελροδ ἔδινε ὁδηγίες πρὸς τὸν ἐπιτετραμμένο τῆς Ρωσίας στὴν Ἀθήνα Περσιάνι, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ κυβέρνηση Τζαβέλλα, «ξένη πρὸς τὴν αἰτίαν τῆς θλιβερᾶς διενέξεως, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ χάσῃ οὐδεμίαν στιγμήν, ἵνα τερματίσῃ ταύτην ὁριστικῶς. Ἐφόσον ἡ λύσις θὰ βραδύνῃ ἐπὶ τοσοῦτον θὰ καθίσταται δύσκολος». Κατὰ τὸ Νέσελροδ ἡ νέα ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἔπρεπε νὰ ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοῦ Κωλέττη καὶ νὰ ἱκανοποιήσει ἠθικὰ τὴν Τουρκία, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναθερμάνει τὶς σχέσεις μὲ τὴν Ἀγγλία, ἀναθέτοντας ἕνα ἢ δύο ὑπουργεῖα σὲ στελέχη τοῦ «ἀγγλικοῦ» κόμματος, «τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα καὶ τὸ παρελθὸν θὰ ἦσαν ἱκανὰ νὰ ἐμπνεύσουν ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν Μεγάλην Βρεταννίαν».

Οἱ προτάσεις τῆς Ρωσίας, στὴν πραγματικότητα, δικαίωναν τὶς τουρκικὲς θέσεις καί, ἐνῶ ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας φαινόταν νὰ μὴν ἀναμιγνύεται στὴν ὑπόθεση, οἱ πρεσβευτὲς τῆς Αὐστρίας, τῆς Πρωσσίας καὶ τῆς Βαυαρίας συνιστοῦσαν στὸν Ὄθωνα νὰ ἀποδεχθεῖ τὴ ρωσικὴ πρόταση. Ὕστερα ἀπὸ πολλὲς συσκέψεις μεταξὺ Ὄθωνος καὶ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ποὺ ἀπὸ κοντὰ τὶς παρακολουθοῦσε ὁ Πισκατόρυ, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση μὲ ἐπιστολή της πρὸς τὸν Τοῦρκο ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Ἀαλὴ Ἐφέντη ἐξέφραζε τὴ λύπη της «διὰ μίαν παρεξήγησιν, ἥτις ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ἀπεσταλμένου τῆς Α.Μ. τοῦ Σουλτάνου». Ἡ ἐπιστολὴ θεωρήθηκε ἱκανοποιητικὴ γιὰ τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση καὶ ὁ Μουσοῦρος ξαναγύρισε στὴν Ἑλλάδα στὶς 8 Φεβρουαρίου 1848, μὲ τὴ δήλωση τῆς Πύλης ὅτι «χαίρει διότι δύναται νὰ ἀποκαταστήσῃ τὰς σχέσεις μετὰ τῆς Ἑλλάδος, εἰς ὃ σημεῖον εὑρίσκοντο πρὸ τῆς προσωρινῆς διακοπῆς».

Ἔκρυθμη κατάσταση στὴν ὕπαιθρο. Κινήματα δυσαρεστημένων

Ἀπορροφημένη ἡ κυβέρνηση Τζαβέλλα μὲ τὴ διευθέτηση τοῦ ἐπεισοδίου Μουσούρου, πολὺ λίγο φρόντισε γιὰ τὴ ρύθμιση ἐσωτερικῶν ζητημάτων ποὺ εἶχαν ἀνακύψει ὀξύτατα καὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς κοινοβουλευτικῆς παντοδυναμίας τοῦ Κωλέττη καὶ μετὰ τὸ θάνατό του. Ἡ ρύθμιση φορολογικῶν ζητημάτων, μιὰ προσπάθεια βελτιώσεως τοῦ συστήματος τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης καὶ ἡ διανομὴ «ἑνὸς στρέμματος» γῆς σὲ κάθε γεωργὸ ἦταν τὰ μόνα σχεδὸν ἔργα ποὺ μποροῦν νὰ προσγραφοῦν στὸ ἐνεργητικό της γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ κράτους καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ἑνὸς ὁμαλοῦ ρυθμοῦ ζωῆς. Οἱ ἐνέργειες αὐτές, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, δὲν κάλυπταν οὔτε ἐλάχιστο μέρος τῶν προβλημάτων ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ πληθυσμοὶ κυρίως τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν, τοὺς ὁποίους μάστιζαν ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ληστεία, ἡ φτώχεια, ἡ ἀγραμματοσύνη, οἱ ἀρρώστιες.

Μέσα σὲ τέτοιες συνθῆκες ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1847, καὶ ἐνῶ εἶχαν κατασταλεῖ τὰ κινήματα τοῦ Κριεζώτη καὶ τοῦ Γρίβα, ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται ἄλλα ἀνταρτικὰ κινήματα στὴ Στερεὰ καὶ στὴν Πελοπόννησο. Στὴ Ναύπακτο ὁ Ἰωάννης Φαρμάκης ὕψωσε κατὰ τὰ μέσα Αὐγούστου τὴ σημαία τῆς ἀνταρσίας καὶ κυκλοφόρησε προκήρυξη μὲ τὴν ὁποία ἔδινε στὸ κίνημά του χαρακτήρα ἀντιδυναστικό, τονίζοντας ὅτι ἡ ἐνέργειά του πηγάζει ἀπὸ τὸν πόθο «τῆς ὑπερασπίσεως τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων» τοῦ λαοῦ. Ἐναντίον τοῦ Φαρμάκη ποὺ εἶχε ὀχυρωθεῖ στὴ Ζελίστα ἡ κυβέρνηση ἔστειλε στρατιωτικὴ δύναμη ὑπὸ τὸν Ἰωάννη Μαμούρη, παλιὸ ἀγωνιστὴ καὶ τώρα ἀπὸ τοὺς πιὸ πιστοὺς στὸν Ὄθωνα, ποὺ κατόρθωσε κατὰ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου νὰ συλλάβει στὴν περιοχὴ τῶν Κραβάρων τὸν ἀρχηγὸ τῆς ἀνταρσίας μαζὶ μὲ μερικοὺς ἄλλους στασιαστές.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ κίνημα τοῦ Φαρμάκη καὶ τὰ ἄλλα κινήματα πολιτικοῦ περιεχομένου, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μιλήσουμε παρακάτω, εἶχαν πληθυνθεῖ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τὰ κρούσματα τῆς ληστείας στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴ Στερεά. Στὴν Ἀττικὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ δρᾶ μὲ τριάντα περίπου

συντρόφους του ὡς τὰ μέσα Νοεμβρίου ὁ λήσταρχος Μπέμπης, ποὺ σκοτώθηκε ἀπὸ τὸ καταδιωκτικὸ ἀπόσπασμα, τὸ ὁποῖο ἡ κυβέρνηση εἶχε στείλει ἐναντίον του, ἐνῶ λίγα χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα στὶς 19 Νοεμβρίου ληστεύθηκαν ταχυδρομικὲς ἀποστολές. Ἡ ἔξαρση τῆς ληστείας ἦταν τέτοια, ποὺ δὲν ἦταν σπάνιο τὸ φαινόμενο νὰ στρέφονται πρὸς αὐτὴν καὶ ἀξιωματικοὶ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, ὅπως συνέβει στὴν Πάτρα μὲ τὸ λοχαγὸ Μερεντίτη. Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1847, ὁ Μερεντίτης, ἄλλοτε ὁπλαρχηγὸς τοῦ Κωλέττη, πιθανότατα παρακινημένος ἀπὸ τὸ Θεόδωρο Γρίβα, ἀφοῦ συνέλαβε τὸ διοικητὴ τῆς φρουρᾶς Στουρνάρα, ἔγινε κύριος τῆς πόλεως, λήστεψε ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα 25.000 δραχμές, ζήτησε ὅλα τὰ χρήματα τοῦ τελωνείου καὶ τοῦ ταμείου καὶ ἀξίωσε ἀπὸ τοὺς τρομοκρατημένους κατοίκους τεράστια ποσά. Ὁ Μερεντίτης βρῆκε ἄσυλο σὲ ἀγγλικὸ πλοῖο, ποὺ διευκόλυνε τὴ φυγή του· πρέπει ὅμως νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι δὲν ἦταν ἀμέτοχη στὴ δημιουργία ἀνωμαλιῶν καὶ ταραχῶν ἡ ἀγγλικὴ πρεσβεία. Ὁ σύγχρονος μὲ τὰ γεγονότα Ἄγγλος ἱστορικὸς Φίνλαιυ ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Ὄθων θεωροῦσε ἠθικὸ αὐτουργὸ τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ Λάυονς, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ ρίξει τὴν Ἑλλάδα σὲ κατάσταση ἀναρχίας, καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀγανάκτηση ἐναντίον τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, ποὺ περιοριζόταν ὡς τώρα στοὺς αὐλικοὺς κύκλους καὶ στοὺς ὑπαλλήλους τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, γενικεύθηκε στὸν πληθυσμὸ τῆς Ἑλλάδος.

Στὸ μεταξύ, καὶ ἐνῶ ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα χρησιμοποιοῦσε κάθε μέσο γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τῶν ἀντίθετων πρὸς τὴν Ἀγγλία πολιτικῶν κομμάτων, ἡ ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ Πισκάτορυ δημιουργοῦσε τὴν ἐντύπωση ἀλλὰ καὶ τὴν ἐλπίδα στοὺς ἀντικωλεττικοὺς ὅτι σήμαινε τὴν ὁριστικὴ κάμψη τοῦ γαλλικοῦ κόμματος. Κατὰ τὸ Μακρυγιάννη «ὁ πρέσβυς τῆς Γαλλίας ἦταν τὸ πᾶν καὶ κοντὰ εἰς τὸν βασιλέα καὶ εἰς τὴν κυβέρνησιν. Καὶ ἦταν τὸ λύσε καὶ τὸ δέσε καὶ γενικὸς συβουλάτορας σὲ ὅλα ὁ κύριος Πισκατόρης, κι ἀδελφὸς στενὸς τοῦ πρώτου ὑπουργοῦ Κωλέτη. Κι ὅ,τι ὁδηγίες ἔστελνε ὁ Φίλιππας ὁ βασιλέας τῆς Γαλλίας καὶ ἡ κυβέρνησή του, ἐκεῖνο γενόταν».

Τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Πισκατόρυ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πανηγύρισαν κυρίως οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος καὶ ὁ Ἰωάννης Φιλήμων ἔγραφε στὸν «Αἰώνα» στὶς 13 Δεκεμβρίου 1847, λίγο μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ, δριμύτατο ἄρθρο ἐναντίον του : «Ἀφήνεις ἀναχωρῶν, κ. Πισκατόρη, ὄπισθέν σου τὰ ἴχνη τῆς βεβηλώσεως τῶν ἑλληνικῶν νόμων, τὰ ἴχνη τοῦ μηδενισθέντος Συντάγματος... Ὠκοδόμησες ἐπὶ τῆς ἄμμου δι' ὁλόκληρον ἑπταετίαν, διότι ἀναχωρῶν ἀφήνεις ὀπισθοδρομημένην ὅλως ἐν Ἑλλάδι τὴν ὑπόληψιν καὶ ἀγάπην, ὁποίαν δικαιοῦται νὰ χαίρῃ μία ἰσχυρὰ καὶ συνταγματικὴ δύναμις, ὡς ἡ Γαλλία, εἷς μέγας εὐεργέτης.... Ἐὰν ὁ βασιλεὺς Φίλιππος τοιούτους διορίζῃ πρέσβεις εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Ἱσπανίαν, περιττὴ ὅλως καθίσταται δι' αὐτὸν ἡ ἀντιζηλία τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας. Ἡ διπλωματία αὕτη δὲν δύναται ποτὲ νὰ βλάψῃ τὸν Φίλιππον καὶ τὴν κυβέρνησίν του τόσῳ, ὅσῳ εἷς Πισκατόρης».

Ἡ προσπάθεια ποὺ κατέβαλε ὁ Θουβενέλ, διάδοχος τοῦ Πισκατόρυ, γιὰ μιὰ προσέγγιση τοῦ γαλλικοῦ καὶ τοῦ ρωσικοῦ κόμματος, δὲν εἶχε ἀποτέλεσμα καὶ ἡ κυβέρνηση Τζαβέλλα, χάνοντας καθημερινὰ ἔδαφος, ὁδηγήθηκε σὲ παραίτηση στὶς 6 Μαρτίου 1848. Ὅσο καὶ ἂν κατὰ τὴν περίοδο τῆς πρωθυπουργίας τοῦ Τζαβέλλα, κατὰ τὸ Μακρυγιάννη, «δὲν γνώριζε τὸ σκυλὶ τὸν ἀφέντη του, κλεψὲς στὰ ταμεῖα καὶ στὰ σοδήματα, ληστεῖες, ἡ ἀρετή, ἡ ἀλήθεια, ὁ πατριωτισμὸς ἐχάθηκαν», ἡ πτώση τοῦ Τζαβέλλα δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὰ γεγονότα τῆς Γαλλίας.

Ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1848 καὶ ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ κατάσταση

Στὴ Γαλλία ἡ φιλελεύθερη καὶ δημοκρατικὴ μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ συνασπίζεται μὲ σκοπὸ νὰ ἀνακτήσει ὁ γαλλικὸς λαὸς τὶς ἐλευθερίες ποὺ εἶχε πετύχει ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1789. Στὶς 22 Φεβρουαρίου 1848 τὸ Παρίσι συγκλονίζεται ἀπὸ μιὰ νέα ἐπανάσταση καὶ ὁ βασιλιὰς τῆς Γαλλίας Λουδοβίκος Φίλιππος, ποὺ τόσο ὁ ἴδιος ὅσο καὶ οἱ ὑπουργοί του δὲν εἶχαν συλλάβει τὸ νόημα καὶ τὴ σημασία τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν μετασχηματισμῶν τῆς ἐποχῆς, πίστεψε ὅτι ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Γκυζὼ ἀπὸ τὴν πρωθυπουργία θὰ ἀπέτρεπε ἢ θὰ περιόριζε τὴ θύελλα ποὺ ἀπειλοῦσε τὸ θρόνο του. Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ Γκυζώ, ὅπως ἦταν φυσικό, δὲν ἔφερε κανένα ἀποτέλεσμα, καὶ ἡ κατάσταση ὀξύνθηκε ὅταν τμῆμα στρατοῦ ἄρχισε νὰ πυροβολεῖ ἐναντίον ἀόπλων πολιτῶν. Οἱ ἐπαναστάτες κατέλαβαν τὰ ἀνάκτορα, ὁ Λουδοβίκος Φίλιππος μόλις κατόρθωσε νὰ διαφύγει καὶ στὶς 24 Φεβρουαρίου ἡ ἐπανάσταση εἶχε ἐπικρατήσει καὶ στὴ Γαλλία εἶχε ἀνακηρυχθεῖ ἡ Δεύτερη Δημοκρατία.

Ἀπὸ τὴ Γαλλία ὁ σπινθήρας τῶν ἀναστατώσεων μεταδόθηκε σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες, στὴν Αὐστρία, τὴ Γερμανία, τὴν Ἰταλία, τὴν Οὐγγαρία καὶ ἔφθασε στὶς χῶρες τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, στὴ Σερβία καὶ Κροατία, καθὼς καὶ στὶς ἡγεμονίες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας. Συγκεκριμένα οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Κροάτες ἐπαναστάτησαν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1848, ζητώντας τὴν ἀπόσχισή τους ἀπὸ τὴν Οὐγγαρία, ποὺ οἱ ἐθνικές της φιλοδοξίες εἶχαν ἀφυπνισθεῖ σὲ βάρος τῶν γειτονικῶν της λαῶν, ἐνῶ οἱ λαοὶ τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας ἐξεγέρθηκαν, ζητώντας τὴν κατάργηση τοῦ «Ὀργανικοῦ Κανονισμοῦ» ποὺ εἶχαν ἐπιβάλει οἱ Ρῶσοι τὸ 1834, τὴν ἀπαλλαγή τους ἀπὸ τὴ ρωσικὴ κηδεμονία καὶ τὴ γενικὴ ἕνωση τῶν Ρουμάνων τῶν δύο ἡγεμονιῶν.

Ὁ Νικόλαος Δραγούμης στὶς «Ἱστορικὲς ἀναμνήσεις» του μᾶς δίνει ἐπιγραμματικὰ τὴ θέση τῆς κυβερνήσεως Τζαβέλλα σ' αὐτὴ τὴν περίοδο : «Εἰς τῆς ἐσωτερικῆς ἀντιπολιτεύσεως τὰς ὁσημέραι αὐξανομένας δυνάμεις προσετέθησαν καὶ φόβοι ἐξωτερικοί». Καί, ἀφοῦ ἀναφέρεται σύντομα στὰ γεγονότα τῆς Εὐρώπης, καταλήγει : «αὐτῶν τῶν γειτόνων Ἰονίων αἱ ὑπὲρ ἐλευθεροτυπίας καὶ ἐλευθέρων ἐκλογῶν τοῦ ἐγχωρίου στρατοῦ ἀπαιτήσεις ἐφάνησαν ἐξεγείρασαι ἀπὸ τοῦ ληθάργου τὴν ἐξουσίαν, πέντε μῆνας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πρωθυπουργοῦ (τοῦ Κωλέττη)· τότε ἐφάνη ἐννοήσασα καὶ αὕτη ὅτι ἐν τῷ παγκοσμίῳ ἐκείνῳ κλύδωνι τῷ καταποντίζοντι θρόνους καὶ ἀναβράζοντι δημοκρατίας, ὑπουργεῖον διευθυνόμενον ὑπ' ἀνδρὸς γενναίου μὲν κατὰ τὰς μάχας, ὅλως δὲ ἀγραμμάτου καὶ ἀμαθεστάτου περὶ τὴν κυβέρνησιν καὶ σκαφιδίου, ἀδύνατον ἦτο νὰ μὴ ναυαγήσῃ συμπαρασῦρον καὶ τὴν δημοσίαν τάξιν».

Ὁ Ὄθων, μετὰ τὴν παραίτηση τῆς κυβερνήσεως Τζαβέλλα στὶς 6 Μαρτίου 1848, μὲ ὑπόδειξη ἢ καὶ μὲ πίεση τοῦ Λάυονς, στράφηκε πρὸς τὸ «ἀγγλικὸ» κόμμα. Τὸ φυσικὸ θὰ ἦταν νὰ κληθεῖ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ὁ Ὄθων ὅμως κάλεσε τὸν Τρικούπη, ὁ ὁποῖος δὲ δέχθηκε τὴν ἐντολή, ὑποστηρίζοντας τὴν ἄποψη ὅτι ὁ βασιλιάς, «καὶ διὰ τὴν σπουδαιότητα τῶν γενικῶν πραγμάτων καὶ διὰ τὸ προσωπικὸν ἀξίωμα καὶ τὴν διοικητικὴν δεξιότητα, ἔδει νὰ προτιμήσῃ τὸν Μαυροκορδᾶτον». Ἡ προτίμηση τοῦ Ὄθωνος στὸν Τρικούπη ὀφειλόταν ἀσφαλῶς στὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν μετριοπαθέστερος ἀπὸ τὸ Μαυροκορδάτο καὶ δὲ θὰ ἦταν τόσο στενὰ προσκολλημένος πρὸς τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὸν πρεσβευτὴ τῆς Ἀγγλίας, ὅπως θὰ φυνέβαινε μὲ τὸν ἡγέτη τῆς ἀγγλόφιλης μερίδας.

Μετὰ τὴν ἄρνηση τοῦ Τρικούπη ὁ Ὄθων ἀπευθύνθηκε στὸ Γ. Κουντουριώτη, στὸν Ἀνδρ. Μεταξᾶ — τὸν ἀρχηγὸ τοῦ «ρωσικοῦ» κόμματος — καὶ στὴ συνέχεια στὸν Ἀλ. Μαυροκορδάτο. Ὁ Κουντουριώτης ἀρνήθηκε ἀρχικά, πιστεύοντας ὅτι δὲν θὰ ἦταν ἱκανὸς νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς, καὶ ἡ κυβερνητικὴ ἀστάθεια δὲ φαινόταν ὅτι θὰ ἔληγε εὔκολα· ἀλλὰ καὶ ὁ Μαυροκορδάτος εἶχε θέσει ὅρους γιὰ τὸ σχηματισμὸ κυβερνήσεως, ποὺ ὁ Ὄθων δὲν θὰ ἦταν εὔκολο νὰ δεχθεῖ. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς ἦταν ὁ σχηματισμὸς «συγχωνευτικοῦ ὑπουργείου», δηλαδὴ οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως, στὴν ὁποία θὰ μετεῖχαν ὁπωσδήποτε ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ

Μεταξᾶς, ὁ Τρικούπης καὶ ὁ Κωνστ. Ζωγράφος. Προηγουμένως θὰ διαλυόταν ἡ Βουλὴ — τὴν ὁποία ἀποτελοῦσαν κατὰ πλειοψηφία οἱ κωλεττικοὶ πληρεξούσιοι — καὶ θὰ δινόταν ἀμνηστία στοὺς πολιτικοὺς φυγάδες. Ὁ βαρύτερος γιὰ τὸν Ὄθωνα ὅρος τοῦ Μαυροκορδάτου ἦταν ὅτι ὄχι μόνο ἡ Αὐλή, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ βασιλιὰς θὰ ἀπεῖχαν στὸ μέλλον ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ ἐντάσσονταν στὸ ἔργο τῆς κυβερνήσεως.

Κυβέρνηση Γεωργίου Κουντουριώτη
Ἔξαρση τῶν κινημάτων

Καὶ ἡ λύση τοῦ «συγχωνευτικοῦ ὑπουργείου», ἀλλὰ καὶ οἱ ὅροι τοῦ Μαυροκορδάτου προσέκρουσαν στὴν ἄρνηση τοῦ Ὄθωνος, ποὺ τελικὰ ἀνέθεσε τὴν ἐντολὴ σχηματισμοῦ κυβερνήσεως στὸ Γ. Κουντουριώτη. Ἡ κυβέρνηση ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά της στὶς 8 Μαρτίου, μὲ ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν τὸ Δρόσο Μανσόλα, γνωστὸ ἀπὸ παλιότερες ὑπηρεσίες του σὲ δημόσιες θέσεις, στὴν καποδιστριακὴ καὶ στὴν πρώτη ὀθωνικὴ περίοδο. Τὰ ὑπουργεῖα Ἐσωτερικῶν καὶ Δικαιοσύνης, σημαντικότατα λόγω τῶν ἀνταρσιῶν καὶ τῆς ληστείας, δόθηκαν στὸ Λυκοῦργο Κρεστενίτη, τὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν στὸν Π. Ρόδιο, ποὺ καὶ σὲ προηγούμενες κυβερνήσεις εἶχε ἀναλάβει τὸ ἴδιο ὑπουργεῖο, καὶ τὸ ὑπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως στὸν Ἀναστάσιο Π. Μαυρομιχάλη.

Ἡ κυβέρνηση αὐτή, χωρὶς σαφὴ προσανατολισμὸ πρὸς ἕνα ἀπὸ τὰ τρία κόμματα, ἦταν φυσικὸ νὰ γίνει μὲ ἐπιφύλαξη δεκτὴ καὶ ἀπὸ τὶς τρεῖς μεγάλες Δυνάμεις. Ὁ Θουβενέλ, ποὺ στὸ μεταξὺ εἶχε ἀναλάβει τὴ γαλλικὴ πρεσβεία στὴν Ἑλλάδα, ἔγραφε σὲ ἐπιστολή του τῆς 8/20 Μαρτίου 1848 : «Τὸ νέο ὑπουργεῖο δὲν θὰ ἔχει διάρκεια... Τὸ μέλλον τοῦ δυστυχοῦς αὐτοῦ θρόνου ἀπειλεῖται».

Ἡ νέα κυβέρνηση ἄρχιζε ἔτσι τὸ ἔργο της σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα δυσμενή, ποὺ τὴν δημιουργοῦσε κυρίως ἡ Ἀγγλία, μετὰ τὴ ματαίωση σχηματισμοῦ κυβερνήσεως Μαυροκορδάτου. Ὁ Πάλμερστον ἄλλωστε εἶχε δηλώσει ὅτι «τοσούτῳ διεφθαρμένα ἐθεώρει τὰ τῆς Ἑλλάδος, ὥστε οὐδέποτε θὰ ἐγκρίνῃ κυβέρνησιν μὴ ἔχουσαν πρόεδρον τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἀγγλικῆς μερίδος καὶ συμπράττουσαν μετὰ τῆς καθεστώσης παρανόμου βουλῆς» καὶ ἀποκαλοῦσε τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ κατάσταση «σύστημα παρανομίας, διαφθορᾶς, βίας, ἀδικίας καὶ τυραννίας καταπιεστικῆς καὶ ἀπεχθοῦς εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ὁπουδήποτε ἐπεκτείνεται ἡ ἐπιρροὴ τῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν ὀργάνων αὐτῆς».

Στὶς προθέσεις τῆς κυβερνήσεως, σύμφωνα μὲ τὶς προγραμματικές της δηλώσεις, ἦταν νὰ ἐφαρμόσει μὲ θρησκευτικὴ εὐλάβεια καὶ ἀκρίβεια τὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους, νὰ φροντίσει γιὰ τὴν ἀνεπηρέαστη ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, νὰ πραγματοποιήσει αὐστηρὲς οἰκονομίες καὶ νὰ διώξει τοὺς καταχραστὲς καὶ ὅσους μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο δὲν ἀσκοῦσαν εὐσυνείδητα τὰ καθήκοντά τους.

Τὰ μέτρα αὐτὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐφαρμοσθοῦν, εἰδικότερα σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ποὺ τὰ κινήματα τοῦ Παπακώστα Τζαμάλα, τοῦ Ἰ. Βελέντζα, τοῦ Β. Μπαλατσοῦ σὲ διάφορα σημεῖα τῆς Στερεᾶς ἀπορροφοῦσαν ὅλη τὴν προσοχὴ τῆς κυβερνήσεως.

Τὰ κινήματα αὐτά, ποὺ εἶχαν ἁπλωθεῖ καὶ στὴν Πελοπόννησο, εἶχαν μεταβάλει προσανατολισμό, ὕστερα ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη κίνηση τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς Εὐρώπης, καὶ οἱ ἡγέτες τους ἐμφανίζονταν φορεῖς αὐτῶν τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προκήρυξη ποὺ εἶχε ἀπευθύνει ἀπὸ τὴν Καλαμάτα στὶς 24 Ἀπριλίου 1848 ὁ Γεώργιος Περωτῆς, στὴν ὁποία τονίζονταν τὰ ἑξῆς : «Νέα ἐποχὴ ἱστορίας μετέβαλε τὴν φάσιν τοῦ κόσμου. Τὰ ἔθνη ἐγείρονται πρὸς ἀνάκτησιν καὶ ὑπεράσπισιν τῶν καταπατηθέντων δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν των. Τὰ παλαιὰ ὀλέθρια συστήματα κατέπεσαν ὡς ἱστὸς ἀράχνης... Μία φωνὴ ἐγείρεται παντα-

Ὁ Γ. Κουντουριώτης, διάδοχος τοῦ Κ. Τζαβέλλα στὴν πρωθυπουργία, στάθηκε ἀδύναμος νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς πολλαπλὲς ἐσωτερικὲς ἀνωμαλίες. Ἡ κυβέρνησή του χωρὶς σαφὴ πολιτικὸ προσανατολισμό, ἔγινε μὲ ἐπιφύλαξη δεκτὴ καὶ ἀπὸ τὶς τρεῖς Δυνάμεις. Ἐπάνω: ὁ Γ. Κουντουριώτης (Ἀθήνα, Γενναδείου Βιβλιοθήκη).

χόθεν, ἡ φωνὴ τῆς ἀπελευθερώσεως, ἡ φωνὴ τῆς χειραφεσίας τῶν λαῶν, ἡ φωνὴ τῆς ἑνώσεως τῶν ἐθνικοτήτων. Ἡ Γερμανία σχηματίζεται εἰς ἔν. Ἡ Ἰταλία θέλει ἀποτελεῖ ἓν ἔθνος, εἰς δὲ τὴν ἀδελφὴν αὐτῆς, τὴν ἔνδοξον Ἑλλάδα δὲν ἁρμόζει νὰ μένῃ ἁπλῶς θεατής. Ἡ ἀπελευθέρωσις καὶ ἡ συγκέντρωσις τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς ὑπὸ τὴν νέαν Ἑλλάδα καὶ ὑπὸ ἕνα ἀρχηγόν, τὸν ἀρχηγὸν αὐτῆς, εἶναι τὰ αἰσθήματα, τὸ κυριεῦον τοὺς ἁπανταχοῦ Ἕλληνας καὶ τὸ μόνον ὑπάρχον σύνθημα. Ἀπὸ τὰς ἰδέας αὐτὰς καὶ ἀπὸ τὰ αἰσθήματα ταῦτα κυριευόμενος καὶ ὁ Μεσσηνιακὸς λαὸς καὶ ἀπὸ τὴν πεποίθησιν ὅτι τὸ κυβερνῶν τὴν Ἑλλάδα φθοροποιὸν σύστημα ἀπορρέει ἐκ τῶν φθοροποιῶν ἐκείνων συστημάτων, ἐγείρεται σήμερον καὶ ἐκφράζει πανδήμως καὶ μετὰ θάρρους τὰ μέσα ἐκεῖνα, διὰ τῆς ἐνεργείας τῶν ὁποίων δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος σκοπὸν πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ ἐπικειμένου κινδύνου καὶ πρὸς σωτηρίαν τῆς πατρίδος καὶ τοῦ θρόνου».

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔνοπλη αὐτὴ δράση, φοιτητές, λόγιοι καὶ πολιτικοὶ μὲ συγκεντρώσεις, μὲ ἔκδοση φυλλαδίων καὶ μὲ ἄρθρα στὶς ἐφημερίδες διακήρυσσαν ὅτι ἦλθε ἡ ὥρα γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ἐπαμεινώνδας Δεληγεώργης, φοιτητὴς ἀκόμα τότε, βρισκόταν στὴ φιλελεύθερη πρωτοπο-

Οἱ πληθυσμοὶ τῶν ἀγροτικῶν κυρίως περιοχῶν ὑπέφεραν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη, τὴ ληστεία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν ἀρχῶν. Ἐπάνω: σκηνὴ ἐκτοπισμοῦ χωρικῶν ἀπὸ κρατικὰ ὄργανα (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

ρία τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἀποκαλύπτει ὁ ἴδιος στὰ «Πολιτικὰ ἡμερολόγιά» του, ποὺ δημοσίευσε στὸ τέλος τοῦ βίου του: «Κατὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1848 μετ' ἄλλων πολλῶν ἐδείχθην λίαν φιλελεύθερος καὶ τὴν 25 Μαρτίου ἐφωνάξαμεν εἰς τὰς ὁδοὺς Ζήτω ἡ δημοκρατία. Τοῦτο προήρχετο ὄχι ἀπὸ ἀληθῆ ἀγάπην πρὸς τὸ πολίτευμα, ἀλλ' ἀπὸ τὴν πολιτικὴν καχεξίαν τῆς πατρίδος μας».

Στὸ μεταξύ, καὶ ἐνῶ ἡ κυβέρνηση Κουντουριώτη ἀδυνατοῦσε νὰ καταστείλει τὰ ἐσωτερικὰ κινήματα, δημιουργήθηκαν νέες περιπλοκὲς στὶς σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Τουρκία. Στὶς 23 Ἀπριλίου 1848 ὁ Ἀπόστολος Ναδίρης, ἀπὸ τὴν Ἀντιγόνη τῆς Προποντίδος, ὑπηρέτης στὴν ὀθωμανικὴ πρεσβεία τῶν Ἀθηνῶν, ἀποπειράθηκε νὰ δολοφονήσει τὸ Μουσοῦρο, καὶ τὸν τραυμάτισε στὸ δεξὶ χέρι. Μολονότι ἀμέσως ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ δολοφονικὴ αὐτὴ ἀπόπειρα ἦταν ξένη πρὸς ὁποιαδήποτε ἑλληνικὴ ὀργάνωση καὶ ἐπικρίθηκε δριμύτατα ἀπὸ ὅλες γενικῶς τὶς ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες, ἡ ἄρνηση τῆς Ἑλλάδος νὰ ἐκδώσει τὸ Ναδίρη στὴν Τουρκία προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ποὺ ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζει ἀντίποινα ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἕνα νέο φιλοπόλεμο ρεῦμα ἄρχισε νὰ δημιουργεῖται στὴν Ἑλλάδα καὶ σημειώνεται μιὰ κίνηση γιὰ τὴν ἵδρυση μυστικῶν ἐπαναστατικῶν ὀργανώσεων μὲ πρωτοβουλία παλαιῶν ἀγωνιστῶν, ποὺ σκοπός τους ἦταν ἡ πραγματοποίηση τῆς Μεγάλης Ἰδέας.

Συγκεκριμένη μαρτυρία γιὰ τὶς συνωμοτικὲς ἀπελευθερωτικὲς ὀργανώσεις τῆς ἐποχῆς ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὸ Μακρυγιάννη, ποὺ γράφει: «Ἀφοῦ ἔγινε ὁ ἀνακατωμὸς τῆς Εὐρώπης ἔπρεπε νὰ εἴμαστε κι ἐμεῖς σὲ μίαν κατάστασιν νὰ βασταχτοῦμεν, νὰ μὴ μᾶς πλακώση κάνας κίντυνος, ἢ κι ἂν εἶναι ἁρμόδιος καιρὸς νὰ κινηθοῦν κι ἄλλοι δυνατοί, νὰ κινηθοῦμεν κι ἐμεῖς... Εἶχα τὴν ἑταιρείαν, τὴν ἐνέργαγα μυστικῶς κι ἔστελνα παντοῦ χωρὶς νὰ μὲ ξέρουν οἱ μεγάλοι... Ἔκαμα κι ἕναν ὅρκον νὰ καταγράφωνται οἱ ἄνθρωποι, ὅ,τι μπορεῖ ὁ καθένας». Σκοπὸς αὐτῆς τῆς μυστικῆς ἑταιρίας ἦταν ἡ ἀπελευθέρωση «τῆς πατρικῆς μας γῆς» καὶ «νὰ λαμπρυθῆ ὁ Σταυρὸς τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ νὰ ὑπάρξη δικαιοσύνη καὶ νὰ γίνουν νόμοι πατρικοί».

Τὸ φιλοπόλεμο πνεῦμα ποὺ δὲν περιοριζόταν μόνο στὶς ἰδιαίτερες συζητήσεις καὶ στὰ ἄρθρα ὁρισμένων ἐφημερίδων ἀλλὰ ἔφθανε καὶ στὴν αἴθουσα τῆς Βουλῆς, μὲ διατύπωση οὐτοπικῶν συχνὰ προτάσεων, ὑποχρέωσε τὴν κυβέρνηση νὰ ζητήσει τὴ γνώμη τοῦ Μαυροκορδάτου γιὰ τὴν τακτικὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθηθεῖ στὰ ἐξωτερικὰ προβλήματα καὶ ἰδιαίτερα ἀπέναντι στὴν τουρκικὴ προκλητικότητα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δημιουργία νέας ἐντάσεως ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τοῦ Ναδίρη, ἡ Τουρκία συστηματικὰ διευκόλυνε τὶς κινήσεις τῶν ἀρχηγῶν τῶν κινημάτων, ἐπιτρέποντάς τους νὰ καταφεύγουν στὰ ἐδάφη της.

Ὁ Μαυροκορδάτος ἀπάντησε στὴν κυβέρνηση μὲ ὑπόμνημά του, ποὺ χαρακτηρίσθηκε «ἀποτύπωμα τῆς πολιτικῆς περινοίας, τῆς ὀρθότητος τῶν κρίσεων καὶ τῆς διπλωματικῆς αὐτοῦ διορατικότητος», καὶ τόνιζε τὴν ἀνάγκη συνέσεως, ἀλλὰ καὶ συστηματικῆς προετοιμασίας γιὰ τὴ διεκδίκηση τῶν ἐθνικῶν δικαίων τῆς Ἑλλάδος. Μακριὰ ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις ποὺ εἶχε ἐκφράσει καὶ τὶς ἐνέργειες στὶς ὁποῖες εἶχε προβεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ὁ Μαυροκορδάτος τώρα ἐξαίρει ἰδιαίτερα τὸ ἔργο τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας καὶ τονίζει τὴν καθολικότητα τοῦ Ἀγώνα τοῦ 1821: «Ὁ σκοπὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας κατὰ τὸ ἔτος 1821 ἦταν — γράφει ὁ Μαυροκορδάτος — ἡ ἀπὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐλευθέρωσις ὁλοκλήρου τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Τοῦτο ὑπῆρξε τὸ σύνθημα τῆς ἐπὶ τοῦ μακαρίτου Ρήγα τοῦ Φεραίου ἑταιρείας. Τὸ αὐτὸ σύνθημα παρεδέχθη ἡ διαδεχθεῖσα αὐτὴν ἑταιρεία τῶν Φιλικῶν. Τοῦτον τὸν σκοπὸν διεσάλπιζε καὶ ὁ μακαρίτης Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης εἰς τὰς προκηρύξεις του, καὶ διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἡ σάλπιγξ τῆς ἐθνεγερσίας ἤχησε σχεδὸν συγχρόνως εἰς τὰς ὄχθας τοῦ Ἴστρου καὶ εἰς τὸ Ταίναρον, εἰς τὸ Σούλι καὶ εἰς τὰς Κυδωνίας, εἰς τὸν Πίνδον, τὸν Ὄλυμπον, τὸν Ἄθων καὶ τὴν Ἴδην τῆς Κρήτης».

Διατυπώνει ἐπίσης ὁ Μαυροκορδάτος στὸ ὑπόμνημά του τὴν ἄποψη, ποὺ μὲ συνέπεια ὑπεστήριξε σὲ ὁλόκληρη τὴν πολιτική του σταδιοδρομία μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὅτι χρειάζεται συστηματικὴ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση καὶ ἐκμετάλλευση μιᾶς κατάλληλης εὐκαιρίας ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι «ἡ ρωσικὸς πόλεμος κατὰ τῆς Τουρκίας, ἢ ἐπανάστασις τῆς σλαβικῆς φυλῆς, ὑποβοηθούσης καὶ τῆς Ρωσίας, ἢ ἀποβίωσις τοῦ νῦν ἡγεμονεύοντος σουλτάνου καὶ διαδοχὴ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀζίζη». Δὲν ἔβλεπε ἑπομένως ὁ Μαυροκορδάτος τὴ στιγμὴ κατάλληλη γιὰ ἐξέγερση καὶ πιθανότατα ἐπηρεαζόταν στὴν ἄποψή του αὐτὴ ἀπὸ τὴ σαφὴ θέση τῆς Ἀγγλίας στὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα. Κατὰ τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ σεβασθεῖ τὸ ἐδαφικὸ καθεστώς, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ μὲ διεθνεῖς συνθῆκες λίγα χρόνια προηγουμένως.

Ὁ Ὄθων, ἀναζητώντας διέξοδο ἀνάμεσα στὰ συγκρουόμενα συμφέροντα τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ρωσίας, ἀπέβλεψε σὲ πολιτικὴ λύση ποὺ θὰ τοῦ ἐξασφάλιζε ὑποστήριξη τῆς Ἀγγλίας ἢ τῆς Ρωσίας. Γι' αὐτὸ στράφηκε πάλι πρὸς τὸ Σπ. Τρικούπη, ὁ ὁποῖος μόλις εἶχε γυρίσει ἀπὸ τὸ Μόναχο, ὅπου εἶχε σταλεῖ γιὰ νὰ συγχαρεῖ τὸ νέο βασιλιὰ τῆς Βαυαρίας Μαξιμιλιανό, ἀδελφὸ τοῦ Ὄθωνος. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ Ὄθωνος ὑπαγορευόταν καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐντείνεται ἡ δυσαρέσκεια τοῦ λαοῦ ἐναντίον τῆς κυβερνήσεως Κουντουριώτη, ποὺ εἶχε χάσει τὸν ἔλεγχο τῆς καταστάσεως καὶ στὰ ἐσωτερικὰ καὶ στὰ ἐξωτερικὰ προβλήματα.

Μετὰ τὴν ἄρνηση τοῦ Τρικούπη ἄλλη λύση δὲν ὑπῆρχε

παρὰ ἕνας εὐρὺς ἀνασχηματισμός, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὶς 25 Ἰουνίου. Στὴ νέα κυβέρνηση οἱ περισσότεροι ὑπουργοὶ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ νέους κατὰ κανόνα ἄνδρες: τὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐσωτερικῶν ἀνέλαβε ὁ Μπενιζέλος Ροῦφος, τῶν Οἰκονομικῶν ὁ Τάτσης Μαγγίνας, τῆς Δικαιοσύνης ὁ Γεώργιος Ράλλης καὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὁ ὁπωσδήποτε ἀναρμόδιος γιὰ τὴ θέση αὐτὴ Κωνσταντῖνος (Κολλίνος) Κολοκοτρώνης. Ἡ νέα κυβέρνηση, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ πάλι ἀπουσίαζαν οἱ σημαντικότερες πολιτικὲς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς, ὑπῆρξε βραχύβια, καὶ ὁδηγήθηκε σὲ παραίτηση στὶς 12 Ὀκτωβρίου λόγω διαφωνίας μὲ τὴν Αὐλή.

Κυβέρνηση Κωνσταντίνου Κανάρη (15 Ὀκτωβρίου 1848 - 12 Δεκεμβρίου 1849) Κυβέρνηση Ἀντωνίου Κριεζῆ

Ὁ Κωνστ. Κανάρης στὶς 15 Ὀκτωβρίου 1848 ἀνελάμβανε τὴν πρωθυπουργία, μὲ νέους ὑπουργοὺς τὸν Ἀ. Λόντο, Δ. Καλλιφρονᾶ, Ἀ. Μαυρομιχάλη, Δ. Βούλγαρη καὶ δύο ἀπὸ τοὺς παλιούς, τὸν Κ. Κολοκοτρώνη καὶ τὸ Γ. Ράλλη. Οἱ παραιτήσεις ἢ οἱ ἀντικαταστάσεις τῶν ὑπουργῶν τῆς κυβερνήσεως Κανάρη ὑπῆρξαν συχνότατες, ὡς τὶς 12 Δεκεμβρίου 1849, ποὺ ἡ πρωθυπουργία ἀνατέθηκε στὸν Ἀντώνιο Κριεζή. Στὴ νέα κυβέρνηση τὰ περισσότερα ὑπουργεῖα δόθηκαν σὲ γερουσιαστές. Ὁ Ἀ. Λόντος ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁ Γ. Νοταρᾶς τῶν Ἐσωτερικῶν, ὁ Ἰ. Στάικος τῶν Στρατιωτικῶν καὶ ὁ Ν. Χρυσόγελος τῶν Ἐκκλησιαστικῶν.

Ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς κυβερνήσεως Κανάρη, ποὺ τὰ μέλη της προέρχονταν ἀπὸ τὴ γαλλόφιλη καὶ τὴ ρωσόφιλη μερίδα, ξανάρχιζαν οἱ πιέσεις τοῦ Λάυονς καὶ τοῦ ἀντικαταστάτη του Οὐάις, ποὺ κορυφώθηκαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1849 καὶ ἔλαβαν ἀπαράδεκτη μορφὴ τὸ πρῶτο ἑξάμηνο τοῦ 1850. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο σημειώθηκαν χαρακτηριστικὲς ἐκδηλώσεις καὶ τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ ἐξερέθιζαν περισσότερο τὴν ἀγγλικὴ πολιτική. Στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ πόλεις τῆς Πελοποννήσου ἔβρισκαν καταφύγιο Ἑπτανήσιοι πρόσφυγες, ποὺ μετὰ τὸν ἐπαναστατικὸ ἀναβρασμὸ τοῦ 1848 στὴν πατρίδα τους, διωγμένοι καὶ κυνηγημένοι ἀπὸ τὶς ἀγγλικὲς ἀρχές, ἔβρισκαν ἄσυλο στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς μᾶς δίνουν ἐνδιαφέρουσες εἰδήσεις καὶ γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν προέλευση τῶν προσφύγων αὐτῶν καὶ γιὰ τὶς δυσχέρειες ποὺ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἀντιμετώπισαν, καθὼς ἡ πολιτεία ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ περιορίζει τὴ δραστηριότητά τους γιὰ νὰ μὴν προκαλεῖ τὴν ἀντίδραση τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς Ἑπτανήσιους, ἔφθασαν τὸ 1849 στὴν Ἑλλάδα κύματα προσφύγων Πολωνῶν, Οὐγγρων καὶ Ἰταλῶν, ποὺ παρὰ τὶς διαμαρτυρίες ὁρισμένων πρεσβευτῶν γίνονταν δεκτοὶ μὲ συμπάθεια ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς. Μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐργάσθηκε γιὰ τὴν περίθαλψη καὶ τὴν ἐνίσχυση «τῶν πασχόντων ἀγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας» μιὰ δεκαμελὴς ἐπιτροπὴ ποὺ περιλάμβανε γνωστοὺς στρατιωτικούς, πολιτικοὺς καὶ δημοσιογράφους: τὸ Ρήγα Παλαμήδη, τὸν Κωνστ. Δόσιο, τὸ Διομήδη Κυριακό, τὸν Ἐμμ. Ἀντωνιάδη κ.ἄ. Ἡ στάση τῆς Ἑλλάδος ἀπέναντι στοὺς πρόσφυγες αὐτούς, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ζητοῦσαν νὰ καταταγοῦν ὡς ἐθελοντὲς στὸν ἑλληνικὸ στρατό, προκάλεσε στὴν κοινὴ γνώμη τῆς ἐπαναστατημένης Εὐρώπης συναισθήματα εὐγνωμοσύνης γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ καὶ στὶς ἐφημερίδες ἐξάρθηκε ἰδιαίτερα ἡ φιλελεύθερη στάση τῶν Ἑλλήνων. Ἔτσι σὲ παρισινὴ ἐφημερίδα γράφονταν τὰ ἑξῆς: «Ἐνῶ ἡ Ἑσπερία εἶναι ἀποκεκλεισμένη εἰς τοὺς ἡρωικοὺς προμάχους τοῦ Μιλάνου καὶ τῆς Ρώμης, εἰς τοὺς προγεγραμμένους τῆς Βιέννης καὶ τῆς Βούδας, ἐνῶ ἡ Μελίτη, ἀγγλικὴ ἀποικία, ὑφίσταται τὸν ζυγὸν τοῦ ποταποῦ τυραννίσκου της, ἡ Ἑλλὰς ἐκήρυξε πανταχοῦ ὅτι αἱ πόλεις αὐτῆς εἶναι ἄσυλον ἀνοικτὸν εἰς ὅλα τὰ μεγάλα λείψανα τῶν λαῶν, ἅτινα κατὰ τὴν ὥραν ταύτην περιπλανῶνται εἰς τὰς θαλάσσας ζητοῦντα φίλον λιμένα, αἱ δὲ Ἀθῆναι καὶ αἱ Πάτραι εὐγενῶς ἀμιλλῶνται τὶς

Ὁ Ψαριανὸς ἥρωας Κωνστ. Κανάρης ἀνέλαβε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1848 τὴν πρωθυπουργία. Ἡ ἀπουσία ἀγγλόφιλων ἀπὸ τὴν κυβέρνησή του προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ σειρὰ ταπεινωτικῶν ἐνεργειῶν κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἐπάνω: ὁ Κ. Κανάρης (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

αὐτῶν καλύτερον ὑποδεχθήσεται τοὺς ἐξορίστους καὶ οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ προσφέρουσι προθύμως τὰ πλοῖα των εἰς τοὺς διωκομένους».

Ἐπιδείνωση τῶν ἀγγλοελληνικῶν σχέσεων Ἐπεισόδιο Πατσίφικο

Καθὼς ἡ Ἑλλάδα ἀπομακρυνόταν λόγω τῶν διεθνῶν ἐξελίξεων ἀπὸ τὸν ἀσφυκτικὸ ἐναγκαλισμὸ τῆς Γαλλίας, ἡ Ρωσία, φροντίζοντας γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ πολιτειακοῦ καθεστῶτος καὶ προσωπικὰ τοῦ Ὄθωνος, εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἀπροκάλυπτα ὑπὲρ τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ στὴ χώρα μας. Ὁ πρεσβευτὴς τοῦ τσάρου στὴν Ἀθήνα Περσιάνι, μὲ ἔγγραφο ποὺ ἀπηύθυνε στὰ ρωσικὰ προξενεῖα τῆς Ἑλλάδος, τόνιζε ὅτι «ἡ πολιτικὴ ὕπαρξις τῆς Ἑλλάδος εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τῆς μοναρχίας. Ἐὰν ἡ μοναρχικὴ τάξις παραβιασθῇ ὁ τόπος μέλλει νὰ ἐπανέλθῃ εἰς ἣν πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεώς του ὡς κράτους ἀνεξαρτήτου ὑπῆρχε κατάστασιν» καὶ ὑπογράμμιζε ἀκόμα ὅτι «ὅστις ἐπιβάλῃ χεῖρα κατὰ τῆς βασιλείας θέλει γίνει ἔνοχος τοῦ νὰ μηδενισθῶσι αἱ ἐπίσημοι τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος πράξεις».

Ἔτσι ἡ βαθμιαία στροφὴ τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴ Ρωσία φαινόταν ἀπὸ τὰ πράγματα δικαιολογημένη, ἐνῶ οἱ βαθύτεροι στόχοι τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς δὲν ἀπέβλεπαν, ὅπως εἶναι εὐνόητο, στὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐθνικῶν πόθων τῆς Ἑλλάδος

ἢ στὴ λύση τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων της, ἀλλὰ στὴ ρύθμιση τῶν ζητημάτων ποὺ ἀνέκυπταν στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ὀξύτητα τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος. Ἡ Ρωσία γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει μιὰ προσέγγιση μὲ τὴν Ἀγγλία ἦταν διατεθειμένη νὰ ἀφήσει τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Ἑλλάδα στὴν ἀγγλικὴ ἐπιρροή, τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία ἐπιδίωκε μὲ κάθε τρόπο νὰ καταλάβει τὴ θέση ποὺ ἄφηνε κενὴ ἡ ἀπομάκρυνση τῆς Γαλλίας.

Ἡ Ἀγγλία, ὅμως, ἀντὶ νὰ ἐπιδιώξει μὲ τὴν πολιτική της νὰ προσεταιρισθεῖ τὴν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη, τὸν Τύπο καὶ τὴν κυβέρνηση, θέλησε νὰ ἀσκήσει πολιτικὴ ἐκβιασμοῦ καὶ ταπεινώσεως τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, καὶ προκάλεσε ἔντονη ἀντίδραση, ποὺ τελικὰ ὁδήγησε στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, στὴ συσπείρωση τοῦ λαοῦ — ἔστω καὶ προσωρινὰ — γύρω ἀπὸ τὸ θρόνο καὶ στὴ στροφὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ πρὸς τὴ Ρωσία.

Μιὰ πρώτη ἐκδήλωση τῆς ἐκβιαστικῆς πολιτικῆς τῆς Ἀγγλίας ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος παρατηρήθηκε μὲ τὴν ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος τῶν νησιῶν Ἐλαφονήσου καὶ Σαπιέντζας, ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ δέκα χρόνια πρίν. Τὸ 1839 ὁ Ἄγγλος ἁρμοστὴς τῆς Ἑπτανήσου μὲ ἔγγραφό του στὸν Ἕλληνα ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑποστήριζε ὅτι ἡ Ἐλαφόνησος, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὰ Κύθηρα, καὶ ἡ ἔκτασή της εἶναι μόλις 21 τ. χιλιόμετρα, ἀνῆκε στὴν Ἰόνιο Πολιτεία. Γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα εἶχε ἀπευθύνει διακοίνωση καὶ ὁ Λάυονς στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση τὸ 1841, χωρὶς νὰ λάβει ἀπάντηση. Τὸ 1843 μὲ νέα του διακοίνωση ὁ Λάυονς διαμαρτυρόταν καὶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ «κατοχὴ» στὴν Ἐλαφόνησο καὶ διετύπωνε ἀξιώσεις γιὰ τὴ Σαπιέντζα, κοντὰ στὴ Μεθώνη. Ἀπὸ τὸ 1843 ὡς τὸ 1849 τὸ ζήτημα εἶχε τεθεῖ στὸ περιθώριο, ὅταν ξαφνικὰ τὸ Μάρτιο καὶ τὸν Ἰούλιο, πρῶτα ὁ Λάυονς καὶ ὕστερα ὁ διάδοχός του στὴν ἀγγλικὴ πρεσβεία τῶν Ἀθηνῶν Οὐάις δήλωναν ὅτι ὄχι μόνο ἡ Ἐλαφόνησος καὶ ἡ Σαπιέντζα, ἀλλὰ καὶ ἄλλα νησιά, ποὺ βρίσκονταν ἀπέναντι στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Ἤπειρο, ὑπάγονταν στὴν Ἰόνιο Πολιτεία. Ἡ ἀξίωση αὐτή, τόσο τοῦ Ἄγγλου ἁρμοστῆ τῶν Ἑπτανήσων, ὅσο καὶ τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα, θεωρήθηκε ἀπαράδεκτη ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς κυβερνήσεις, ποὺ στηρίχθηκαν σὲ διεθνεῖς πράξεις σχετικὲς μὲ τὸ καθεστὼς καὶ τὰ ὅρια τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας.

Ἄλλη ἀπόδειξη τῆς ἐχθρικῆς της στάσεως ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος ἔδωσε ἡ Ἀγγλία μὲ τὸν τρόπο ποὺ ὑποστήριξε καὶ ποὺ ἐκμεταλλεύθηκε πολιτικὰ τὴν «ὑπόθεση Πατσίφικο».

Ὁ Ἑβραῖος Δαβὶδ Πατσίφικο εἶχε γεννηθεῖ στὸ Γιβραλτὰρ καὶ εἶχε ἀποκτήσει τὸ 1820 τὴν πορτογαλικὴ ὑπηκοότητα. Τὸ 1836 διορίσθηκε πρόξενος τῆς Πορτογαλίας στὴν Ἀθήνα καὶ παρέμεινε στὴ θέση αὐτὴ ὡς τὸ 1842, ποὺ ἀπολύθηκε λόγω καταχρήσεως. Λίγο ἀργότερα ἀπέκτησε τὴν ἀγγλικὴ ὑπηκοότητα καὶ ὡς Ἄγγλος πιὰ ὑπήκοος ἐξακολουθοῦσε νὰ μένει στὴν Ἀθήνα, ζώντας κυρίως ἀπὸ τὰ βοηθήματα τῆς δούκισσας τῆς Πλακεντίας.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1849, στὶς ἑορτὲς τοῦ Πάσχα, ὁμάδες ἀθηναϊκοῦ λαοῦ ἐμποδίσθηκαν νὰ πραγματοποιήσουν παλιὸ ἔθιμο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο κατὰ τὴ Μεγάλη Παρασκευή, ἢ σὲ ἄλλους τόπους κατὰ τὴν Ἀνάσταση, ἔπρεπε νὰ καεῖ ὁμοίωμα τοῦ Ἰούδα. Ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ ἐξόργισε τὸν ἀθηναϊκὸ ὄχλο, πού, ὁδηγημένος ἀπὸ μιὰ πρωτόγονη μισαλλοδοξία, στράφηκε ἐναντίον τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Πατσίφικο καὶ κατέστρεψε τὰ ἐλάχιστα καὶ στὴν πραγματικότητα εὐτελέστατα ἔπιπλά του. Ὁ Πατσίφικο, μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ Ἄγγλου ὑπηκόου, ζήτησε τὴν προστασία καὶ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ ζημιὰ ποὺ τοῦ εἶχε γίνει ἔφθανε στὶς 887 χιλιάδες περίπου δραχμές, ἐπειδὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔπιπλά του εἶχαν καταστραφεῖ ἢ κλαπεῖ πιστωτικὰ πορτογαλικὰ ἔγγραφα ἀξίας 665 χιλιάδων δραχμῶν. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση συνέστησε νὰ καταφύγει ὁ Πατσίφικο στὰ ἑλληνικὰ δικαστήρια, ἀλλὰ αὐτὸς ζήτησε τὴν παρέμβαση τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας, ἡ ὁποία υἱοθέτησε τὶς ἀπαιτήσεις του, ὄχι ἐπειδὴ τὶς θεωροῦσε δίκαιες, ἀλλὰ γιατὶ τῆς δινόταν

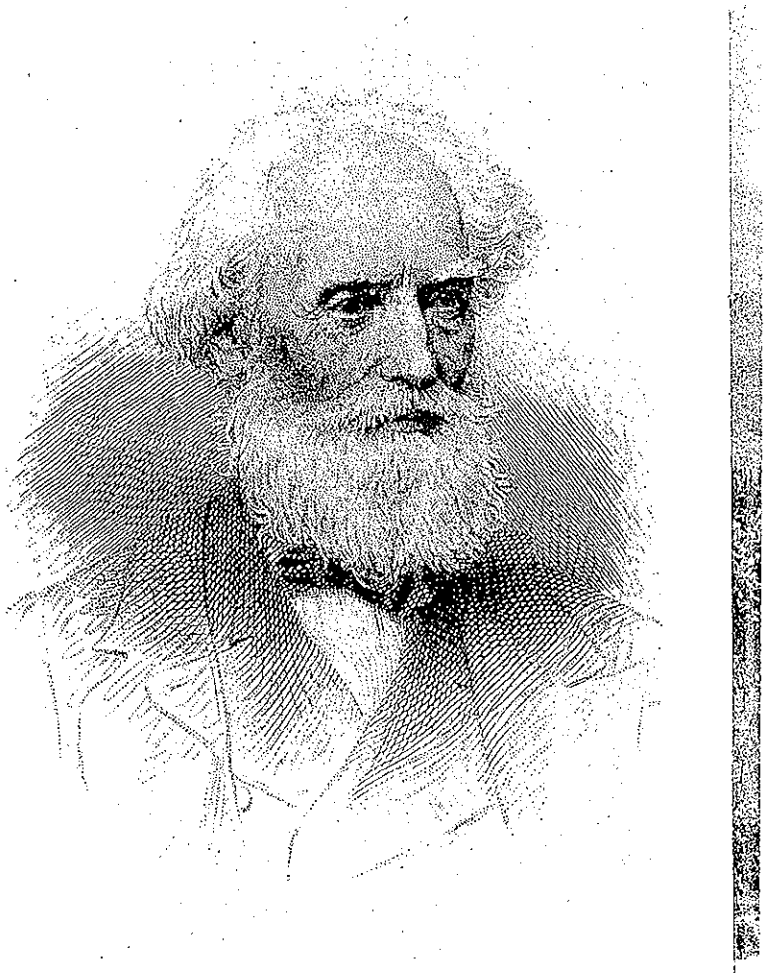

Ὁ Γεώργιος Φίνλαυ, Σκῶτος ἱστορικός, ἦρθε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1823 μαζὶ μὲ ἄλλους φιλέλληνες. Ἡ ἄρνηση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, νὰ ἱκανοποιήσει ἰδιωτικές του διεκδικήσεις ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ δημόσιο, ἔδωσε ἀφορμὴ ἐπεμβάσεως τῆς Ἀγγλίας στὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἐπάνω: ὁ Γεώργιος Φίνλαυ.

μιὰ νέα εὐκαιρία νὰ φέρει σὲ δύσκολη θέση τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση.

Παρὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ Λάυονς ἀπὸ τὸν Οὐάις ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ παρέμενε ἀμετάβλητη. Ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀγγλίας Πάλμερστον, στὸν ὁποῖο ἔφθασε ἡ ὑπόθεση, τὴν παρέπεμψε στὸ Συμβούλιο τῶν νομικῶν τοῦ βρετανικοῦ στέμματος, ποὺ γνωμοδότησε ὑπὲρ τῆς καταβολῆς ἀποζημιώσεως στὸν Πατσίφικο. Ἡ Ἑλλάδα δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐνδώσει στὶς ὑπερβολικὲς αὐτὲς ἀξιώσεις, καὶ ἡ στάση της, ὑπερήφανη καὶ ἀξιοπρεπής, ὁδηγοῦσε στὴν ἐπιδείνωση τῶν ἑλληνοαγγλικῶν σχέσεων.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ζητήματα εἶχαν ἀνακύψει ἢ εἶχαν ἐντεχνα δημιουργηθεῖ κατὰ τὰ χρόνια αὐτὰ καὶ ἄλλες ἀφορμὲς δυσαρεσκειῶν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος. Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1846 εἶχαν ληστευθεῖ ἀπὸ Ἕλληνες ἕξι μικρὰ πλοῖα μὲ ἀγγλικὴ σημαία. Τὸ ἐπεισόδιο εἶχε σχεδὸν λησμονηθεῖ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε προκαλέσει τότε τὴ σφοδρὴ διαμαρτυρία τοῦ Λάυονς, ὅταν τὸν Ἰανουάριο καὶ Μάρτιο τοῦ 1849 ἀνακινήθηκε ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ πρεσβεία, ποὺ ἀπαιτοῦσε σημαντικὸ ποσὸ γιὰ τὴν ἀποζημίωσή τους, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα δὲν ἐπρόκειτο, σύμφωνα μὲ ὁμολογία ἀγγλικῆς πηγῆς, παρὰ «περὶ μερικῶν λέμβων ἀνηκόντων εἰς Ἑπτανησίους». Ἀνάλογα γεγονότα εἶχαν διογκωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ πλευρά, ὅπως π.χ. ἡ φυλάκιση ἀπὸ ἑλληνικὲς ἀρχὲς δύο Ζακυνθίων — Ἄγγλων

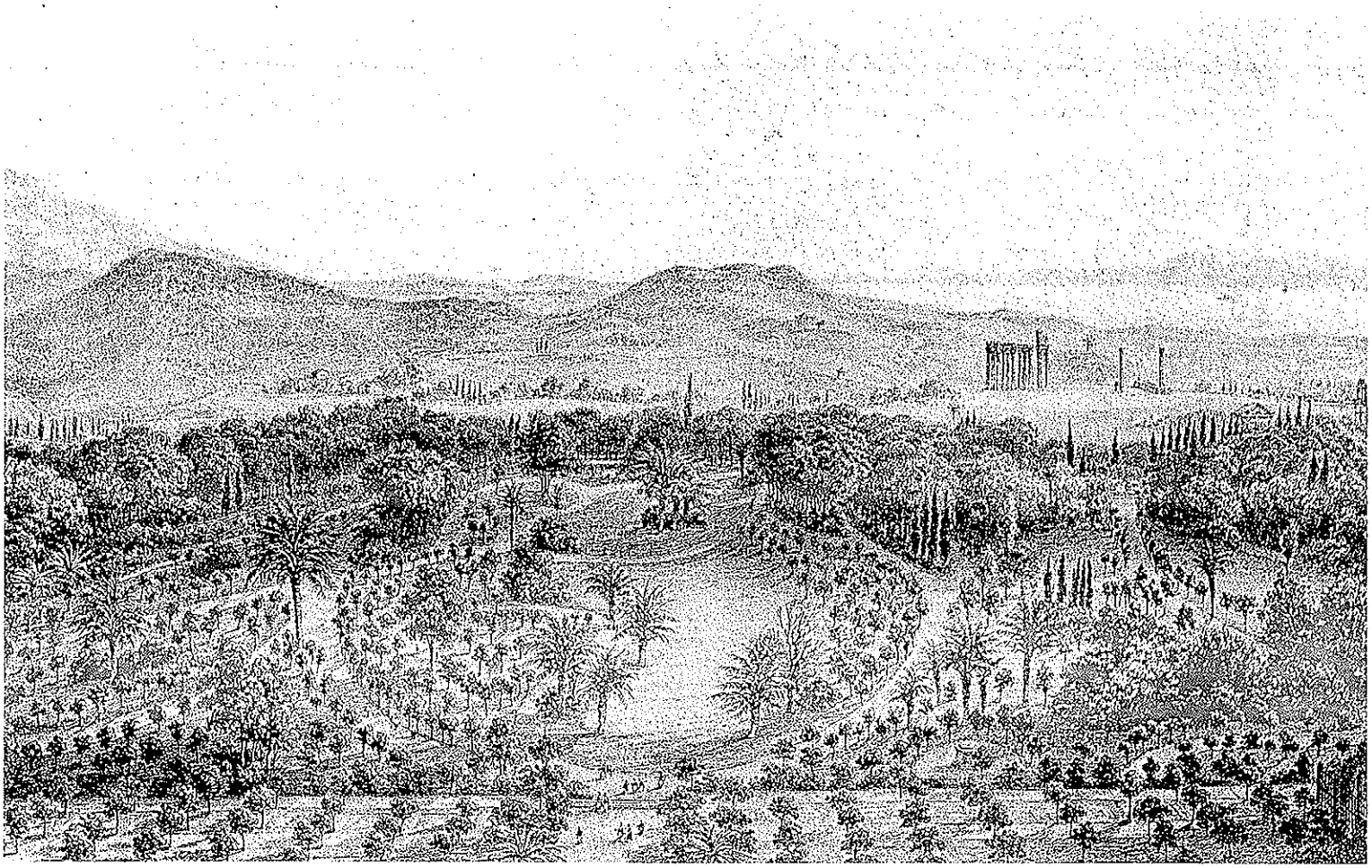

Ἡ δημιουργία τοῦ βασιλικοῦ κήπου ἄρχισε τὸ 1840 μὲ πρωτοβουλία τῆς βασίλισσας Ἀμαλίας καὶ ἔλαβε μορφὴ μέσα σὲ μιὰ περίπου δεκαετία. Ἡ παράλογη ἀπαίτηση τοῦ Φίνλαιυ, νὰ ἀποζημιωθεῖ μὲ τὸ ὑπερβολικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ποσὸ τῶν 45.000 δρχ. γιὰ οἰκόπεδό του, ἐκτάσεως 2.600 τ. πήχεων, ποὺ εἶχε περιληφθεῖ στὸν κῆπο, ἐξόργισε τὴν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη, καθὼς μάλιστα ἡ Ἀγγλία χρησιμοποιοῦσε τὸ ἀσήμαντο αὐτὸ θέμα γιὰ νὰ δημιουργεῖ ζητήματα στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση. Ἐπάνω: ἄποψη τοῦ βασιλικοῦ κήπου μετὰ τὴν πρώτη διαμόρφωση (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

ὑπηκόων —, ἡ «περιφρόνηση» τῆς ἀγγλικῆς σημαίας στὴν Πάτρα κ.ἀ. Κυρίως ὅμως στὶς δύο μεγάλες ἀφορμὲς τῶν ἀγγλικῶν ἐκβιασμῶν προστέθηκε τρίτη, ἡ ἄρνηση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως νὰ ἱκανοποιήσει τὴν ἀπαίτηση τοῦ Σκώτου ἱστορικοῦ Γεωργίου Φίνλαιυ, γιὰ τὴν ἀξία οἰκοπέδου του, ποὺ εἶχε περιληφθεῖ στὸν κῆπο τῶν ἀνακτόρων. Γιὰ τὸ οἰκόπεδο αὐτό, ἐκτάσεως 2.600 τ. πήχεων, ὁ Φίνλαιυ ζητοῦσε τὸ ὑπερβολικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ποσὸ τῶν 45.000 δραχμῶν, ἐνῶ τὰ ποσὰ μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποζημιωθεῖ ἰδιοκτῆτες οἰκοπέδων στὴν ἴδια θέση (ὁ πρόξενος τῆς Ρωσίας Ἰωάννης Παπαρρηγόπουλος, γνωστὸς ἀπὸ τὴ δράση του στὴ Φιλικὴ Ἑταιρία, ὁ Ἀμερικανὸς φιλέλληνας Χίλλ κ.ἀ.) ἦταν πολὺ χαμηλότερα.

Ἡ προσπάθεια τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, νὰ ἐπιλυθεῖ ἡ διαφορὰ μὲ διαιτητές, προσέκρουσε ἀρχικὰ στὴν ἄρνηση τοῦ Φίνλαιυ, ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁ ἴδιος δέχθηκε λύση ποὺ πρότεινε ἡ κυβέρνηση τῆς Ἑλλάδος ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἐξακολουθοῦσε νὰ προβάλει μὲ ἐπιμονὴ τὶς ἀξιώσεις της.

Ἀποκλεισμὸς τῶν ἑλληνικῶν λιμανιῶν (Τὰ «Πάρκερικά»)

Στὶς 4 Ἰανουαρίου 1850 ἰσχυρὸς ἀγγλικὸς στόλος ὑπὸ τὸ ναύαρχο Πάρκερ, ποὺ βρισκόταν στὸ Αἰγαῖο καὶ εἶχε περάσει προηγουμένως ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸν Πειραιά. Ὁ Ἄγγλος ναύαρχος καὶ ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς τὴν ἴδια μέρα ζήτησαν νὰ συναντήσουν τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Λόντο καὶ τοῦ δήλωσαν ὅτι, ἂν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση δὲν ἱκανοποιήσει τὶς δίκαιες ἀπαιτήσεις τῶν Ἄγγλων ὑπηκόων, ἡ Ἀγγλία εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ λάβει τὰ μέτρα ποὺ θεωρεῖ ἀναγκαῖα. Σὲ προσπάθεια τοῦ Λόντου νὰ ἀντικρούσει τοὺς ἀγγλικοὺς ἰσχυρισμοὺς ὁ Οὐάις τοῦ ἐπέδωσε τελεσιγραφικὴ διακοίνωση, στὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ δοθεῖ ἀπάντηση σὲ 24 ὧρες. Σὲ περίπτωση ποὺ ἡ Ἑλλὰς θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀρνεῖται τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀγγλικῶν ἀξιώσεων δηλωνόταν ὅτι «ὁ ἀρχηγὸς τῶν ναυτικῶν δυνάμεων θὰ εὑρεθῇ εἰς τὴν λίαν δυσάρεστον θέσιν νὰ ἐνεργήσῃ ἀμέσως κατὰ τὰς διαταγὰς τῆς κυβερνήσεως αὐτοῦ».

Ὁ Λόντος ζήτησε εὔλογο χρόνο γιὰ νὰ μελετήσει τὴν κατάσταση, ἀλλὰ ὁ Οὐάις, μετὰ τὴν ἐκπνοὴ τῆς προθεσμίας τοῦ τελεσιγράφου, ἐπιβιβάσθηκε στὴ ναυαρχίδα τῆς μοίρας τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου καὶ κήρυξε τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ Πειραιᾶ καὶ ἔμμεσα τῆς Σύρου, τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Πατρῶν, κάνοντας γνωστὸ μὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἕλληνα ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι «εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις εἶναι ἀδύνατον τῷ ναυάρχῳ Πάρκερ νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς οἱονδήποτε πλοῖον τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ν' ἀποπλεύσῃ τοῦ Πειραιῶς καὶ ὅτι, παρατηρήσας σημεῖα κινήσεων μεταξὺ τῶν ἐν τῷ λιμένι τούτῳ πλοίων τῆς Κυβερνήσεως, ζητεῖ νὰ ἐκδοθοῦν

Ὁ Ἀνδρέας Λόντος χρημάτισε ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο ὡς τὸ Μάρτιο τοῦ 1849, καὶ ἀπὸ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1849 ὡς τὸν Αὔγουστο τοῦ 1850, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία κλιμακώθηκαν οἱ ἀγγλικὲς πιέσεις στὴν Ἑλλάδα. Ἐπάνω: ὁ Ἀνδρέας Λόντος (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

αὐστηραὶ διαταγαί, ὅπως πᾶν τοιοῦτο κίνημα παύσῃ ἀμέσως».

Ἡ ἄμεση διαμαρτυρία τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ποὺ ἐπιδόθηκε ἀμέσως στὸν Ἄγγλο πρεσβευτή, φανερώνει ὅτι ἡ Ἑλλὰς δεχόταν μὲ ἀξιοπρέπεια τὴν ἐκβιαστικὴ ἐνέργεια μιᾶς δυνάμεως, ἐναντίον τῆς ὁποίας δὲν μποροῦσε νὰ πολεμήσει μὲ τὰ ἴδια ὅπλα: «Ἀπέναντι τῶν πράξεων — ἔλεγε ἡ ἑλληνικὴ διαμαρτυρία — αἵτινες ἔλαβον χώραν ἐκ μέρους μιᾶς δυνάμεως, τὴν ὁποίαν ἡ κυβέρνησίς μου δὲν ἔχει οὔτε τὸν τρόπον οὔτε τὴν θέλησιν νὰ ἀντικρούσῃ, διαμαρτύρομαι ἐν ὀνόματι τοῦ Μεγαλειοτάτου Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος, τοῦ σεβαστοῦ μου Κυρίου, καὶ ἐν ὀνόματι τῶν ἱερωτέρων ἀρχῶν τοῦ δικαίου τῶν ἐθνῶν, ἐναντίον τῆς βίας, τῆς διαπραχθείσης ἐκ διαταγῶν σας ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς χώρας. Καθιστῶ ὑμᾶς ὑπεύθυνον πασῶν τῶν συνεπειῶν τοιαύτης προσβολῆς ἐπενεχθείσης ἐν μέσῳ πληρεστάτης εἰρήνης εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς πατρίδος μου καὶ τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ ἡγεμόνος μου».

Ὁ ναυτικὸς αὐτὸς ἀποκλεισμὸς δημιουργοῦσε κρίσιμη κατάσταση ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἐπισιτισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἑλληνικῆς πρωτεύουσας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Ἀγγλίας μὲ τὶς ἄλλες Δυνάμεις, ποὺ τὰ οἰκονομικά τους συμφέροντα θίγονταν ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ μέτρα. Σ' αὐτὴ τὴν ὀξύτατη φάση τῶν ἑλληνοαγγλικῶν σχέσεων ἡ ἀντίδραση τῆς κοινῆς γνώμης τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρξε ἀπόλυτα ἐπιδοκιμαστικὴ γιὰ τὶς ἐνέργειες τῆς κυβερνήσεως, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Ὄθωνος καὶ τοῦ Λόντου.

Ὁ Ὄθων, ποὺ ἡ δημοτικότητά του εἶχε αἰσθητὰ μειωθεῖ, ἀνακτοῦσε τὸ χαμένο του κύρος, καί, καθὼς ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ στρεφόταν κυρίως ἐναντίον του, ὁ λαὸς τὸν μετέβαλε σὲ ἐθνικὸ σύμβολο, ποὺ στὸ πρόσωπό του πρόσβαλε ἡ Ἀγγλία ὁλόκληρο τὸν Ἑλληνισμό. Ἀπὸ τὶς πρῶτες μέρες τοῦ ἀποκλεισμοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀρθρογραφία τῶν ἐφημερίδων καὶ ἀπὸ ἐμπιστευτικὴ ἔκθεση τοῦ Θουβενὲλ πρὸς τὸ Γάλλο ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν, ἄρχισε νὰ παρατηρεῖται διαρροὴ τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος πρὸς τὸ ρωσικὸ καὶ τὸ γαλλικό. Οἱ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου ζητοῦσαν νὰ συγκροτήσουν φάλαγγα γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξεως στὴν πόλη, οἱ ἀξιωματικοὶ δήλωσαν στὴν κυβέρνηση ὅτι εἶναι ἕτοιμοι νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴ μισθοληψία τους καὶ θέτουν τοὺς μισθούς τους στὴ διάθεση τῆς κυβερνήσεως γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ οἰκονομικὲς δυσχέρειες, καὶ οἱ φίλαγγλοι παλαιότερα ἔμποροι τῆς Σύρου καὶ τῶν Πατρῶν μεταστρέφονταν τώρα πρὸς τὸ ἀντιαγγλικὸ ρεῦμα ποὺ κυριαρχοῦσε στὰ λιγοστὰ ἀστικὰ κέντρα καὶ στὴν ὕπαιθρο.

Καὶ πάλι θὰ προσφύγουμε στὴ μαρτυρία τοῦ Μακρυγιάννη γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1850 καὶ γιὰ τὴν ἀντίδραση τῆς κοινῆς γνώμης: «Γίνεται ἡ μεταβολὴ στὴ Γαλλία, πέθανε κι ὁ Κωλέτης πρωτύτερα, τότε ὁ Πάλμερστον ἑτοιμάζει ἕναν σημαντικὸ στόλο μὲ βατζέλα, μὲ φεργάδες, μὲ μπρίκια καὶ μὲ στρατέματα κι ὁ Πάρκερ ναύαρχος κι ἔρχονται εἰς τὸν Περαία καὶ Ἀμπελάκι (Σαλαμίνα) καὶ μᾶς κάνουν στενὸν μπλόκο, μὲ τὸν λόγον ὅτι ζημιώσαμεν τὸν Ὀβραῖον καὶ τὸν Φίνλεϋ... Καὶ παίρνουν ὅλα τὰ ἐθνικὰ πλοῖα καὶ τὰ ἐμπορικά· κι ἀφανίζουν τὸ ἐμπόριον γενικῶς καὶ τοὺς δυστυχισμένους τοὺς νησιῶτες... Καὶ μᾶς ἔφκιασαν ὅλους νοικοκυραίους. Καὶ φοβέριζαν σήμερα θὰ κινηθοῦν διὰ τὴν πρωτεύουσα κι αὔριο θὰ κινηθοῦν. Τὸ κόμμα τὸ ἀγγλικὸν ἀδύνατο. Νέκρωσε ἀπὸ τὸ μῖσος τῶν ἀνθρώπων. Κι ἐνώθη ὅλο τὸ ἔθνος ἀναντίον τους... Κι ὁ Θεὸς ὁποὺ μᾶς γλύτωσε τόσες φορές, μᾶς ἔσωσε καὶ τότε».

Ἀντίδραση Γαλλίας - Ρωσίας καὶ ἄρση τοῦ ἀποκλεισμοῦ

Ἡ ἀπαράδεκτη ἐνέργεια τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν λιμανιῶν ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ στόλο, ἡ κατάσχεση ἐμπορευμάτων ποὺ μεταφέρονταν ἀπὸ πλοῖα στὴν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου καὶ ἡ συγκέντρωση στὴ Σαλαμίνα τῶν ἑλληνικῶν πλοιαρίων ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀποκλεισμένες περιοχές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀγανάκτηση τῶν Ἑλλήνων προκάλεσαν καὶ τὴν ἔντονη ἀντίδραση τῶν πρεσβευτῶν τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ρωσίας στὴν Ἑλλάδα, ποὺ ἐνημέρωσαν ἀμέσως τὶς κυβερνήσεις τους.

Ὁ Περσιάνι μὲ διακοίνωσή του πρὸς τὸν Οὐάις τῆς 1/13 Φεβρουαρίου ἐπισήμαινε τοὺς κινδύνους ποὺ ἐγκυμονοῦσε ἡ πρόθεση τῆς Ἀγγλίας νὰ καταλάβει τὰ δύο διεκδικούμενα νησιὰ χωρὶς νὰ εἰδοποιηθεῖ προηγουμένως ἡ ρωσικὴ Αὐλὴ «ὡς Δύναμις ὑπογράψασα τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνθήκην τῆς 9/21 Μαρτίου 1800 καὶ τὴν ἐν Παρισίοις τῆς 24 Ὀκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1815». Πρὶν ὅμως πληροφορηθεῖ τὴν ἀντίδραση τῆς Ρωσίας ὁ Πάλμερστον εἶχε ἀποστείλει ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Οὐάις, στὴν ὁποία ἔγραφε ὅτι δὲν ὑπῆρχε ζήτημα διεκδικήσεως τῶν νησιῶν, ποὺ τὰ θεωροῦσε «ἀνέκαθεν ὑπαγόμενα εἰς τὴν Ἰόνιον Πολιτείαν», ἀλλὰ ζήτημα ἀπομακρύνσεως ἀπὸ αὐτὰ τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων.

Δριμύτερη ὑπῆρξε ἡ γαλλικὴ ἀντίδραση καὶ ἐκδηλώθηκε ὄχι μόνο στὴ γαλλικὴ ἐθνοσυνέλευση, μέλος τῆς ὁποίας ἦταν αὐτὴ τὴν περίοδο ὁ πρώην πρεσβευτὴς στὴν Ἑλλάδα καὶ γνώστης τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων Πισκατόρυ, ἀλλὰ καὶ στὶς γαλλικὲς ἐφημερίδες, ποὺ τοποθετοῦσαν τὸ ζήτημα στὴν πρώτη σειρὰ τοῦ ἐνδιαφέροντός τους. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ σχετικὴ μὲ τὴ στάση τῆς Ἀγγλίας ἀγόρευση τοῦ Πισκατόρυ ἦταν θερμότατος ὕμνος γιὰ ὅτι εἶχε ἐπιτύχει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μέσα σὲ μιὰ εἰκοσαετία: «Λησμονοῦμεν ὅτι ὁ λαὸς οὗτος ἐσκέφθη περὶ τῆς ἐλευθερώσεως αὐτοῦ πρὶν ἔτι φαντασθῇ τις ἐν Εὐρώπῃ ὅτι ὑπῆρχεν οὗτος, καὶ ὅτι ὅτε οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης ἔτειναν αὐτῷ τὴν χεῖρα, εὗρον αὐτὸν καθημαγμένον ἀλλὰ νικηφόρον... Καὶ τίς ἄλλος λαὸς ἐντὸς εἴκοσιν ἐτῶν κατώρθωσε τοσαῦτα; Κατηγοροῦσι τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ὡς μὴ τακτοποιήσαντα ἔτι τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὴν

ἐσωτερικὴν διοίκησιν αὐτοῦ, αἰτιώμενοι αὐτὸν καὶ διότι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν διαπράττονται ληστεῖαι εἰς τὰ μεθόρια. Ἀλλὰ κατὰ τίνος λαοῦ ἀρτισυστάτου δὲν ἔχει τις ν' ἀποτείνῃ τὰς αὐτὰς κατηγορίας. Αἱ ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος κατηγορίαι δὲν εἶναι βάσιμοι. Ζητοῦσι παρ' αὐτῆς τοσαῦτα, ὅσα οὐδέποτε ἄλλοτε λαὸς ἄλλος ἠδυνήθη νὰ κατορθώσῃ. Ἡ Εὐρώπη ἀποκατέστησε τὴν Ἑλλάδα ἀνεξάρτητον, οὐχὶ ὠθουμένη ὑπὸ ἰδέας τινὸς ρωμαντικῆς, ἀλλὰ διότι ἤθελε νὰ πλάσῃ ἐν αὐτῇ Ἑλβετίαν ἐλευθέραν, ἐσομένην ποτὲ ἑδραίωμα τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, μελλούσης ν' ἀποτελέσῃ μίαν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης».

Ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση στὴν ἐπιδίωξή της νὰ βοηθήσει τὴν ἄρση τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἔστειλε στὸ Λονδίνο τὸ διαπρεπὴ διπλωμάτη Ἐδουάρδο Ντρουὲν ντὲ Λουύ, ποὺ θὰ συναντοῦσε τὸν Πάλμερστον γιὰ νὰ τοῦ γνωστοποιήσει τὶς ἀπόψεις τῆς Γαλλίας καὶ νὰ προσφέρει τὶς «καλὲς ὑπηρεσίες» του. Ἡ παρέμβαση τοῦ Γάλλου διπλωμάτη ὑπῆρξε ἀποφασιστική. Ὁ Πάλμερστον ἔστειλε ὁδηγίες στὸν Οὐάις γιὰ τὴν προσωρινὴ ἀναστολὴ τοῦ ἀποκλεισμοῦ καὶ ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα ἐνημέρωσε ἀμέσως τὸ Γάλλο συνάδελφό του, στὸν ὁποῖο ἀνακοίνωσε ὅτι «ἡ ἀναστολὴ τοῦ ἀποκλεισμοῦ θέλει γίνει ἐντὸς προθεσμίας εὐλόγου, τὰ δὲ ἤδη κατασχεθέντα ὑπὸ τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου θέλουσι μένει ἐν τῇ τούτου κατοχῇ μέχρι τῆς ὁριστικῆς περατώσεως τοῦ συμβιβασμοῦ».

Ἀνάλογη ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀντίδραση τῆς Ρωσίας. Ὁ τσάρος Νικόλαος ἔστειλε στὴν Ἀθήνα τὸν ὑπασπιστή του, γεγονὸς ποὺ ἔδειχνε τὸ ἰδιαίτερο προσωπικό του ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ὑποθέσεις. Συγχρόνως ὁ Ρῶσος ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Νέσελροδ μὲ διακοίνωσή του τῆς 7/19 Φεβρουαρίου χαρακτήριζε τὶς ἐνέργειες τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου στὴν Ἑλλάδα «ἀπαράδεκτες, βίαιες καὶ παράδοξες» καὶ προειδοποιοῦσε ὅτι «περὶ τοῦ ζητήματος τῶν νησιδίων ἡ αὐτοκρατορικὴ κυβέρνησις διακηρύττει ρητῶς ὅτι ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις δὲν δύναται νὰ θίξῃ σπιθαμὴν γῆς ἑλληνικῆς ἄνευ συναινέσεως τῆς Ρωσίας καὶ τῆς συμμάχου Γαλλίας».

Δύο, ἀκόμα ἐντονότερες, διακοινώσεις τοῦ Νέσελροδ τῆς 6/18 Μαρτίου ἀνάγκασαν τὴν ἀγγλικὴ κυβέρνηση νὰ ἀπελευθερώσει τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα ποὺ εἶχαν συλληφθεῖ καὶ νὰ ἐπιδιώξει ἕνα συμβιβασμό, ποὺ δὲν θὰ ἦταν μειωτικὸς γιὰ τὸ γόητρο τῆς Ἀγγλίας.

Στὸ μεταξύ, εἰδικὸς Γάλλος ἀπεσταλμένος στὴν Ἀθήνα εἶχε ἐπανειλημμένες, ἀλλὰ ἄκαρπες, συναντήσεις μὲ τὸν Οὐάις, ποὺ στὰ μέσα Ἀπριλίου δήλωνε ὅτι ὁ ἀποκλεισμός, ὁ ὁποῖος ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀγγλικὲς καὶ γαλλικὲς πιέσεις εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται ἠπιότερος, θὰ ἐπαναληφθεῖ, ἂν ἡ Ἑλλὰς δὲν παραδεχθεῖ ὅλες τὶς ἀγγλικὲς ἀξιώσεις. Πράγματι ὁ ἀποκλεισμὸς ξανάρχισε καὶ ἔληξε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1850. Ὕστερα ἀπὸ μακρὲς συζητήσεις στὶς 6 Ἰουλίου ὁ Οὐάις καὶ ὁ Λόντος ὑπέγραψαν σύμβαση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀγγλικὴ πρεσβεία θὰ ἐπέστρεφε τὸ ποσὸ τῶν 150.000 ποὺ εἶχε κρατηθεῖ ὡς ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀποζημίωση τοῦ Πατσίφικο, ἀλλὰ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ καταβάλει τὸ ἀναγκαῖο ποσὸ «ἐὰν μετ' αὐστηρὰν ἔρευναν ἀποδειχθῇ ὅτι ἐβλάβη ἐκ τῆς ἀπωλείας ἢ καταστροφῆς τῶν ἐγγράφων». Ἡ ἔρευνα ποὺ ἔγινε στὰ πορτογαλικὰ ἀρχεῖα ἀπέδειξε ὅτι ἡ πορτογαλικὴ κυβέρνηση ὤφειλε στὸν Πατσίφικο μόνο 3.850 δραχμές.

Τὸ ζήτημα τῶν δύο νησιῶν δὲν ἀντιμετωπιζόταν στὴ σύμβαση αὐτή, ποὺ στὸ τέταρτο ἄρθρο της ὅριζε ὅτι «αἱ ἀξιώσεις τῆς Αὐτοῦ Βρεττανικῆς Μεγαλειότητος αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ ἐγγυημένον ὑπὸ τῶν τριῶν Δυνάμεων δάνειον καὶ εἰς τὰς νήσους Σαπιέντζαν καὶ Ἐλαφόνησον ἐξαιροῦνται ἀπὸ τῆς συμβάσεως ταύτης».

Ο ΚΡΙΜΑΪΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Αἴτια καὶ ἀφορμὲς τοῦ πολέμου. Ὁ ἀντίκτυπος στὴν Ἑλλάδα. Οἱ πρῶτες συγκρούσεις στὶς παραμεθόριες περιοχὲς

Μετὰ τὶς ἐξεγέρσεις τῶν Σέρβων κατὰ τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ., τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ τὴ σύγκρουση τοῦ Μωχάμετ Ἄλυ τῆς Αἰγύπτου μὲ τὸ σουλτάνο (1831 - 1833 καὶ 1839 - 1841), μεγάλη κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος ξέσπασε καὶ πάλι στὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα. Ἡ κρίση αὐτή, ποὺ ἄρχισε μὲ τὴν ὀξύτατη διαφωνία μεταξὺ τῶν καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων γιὰ τὴν κατοχὴ προσκυνημάτων τῶν Ἁγίων Τόπων, κατέληξε στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, ὁ ὁποῖος διήρκεσε ἀπὸ τὸ 1853 ὡς τὸ 1856, μὲ κύρια τελευτσία φάση του τὴν κατάληψη τῆς Σεβαστουπόλεως ἀπὸ τοὺς Ἀγγλογάλλους· ἐπακολούθησε ἡ ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων τὸ Μάρτιο τοῦ 1856. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἡ φάση αὐτὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος εἶχε ἐξαιρετικὰ δυσμενὴ κατάληξη. Ἡ Τουρκία ἔγινε δεκτὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκογένεια καὶ ἡ Αὐστρία, Ἀγγλία καὶ Γαλλία ἐγγυήθηκαν τὴν ἀκεραιότητα καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ δεσμεύθηκαν ἔτσι ὥστε κάθε ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Τουρκίας νὰ θεωρεῖται ὡς casus belli καὶ ἐναντίον τους. Στὴν ὀξύτατη αὐτὴ κρίση τῆς Ἀνατολῆς ἦταν φυσικὸ νὰ ἀναμιχθεῖ καὶ ἡ Ἑλλάδα.

Ἡ αὔξηση τῆς γαλλικῆς ἐπιρροῆς στοὺς Ἁγίους Τόπους στὸ τέλος τοῦ 1852 ἐξερέθισε, ὅπως ἦταν φυσικό, τοὺς Ρώσους, ποὺ ζήτησαν ἄμεση διευθέτηση τοῦ ζητήματος ὑπὲρ τῶν ὀρθοδόξων. Οἱ ἐνέργειές τους ἔβρισκαν μεγάλη ἀπήχηση στοὺς ὀρθοδόξους τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ὁποῖοι ἀποζητοῦσαν δυναμικὴ ἐπέμβαση τοῦ τσάρου γιὰ ἐπανάκτηση τῶν προνομίων τῆς ἐκκλησίας τους. Ἴδια ἀτμόσφαιρα ἐπικρατοῦσε καὶ στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ φιλορωσικὴ παράταξη εἶχε ἀποκτήσει σημαντικὴ ἐπιρροή. Οἱ ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων γιὰ ἄσκηση ἀπὸ τοὺς Ρώσους δυναμικῆς πολιτικῆς ἐναντίον τῶν Τούρκων μεγάλωσαν μὲ τὴν εἴδηση τῆς συγκεντρώσεως ρωσικῶν στρατευμάτων στὰ εὐρωπαϊκὰ σύνορα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἑτοιμασιῶν τοῦ ρωσικοῦ στόλου στὴ Μαύρη θάλασσα. Ἐπιπλέον ὁ τσάρος, ἀφοῦ βολιδισκόπησε τὶς γειτονικὲς κυβερνήσεις τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Πρωσσίας καὶ θεώρησε ὅτι εὐνοϊκὴ θὰ ἦταν καὶ ἡ στάση τῆς Ἀγγλίας, ἔστειλε τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1853 τὸν πρίγκιπα Μέντζικωφ στὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ κύρια ἀποστολὴ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ρωσικῆς προστασίας γιὰ ὅλους τοὺς ὀρθόδοξους λαοὺς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἐξουδετέρωση τῆς γαλλικῆς ἐπιρροῆς στὴν Πύλη. Οἱ τρίμηνες ὅμως διαπραγματεύσεις τοῦ Μέντζικωφ μὲ τοὺς Τούρκους δὲν εἶχαν κανένα οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα, ἔτσι στὶς 9/21 Μαΐου ἡ ρωσικὴ ἀποστολὴ ἀναχώρησε ἐπιδεικτικὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Σύντομα τὰ γεγονότα ἀκολούθησαν ἄλλη πορεία· ὁ ρωσικὸς στρατὸς τῆς Βεσσαραβίας πέρασε τὸν Προῦθο, κατέλαβε τὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες καὶ στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου τοῦ ἴδιου χρόνου ἔφθασε στὸ Δούναβη. Ταυτόχρονα ὁ τσάρος ἀνακοίνωσε ὅτι δὲ θεωροῦσε τὴν ἐνέργειά του αὐτὴ ὡς κήρυξη πολέμου κατὰ τῆς Πύλης, ἀλλὰ ὅτι ἤθελε μόνο νὰ ἔχει στὰ χέρια του ἕνα ἐχέγγυο, γιὰ νὰ πετύχει ἀπὸ τὸ σουλτάνο ἱκανοποίηση τῶν αἰτημάτων του. Παράλληλα ὅμως κάλεσε ὅλους τοὺς ὁμόδοξους ἀδελφοὺς νὰ ὑπερασπιστοῦν τὴν ἀκεραιότητα τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Ἡ ἀγγλογαλλικὴ ἀντίδραση στὶς παραπάνω ρωσικὲς ἐνέργειες ὑπῆρξε ἄμεση· ἤδη μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Μέντζικωφ καὶ τὸ ρωσικὸ τελεσίγραφο γιὰ τὴν κατάληψη τῶν ἡγεμονιῶν, κατὰ τὰ μέσα Ἰουνίου 1853 στόλος τῶν δύο Δυνάμεων ἔφθασε στὴν εἴσοδο τοῦ Ἑλλησπόντου, μὲ ἐντολὴ νὰ πλεύσει στὴν Κωνσταντινούπολη, ἂν θὰ παρουσιαζόταν ἀνάγκη νὰ προστατευθεῖ ὁ σουλτάνος. Ὁ πόλεμος ὅμως ἄργησε ἀκόμα νὰ ἐκραγεῖ, χάρη κυρίως στὴ μεσολαβητικὴ προσπάθεια τῆς Αὐστρίας.

Στὸ μεταξὺ στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο εἶχε ἀρχίσει νὰ πνέει ἐπαναστατικὸς ἄνεμος. Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ δώσει ἡ Ρωσία στὸν ἐπικείμενο πόλεμο, εἶχε μεγάλη ἀπήχηση σὲ ἑκατομμύρια ὑπόδουλους ὀρθόδοξους τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Στὸ μόνο ἀνεξάρτητο κράτος τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, τὸ μικρὸ ἑλληνικὸ βασίλειο, ἐπικρατοῦσε ἔξαλλος ἐνθουσιασμός. Ἡ Μεγάλη Ἰδέα φαινόταν νὰ βρίσκει τὴ συγκεκριμένη ἔκφρασή της καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς ἄμεσης πραγματοποιήσεως. Παράλληλα καὶ ἡ ρωσικὴ διπλωματία εἶχε παίξει τὸ ρόλο της. Ὁ Μέντζικωφ κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχε ἀρκετὲς συνομιλίες μὲ τὸν ἐκεῖ πρεσβευτὴ τῆς Ἑλλάδος Ἀνδρέα Μεταξᾶ, γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς κοινῆς ἑλληνορωσικῆς δράσεως. Ὁρισμένα μάλιστα μέλη τῆς συνοδείας τοῦ Μέντζικωφ, ὅπως ὁ ναύαρχος Κορνίλωφ, ἥρωας τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου, ὁ στρατηγὸς Νεποκοϊτσίνσκυ καὶ ἄλλοι, εἶχαν ἐπισκεφθεῖ τὸν Πειραιὰ καὶ τὴν Ἀθήνα, ὅπου ἔγιναν δεκτοὶ ἀπὸ τὸ βασιλιὰ Ὄθωνα καὶ τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Α. Πάικο. Παράλληλα ὁ κόμης Δημήτριος Νέσελροδ, γιὸς τοῦ ὀνομαστοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας, ἐπισκέφθηκε τὴ Σύρο. Οἱ Ρῶσοι ἐπίσημοι δὲν εἶχαν βέβαια φέρει κανένα μήνυμα πολέμου στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ μόνο ἡ ἐπίσκεψή τους ἦταν ἀρκετή, γιὰ νὰ ἐνθαρρύνει τὴν ἀνεπίσημη Ἑλλάδα στὴν πίστη της γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς Μεγάλης Ἰδέας.

Στὸ διάστημα αὐτὸ εἶχαν ἀρχίσει ἐπίσης νὰ ὀξύνονται οἱ ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀπαίτηση τῆς Πύλης, κατὰ τὸ Μάρτιο, νὰ τῆς ἐπιστραφοῦν δύο παραμεθόρια χωριά, ποὺ κατὰ τοὺς ἰσχυρισμούς της κακῶς εἶχε καταλάβει ἡ Ἑλλάδα, γιατὶ κατὰ τὴ χάραξη τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς τὸ 1833 περιλαμβάνονταν στὸ τουρκικὸ ἔδαφος. Οἱ ἀπαιτήσεις τῆς Τουρκίας εἶχαν προκαλέσει συγκέντρωση ἑλληνικῶν στρατευμάτων στὴ μεθόριο, ἐνῶ παράλληλα ἡ παρουσία ὁμάδων ἀτάκτων καὶ ληστρικῶν συμμοριῶν στὶς ἴδιες περιοχὲς ἀποτέλεσε ἀφορμὴ τόσο γιὰ διάφορες τουρκικὲς ὅσο καὶ γιὰ ἀγγλογαλλικὲς διπλωματικὲς ἐνέργειες. Ἡ κατάσταση χειροτέρευσε ὅταν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1853 ἡ Πύλη ἀναγκάσθηκε νὰ ἀποσύρει ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ σύνορα τὶς τακτικὲς δυνάμεις της καὶ νὰ τὶς ἀντικαταστήσει μὲ ἀτάκτους Ἀλβανούς, ἡ διαγωγὴ τῶν ὁποίων ἐπιδείνωνε τὴν ἀναταραχὴ ποὺ ἤδη ὑπῆρχε.

Τὸ βασιλικὸ ζεῦγος τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰδιαίτερα ἡ Ἀμαλία, ἀλλὰ καὶ ἡ κυβέρνηση Κριεζῆ (τουλάχιστον τὰ περισσότερα μέλη της) εἶχαν ἐνστερνισθεῖ τοὺς λαϊκοὺς πόθους καὶ ἡ χώρα προχωροῦσε, μὲ ὅσες δυνάμεις διέθετε, στὴν πολεμικὴ προετοιμασία. Ὁ Ὄθων καὶ ἡ βασίλισσα φρόντιζαν νὰ συγκεντρωθοῦν χρήματα γιὰ τὴν ἀγορὰ ὅπλων καὶ πολεμοφοδίων ἀπὸ ἐράνους στοὺς πλουσίους Ἕλληνες ἐμπόρους τῆς Βιέννης, Τεργέστης, Λονδίνου, Παρισιοῦ, Μασσαλίας καὶ ἄλλων πόλεων τοῦ ἐξωτερικοῦ. Γιὰ τὸ σκοπὸ μάλιστα αὐτὸ εἶχαν σταλεῖ εἰδικὰ στὴν Εὐρώπη ὁ γερουσιαστὴς Γ. Τυπάλδος καὶ ἄλλοι. Στὴν Ἤπειρο προμηθεύονταν ὅπλα ἀπὸ τὰ Ἰόνια νησιά, ἐνῶ ἄρχισε νὰ γίνεται μυστικὰ συγκέντρωση πολεμικοῦ ὑλικοῦ καὶ στὴν Κρήτη. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν Σπυρο-

μήλιος πέτυχε νὰ ἐγκριθεῖ νομοσχέδιο ποὺ προέβλεπε τὴν αὔξηση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καὶ ἀνέθεσε τὴ διοίκηση τοῦ στρατοῦ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος σὲ δύο ἐμπίστους του, τοὺς στρατηγοὺς Γαρδικιώτη Γρίβα στὴ δυτικὴ Στερεὰ καὶ Ἰωάννη Μαμούρη στὴν ἀνατολική.

Στὴν Ἀθήνα, ὅσο πλησίαζε ἡ ἔκρηξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ποὺ θεωροῦνταν ἀναπόφευκτος, ὁ πυρετὸς ἀνέβαινε. Ἡ ἀρθρογραφία τοῦ Τύπου γινόταν ἐξαιρετικὰ φιλοπόλεμη, συγκροτοῦνταν μυστικὲς ἑταιρίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἀγώνα, συγκεντρώνονταν χρήματα γιὰ τὴ στρατολόγηση ἐθελοντῶν, κυρίως φοιτητῶν, καὶ γενικὰ ἐντεινόταν ἡ δράση τῶν φανατικῶν ρωσοφίλων, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ παρασύρουν στὴν κίνησή τους καὶ πολλοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ στρατοῦ. Στὴν κίνηση αὐτὴ συνεργάζονταν ὁ ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν Σπυρομήλιος, ὁ Ἀνδρέας Μεταξᾶς, ὁ στρατηγὸς Κίτσος Τζαβέλλας καὶ πολλοὶ ἄλλοι παράγοντες τῆς πρωτεύουσας, ὅπως ὁ νομάρχης καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀστυνομίας. Τὸ ρεῦμα αὐτὸ δὲν ἀνακόπηκε οὔτε ἀπὸ τὴ διστακτικὴ στάση τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Ρωσίας στὴν Ἀθήνα Περσιάνι, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθετη, κατὰ κανόνα σχεδόν, στάση τῶν πρεσβευτῶν τῶν ἄλλων Δυνάμεων, ποὺ ἀνησυχοῦσαν σοβαρὰ ἀπὸ τὴν αὔξηση τοῦ φιλορωσικοῦ ρεύματος στὴν Ἑλλάδα.

Στὸ μεταξύ, καὶ πρὶν ἀκόμη ἀρχίσει ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, εἶχαν σημειωθεῖ διάφορα ἐπεισόδια στὰ ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα, καὶ ἰδίως στὴν Ἤπειρο. Κύρια αἰτία ἦταν ἡ ἀπόφαση τῆς Πύλης νὰ εἰσπράξει ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ὑπηκόους της τοὺς καθυστερημένους φόρους μιᾶς τριετίας, γιὰ νὰ μπορέσει ἔτσι νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς δημόσιες δαπάνες της, ποὺ ὀγκώνονταν συνεχῶς ἐξαιτίας τῆς ἀνατολικῆς κρίσεως, καὶ ἰδίως γιὰ νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς μισθοδοσίας τῶν ἀτάκτων Ἀλβανῶν, ποὺ εἶχαν ἀντικαταστήσει στὴ μεθόριο τὰ τακτικὰ στρατεύματά της. Ἡ ἐνέργεια ὅμως αὐτὴ προκάλεσε, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1853, τὴν ἐξέγερση τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν Σκουλικαριᾶς καὶ Βελεντζικοῦ τῆς περιοχῆς Ραδοβιζίου τῆς περιφέρειας τῆς Ἄρτας, πού, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρματολὸ Δημ. Σκαλτσογιάννη, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποσυρθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τῶν Τούρκων, ἐπιτέθηκαν ἐναντίον τουρκικοῦ μεθοριακοῦ ὀχυροῦ βόρεια τῆς Ἀμφιλοχίας, καταδίωξαν τὴ φρουρὰ καὶ σκέφθηκαν ἀκόμα νὰ προσβάλουν καὶ τὴν Ἄρτα. Στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου, ὁ Λάμπρος Βέικος μὲ 300 ἀτάκτους εἰσέβαλε ἀπὸ τὸ Βάλτο στὴν Ἤπειρο καὶ ἑνώθηκε μὲ τὶς ὁμάδες τῶν ἀρματολῶν Κατσικογιάννη καὶ Σκαλτσογιάννη, ἐνῶ ἀνάλογο ἐπιχείρημα ἔγινε καὶ ἀπὸ τὸ Θεοδ. Ζιάκα στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῶν συνόρων.

Ὁ Ὄθων, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας βαρόνου Ρουάν, ἀνασχημάτισε τὴν κυβέρνησή του στὶς 17 Ὀκτωβρίου, ἀντικαθιστώντας τὸ Σπυρομήλιο μὲ τὸ Σκαρλάτο Σοῦτσο στὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν. Ταυτόχρονα ὅμως ἀπομάκρυνε καὶ τὸν ἀντίπαλο τοῦ Σπυρομήλιου ὑπουργὸ τῶν Οἰκονομικῶν Δ. Χρηστίδη, ποὺ θεωροῦνταν γαλλόφιλος, καὶ τὸν ἀντικατέστησε μὲ τὸν προσωπικό του φίλο Κ. Προβελέγγιο.

Παρὰ τὴν ἀγγλογαλλικὴ ναυτικὴ ἐπίδειξη, ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ τσάρος, ἐπειδὴ δὲν πίστευε ὅτι ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία θὰ ἔφθαναν ὡς τὸν πόλεμο στὸ πλευρὸ τῆς Τουρκίας καὶ θέλοντας ταυτόχρονα νὰ ἀποδείξει τὴ μετριοπάθεια του, δήλωσε ὅτι δὲ σκόπευε νὰ περάσει τὸ Δούναβη καὶ νὰ ἐπιτεθεῖ ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἀλλὰ ὅτι θὰ περιοριζόταν νὰ τηρήσει ἀμυντικὴ στάση σὲ ἐνδεχόμενη τουρκικὴ ἐπίθεση. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως, νομίζοντας ὅτι ἦταν ἕτοιμοι γιὰ πολεμικὴ ἀναμέτρηση καὶ ὑπολογίζοντας στὴν ἀγγλογαλλικὴ συμπαράσταση, ἐπέδωσαν τελεσίγραφο, ἀπαιτώντας τὴν ἐκκένωση τῶν ἡγεμονιῶν καὶ στὶς 22 Σεπτεμβρίου / 4 Ὀκτωβρίου 1853 κήρυξαν ἐπίσημα τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Ρωσίας καὶ ἄρχισαν πρῶτοι τὶς ἐχθροπραξίες. Κατόρθωσαν μάλιστα νὰ νικήσουν προσωρινὰ τοὺς Ρώσους τόσο στὴ Βλαχία ὅσο καὶ στὰ ἀσιατικά τους σύνορα στὸν Πόντο. Σὲ ἀπάντηση, ὁ ρωσικὸς στόλος τοῦ Εὐξείνου ὑπὸ τὸ ναύαρχο Νακίμωφ κατέστρεψε ὁλοκληρωτικὰ τὸν τουρκικὸ στὸ λιμάνι τῆς Σινώπης στὶς 18/30 Νοεμβρίου 1853. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἔμενε πιὰ στὸ ἔλεος τῶν πυροβόλων τῶν ρωσικῶν πλοίων, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἀγγλογαλλικὸς στόλος πέρασε τὰ στενὰ καὶ ἀγκυροβόλησε στὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ ἐντολὴ νὰ ἐμποδίσει τὴ ναυσιπλοΐα τῶν Ρώσων στὸν Εὔξεινο. Στὶς 28 Φεβρουαρίου/12 Μαρτίου 1854 ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία ὑπέγραψαν συνθήκη συμμαχίας μὲ τὸ σουλτάνο καὶ δύο ἑβδομάδες ἀργότερα (16 /28 Μαρτίου) κήρυξαν τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Ρωσίας.

Στὶς 22 Σεπτεμβρίου/4 Ὀκτωβρίου 1853 οἱ Τοῦρκοι κήρυξαν τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Ρωσίας. Στὶς 18/30 Νοεμβρίου ὁ ρωσικὸς στόλος τοῦ Εὐξείνου κατέστρεψε τὸν τουρκικὸ στὸ λιμάνι τῆς Σινώπης. Κάτω: σκηνὴ ἀπὸ τὴν ναυμαχία τῆς Σινώπης (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

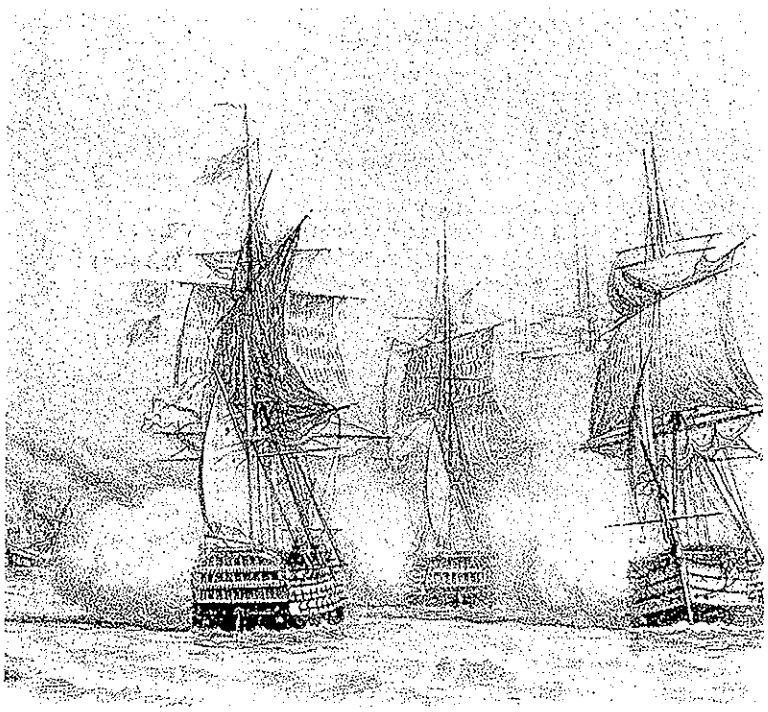

Ὁ πόλεμος Ρωσίας καὶ Τουρκίας. Ἡ ἐξέγερση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων στὴν Ἤπειρο, Θεσσαλία καὶ Μακεδονία καὶ ἡ στάση τῆς Ἑλλάδος Ἡ ἐπέμβαση τῶν Ἀγγλογάλλων καὶ ἡ κυβέρνηση Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου

Ἡ καταστροφὴ τοῦ τουρκικοῦ στόλου στὴ Σινώπη ἔδωσε τὸ σύνθημα γιὰ τὴν ἐξέγερση τῶν ὑπόδουλων ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν. Πρῶτοι ξεσηκώθηκαν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1854 οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς Ραδοβιζίου τῆς Ἄρτας καὶ σὲ λίγο ἀκολούθησαν οἱ ἐπαρχίες Τζουμέρκων, Λάμαρης καὶ Λάκκας Σουλίου. Μέσα σὲ ἕνα μήνα τὸ κίνημα ἁπλώθηκε σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἤπειρο καὶ οἱ ἐπαναστάτες ἀπείλησαν ἀκόμα καὶ τὰ Ἰωάννινα. Κατὰ τὰ μέσα Φεβρουαρίου ἡ ἐπαναστατικὴ φλόγα μεταδόθηκε καὶ στὴ δυτικὴ Θεσσαλία, ἐπεκτάθηκε σὲ ὅλο τὸ θεσσαλικὸ χῶρο καὶ σὲ λίγο ἔφθασε καὶ στὴν ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου Μακεδονία.

Ὅταν ἔφθασαν στὴν Ἀθήνα οἱ εἰδήσεις γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ καὶ τὶς πρῶτες ἀνάγκες τῶν ἐπαναστατῶν, ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ λαοῦ κορυφώθηκε καὶ κυριάρχησε πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα. Στὶς ἐφημερίδες, καὶ ἰδιαίτερα στὸν «Αἰῶνα», δημοσιεύονταν πύρινα ἄρθρα μὲ ἀρθρογράφους σημαίνοντα πρόσωπα, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους διακρινόταν ὁ γνωστὸς κληρικὸς ἀγνωνιστὴς τοῦ Εἰκοσιένα καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Νεόφυτος Βάμβας. Οἱ ποιητὲς Παναγιώτης Σοῦτσος καὶ Σοφοκλῆς Καρύδης ἔγραφαν πολεμικὰ θούρια καὶ ξεσήκωναν τὸ λαό. Παντοῦ

συγκροτοῦνταν διαδηλώσεις καὶ συλλαλητήρια. Οἱ φοιτητὲς πρωτοστατοῦσαν σὲ κάθε κίνηση καὶ ἐγκατέλειπαν ὁμοδικὰ τὰ πανεπιστημιακὰ ἕδρανα γιὰ νὰ καταταγοῦν ἐθελοντὲς στὰ σώματα ποὺ σχηματίζονταν πρὸς ἐνίσχυση τῶν ἐπαναστατῶν.

Στὸ πλευρὸ τῶν ὑποδούλων ἔσπευσαν καὶ πολλοὶ ἀξιωματικοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἀφοῦ ὑπέβαλαν τὶς παραιτήσεις τους. Πρῶτος προσχώρησε στὴν ἐξέγερση ὁ γιὸς τοῦ Καραϊσκάκη Σπυρίδων, ἀξιωματικὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, καὶ ἀκολούθησαν πολλοὶ ἄλλοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους διακρίνονταν παλαίμαχοι ἀγωνιστὲς τοῦ Εἰκοσιένα ἢ παιδιά τους, ὅπως π.χ. οἱ ὑποστράτηγοι Γιαννάκης Ράγκος, Ν Ζέρβας, Ἰωάννης Κολοκοτρώνης, Σπυρομήλιος, οἱ συνταγματάρχες Σωτ. Στράτος, Δημήτριος ἢ Τσάμης Καρατάσος, οἱ παλιοὶ ὁπλαρχηγοὶ Ἀνδρέας Ἴσκος καὶ Βαρνακιώτης, οἱ ἀξιωματικοὶ διαφόρων βαθμῶν Δημήτριος Γρίβας, Δημ. Μπότσαρης, Κ. Πλαπούτας, Δ. Εὐμορφόπουλος καὶ Φῶτος καὶ Ν. Τζαβέλλας. Τὴν ἀρχηγία τοῦ ἀγώνα στὴν Ἤπειρο ἀνέλαβε ὁ γνωστὸς ἀγωνιστὴς τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ στρατηγὸς Θεόδωρος Γρίβας, ποὺ στὶς 6 Φεβρουαρίου τοῦ 1854 παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ βαθμό του καὶ ὀνομάσθηκε «Στρατάρχης τῆς Ἠπείρου». Ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπαναστατῶν τῆς Θεσσαλίας τέθηκε ὁ στρατηγὸς Χριστόδουλος Χατζηπέτρος, ἐνῶ ὁ ἀπόστρατος ταγματάρχης τῆς χωροφυλακῆς Νικ. Φιλάρετος ἕνα μήνα ἀργότερα ξεσήκωσε τὸ Πήλιο. Ἀρχηγὸς ὅλου τοῦ ἀγώνα ὁρίσθηκε ὁ στρατηγὸς Κίτσος Τζαβέλλας.

Τοὺς παραπάνω ἀξιωματικοὺς ἀκολούθησαν χιλιάδες ἐθελοντές, ἀκόμα καὶ ὁπλίτες τοῦ στρατοῦ. Μαζί τους ἀγωνίζονταν καὶ πολλοὶ ἐθελοντὲς ἀπὸ τὰ ἀγγλοκρατούμενα Ἑπτάνησα. Ἐπικεφαλῆς ἐθελοντικῶν σωμάτων μπῆκαν καὶ βουλευτές, ἐνῶ ἀκόμα καὶ φυλακισμένοι πολίτες ἔφυγαν μαζὶ μὲ τοὺς φύλακές τους, ὅπως συνέβη στὴ Χαλκίδα, καὶ ἐνώθηκαν μὲ τοὺς ἄλλους ἐθελοντές. Ἡ Λαμία καὶ ὁ Καρβασαρὰς (Ἀμφιλοχία), στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ Στερεὰ ἀντίστοιχα, εἶχαν μεταβληθεῖ σὲ ἐπαναστατικὰ κέντρα. Παντοῦ μιλοῦσαν γιὰ ἀνασύσταση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐμφανίζονταν ἀκόμα καὶ σημαῖες μὲ τὴν ἐπιγραφὴ « Βυζαντινὸν Βασίλειον ». Ἡ συγκίνηση μέσα στὴν πρωτεύουσα ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε ἐπηρέασε καὶ τὸν ἴδιο τὸ Γάλλο πρεσβευτὴ Ρουάν. Μιὰ γενική, ἀλλὰ παραστατικὴ εἰκόνα τῆς καταστάσεως αὐτῆς μᾶς δίνει στὰ ἀπομνημονεύματά του ὁ τότε ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης καὶ καθηγητὴς τοῦ ποινικοῦ δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Σπυρίδων Πήλικας : «Ὁ ἐνθουσιασμός», γράφει, «ἐπροχώρει ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν ἀκράτητος, ἀπερίσκεπτος. Καθεὶς ἤθελε νὰ λάβῃ μέρος καὶ νὰ φανῇ ὅτι λαμβάνει μέρος. Μαθηταί, καθηγηταί, βιομήχανοι, ἔμποροι, δικηγόροι, ἁπλοῖ ἐργάτσι, ἄλλοι ἐζητοῦσαν ὁπλισμόν, ἄλλοι προσέφερον χρήματα, ἄλλοι συνήρχοντο εἰς συνελεύσεις, ἄλλοι ἔφευγον διὰ τὸ ἐξωτερικὸν καὶ τὰς ἐπαρχίας, ἄλλοι ἐστρατολογοῦσαν, ἄλλοι κατετάσσοντο στρατιῶται. Ἡ κίνησις ηὔξανε κάθε ὥραν, κάθε ἡμέραν, εἰς τοὺς δρόμους, εἰς τὸ θέατρον. Οἱ πυροβολισμοὶ τῶν ἀναχωρούντων, μόλις ἐβράδυαζεν ἕως βαθειὰ τὴν νύκτα ἦσαν ἀκατάπαυστοι».

Τὸ γενικὸ ἐνθουσιασμὸ τοῦ λαοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴν τὸν συμμεριστοῦν τόσο τὸ βασιλικὸ ζεῦγος ὅσο καὶ ἡ κυβέρνηση τοῦ Ἀν. Κριεζῆ. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς ἐξεγέρσεως ὁ Ὄθων δὲν ἔκρυψε τὰ αἰσθήματά του ἀκόμα καὶ ἀπὸ τοὺς ξένους, ἐνῶ ἡ κυβέρνηση ἀποφάσισε νὰ ὑποστηρίξει, ὅσο μυστικὰ γινόταν, τὰ κινήματα. Κύριο ρόλο σὲ ὅλες τὶς ἐνέργειες ἔπαιζε ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν Σκαρλάτος Σοῦτσος, ποὺ συνεργαζόταν ἄμεσα στὸν τομέα αὐτὸ μὲ τὸ στενὸ περιβάλλον τοῦ βασιλιᾶ καὶ μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ὄθωνα. Ἡ τροπὴ ὅμως ποὺ ἔπαιρνε τὸ ζήτημα στὸ διπλωματικὸ πεδίο κάθε ἄλλο παρὰ εὐνοϊκὴ ἦταν γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Ἡ πολιτικὴ τῶν δύο Δυνάμεων εἶχε ἤδη ἐκδηλωθεῖ, ὅπως εἴδαμε, ὑπὲρ τῶν Τούρκων καὶ οἱ πρεσβευτὲς τῆς Ἑλλάδος στὸ Παρίσι, Λονδίνο καὶ Κωνσταντινούπολη, Ἀλ. Μαυροκορδάτος, Σπ. Τρικούπης καὶ Α. Μεταξᾶς, παλαιοὶ καὶ ἔμπειροι πολιτικοί, προειδοποιοῦσαν τὴν κυβέρνηση γιὰ τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεχε τὸ κράτος ἐξαιτίας τῆς πολιτικῆς ποὺ ἀκολουθοῦσε. Ὁ Μεταξᾶς μάλιστα, ἂν καὶ θεωροῦνταν ἡγέτης

Ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ ὡς τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου ἀπέβλεπε στὸν προσεταιρισμὸ τῶν Ἑλλήνων, προκειμένου νὰ προωθηθοῦν οἱ βλέψεις τῆς Ρωσίας στὰ Βαλκάνια καὶ στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἐπάνω : γελοιογραφία ποὺ σατιρίζει τὴ ρωσικὴ πολιτική, ἀπὸ βιβλίο τοῦ Στέφανου Ξένου (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

τῶν Ναπαίων (ρωσοφίλων), εἶχε γράψει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὅτι θεωροῦσε τὰ κινήματα καὶ πρόωρα καὶ ὄψιμα ταυτόχρονα· πρόωρα γιατὶ ἄρχισαν πρὶν περάσουν οἱ Ρῶσοι τὸ Δούναβη καὶ τὸν Αἶμο, καὶ ὄψιμα γιατί, ἂν γίνονταν νωρίτερα, ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ θὰ εἶχε ἀκολουθήσει ἴσως ἄλλη κατεύθυνση, ἐνῶ τώρα ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀντίθετη πρὸς αὐτά. Μολαταῦτα, κατέληγε ὁ Μεταξᾶς, ἀφοῦ εἶχε ἀρχίσει πιὰ ἡ ἐξέγερση, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθεῖ.

Ἡ διπλωματικὴ πίεση τῶν Ἀγγλογάλλων στὴν Ἑλλάδα δὲν ἄργησε νὰ ἐκδηλωθεῖ. Στὶς 12/24 Φεβρουαρίου 1854 οἱ πρεσβευτὲς Ρουὰν τῆς Γαλλίας καὶ Οὐάις τῆς Ἀγγλίας προέβησαν, σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό, στὴν πρώτη τους κοινὴ παράσταση στὸν Ὄθωνα, ὁ ὁποῖος τοὺς ἀπάντησε ὅτι ἡ κυβέρνησή του εἶχε κάνει ὅτι μποροῦσε γιὰ νὰ συγκρατήσει τὴν ἔκρηξη τοῦ λαϊκοῦ αἰσθήματος. Τυχὸν αὐστηρότερα μέτρα ἀπὸ μέρους της θὰ ἐξόργιζαν τὸ λαὸ καὶ θὰ ἔθεταν πιθανὸν σὲ κίνδυνο καὶ τὸν ἴδιο τὸ θρόνο. Λιγότερο διπλωματικὲς ἦταν οἱ δηλώσεις τῆς Ἀμαλίας. Μὲ συμβουλευτικὸ τόνο ἔγραψε ἐπίσης στὸν Ὄθωνα στὶς 14/26 Φεβρουαρίου καὶ ὁ Ναπολέων Γ' ἀλλὰ χω-

Μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου ἡ Ἑλλὰς εἰσέρχεται σὲ περίοδο πολεμικῆς προετοιμασίας. Ὁ ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν Σπυρομήλιος πραγματοποίησε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1853 αὔξηση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καὶ ἀνέθεσε τὴ διοίκηση τοῦ στρατοῦ τῆς δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος στὸν ἔμπιστό του στρατηγὸ Γαρδικιώτη Γρίβα. Ἐπάνω: ἀριστερὰ ὁ Σπυρομήλιος καὶ δεξιὰ ὁ Γαρδικιώτης Γρίβας (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

ρὶς ἀποτέλεσμα. Στὴν ἀπάντησή του πρὸς τὸ Γάλλο αὐτοκράτορα ὁ Ὄθων ἀνάμεσα σὲ ἄλλα τόνιζε: «...Καὶ πέποιθα ὅτι, ὢν μόνος ἐγὼ χριστιανὸς Βασιλεὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, κέκλημαι καὶ νὰ ὑψώσω τὴν φωνὴν ὑπὲρ αὐτῶν τῶν χριστιανῶν, νὰ ὑψώσω τὴν φωνὴν ὑπὲρ τῶν ἱερῶν αἰτημάτων τοῦ Σταυροῦ. Ὁ Θεὸς ἂς μὲ βοηθήσῃ καὶ ἂς ἐμπνεύσῃ τοὺς ἰσχυροὺς τῆς Εὐρώπης κυριάρχους, ἵνα χρησιμοποιήσωσι πάντα τρόπον καὶ στηρίξωσι τὸ ἔργον ἐμπράκτως καὶ τελεσφόρως.

Ἡ Υ.Μ. δυσφορεῖ μὴ ἡ τύχη τῆς Ἑλλάδος ἐκτίθηται εἰς κλονισμούς. Δὲν ἀρνοῦμαι τοὺς ἐν τῇ περιστάσει αὐτῇ κινδύνους. Περιορίζομαι μόνο ν' ἀποκριθῶ: Μέγας ὁ Θεὸς καὶ οὐκ ἐγκαταλείψει τὸν ἀγῶνα τοῦ Σταυροῦ».

Στὸ μεταξὺ ὁ ἀναβρασμὸς μεγάλωνε. Οἱ ἀλλεπάλληλες συγκρούσεις τῶν ἐπαναστατῶν μὲ τοὺς Τούρκους καὶ οἱ νίκες ἢ ἥττες τους, ἡ ἔξαρση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ μεταφορὰ στρατοῦ καὶ πολεμοφοδίων ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο πρὸς τὰ σύνορα, καὶ ἰδιαίτερα οἱ ὄχι ἀβάσιμες διαδόσεις ὅτι ὁ Ὄθων σκόπευε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ἀθήνα, νὰ περάσει τὰ σύνορα καὶ νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπαναστατῶν, ἀνησύχησαν ἰδιαίτερα τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς συμμάχους τους, ποὺ ἔσπευσαν νὰ ἐντείνουν τὶς πιέσεις τους. Στὶς 7/19 Μαρτίου 1854, μιὰ ἑβδομάδα δηλαδὴ μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης συμμαχίας ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Ἀγγλογάλλους, ὁ Τοῦρκος πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Νεσὲτ μπέης ἐπέδωσε στὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τελεσίγραφο μὲ 48ωρη προθεσμία, μὲ τὸ ὁποῖο ζητοῦσε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ ἀνακαλέσει μέσα σὲ 10 μέρες (μὲ ἀπειλὴ παραπομπῆς τους σὲ ἔκτακτο δικαστήριο) ὅλους τοὺς ἀξιωματικοὺς ποὺ εἶχαν προσχωρήσει στὴν ἐξέγερση, νὰ ἀπαγορεύσει τὸν ἐξοπλισμὸ καὶ τὴν ἔξοδο σωμάτων ἀπὸ τὰ σύνορα, νὰ ἀποκηρύξει ἐπίσημα τὰ κινήματα, νὰ πάρει μέτρα κατὰ τοῦ Τύπου καὶ τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου ποὺ ἐξερέθιζαν τὴν κοινὴ γνώμη μὲ τὰ ἄρθρα καὶ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τους κ.ἄ. Τὸ διάβημα τοῦ Νεσὲτ μπέη ἐνίσχυσαν μὲ διακοίνωσή τους καὶ οἱ πρεσβευτὲς τῶν Δυνάμεων, ποὺ συμβούλευσαν τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς τουρκικὲς ἀξιώσεις. Τὸ ὑπουργικὸ ὅμως συμβούλιο ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Ὄθωνος ἀποφάσισε νὰ δοθεῖ στὰ τουρκικὰ αἰτήματα ἀπάντηση μετριοπαθής, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἀπορριπτική, ποὺ ἐπικυρώθηκε καὶ ἀπὸ τὰ δύο νομοθετικὰ σώματα, μὲ μεγάλη πλειοψηφία ἀπὸ τὴ Βουλὴ καὶ μὲ ἀρκετὴ ἀντίδραση ἀπὸ τὴ Γερουσία. Ἡ ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε τελικὰ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Πάικος δὲν κρίθηκε ἱκανοποιητική, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀναχωρήσει ὁ Νεσὲτ μπέης στὶς 10/22 Μαρτίου καὶ νὰ διακοποῦν οἱ ἑλληνοτουρκικὲς διπλωματικὲς σχέσεις.

Στὸ διάστημα αὐτὸ ἡ στάση τῶν Δυνάμεων ἀπέναντι στὴν

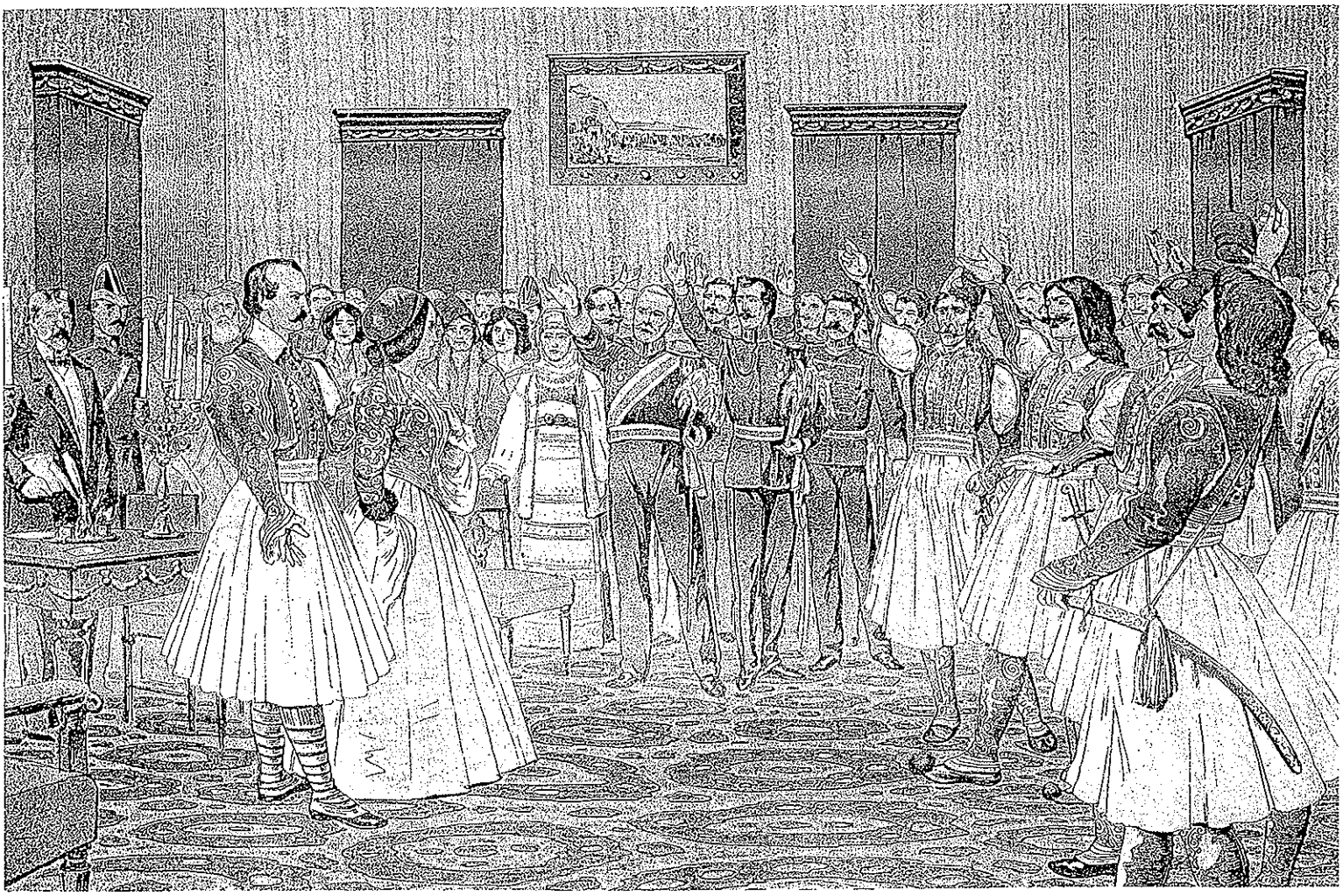

Κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1854 ὁ πολεμικὸς ἐνθουσιασμὸς εἶχε συνεπάρει ἐπικίνδυνα τὸ βασιλικὸ ζεῦγος καὶ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συμβούλους τοῦ θρόνου. Ἡ εἴδηση ὅτι ὁ Ὄθων σκόπευε νὰ περάσει τὰ ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα μὲ στρατὸ καὶ νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπαναστατῶν τῆς Θεσσαλίας εἶχε διαδοθεῖ εὐρύτατα. Ἐπάνω: ὁ Ὄθων καὶ ἡ Ἀμαλία, σὲ φανταστικὴ ἀπόδοση, ζητοῦν ἀπὸ τοὺς στρατηγούς τους νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς προσδοκίες τοῦ ἔθνους (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

Ἑλλάδα ὁλοένα γινόταν κοὶ πιὸ αὐστηρή. Ἡ Γαλλία, μετὰ τὴν ἀποπομπὴ τοῦ Χρηστίδη, συνιστοῦσε πιεστικὰ τὴν περιστολὴ τῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων, ἐνῶ ἡ Ἀγγλία ὑποστήριζε τοὺς Τούρκους μὲ φανατισμό· ἀλλὰ καὶ ἡ Αὐστρία, στὴν ὁποία ὁ Ὄθων εἶχε στηρίξει ἀρκετὲς ἐλπίδες, συνιστοῦσε οὐδετερότητα καὶ ἀξιοποίηση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς χώρας, ἐνῶ ἀκόμα καὶ ἡ Βαυαρία καὶ ἡ Πρωσσία εἶχαν διατυπώσει αὐστηρὲς κρίσεις γιὰ τὴ στάση τῆς Ἑλλάδος. Τέλος καὶ ἡ ἴδια ἡ Ρωσία δὲν ἔπαιρνε συγκεκριμένη θέση στὰ ἐρωτήματα τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, καὶ ὁ Ρῶσος πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Περσιάνι συμβούλευε οὐδετερότητα.

Ἡ ὄξυνση αὐτὴ τῆς διπλωματικῆς καταστάσεως προκάλεσε στοὺς κόλπους τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως κρίση, ποὺ ἀπὸ καιρὸ σοβοῦσε. Οἱ ὑπουργοὶ Σπ. Πήλικας τῆς Διακιοσύνης καὶ Κων. Προβελέγγιος τῶν Οἰκονομικῶν, ἐπειδὴ φοβοῦνταν ὅτι ἡ πολιτικὴ τοῦ Ὄθωνος κοὶ τῆς κυβερνήσεως θὰ εἶχε ὀλέθριες συνέπειες γιὰ τὸ ἔθνος, ὑπέβαλαν τὶς παραιτήσεις τους καὶ μὲ ἕνα μακροσκελὲς ὑπόμνημα προσπάθησαν νὰ πείσουν τὸ βασιλιὰ γιὰ τὴ λανθασμένη στάση του. Ὁ Ὄθων ὅμως δὲ δέχθηκε οὔτε τὶς ἀπόψεις οὔτε καὶ τὶς παραιτήσεις τους. Ἀντίθετα, κάτω ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ ἐπιρροὴ τῆς Ἀμαλίας, φάνηκε ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴ διακοπὴ τῶν διπλωματικῶν σχέσεων μὲ τὴν Πύλη καί, καταργώντας οὐσιαστικὰ τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο, προχώρησε στὴν ἐνίσχυση τῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Σούτσου καὶ μερικῶν ἔμπιστων συμβούλων του, τοῦ Σπυρομήλιου, τοῦ ὑπασπιστῆ του Ἰω. Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Ἀνδρ. Μεταξᾶ. Ἀποφασίσθηκε τότε νὰ διατηρηθοῦν μὲ κάθε θυσία οἱ ἐξεγέρσεις, ὡσότου οἱ Ρῶσοι προχωρήσουν νότια τοῦ Δούναβη, καὶ νὰ δημιουργηθοῦν δύο στρατόπεδα γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἐπαναστατῶν, τὸ ἕνα στὴ Λαμία καὶ τὸ ἄλλο στὸν Καρβασαρά. Τὴν 19 Ἀπρ./1η Μαΐου 1854 ὁ Ὄθων προχώρησε καὶ σὲ μερικὲς μεταβολές: ἀντικατέστησε τὸ στρατιωτικὸ διοικητὴ τῆς Ἀν. Στερεᾶς στρατηγὸ Μαμούρη μὲ τὸ Σπυρομήλιο, τοποθέτησε τὸν ἀρχηγὸ τῆς χωροφυλακῆς στρατηγὸ Βλαχόπουλο διοικητὴ τῆς Εὐρυτανίας καὶ ἀνακάλεσε τὸ στρατηγὸ Γρίβα στὴ διοίκησή του στὴν Ἀκαρνανία. Ἐντάθηκε ἡ πολεμικὴ προπαρασκευή, ἐνῶ στρατιωτικὲς μονάδες ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴ Στερεὰ μετακινήθηκαν πρὸς τὰ σύνορα· ἐπικράτησε ἀκόμα ἡ σκέψη νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ τῶν συνόρων ὁ ἴδιος ὁ Ὄθων. Ἡ τελευταία αὐτὴ σκέψη ὅμως, τὴν ἐποχὴ μάλιστα ποὺ ἦταν σχεδὸν σίγουρη ἡ δυναμικὴ ἐπέμβαση τῆς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας, προκάλεσε τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ πρωθυπουργοῦ Κριεζῆ, ἄλλων ὑπουργῶν, τοῦ Μεταξᾶ, καθὼς καὶ τοῦ κοινοβουλίου, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ὄθων, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὶς ἐναντίον του ἐπικρίσεις, διέκοψε αἰφνιδιαστικὰ στὶς 20 Ἀπριλίου/2 Μαΐου τὶς ἐργασίες τῆς Βουλῆς καὶ τῆς Γερουσίας.

Ὁ στρατηγὸς Δημήτριος Καλλέργης, ἐκπρόσωπος τῆς γαλλικῆς μερίδας, συμμετεῖχε στὴν κυβέρνηση κατοχῆς τοῦ Μαυροκορδάτου ὡς ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν. Ἡ σύγκρουσή του μὲ τὴ βασίλισσα Ἀμαλία ὁδήγησε στὴν πτώση τῆς κυβερνήσεως. Ἐπάνω: ὁ Καλλέργης (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

Οἱ Ἀγγλογάλλοι ὅμως ἦταν πιὰ ἀποφασισμένοι νὰ δώσουν ἕνα τέλος στὴν κατάσταση αὐτή. Τὰ πολεμικά τους πλοῖα, κυρίως τὰ γαλλικά, εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ παρεμποδίζουν συστηματικὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν ἐπαναστατῶν σὲ ἄνδρες, ὅπλα καὶ πολεμοφόδια ἀπὸ τὴ θάλασσα, πράγμα ποὺ μείωνε σημαντικὰ τὴν πιθανότητα ἐπιτυχίας τῶν κινημάτων. Ἀπὸ τὶς δύο κυβερνήσεις συζητήθηκαν τὰ μέτρα ποὺ θὰ λαμβάνονταν. Προτάθηκαν μάλιστα διάφορα σχέδια, ὅπως ὁ ναυτικὸς ἀποκλεισμὸς ἢ ἡ ἀποστολὴ ἀγγλογαλλικῶν στρατευμάτων στὴν Ἤπειρο καὶ Θεσσαλία ἢ ἡ προσωρινὴ κατοχὴ τῶν Κυκλάδων καὶ ἄλλα. Τελικά, ἀφοῦ ἐξασφαλίσθηκε καὶ ἡ συγκατάθεση τῆς Αὐστρίας καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τῶν Γάλλων, ποὺ παρέσυραν τοὺς Ἄγγλους στὶς ἀπόψεις τους, ἀποφασίσθηκε ἡ στρατιωτικὴ κατάληψη τοῦ Πειραιᾶ.

Στὶς 30 Μαρτίου/11 Ἀπριλίου 1854 οἱ πρεσβευτὲς Ρουὰν καὶ Οὐάις ἀνήγγειλαν ἐπίσημα στὸν Πάικο ὅτι τὰ πολεμικὰ τῶν χωρῶν τους εἶχαν διαταχθεῖ νὰ ἐπισκέπτονται τὰ ἑλληνικὰ λιμάνια καὶ νὰ προβαίνουν σὲ κατάσχεση τῶν πλοίων ποὺ θὰ μετέφεραν ὅπλα καὶ πολεμοφόδια. Ἀνάλογη διακοίνωση ἐπιδόθηκε καὶ στὶς 8/20 Ἀπριλίου, ἐνῶ δύο μέρες ἀργότερα (10/22 Ἀπριλίου) μιὰ πολὺ αὐστηρὴ βρετανικὴ νότα ἀναφερόταν πιὰ στὴν τύχη τοῦ ἴδιου τοῦ θρόνου τοῦ Ὄθωνος καὶ στὸ μέλλον τῆς δυναστείας. Τελικά, στὶς 29 Ἀπριλίου/11 Μαΐου οἱ δύο πρεσβευτὲς ἐπέδωσαν τελεσίγραφο μὲ πενθήμερη προθεσμία ζητώντας ἀπὸ τὸν Ὄθωνα νὰ ἀποκηρύξει ἐπίσημα τὶς «ἐγκληματικὲς πράξεις» τῶν ἀξιωματικῶν, ποὺ εἶχαν προσχωρήσει στὰ κινήματα, καὶ νὰ τοὺς καλέσει, μὲ ἀπειλὴ κυρώσεων, νὰ ἐπανέλθουν μέσα σὲ λίγες μέρες στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση προσπάθησε μάταια νὰ πετύχει παράταση τῆς προθεσμίας καὶ συμπαράσταση ἀπὸ τὶς ἄλλες Δυνάμεις. Ἔτσι ὁ Ὄθων ἀναγκάστηκε νὰ ὑποκύψει καὶ στὶς 12/24 Μαΐου 1854 καταρτίσθηκε τὸ κείμενο τῆς βασιλικῆς διακηρύξεως καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπιλογὴ τῶν νέων ὑπουργῶν, ἐνῶ τὴν ἴδια μέρα ἔφθαναν στὸν Πειραιὰ καὶ τὰ γαλλικὰ πλοῖα ποὺ μετέφεραν τὴ μεραρχία (3.000 περίπου ἄνδρες) τοῦ στρατηγοῦ Forey, ἡ ὁποία καὶ κατέλαβε τὴν ἄλλη μέρα τὴν πόλη. Λίγο ἀργότερα ἦλθε καὶ τὸ 97ο ἀγγλικὸ σύνταγμα πεζικοῦ καὶ λίγο ἀργότερα τὴ διοίκηση ὅλων τῶν δυνάμεων ἀνέλαβε ὁ Γάλλος ναύαρχος βαρόνος de Tinan.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς 14/26 Μαΐου 1854 σὲ ἐπίσημη τελετὴ στὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου μὲ τὴν παρουσία τῶν πρεσβευτῶν τῆς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας, ὁ Ὄθων διάβασε τὴ διακήρυξη τῆς οὐδετερότητας ποὺ τοῦ εἶχαν ἐπιβάλει οἱ δύο Δυνάμεις καὶ ἀποχώρησε ἀμίλητος, ἀφοῦ πρῶτα ἄκουσε τὴν ἀπάντηση τοῦ Οὐάις. Ἡ νέα κυβέρνηση ποὺ ἐπέβαλαν οἱ Ἀγγλογάλλοι,τὸ «Ὑπουργεῖον Κατοχῆς», ὅπως ὀνομάσθηκε ἀπὸ τὸ λαό, ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλ. Μαυροκορδάτο, ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμη ἐπιστρέψει ἀπὸ τὸ Παρίσι, ὡς πρωθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ τῶν Οἰκονομικῶν, τὸν Κων. Κανάρη ὡς προσωρινὸ πρόεδρο τῆς κυβερνήσεως καὶ ὑπουργὸ τῶν Ναυτικῶν, καὶ τοὺς Ρήγα Παλαμήδη τῶν Ἐσωτερικῶν, Γ. Ψύλλα τῆς Παιδείας καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, Π. Ἀργυρόπουλο τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ Π. Καλλιγᾶ τῆς Δικαιοσύνης. Στὸ ὑπουργεῖο τῶν Στρατιωτικῶν ἐπέβαλαν τὸ Λημ. Καλλέργη, πρόσωπο ποὺ ἀντιπαθοῦσε ἰδιαίτερα ὁ Ὄθων ἐξαιτίας τῆς ἐπαναστάσεως τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

Ἡ κυβέρνηση αὐτὴ ἔσπευσε, μὲ αὐστηρὲς προειδοποιήσεις καὶ ἀπειλές, νὰ ἀνακαλέσει ὅλους τοὺς ἀξιωματικοὺς ποὺ εἶχαν προσχωρήσει στὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα, καὶ νὰ ἱκανοποιήσει γενικὰ τὶς ἀξιώσεις τῶν Ἀγγλογάλλων. Ἐπίσης πρὶν ἀκόμη ὁρκισθεῖ, ἔπειτα ἀπὸ ἀπαίτηση τοῦ Καλλέργη ποὺ ἀσκοῦσε πραγματικὴ δικτατορία ὡς τὴν ἀφιξη τοῦ Μαυροκορδάτου, ἀπέλυσε τοὺς ὑπασπιστὲς τοῦ Ὄθωνος, ὑποστράτηγους Ἰωάννη Κολοκοτρώνη, Σπυρομήλιο, Ἰωάννη Μαμούρη καὶ Γαρδικιώτη Γρίβα, καὶ ἔθεσε σὲ διαθεσιμότητα τὸν πρώην ὑπουργὸ τῶν Στρατιωτικῶν Σκαρλάτο Σοῦτσο· ἀπομάκρυνε ἐπίσης τὸ Βέτλαντ, προσωπικὸ γραμματέα τοῦ Ὄθωνος. Στὸ μεταξύ, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ρουὰν καὶ συγκατάθεση τοῦ Οὐάις, εἶχαν σταλεῖ διπλωμάτες στὴ Θεσσαλία, γιὰ νὰ πείσουν τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν σωμάτων νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν ἀγώνα καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἑλλάδα, ἀποστολὴ ποὺ κατέληξε σὲ ἐπιτυχία. Οἱ διπλωμάτες αὐτοὶ ἦταν ὁ Αὔγουστος Guerin, πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Σύρο, ἐγκατεστημένος πρὶν ἀπὸ 25 χρόνια στὴν Ἑλλάδα, καὶ ὁ Ἄγγλος πρόξενος Merlin. Κατὰ τὰ μέσα Ἰουλίου ἐπέστρεψε τελευταῖος στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος καὶ ὁ στρατηγὸς Χριστόδουλος Χατζηπέτρος παρὰ τὴ λαμπρὴ νίκη του στὴ μάχη τῆς Καλαμπάκας. Ὁ ἀγώνας στὴν Ἤπειρο, στὴ Θεσσαλία καὶ στὴ Μακεδονία εἶχε ἤδη καταδικαστεῖ.

Στὰ ἑπόμενα κεφάλαια ἐξιστοροῦνται λεπτομερέστερα τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὶς περιοχὲς αὐτές.

Κατοχὴ τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ τοὺς Ἀγγλογάλλους καὶ «λοιμός». Ἐπανάληψη τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διπλωματικῶν σχέσεων. Παραίτηση τοῦ «Ὑπουργείου Κατοχῆς» (Μαυροκορδάτου). Κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη

Μὲ τὴν ἀποχώρηση τῶν Ρώσων καὶ τὴν κατάληψη τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν ἀπὸ τὸν αὐστριακὸ στρατὸ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1854, ἀποτέλεσμα τοῦ Πρωτοκόλλου ποὺ εἶχε ὑπογραφεῖ στὴ Βιέννη (28 Μαρτίου/9 Ἀπριλίου 1854) μεταξὺ Ἀγγλίας, Γαλλίας, Αὐστρίας καὶ Πρωσσίας, καὶ τὸ ὁποῖο ἀφοροῦσε στὴν ἀκεραιότητα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, στὴν ἐκκένωση τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν ἀπὸ τὴ Ρωσία καὶ στὴν ἀναζήτηση ἐγγυήσεων γιὰ τὴ ρύθμιση τῶν σχέσεων τῆς Τουρκίας μὲ τὶς ἄλλες δυνάμεις, τὸ ὁποῖο ἀνέφερε ἀκόμη ὅτι στὸ σουλτάνο ἐναπόκειτο νὰ παραχωρήσει ἢ ὄχι ἐλευθερίες καὶ προνόμια στοὺς χριστιανούς, ὁ ἀγώνας τῆς Ρωσίας μὲ τὴν Τουρκία καὶ τοὺς συμμάχους της ἄλλαζε θέατρο. Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου οἱ Σύμμαχοι ἀποβιβάσθηκαν στὴ χερσόνησο τῆς Κριμαίας καὶ ἔτσι ἄρχισε ὁ καθαυτὸ Κριμαϊκὸς πόλεμος, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ εἶναι μακροχρόνιος καὶ σκληρός, καὶ κατὰ τὸν ὁποῖο οἱ Ἀγγλογάλλοι ἐξασφάλισαν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1855 τὴ συμμετοχὴ καὶ 15.000 Ἰταλῶν στρατιωτῶν τοῦ Πεδεμοντίου. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου αὐτοῦ ὀνομαστὴ ὑπῆρξε ἡ ἐννεάμηνη πολιορκία τῆς Σεβαστουπόλεως, ποὺ εἶχε ὀχυρωθεῖ ἀπὸ τὸν περίφημο μηχανικὸ Τοτλέμπεν. Ὅμως οὔτε ὁ θάνατος τοῦ τσάρου Νικολάου Ζ' (18 Φεβρουρίου/2 Μαρτίου 1855) καὶ ἡ διαδοχή του ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Β' οὔτε καὶ ἡ ἅλωση τῆς Σεβαστουπόλεως, ποὺ ἔγινε ἔπειτα ἀπὸ ὑπέρογκες θυσίες τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1855, ἔφεραν τὸν τερματισμὸ τῶν ἐπιχειρήσεων. Οἱ Ρῶσοι πέτυχαν σημαντικὲς νίκες στὸ ἀσιατικὸ μέτωπο καὶ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1855 κατέλαβαν τὸ φρούριο τοῦ Κὰρς στὸν Καύκασο. Ἔπρεπε νὰ περάσουν ἀρκετοὶ μῆνες ἀκόμη γιὰ νὰ σταματήσει ὁ πόλεμος, καὶ μάλιστα μόνο ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ ἐπεμβάσεως τῆς Αὐστρίας, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη ὑπογράψει στὶς 20 Νοεμβρίου/2 Δεκεμβρίου 1854 συνθήκη συμμαχίας μὲ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία.

Στὴν Ἑλλάδα τὸ «Ὑπουργεῖο Κατοχῆς» μὲ τὰ αὐστηρὰ μέτρα ποὺ εἶχε λάβει, πέτυχε τὴν ἐπάνοδο τῶν περισσοτέρων στρατιωτικῶν ἀπὸ τὴν Ἤπειρο, Θεσσαλία καὶ Μακεδονία, καθὼς καὶ τὴν ἐξασφάλιση μιᾶς σχετικῆς τάξεως στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, ἰδίως στὶς παραμεθόριες περιοχές, ὅπου μὲ τὴν ἐπάνοδο τῶν ἐπαναστατικῶν σωμάτων εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναβιώνει ἡ ληστεία σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Φοβερὴ ληστρικὴ συμμορία ἦταν τοῦ ἀρχιληστῆ Μελλούνα, ποὺ μὲ ὑπαρχηγὸ τὸ Χρῆστο Νταβέλη λυμαινόταν κυρίως τὴ Λοκρίδα, Φωκίδα, Βοιωτία, καὶ τὴν Ἀττική, φθάνοντας καὶ ὡς τὰ προάστια τῆς Ἀθήνας. Μεγάλες ἐξάλλου λαφυραγωγίες γίνονταν ἀπὸ τοὺς ἐθελοντὲς ὄχι μόνο σὲ βάρος τῶν Τούρκων ἀλλὰ καὶ σὲ βάρος πολλῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας. Οἱ σχέσεις ὅμως τοῦ Ὄθωνος μὲ τὴ νέα κυβέρνηση, ἰδίως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Μαυροκορδάτου ἀπὸ τὸ Παρίσι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1854, δὲν ἦταν καθόλου καλές. Ἰδιαίτερα ὁ Καλλέργης, ποὺ εἶχε τὴν ἀμέριστη ὑποστήριξη τῶν Γάλλων καὶ περιστοιχιζόταν ἀπὸ ἀνθρώπους τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1843, ἀσκοῦσε δικτατορικὴ ἐξουσία, ἐνῶ ὁ Ὄθων, ἀπομονωμένος ἀπὸ τοὺς πρεσβευτὲς τῶν ξένων Δυνάμεων, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Thüngen καὶ τὸν Thile τῆς Βαυαρίας καὶ τῆς Πρωσσίας, προσπαθοῦσε νὰ ἀντιδράσει κωλυσιεργώντας τὴν ὑπογραφὴ διαφόρων διαταγμάτων. Οἱ διαρκεῖς προστριβὲς τοῦ Ὄθωνος μὲ τὸν Καλλέργη, πίσω ἀπὸ κάθε ἐνέργεια τοῦ ὁποίου βρίσκονταν οἱ Γάλλοι, εἶχαν ὀξύνει τόσο τὴν κατάσταση ὥστε στὸ ἀρχηγεῖο τοῦ στρατοῦ Κατοχῆς νὰ γίνεται λόγος καὶ γιὰ κατάληψη τῶν Ἀθηνῶν. Ἐπιπλέον ὁ Ναπολέων Γ' εἶχε ἀκόμη σκεφθεῖ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Ὄθωνος καὶ τὴν ἀντικατάστασή του μὲ τὸν πρίγκιπα Carignano, ἐξάδελφο τοῦ συμμάχου του βασιλιᾶ τῆς Σαρδηνίας. Τὸ σχέδιο ὅμως αὐτὸ δὲν τὸ ἀποδέχθηκε ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση.

Στὸ μεταξὺ μὲ ἀφορμὴ τὸ ἀνθυγιεινὸ κλίμα τοῦ Πειραιᾶ, ἡ κατοχὴ τῶν Ἀγγλογάλλων ἐπεκτάθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1854 ὡς τὰ Πατήσια καὶ τὴν Πεντέλη. Οἱ δυνάμεις Κατοχῆς, ἂν καὶ ἀσχολήθηκαν καὶ μὲ πολλὰ κοινωφελῆ ἔργα, μολαταῦτα μὲ τοὺς προκλητικοὺς στρατιωτικοὺς περιπάτους τους στὴν Ἀθήνα, ἀκόμη καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα, μὲ τὴν ἰταμὴ συμπεριφορά τους καὶ τὰ ἐπεισόδια ποὺ δημιουργοῦσαν μὲ Ἕλληνες πολίτες καὶ ὑπαλλήλους, ὅπως ἦταν ἡ καταστροφὴ τῶν πιεστηρίων τῆς ἐφημερίδας «Αἰὼν» καὶ ἡ ἀπαγωγὴ στὸν Πειραιὰ τοῦ ἐκδότη της Ἰωάννη Φιλήμονα, ἡ σύλληψη καὶ ἡ φυλάκιση τοῦ Κων. Λεβίδη, διευθυντῆ καὶ ἀρχισυντάκτη τῆς ἐφημερίδας «Ἐλπίς», ἡ ἐπέμβασή τους καὶ στὰ ἐσωτερικὰ ἀκόμη ζητήματα τῆς διοικήσεως τοῦ κράτους, ὅπως π.χ. στὴ μετάθεση ἀξιωματικῶν καὶ δικαστικῶν, καὶ ἄλλα, μεγάλωσαν τὴν ἀγανάκτηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἐνίσχυσαν τὴ δημοτικότητα τοῦ Ὄθωνος.

Τὴν ἀγανάκτηση τοῦ λαοῦ τὴν αὔξησε σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ ἡ ἐμφάνιση τῆς χολέρας, ποὺ τὴν μετέφεραν τὰ γαλλικὰ στρατεύματα ἀπὸ τὴ Βάρνα καὶ ἐκδηλώθηκε πρῶτα στὶς δυνάμεις Κατοχῆς τοῦ Πειραιᾶ. Ἐπειδὴ μάλιστα οἱ ἀρχὲς Κατοχῆς δὲν ἐπέτρεψαν τότε τὴν τήρηση τῶν ἀπαραίτητων αὐστηρῶν ὑγειονομικῶν μέτρων, ἡ ἐπιδημία διαδόθηκε γρήγορα στὴν Ἀθήνα καὶ ἐπὶ πέντε μῆνες λυμαινόταν τὴν πρωτεύουσα. Ἡ χολέρα προκάλεσε τὸ θάνατο 3.000 περίπου ἀτόμων, τοῦ 1/10 δηλαδὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτεύουσας ποὺ δὲν ξεπερνοῦσε τὶς 30.000 κατοίκους. Ὁ Νοέμβριος τοῦ 1854, κατὰ τὸν ὁποῖο πέθαναν 800 τουλάχιστον ἄτομα, ὑπῆρξε ὁ χειρότερος μήνας. Ἡ ἐπιδημία ἔπληξε ἰδιαίτερα τὸ μεσημβρινὸ τμῆμα τῆς πόλεως, ὅπου κατοικοῦσαν πολλοὶ μαζὶ καὶ κάτω ἀπὸ ἄθλιες συνθῆκες, πρόσφυγες, διωγμένοι ἀπὸ τὶς τουρκοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχὲς μετὰ τὴ διακοπὴ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων.

Παραστατικὴ εἰκόνα τῆς τραγωδίας αὐτῆς μᾶς δίνει στὶς «Ἱστορικὲς Ἀναμνήσεις» του ὁ Νικόλαος Δραγούμης, ποὺ παρομοιάζει εὔστοχα τὴ χολέρα τοῦ 1854 μὲ τὸ «λοιμὸ» ποὺ ἔπληξε τὴν ἴδια πόλη τὸ 430 π.Χ. κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Μοναδικὸ ἴσως ἀξιόλογο ἐπίτευγμα τῆς κυβερνήσεως Μαυροκορδάτου ὑπῆρξε ἡ ἐπανάληψη τῶν διπλωματικῶν σχέσεων μὲ τὴν Πύλη καὶ ἡ ὑπογραφὴ ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες μιᾶς ἐμπορικῆς συνθήκης ποὺ ἐκκρεμοῦσε ἀπὸ πολὺ καιρό. Ἡ συνθήκη αὐτή, ποὺ προβλεπόταν ἀπὸ τὴ Συμφωνία τῆς Κωνσταντινούπολεως τῆς 21ης Ἰουλίου 1839 δὲν εἶχε ποτὲ συνομολογηθεῖ, μιὰ καὶ τὸ σχέδιό της, ποὺ ὑπογράφηκε ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία τὸ 1840 ἀπὸ τὸν Κ. Ζωγράφο καὶ τὸ Μεχμὲτ Ρεσὴτ πασὰ δὲν εἶχε ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὸν Ὄθωνα. Ἡ Πύλη, γιὰ νὰ ἐπαναλάβει τὶς διπλωματικὲς σχέσεις της μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἐπιχείρησε στὴν ἀρχὴ νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὴν ἀδυναμία τῆς τελευταίας, ἀπαιτώντας ἀποζημίωση γιὰ τὶς καταστροφὲς ποὺ εἶχαν ὑποστεῖ οἱ τρεῖς ἐπαρχίες της ἀπὸ τὰ κινήματα. Ἐπειδὴ ὅμως ἐπαναλήφθηκαν οἱ βιαιοπραγίες ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία ἀπέρριψαν τὶς τουρκικὲς ἀξιώσεις. Ἔμεινε μόνο ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπανάληψη τῶν σχέσεων ἡ ὑπογραφὴ τῆς ἐμπορικῆς συνθήκης, ὅρο ποὺ ἡ Ἑλλάδα δέχθηκε μὲ εὐχαρίστηση. Οἱ σχετικὲς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ διατύπωση τῶν λεπτομερειῶν βράδυνε ἀρκετὰ καὶ μόνο στὶς 27 Μαΐου/8 Ἰουνίου 1855 ὑπογράφηκε στὸ προάστιο τοῦ Βοσπόρου Κάνλιτζα ἡ πρώτη ἑλληνοτουρκικὴ συνθήκη ἀπὸ 28 ἄρθρα μὲ τὸν τίτλο «Συνθήκη Ἐμπορίου καὶ Ναυτιλίας» ἀπὸ τὸν

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς Σεβαστουπόλεως ἀπὸ ἀγγλικὲς καὶ γαλλικὲς δυνάμεις, ἕνα τάγμα Ἑλλήνων ἐθελοντῶν ὑπὸ τὸν Πάνο Κορωναῖο ἐνίσχυσε τοὺς πολιορκούμενους Ρώσους. Ἐπάνω: ἡ σκηνὴ τῆς ὁρκωμοσίας τοῦ ἑλληνικοῦ τάγματος (εὐφημιστικά, λεγεῶνος) στὴ Σεβαστούπολη καθὼς ἡ πόλη βομβαρδίζεται (Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη).

Ἀνδρέα Κουντουριώτη, ἔκτακτο ἀπεσταλμένο καὶ ἀργότερα πρεσβευτὴ τῆς Ἑλλάδος στὴν Πύλη, καὶ τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ σουλτάνου Μεχμὲτ Φουὰτ πασά· τὸ κείμενο αὐτὸ ἐπικυρώθηκε στὶς 9/21 Ἰουλίου τοῦ ἴδιου χρόνου.

Συμπλήρωμα τῆς παραπάνω συνθήκης πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ «Σύμβαση διὰ τὴν καταδίωξιν τῆς ληστείας», ποὺ ὑπογράφηκε πάλι στὴν Κάνλιτζα στὶς 8/20 Ἀπριλίου 1856. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἡ συνθήκη αὐτὴ προέβλεπε τὴ σύντονη καταδίωξη τῶν ληστῶν μὲ τὴ χρησιμοποίηση τακτικοῦ στρατοῦ, ἄμεση ἐπαφὴ τῶν καταδιωκτικῶν ἀρχῶν τῶν δύο χωρῶν καὶ εἴσοδό τους στὴν ἐπικράτεια τῆς ἄλλης χώρας γιὰ τὴν καταδίωξη τῶν συμμοριῶν καθὼς καὶ δίκη τῶν ληστῶν γιὰ ληστρικὲς ἐνέργειες ποὺ εἶχαν διαπραχθεῖ στὴν ἄλλη ἐπικράτεια. Γενικὰ πάντως ἡ θέση τῆς κυβερνήσεως καὶ κυρίως τοῦ ἴδιου τοῦ Μαυροκορδάτου δὲν ἦταν ἰσχυρή. Οἱ Σύμμαχοι, καὶ ἰδίως οἱ Ἄγγλοι, δὲν ἦταν πολὺ εὐχαριστημένοι μαζί του καὶ τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ ἀδυναμία. Ὁ Μαυροκορδάτος δὲν εἶχε ἐπίσης τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τὴ συμπάθεια τοῦ Ὄθωνος καί, ἐπιπλέον, ἐξαιτίας τῆς Κατοχῆς, ὁ λαὸς ἦταν ἐχθρικὰ διατεθειμένος ἀπέναντί του. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν δημιουργήθηκε ἕνα σοβαρὸ ἐπεισόδιο ἠθικῆς τάξεως, ἐξαιτίας ἀνάρμοστης συμπεριφορᾶς τοῦ Καλλέργη πρὸς τὸ βασιλικὸ ζεῦγος, ὁ Μαυροκορδάτος ἀναγκάσθηκε νὰ παραιτηθεῖ στὶς 28 Σεπτεμβρίου 1855, ἔχοντας χάσει πιὰ καὶ τὸ τελευταῖο στήριγμά του, τὴν ἐμπιστοσύνη δηλαδὴ τῶν δυνάμεων κατοχῆς.

Ἡ νέα κυβέρνηση ἀπαρτίσθηκε ἀπὸ τὸ Δημ. Βούλγαρη ὡς πρωθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ τῶν Ἐσωτερικῶν. Τὰ ἄλλα ὑπουργεῖα εἶχαν ἀναλάβει: οἱ Σπ. Τρικούπης τῶν Ἐξωτερικῶν, Μ. Ποτλὴς τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, Ν. Σιλήβεργος τῶν Οἰκονομικῶν, Λ. Σμόλεντς τῶν Στρατιωτικῶν καὶ Α. Μιαούλης τῶν Ναυτικῶν. Ἀργότερα ἔγιναν μερικὲς ἀλλαγὲς στὴ σύνθεση τῆς κυβερνήσεως, ὅπως π.χ. ἡ ἀντικατάσταση τοῦ Τρικούπη στὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβὴ καὶ ἄλλες μικρότερης σημασίας. Ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη ἐπιβίωσε ὡς τὸν Νοεμβρίο τοῦ 1857 καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν της πραγματοποιήθηκε καὶ ἡ ἀποχώρηση τοῦ στρατοῦ Κατοχῆς (15 Φεβρουαρίου 1857), ὕστερα ἀπὸ ἔντονο διάβημα τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως.

Ἡ λήξη τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου καὶ ἡ Συνθήκη τῶν Παρισίων

Οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Κριμαία σταμάτησαν τελικὰ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1856, ἔπειτα ἀπὸ ἀπειλητικὸ τελεσίγραφο τῆς Αὐστρίας πρὸς τὸν τσάρο, μὲ τὸ ὁποῖο δήλωνε ὅτι θὰ ἐπε-

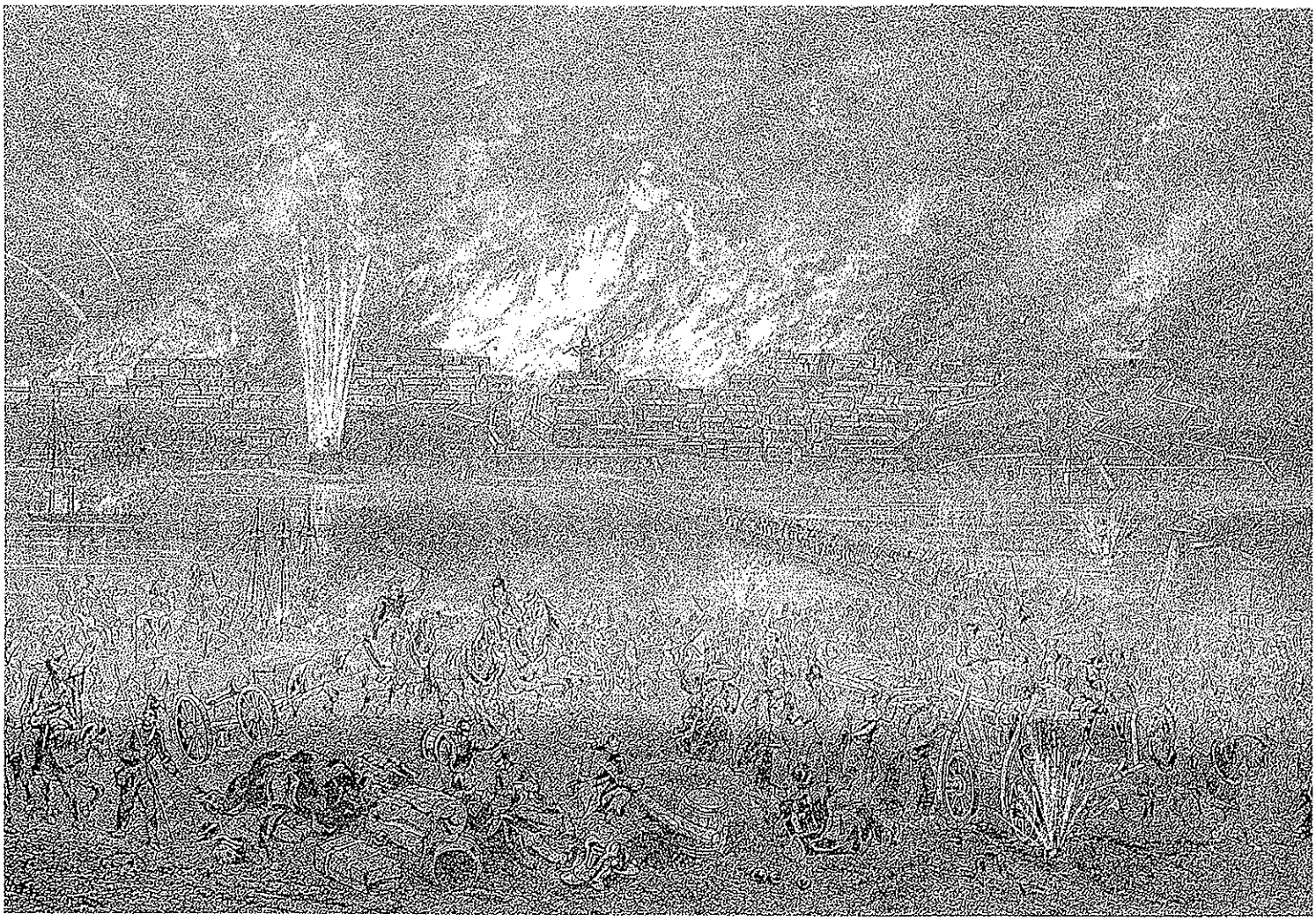

Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1854 οἱ 'Αγγλογαλλικὲς δυνάμεις ἀποβιβάστηκαν στὴ χερσόνησο τῆς Κριμαίας μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κορυφωθεῖ ὁ πόλεμος. 'Η ἐννεάμηνη πολιορκία τῆς Σεβαστουπόλεως τερματίσθηκε μὲ τὴν ἅλωση τῆς πόλεως τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1855. 'Επάνω: σκηνὴ ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Σεβαστουπόλεως ('Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

νέβαινε στὸ πλευρὸ τῶν 'Αγγλογάλλων καὶ τῶν Τούρκων, ἂν ἡ Ρωσία δὲν ἀποδεχόταν τοὺς ὅρους της γιὰ τὸν τερματισμὸ τοῦ πολέμου. 'Η συνθήκη τῶν Παρισίων τῆς 18/30 Μαρτίου 1856 ἔθεσε καὶ τυπικὰ τέρμα στὸν πόλεμο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα οἱ δυνάμεις Κατοχῆς ἀποχώρησαν μόνο τὸ Φεβρουάριο τοῦ ἑπόμενου ἔτους, ἔπειτα ἀπὸ συνολικὴ παραμονὴ δύο ἐτῶν καὶ ὀκτὼ μηνῶν.

'Η 'Ελλάδα δὲν ἀντιπροσωπεύθηκε στὸ συνέδριο τῶν Παρισίων. Αἴτημα τοῦ Ραγκαβῆ νὰ γίνει δεκτὴ ἑλληνικὴ παρέμβαση ὑπὲρ τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Τουρκίας ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τοὺς Συμμάχους μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι τὸ Χάτι Χουμαγιοὺν τοῦ σουλτάνου, γιὰ τὸ ὁποῖο σχετικὸς λόγος γίνεται πιὸ κάτω, ἀντιμετώπιζε ἱκανοποιητικά, καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν ἐγγύηση τῶν Δυνάμεων, ὅλα τὰ σχετικὰ θέματα. 'Επίσης ἀπορρίφθηκε καὶ δεύτερο ἑλληνικὸ αἴτημα, ἡ συμμετοχὴ τῆς 'Ελλάδος δηλαδὴ στὴ Διεθνὴ 'Επιτροπὴ γιὰ τὴ ναυσιπλοΐα τοῦ Δούναβη. Ἔτσι, ὅλες οἱ προσπάθειες τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως στράφηκαν μόνο πρὸς τὸ αἴτημα τῆς ἀποχωρήσεως τῶν ξένων στρατευμάτων. 'Αλλὰ καὶ αὐτὸ ἄργησε νὰ πραγματοποιηθεῖ παρὰ τὰ ἐπανειλημμένα διαβήματα τοῦ Ραγκαβῆ πρὸς τὴ Γαλλία καὶ τὴν 'Αγγλία. Τελικά, μόνον ἔπειτα ἀπὸ ἰσχυρὴ πίεση τῆς Ρωσίας πρὸς τὶς ἄλλες Δυνάμεις, ἡ ὁποία εἶχε θέσει τὸ θέμα καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ συνεδρίου, καὶ ἀφοῦ ἡ 'Ελλάδα ἀναγκάσθηκε νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἐγκατάσταση στὴ χώρα μιᾶς ἐπιτροπῆς Διεθνοῦς Οἰκονομικοῦ 'Ελέγχου, ἄρχισε ἡ ἀποχώρηση τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὸν Πειραιά, ποὺ ὁλοκληρώθηκε στὶς 16/28 Φεβρουαρίου 1857.

'Από τὴν ὀδυνηρὴ αὐτὴ κρίση ἔγινε ἀντιληπτὸ ὅτι τὸ μικρὸ ἑλληνικὸ βασίλειο, καθὼς ἦταν ἐκτεθειμένο στὰ κανόνια τῶν στόλων τῶν ἰσχυρῶν ναυτικῶν Δυνάμεων, δὲν μποροῦσε εὔκολα νὰ ἀκολουθήσει ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἀντίθετη πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν Δυνάμεων αὐτῶν. Μὲ τὴν πικρὴ αὐτὴ ἐμπειρία διαλύθηκε ἀκόμη ὁ μύθος περὶ εὐρωπαϊκοῦ καὶ εἰδικότερα περὶ ἀγγλικοῦ φιλελληνισμοῦ, καθὼς καὶ ἡ πολιτικὴ τοποθέτηση τῶν 'Ελλήνων σὲ κόμματα προσανατολισμένα πρὸς τὴν πολιτικὴ τῶν τριῶν μεγάλων Δυνάμεων («ἀγγλικό», «γαλλικὸ» καὶ «ρωσικό»). Παράλληλα ὅμως ὁ ἀγώνας τοῦ 1854 ἀναζωπύρωσε τὶς ἐλπίδες τῶν ὑποδούλων, τόνωσε τὸν πόθο τους γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ ἰσχυροποίησε τὸ δεσμό τους μὲ τοὺς ἐλεύθερους ἀδελφούς. Στὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες ἐπακολούθησε τότε μιὰ εὐρύτατη κοινωνικὴ ἀναδιοργάνωση ποὺ συνοδευόταν καὶ ἀπὸ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς παιδείας καὶ τὴ σύσταση εἰδικότερα πολλῶν σχολείων.

'Ο Κριμαϊκὸς πόλεμος εἶχε καὶ ἕνα ἀκόμη, δυσάρεστο βέβαια, ἐπακόλουθο γιὰ τοὺς Ἕλληνες, τὴ βαθμιαία μεταβολὴ

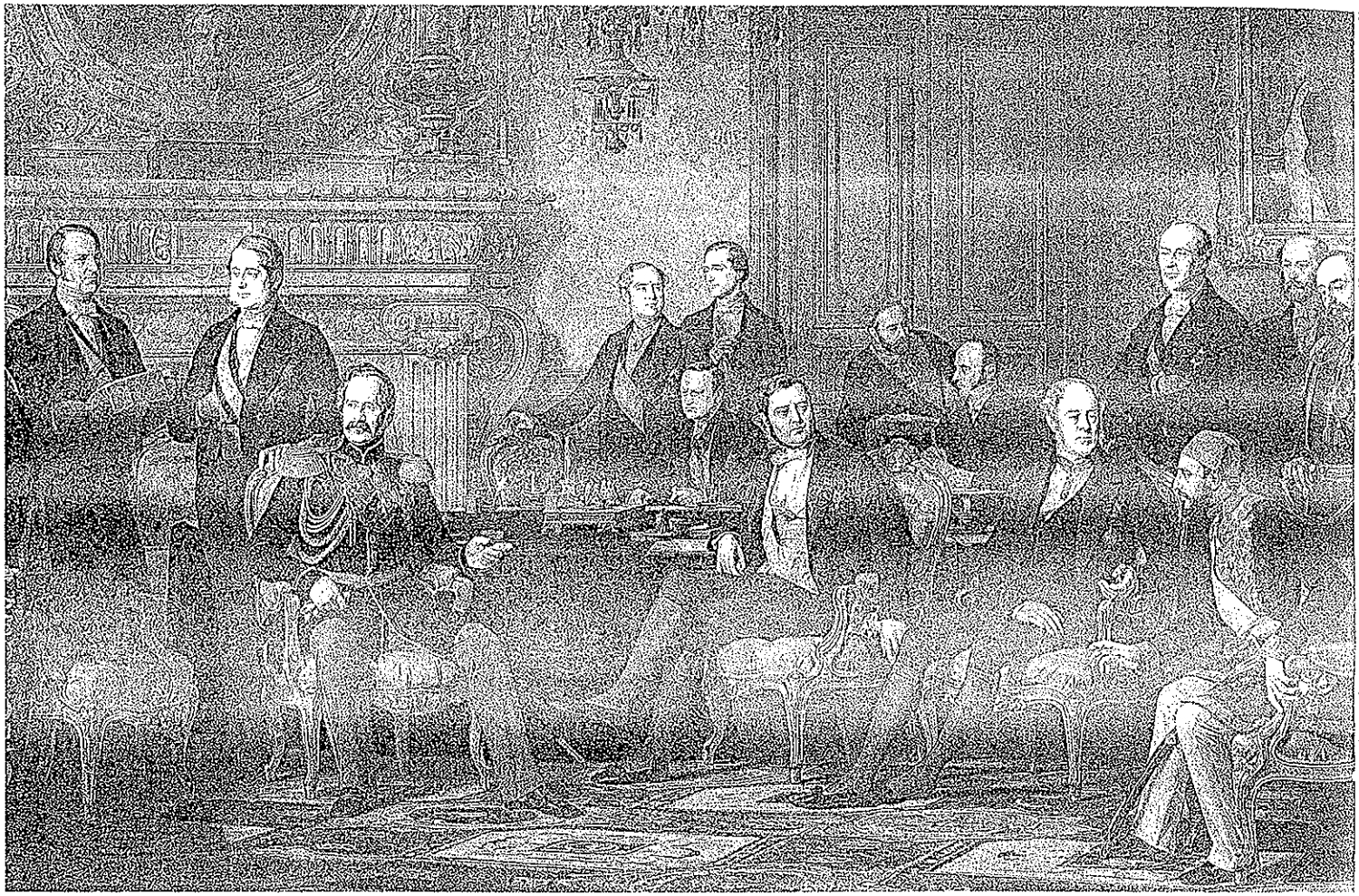

Στὸ Συνέδριο τῶν Παρισίων (1856) οἱ Δυνάμεις ποὺ ὑπέγραψαν τὴ Συνθήκη ἐγγυήθηκαν γιὰ τὴν ἀκεραιότητα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπάνω: ὁ κόμης Καβούρ, πρωθυπουργὸς τῆς Σαρδηνίας (πρῶτος ἀριστερά), ὁ Ἀλέξιος Ὀρλώφ, πρεσβευτὴς τῆς Ρωσίας στὴν Κωνσταντινούπολη (ὁ πρῶτος καθιστὸς ἀριστερά), ὁ Ἰωσὴφ Βαλέφσκυ, ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας (δεύτερος καθιστὸς ἀπὸ ἀριστερά), ὁ Γεώργιος Βίλλιερς, ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀγγλίας (ὁ τρίτος καθιστὸς ἀπὸ ἀριστερὰ) καὶ ὁ Τοῦρκος ἀντιπρόσωπος Ἀαλὴ πασὰς (τελευταῖος καθιστὸς) (Βερσαλλίες).

τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς. Ὡς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ Ρωσία πολεμοῦσε γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν σχέσεών της κάτω ἀπὸ τὴ σημαία τῆς Ὀρθοδοξίας, ὑποστηρίζοντας ἀδιάκριτα ὅλους τοὺς ὑπόδουλους χριστιανοὺς τῆς Βαλκανικῆς, Ἕλληνες, Σλάβους καὶ Ρουμάνους. Στὸ μέλλον θὰ ἄλλαζε προσανατολισμὸ καὶ θὰ ἔστρεφε τὸ ἐνδιαφέρον της πρὸς τοὺς χριστιανοὺς Σλάβους τῆς Βαλκανικῆς. Γιὰ νὰ πραγματοποιήσει μάλιστα τὰ σχέδιά της θὰ ἀγκάλιαζε μιὰ νέα ἐθνότητα, τοὺς Βουλγάρους. Τὰ ἐπακόλουθα τῆς μεταστροφῆς αὐτῆς τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς θὰ τὰ δοκίμαζε ὁ Ἑλληνισμός, καὶ ἰδιαίτερα ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Μακεδονίας, σὲ νέα κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος, δύο δεκαετίες περίπου ἀργότερα.

ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ (ΤΑΝΖΙΜΑΤ)

Τὸ μεταρρυθμιστικὸ — στὸ στρατιωτικὸ κυρίως τομέα — ἔργο τοῦ Σελὴμ Γ΄ πού, ὅπως εἴδαμε στὸν τόμο ΙΑ΄, διακόπηκε μὲ τὸ βίαιο θάνατο τοῦ σουλτάνου ἐκείνου, ἔλαβε νέα ζωὴ καὶ μεγαλύτερη εὐρύτητα ὑπὸ τὸ Μαχμοὺτ Β΄ (1808 - 1839). Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Μαχμοὺτ εἶχαν ὡς κύριο στόχο τὴν ἐνίσχυση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τὴν περιστολὴ τῆς δυνάμεως τῶν τοπικῶν πασάδων—ἀγιάνηδων καὶ ντερεμπέηδων— ποὺ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. στρέφονταν μὲ ποικίλους τρόπους ἐναντίον τῆς Πύλης. Μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀποφασιστικὲς ἐνέργειες ποὺ περιλάμβαναν τὴν κατάργηση τοῦ ἀνυπότακτου σώματος τῶν γενιτσάρων, τὸ διωγμὸ τῶν φανατικῶν μπεκτασίδων δερβίσηδων καὶ τὴν ὑποταγὴ τῶν οὐλεμάδων, ὁ σουλτάνος ἐδραίωσε τὴν ἰσχύ του.

Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ γίνει ὁ παραλληλισμὸς τῆς ἐπιβολῆς τοῦ Μαχμοὺτ μὲ τὸ θρίαμβο τῆς φωτισμένης δεσποτείας σὲ δυτικὲς χῶρες τοῦ 18ου αἰ., ἂν οἱ μεταρρυθμίσεις του, πέρα ἀπὸ τὴν κατάργηση ὁρισμένων ὀπισθοδρομικῶν θεσμῶν, εἶχαν προχωρήσει περισσότερο στὴν ἐποικοδομητική τους φάση. Οἱ διάδοχοί του, Ἀβδοὺλ Μετζὶτ (1839 - 61) καὶ Ἀβδοὺλ Ἀζὶζ (1861 - 76) καὶ οἱ φωτισμένοι τους σύμβουλοι, ποὺ ἐπέβαλαν οὐσιαστικὲς ἀλλαγές, ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ ἐστίες ἐσωτερικῆς ἀντιδράσεως, ἔδρασαν σὲ μιὰ περίοδο ὑποταγῆς τῆς ὀθωμανικῆς πολιτικῆς στὶς μεγάλες Δυνάμεις. Ἔτσι τὸ σύνολο τῶν μεταρρυθμίσεων, ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὰ χρόνια τους καὶ χαρακτηρίσθηκαν ὡς μεταρρυθμίσεις τοῦ Τανζιμάτ, ὑπαγορεύονταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τοὺς ξένους ρυθμιστὲς τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῶν Ὀθωμανῶν.

Τὸ Τανζιμὰτ συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα, τὴν ἀντίθεση δηλαδὴ τῶν μεγάλων Δυνάμεων καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ μέλ-

Ὁ τουρκοαιγυπτιακὸς πόλεμος ἀνάγκασε τὸ σουλτάνο Ἀβδοὺλ Μετζὶτ νὰ δεχθεῖ μὲ ἀγγλικὴ προτροπὴ νὰ παραχωρήσει τὸ Νοέμβριο τοῦ 1839 τὸ Χάτι Σερὶφ τοῦ Γκιουλχανέ. Τὸ διάταγμα αὐτὸ ποὺ ἀποτέλεσε ἀφετηρία τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Τανζιμὰτ πρόσφερε ἐγγυήσεις γιὰ ὁρισμένα βασικὰ δικαιώματα τῶν ἐθνοτήτων ποὺ βρίσκονταν στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια. Ἐπάνω: ὁ Ἀβδοὺλ Μετζὶτ δέχεται ἀντιπρόσωπους τῶν χριστιανῶν, μουσουλμάνων, Ἑβραίων, κ.ἄ.

λοντος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Σύμφωνα μὲ τὴ ρωσικὴ πολιτική, ὁ «ἄρρωστος ἄνθρωπος τῆς Εὐρώπης» ἔπρεπε νὰ πεθάνει καὶ τὰ ὑπάρχοντά του νὰ περιέλθουν ἄμεσα στὶς μεγάλες Δυνάμεις ἢ ἔμμεσα μὲ τὴν ἀπονομή του σὲ κράτη-πελάτες τῶν Δυνάμεων. Ἀντίθετα ἡ Ἀγγλία, μιὰ θαλάσσια δύναμη χωρὶς τὴν ἠπειρωτικὴ γειτνίαση μὲ τοὺς Ὀθωμανούς, προτιμοῦσε νὰ διατηρηθεῖ ὁ «ἄρρωστος» στὴ ζωὴ μὲ μεταρρυθμιστικὲς μεταγγίσεις. Οἱ Ὀθωμανοί, μὲ τὸ νὰ στέκονται ἐμπόδιο στὴ ρωσικὴ ἔξοδο στὸ Αἰγαῖο, ἐξασφάλιζαν ἔμμεσα τὴν ἀπρόσκοπτη ἀγγλικὴ κυριαρχία στὴ Μεσόγειο. Παράλληλα οἱ φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις διαμόρφωναν στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια θεσμοὺς δυτικότροπους ποὺ διευκόλυναν τὴν ξένη διείσδυση. Ἡ ἀγγλικὴ πολιτική, μέσω τοῦ πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη Στράτφορντ Κάνιγκ, πρόσφερε σημαντικὴ ἐνίσχυση στοὺς εἰσηγητὲς καὶ διεκπεραιωτὲς τῶν μεταρρυθμίσεων, ἰδιαίτερα ὅσων εἶχαν σχέση μὲ τὴ βελτίωση τῆς θέσεως τῶν χριστιανῶν τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ τουρκοαιγυπτιακὸς πόλεμος ἀνάγκασε τὸ σουλτάνο νὰ δεχθεῖ, μὲ ἀγγλικὴ προτροπή, τὸ πρόγραμμα τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Ρεσὴτ Μουσταφᾶ πασᾶ, ὥστε στὶς 3 Νοεμβρίου 1839 νὰ ἐκδοθεῖ τὸ Χάτι Σερὶφ τοῦ Γκιουλχανέ. Τὸ διάταγμα αὐτό, ποὺ θεωρεῖται ἡ ἀφετηρία τῶν μεταρρυθμίσεων πρόσφερε ἐγγυήσεις γιὰ ὁρισμένα βασικὰ δικαιώματα τῶν Ὀθωμανῶν ὑπηκόων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ θρήσκευμά τους. Οἱ ἀρχὲς τοῦ διατάγματος, μετὰ ἀπὸ παλινδρομήσεις, ἰσχυροποιήθηκαν ἀπὸ τὸ Χάρτη τῆς 18ης Φεβρουαρίου 1856, τὸ Χάτι-Χουμαγιούν, τὸ ὁποῖο ὁ σουλτάνος παραχωροῦσε στοὺς ὑπηκόους του γιὰ νὰ γιορτάσει τὴ νίκη τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, ἀλλὰ κυρίως γιὰ νὰ προσφέρει κατὰ τὴ συνθήκη τῶν Παρισίων ἀνταλλάγματα στοὺς Ἀγγλογάλλους γιὰ τὴ σωτήρια ἐπέμβασή τους. Μὲ τὴ συγκατάθεση τῶν Δυνάμεων τὸ ὀθωμανικὸ κράτος διατηροῦσε τὴν ἀποκλειστικὴ ἁρμοδιότητα στὰ θέματα τῶν ὑπηκόων του (ἀπομακρύνοντας ἔτσι τὶς ρωσικὲς ἐπεμβάσεις) καὶ ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση τῆς ἴσης μεταχειρίσεως μωαμεθανῶν καὶ μὴ σὲ ζητήματα ἀπονομῆς δικαιοσύνης, φορολογίας, καταλήψεως δημοσίων θέσεων, εἰσόδου στὸ στρατὸ καὶ τέλος φοιτήσεως σὲ ἀνώτερα ἱδρύματα.

Τὸ Χάτι Χουμαγιοὺν ἐπαγγελλόταν ἀκόμη καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντιπροσωπεύσεως ὅλων τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων τῆς αὐτοκρατορίας. Τρεῖς μῆνες μετὰ τὴν προκήρυξή του οἱ πρῶτοι ἀντιπρόσωποι τῶν χριστιανῶν διορίσθηκαν στὸ Ἀνώτατο Δικαστικὸ Συμβούλιο ποὺ βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὡστόσο τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πρόσωπα αὐτὰ εἶχαν ἐπιλεγεῖ μὲ βασικὸ κριτήριο τὴ νομιμοφροσύνη τους πρὸς τὴν Πύλη, καθὼς καὶ τὸ ὅτι δὲν εἶχαν ψῆφο σὲ θέματα ποὺ δὲν ἀφοροῦσαν τὶς χριστιανικὲς κοινότητες, μείωναν τὴ σημασία τοῦ προορισμοῦ τους.

Ὁ νέος νόμος τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως τοῦ 1864, ποὺ

συντάχθηκε ἀπὸ τὸ μεγάλο βεζίρη Φουὰτ καὶ τὸν τότε ἐπαρχιακὸ διοικητὴ Μιδὰτ πασά, φιλοδοξοῦσε νὰ δημιουργήσει αὐτοδιοικούμενες διοικητικὲς περιφέρειες ποὺ θὰ ἐλέγχονταν ἀπὸ τὸ κέντρο. Σύμφωνα μὲ τὸ νόμο αὐτό, οἱ ἐπαρχίες, οἱ ὁποῖες μετονομάσθηκαν ἀπὸ ἐγιαλέτια σὲ βιλαέτια μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ βαλή, χωριζόνταν σὲ σαντζάκια, κάθε σαντζάκι ὑπὸ ἕνα μουτεσαρίφη σὲ καζάδες, καὶ κάθε καζὰς μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν καϊμακάμη σὲ καριγέδες καὶ ναχιγιέδες (δηλαδὴ ἀστικὲς καὶ μικρὲς ἀγροτικὲς κοινότητες). Οἱ βαλῆδες, μουτεσαρίφηδες καὶ καϊμακάμηδες διορίζονταν ἀπὸ τὸ σουλτάνο ἐνῶ οἱ κοινοτάρχες ἐκλέγονταν ἀπὸ τὶς κοινότητες. Τὸ νέο σύστημα ἀποτελοῦσε μίγμα συγκεντρωτισμοῦ καὶ ἀποκεντρώσεως, καθὼς ἡ τοπικὴ συμμετοχὴ ἐκδηλωνόταν μόνο στὸ κοινοτικὸ ἐπίπεδο, ἐνῶ οἱ ἀνώτερες διοικήσεις κατευθύνονταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ νόμος τοῦ 1864 δημιούργησε ἀκόμη ἱεραρχικὰ διαρθρωμένα συμβούλια προσκολλημένα στοὺς ἐπαρχιακοὺς διοικητὲς μὲ προορισμὸ συμβουλευτικό. Τὴν πλειοψηφία στὰ συμβούλια αὐτὰ εἶχαν μωαμεθανοί. Στὰ συμβούλια τῶν σαντζακίων καὶ καζάδων εἶχαν θέση καὶ οἱ τοπικοὶ θρησκευτικοὶ ἡγέτες τῶν μὴ μωαμεθανῶν (οἱ ἐπίσκοποι ἐξακολουθοῦσαν νὰ διορίζονται ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο), ἀλλὰ καταργήθηκε ἡ παρουσία τῶν κληρικῶν στὰ συμβούλια τῶν βιλαετίων. Τὰ διοικητικὰ συμβούλια στὰ τρία ἀνώτερα ἐπίπεδα διοικήσεως περιελάμβαναν σύμφωνα μὲ τὸ νέο νόμο : 4 ἐκλεγμένα μέλη (2 μωαμεθανοὺς καὶ 2 μὴ μωαμεθανοὺς) τὸ κάθε συμβούλιο τῶν βιλαετίων καὶ τῶν σαντζακίων καὶ 3 ἐκλεγμένους ἐπίσης ἀντιπροσώπους, χωρὶς νὰ καθορίζεται τὸ θρήσκευμα, τὰ συμβούλια τῶν καζάδων. Στὴν πραγματικότητα οἱ ὑποψήφιοι ἐλέγχονταν μὲ προσοχὴ ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως, ἐνῶ γιὰ τοὺς ὑποψήφιους τῶν συμβουλίων τῶν βιλαετίων ἀποφάσιζε κατευθείαν ἡ Πύλη.

Ἄλλος θεσμὸς ποὺ προέβλεπε τὴ συμμετοχὴ τῶν χριστιανῶν ἦταν ἡ Γενικὴ Συνέλευση κάθε βιλαετίου, ποὺ εἶχε συμβουλευτικὸ χαρακτήρα. Στὴ Συνέλευση συμμετεῖχαν 4 ἐκλεγμένοι ἀντιπρόσωποι ἀπὸ κάθε σαντζάκι, δύο μωαμεθανοὶ καὶ δύο μὴ μωαμεθανοί, τοὺς ὁποίους ἐπέλεγαν τὰ ἐκλεγμένα μέλη τῶν καζάδων.

Ἡ νομοθεσία γιὰ τὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση ἀναθεωρήθηκε σὲ δευτερεύοντα μόνο σημεῖα της τὸ 1867 καὶ τὸ 1871. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἐπιβλήθηκαν, ἰσχυροποιήθηκαν οἱ δικαιοδοσίες τοῦ βαλῆ καθὼς καὶ οἱ ἁρμοδιότητες τῆς Συνελεύσεως τοῦ βιλαετίου, ἐνῶ παράλληλα ἡ διαδικασία ἀντιπροσωπεύσεως περιέλαβε καὶ μικρότερες κοινότητες. Ἡ καλὴ λειτουργία ὅμως τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἦταν τελικὰ ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ἁρμόδιου ὑπουργείου στὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ποιότητα καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὑπαλλήλων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ κέντρο. Ἡ ἀπουσία κάποιας ριζικῆς ἀναμορφώσεως τοῦ κέντρου ἀπέκλεισε τὴν εὔρυθμη λειτουργία τοῦ νέου συστήματος. Τέλος, ἡ ἀντιπροσώπευση τῶν μὴ μωαμεθανῶν Ὀθωμανῶν ὑπηκόων ἦταν μᾶλλον εἰκονική, ἀφοῦ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ βαλκανικὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας οἱ χριστιανοὶ ὑπερίσχυαν ἀριθμητικά, τὴν πλειοψηφία σὲ ὅλα τὰ συμβούλια εἶχαν μωαμεθανοί, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους μάλιστα ἐχθρεύονταν τὸ προοδευτικὸ πνεῦμα τῶν μεταρρυθμίσεων. Μολονότι ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἀλλαγὲς συντελοῦσαν στὴ βελτίωση καὶ τῶν ὅρων τῆς δικῆς τους ζωῆς, πίστευαν ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητας ὅλων τῶν ὑπηκόων καταστρατηγοῦσε τὸ πνεῦμα τοῦ Ἱεροῦ τους Νόμου.

Οἱ μεταρρυθμίσεις, ἂν καὶ δὲν ἐφαρμόσθηκαν μὲ συνέπεια, δημιούργησαν ὡστόσο τὶς προϋποθέσεις γιὰ ἀλλαγὲς ποὺ δὲν εὐνοοῦσαν πάντοτε τοὺς Τούρκους. Ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ Τανζιμὰτ μειώθηκαν σημαντικὰ οἱ δασμοὶ στὰ εἰσαγόμενα εἴδη ὥστε ἡ αὐτοκρατορία νὰ περιέλθει σὲ κατάσταση ἀποικίας καθὼς διέθετε φθηνὲς πρῶτες ὕλες καὶ μεγάλες ἀγορὲς γιὰ τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα τῆς Εὐρώπης. Ἡ εἰσροὴ φθηνῶν προϊόντων ἔπληξε ἄμεσα τὶς ὀθωμανικὲς βιοτεχνίες καὶ κατέστρεψε πολλὲς παραδοσιακὲς συντεχνίες, ἀποθαρρύνοντας παράλληλα τὴν ἀνάπτυξη ἐγχώριας βιομηχανίας. Ἡ αὔξηση ἐξάλλου τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλιακῆς δραστηριότητας ποὺ ἐνισχύθηκαν ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις μὲ τὴ Δύση, εὐνόησαν περισσότερο τοὺς χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι χάρη στὶς μεταρρυθμίσεις εἶχαν ἀποκτήσει καὶ τὸ δικαίωμα (1867) τῆς γαιοκτησίας, διατηρώντας συγχρόνως καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ προνόμια ποὺ τοὺς εἶχαν ἐξασφαλίσει οἱ διομολογήσεις. Ἡ δημιουργία ἀκόμη μιᾶς συγκεντρωτικῆς δημόσιας διοικήσεως ἀπαιτοῦσε τεράστιους πόρους ποὺ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος δὲ διέθετε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συνάπτει ἐπαχθὴ δάνεια (ἀπὸ τὸ 1854) ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία.

Ἡ φιλελευθεροποίηση τοῦ ὀθωμανικοῦ καθεστῶτος, ποὺ δὲν ἀνταποκρινόταν σὲ κάποιο οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ μετασχηματισμὸ τῆς αὐτοκρατορίας, προκάλεσε σοβαρὲς ἀντιδράσεις ἀπὸ πολλὲς κατευθύνσεις. Ἡ ἄμεση ἀντίθεση πρὸς τὸ Τανζιμὰτ προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς φεουδαρχικές, στρατιωτικὲς καὶ ἱερατικὲς τάξεις τῶν Ὀθωμανῶν ποὺ ἐπὶ αἰῶνες εἶχαν βασίσει τὴν ἰσχύ τους στὴ διάκριση ἀκριβῶς ἀνάμεσα σὲ μωαμεθανοὺς καὶ «ἀπίστους». Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἰσότητας προκάλεσε τὴν κατακραυγὴ τῶν συντηρητικῶν μωαμεθανῶν, ἐνῶ ἡ ἄνωθεν ἐπιβολὴ τῶν μεταρρυθμίσεων, τὴν ἀντίδραση τῶν Τούρκων ποὺ πίστευαν ὅτι οἱ χριστιανοὶ στὴ χώρα τους ἀποτελοῦσαν προφυλακὴ τῶν ξενικῶν ἐπεμβάσεων. Ἔτσι μιὰ τάξη μορφωμένων Τούρκων ἀστῶν, δημιούργημα σὲ μεγάλο βαθμὸ τῶν μεταρρυθμίσεων, ἄσκησε μετὰ τὸ 1865 (μὲ τὴν ἵδρυση τῆς ὀργανώσεως τῶν «Νέων Ὀθωμανῶν») αὐστηρὴ κριτικὴ ἀπὸ σκοπιὰ ἐθνικιστική, κατὰ τοῦ Τανζιμὰτ καὶ τῶν ὑπουργῶν ποὺ τὸ πραγματοποιοῦσαν.

Στὴν ἐφαρμογὴ τέλος τῶν μεταρρυθμίσεων ἀντέδρασαν ἀκόμα καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ὠφελοῦνταν. Ἂν καὶ ἡ στάση τῶν χριστιανῶν ἦταν σὲ γενικὲς γραμμὲς θετική, ὁ ἀνώτερος κλῆρος καὶ ἰδιαίτερα τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ἀντιμετώπισαν μὲ ἐχθρότητα τὸ 1856 τὴν παρουσία λαϊκῶν στὴν ἀντιπροσώπευση τῶν χριστιανῶν. Καθὼς ἡ ὀργάνωση τῶν Millet ἀναμορφώθηκε, οἱ χριστιανικὲς κοινότητες τέθηκαν τὸ 1862 - 63 ὑπὸ ὀργανικὸ νόμο ποὺ μείωνε τὴν κοσμικὴ ἐξουσία τοῦ ἀνώτατου κλήρου.

Ὁπωσδήποτε οἱ «Γενικοὶ Κανονισμοὶ» ποὺ συντάχθηκαν ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο (1858 - 1860), σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τοῦ Χάτι Χουμαγιοὺν ἦταν εὐνοϊκοὶ γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ κανονισμοὶ αὐτοί, ποὺ ἐπικυρώθηκαν μὲ σουλτανικὸ βεράτι τὸ 1860, προέβλεπαν ἕνα ὁμοιόμορφο σύστημα διοικήσεως τῶν κοινοτήτων. Σύμφωνα μὲ τοὺς κανονισμοὺς συντάχθηκαν καταστατικὰ ἀπὸ μέλη τῶν κοινοτήτων (καὶ ἐπικυρώθηκαν ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες), τὰ ὁποῖα καθόριζαν τὴ δικαιοδοσία καὶ τὰ καθήκοντα τῶν δημογερόντων.

Ἀποκορύφωμα τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Τανζιμὰτ ἦταν τὸ σύνταγμα τοῦ 1876. Τὸν προηγούμενο χρόνο ὁ μεγάλος βεζίρης Μαχμοὺτ Νεντίμ, μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ Βρετανοῦ πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη Ἔλλιοτ καὶ τοῦ Ρώσου Ἰγνάτιεφ, ὑποσχέθηκε σημαντικὲς μεταρρυθμίσεις στοὺς ἐπαναστατημένους χριστιανοὺς τῶν Βαλκανίων. Ὁ ἀγγλόφιλος διάδοχός του, Μιδάτ, ἐξάλλου, θέλησε νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Τανζιμὰτ συμβιβαζόταν μὲ τὸν ἱερὸ νόμο τοῦ Ἰσλάμ, ὥστε οἱ μεταρρυθμίσεις νὰ γίνουν ἀποδεκτὲς καὶ ἀπὸ τὰ συντηρητικὰ στοιχεῖα. Τὸ Μάιο τοῦ 1876 ὁ Μιδὰτ ἀνέτρεψε μὲ στρατιωτικὸ πραξικόπημα τὸ σουλτάνο Ἀβδοὺλ Ἀζίζ καὶ ἐγκατέστησε στὸ θρόνο τὸν ἀνιψιὸ τοῦ τελευταίου, Μουρὰτ Ε΄, ὁ ὁποῖος εἶχε σχέσεις μὲ τοὺς φιλελεύθερους ἐθνικιστὲς τῆς ὀργανώσεως τῶν Νέων Ὀθωμανῶν καὶ δεχόταν νὰ ἐνισχύσει τὶς προσπάθειες τους γιὰ τὴ δημιουργία ἑνὸς συνταγματικοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος. Ἡ αὐτοκτονία τοῦ Ἀβδοὺλ Ἀζίζ τάραξε τόσο τὸ νευρικὸ σύστημα τοῦ Μουράτ, ποὺ τρεῖς μόλις μῆνες μετὰ τὴν ἄνοδό του στὸ θρόνο, καθὼς δὲν ἦταν πιὰ σὲ θέση νὰ ἐκτελεῖ τὰ καθήκοντά του, ἐκθρονίσθηκε καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸ Μιδὰτ καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ μικρότερο ἀδελφό του, Ἀβδοὺλ Χαμὶτ Β΄. Ἡ στιγμὴ ἦταν κατάλληλη γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ συντάγματος. Ἡ ἀντιρωσικὴ διάθεση τῶν

Ὁ σουλτάνος Ἀβδοὺλ Χαμὶτ Β' παραχώρησε στοὺς ὑπηκόους του τὸ 1876 τὸ πρῶτο ὀθωμανικὸ σύνταγμα, τὸ ὁποῖο ὅμως ἴσχυσε γιὰ ἐλάχιστο διάστημα. Ἡ κατάργησή του τὸ 1877 σημαδεύει τὸ τέλος τοῦ Τανζιμὰτ καὶ τὴν ἀρχὴ μιᾶς περιόδου ἀποκαταστάσεως τῶν αὐταρχικῶν τάσεων στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἐπάνω: ἡ μέρα τῆς παραχωρήσεως τοῦ συντάγματος. Ἡ κακοκαιρία ποὺ ἐπικρατοῦσε θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς συγχρόνους ὡς κακὸς οἰωνὸς (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Ἀρμενίων καὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας τὸ 1876 ἀποτελοῦσε κάποια ἐγγύηση ἑνότητας γιὰ τὴν αὐτοκρατορία, ἐνῶ τὰ αἰσθήματα φιλίας ποὺ ἔτρεφαν οἱ Τοῦρκοι πρὸς τὴν Ἀγγλία ἐξασφάλιζαν καὶ τὴ θετική τους στάση πρὸς τὸ φιλελεύθερο χαρακτήρα τοῦ συντάγματος. Ὁ Μιδάτ, μὲ τὴν πείρα τοῦ παλαιοῦ ἀνώτατου ἐπαρχιακοῦ διοικητῆ, πίστευε ὅτι περιόριζε τὶς ἐπαναστατικὲς τάσεις τῶν ἄλλων ἐθνοτήτων προσφέροντάς τους ἕνα σύστημα κοινοβουλευτικῆς ἀντιπροσωπεύσεως.

Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1876 ὁ Ἀβδοὺλ Χαμὶτ ἐπικύρωσε τὸ πρῶτο ὀθωμανικὸ σύνταγμα. Τὸ σύνταγμα ὅμως καὶ ἡ βουλὴ ποὺ προέκυψε ἀπὸ αὐτὸ λειτούργησαν γιὰ ἐλάχιστο διάστημα. Ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1877 ὁ νέος σουλτάνος ἄρχισε νὰ δείχνει τὶς πραγματικές του διαθέσεις, ἐξορίζοντας τὸ Μιδάτ, καταργώντας τὸ σύνταγμα, καταδιώκοντας κάθε εἶδους πολιτικὴ ἐλευθερία καὶ ἀποκαθιστώντας τὸ γόητρο τῶν συντηρητικῶν θεσμῶν. Ἔτσι τὸ τέλος τῆς περιόδου τοῦ Τανζιμὰτ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τριάντα περίπου χρόνια αὐταρχισμοῦ, καταθλιπτικοῦ γιὰ τὶς ἐθνότητες ποὺ ζοῦσαν μέσα στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια. Ἡ παλινδρόμηση αὐτὴ ἐπιτάχυνε καὶ τὸ ρυθμὸ τῆς παρακμῆς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ κατάσταση στὴν Εὐρώπη

Στὶς 3 Ἰουλίου 1866 ὁ πρωσσικὸς στρατὸς νίκησε τὸν αὐστριακὸ στὴ Σάντοβα. Τρεῖς ἑβδομάδες ἀργότερα οἱ πρωσσικὲς στρατιὲς βρίσκονταν 60 χιλιόμετρα ἀπὸ τὴ Βιέννη. Ἀλλὰ ὁ Βίσμαρκ δὲν ἤθελε νὰ ταπεινώσει τοὺς Ἀψβούργους. Ἔτσι, δέχτηκε νὰ συνάψει ἀνακωχὴ καὶ εἰρήνη, χωρὶς σχεδὸν ἀνταλλάγματα. Ὅ,τι ἐπιδίωκε εἶχε γίνει. Ἡ Αὐστρία ὑποβιβάστηκε σὲ δεύτερη γερμανικὴ δύναμη, ἡ γερμανικὴ συνομοσπονδία διαλύθηκε καὶ τὰ θεμέλια γιὰ τὴν πρωσσικὴ αὐτοκρατορία εἶχαν τεθεῖ. Ἀκόμα, οἱ Ἀψβοῦργοι, παρόλο ποὺ νίκησαν τοὺς Ἰταλούς, ποὺ εἶχαν συμμαχήσει μὲ τοὺς Πρώσσους, στὴν Κουστότζα καὶ στὴ Λίσα, ἀναγκάστηκαν νὰ ἀναγνωρίσουν τὸν οἶκο τῆς Σαβοΐας ὡς βασιλικὸ οἶκο τῆς Ἰταλίας καὶ νὰ τοῦ παραχωρήσουν, μέσω Γαλλίας (συνθήκη Βενετίας 19.10.1866) καὶ ὕστερα ἀπὸ δημοψήφισμα (23.10.1866), τὴ Βενετία. Δύο γεωγραφικοὶ χῶροι, ὁ γερμανικὸς καὶ ὁ ἰταλικός, μεταβλήθηκαν, μὲ μιὰ μάχη, ποὺ πολέμησαν 200 χιλιάδες ἀπὸ τὴν κάθε μεριά, σὲ ἐθνικὰ κράτη, καὶ δυὸ χῶρες, ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴν Εὐρώπη ἐπὶ αἰῶνες, ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Γαλλία, βρέθηκαν, ἡ πρώτη νικημένη, ἡ δεύτερη χαμένη. Οἱ πιὸ διορατικοὶ Γάλλοι ἤθελαν νὰ κηρύξουν ἀμέσως τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Πρωσσίας. Ὁ Ναπολέων Γ' ἀρκέστηκε νὰ παίξει, γιὰ μιὰν ἀκόμα φορά, καὶ τελευταία, τὸ ρόλο τοῦ προστάτη τῶν ἰταλικῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων.

Αὐτὴ ἡ ἀναστάτωση στὴ δυτικὴ Εὐρώπη εἶχε ἄμεσο ἀντίκτυπο στὴν ἀνατολική. Ἡ Ρωσία πίστεψε ὅτι ἡ στιγμὴ ἦταν κατάλληλη γιὰ νὰ ἐκβιάσει ἀναθεώρηση τῆς συνθήκης τοῦ Παρισιοῦ τοῦ 1856, ποὺ τὴν δέσμευε μὲ ἀπαράδεκτους γιὰ μεγάλη δύναμη ὅρους, ὅπως ἡ οὐδετερότητα τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Καὶ ὁ Ναπολέων λίγους μῆνες ἀργότερα ἔκαμε ὅ,τι μποροῦσε, ὑποστηρίζοντας τὴ Ρωσία στὴν Ἀνατολή, νὰ ἐξασφαλίσει τὴ ρωσικὴ συμπαράσταση στὴ Δύση γιὰ νὰ προσαρτήσει τὴ Ρηνανία ἢ, τὸ λιγότερο, τὸ Σάαρ καὶ τὸ Λουξεμβοῦργο. Ἡ ἀνακίνηση τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπαναστάσεως ποὺ κήρυξαν οἱ Κρητικοὶ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1866, ἦταν ὅ,τι χρειαζόταν καὶ γιὰ τὰ ρωσικὰ καὶ γιὰ τὰ γαλλικὰ σχέδια.

Ἐπάνω: ὁ Νικ. Σακόπουλος, πρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιὰ κατὰ τὰ κρίσιμα χρόνια τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866-1869, ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα καὶ πρόσφερε ἐξαιρετικὲς ὑπηρεσίες στὸν Κρητικὸ ἀγώνα (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1866 - 1869)

Ἡ ἔναρξη τῆς ἐπαναστάσεως

Αἴτια καὶ πρῶτες συνεννοήσεις

Ἡ θέση τῶν χριστιανῶν τῆς Κρήτης δὲ βελτιώθηκε οὔτε μετὰ τὴν ἔκδοση τὸ 1856 τοῦ Χάτι Χουμαγιούν. Οἱ διατάξεις του, ὅπως καὶ οἱ περισσότερες διατάξεις τοῦ φιρμανίου τοῦ 1858, ποὺ παραχωρήθηκε στοὺς χριστιανοὺς ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἔνοπλη διαμαρτύρησή τους τὸν ἴδιο χρόνο, ἐλάχιστα ἐφαρμόσθηκαν. Ἡ φορολογία ἀντὶ νὰ ἐλαττωθεῖ ἔγινε περισσότερο δυσβάστακτη, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ 1863 καὶ ἑξῆς, ποὺ γιὰ δεύτερη φορὰ ἀνέλαβε καθήκοντα γενικοῦ διοικητῆ τῆς Κρήτης ὁ Ἰσμαὴλ πασάς. Συχνὲς ἦταν οἱ καταδιώξεις, οἱ φυλακίσεις καὶ οἱ φόνοι τῶν χριστιανῶν γιὰ ἀσήμαντες ἢ καὶ ἀνύπαρκτες αἰτίες. Παράλληλα οἱ προσπάθειες τοῦ Ἰσμαὴλ ἔτειναν στὸ νὰ ἐπιτύχει τὸν ἀφοπλισμὸ τῶν κατοίκων (τὸ προνόμιο νὰ ὁπλοφοροῦν οἱ Κρητικοὶ ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς διατάξεις τοῦ φιρμανίου τοῦ 1858) καθὼς καὶ τὸ διορισμὸ πιστῶν ὀργάνων του στὶς δημογεροντίες. Ἐπιπλέον ὁ Ἰσμαὴλ μεροληπτοῦσε ὑπὲρ τῶν Σφακιανῶν, ἀποβλέποντας σὲ διαμάχες καὶ ἔριδες ἀνάμεσα στοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ, ὥστε νὰ μὴν ἀναληφθεῖ κοινὴ τυχὸν προσπάθειά τους ἐναντίον του.

Ἡ ἀτμόσφαιρα ὅμως ἦταν ἤδη τεταμένη· τὰ πνεύματα τῶν χριστιανῶν ἠλεκτρίσθηκαν ἀκόμα περισσότερο τὸ 1864 μὲ τὴν προσάρτηση τῶν Ἰονίων νήσων στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ ἀναπτερώθηκαν οἱ ἐλπίδες τους ὅτι ἡ ἕνωση δὲ θὰ ἀργοῦσε. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1864 ὁρισμένοι πρόκριτοι τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν ἀποφάσισαν τὴ σύνταξη ἀναφορᾶς πρὸς τὸ σουλτάνο, μὲ αἴτημα τὴν ἐφαρμογὴ τῶν προνομίων τοῦ φιρμανίου τοῦ 1858. Ἀπάντηση ὅμως σουλτανικὴ στὴν ἀναφορά τους δὲν ἔφθασε. Πιθανότατα ὁ Ἰσμαὴλ πασάς, στὸν ὁποῖο εἶχαν ἐμπιστευθεῖ τὴν ἀποστολή της, νὰ μὴν τὴν ἔστειλε κὰν στὴν Πύλη, ἐφόσον ἐκεῖνος ἦταν ὁ ἄμεσα ὑπεύθυνος γιὰ τὶς τουρκικὲς αὐθαιρεσίες καὶ τὴν καταστρατήγηση τῶν διατάξεων τοῦ 1858. Οἱ χριστιανοὶ παρόλα αὐτὰ δὲν παραιτήθηκαν ἀπὸ τὶς προσπάθειές τους. Στὰ τέλη Νοεμβρίου τοῦ 1864 ὁρισμένοι ἀντιπρόσωποί τους ἔφθασαν στὴν Ἀθήνα καὶ ἀνέφεραν στὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδοῦρο, ὑπουργὸ Ἐσωτερικῶν τότε στὴν κυβέρνηση Κανάρη, ζητώντας ταυτόχρονα καὶ τὴ γνώμη του, ὅτι τὸν ἑπόμενο χρόνο σκόπευαν νὰ ἐπαναστατήσουν. Ἀποτράπηκαν ὅμως· σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Κουμουνδούρου «ἐν ταῖς σημεριναῖς περιστάσεσι τοιοῦτο κίνημα οὐ μόνον οὐδεμίαν πιθανότητα ἐπιτυχίας ὑπόσχεται, ἀλλ' ἀπεναντίας δύναται νὰ καταστῇ παραίτιον χειροτερεύσεως τῆς καταστάσεως τῶν Κρητῶν...».

Τὰ πράγματα ὅμως ὁδηγοῦσαν πρὸς ἐπανάσταση. Νέα ὥθηση στὶς δυσαρέσκειες τῶν χριστιανῶν ἐναντίον τοῦ Ἰσμαὴλ ἀποτέλεσε τὸ Μοναστηριακὸ ζήτημα, ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ νησιοῦ, στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη. Τὸ ζήτημα ἀφοροῦσε στὴ χρησιμοποίηση τῶν τεράστιων προσόδων τῶν μονῶν καὶ εἶχε χωρίσει τοὺς χριστιανοὺς σὲ δύο παρατάξεις. Στὴν πρώτη μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ μητροπολίτη βρίσκονταν οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἡγούμενοι τῶν μονῶν τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, καθὼς καὶ ἡ δημογεροντία Ἡρακλείου, ποὺ ἀπαιτοῦσαν νὰ ἔχουν τὴν ἀποκλειστικὴ ἐποπτεία τῆς διαχειρίσεως τῶν μοναστηριακῶν προσόδων. Στὴ δεύτερη ἀντίθετα ἀνῆκαν προοδευτικὰ στοιχεῖα τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, καθὼς καὶ προύχοντες καὶ καπετάνιοι, ποὺ ἐπιδίωκαν νὰ μετέχουν στὴν ἐποπτεία τῆς διαχειρίσεως καὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ λαοῦ, μὲ σκοπὸ ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ αὐτὲς τὶς προσόδους νὰ διατίθεται γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἀνέγερση σχολείων. Ἡ διαμάχη δὲν ἦταν καινούρια. Εἶχε ἀρχίσει τουλάχιστον ἕνα χρόνο πρίν, ἀλλὰ κορυφώθηκε μὲ τὴν προσωπικὴ ἀνάμιξη τοῦ Ἰσμαὴλ στὴ λύση τοῦ θέματος, ἀποτέλεσμα τοῦ ὁποίου ἦταν νὰ εὐνοηθεῖ ἡ παράταξη τοῦ μητροπολίτη καὶ νὰ καταδιωχθοῦν πολλοὶ ἐκπρόσωποι τῶν ἐπαρχιῶν. Ἡ αὐθαίρετη ὅμως αὐτὴ στάση τοῦ γενικοῦ διοικητῆ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν αὔξηση τῆς δυσαρέσκειας τῶν κατοίκων τῶν ἀνα-

τολικῶν ἐπαρχιῶν ἐναντίον του καὶ τὴν ἐπίσπευση τῶν ἐνεργειῶν τους γιὰ ριζικὲς μεταβολὲς στὸ νησί.

Ψυχὴ αὐτῆς τῆς κινήσεως ἦταν ὁ Ἰωάννης Μιτσοτάκης, ὑποπρόξενος τῆς Ρωσίας στὸ Ἡράκλειο. Μὲ τὴ βοήθειά του ὀργανώθηκε ἐκεῖ Μυστικὴ Ἑταιρία μὲ κύριο σκοπὸ τὴ συνεννόηση μὲ ἐξόριστους Κρητικοὺς στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν προετοιμασία τοῦ ἐδάφους γιὰ μελλοντικὴ ἀλλαγή. Ἀπαραίτητη ὅμως προϋπόθεση γιὰ ὁποιαδήποτε ἀλλαγὴ ἦταν καὶ ἡ συνεννόηση μὲ τοὺς κατοίκους τῶν ἄλλων τμημάτων καὶ κυρίως τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν. Τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1866 ἔγιναν ἐπανειλημμένες ἐπαφὲς ἀνάμεσα στὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ τμῆμα. Ἀντίθετα μὲ τοὺς Σφακιανούς, ποὺ δὲ φαίνονταν ἀρχικὰ διατεθειμένοι νὰ λάβουν μέρος, ἡ ἰδέα βρῆκε μεγάλη ἀπήχηση στοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν. Στὶς 10 Ἀπριλίου 30 περίπου πρόκριτοι τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν συγκεντρώθηκαν στὸν Ὁμαλό, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ἀποστείλουν νέα ἀναφορὰ στὸ σουλτάνο. Ἀνέβαλαν ὅμως τὴ σύνταξή της, ὥσότου φθάσουν ἀντιπρόσωποι καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐπαρχίες. Οἱ πρόκριτοι φεύγοντας ἀπὸ τὸν Ὁμαλὸ μὲ διαδοχικὲς σταθμεύσεις στοὺς Λάκκους τῆς Κυδωνίας (15 Ἀπριλίου) καὶ στὸ χωριὸ Σκινέ, ἔφθασαν τελικὰ στὴ θέση Μπουτσουνάρια ἢ Κουτσουνάρια, μιάμιση ὥρα μακριὰ ἀπὸ τὰ Χανιά, ὅπου ὡς τὸ τέλος τοῦ μήνα συγκεντρώθηκαν ὅλοι οἱ ἀπεσταλμένοι τῶν 5 δυτικῶν ἐπαρχιῶν, μαζὶ μὲ πλῆθος κόσμου, πάνω ἀπὸ 4.000 ἄτομα. Παρόλο ὅμως τὸν εἰρηνικὸ χαρακτήρα τῆς συγκεντρώσεως, ὁ Ἰσμαὴλ προσπάθησε νὰ τοὺς διαλύσει, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς συνεχεῖς διαμαρτυρήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς ὅτι δὲ θὰ διαλύονταν «πρὶν ἢ καὶ τὰ τμήματα τῆς Ρεθύμνης καὶ τοῦ Ἡρακλείου ἀποστείλωσιν ἐνταῦθα τοὺς ἀντιπροσώπους των καὶ ... ἀποσταλῇ γενικὴ ἀναφορὰ τῆς Πατρίδος μας» στὴν Πύλη. Στὶς 5 Μαΐου, ἀπὸ τὴ θέση « Ἴζουμπανὰ » δήλωναν καὶ πάλι στὸν Ἰσμαήλ : «Συνήλθομεν ἄοπλοι, ὥστε νὰ (μὴ) θεωρηθῇ τὸ διάβημα ἡμῶν ὡς φέρον τὸν χαρακτῆρα τῆς ἀνταρσίας ».

Ἡ ἀναφορὰ πρὸς τὸ σουλτάνο τῆς 14ης Μαΐου. Ταυτόχρονη ἀναφορὰ στοὺς προξένους καὶ στοὺς ἡγεμόνες τῶν Μ. Δυνάμεων

Ἡ τελευταία μετακίνηση τῆς Ἐπιτροπῆς ἔγινε στὴν Ἁγ. Κυριακὴ (μετόχι τῆς μονῆς Χρυσοπηγῆς) καὶ ἐκεῖ στὶς 14 Μαΐου ἀφοῦ ἔφθασαν καὶ οἱ πληρεξούσιοι τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν (ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες), ὑπογράφηκε ἡ ἀναφορὰ πρὸς τὸ σουλτάνο ἀπὸ τὸν ὁποῖο, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ζητοῦσαν : ἀνακούφιση ἀπὸ τοὺς ὑπέρογκους δασμοὺς καὶ φόρους, τροποποίηση τῆς ἐκλογῆς τῶν συμβούλων καὶ τῶν δημογερόντων, ἐφόσον «τὰ σωματεῖα ταῦτα εἶναι κατὰ θεωρίαν μόνον τὸ προϊὸν τῆς θελήσεως τοῦ λαοῦ», ἵδρυση δανειστικῆς Τράπεζας, σύμφωνα μὲ σχετικὸ ἄρθρο τοῦ Χάτι Χουμαγιούν, ἀναδιοργάνωση τῶν δικαστηρίων, σεβασμὸ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καὶ ἐξασφάλιση πραγματικῆς ἀνεξιθρησκείας. Ἐπιπλέον ζητοῦσαν νὰ ἀνοίξουν τὰ δευτερεύοντα λιμάνια τοῦ νησιοῦ καὶ τέλος νὰ σταλοῦν ἀπὸ τὴν Πύλη ἀμερόληπτα πρόσωπα, γιὰ νὰ ἐξετάσουν ἀπὸ κοντὰ τὰ παράπονά τους.

Τὴν ἴδια μέρα ἔστειλαν ἀντίγραφα τῆς ἀναφορᾶς καὶ στοὺς προξένους τῶν ξένων Δυνάμεων στὰ Χανιά. Δὲν περιορίσθηκαν ὅμως μόνο σ' αὐτό. Στοὺς προξένους τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ρωσίας ἔθιγαν σὲ ἐμπιστευτικὴ παράγραφο καὶ τὴ λύση τῆς ἡγεμονίας «...σύμπας ὁ χριστιανικὸς λαὸς τῆς Κρήτης... εὑρίσκεται σήμερον εἰς τὴν πεποίθησιν ὅτι τὸ μόνον μέσον τῆς πραγματικῆς βελτιώσεως τῆς τύχης του ἤθελεν εἶσθαι τὸ νὰ ἀνατεθῇ ἡ διοργάνωσις καὶ μετὰ ταῦτα ἡ περαιτέρω διοίκησις τῆς νήσου ταύτης εἰς τὴν φιλάνθρωπον καὶ πατρικὴν μέριμναν τῶν τριῶν Μεγάλων Κυβερνήσεων...». Ἐπιπλέον ὅμως τὴν ἑπόμενη μέρα, 15 Μαΐου, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς πληρεξούσιους ὑπέγραψαν καὶ «μυστικὸ ὑπόμνημα» πρὸς τοὺς μονάρχες τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας, ζητώντας τὴ συνδρομή τους γιὰ τὴν Ἕνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα : « Ἱκετεύομεν λοιπὸν θερμῶς τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα καὶ τοὺς Μεγαλειοτάτους Μονάρχας τῶν δύο ἑτέρων Μεγάλων καὶ Προστατίδων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Δυνάμεων νὰ πραγματοποιήσωσι τὴν μόνην ἡμῶν ἔφεσιν, τὴν ἕνωσιν μετὰ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν Ἑλλήνων... », καὶ συμπλήρωναν ἀμέσως πιὸ κάτω : «Ἂν ὅμως τοῦτο εἶναι σήμερον ἀδύνατον, τοὐλάχιστον... εὐδοκήσατε... νὰ μᾶς χορηγηθῇ ὀργανισμὸς πολιτικός, νὰ μᾶς δοθῶσι νόμοι, νὰ συσταθῶσι τακτικὰ δικαστήρια· ἡ βαρεῖα φορολογία μας νὰ μετριασθῇ καὶ νὰ τακτοποιηθῇ... ».

Οἱ ἀποφάσεις τῶν χριστιανῶν τῆς Κρήτης νὰ ζητήσουν ταυτόχρονα μεταρρυθμίσεις, ἡγεμονία καὶ ἕνωση, ἐνίσχυσαν λίγο ἀργότερα τὴν πεποίθηση τῶν Τούρκων, ὅτι ἡ ἀναφορὰ στὸ σουλτάνο δὲν ἦταν παρὰ μόνο πρόφαση, ἐνῶ ὁ ἀληθινὸς σκοπός τους ἦταν ἡ ἐπανάσταση καὶ ἡ ἕνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ πὼς οἱ ἐνέργειες αὐτὲς δὲν ἀντιπροσώπευαν τὶς ἀπόψεις ὅλων τῶν ἐπισήμων Κρητικῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ὅσα ἔγραφε χαρακτηριστικὰ ἕνα μήνα πρὶν στὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν ὁ Ἕλληνας πρόξενος στὰ Χανιὰ Νικόλαος Σακόπουλος : «Καὶ ἄλλοι μὲν φρονοῦσιν ὅτι πρέπει διὰ μιᾶς νὰ σηκωθῇ ὁ λαὸς εἰς τὰ ὅπλα καὶ νὰ ζητήσῃ ἀπροκαλύπτως τὴν μετὰ τὴν Ἑλλάδος ἕνωσιν τῆς Κρήτης ἀπευθύνων ὑπομνήματα εἰς τὰς δυνάμεις, ἄλλοι δὲ θεωροῦντες τοῦτο ἀκατόρθωτον ἤδη νὰ ζητήσωσι νὰ κηρυχθῇ ἡ νῆσος ἡγεμονία ὑποτελὴς ὑπὸ τὴν διοίκησιν ἡγεμόνος Χριστιανοῦ, φρονοῦντες ὅτι τοῦτο ἔσεται ἓν μέγα βῆμα πρὸς τὴν ἐντελῆ ἀπελευθέρωσιν... Ἐν περιπτώσει δὲ καθ' ἣν ἴδωσιν ὅτι δὲν συμφέρει οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἄλλο νὰ ἐνεργήσωσι, τότε νὰ περιορισθῶσιν εἰς τὸ νὰ ζητήσωσι τὴν ἀπαλλαγὴν των ἀπὸ τοὺς ἐπιβληθέντας νέους φόρους καὶ τὴν ἀνάκλησιν τοῦ Γ. Διοικητοῦ. Δὲν λείπουσι δὲ καὶ οἱ ρίπτοντες τὴν ἰδέαν ἐν ἀμηχανίᾳ καὶ ἐν ἀγνοίᾳ τῶν πραγμάτων εὑρισκόμενοι νὰ ζητηθῇ ἡ προστασία καμμιᾶς τῶν δυτικῶν δυνάμεων καὶ ἰδίως τῆς Ἀγγλίας ».

Ἡ θέση τῶν Δυνάμεων ἀπέναντι στὸ Κρητικὸ ζήτημα

Ἡ ἐλπίδα αὐτὴ τῶν Κρητικῶν πρὸς τὶς Μ. Δυνάμεις ὀφειλόταν κατὰ πολὺ στὴν κατάσταση ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ διεθνῶς τότε, καὶ ποὺ κατὰ τὴ γνώμη τους ἀποτελοῦσε πρόσφορο ἔδαφος στὴν προώθηση τοῦ ζητήματός τους. Ἤδη οἱ τεταμένες τότε σχέσεις Αὐστρίας - Πρωσσίας προμήνυαν πόλεμο, ἐνῶ ἀναταραχὴ εἶχε ξεσπάσει καὶ στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, ἐξαιτίας τῆς ἀνατροπῆς τοῦ ἡγεμόνα Ἀλέξ. Κούζα, τῆς ἑνώσεως τῶν δύο ἡγεμονιῶν καὶ τῆς ἀνακηρύξεως ἡγεμόνα τῆς ἀρεσκείας τους, τοῦ Κάρολου Χοεντζόλλερν, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ θέληση τῆς Τουρκίας ποὺ ἑτοιμαζόταν νὰ πάρει δραστικὰ μέτρα ἐναντίον τους. Πρὸς ἀποφυγὴ γενικότερης κρίσεως ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Μαρτίου εἶχε συγκληθεῖ διάσκεψη τῶν Δυνάμεων στὸ Παρίσι γιὰ νὰ ἐξετάσει τὸ θέμα. Σ' αὐτὴ κυρίως ἀπέβλεπαν οἱ Κρητικοί, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἐξέταζε καὶ τὸ δικό τους ζήτημα, στὸ ὁποῖο ἤλπιζαν ὅτι θὰ ἔπαιρνε εὐνοϊκὴ θέση τόσο ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση, ὅσο καὶ οἱ τρεῖς μεγάλες Δυνάμεις. Ὁ πρόξενος ἄλλωστε τῆς Ρωσίας στὰ Χανιὰ Σπ. Δενδρινὸς ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο βρισκόταν σὲ στενὴ ἐπαφὴ μαζί τους, κατευθύνοντας κατὰ κάποιο τρόπο τὶς ἐνέργειές τους, ἐνῶ ὁ ὑποπρόξενος στὸ Ἡράκλειο Ι. Μιτσοτάκης, ὅπως εἴδαμε, κινιόταν δραστήρια, δίνοντας ὑποσχέσεις γιὰ ἀμέριστη ρωσικὴ βοήθεια σὲ περίπτωση ἐξεγέρσεώς τους.

Ἡ πραγματικότητα ὅμως καὶ ἡ στάση τῶν Δυνάμεων ἔμελλε νὰ εἶναι διαφορετική. Ἡ Ρωσία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ βέβαια δείχθηκε εὐνοϊκὴ στὴν ἐξέγερση τῶν χριστιανῶν καὶ ὑποστήριζε τὴν ἕνωση, ἀλλὰ γιὰ διαφορετικοὺς λόγους. Γι' αὐτὴν ἡ Κρητικὴ ἐπανάσταση ἦταν μιὰ εὐκαιρία νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸ διπλωματικὸ ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖο εἶχε ἐμπλακεῖ μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, καὶ νὰ ἀναλάβει πρωτοβουλία, σύμφωνα μὲ τὸ εὐρύτερο πρόγραμμά της, ὑπὲρ ὅλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Ἀπαραίτητη ὅμως θὰ ἦταν καὶ ἡ σύμπραξη τῶν δυτικῶν Δυνάμεων, οἱ διαθέσεις τῶν ὁποίων δὲ φαίνονταν καθόλου εὐ-

μενεῖς. Ἰδιαίτερα ἡ Ἀγγλία ἦταν φανατικὴ ὑπέρμαχος τοῦ status quo τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐπειδὴ τὰ ἀποικιακά της συμφέροντα ἀπαιτοῦσαν τὴν ἐλεύθερη διάβαση πρὸς τὶς Ἰνδίες. Μὲ τὴν προοπτικὴ μάλιστα τῆς διανοίξεως τῆς Διώρυγας τοῦ Σουέζ, ἡ Κρήτη ἀποτελοῦσε γι' αὐτὴν στρατηγικότατο σημεῖο. Σ' αὐτὴ τὴ γραμμὴ μὲ ἐλάχιστες ἀποκλίσεις κινήθηκε, ὅπως θὰ δοῦμε, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐπαναστάσεως. Λιγότερο ὑπέρμαχος τοῦ status quo τῆς περιοχῆς ἦταν ἡ Γαλλία, ποὺ ἀπέβλεπε ὅμως στὴν ἐνίσχυση τῆς ἐπιρροῆς της στὴν Αἴγυπτο. Ἀργότερα, στὴν προσπάθειά της νὰ στερεώσει τὴ θέση της στὴν Εὐρώπη (μετὰ τὸ τέλος τοῦ αὐστροπρωσσικοῦ πολέμου καὶ τὴν αὔξηση τῆς δυνάμεως τῆς Πρωσσίας), εὐθυγραμμίσθηκε γιὰ μικρὸ διάστημα πρὸς τὴ Ρωσία, ἐλπίζοντας στὴ συνδρομή της ἢ τουλάχιστον στὴν οὐδετερότητά της σὲ ἐνδεχόμενο πόλεμό της μὲ τὴν Πρωσσία. Σύντομα ὅμως ἐπανῆλθε στὴν ἀρχική της πολιτική, ποὺ στὴν περίπτωση τῆς Κρήτης θὰ συμβάδιζε μὲ τὶς ἀγγλικὲς ἀπόψεις. Μὲ αὐτὸ ἄλλωστε τὸ πνεῦμα πολιτεύθηκαν καὶ οἱ πρόξενοι τῶν δύο αὐτῶν Δυνάμεων στὰ Χανιά, ὁ Ἄγγλος Dickson καὶ οἱ Γάλλοι Derché, Tricou καὶ Champoiseaux. Οἱ ἄλλες Δυνάμεις, Αὐστρία, ΗΠΑ καὶ Ἰταλία, δὲν ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὸ Κρητικὸ ζήτημα. Ὡστόσο ἡ προσωπικὴ πρωτοβουλία καὶ παρέμβαση κατὰ κύριο λόγο τοῦ Ἀμερικανοῦ προξένου στὰ Χανιὰ W. Stillman, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἰταλοῦ συναδέλφου του E. Colucci, ἐπανειλημμένα ὠφέλησαν τοὺς Κρητικούς.

Ἡ θέση τῆς κυβερνήσεως Μπενιζέλου Ρούφου ἀπέναντι στὸ Κρητικὸ ζήτημα

Σταθερὰ ἀρνητικὴ σὲ περίπτωση Κρητικῆς ἐξεγέρσεως θὰ ἦταν ἡ θέση τῆς τότε ἑλληνικῆς κυβερνήσεως τοῦ Μπενιζέλου Ρούφου. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ στάση τοῦ Σακόπουλου ἀπέναντι στοὺς ἐπαναστάτες, στοὺς ὁποίους εἶχε συστήσει νὰ σκεφθοῦν ὡριμότερα πρὶν προβοῦν σὲ ὁποιαδήποτε ἐνέργεια. Ἡ θέση αὐτὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως φαίνεται πολὺ καθαρὰ ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Σπ. Βαλαωρίτη πρὸς τὸ Σακόπουλο μὲ ἡμερομηνία 16 Ἀπριλίου, στὸ ὁποῖο ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἀνέφερε: «Εἰς τὴν παροῦσαν τῶν πραγμάτων κατάστασιν ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀνατολῇ, πᾶν κίνημα ἀπερίσκεπτον ἐν Κρήτῃ ἔσεται ἀναμφιβόλως καταστρεπτικόν. Οἱ Κρῆτες... πρέπει μεγάλως νὰ προσέξωσι μὴ παρασυρθῶσιν εἰς κίνημά τι τοιοῦτον, εἴτε ἐκ κακῆς ἐκτιμήσεως τῆς ἐνεστώσης πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Εὐρώπης, εἴτε ἐξ ἀσυνέτων συμβουλῶν καὶ προτροπῶν ἀνθρώπων, ἀνυπομόνων καὶ ἐξημμένων...». Καὶ πιὸ κάτω, προβλέποντας ἴσως ὅτι ἡ κατάσταση θὰ ἔπαιρνε διαφορετικὴ τροπή, συμπλήρωνε : «Δύνανται τὸ πολὺ νὰ ζητήσωσι παρὰ τῆς Ὀθωμανικῆς Πύλης δι' ἀναφορῶν συντεταγμένων μετριοπαθῶς τὴν ἀνακούφισίν των ἀπό τινας δυσφορήτους φόρους καὶ οὐδὲν πλέον. Πᾶσα ἔνοπλος καὶ ὀχλαγωγικὴ αἴτησις θέλει θεωρηθῇ ὡς στασιαστικὴ καὶ δύναται νὰ ἐπιφέρῃ τὰς συνεπείας ὅσας ἤθελεν ἐπιφέρει πραγματική τις ἐπανάστασις».

Τὸν Ἰούνιο ὅμως μὲ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν κυβέρνηση Βούλγαρη-Δεληγιώργη ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ μεταστράφηκε κάπως. Ἂν καὶ ἐπίσημα οὐδέτερη στὸ Κρητικὸ ζήτημα, ἡ κυβέρνηση εὐνόησε τὶς ἐπαφὲς καὶ τὶς συνεννοήσεις ἀνάμεσα στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ἀθήνα, ἰδιαίτερα μάλιστα μετὰ τὴν ἀνάληψη τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν ἀπὸ τὸν Χαράλαμπο Ζυμβρακάκη, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Ἀρνητικὴ ἀπάντηση τῆς Πύλης καὶ λήψη δραστήριων μέτρων ἀπὸ τὸ σουλτάνο

Στὸ μεταξὺ στὴν Κρήτη ἡ κατάσταση συνεχῶς χειροτέρευε. Οἱ λίγοι πληρεξούσιοι, ποὺ μετὰ τὴν ἐπίδοση τῆς ἀναφορᾶς εἶχαν παραμείνει κοντὰ στὰ Χανιὰ περιμένοντας τὴ

Σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ κλήρου στὴν Κρητικὴ ἐπανάσταση. Ἐπάνω : ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος Κελαϊδής, ὁ ὁποῖος ἔπαιξε ἐνεργὸ ρόλο στὴν προβολὴ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος στὶς εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

σουλτανικὴ ἀπάντηση, καταδιώκονταν συνεχῶς ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ὁ Ἰσμαὴλ πασὰς ἔστελνε ἐναντίον τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποσύρονται σὲ ὅλο καὶ πιὸ ἀπρόσβατες θέσεις. Στὰ μέσα Ἰουλίου βρίσκονταν στὸ Μπρόσνερο (ἢ Ἐμπρόσνερο) τοῦ Ἀποκόρωνα, ὅπου καὶ στὶς 20 τοῦ μηνὸς τοὺς ἀνακοινώθηκε ἡ ἀπάντηση τῆς Πύλης. Ἀντίθετα πρὸς τὶς φῆμες ποὺ κυκλοφοροῦσαν τὶς τελευταῖες μέρες, ὁ μέγας βεζίρης Μωχάμετ Ρουσδὴ μὲ τόνο ἀποφασιστικό, ὄχι μόνο ἀρνιόταν νὰ συζητήσει τὰ αἰτήματά τους, ἐφόσον, ὅπως ἀνέφερε, «περισσότερον ἀπὸ ὅλους τοὺς ὑπηκόους τῆς Αὐτοκρατορίας οἱ Κρῆτες ἀπολαύουσι τῶν εὐεργετημάτων τῆς Κυβερνήσεως», ἀλλὰ ἐπιπλέον τοὺς κατηγοροῦσε ὅτι «ἐξηγέρθησαν, ἔκαμαν συγκεντρώσεις, καὶ συμπεριεφέρθησαν κατὰ τρόπον ὁ ὁποῖος δὲν ἠδύνατο νὰ χαρακρητισθῇ ἢ ὡς ἀνταρσία». Στὴ συνέχεια μάλιστα ἔδινε διαταγὴ στὸν Ἰσμαὴλ νὰ στείλει στρατὸ «ἐκεῖ ὅπου θὰ εἶναι ἀνάγκη» καὶ κατέληγε σὲ ἀπειλητικὸ τόνο : «Ἐὰν παρ' ὅλα ταῦτα ἐπιμένουν εἰς τὴν ἀνυπακοήν των, ὁ στρατὸς θὰ βαδίσῃ ἐναντίον των, θὰ συλλάβῃ τοὺς ἀρχηγοὺς καὶ θὰ τοὺς στείλετε ὑπὸ αὐστηρὰν φυλακὴν εἰς τὰ φρούρια, διασκορπίζοντες τοὺς ἄλλους διὰ τῆς βίας».

Τὸ ἀπειλητικὸ ὕφος μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε συνταχθεῖ ἡ ἀπάντηση στὴν ἀναφορὰ φανέρωνε ὅτι ἡ Πύλη ἦταν ἀποφασισμένη νὰ φθάσει στὰ ἄκρα. Πραγματικὰ ἡ Τουρκία, ἐλεύθερη πιὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀντιπερισπασμούς, σκόπευε νὰ στρέψει τὴν προσοχή της στὴν Κρήτη. Τὸ μολδοβλαχικὸ ζήτημα, στὸ ὁποῖο εἶχε τοὺς τελευταίους μῆνες περιπλακεῖ, προχωροῦσε στὴ λύση του, ἰδίως μετὰ τὸ τετελεσμένο γεγονὸς τῆς 10ης Μαΐου, ὁπότε ὁ Κάρολος Χοεντζόλλερν στέφθηκε ἡγεμόνας τῆς Ρου-

μανίας (δηλ. Μολδαβίας καὶ Βλαχίας). Ἡ Πύλη ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ἐγκατέλειψε τὸ σχέδιο εἰσβολῆς στὴν περιοχή, παρόλο ποὺ γι' αὐτὸ τὸ σκοπό, ἔπειτα ἀπὸ συμφωνία μὲ τὸν ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου, εἶχαν διατεθεῖ καὶ αἰγυπτιακὰ στρατεύματα. Ἔτσι, ἐνῶ μόλις ἔφθασε ἡ ἀναφορὰ τῶν χριστιανῶν ἡ Πύλη εἶχε φανεῖ διατεθειμένη νὰ δείξει μετριοπάθεια στέλνοντας ἐκπρόσωπό της γιὰ νὰ ἐξετάσει ἐπιτόπου τὰ αἰτήματά τους, στὴ συνέχεια ἄλλαξε τακτική. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Σακόπουλου τὸν Ἰούνιο ἔφθασαν στὴν Κρήτη ἀρκετὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις τοῦ σουλτάνου, ἐνῶ στὰ μέσα Ἰουλίου ἀποβιβάσθηκαν στὴ Σούδα 4.600 Αἰγύπτιοι στρατιῶτες ὑπὸ τὸ Σαχὶν πασά, στὰ πλαίσια τῆς παραπάνω Τουρκοαιγυπτιακῆς συμφωνίας.

Ἐπιδείνωση τῆς καταστάσεως στὴν Κρήτη καὶ πολεμικὲς προετοιμασίες τῶν Κρητικῶν

Οἱ παραπάνω ἐξελίξεις καὶ κυρίως ἡ ἀπάντηση τῆς Πύλης εἶχαν ἄμεσο ἀντίκτυπο στοὺς Κρητικούς. Ὁδηγοῦνταν σὲ ἐπανάσταση, ἐνῶ ὡς τότε δὲν εἶχαν ἀποφασίσει ὡς ποιὸ σημεῖο θὰ ἔφθαναν, ποιὰ μορφὴ θὰ ἔπαιρνε ὁ ἀγώνας τους. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Σακόπουλος : «Ἡ δὲ Ἐπιτροπή, ἰδοῦσα ὅτι ἐξηντλήθησαν ἀνωφελῶς πλέον ὅλα τὰ εἰρηνικὰ μέσα τὰ ὁποῖα εἶχεν εἰς τὴν διάθεσίν της καὶ στηριζομένη εἰς τὴν ἱερότητα τῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ, ...ἀπεφάσισε τὴν ἐσχάτην ἀπόφασιν, νὰ διεκδικήσῃ αὐτὰ καὶ διὰ τοῦ αἵματός της». Ἀμέσως οἱ πιὸ φιλοπόλεμοι ὕψωσαν σημαία ἐπαναστατική, ποὺ σύμφωνα μὲ πολλὲς πληροφορίες ἀπεικόνιζε στὰ 4 ἄκρα τὶς σημαῖες τῆς Γαλλίας, Ἀγγλίας, Ρωσίας καὶ Ἑλλάδος καὶ στὸ κέντρο τὸ Σωτῆρα.

Ταυτόχρονα οἱ πληρεξούσιοι τῆς Ἐπιτροπῆς, ποὺ ἀπὸ ἐκείνη τὴ μέρα ἔλαβε τὴν ἐπίσημη ὀνομασία «ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν», δικαιολογώντας τὴν ἐνέργειά τους καὶ ἐπικαλούμενοι τὴ μαρτυρία τῶν προξένων τῶν Δυνάμεων στὰ Χανιά, τοὺς ἔστειλαν διαμαρτύρηση στὴν ὁποία, ἀφοῦ ἀνέφεραν ὅτι δὲ ζήτησαν ἀπὸ τὴν Πύλη τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὰ δικαιώματά τους, καὶ μάλιστα «ἀόπλως καὶ εἰρηνικῶς», κατέληγαν : «αἴρομεν τὰ ὅπλα ἀμυνόμενοι ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας ἀσφαλείας, καὶ καθιστῶμεν ὑπεύθυνον τὴν Ἐξουσίαν ἐνώπιον τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου διὰ πᾶσαν συνέπειαν».

Ἀπὸ τὴ μέρα ἐκείνη ἡ ἀτμόσφαιρα ἐντάθηκε ἀκόμα περισσότερο. Ὁ Ἰσμαήλ, παίρνοντας θάρρος καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ στὸ νησί, ἄρχισε νὰ ἐξάπτει τὸ φανατισμὸ τῶν μουσουλμάνων, ἐπισείοντας τὸ χριστιανικὸ κίνδυνο, καὶ νὰ τοὺς προτρέπει νὰ ἀφήσουν τὴν ὕπαιθρο καὶ νὰ καταφύγουν στὰ φρούρια τῶν Χανίων, τοῦ Ρεθύμνου καὶ τοῦ Ἡρακλείου. Οἱ Τουρκοκρητικοί, ἄγριοι καὶ φανατισμένοι, σύντομα ἐπιδόθηκαν σὲ βιαιότητες, ἰδιαίτερα στὰ τμήματα Ρεθύμνου καὶ Ἡρακλείου. Βαθμιαῖα ἔπαυσαν οἱ συναλλαγὲς καὶ διακόπηκαν οἱ συγκοινωνίες.

Στὸ μεταξὺ ὀργανώνονταν καὶ οἱ χριστιανοί. Παντοῦ συστήθηκαν ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπὲς καὶ ἐπαρχιακὲς συνελεύσεις, στὶς ὁποῖες ἀποκήρυξαν μὲ ψηφίσματα τὸ γενικὸ διοικητὴ καὶ κήρυξαν ἄκυρες ὅλες τὶς ὡς τότε πράξεις του. Καταλάβαιναν ὅμως ὅτι ἡ ἀντίδρασή του δὲ θὰ ἀργοῦσε νὰ ἐκδηλωθεῖ ἔμπρακτα. Ἔτσι κατὰ κύματα ἀπομακρύνονταν πρὸς τὰ ὀρεινὰ καὶ δύσβατα μέρη γιὰ περισσότερη ἀσφάλεια. Πολλοὶ ἐπίσης ἔσπευσαν νὰ φυγαδεύσουν τὶς οἰκογένειές τους μακριὰ ἀπὸ τὴν Κρήτη· μὲ μικρὰ ἱστιοφόρα ἔφευγαν γιὰ τὰ Κύθηρα καὶ ἀπὸ κεῖ γιὰ τὴ Σύρο καὶ τὸν Πειραιά. Ἄλλοι ὅμως συγκεντρώνονταν γύρω ἀπὸ τοὺς ὁπλαρχηγοὺς καὶ τὰ ἔνοπλα σώματα ποὺ ἄρχισαν νὰ σχηματίζονται σὲ ὅλο τὸ νησί, γνωστὰ μὲ τὸ ὄνομα «κολῶνες». Πέντε ἀπὸ αὐτὰ σχηματίσθηκαν στὴν ἐπαρχία Σελίνου ὑπὸ τοὺς ὁπλαρχηγοὺς Κριάρη καὶ Κορκίδη· ἄλλα στὴν Κίσαμο ὑπὸ τὸ Σκαλίδη· στὴν Κυδωνία ὑπὸ τὸ Χατζημιχάλη Γιάνναρη· στὸν Ἅγιο Βασίλειο τοῦ Ρεθύμνου· στὸ Μυλοπόταμο ἀπὸ τὸ Μ. Σκουλᾶ· καὶ ἄλλα στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες ἀπὸ τοὺς Π. Ντεντιδάκη καὶ Μ. Κόρακα, Γ. Ρωμάνο. Ἰδιαίτερη ἐπιρροὴ εἶχε ἀποκτήσει ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Ἀποκόρωνα Κώστας ἢ Κωσταρὸς Βολουδάκης, εὐφυέστατος καὶ ἀγνὸς πατριώτης, ποὺ ἐξασκοῦσε ταυτόχρονα μεγάλη ἐπιρροὴ στὸ νησί. Μεγάλη ἐπιρροὴ ἀκόμα ἀπέκτησαν καὶ δύο ἱερομόναχοι, ὁ Παρθένιος Κελαϊδὴς καὶ ὁ Παρθένιος Περίδης, τοῦ ὁποίου τὰ ἀπομνημονεύματα εἶναι μὲ γλαφυρότητα γραμμένα. Οἱ δύο Παρθένιοι, ὡς περισσότερο ἐγγράμματοι, ἐπωμίσθηκαν τὴ διπλωματικὴ ἀλληλογραφία τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως, ποὺ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐπαναστάσεως (εἴτε ὑπὸ αὐτὴ τὴ μορφή, εἴτε ὑπὸ τὴ μορφὴ τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως ποὺ σχηματίσθηκε τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1867) ἀποτέλεσε τὴν ἀνώτατη ἐξουσία στὸ νησί.

Ἀναμφίβολα ἐλλείψεις ὑπῆρχαν πάρα πολλές· ἀναπληρώνονταν ὅμως ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ τὴν αἰσιοδοξία ποὺ ἐπικρατοῦσε παντοῦ. Οἱ χριστιανοὶ τῆς Κρήτης, ἄριστοι γνῶστες τοῦ κλεφτοπόλεμου, ἀκούραστοι καὶ ταυτόχρονα λιτοδίαιτοι, πίστευαν ὅτι θὰ μποροῦσαν νὰ καταβάλουν τὸν τουρκοαιγυπτιακὸ στρατό, ποὺ οὔτε τὴν τακτικὴ τοῦ κλεφτοπόλεμου γνώριζε, οὔτε τὴν τοπογραφία τοῦ νησιοῦ. Ὡστόσο στὴν πραγματικότητα εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν σοβαρὲς δυσχέρειες, γιατὶ οὔτε ὁ ὁπλισμός τους, παλιὸς καὶ δύσχρηστος, μποροῦσε νὰ συγκριθεῖ μὲ ἐκεῖνο τῶν ἀντιπάλων τους, οὔτε καὶ ἡ ἀριθμητική τους δύναμη, ἐφόσον πρὶν κὰν ἀρχίσουν οἱ ἐχθροπραξίες, βρίσκονταν στὸ νησὶ γύρω στὶς 25.000 Τοῦρκοι καὶ Αἰγύπτιοι στρατιῶτες. Πίστευαν ὅμως οἱ Κρητικοὶ ὅτι θὰ εἶχαν ἀμέριστη συμπαράσταση καὶ ἐνίσχυση ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα σὲ ἐθελοντές, τροφὲς καὶ πολεμοφόδια· ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὄχι μόνο τοὺς βεβαίωναν ὅτι μὲ κάθε τρόπο θὰ τοὺς ἐνίσχυαν, ἀλλὰ καὶ σύντομα προχώρησαν ἔμπρακτα σὲ ἐκτέλεση τῶν ὑποσχέσεών τους.

Σύσταση ἐπιτροπῶν στὴν Ἑλλάδα γιὰ ἐνίσχυση τοῦ Κρητικοῦ ἀγώνα καὶ ἀποστολὴ τῶν πρώτων ἐθελοντῶν καὶ ἐφοδίων

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη Ἰουλίου, ὕστερα ἀπὸ προσπάθειες τοῦ Μάρκου Ρενιέρη, τοῦ Ἀλεξ. Κουμουνδούρου καὶ ἄλλων ἐπιφανῶν Ἑλλήνων, ἱδρύθηκε στὴν Ἀθήνα 23μελὴς στὴν ἀρχὴ ἐπιτροπὴ καὶ κατόπιν 7μελὴς ὑπὸ τοὺς Ρενιέρη, Λ. Μελᾶ, Δ. Μαυροκορδάτο, Ι. Σκαλτσούνη, Χ. Χριστόπουλο, Γ. Σκουζὲ καὶ Α. Παπαδάκη, ἡ ὁποία ὑπὸ τὴν ὀνομασία «Κεντρικὴ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴ» ἀνέλαβε τὸ δύσκολο ἔργο τῆς συλλογῆς χρημάτων μὲ ἐράνους γιὰ ἐνίσχυση τοῦ Κρητικοῦ ἀγώνα, μέσα στὰ πλαίσια τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ποὺ ἀσπάζονταν ὅλα τὰ μέλη της καὶ ἰδιαίτερα ὁ Ρενιέρης, σπουδαῖος νομομαθὴς καὶ ἀργότερα διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας.

Ἀνάλογες ἐπιτροπὲς σχηματίσθηκαν καὶ σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις, καὶ στὶς 3 Αὐγούστου ἱδρύθηκε στὴ Σύρο ἡ γνωστὴ ὡς «Εἰδικὴ ἐπὶ τῶν Ἀποστολῶν Ἐπιτροπή», ποὺ σὲ στενὴ συνεργασία πάντα μὲ τὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἀθήνας, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐράνους, ἀνέλαβε τὸ τεράστιο ἔργο τῆς ἀποστολῆς τῶν ἐφοδίων στὴν Κρήτη. Χάρη μάλιστα στὸν κυριότερο ἐκπρόσωπό της Μίνω Μπογιατζόγλου, ποὺ σὲ ὅλο τὸ διάστημα τοῦ ἀγώνα διαχειρίσθηκε μὲ ἐπιτυχία τὰ οἰκονομικά της, ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Σύρου ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀτμοπλοΐα συνέτεινε στὸ νὰ διατηρηθεῖ καὶ νὰ τονωθεῖ ἐπανειλημμένα ἡ ἐπανάσταση.

Ἔτσι μέσα σὲ γενικὸ ἐνθουσιασμό, ἔπειτα ἀπὸ σύντονες ἐνέργειες Ἀθηνῶν καὶ Σύρου καὶ πρὶν ἀκόμα συγκεντρωθοῦν ἀρκετὰ χρήματα ἀπὸ τοὺς ἐράνους, ἔφθασε στὴν Κρήτη ἡ πρώτη ἀποστολὴ ἐφοδίων καὶ ἐθελοντῶν. Ἐπακολούθησαν καὶ ἄλλες ὡς τὸ τέλος Αὐγούστου, ὅλες μὲ ἱστιοφόρα. Ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο, καὶ στὴ συνέχεια ὁ ἐφοδιασμὸς τῶν ἐπαναστατῶν ἄρχισε νὰ γίνεται μὲ ἀτμόπλοια, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα στὴ διάρκεια τῆς ἐπαναστάσεως, διασπώντας τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν παραλίων, ποὺ κήρυξαν στὸ μεταξὺ οἱ Τοῦρκοι, ἐμελλαν νὰ καταστοῦν θρυλικά.

Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΩΣ ΤΟ 1869

Ἡ στάση τῶν κυβερνήσεων Βούλγαρη - Δεληγιώργη καὶ Κουμουνδούρου ἀπέναντι στὴν Κρητικὴ ἐπανάσταση

Πῶς οἱ ἑλληνικὲς κυβερνήσεις ἀντιμετώπισαν τὴν ἐπανάσταση καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν μεγάλων Δυνάμεων; Ὁ Ἐπαμ. Δεληγιώργης, ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν στὴν κυβέρνηση Βούλγαρη, ἔδωσε ὑπόμνημά του στοὺς πρεσβευτὲς τῶν μεγάλων Δυνάμεων ποὺ μιλοῦσε γιὰ τὰ ὅσα ὑπέφεραν καὶ ὑποφέρουν οἱ Κρητικοί, τὴν κακὴ ὀθωμανικὴ διοίκηση, τὴν παραβίαση ἀπὸ τοὺς Τούρκους κάθε θείου καὶ ἀνθρωπίνου κανόνα. Συνάμα ἐξηγοῦσε γιὰ ποιοὺς λόγους ἡ Ἑλλάδα δὲν μποροῦσε νὰ μείνει ἀπαθὴς θεατὴς στὸ δράμα ποὺ παιζόταν στὴ μεγαλόνησο ἀλλὰ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ συμπαρασταθεῖ στοὺς ὁμόθρησκους καὶ ὁμοεθνεῖς. Τὸ ὑπόμνημα τέλειωνε διατυπώνοντας εὐχὲς γιὰ νὰ ἐπέμβουν οἱ Δυνάμεις ἀπὸ κοινοῦ καὶ νὰ βάλουν τέρμα στὴν τραγικὴ κατάσταση τῆς Κρήτης.

Μιλώντας στὴ βουλὴ ὁ Δεληγιώργης ἀποκάλυψε ὅτι ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη, ὅταν ἀνέβηκε στὴν ἀρχή, δὲν εἶχε χαραγμένη ἐξωτερικὴ πολιτική, γιὰ νὰ διατηρήσει ἀπόλυτη ἐλευθερία στὶς κινήσεις της. Ὅτι δὲν πίστευε στὴν πολιτικὴ τῆς μεγάλης ἰδέας, οὔτε στὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων. Καὶ ὅταν ἄρχισε ἡ ἐπανάσταση, ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη δὲ θέλησε νὰ ἀνακατέψει τὸ Κρητικὸ μὲ τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα. Καὶ διευκρίνιζε : «Ἡμεῖς παρελάβομεν τὴν Κρήτην τοιαύτην ἡ ὁποία ἦτο ἐκ τῆς ἱστορίας της, δὲν ἠθελήσαμεν ν' ἀλλοιώσωμεν κανένα δικαίωμά της· δὲν ἠθελήσαμεν νὰ ἐλαττώσωμεν οὔτε τὰ δικαιώματά της, οὔτε τὴν ὑψηλὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν κατέχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἐπαναστάσεων· δὲν ἠθελήσαμεν νὰ τὴν ἐξομοιώσωμεν μὲ φυλάς τινας περὶ τῶν ὁποίων δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι δὲν εἶναι βέβαιον ἀκόμη ἂν διεπέρασεν αὐτὰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας. Ἐκηρύχθη ἡ ἕνωσις ἀπὸ τὴν νῆσον ἐκείνην, ἥτις ἦτο φυσικὸν πρώτη νὰ τὴν κηρύξῃ. Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν τὴν νῆσον ταύτην, μεθ' ὅλης τῆς ἱστορίας καὶ τῶν δικαιωμάτων της, νὰ σαβανώσωμεν μὲ τὰ σάβανα τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, διότι καὶ σήμερον τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα ἔσεται ἐπίσης ἄλυτον, ὅπως ἦτο καὶ πέρυσι καὶ πρὸ τεσσάρων αἰώνων· τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα ὑπῆρχε καὶ πρὶν ἢ ἀκόμη οἱ Τοῦρκοι καταλάβωσιν τὴν Κωνσταντινούπολιν, διότι εἶναι ἡ χώρα ἡ δίδουσα τὴν σοβαρότητα εἰς αὐτό, εἰς τὴν ὄψιν τοῦ ὁποίου ἀνατριχιάζουν οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης, πιστεύοντες ὅτι ἐπὶ πολλοὺς χρόνους, ἂν αὐτὸ ἐγερθῇ, θέλει ἐξοστρακισθῇ ἀπὸ τὴν Εὐρώπην ἡ εἰρήνη. Ἕνα τοιοῦτον ζή-

τημα δὲν ἔπρεπε νὰ τὸ παρενείμωμεν εἰς τὸ ζήτημα τῆς Κρήτης καὶ νὰ τὸ καταστήσωμεν δεσπότην τῆς τύχης τῆς Κρήτης».

Δικαιολογοῦσε ὅμως τὴ γραμμὴ αὐτὴ καὶ μὲ τὴν κακὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδος ποὺ τὴν περιέγραφε ἔτσι: «Ὅτε εἰσήλθομεν εἰς τὰ πράγματα, τὰ ἔξοδα τῆς ἐπικρατείας τὰ εὕρομεν κατὰ 800.000 δραχμὲς κατὰ μῆνα ἀνώτερα τῶν ἐσόδων, τὸ δάνειον ἐξηντλημένον, ὅλα τὰ ἔντοκα γραμμάτια εἰς κυκλοφορίαν· ἐπισεσωρευμένας ἀπείρους ἀπαιτήσεις καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ προϋπολογισμοῦ 4 ἑκατομμύρια δεδουλευμένα καὶ ὀφειλόμενα. Καὶ ἠθέλατε νὰ αὐτοσχεδιάσωμεν ἡμεῖς δυνάμεις παραμεληθείσας ἐπὶ 30 ἔτη;»

Ὁ Κουμουνδοῦρος, ὅταν παρουσιάστηκε, στὶς 19 Δεκεμβρίου 1866, μὲ τὴ νέα κυβέρνησή του στὴ βουλή, εἶπε ὅτι ἐπιθυμία τῆς κυβερνήσεώς του ἦταν νὰ διατηρήσει φιλικὲς σχέσεις μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις. Σύγχρονα ἀρνήθηκε κάθε εὐθύνη τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὸ «κίνημα τῆς Κρήτης». Ἡ οὐδετερότητά μας ὅμως, πρόσθεσε, δὲν μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει καὶ σὲ ἀδιαφορία γιὰ τὰ γυναικόπαιδα ποὺ ζητοῦσαν καταφύγιο καὶ περίθαλψη στὰ ἐλεύθερα ἑλληνικὰ ἐδάφη. Κατόπιν εἶπε ὅτι ὅπως δὲν ὑποκίνησε τὸν κρητικὸ ἀγώνα, ἔτσι, ἡ Ἑλλάς, δὲ θὰ προκαλοῦσε ταραχὲς στὶς γειτονικὲς ἐπαρχίες, τὴν Ἤπειρο, δηλαδή, καὶ τὴ Θεσσαλία. Ἀλλά, διερωτήθηκε, ἂν σημειωθεῖ ἐξέγερση καὶ στὶς περιοχὲς αὐτές, ἐπειδὴ οἱ πληθυσμοί τους ἔχουν διαφορὲς μὲ τὴν κυβέρνησή τους, ποιὰ θὰ ἦταν ἡ θέση τῆς Ἑλλάδος; Ἡ ἀπάντηση ἦταν ἁπλή: Θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκτήσει μέσα ποὺ θὰ τῆς ἐπέτρεπαν, ἂν παρουσιαζόταν ἀνάγκη, καὶ στὶς δικές της δυνάμεις νὰ στηριχθεῖ καὶ ἀποτελεσματικὴ βοήθεια νὰ ἀξιώσει ἀπὸ τὰ φιλικὰ κράτη. Ἀκόμα θὰ ἔπρεπε νὰ προστατευτεῖ ἡ καλὴ φήμη τῆς χώρας στὶς ξένες πρωτεύουσες καὶ νὰ ἐμποδιστεῖ ἡ διατύπωση κατηγορίας ἐναντίον της ὡς ὑπεύθυνης γιὰ τὶς ἀνωμαλίες ποὺ θὰ σημειώνονταν στὶς γειτονικὲς ἐπαρχίες. Γι' αὐτό, τελείωνε, «θέλομεν προτείνει εἰς τὴν ἔγκρισίν σας τὴν σύστασιν παρὰ ταῖς Δυνάμεσιν ἀποστολῶν, αἱ ὁποῖαι θέλουσιν χρησιμεύσει ἐνώπιον αὐτῶν ἵνα ἐξηγήσωσι τὴν ἀλήθειαν, τὴν πραγματικὴν κατάστασιν τοῦ τόπου ἡμῶν καὶ τὴν κατάστασιν τῶν τελουμένων πέριξ ἡμῶν». Ἡ «σύστασις ἀποστολῶν» σήμαινε ὅτι ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου ἀποφάσισε νὰ ξανανοίξει τὶς ἑλληνικὲς πρεσβεῖες, ποὺ εἶχε κλείσει ἡ προσωρινὴ κυβέρνηση ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔξωση τοῦ Ὄθωνος. Πραγματικά, τὸν Ἰανουάριο 1867, διορίστηκαν πρεσβευτὲς ὁ Πέτρος Βράιλας Ἀρμένης στὸ Λονδίνο, ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης στὸ Παρίσι, ὁ Ἀνδρέας Κουντουριώτης στὴ Φλωρεντία, ὁ Σπυρίδων Μεταξᾶς στὴν Πετρούπολη, ὁ Γρηγόριος Ὑψηλάντης στὴ Βιέννη καὶ στὸ Βερολίνο, ὁ Δημήτριος Καλλέργης στὶς Η.Π.Α. Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ Ἑλλάδα ἀποκτοῦσε διπλωματικὴ ἐκπροσώπηση στὴν Οὐάσιγκτον. Μόνο ποὺ ἡ τύχη θέλησε πρῶτος πρεσβευτὴς νὰ μὴν εἶναι ὁ Καλλέργης. Πηγαίνοντας γιὰ τὴ Νέα Ὑόρκη, ἀρρώστησε στὸ Παρίσι, καὶ ξαναγύρισε στὴν Ἀθήνα, ὅπου καὶ πέθανε. Στὴ θέση του διορίστηκε ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβής, ποὺ ἔδωσε τὰ διαπιστευτήριά του στὸν Ἀμερικανὸ πρόεδρο Ἄντριου Τζόνσον στὶς 6 Ἰουνίου 1867.

Ἡ ἑλληνοσερβικὴ συμμαχία

Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Χριστόπουλου ὑπάρχει ἡ παρακάτω ἐγγραφή: «29 Δεκεμβρίου 1866 ... Ἐν τῷ ὑπουργικῷ συμβουλίῳ συνεζητήθη ἐκ νέου τὸ περὶ συμμαχίας μετὰ τῆς Σερβίας. Ἀνεγνώσθη ἐν σχέδιον συνεννοήσεως γενόμενον ἐν Κωνσταντινουπόλει μεταξὺ τοῦ Μ. Ἀντωνοπούλου (ἐπιτετραμμένος) καὶ τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Σερβίας κατὰ μῆνα Μάϊον λήγοντος ἔτους. Τὸ σχέδιον τοῦτο παραδέχεται τὰ κατὰ τὸ 1861 συμφωνηθέντα πρεσβεύοντος ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ Μ. Ρενιέρη». «Μεγάλη Ἰδέα» εἶχαν καὶ οἱ Σέρβοι. Ὁ Ἠλίας Γαράσανιν (1812-1874), Σέρβος πολιτικὸς ποὺ ἤξερε καὶ ἑλληνικά, ἔγραψε, τὸ 1844, ἕνα ὑπόμνημα γιὰ τὸν ἡγεμόνα τῆς Σερβίας Ἀλέξανδρο Καραγεώργεβιτς, ποὺ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1906. Στὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ἔλεγε ὅτι ἡ εὐρωπαϊκὴ Τουρκία ἦταν καταδικασμένη νὰ καταρρεύσει πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. Γιὰ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ διανομὴ τῶν τουρκικῶν ἐδαφῶν ἀνάμεσα στὴν Αὐστροουγγαρία καὶ τὴ Ρωσία, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐλευθερωθοῦν μόνοι τους οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο. Αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει ἂν ἑνώνονταν καὶ ἀναγνώριζαν ὡς ἡγέτη τους τὴ Σερβία. Τέτοια ἀναγνώριση προϋπέθετε ὅτι ἡ Σερβία θὰ ἦταν κράτος εὐνομούμενο, πολιτισμένο καὶ συγχρονισμένο. Τὶς ἰδέες τοῦ Γαράσανιν υἱοθέτησε ὁ Μιχαὴλ Ὀβρένοβιτς ὅταν ἀνακηρύχτηκε, γιὰ δεύτερη φορά, ἡγεμόνας τῆς Σερβίας, τὸ Σεπτέμβριο 1860, καὶ χάραξε ὡς πολιτική του τὴν ἕνωση ὅλων τῶν Σέρβων ποὺ ἦταν ὑπόδουλοι στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία.

Ὁ Ὄθων, ποὺ φιλοδοξοῦσε νὰ ἀπελευθερώσει ὅλους τοὺς Ἕλληνες, σκέφτηκε, ἢ τοῦ ὑποδείχτηκε, ὅτι ἡ συνεργασία μὲ τοὺς Σέρβους θὰ εἶχε ἀποφασιστικὴ σημασία στὸν ἀγώνα κατὰ τῆς Πύλης. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1861 ἔστειλε στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς πρεσβευτὴ τὸ Μάρκο Ρενιέρη, καθηγητὴ στὴ Νομικὴ σχολὴ καὶ ὑποδιοικητὴ τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας. Στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα πῆγε λίγο ἀργότερα ὁ Γαράσανιν, γιὰ νὰ διαπραγματευτεῖ τὸ πῶς θὰ πραγματοποιόταν ἡ μετανάστευση τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴ Σερβία. Μὲ ἀπόλυτη μυστικότητα Ρενιέρης καὶ Γαράσανιν συζήτησαν ἀπὸ τὶς 7 Ἀπριλίου τὶς δυνατότητες μιᾶς ἑλληνοσερβικῆς συνεργασίας. Καὶ συμφώνησαν: α) οἱ συνομιλίες θὰ ἀφοροῦσαν μόνο τὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ ὄχι καὶ τὴν ἀσιατικὴ Τουρκία, β) καμιὰ ξένη μεγάλη Δύναμη καὶ προπαντὸς ἡ Ρωσία δὲν ἔπρεπε νὰ ἐνημερωθεῖ γι' αὐτές, γ) ἀπὸ τὴ συνεργασία θὰ ἀποκλείονταν οἱ Βούλγαροι, ὄχι ὅμως οἱ Μολδοβλάχοι καὶ οἱ Μαυροβούνιοι, δ) ἀπὸ τὰ ἐδάφη ποὺ θὰ ἀπελευθερώνονταν ἡ Ἑλλὰς δὲ θὰ εἶχε ἀντίρρηση νὰ κρατήσει ἡ Σερβία τὴ Βοσνία, τὴν Ἐρζεγοβίνη καὶ τὴ βόρεια Ἀλβανία ὡς τὸ Δυρράχιο, ἐνῶ ἡ Σερβία δὲ θὰ εἶχε ἀντίρρηση νὰ κρατήσει ἡ Ἑλλάδα τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἤπειρο, τὴ Μακεδονία, τὴ Θράκη καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ε) οἱ δυὸ χῶρες θὰ προπαρασκευάζονταν μὲ μυστικότητα στρατιωτικῶς στὸ πιὸ σύντομο διάστημα καὶ θὰ ἔδιναν μεγαλύτερη ἔμφαση στὴν προπαγάνδα ποὺ θὰ ἔκαναν στοὺς ὁμοφύλους τους ποὺ ζοῦσαν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία.

Ὁ Γαράσανιν, φεύγοντας στὰ τέλη Σεπτεμβρίου 1861 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, εἶπε στὸ Ρενιέρη νὰ συνεχίσει τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τὸ Σέρβο καποὺ κεχαγιὰ (ἀντιπρόσωπο) Ἰωάννη Ρίστιτς ποὺ θὰ πήγαινε στὴν Πόλη γιὰ νὰ ἀντικαταστήσει τὸ Μιλάνο Πετρονίεβιτς. Ὁ Ρίστιτς ὅμως ἔφερε στὸ Ρενιέρη ἀπὸ τὸ Φίλιππο Χρίστιτς, πρωθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τῆς Σερβίας, ἐπιστολὴ ποὺ τὸ περιεχόμενό της δὲν ἦταν καθόλου ἐνθαρρυντικό. Ὁ Χρίστιτς ἰσχυριζόταν ὅτι ἡ Σερβία θὰ ἔπρεπε νὰ βρεῖ τρόπο καὶ μέσα γιὰ νὰ προμηθευτεῖ τὶς ποσότητες πολεμικοῦ ὑλικοῦ ποὺ ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ τὴ στρατιωτικὴ προετοιμασία καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ξεπεράσει τὶς ἐσωτερικὲς δυσκολίες της πρὶν ὑπογράψει συμφωνία μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι, ἡ συνεννόηση ματαιώθηκε.

Δεύτερη ἀπόπειρα γιὰ συνεργασία ἔκαμε ὁ Κουμουνδοῦρος τὴν ἄνοιξη τοῦ 1866, ὅταν εἶπε στὸν τμηματάρχη τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν Μιχαὴλ Ἀντωνόπουλο, ποὺ θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ βολιδοσκοπήσει τὸ Ρίστιτς, ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι καποὺ κεχαγιάς, ἂν ὑπῆρχαν δυνατότητες γιὰ ἑλληνοσερβικὴ συμμαχία. Ὁ Σέρβος διπλωμάτης ἀπάντησε ὅτι μόνον ἂν σχηματιζόταν κυβέρνηση μὲ πρόεδρο τὸν Κουμουνδοῦρο θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργηθοῦν προϋποθέσεις γιὰ ἑλληνοσερβικὴ συνεννόηση. Τὸ Σεπτέμβριο 1866 ἐξάλλου ὁ Σέρβος ἡγεμόνας, θέλοντας νὰ ἀποκτήσει ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὴ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα, ἔστειλε στὴν Ἀθήνα τὸ λοχαγὸ Λιουμὶρ Ἰβάνοβιτς, ποὺ δὲν ἀποκόμισε ἐνθαρρυντικὲς ἐντυπώσεις.

Ὁ Κουμουνδοῦρος, ὅταν ξανάγινε πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως καὶ βρῆκε ἀνοικτὸ τὸ Κρητικὸ ζήτημα, δὲν μποροῦσε νὰ ἀγνοήσει τὶς ἀπέναντί του εὐνοϊκὲς διαθέσεις τῶν Σέρβων. Διαθέσεις ποὺ ἐνισχύθηκαν ὅταν ὁ Βούλγαρης τοὺς δήλωσε

ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν μπορεῖ νὰ συμμαχήσει μὲ τὴ Σερβία ποὺ ἦταν φόρου ὑποτελὴς καὶ ὅτι δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ συνδέσει τὸ Κρητικὸ μὲ τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα. Ἐξάλλου ὁ Τρικούπης ἦταν θιασώτης μιᾶς εὐρύτερης συνεννοήσεως ποὺ θὰ περιλάμβανε τὴ Ρουμανία, τὸ Μαυροβούνιο, ἀκόμα καὶ τὴν Αἴγυπτο. Γι' αὐτὸ καὶ βολιδοσκόπησε τὶς κυβερνήσεις τους καθὼς καὶ τὸν ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου, χωρὶς νὰ συναντήσει θετικὴ ἀνταπόκριση. Ἀντίθετα οἱ Σέρβοι φάνηκαν πρόθυμοι νὰ διαπραγματευθοῦν τὴ σύναψη συνθήκης συμμαχίας ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες. Συνομιλίες ἄρχισαν στὰ τέλη Ἰανουαρίου 1867 στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ συνομιλητὲς τὸν Ἕλληνα πρεσβευτὴ Πέτρο Δεληγιάννη καὶ τὸ Ρίστιτς.

Τὸ Δεληγιάννη τὸν εἶχε πλησιάσει στὶς 20 Νοεμβρίου 1866 ὁ Ρίστιτς καὶ τοῦ εἶπε ὅτι ὁ Μιχαὴλ μὲ τὴν αἴτηση ποὺ παρουσίασε στὴν Πύλη στὶς 29 Ὀκτωβρίου, γιὰ νὰ τοῦ παραχωρήσει τὰ φρούρια τῆς Σερβίας ποὺ εἶχαν τουρκικὲς φρουρές, ἤθελε νὰ προκαλέσει ἔνταση στὶς σερβοτουρκικὲς σχέσεις, ὥστε νὰ ὑποχρεωθεῖ ἡ Πύλη νὰ κρατήσει τὰ στρατεύματά της στὰ σύνορα μὲ τὴ Σερβία. Παράλληλα ὁ Ρίστιτς βεβαίωνε τὸ Ρεῖζ ἐφέντη Ἀαλὴ πασὰ ὅτι ὁ ἡγεμόνας Μιχαὴλ εἶχε τὶς πιὸ φιλειρηνικὲς διαθέσεις καὶ εὐχόταν νὰ κατασταλεῖ ἡ ἐπανάσταση στὴν Κρήτη. Ἡ Πύλη, ποὺ ἤθελε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἐντελῶς ἀπὸ τυχὸν ἀντιπερισπασμὸ τῶν Σέρβων, δὲν ἀρκέστηκε στὶς φιλειρηνικὲς αὐτὲς διαβεβαιώσεις· στὶς 28 Ἰανουαρίου 1867 (ν.ἡ.) ἱκανοποίησε τὸ αἴτημα τοῦ Μιχαήλ.

Οἱ Σέρβοι ἔτσι βρίσκονταν σὲ πολὺ καλύτερη θέση τὸ 1867 ἀπὸ τὸ 1861. Γιατὶ εἶχαν ὑπογράψει καὶ συνθῆκες συμμαχίας μὲ τὸ Μαυροβούνιο καὶ τὴ Ρουμανία γιὰ ἐπιθετικὴ ἐξόρμηση κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἶχαν ἀναλάβει τὴν κηδεμονία τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικοῦ κινήματος. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἀξιώσεις τους ἦταν μεγαλύτερες. Ζητοῦσαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Βοσνία, Ἑρζεγοβίνη καὶ βόρεια Ἀλβανία, καὶ τὴ βόρεια Μακεδονία. Ὅταν οἱ συνομιλίες ἔφτασαν σὲ ἀδιέξοδο, ἡ σερβικὴ κυβέρνηση παρακάλεσε στὶς 7 Ἰουνίου 1867 νὰ σταλεῖ Ἕλληνας ἀντιπρόσωπος στὸ Βελιγράδι, ποὺ εἶχε γίνει σερβικὴ πρωτεύουσα. Ὁ Τρικούπης, ἀπὸ φόβο μήπως ὑποπτευθεῖ τίποτα ἡ Πύλη, ἀντιπρότεινε τὴ λουτρόπολη Μεχαδιὰ ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὴν Ὄρσοβα, στὴν περιοχὴ Τέμεσβαρ, ποὺ ἀνῆκε τότε στὴν Αὐστρία. Διάλεξε γιὰ ἀντιπρόσωπο τὸν Πέτρο Ζάννο, βουλευτὴ Θήρας, παλιὸ διπλωματικὸ ὑπάλληλο. Τελικὰ οἱ συνομιλίες ἔγιναν στὸ Bad Vöslau, κοντὰ στὴ Βιέννη. Τὴ Σερβία ἀντιπροσώπευαν ὁ πρωθυπουργὸς Γαράσανιν, ὁ ὑφυπουργὸς Δικαιοσύνης Μιλάνος Πετρονίεβιτς καὶ ὁ Ἰωάννης Ρίστιτς. Ἀκόμα ὁ Ζάννος εἶχε συνομιλίες καὶ μὲ τὸ Μιχαὴλ ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴ Βιέννη πηγαίνοντας στὸ Presburg ὅπου θὰ παραθέριζε. Ἀφοῦ, ὕστερα ἀπὸ σκληρὴ διαπραγμάτευση, παραμερίστηκε ἡ σερβικὴ ἀξίωση γιὰ τὴ βόρεια Μακεδονία, ὑπογράφτηκε στὸ ξενοδοχεῖο Bellevue τοῦ Vöslau, ἀπὸ τὸν Πέτρο Ζάννο καὶ τὸ Μιλάνο Πετρονίεβιτς, στὶς 14 Αὐγούστου 1867, συνθήκη συμμαχίας ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Σερβία, ἀπὸ 17 ἄρθρα. Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 3 «ἡ κήρυξη πολέμου κατὰ τῆς Τουρκίας δὲ θὰ γινόταν παρὰ μετὰ ἀπὸ συνεννόηση καὶ ἀμοιβαία συμφωνία». Τὸ ἄρθρο 2 ὑποχρέωνε τὴ Σερβία νὰ ἔχει τὸ Μάρτιο 1868 ἑτοιμοπόλεμο στρατὸ ἀπὸ 60.000 ἄνδρες χωρὶς τὶς ἐφεδρεῖες, καὶ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ 30.000 ἄνδρες καὶ στόλο ὅσο μποροῦσε πιὸ σημαντικό.

Τὸ ἄρθρο 4 ὑποχρέωνε τὰ δύο μέρη νὰ ἐπιδιώξουν, μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις τους, τὴν ἀπελευθέρωση τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Ἀρχιπελάγους. Ἂν ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια ματαίωναν τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐκπλήρωση τῶν σκοπῶν τῆς συμμαχίας, τὸ κάθε μέρος θὰ σταματοῦσε τὸν πόλεμο καὶ θὰ κατέθετε τὰ ὅπλα, ἂν ἐξασφάλιζε στὸ σύμμαχό του τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα: Γιὰ τὸ βασιλιὰ τῶν Ἑλλήνων τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὴν προσάρτηση τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας, γιὰ τὸν ἡγεμόνα τῆς Σερβίας τὴν ἀπελευθέρωση καὶ προσάρτηση τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης.

Τὸ ἄρθο 5 διευκρίνιζε ὅτι ἂν παρουσιαζόταν τὸ παραπάνω ἐνδεχόμενο ἡ συμμαχία θὰ ἔμενε ἀμετάβλητη καὶ ἀδιάλυτη, καὶ τὰ δύο κράτη, μόλις οἱ περιστάσεις θὰ τὸ ἐπέτρεπαν, θὰ ξανάρχιζαν τὸν πόλεμο ὕστερα ἀπὸ ἀμοιβαία συνεννόηση, γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐκπλήρωση τῶν σκοπῶν τῆς συμμαχίας. Τὸ ἄρθρο 6 ἀπαγόρευε στὰ δύο κράτη νὰ κλείνουν εἰρήνη ἢ νὰ συμφωνήσουν ἀνακωχὴ χωρὶς νὰ πετύχουν τὸ σκοπὸ τῆς συμμαχίας τους, ἐκτὸς ἂν ὑπάρξει εἰδικὴ μεταξύ τους συμφωνία. Ἡ κάθε πλευρὰ ὅμως θὰ μποροῦσε νὰ συνομολογήσει ἀναστολὴ ἐχθροπραξιῶν.

Τὸ ἄρθρο 7 προνοοῦσε γιὰ τὴν περίπτωση ποὺ ὁ πόλεμος θὰ πετύχαινε ἀπόλυτα τὸ σκοπό του ἢ σὲ ἀναλογία μεγαλύτερη ἀπὸ ὅση ὅριζε τὸ ἄρθρο 4. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὰ δύο μέρη θὰ συνεννοοῦνταν γιὰ νὰ ὑπογράψουν εἰδικὴ συνθήκη ποὺ θὰ καθόριζε τὰ μεταξύ τους σύνορα.

Τὸ ἄρθρο 8 ἐπέβαλε στὰ δυὸ μέρη νὰ ἐργαστοῦν γιὰ νὰ ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὶς φιλικὲς Δυνάμεις ὅτι ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ εἶναι αὐτεξούσια. Τὰ ἄρθρα 9 καὶ 10 τὰ ὑποχρέωνε νὰ φέρουν τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας στὴ συμμαχία, νὰ τοὺς προετοιμάσουν γιὰ πόλεμο καὶ νὰ τοὺς ἐφοδιάσουν μὲ ὅπλα καὶ πολεμοφόδια στὴν κατάλληλη στιγμή, καὶ τὸ ἄρθρο 11 γιὰ νὰ βάλουν στὴ συμμαχία τὴ Ρουμανία καὶ τὸ Μαυροβούνιο. Μὲ τὸ ἄρθρο 12 ὑπόσχονταν ἀμοιβαία βοήθεια καὶ συμπαράσταση καὶ στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν εἰρήνη. Τὸ ἄρθρο 13 ἀπαγόρευε στὸ κάθε μέρος νὰ συμμαχήσει μὲ ξένη Δύναμη, χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζει τὸ ἄλλο, σχετικὰ μὲ τὸ σκοπὸ τῆς συνθήκης. Τὸ ἄρθρο 14 πρόβλεπε γιὰ τὴν ὑπογραφὴ στρατιωτικῆς συμφωνίας ποὺ θὰ ρύθμιζε ὅ,τι σχετιζόταν μὲ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, τὸ ἄρθρο 15 ὅτι ἡ συνθήκη θὰ ἦταν μυστική, τὸ ἄρθρο 16 ὅτι ἡ συνθήκη θὰ ἴσχυε ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ τὴν ἐπικύρωναν ὁ βασιλιὰς τῆς Ἑλλάδος καὶ ὁ ἡγεμόνας τῆς Σερβίας, καὶ τὸ ἄρθρο 17 ὅτι οἱ ἐπικυρώσεις θὰ ἀνταλλάσσονταν στὴν Ἀθήνα μέσα σὲ ἕξι ἑβδομάδες.

Χωριστὴ πράξη, ποὺ εἶχε ἀνάλογη μὲ τὴ συνθήκη ἰσχύ, πρόβλεπε ὅτι τὰ δύο μέρη, ἂν δὲν κατόρθωναν νὰ προσαρτήσουν τὶς μνημονευόμενες στὸ ἄρθρο 4 ἐπαρχίες, θὰ συνεννοοῦνταν γιὰ νὰ καθορίσουν ποιὰ ὀθωμανικὰ ἐδάφη θὰ θεωροῦσαν ἰσοδύναμα μὲ τὸ ἐλάχιστο ὅριο τῶν ἐδαφικῶν διεκδικήσεων ποὺ πρόβλεπε ἡ συνθήκη. Ἡ ἴδια πράξη διευκρίνιζε ὅτι ἡ Κρήτη ἀποτελοῦσε ξεχωριστὴ ὑπόθεση καὶ ὅτι ἕνωσή της μὲ τὴν Ἑλλάδα δὲν ἔδινε δικαίωμα στοὺς Σέρβους νὰ ζητήσουν ὁποιοδήποτε ἀντάλλαγμα.

Μετὰ τὴν ὑπογραφὴ ὁ Ζάννος ἔφυγε γιὰ τὴν Ἀθήνα, ὅπου ἔφτασε στὶς 25 Αὐγούστου. Ἄμεσος εἰδικὸς ταχυδρόμος πῆρε τὸ κείμενο τῆς συνθήκης καὶ τὸ παρέδωσε στὸ βασιλιά, ποὺ τὸν συνάντησε στὴ Φραγκφούρτη ἐπὶ τοῦ Μάιν, γιὰ νὰ τὴν κυρώσει. Ὁ Κουμουνδοῦρος, μάλιστα, ἀποστέλλοντας τὸ κείμενο τῆς Συνθήκης στὸ Γεώργιο, τοῦ ἐπέστησε τὴν προσοχὴ στὸν κίνδυνο ἐπαναστάσεως κατὰ τῆς μοναρχίας ἂν δὲν ὑπέγραφε τὴ Συνθήκη ἢ ἂν θὰ ἀρνιόταν νὰ ὑπογράψει τὴν κήρυξη πολέμου ἐναντίον τῆς Τουρκίας. Παρὰ τὴν καλυμμένη ἀλλὰ σαφὴ ἀπειλή, ὁ Γεώργιος δὲν ὑπέγραψε ἀμέσως. Γνώριζε ὅτι ἡ Ἑλλὰς δὲν ἦταν ἕτοιμη γιὰ πόλεμο καὶ φοβόταν τὴν ἐχθρότητα τῆς Ἀγγλίας σὲ περίπτωση πολέμου. Γνώριζε ἐπίσης ὅτι ἡ κατάσταση τοῦ σερβικοῦ στρατοῦ δὲν ἦταν ὅπως τὴν παρουσίαζαν οἱ Σέρβοι. Τελικά, καὶ ὕστερα ἀπὸ πρόσθετες πιέσεις τοῦ Κουμουνδούρου, ὁ Γεώργιος ἐπικύρωσε τὴ Συνθήκη στὶς 14 Σεπτεμβρίου, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀκόλουθη ἐπιφύλαξη ποὺ ἔγραψε ὁ ἴδιος στὴ γαλλική: «Ἐπιθυμώντας νὰ δείξω μὲ πόση σχολαστικὴ ἀκρίβεια σκέφτομαι νὰ ἐκπληρώσω τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ μοῦ ἐπιβλήθηκαν μὲ τὴ συνθήκη τῆς 14 Αὐγούστου 1867, δὲν ὑπέγραψα τὶς ἐπικυρώσεις παρὰ μὲ τὶς ἀκόλουθες ἐπιφυλάξεις, ποὺ ὁ ἡγεμόνας τῆς Σερβίας καλεῖται νὰ υἱοθετήσει: 1) Ἂν παρὰ τὶς εἰλικρινεῖς προσπάθειες τῶν δύο κυβερνήσεων ἡ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς ἢ καὶ οἱ δύο δὲν κατόρθωναν νὰ συμπληρώσουν τὶς στρατιωτικὲς προετοιμασίες τους μέσα στὴν προθεσμία ποὺ ὁρίζει τὸ ἄρθρο 2 τῆς συνθήκης, μιὰ νέα παράταση θὰ μποροῦσε νὰ ὁριστεῖ μὲ κοινὴ συμφωνία, χωρὶς αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ θεωρηθεῖ ὡς παραβίαση τῆς συνθήκης, 2) ἐπειδὴ ἡ σημασία τοῦ ἄρθρου 2 δὲν εἶναι νὰ ὁδηγήσει

ένα ἀπὸ τὰ μέρη ἀκούσιά του σὲ ἄκαιρο πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία, ποὺ θὰ διακινδύνευε τὸ σκοπὸ τῆς συμμαχίας καὶ θὰ ἐξέθετε σὲ ἀνυπολόγιστους κινδύνους τὰ συμφέροντα τῶν δύο χωρῶν, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ σερβικὴ κυβέρνηση δεσμεύονται νὰ ἀποφύγουν ἐπιμελῶς, πρὶν ἀπὸ τὶς συνεννοήσεις καὶ τὴν ἀμοιβαία συμφωνία ποὺ ὁρίζει τὸ ἄρθρο 1 τῆς συνθήκης, κάθε πρόκληση ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει σὲ τουρκικὴ ἐπίθεση». Οἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ Γεωργίου μείωναν τὴν ἔκταση τῆς συμμαχίας καὶ περιόριζαν σημαντικὰ τὶς περιπτώσεις ἐφαρμογῆς της. Μολοντοῦτο ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἐπικυρώσεων ἔγινε στὴν Ἀθήνα στὶς 10 Ἰανουαρίου 1868 ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Γ. Ἀντωνόπουλο γιὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ τὸν ἀντισυνταγματάρχη τοῦ πυροβολικοῦ Φραγκίσκο Ζάχ, ποὺ εἶχε ἔρθει στὴν Ἀθήνα μὲ τὸ ψευδώνυμο Γλάβας στὶς 23 Ὀκτωβρίου 1867, γιὰ τὴ Σερβία. Μὲ τὸ ἴδιο πρωτόκολλο ἡ προθεσμία ποὺ πρόβλεπε τὸ ἄρθρο 2 τῆς συνθήκης παρατάθηκε ὡς τὴν 1η Σεπτεμβρίου 1868. Μὲ τὴν παράταση αὐτὴ ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ Γεωργίου εἶχε δικαιωθεῖ.

Τριάντα ἑπτὰ μέρες ἀργότερα, στὶς 16 Φεβρουαρίου, ὁ Ζάχ καὶ ὁ ἴλαρχος Νικόλαος Μάνος ὑπέγραφαν τὴ στρατιωτικὴ σύμβαση ποὺ πρόβλεπε τὸ ἄρθρο 14 τῆς συνθήκης. Ἡ σύμβαση εἶχε 16 ἄρθρα. Σύμφωνα μὲ τὸ πρῶτο ἡ Σερβία θὰ ἔπρεπε στὰ τέλη Αὐγούστου νὰ ἔχει ἑτοιμοπόλεμο στρατὸ ἀπὸ 60.000 ἄνδρες (καὶ ἐφεδρεία ἀπὸ 20.000 ἄνδρες), μὲ 120 κανόνια, τρεῖς χιλιάδες ἱππεῖς καὶ δύο χιλιάδες ἄνδρες στὸ μηχανικό, καὶ ἡ Ἑλλάδα στρατὸ ἀπὸ 30.000 ἄνδρες (μαζὶ μὲ τὴν ἐφεδρεία) καὶ 60 κανόνια. Τὸ ἄρθρο 2 πρόβλεπε νὰ σταλοῦν Ἕλληνες ἀξιωματικοὶ σύνδεσμοι στὸ Βελιγράδι καὶ Σέρβοι στὴν Ἀθήνα, ἐνῶ τὸ ἄρθρο 3 ἄφηνε στὶς δύο κυβερνήσεις νὰ καθορίσουν τὴν ἐποχὴ ποὺ θὰ ἄρχιζαν οἱ ἐπιχειρήσεις. Κάθε χώρα θὰ ἐξόπλιζε 5.000 ἀντάρτες, ποὺ θὰ εἶχαν ὡς ἀποστολὴ νὰ ἐφοδιάσουν μὲ τὰ ἀναγκαῖα μέσα τοὺς χριστιανοὺς καὶ νὰ τοὺς ἐξωθήσουν σὲ ἐξέγερση (ἄρθρα 4 καὶ 5). Ὁλόκληρη ἡ εὐρωπαϊκὴ Τουρκία θὰ ἀποτελοῦσε θέατρο πολέμου ὅπου θὰ μποροῦσαν νὰ δράσουν ἀπὸ κοινοῦ οἱ δύο στρατοί. Οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴν Ἤπειρο ἢ στὴ Θεσσαλία καὶ τοῦ σερβικοῦ στὴ Βοσνία καὶ Ἑρζεγοβίνη θὰ γίνονταν σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια ἐκστρατείας ποὺ ἡ καθεμιὰ χώρα θὰ νόμιζε πιὸ κατάλληλα γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ της (ἄρθρα 7 καὶ 8). Γιὰ τὶς ἄλλες περιοχὲς συμφωνήθηκε ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ φρόντιζε νὰ διακόψει τὶς συγκοινωνίες ἀνάμεσα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὸ Μοναστήρι καὶ ἡ Σερβία τὶς συγκοινωνίες ποὺ εἶχαν τέρμα τὸ Βέλες. Τοὺς δρόμους ποὺ ὁδηγοῦσαν ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ στὶς κοιλάδες τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τοῦ Δρίνου καὶ εἰδικὰ στὸ Μοναστήρι θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς ἀποκόψει ἡ Ἀλβανία (ἄρθρο 9). Μὲ τὸ ἄρθρο 11 ἡ Σερβία ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐξεγείρει τοὺς Βουλγάρους, ἐνῶ τὸ 12 ὁριζε ὅτι ἡ ἀναστολὴ ἐχθροπραξιῶν, ποὺ πρόβλεπε τὸ ἄρθρο 6 τῆς συνθήκης, δὲ θὰ ἰσοδυναμοῦσε σὲ καμιὰ περίπτωση μὲ ἀνακωχή. Τὸ ἄρθρο 13 ὑποχρέωνε τὴν Ἑλλάδα νὰ συνδέσει τὸ τηλεγραφικὸ δίκτυό της μὲ τὸ ἰταλικό, τὸ ἄρθρο 14 ὁριζε ὅτι ἡ στρατιωτικὴ σύμβαση θὰ ἔμενε μυστική, τὸ ἄρθρο 15 ὅτι θὰ ἰσχυε ἀπὸ τὴ μέρα ποὺ θὰ τὴν ἐπικύρωναν οἱ ὑπουργοὶ Στρατιωτικῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Σερβίας καὶ τὸ ἄρθρο 16 ὅτι ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἐπικυρώσεων θὰ γινόταν μέσα σὲ τρεῖς μῆνες ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τῆς συμβάσεως.

Ἡ συνθήκη καὶ ἡ σύμβαση δὲν ἐφαρμόστηκαν ποτέ. Τὸ Νοέμβριο 1867 παραιτήθηκε ὁ Γαράσανιν, γιατὶ ὁ Μιχαὴλ συζητοῦσε νὰ καταλάβει τὴ Βοσνία - Ἑρζεγοβίνη μὲ αὐστριακὴ ὑποστήριξη, υἱοθετώντας πολιτικὴ status quo στὰ Βαλκάνια. Διάδοχός του ἦταν ὁ Νικόλαος Χρίστιτς ποὺ ἀρχικὰ εἶχε γιὰ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τὸ Ρίστιτς καί, ἀπὸ τὸ Δεκέμβριο 1867, τὸν Πετρονίεβιτς. Ἡ νέα κυβέρνηση δὲ συμφωνοῦσε ἀπόλυτα μὲ τὴ γραμμὴ τοῦ Γαράσανιν, ποὺ τὴν θεωροῦσε πολὺ τολμηρή, θὰ τὴν ἐφάρμοζε ὅμως, ἂν στὶς 29 Μαΐου 1868 δὲν πέθαινε, δολοφονημένος κάτω ἀπὸ ἄγνωστες συνθῆκες, ὁ Μιχαήλ. Ἡ ἀντιβασιλεία ποὺ σχηματίστηκε, ἐπειδὴ ὁ νέος ἡγεμόνας Μιλάνος Ὀβρένοβιτς ἦταν ἀνήλικος, καὶ ποὺ μέλος της ἦταν ὁ Ρίστιτς, δὲν ἀναγνώρισε τὴ συνθήκη γιατί, ὅπως ὑποστήριξε, ὡς μυστική, δέσμευε μονάχα τὸν πεθαμένο ἡγεμόνα.

Οἱ στρατιωτικὲς παρασκευὲς

Ἡ Ἑλλάδα ἀνέλαβε ὁρισμένες ὑποχρεώσεις μὲ τὴ συνθήκη. Θὰ μποροῦσε νὰ τὶς κρατήσει ἂν αὐτὴ ἐφαρμοζόταν;

Ὅταν ὑπογράφηκε ἡ στρατιωτικὴ σύμβαση, τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ ἀποτελοῦσαν : α) 4 τάγματα εὐζώνων ἀπὸ 5 λόχους τὸ καθένα, 2.564 ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλίτες, β) 6 τάγματα πεζικοῦ ἀπὸ 6 λόχους τὸ καθένα, 8.700 ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλίτες, γ) μιὰ ἱππαρχία ἀπὸ πέντε ἴλες, 517 ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλίτες, 444 ἄλογα, δ) ἕνα τάγμα πυροβολικοῦ ἀπὸ ἕξι λόχους, 876 ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλίτες, 24 κανόνια, 210 ἄλογα, ε) ἕνα τάγμα σκαπανέων ἀπὸ τρεῖς λόχους, 373 ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλίτες, στ) ὑγειονομικό, 48 γιατροὶ καὶ 19 φαρμακοποιοί, ζ) οἰκονομικὴ ὑπηρεσία, 79 ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλίτες, η) βασιλικὴ φρουρά, 347 ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλίτες, θ) διάφορες ὑπηρεσίες, ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλίτες 586, σύνολο 14.109 ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλίτες μὲ 24 κανόνια. Δὲ διέθετε ἡ Ἑλλὰς οὔτε τὴ μισὴ δύναμη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ πρόβλεπε ἡ συνθήκη. Ὁ ὁπλισμὸς τοῦ πεζικοῦ καὶ μηχανικοῦ ἦταν τουφέκια τοῦ 1857, τοῦ ἱππικοῦ καραμπίνες τοῦ 1865 καὶ τοῦ πυροβολικοῦ βραχύκαννα τοῦ 1829. Κανένα σῶμα δὲν εἶχε τὰ καινούρια ραβδωτὰ τουφέκια. Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1866 ἀποφασίστηκε ὅτι τὸ πυροβολικὸ θὰ χρησιμοποιοῦσε ραβδωτὰ πυροβόλα. Ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη - Δεληγεώργη κατασκεύασε 18 κανόνια στὰ χυτήρια τῆς Σύρου καὶ παράγγειλε 18 ἀπὸ χάλυβα στὸ ἐξωτερικό. Ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου αὔξησε τὰ 18 σὲ 24, 12 ἀπὸ χάλυβα καὶ 12 ἀπὸ ὀρείχαλκο.

Τὸ ναυτικὸ ποιὰ κατάσταση παρουσίαζε; Τὸ 1867 διέθετε τὰ ἑξῆς πλοῖα : 1) ἀτμοδρόμων «Ἑλλὰς» (πρώην «Ἀμαλία»), 1.654 τόννοι, μηχανὴ 300 ἵππων, ναυπήγηση 1861, 26 πυροβόλα τῶν 24 λιτρῶν, 2) ὁ δρόμων «Μεσολόγγι» (πρ. «Λουδοβίκος»), 1.000 τόννοι, χωρὶς μηχανή, ναυπήγηση 1838, 24 πυροβόλα τῶν 24 λιτρῶν καὶ δύο τῶν 12 λιτρῶν, 3) οἱ ἀτμοημιολίες «Σαλαμινία» καὶ «Πάραλος» 354 τόννοι, μηχανὴ 60 ἵππων, ναυπήγηση 1859, ταχύτητα 11 μίλια, 2 πυροβόλα Ἄρμστρονγκ τῶν 40 λιτρῶν, ἡ καθεμιά, «Σύρος» (πρ. «Πανόπη») 257 τόννοι, μηχανὴ 55 ἵππων, ναυπήγηση 1858, ταχύτητα 11 μίλια, 1 πυροβόλο Ἄρμστρονγκ τῶν 40 λιτρῶν, «Ναύπλιον» (πρ. «Σφενδόνη»), «Πληξαύρα», «Ἀφρόεσσα», 245 τόννοι, μηχανὴ 30 ἵππων, ναυπήγηση 1857, ταχύτητα 9 μίλια, 1 πυροβόλο Ἄρμστρονγκ τῶν 40 λιτρῶν, ἡ καθεμιά, καὶ 4) μικρὰ βοηθητικὰ ποὺ τὸ ἐκτόπισμά τους ἦταν κάτω ἀπὸ 100 τόννους καὶ ἔπλεαν μόνο μὲ πανιά. Ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου θέλησε νὰ ἐνισχύσει τὸ στόλο. Ἀγόρασε δύο ἕτοιμα τροχήλατα ἀτμόπλοια (ἀτμοβάριδες) στὸ Λονδίνο ποὺ ὀνομάστηκαν «Μπουμπουλίνα» (πρ. «Ariel»), 1.000 τόννοι, μηχανὴ 300 ἵππων, ναυπήγηση 1864, ταχύτητα 16 μίλια (γιὰ 11.000 λίρες) καὶ «Ἀμφιτρίτη», 950 τόννοι, μηχανὴ 360 ἵππων, ναυπήγηση 1860, ταχύτητα 15 μίλια (γιὰ 14.000 λίρες). Στὸ καθένα τοποθετήθηκαν 4 πυροβόλα. Ἀπὸ αὐτὰ μόνο τὸ δεύτερο ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα (Δεκέμβριος 1867). Τὸ πρῶτο βυθίστηκε στὸ λιμάνι τοῦ Λίβερπουλ τὸ πρωί, στὶς 17 Νοεμβρίου, τὴν ὥρα ποὺ ἦταν ἕτοιμο νὰ ἀποπλεύσει, ἀπὸ ἔκρηξη τοῦ ἀριστεροῦ λέβητα. Σκοτώθηκαν ἢ πνίγηκαν ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος μηχανικός, ἕνας ὑπαξιωματικός, δεκατρεῖς θερμαστὲς καὶ πέντε ναῦτες, ἐνῶ πολλὰ μέλη τοῦ πληρώματος τραυματίστηκαν σοβαρά.

Ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου παράγγειλε ἐπίσης δύο θωρακισμένα σκάφη. Τὸ ἕνα ξύλινο, στὸ ναυπηγεῖο Stabilimento Tecnico στὴν Τεργέστη, ὅπου ἀφθονοῦσε ἡ ξυλεία, τὸ ἄλλο σιδερένιο, στὰ ναυπηγεῖα τῆς ἑταιρίας Thames Iron Works. Τὸ δεύτερο ἔπρεπε νὰ εἶναι ἕτοιμο στὶς 2 Ἰανουαρίου 1868. Κατέπλευσε στὸν Πειραιὰ μόλις τὸ Φεβρουάριο 1870, μὲ εἴκοσι πέντε μῆνες καθυστέρηση. Εἶχε ἐκτόπισμα 1.774 τόννους, δύο ἕλικες, μηχανὴ 400 ἵππων, ταχύτητα 12 μίλια

ἀντὶ τὴ συμφωνημένη 14, θωράκιση 6-7 ἴντσες, καὶ ὁπλισμὸ δύο πυροβόλα Ἄρμστρονγκ τῶν 300 λιτρῶν (21 ἑκατ.) σὲ κεντρικὸ πυροβολεῖο καὶ ὀκτὼ πυροβόλα τῶν 20 λιτρῶν. Ὠνομάστηκε «Βασιλεὺς Γεώργιος». Κόστισε 69.000 λίρες. Τὸ δεύτερο κατέπλευσε στὴν Κέρκυρα στὶς 7 Σεπτεμβρίου 1869. Χρειάστηκε ἑνάμιση χρόνο ἡ ναυπήγησή του. Εἶχε ἐκτόπισμα 2.030 τόννους, μηχανὴ 400 ἵππων καὶ ἱστιοφορία δρόμωνος, ταχύτητα 9 μίλια, θωράκιση $3\,^1/_2$ - 5 ἴντσες καὶ ὁπλισμὸ δύο πυροβόλα Ἄρμστρονγκ τῶν 250 λιτρῶν καὶ 10 τῶν 70. Ὠνομάστηκε «Βασίλισσα Ὄλγα» καὶ κόστισε 70.000 λίρες.

Πρὶν ἀπὸ τὶς παραγγελίες αὐτές, οἱ Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀγόρασαν καὶ ἔστειλαν στὴν Ἑλλάδα τρία τροχήλατα σκάφη ποὺ εἶχαν μεγάλη ταχύτητα. Τὸ πρῶτο, ποὺ ὀνομαζόταν «Dream» καὶ βαφτίστηκε «Ἀρκάδι», ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα τὸ Φεβρουάριο 1867 καὶ ἀντικατέστησε τὰ ἐπιβατηγὰ «Πανελλήνιο» καὶ «Ὕδρα» ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν ἐπαναστατῶν στὴν Κρήτη. Εἶχε χωρητικότητα 450 τόννους, ταχύτητα 15 μίλια καὶ ὁπλισμὸ δύο πυροβόλα Ἄρστρονγκ. Βυθίστηκε στὶς 7 Αὐγούστου 1867, ἀφοῦ ἔκαμε εἴκοσι ἕξι ταξίδια στὴν Κρήτη, ὅταν κτυπήθηκε στὸν ἕναν τροχὸ ἀπὸ τὸ τουρκικὸ πολεμικὸ «Ἰτζεδδίν». Τὰ δύο ἄλλα σκάφη, ποὺ τὸ ἕνα ὀνομάστηκε «Ἕνωσις» (πρώην «Owl») καὶ τὸ ἄλλο «Κρήτη», κατέπλευσαν στὸν Πειραιὰ τὸ πρῶτο στὶς 25 καὶ τὸ δεύτερο στὶς 26 Ἰουνίου 1867. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς «Ἑνώσεως» ἦταν χωρητικότητα 438 τόννοι, ναυπήγηση 1860, μηχανὴ 360 ἵπποι, ταχύτητα 15 μίλια, καὶ τῆς «Κρήτης» χωρητικότητα 464 τόννοι, ἴδια μηχανή, ἴδια ταχύτητα, ἴδια χρονιὰ ναυπηγήσεως. Τὸ πυροβολικό τους τὸ ἀποτελοῦσαν πεδινὰ καὶ ὀρειβατικὰ κανόνια ποὺ ἔδωσε ὁ στρατός. Ἀκόμα ὁ στρατὸς δάνεισε πυροβολητὲς καὶ τὸ ναυτικὸ ὑπαξιωματικοὺς καὶ ναῦτες ποὺ πλαισίωναν τὰ πληρώματα τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ. Ἡ «Ἕνωσις» πραγματοποίησε σαράντα ἕξι ταξίδια στὴ μεγαλόνησο καὶ ἡ «Κρήτη» δέκα.

Ὁ γάμος τοῦ βασιλιᾶ

Στὶς 22 Μαρτίου 1865 στὴν ἐφημερίδα «Ἐθνοφύλαξ» δημοσιεύτηκε ἡ παρακάτω διάψευση: «Τὰ θρυληθέντα περὶ ἀρραβώνων τῆς Α.Μ. τοῦ βασιλέως Γεωργίου μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ μεγάλου δουκὸς τῆς Ρωσίας Κωνσταντίνου ἀνηρέθησαν ἡμιεπισήμως ὑπό τινος τῶν ὑπουργικῶν ὀργάνων».

Τὸ 1865 εἶχε ἀρραβωνιστεῖ ἡ ἀδελφὴ τοῦ Γεωργίου Μαρία-Σοφία-Φρειδερίκη-Δάγμαρ, δεκαοκτάχρονη, μὲ τὸ μεγάλο δούκα Νικόλαο, διάδοχο τοῦ ρωσικοῦ θρόνου. Ἡ ρωσικὴ αὐλὴ ἐπιζητοῦσε ταυτόχρονα νὰ ἀρραβωνιάσει τὸν Ἕλληνα βασιλέα μὲ τὴ δεκατετράχρονη Ὄλγα, πρώτη ἐξαδέλφη τοῦ Νικολάου, ἀφοῦ ἦταν κόρη τοῦ μεγάλου δούκα Κωνσταντίνου, ἀδελφοῦ τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου Β΄. Λίγο ὅμως μετὰ τὸν ἀρραβώνα του ὁ Νικόλαος πέθανε. Τὴ θέση του καὶ τὴ μνηστή του πῆρε ὁ νεώτερος ἀδελφός του Ἀλέξανδρος. Ὁ γάμος του μὲ τὴ Δάγμαρ, ποὺ βαφτίστηκε ὀρθόδοξη καὶ ὀνομάστηκε Μαρία Θεοδωρόβνα, ἔγινε τὸ 1866.

Δύο μέρες μετὰ τὴν ὁρκωμοσία της, ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου κατέθεσε νομοσχέδιο στὴ βουλὴ γιὰ τὴν ἀνάθεση τῆς ἀντιβασιλείας στὸ θεῖο τοῦ βασιλιᾶ, πρίγκιπα Ἰωάννη γιὰ ὅσο διάστημα θὰ διαρκοῦσε «ἡ μελετωμένη προσεχὴς ἀπουσία τοῦ βασιλέως ἐκτὸς τοῦ κράτους». Τὸ νομοσχέδιο ψηφίστηκε ἀμέσως καὶ ἔγινε νόμος ποὺ ὑπογράφτηκε ἀπὸ τὸ Γεώργιο στὶς 31 Δεκεμβρίου 1866. Δημοσιεύτηκε ὅμως στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως (φ. 14) μόνο στὶς 4 Μαρτίου 1867. Μιὰ ἑβδομάδα προηγουμένως ψηφίστηκε νομοσχέδιο ποὺ ὅριζε ὅτι «ὁ ἀδελφὸς τῆς Α.Μ. τοῦ βασιλέως τῆς Δανίας, πατρὸς τοῦ βασιλέως τῶν Ἑλλήνων, Ἰωάννης τοῦ Σλέσβικ Ὁλστάϊν Σόνδερβουργ Γλύκσμπουργκ πολιτογραφεῖται Ἕλλην». Ὁ νέος νόμος ΡΣΕ΄ ὑπογράφηκε ἀπὸ τὸ βασιλιὰ στὶς 26 Μαρτίου 1867 καὶ δημοσιεύθηκε στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως (φ. 19) πέντε μέρες ἀργότερα.

Στὶς 20 Δεκεμβρίου συνεπῶς προβλεπόταν ὅτι ὁ βασιλιὰς θὰ ἔφευγε ταξίδι ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πολὺ σύντομα καὶ τὸ ταξίδι του θὰ γινόταν γιὰ συγκεκριμένο σκοπό, ποὺ γνώριζε καὶ ἐπιδοκίμαζε ἡ κυβέρνηση. Καὶ νά, τί μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Χριστόπουλου, στὶς 2 Φεβρουαρίου 1867: «... Μετέβην εἰς τὸν Δ. Καλλέργην καὶ ἐλαλήσαμεν διὰ τὰ παράπονά του. Μοὶ εἶπεν ὅτι ἐλάλησε μετὰ τοῦ βασιλέως, ὁ βασιλεὺς ἀνέβαλε τὸ ταξίδι του, διότι ἐκ Ρωσίας τοῦ εἶπον ὅτι ἡ ὥρα δὲν εἶναι κατάλληλη διὰ τὴν ὑπανδρείαν του, ἤθελε βλάψει τὰ ζητήματα τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ Χριστιανῶν, διότι θὰ θεωρηθῇ ὅτι πᾶν ὅ,τι γίνεται, ἐκ συγγενείας καὶ συμφέροντος ρωσικοῦ γίνεται». Ἀλλὰ ἡ κυβέρνηση δὲ μίλησε. Ἔτσι, ὅταν τὴν Κυριακή, 9 Ἀπριλίου 1867, στὶς 12 τὸ μεσημέρι ἀκριβῶς, ὁ πρίγκιπας Ἰωάννης, 42 χρονῶν, ἔνατο παιδὶ καὶ πέμπτος γιὸς τοῦ δούκα Γουλιέλμου τοῦ Σλέσβικ -Ὁλστάιν -Σόντερμπουργκ-Γλύξμπουρκ, ταγματάρχης στὸν πρωσσικὸ στρατό, ὁρκίστηκε μπροστὰ στὴ βουλὴ τῶν Ἑλλήνων ὡς ἀντιβασιλιάς, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν ἤξερε γιὰ ποιὸ λόγο θὰ ταξίδευε ὁ βασιλιάς. Καὶ γιὰ νὰ μὴν ἐνοχλήσει μὲ ἐρωτήσεις καὶ ἡ βουλή, ὁ Κουμουνδοῦρος ἀμέσως μετὰ τὴν ὁρκωμοσία διάβασε τὸ διάταγμα ποὺ ὅριζε ὅτι ἡ β΄ σύνοδος τῆς Α΄ περιόδου εἶχε τελειώσει. Κράτησε τέσσερις μῆνες.

Ὁ Γεώργιος ἀναχώρησε τὴν ἑπομένη τῆς ὁρκωμοσίας τοῦ θείου του μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἀτμοκίνητο «Πατρὶς» γιὰ τὴ Μασσαλία ὅπου ἔφτασε τὸ Σάββατο 15 Ἀπριλίου. Τὴν Κυριακὴ τὸ ἀπόγευμα ἦταν στὸ Παρίσι καὶ τὴ Δευτέρα συναντήθηκε μὲ τὸ Ναπολέοντα. Ἀμέσως μετὰ πῆγε γιὰ τὸ Λονδίνο, ὅπου βρισκόταν, κοντὰ στὴν ἀδελφή του, ἡ μητέρα του, βασίλισσα τῆς Λανίας. Στὸ Παρίσι γύρισε στὶς 21 Ἀπριλίου. Ἀφοῦ ξανασυναντήθηκε μὲ τὸ Ναπολέοντα ἔφυγε, στὶς 25, γιὰ τὸ Βερολίνο ὅπου ἔφτασε τὴν ἑπομένη. Δύο μέρες ἔμεινε στὴν πρωτεύουσα τῆς Πρωσσίας φιλοξενούμενος τοῦ βασιλιᾶ της καὶ κατόπιν πῆγε στὴν Πετρούπολη, ὅπου τὸν ὑποδέχτηκαν στὶς 30 Ἀπριλίου μὲ ὅλες τὶς τιμές. Τέσσερις μέρες ἀργότερα «ἐτελέσθησαν αἰσίως οἱ ἀρραβῶνες τοῦ βασιλέως», ὅπως τηλεγραφοῦσε ὁ Ἕλληνας πρεσβευτὴς Σπυρ. Κ. Μεταξᾶς, μὲ τὴ δεκαεξάχρονη πιὰ Ὄλγα.

Παρὰ τὴν κυβερνητικὴ σιωπή, ἡ ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη δὲν αἰφνιδιάστηκε. Τὴν 1η Μαΐου εἶχε δημοσιευτεῖ στὴν «Παλιγγενεσία» ἡ ἀκόλουθη πληροφορία: «Οἱ ἀρραβῶνες τοῦ βασιλέως ἡμῶν μετὰ τῆς ἡγεμονόπαιδος τῆς Ρωσίας Ὄλγας τελοῦνται ἐντὸς τῆς ἑβδομάδος ὡς μανθάνομεν». Μετὰ τρεῖς μέρες οἱ Ἀθηναῖοι διάβαζαν : «Ἕως τῆς σήμερον δὲν ἔχομεν καμμίαν ἐκ Πετρουπόλεως εἴδησιν περὶ τῆς ἐκεῖ ἀφίξεως τοῦ βασιλέως. Μετ' ὀλίγον θὰ μάθωμεν καὶ τὴν τέλεσιν τοῦ ἀρραβῶνος τοῦ βασιλέως μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ πρίγκιπος Κωνσταντίνου, ἀδελφοῦ τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Ρώσων».

Ἡ πρώτη ἐπίσημη πληροφορία δημοσιεύτηκε στὶς 9 Μαΐου: «Ὁ συνοδεύων τὴν Α.Μ. τὸν βασιλέα ἐπιμελητὴς τῶν ἀνακτόρων κ. Ροδόσταμος ἐτηλεγράφησεν εἰς τὸν ἐνταῦθα πρέσβυν τῆς Ρωσίας κ. Νοβίκωφ ὅτι τὴν παρελθοῦσαν Κυριακὴν ἐτελέσθησαν ἐν Πετρουπόλει οἱ ἀρραβῶνες τῆς Α.Μ. τοῦ βασιλέως μετὰ τῆς πριγκιπίσσης Ὄλγας θυγατρὸς τοῦ Μεγάλου Δουκὸς Κωνσταντίνου». Τὴ μεθεπομένη οἱ ἐφημερίδες δημοσίευαν στὴν πρώτη σελίδα τους τὴν εἴδηση γιὰ τοὺς ἀρραβῶνες καὶ ἔγραφαν ὅτι ὁ πρέσβυς Μεταξᾶς μὲ τηλεγράφημά του στὶς 4 Μαΐου καὶ ὁ βασιλιὰς μὲ προσωπικὸ μήνυμά του, στὶς 5 Μαΐου, στὸν πρωθυπουργό, γνωστοποιοῦσαν τὸ εὐχάριστο γεγονὸς στὴν κυβέρνηση. Τὰ τηλεγραφήματα ὅμως τὰ καθυστέρησε ἡ τουρκικὴ τηλεγραφικὴ ὑπηρεσία καὶ ἔτσι ἔφτασε πρῶτο τὸ τηλεγράφημα τοῦ Ροδόσταμου στὸ Νοβίκωφ. Τὸ γεγονὸς γιορτάστηκε σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα μὲ δοξολογίες, κωδωνοκρουσίες, κανονιοβολισμούς, φωταψίες καὶ ζωηρὲς λαϊκὲς ἐκδηλώσεις.

Ὁ Γεώργιος ἀπὸ τὴ ρωσικὴ πρωτεύουσα πῆγε, στὶς 11 Μαΐου, στὴν Κοπεγχάγη καί, εἴκοσι μέρες ἀργότερα, ξαναγύρισε στὴν Πετρούπολη, ὅπου στὶς 26 Ἰουνίου ἔγινε ἡ θρησκευτικὴ τελετὴ τῶν ἀρραβώνων στὴν ἐκκλησία τοῦ Τσάρκοε-Σάλο. Μετὰ δύο μέρες ἔφυγε πάλι γιὰ τὴν Κοπεγχάγη. Τὸ πρῶτο δεκαήμερο τοῦ Αὐγούστου ἐπισκέφθηκε τὸ Παρίσι καὶ τὸ

Λονδίνο. Ἀπὸ τὶς 9 Αὐγούστου, ποὺ ἐγκατέλειψε τὴν ἀγγλικὴ πρωτεύουσα, ὡς τὶς 9 Ὀκτωβρίου, ποὺ ξαναπῆγε στὴν Πετρούπολη, βρισκόταν στὴ Δανία καὶ στὴ Γερμανία, περιμένοντας τὴν ἡμέρα τῶν γάμων, ποὺ ἔγιναν μὲ κάθε ἐπισημότητα στὶς 15 Ὀκτωβρίου. Ἡ εἴδηση γιὰ τὴν τέλεσή τους ἔφτασε στὴν Ἀθήνα στὶς 21 Ὀκτωβρίου καὶ τὸ γεγονὸς γιορτάστηκε καὶ ἀπὸ τὴν κυβέρνηση καὶ ἀπὸ τὸ λαό.

Ἡ παραβίαση τοῦ Συντάγματος

Τὸ βασιλικὸ ζεῦγος στὶς 31 Ὀκτωβρίου πῆγε στὴ Βιέννη, ὅπου φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸ Φραγκίσκο - Ἰωσὴφ γιὰ τρεῖς μέρες. Κατόπιν πέρασε ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ κατέβηκε στὸ Μπρίντεζι, ὅπου τὸ παρέλαβε ὁ ἀτμοδρόμων «Ἑλλὰς» καὶ τὸ μετέφερε στὴν Κέρκυρα. Ἐκεῖ οἱ βασιλεῖς ἄλλαξαν καράβι. Ἐπιβιβάστηκαν στὸ «Πατρὶς» καὶ πῆγαν στὴν Κόρινθο. Πέρασαν τὸν Ἰσθμὸ μὲ ἁμάξια καὶ στὸ Καλαμάκι τοὺς ξαναπαρέλαβε τὸ «Ἑλλὰς» καὶ τοὺς ὁδήγησε στὸν Πειραιὰ ὅπου ἀποβιβάστηκαν στὶς 12 Νοεμβρίου, τὸ μεσημέρι. Τοὺς ἔγινε μεγάλη λαϊκὴ ὑποδοχή. Οἱ ἀπογοητεύσεις, γιὰ τὸ λαό, θὰ ἄρχιζαν λίγο ἀργότερα.

Ὁ Γεώργιος βρῆκε στὴν Ἀθήνα τὸ Ζάχ, ἀλλὰ καὶ τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ ἀλλαγμένη. Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ τσάρου καὶ τοῦ Γκορτσακὼφ στὸ Παρίσι τὸν Ἰούνιο 1867, ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Ναπολέοντα, γιὰ νὰ δοῦν τὴν περίφημη παγκόσμια ἔκθεση, ὁδήγησε στὴ διάλυση τῆς γαλλορωσικῆς συνεννοήσεως. Ἡ ἀπόπειρα νὰ σκοτώσει τὸν τσάρο ποὺ ἔκαμε Πολωνὸς ἐξόριστος, τὸ «ζήτω ἡ Πολωνία» ποὺ φώναξε στὸν Ἀλέξανδρο ὁ Floquet (εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ὡς πρωθυπουργός, ἐπιδίωξε τὴ συμμαχία μὲ τὴ Ρωσία), καὶ ἡ ἀμηχανία γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς Κρήτης ἔφεραν αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ Ναπολέων ἦταν ἕτοιμος νὰ δεχτεῖ ὄχι μόνο τὴν ἕνωση τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἠπειροθεσσαλίας μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἀρκεῖ ἡ Ρωσία νὰ ἔδινε ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀκεραιότητα τῆς ὑπόλοιπης ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ νὰ τὸν βοηθοῦσε νὰ ἀποκτήσει τὰ σύνορα τοῦ Ρήνου. Ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος Β΄, ἐνοχλημένος ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα, ἀπὸ τὸ «ζήτω» καὶ ἔχοντας τὴ βεβαιότητα ὅτι τὸ Κρητικὸ ζήτημα δὲ θὰ ἀποτελοῦσε τὴν ἀρχὴ γιὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦν οἱ ἐθνικὲς βλέψεις τῶν σλαβικῶν λαῶν, ἀρνήθηκε νὰ συζητήσει γιὰ τὸ Ρῆνο, ἡ Γαλλία ἔπαψε νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν Κρήτη.

Οἱ Κουμουνδοῦρος καὶ Τρικούπης εἶχαν συλλάβει σωστὰ τὰ διεθνῆ δεδομένα. Γι' αὐτὸ βάση τῆς πολιτικῆς τους ἔθεσαν τὴ συνεργασία μὲ τὰ ἄλλα βαλκανικὰ κράτη. Ὁ Γεώργιος, ποὺ δυσαρεστήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ σουλτάνου στὸ Παρίσι, τὸν Ἰούλιο 1867, καὶ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις τῆς ρωσικῆς αὐλῆς, δὲν ἔβλεπε μὲ καλὸ μάτι τὴν ἑλληνοσερβικὴ συμμαχία. Γι' αὐτὸ ξαναπρόβαλε τὶς ἐπιφυλάξεις του καὶ ἀξίωσε νὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὴ συνθήκη ἡ ἡμερομηνία ποὺ τὰ δύο μέρη ὄφειλαν νὰ ἔχουν συμπληρώσει τὴν πολεμικὴ προετοιμασία τους καὶ νὰ κατοχυρωθεῖ ἡ ὑπόσχεση ὅτι τὰ δύο κράτη δὲ θὰ ἔδιναν ἀφορμὲς στὴν Πύλη. Ἡ κυβέρνηση ἐξήγησε στὸ βασιλιὰ μὲ ὑπόμνημα (7 Δεκεμβρίου 1867), ὅτι παράταση τῆς προθεσμίας μποροῦσε νὰ γίνει, «ἀλλὰ πρέπει ἡ νέα προθεσμία νὰ εἶναι ρητὴ καὶ νὰ μὴν εἶναι ἀνωτέρα τοῦ ἀπολύτως ἀναγκαίου χρόνου». Ὁ ἀγώνας τῆς Κρήτης δὲν ἄφηνε χρονικὰ περιθώρια γιὰ τὴν πολεμικὴ προετοιμασία, ἀλλὰ καὶ «ὁ ἐνταῦθα πληρεξούσιος τῆς Σερβίας [ὁ Ζάχ] ἐδήλωσεν ὅτι δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι δέχεται ἡ κυβέρνησίς του εὔλογον παράτασιν τῆς τεταγμένης προθεσμίας, ἀλλὰ προθεσμίαν ἀόριστον θεωρεῖ ὡς ἀνατρέπουσαν ἐκ βάθρων τὴν συνθήκην». Ὅσο γιὰ τὴν κοινὴ ὑπόσχεση, τὸ ὑπόμνημα σημείωσε ὅτι, ἀφοῦ ὁ ἀγώνας τῆς Κρήτης ἦταν μιὰ καθημερινὴ πρόκληση κατὰ τῆς Πύλης, τότε θὰ ἔπρεπε ἡ Ἑλλάδα νὰ διακόψει κάθε βοήθεια στοὺς Κρητικούς. Καὶ τελείωνε τὸ ὑπόμνημα: «Διαπραγματευθέντες τὴν συνθήκην ἐπεδιώξαμεν δύο τινα: εὔλογον ἀλλὰ ρητὴν προθεσμίαν πρὸς παρασκευὴν τῆς Σερβίας συγχρόνως μετὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀλληλεγγύην αὐτῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος ἐν περιπτώσει καθ' ἣν αὕτη ἤθελε προσβληθεῖ παρὰ τῆς Τουρκίας. Ματαιουμένων, διὰ τῶν τροποποιήσεων ἃς προτείνει ἡ Υ.Μ., τῶν ὅρων τούτων, ἡ συνθήκη μᾶς δεσμεύει χωρὶς νὰ μᾶς ὠφελῇ ... Καταστρεφομένης δὲ τῆς συνθήκης, καταπίπτει ὁλόκληρον τὸ σύστημα, τὸ ὁποῖον διέπει τὴν κυβερνητικὴν ἡμῶν πορείαν. Δὲν μᾶς ὑπολείπεται ἄρα ἢ νὰ παρακαλέσωμεν εὐσεβάστως τὴν Υ.Μ. ἵνα εὐδοκήσῃ ν' ἀποδεχθῇ τὴν παραίτησιν ἡμῶν».

Δὲ θέλησε ὁ Γεώργιος νὰ συγκρουσθεῖ μὲ τὸν Κουμουνδοῦρο σ' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ ὑποχώρησε. Οὔτε καὶ στὸ θέμα τῶν πολεμικῶν πιστώσεων. Τὰ πέντε νομοσχέδια ποὺ ψηφίστηκαν ἀπὸ τὴ βουλὴ στὶς 5 Δεκεμβρίου, ὁ βασιλιὰς τὰ ὑπέγραψε στὶς 16, παρόλο ποὺ ἡ κυβέρνηση στὸ μεταξὺ εἶχε παραιτηθεῖ, γιατὶ δὲν ἤθελε νὰ φανεῖ ὅτι αἰτία τῆς παραιτήσεως ἦταν ἡ ἄρνησή του νὰ συμφωνήσει στὶς πολεμικὲς προετοιμασίες. Τὰ νομοσχέδια ἔγιναν, οἱ νόμοι ΣΝΓ΄ «περὶ χορηγίας ἐκτάκτου πιστώσεως δρχ. 400.000 εἰς τὸ ὑπουργεῖον ἐσωτερικῶν» (γιὰ νὰ βοηθηθοῦν τὰ γυναικόπαιδα ἀπὸ τὴν Κρήτη), ΣΝΔ΄ «περὶ χορηγίας ἀναπληρωτικῆς πιστώσεως δρχ. 1.600.000 εἰς τὸ ὑπουργεῖον ἐσωτερικῶν» (γιὰ νὰ συγκροτηθοῦν ἐθελοντικὰ σώματα), ΣΝΕ΄ «περὶ κυρώσεως ἐκτάκτων πιστώσεων ἐκ δρχ. 1.640.000 τῆς χρήσεως 1867» (200.000 δρχ. εἶχαν διατεθεῖ στὰ γυναικόπαιδα ἀπὸ τὴν Κρήτη, 1.320.000 δρχ. γιὰ ἔκτακτες ναυτικὲς δαπάνες, γιὰ τὴν ἀγορὰ δηλαδὴ καὶ ἐξοπλισμὸ τῶν πλοίων «Μπουμπουλίνα» καὶ «Ἀμφιτρίτη», καὶ 120.000 δρχ. γιὰ ἔκτακτο ἐξοπλισμὸ τῆς «Ἑνώσεως» καὶ τῆς «Κρήτης»), ΣΝΣΤ΄ «περὶ χορηγίας ἐκτάκτου πιστώσεως ἐκ δρχ. 4.000.000 εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ναυτικῶν» (γιὰ τὴ ναυπήγηση τῶν πλοίων «Βασιλεὺς Γεώργιος» καὶ «Βασίλισσα Ὄλγα»), ΣΝΖ΄ «περὶ χορηγίας ἐκτάκτου πιστώσεως δρχ. 500.000 εἰς τὸ ὑπουργεῖον στρατιωτικῶν» (γιὰ τὴν προμήθεια πολεμικοῦ ὑλικοῦ). Πρὶν ψηφιστοῦν οἱ πιστώσεις καὶ ἐξαιτίας τους ἔγινε ἀπὸ τὶς 21 Νοεμβρίου συζήτηση στὴ βουλή, γιὰ τὴν ὅλη κυβερνητικὴ πολιτική, ποὺ ἔκλεισε τὴν 1η Δεκεμβρίου 1867, μὲ ψῆφο ἐμπιστοσύνης πρὸς τὴν κυβέρνηση. Ἑκατὸν ἑπτὰ βουλευτές, σὲ σύνολο 181, ψήφισαν τὴν κυβέρνηση, ἐγκρίνοντας πανηγυρικὰ τὴν πολιτική της.

Γιατὶ τότε παραιτήθηκε ὁ Κουμουνδοῦρος, ἀφοῦ καὶ ὁ βασιλιὰς δέχτηκε τὴν ἐξωτερικὴ πολιτική του; Ἀρνήθηκε νὰ ὑποκύψει στὴν ἀξίωση τοῦ Γεωργίου νὰ διώξει δύο ὑπουργούς, τὸ Χριστόπουλο καὶ τὸ Βότσαρη. Πίστευε ὅτι ἡ βασιλικὴ ἀξίωση ἀναιροῦσε τὸ δικαίωμα τοῦ προέδρου τῆς κυβερνήσεως νὰ ἐκλέγει ἐλεύθερα τοὺς συνεργάτες του γι' αὐτό, ὅταν οἱ δύο ὑπουργοὶ δὲν παραιτήθηκαν μὲ δική τους πρωτοβουλία, ὑπῆρξε ἀνυποχώρητος.

Γράφτηκαν πολλὰ γιὰ τὴν παραίτηση. Ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς πληροφοροῦσε τὸ Βρετανὸ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν ὅτι τὴν πτώση τοῦ Κουμουνδούρου προκάλεσε ὁ Νοβίκωφ. Ὁ Κυριακίδης γράφει ὅτι ὁ Γεώργιος «ἔπαυσε τὸ ὑπουργεῖον Κουμουνδούρου, παρέχων οὕτως ἱκανοποίησιν τῇ Ἀγγλίᾳ τῇ ἐπιμόνως αἰτησάσῃ τὴν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἀπομάκρυνσιν τοῦ φιλοπολέμου ἐκείνου ὑπουργείου». Κατὰ τὸν Καρολίδη ὁ Γεώργιος ἀξίωσε ἀπὸ τὸν Κουμουνδοῦρο «ἔνθεν μὲν νὰ μεταρρυθμίσῃ τὸ ὑπουργεῖον διὰ τῆς ἐξόδου τῶν σφόδρα φιλελευθέρων, ἔνθεν δὲ τὴν ἐπὶ τὸ εἰρηνικώτερον μεταβολὴν τοῦ προγράμματος τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ τὴν δι' εἰρηνικῆς διπλωματικῆς λύσιν τοῦ κρητικοῦ ζητήματος διὰ προικίσεως τῆς νήσου μετὰ θεσμῶν μᾶλλον ἢ ἧττον αὐτονόμων». Τέλος, ὁ Ἀσπρέας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Γεώργιος ζήτησε ἀπὸ τὸν Κουμουνδοῦρο νὰ ἀπελευθερώσει τὴν Ἤπειρο, τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Μακεδονία, λέγοντάς του ὅτι ἡ Ρωσία θὰ βοηθοῦσε τὴν Ἑλλάδα σὲ παρόμοια ἐξόρμηση, διαφορετικὰ νὰ ἐγκατέλειπε τὴν Κρήτη. Καὶ ὅταν ὁ Κουμουνδοῦρος, μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τοῦ Τρικούπη, ἀρνήθηκε νὰ ἀκολουθήσει τὴ βασιλικὴ γραμμή, καὶ ἀφοῦ «ματαίως ὁ Ρῶσος πρέσβυς Νοβικὼφ ἐπεζήτησε νὰ μεταπείσῃ τὸν Χ. Τρικούπην, ἐχρησιμοποιήθη ὡς καλὴ προσχηματικὴ διαφωνία ἡ ἀπαίτησις τοῦ Στέμματος πρὸς παῦσιν δύο ἐκ τῶν μελῶν τῆς κυβερνήσεως».

Ὅποια ἐκδοχὴ καὶ ἂν γίνει δεκτὴ γιὰ τὰ αἴτια τῆς διαφω-

νίας, τὸ δικαίωμα τῆς διαφωνίας τοῦ βασιλιᾶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει δεκτό. Σὲ κοινοβουλευτικὴ μοναρχία, ἡ κυβέρνηση ἔχει ὅλες τὶς εὐθύνες καὶ καμιὰ ὁ ἀνώτατος ἄρχοντας. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ δικαίωμά του νὰ διορίζει καὶ νὰ παύει τοὺς ὑπουργοὺς ἔχασε τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενό του ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ κυβέρνηση ἔγινε ὑπεύθυνη ἀπέναντι στὴν ἐθνικὴ ἀντιπροσωπεία καὶ ἡ διατήρησή της στὴν ἐξουσία ἐξαρτιόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ σώματος. Ἔτσι, φαίνεται περίεργο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου παραιτήθηκε στὶς 15 Δεκεμβρίου, ἐνῶ διέθετε ἄνετη πλειοψηφία στὴ βουλή. Ἡ διαφωνία τοῦ βασιλιᾶ σὲ ὁποιοδήποτε θέμα δὲν ἀποτελοῦσε δικαιολογία, γιατὶ συνιστοῦσε ρητὴ παράβαση τοῦ Συντάγματος, ποὺ δὲν τοῦ ἀναγνώριζε τέτοιο δικαίωμα.

Βραχύβια κυβέρνηση Μωραϊτίνη
Κυβέρνηση Βούλγαρη

Ὁ Γεώργιος ὅρκισε στὶς 20 Δεκεμβρίου πρόεδρο τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου τὸν Ἀριστείδη Μωραϊτίνη, ποὺ κράτησε καὶ τὸ ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης, τὸν Παναγιώτη Γιαννόπουλο ὑπουργὸ Οἰκονομικῶν, τὸν ὑποστράτηγο Σπυρομήλιο Στρατιωτικῶν, τὸν ἀντιπλοίαρχο Δημήτρη Σαχτούρη Ναυτικῶν, τὸν πρεσβευτὴ στὴν Πύλη Πέτρο Δεληγιάννη, Ἐξωτερικῶν καὶ τὸ δικηγόρο καὶ πρώην βουλευτὴ Ἰωάννη Λ. Μεσσηνέζη Ἐσωτερικῶν καὶ Παιδείας. Ἡ κυβέρνηση χαρακτηρίστηκε ἀχρωμάτιστη, ἐνῶ τὴν ἀποτελοῦσαν πολιτικὰ πρόσωπα. Ἀκόμα καὶ ὁ πρόεδρός της εἶχε πολιτευτεῖ. Ὁ Μωραϊτίνης εἶχε ἐκλεγεῖ πληρεξούσιος στὴ Β' συνέλευση καὶ πρόεδρός της ἀπὸ τὶς 9 Φεβρουαρίου ὡς τὶς 29 Ἀπριλίου 1863. Ὁ γιός του, ἀξιωματικός, εἶχε σκοτωθεῖ στὴν Κύθνο, ὡς ἐπαναστάτης κατὰ τοῦ Ὄθωνος. Ὁ Μωραϊτίνης, ποὺ σπούδασε στὸ Παρίσι νομικά, εἶχε ἀκολουθήσει, ἀπὸ τὸ 1829, τὸ δικαστικὸ στάδιο καὶ τὸ 1861 εἶχε φτάσει στὴν προεδρία τοῦ Ἀρείου Πάγου.

Ὁ βασιλιάς, ποὺ μὲ διάταγμα (21.12.1867) διέκοψε τὶς ἐργασίες τῆς γ' συνόδου γιὰ σαράντα μέρες, ἤθελε νὰ διαλύσει τὴ βουλὴ καὶ νὰ διενεργήσει νέες ἐκλογές, ἀλλὰ μὲ τὴν κυβέρνηση Μωραϊτίνη. Τὰ πολιτικὰ πρόσωπα ποὺ τὴν ἀποτέλεσαν, καὶ ἰδιαίτερα ὁ Μεσσηνέζης, ζήτησαν νὰ ἐξασφαλιστοῦν, ὅτι αὐτοὶ θὰ ἔμεναν ὑπουργοὶ καὶ μετὰ τὶς ἐκλογές. Ἐπειδὴ ὁ Γεώργιος δὲν μποροῦσε νὰ τοὺς τὸ ὑποσχεθεῖ παραιτήθηκαν καὶ ὁδήγησαν σὲ κυβερνητικὴ κρίση στὶς 25 Ἰανουαρίου 1868. Ἀμέσως δόθηκε ἡ ἐντολὴ στὸ Βούλγαρη, ποὺ τὴν ἴδια μέρα στὶς 8 τὸ βράδυ ὅρκισε τὴν τρίτη, ἐπὶ βασιλείας Γεωργίου, κυβέρνησή του. Ὁ ἴδιος κράτησε τὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, δίνοντας τὸ Ἐξωτερικῶν στὸν Πέτρο Δεληγιάννη, τὸ Στρατιωτικῶν στὸ Σπύρο Μήλιο, τὸ Παιδείας στὸν Ἀντώνιο Μαυρομιχάλη, τὸ Δικαιοσύνης στὸν πρώην δικαστικὸ Παναγιώτη Γ. Βάρβογλη, τὸ Οἰκονομικῶν στὸν κτηματία Εὐστάθιο Σίμο, τὸ Ναυτικῶν στὸν πλοίαρχο Μιλτιάδη Κανάρη, γιὸ τοῦ ναυάρχου. Μαζὶ μὲ τὴν κυβέρνηση ὁ Βούλγαρης πῆρε καὶ τὴ διάλυση τῆς βουλῆς. Νέες ἐκλογὲς θὰ διεξάγονταν ἀπὸ τὴν Πέμπτη 21 ὡς καὶ τὴν Κυριακὴ 24 Μαρτίου. Ἡ νέα βουλὴ θὰ ἄρχιζε τὶς ἐργασίες της στὶς 25 Ἀπριλίου.

Ἀλλὰ ὡσότου γίνουν οἱ ἐκλογὲς καὶ συνέλθει ἡ νέα βουλή, τὸ Κρητικὸ ζήτημα ἀξίωνε ἄμεση φροντίδα. Γι' αὐτό, στὶς 30 Ἰανουαρίου, ὁ Βούλγαρης ζήτησε ἀπὸ τὸν Γκομπινὸ καὶ τὸν Τοῦρκο πρεσβευτὴ Φωτιάδη νὰ ἀσκηθεῖ πίεση τῶν Δυνάμεων στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ὑπόθεση τῆς Κρήτης, ποὺ ἦταν καταστροφικὴ καὶ γιὰ τὴ μεγαλόνησο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Δύο μέρες ἀργότερα ὁ Βούλγαρης παρουσίασε τὸ ἴδιο αἴτημα στὸ Νοβίκωφ καὶ στὸν Ἔρσκιν. Ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση, ἡ μόνη ποὺ ἀπάντησε, ἀνέφερε ὅτι θὰ δεχόταν νὰ παίξει τὸ ρόλο ποὺ τῆς ζητήθηκε, ἂν ἦταν βέβαιη ὅτι ὁ Βούλγαρης θὰ ἔμενε στὴν ἐξουσία. Ἐπειδὴ ὅμως εἶχε πολλὲς ἀμφιβολίες γι' αὐτό, περιορίστηκε στὴ σύσταση, νὰ ἀποθαρρύνει ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση, μὲ κάθε δυνατὸ τρόπο, τοὺς ἐπαναστάτες. Ἀνάλογη σύσταση ἔκαμαν καὶ οἱ Ἄγγλοι. Ὁ Βούλγαρης τοὺς δήλωσε ὅτι ἂν οἱ Δυνάμεις δὲν ἤθελαν νὰ ἑνωθεῖ ἡ Κρήτη μὲ τὴν Ἑλλάδα, θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ ἀνακοινώσουν δημοσία. Τότε οἱ ἐπαναστάτες θὰ σταματοῦσαν τὸν ἀγώνα. Ἀλλὰ καμιὰ ἑλληνικὴ κυβέρνηση, πρόσθεσε, δὲ θὰ μποροῦσε νὰ σταθεῖ ἂν γινόταν γνωστό, ὅτι ἐκείνη εἶχε ἐνθαρρύνει ἐπέμβαση ἀπὸ τὶς προστάτιδες Δυνάμεις γιὰ νὰ πάψει ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, ὅπως χαρακτήριζε τὴν ἐπανάσταση στὴν Κρήτη ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση.

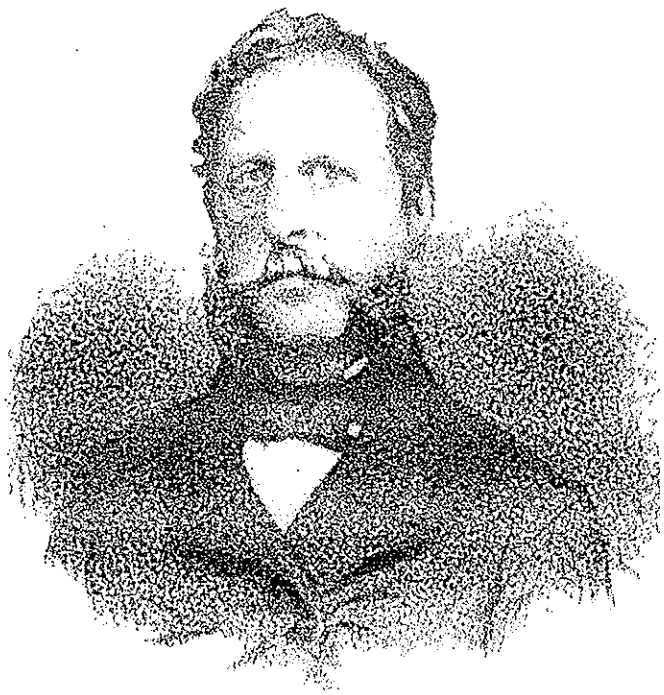

Ἡ κυβέρνηση Μωραϊτίνη ποὺ ὁρκίστηκε στὶς 20 Δεκεμβρίου 1867 παραιτήθηκε στὶς 25 Ἰανουαρίου 1868. Ἐπάνω: ὁ Ἀριστείδης Μωραϊτίνης ποὺ εἶχε διατελέσει πρόεδρος στὴ Β' Συνέλευση (1863) καὶ πρόεδρος τοῦ Ἀρείου Πάγου (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Ὁ Βούλγαρης ἤθελε νὰ ἀναλάβουν ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία τὴν εὐθύνη γιὰ τὸν τερματισμὸ τῆς ἐπαναστάσεως, ἐνῶ οἱ τρεῖς Δυνάμεις ἐπιθυμοῦσαν νὰ παίζουν τὸ δικό τους παιχνίδι, πιέζοντας, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐπιδιώξεις τους κάθε φορά, τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ σταματήσει ἢ νὰ αὐξήσει τὴ βοήθεια ποὺ ἔδινε στοὺς Κρητικούς. Ἐπιπλέον ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία, μεταφέροντας μὲ τὰ πολεμικὰ πλοῖα τους γυναικόπαιδα ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Ἑλλάδα, ἢ διακόπτοντας τὴ μεταφορά, εἶχαν ἕνα μέσο γιὰ νὰ ἐκβιάζουν καὶ τὴν Πύλη καὶ τὴν Ἀθήνα. Γι' αὐτὸ στὶς 2 Μαΐου ὁ Γκομπινὸ εἶπε στὸ Δεληγιάννη ὅτι ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση ἦταν ἀποφασισμένη νὰ μὴν ὑποτάξει στὶς ἑλληνικὲς σκοπιμότητες τὰ συμφέροντα τῆς πολιτικῆς της στὴν Ἀνατολὴ καὶ νὰ μὴν ἀποτύχει, ἐξαιτίας τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, στὸ Κρητικὸ ζήτημα.

Ἡ κυβέρνηση τότε σκέφτηκε ὅτι θὰ μποροῦσαν οἱ Κρητικοὶ νὰ ζητήσουν τὴ βρετανικὴ μεσολάβηση καὶ τοὺς συστησε νὰ στείλουν αἴτηση μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο στὴ βασίλισσα Βικτωρία. Ἡ βρετανικὴ ἀπάντηση ὅμως ἦταν ἀρνητική. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἀρνήθηκε νὰ ἐπιτρέψει στοὺς βουλευτὲς τῆς Κρήτης νὰ παρακαθήσουν στὴν ἑλληνικὴ βουλή. Ὁ Βούλγαρης, ἐκτὸς τοῦ ὅτι φοβόταν ὅτι οἱ Κρητικοὶ βουλευτὲς θὰ συντάσσονταν μὲ τὴν ἀντιπολίτευση, δὲν ἤθελε καὶ νὰ προκαλέσει τὴν Τουρκία.

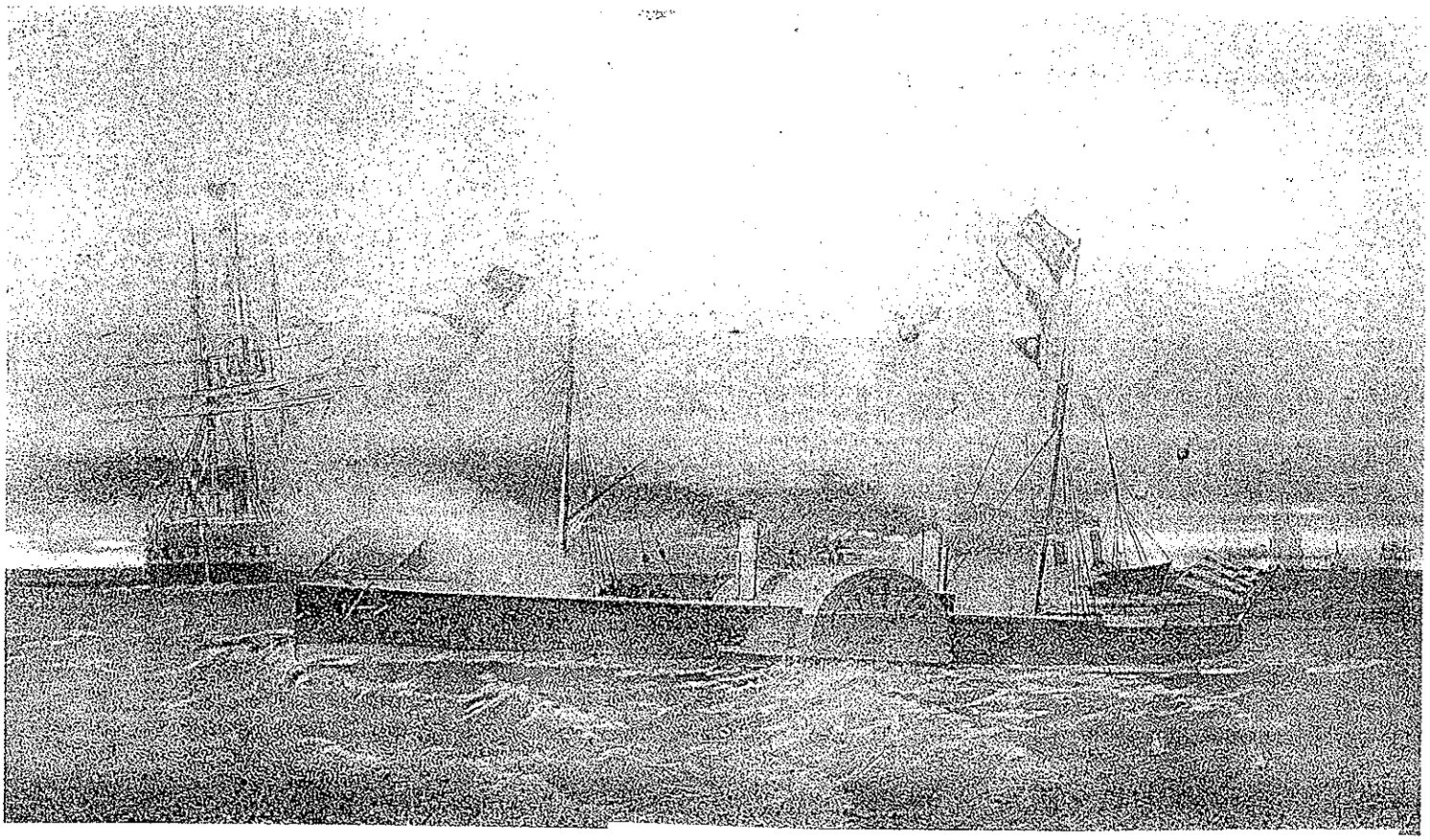

Τὸ ὀθωμανικὸ τελεσίγραφο. Ἡ ναυμαχία τῆς «Ἑνώσεως» ἔξω ἀπὸ τὴ Σύρο καὶ ἡ διακοπὴ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων

Ἡ παραπάνω ἀντιδυναστικὴ ἐκδήλωση[1] θὰ ἄφηνε ἀδιάφορο τὸ Βούλγαρη, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν ψῆφο τῆς βουλῆς, ἂν δὲ συνδυαζόταν μὲ βιαιότατες ἐπιθέσεις τῶν ἐφημερίδων ποὺ τὸν κατηγοροῦσαν ὅτι ἐγκατέλειψε τὴν Κρήτη στὴν τύχη της. Γιὰ νὰ ἀντιδράσει ἔστειλε στὴ μεγαλόνησο ἰσχυρὸ σῶμα ἐθελοντῶν μὲ ἀρχηγὸ τὸν Μανιάτη Δημ. Πετροπουλάκη, ποὺ ἔφυγε ἀπὸ τὸ Γύθειο ἔχοντας ἀξιωματικοὺς καὶ ὑπαξιωματικοὺς στὶς τάξεις του. Τὸ χειρότερο ἦταν ὅτι ὁ Βούλγαρης δὲν ἐμπόδισε νὰ γίνει διαδήλωση, ποὺ πέρασε μπροστὰ ἀπὸ τὸ μέγαρο τῆς τουρκικῆς πρεσβείας στὴν ὁδὸ Πανεπιστημίου. Οἱ διαδηλωτὲς ἔκαμαν καὶ ἐκδηλώσεις ποὺ πείραξαν τὸν Τοῦρκο πρεσβευτὴ Ἰωάννη Φωτιάδη μπέη. «Ὁ ἐνταῦθα πρέσβυς τῆς Τουρκίας», δήλωνε ὁ Πέτρος Δεληγιάννης στὶς 4 Δεκεμβρίου στὴ βουλή, «ἀπηύθυνε τρεῖς κατ' ἐπανάληψιν δριμείας διακοινώσεις εἰς τὴν κυβέρνησιν, πραγματευομένας περὶ τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν, ἰδίως τῆς ἐπιστροφῆς εἰς Κρήτην τῶν προσφύγων Κρητῶν καὶ τῆς στρατολογίας τοῦ τοῦ κ. Πετροπουλάκη». Ὁ Δεληγιάννης ἐξιστόρησε κατόπιν ὅτι οἱ πρέσβεις τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας, ὕστερα ἀπὸ εἰδοποίηση ποὺ πῆραν ἀπὸ τοὺς συναδέλφους τους στὴν Πόλη, ὅτι ἡ Πύλη θὰ ἔστελνε τελεσίγραφο στὴν Ἀθήνα, μεσολάβη-

(1) Η αντίδραση μικρής μερίδας βουλευτών στο βασιλικό διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο δόθηκε στο νεογέννητο διάδοχο του ελληνικού θρόνου ο τίτλος του δούκα της Σπάρτης

σαν γιὰ νὰ βρεθεῖ ἕνας τρόπος διακανονισμοῦ· ὅτι ἀφοῦ συμβουλεύτηκε καὶ τοὺς πρεσβευτὲς τῆς Αὐστρίας, τῆς Πρωσσίας καὶ τῆς Ἰταλίας, «ἡ κυβέρνησις ἐπέδωκεν εἰς τοὺς τρεῖς πρώτους διακοίνωσιν ὁμοιόμορφον, διὰ τῆς ὁποίας μὲ ὕφος βεβαίως μετριοπαθέστατον καὶ τὸ ὁποῖον ὁ σεβασμὸς ὁ ὀφειλόμενος πρὸς τὰς εὐεργέτιδας δυνάμεις καὶ ἡ ἀβροφροσύνη ἀπήτει εἰς τὴν προκειμένην περίστασιν, ἀνελάβομεν νὰ παραστήσωμεν τὴν θέσιν τῶν διαφόρων ζητημάτων καὶ νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ἡμεῖς πράττομεν ὅ,τι εἶναι πρέπον νὰ πράξωμεν καὶ αἱ φερόμεναι μορφαὶ καὶ αἰτιάσεις ἐκ τῆς Πύλης εἶναι ἀνυπόστατοι».

Ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση, ποὺ ἤθελε νὰ κλείσει τὸ Κρητικὸ ζήτημα, ἀγνόησε τὰ διαβήματα τῶν πρεσβευτῶν καὶ ἔστειλε τελεσίγραφο, ποὺ δόθηκε στὶς 29 Νοεμβρίου. Μὲ αὐτὸ ἡ Πύλη ζητοῦσε: α) νὰ διαλυθοῦν ὅλα τὰ ἐθελοντικὰ σώματα ποὺ εἶχαν σχηματιστεῖ στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ ἐμποδιστεῖ ὁ σχηματισμὸς νέων, β) νὰ ἀφοπλιστοῦν τὰ καταδρομικὰ ποὺ πήγαιναν στὴν Κρήτη, ἢ,τουλάχιστον, νὰ τοὺς κλειστοῦν τὰ ἑλληνικὰ λιμάνια, γ) νὰ ἐπιτραπεῖ στοὺς Κρητικοὺς ποὺ βρίσκονταν στὴν Ἑλλάδα ὡς πρόσφυγες νὰ γυρίσουν στὴν Κρήτη καὶ νὰ τοὺς δοθεῖ κάθε συμπαράσταση ἂν κανένας προσπαθοῦσε νὰ τοὺς ἐμποδίσει, δ) νὰ τιμωρηθοῦν ὅσοι ἦταν ἔνοχοι γιὰ ἐπίθεση ἐναντίον Ὀθωμανῶν στρατιωτῶν καὶ νὰ ἀποζημιωθοῦν οἱ οἰκογένειες τῶν θυμάτων, ε) νὰ ἀκολουθήσει μελλοντικὰ ἡ Ἑλλάδα διαγωγὴ σύμφωνη μὲ τὶς συνθῆκες καὶ τὸ διεθνὲς δίκαιο.

Τρεῖς μέρες ἀργότερα, τουρκικὰ πλοῖα κτύπησαν ἑλληνικὸ σκάφος καὶ μπῆκαν στὸ λιμάνι τῆς Σύρου. Ὁ Αὔγουστος Κάρολος Χόβαρτ πασάς,τρίτος γιὸς τοῦ τρίτου κόμη τοῦ Buckinghamshire, πλωτάρχης στὸ βρετανικὸ ναυτικό, μίσθωνε τὶς ὑπηρεσίες του στὸ τουρκικό, ποὺ τὸν προβίβασε στὸ βαθμὸ τοῦ ὑποναυάρχου. Ὁ Χόβαρτ, μὲ ναυαρχίδα τὴ φρεγάτα τῶν 50 κανονιῶν «Χουδαβενδικιάρ», ἦταν ἀρχηγὸς τῆς τουρκικῆς μοίρας ποὺ εἶχε ἀποκλείσει τὴν Κρήτη καὶ φιλοδοξοῦσε νὰ συλλάβει τὴν «Ἕνωσιν». Ἐπειδὴ στὰ Κρητικὰ νερὰ ἐπανειλημμένα τοῦ διέφυγε, τὴν περίμενε ἔξω ἀπὸ τὴ Σύρο. Ἡ «Ἕνωσις» εἶχε φύγει γιὰ τὴν Κρήτη στὶς 23 Νοεμβρίου. Ἀπὸ κεῖ πῆγε στὸ Γύθειο, ξαναγύρισε στὴ μεγαλόνησο καὶ ἀφοῦ εἶχε διατρέξει 1.600 μίλια γύριζε στὸ λιμάνι του. Πέρασε τὴ νύχτα στὴν Πάρο καὶ στὶς 6 τὸ πρωί, στὶς 2 Δεκεμβρίου, ξεκίνησε γιὰ τὴ Σύρο. Σὲ λίγο εἶδε δύο τουρκικὰ καράβια νὰ τῆς κλείνουν τὸ δρόμο. Τὸ ἕνα ἦταν τὸ «Ἰτζεδδίν», αὐτὸ ποὺ κτύπησε τὸ «Ἀρκάδι». Ἀμέσως ἄνοιξε ταχύτητα γιὰ νὰ τοὺς ξεφύγει. Τὰ τουρκικὰ ὅμως ἄρχισαν τὸν κανονιοβολισμό. Ἡ «Ἕνωσις» ἀπάντησε καὶ μὲ ἕνα βλῆμα της προκάλεσε ζημιὲς στὸν ἀριστερὸ τροχὸ τοῦ «Ἰτζεδδίν» ποὺ ἔχασε ταχύτητα. Ὁ Χόβαρτ πλησίασε καὶ ἑτοιμάστηκε νὰ κτυπήσει μὲ τὰ κανόνια τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς φρεγάτας του. Ὁ πλοίαρχος τῆς «Ἑνώσεως» Ν. Σουρμελὴς ἔκανε στροφὴ γιὰ νὰ μὴ δώσει ἐπιφάνεια, ἐνῶ ἐξακολούθησε νὰ βάλλει μὲ τὰ πυροβόλα τῆς πρύμνης του, κατορθώνοντας νὰ κτυπήσει δυὸ φορὲς τὸ «Χουδαβενδικιὰρ» καὶ προκαλώντας σύγχυση στὸ τουρκικὸ πλήρωμα. Ὡσότου ὁ Χόρβατ ἀποκτήσει ξανὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ πλοίου του, ἡ «Ἕνωσις» κατάφερε νὰ μπεῖ στὸ λιμάνι τῆς Σύρου καὶ νὰ ἀγκυροβολήσει, πίσω ἀπὸ τὴν αὐστριακὴ κανονιοφόρο «Βάλλ», χωρὶς νὰ ἔχει πάθει τὴν παραμικρὴ ζημιά.

Ὁ Χόβαρτ δὲν δείλιασε. Μπῆκε καὶ αὐτὸς στὸ λιμάνι ἀξιώνοντας ἀπὸ τὸ νομάρχη Κυκλάδων τελεσιγραφικὰ νὰ τοῦ παραδώσει τὴν «Ἕνωσιν», διαφορετικὰ θὰ χρησιμοποιοῦσε βία. Οἱ πρόξενοι ὅμως τῶν μεγάλων Δυνάμεων τοῦ διαμήνυσαν ὅτι στὴ Σύρο ὑπῆρχαν πολλὰ εὐρωπαϊκὰ συμφέροντα. Καὶ ὁ κυβερνήτης τῆς «Βάλλ» τὸν εἰδοποίησε ὅτι θὰ τὸν κτυποῦσε ἂν πείραζε τὴν «Ἕνωσιν». Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀντίδραση αὐτή, ὁ Χόβαρτ ἔστειλε ἐπιστολὴ στὸ νομάρχη καὶ τοῦ ζητοῦσε νὰ κρατήσει τὴν «Ἕνωσιν», τὴν ὁποία χαρακτήριζε σὰν πειρατικὸ πλοῖο, ὥσότου δικαστεῖ ἡ ὑπόθεση. Μόλις οἱ ξένοι πρεσβευτὲς στὴν Ἀθήνα ἔμαθαν τὶ ἔγινε στὴ Σύρο, ἔστειλαν ἐκεῖ τὸ γαλλικὸ πολεμικὸ «Forbin» ποὺ βρισκόταν στὸν Πειραιά, ἐξουσιοδοτώντας τὸν κυβερνήτη του νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸ Χόβαρτ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ λιμάνι, ἐνῶ ταυτόχρονα καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἔστειλε στὴ Σύρο τὸ πολεμικὸ «Ἑλλάς».

Τὸ «Forbin» ἔφτασε στὴ Σύρο στὶς 4 Δεκεμβρίου τὸ πρωί, καὶ ὁ κυβερνήτης του ἔπεισε τὸ Χόβαρτ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ λιμάνι. Ἔτσι, ὅταν τὸ μεσημέρι τῆς ἴδιας μέρας κατέπλευσε τὸ «Ἑλλάς», διαπίστωσε ὅτι ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Σύρου περιπολοῦσαν τὸ «Χουδαβενδικιάρ», τὸ «Ἰτζεδδὶν» καὶ τὸ «Ροζίνι», τρίτο τουρκικὸ πολεμικὸ ποὺ ἤρθε γιὰ ἐνίσχυση. Ὁ Χόβαρτ, μόλις εἶδε τὴν «Ἑλλάδα», ἔγραψε στὸν κυβερνήτη του ζητώντας νὰ κατάσχει τὴν «Ἕνωσιν». Ὁ κυβερνήτης, πλωτάρχης Γ. Σταματέλλος, τοῦ ἀπάντησε ὅτι τὸ θέμα ἐξεταζόταν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση καὶ γι' αὐτὸ ξέφευγε ἀπὸ τὴν ἁρμοδιότητά του.

Ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπάντηση, ἡ μοίρα τοῦ Χόβαρτ, ποὺ ἐνισχύθηκε μὲ ἑπτὰ ἀκόμα πολεμικά, συνέχισε τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Σύρου, ποὺ ἦταν τὸ μεγαλύτερο τότε ἑλληνικὸ λιμάνι καὶ οἱ εἰσπράξεις του ἀπὸ δασμοὺς ἀντιπροσώπευαν σημαντικὸ ποσοστὸ στὰ ἔσοδα τοῦ ἑλληνικοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει. Οἱ δικαστικὲς ἀρχὲς Σύρου δέχτηκαν ἀγωγὴ τοῦ Χόβαρτ κατὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀτμοπλοϊκῆς ἑταιρίας καὶ ὁ νομάρχης ὑποσχέθηκε μὲ ἐπιστολή του ὅτι ἡ «Ἕνωσις» θὰ ἔμενε στὸ λιμάνι, ὥσπου νὰ τελειώσει ἡ δίκη. Ἔτσι, στὶς 9 Ἰανουαρίου 1869 ὁ Χόβαρτ ἔλυσε τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Σύρου.

Στὸ μεταξὺ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση εἶχε ἀπορρίψει τὸ τουρκικὸ τελεσίγραφο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διακοποῦν οἱ διπλωματικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἡ Πύλη παράλληλα εἶχε ἀποφασίσει νὰ διώξει ὅλους τοὺς Ἕλληνες ὑπηκόους ἀπὸ τὰ ἐδάφη της, νὰ κλείσει τὰ λιμάνια της στὰ ἑλληνικὰ πλοῖα καὶ νὰ σταματήσει τὶς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγὲς ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες. Ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη, μὴν ἔχοντας ἄλλη ἐκλογή, ἀποφάσισε νὰ ἑτοιμαστεῖ γιὰ πόλεμο. Παρουσίασε, στὶς 6 Δεκεμβρίου, νομοσχέδιο γιὰ νὰ ζητήσει πιστώσεις ἀπὸ 100 ἑκατ. δραχμές, ἐξουσιοδότηση γιὰ νὰ συνάψει δάνειο καὶ ἐξουσιοδότηση γιὰ ἔκτακτη στρατολογία καὶ ναυτολογία.

Μὲ ἀφορμὴ τὸ νομοσχέδιο ὁ Δεληγιώργης, στὶς 7 Δεκεμβρίου, ἐξέθεσε ἀξιομνημόνευτες ἀπόψεις. «Τὰ μέτρα», εἶπε, «τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ ψηφίσωμεν προϋποθέτουν τὸν πόλεμον μεταξὺ Τουρκίας καὶ Ἑλλάδος, ἀλλ' ὁ πόλεμος οὗτος, κατὰ τὰς διεθνεῖς συνθήκας, εἶναι ἀπηγορευμένος, διότι καὶ τῆς Ἑλλάδος ἡ ἀκεραιότης καὶ τῆς Τουρκίας εἶναι ὑπὸ ἐγγύησιν, ἐνῶ αἱ τύχαι τοῦ πολέμου εἶναι μὲν ἄγνωστοι, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν ἀκεραιότητα προσβάλλουν». Σὲ δυὸ μόνο περιπτώσεις, συνέχισε ὁ Δεληγιώργης, μπορεῖ νὰ πολεμήσουν οἱ δύο χῶρες. Πρῶτο, οἱ μεγάλες Δυνάμεις ἔχουν ἔρθει σὲ ρήξη μεταξύ τους, δεύτερο, οἱ μεγάλες Δυνάμεις ἀφήνουν τὴν Τουρκία καὶ τὴν Ἑλλάδα νὰ μονομαχήσουν καὶ ἔπειτα ἐπεμβαίνουν γιὰ νὰ ἐμποδίσουν κάθε κατάκτηση. Ἐξάλλου, πρόσθεσε, «ἡ Τουρκία εἶναι ἐπικράτεια ἑτεροκίνητος» καὶ ἀπομένει νὰ ἐξακριβωθεῖ μὲ τὴν ὑποκίνηση τίνος διέκοψε τὶς διπλωματικὲς σχέσεις μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Δεληγιώργης κατόπιν κάλεσε τοὺς συναδέλφους του νὰ θυμηθοῦν ὅτι ἡ Γαλλία εἶχε προτείνει νὰ ἑνωθεῖ ἡ Κρήτη μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἄλλη δύναμη συνέδεε τὴν ἕνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν αὐτονομία τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ σύνδεση ἔκαμε τὴ Δύση νὰ ὀπισθοδρομήσει. Καὶ ρώτησε: «Διατηρεῖ ὁ Βορρᾶς τὰς αὐτὰς ἰδέας ἐπὶ τοῦ κρητικοῦ ζητήματος; Ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχῃ συνδεδεμένον τὸ ζήτημα τῆς Κρήτης μετὰ τοῦ ζητήματος τῆς αὐτονομίας τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἢ δὲν ἐξακολουθοῦν αἱ ἄλλαι δυνάμεις νὰ ἀποκρούουν τὰς προτάσεις τοῦ Βορρᾶ;».

Ἡ βουλὴ ἐνέκρινε τὸ νομοσχέδιο καὶ τὸν προϋπολογισμὸ καὶ ἡ κυβέρνησή μὲ διάταγμα ἀπὸ10 Δεκεμβρίου κήρυξε τελειωμένη τὴν ἔκτακτη σύνοδο ποὺ ἄρχισε στὶς 8 Νοεμβρίου. Τὰ ἔξοδα τοῦ κράτους γιὰ τὴ χρήση τοῦ 1868 θὰ ἦταν 32.990.129 δρχ. Ἀπὸ αὐτὰ 8.454.250 δρχ. ἦταν γιὰ τὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν καὶ 2.053.300 δρχ. γιὰ τὸ ὑπουργεῖο Ναυτικῶν. Τὰ ἔσοδα θὰ ἀνέβαιναν σὲ 33.508.000 δρχ. Στὶς 31 Δεκεμβρίου, ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη μὲ τὴν ἐξουσιοδότηση ποὺ τῆς ἔδωσε ἡ βουλή, πῆρε δάνειο 21 ἑκατομμύρια δραχμὲς ἀπὸ τὶς τράπεζες Ἐθνικὴ καὶ Ἰονική. Σὲ ἀντάλλαγμα ἐπέβαλε τὴν ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία στὰ τραπεζογραμμάτια ποὺ οἱ δυὸ τράπεζες ἐξέδιδαν.

Διάσκεψη στὸ Παρίσι

«Στὸ τέλος τοῦ 1868 παραλίγο νὰ ἐκραγεῖ ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος», γράφει ὁ Anderson στὸ βιβλίο του «The Eastern Question», «ἐπειδὴ συνεχιζόταν ἡ ἀποστολὴ τῶν Ἑλλήνων ἐθελοντῶν στὴν Κρήτη. Τὸ Δεκέμβριο διακόπηκαν οἱ διπλωματικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς δυὸ χῶρες καὶ ἡ Πύλη ἀπείλησε νὰ διώξει ὅλους τοὺς Ἕλληνες ὑπηκόους ἀπὸ τὰ ἐδάφη της. Ἀλλὰ οἱ δυνάμεις, κουρασμένες ἀπὸ τὴν ὅλη ὑπόθεση καὶ περιφρονώντας τὸ ἴδιο Ἕλληνες καὶ Τούρκους, ἦταν ἀποφασισμένες νὰ ἐμποδίσουν τὸν πόλεμο. Στὶς 2 Ἰανουαρίου 1869 (ν.ἡ), ὅταν ἡ ἐξέγερση στὴν Κρήτη ἔπνεε τὰ λοίσθια, ὁ Ναπολέων κάλεσε, ὕστερα ἀπὸ ὑπόδειξη τοῦ Βίσμαρκ, σὲ διάσκεψη στὸ Παρίσι τὶς μεγάλες δυνάμεις καὶ τὴν Πύλη». Προσκλήθηκαν, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ Ἑλλάδα, μονάχα οἱ χῶρες ποὺ εἶχαν ὑπογράψει τὴ συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ τοῦ 1856.

Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Γαλλία στὰ τέλη τοῦ 1868 δὲν ἦταν πολὺ καλές. Ὁ Ἀλέξ. Ραγκαβὴς ποὺ μετατέθηκε ἀπὸ τὴν Οὐάσιγκτον στὸ Παρίσι, ὕστερα ἀπὸ τὴν παραίτηση τοῦ Θεόδ. Δηλιγιάννη, ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα, γιὰ νὰ ἐπιδώσει τὰ διαπιστευτήριά του, στὶς 20 Νοεμβρίου, τρεῖς μῆνες μετὰ τὸν ἐρχομό του στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα. Προηγουμένως ὁ Γάλλος ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Λεονὲλ μαρκήσιος ντὲ Μουτιέ, τοῦ διαμαρτυρήθηκε ἔντονα γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Πετροπουλάκη στὴν Κρήτη. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Μουτιέ, καὶ ὡς πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Πύλη καὶ ὡς ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1866, δὲν εὐνοοῦσε τὶς ἑλληνικὲς θέσεις στὸ Κρητικὸ ζήτημα, γιατὶ τὶς θεωροῦσε ἀσυμβίβαστες μὲ τὰ γαλλικὰ συμφέροντα, ἀκόμα καὶ ὅταν ἐξασφάλιζε τὴ ρωσικὴ συμπαράσταση στὶς γαλλικὲς διεκδικήσεις. Ὁ Μουτιὲ εἶχε προσωπικὰ ἐνδιαφέροντα στὴν Τουρκία, ὅπου ἀνακατεύτηκε σὲ ἐπιχείρηση καπνῶν. Στὰ τέλη ὅμως Νοεμβρίου ἀρρώστησε βαριὰ καὶ τὸν διαδέχτηκε ὁ Κάρολος - Αὐγουστίνος μαρκήσιος Λαβαλέτ, ποὺ εἶχε διατελέσει πρεσβευτὴς στὴν Πετρούπολη. Καὶ αὐτὸς ἀνέλαβε νὰ ὀργανώσει τὴ διάσκεψη. Ὅταν ὁ Ραγκαβὴς τὸν ρώτησε ποιοὺς στόχους θὰ εἶχε, τοῦ ἀπάντησε ὅτι θὰ ὑποχρέωνε τὴν Ἑλλάδα νὰ ἀκολουθήσει «διαγωγὴν σύμφωνον πρὸς τὰ καθήκοντα τοῦ διεθνοῦς δικαίου». Καὶ τοῦ πρόσθεσε ὅτι ἦταν ἀμφίβολο ἂν θὰ καλοῦσαν καὶ τὴν Ἑλλάδα. Ὕστερα ὅμως ἀπὸ παρέμβαση τῆς Ρωσίας, ἀποφασίσθηκε νὰ προσκληθεῖ καὶ ἡ Ἑλλάδα, ἀλλὰ μόνο μὲ συμβουλευτικὴ ψῆφο. Σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐκδοχή, ἡ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδος μὲ λιγότερα δικαιώματα ἀπὸ τὴν Τουρκία ἀποφασίσθηκε, γιὰ νὰ ἐμποδισθεῖ ὁ Ἕλληνας ἀντιπρόσωπος νὰ μιλήσει καὶ γιὰ ἄλλα θέματα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τουρκικὸ τελεσίγραφο καὶ τὴν ἑλληνικὴ βοήθεια στοὺς Κρητικοὺς ἐπαναστάτες. Τελικά, ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη ἀποφάσισε νὰ μὴν πάρει μέρος στὴ διάσκεψη ἡ Ἑλλάδα. Ἔτσι, στὶς 28 Δεκεμβρίου 1868, ὁ Ραγκαβὴς διάβασε μιὰ σύντομη δήλωση, ποὺ ἐξηγοῦσε ὅτι ἡ χώρα του δὲ μποροῦσε νὰ δεχτεῖ τὴ μειονεκτικὴ μεταχείρισή της καὶ γι' αὐτὸ δὲν θὰ ἀντιπροσωπευόταν στὸ συνέδριο. Ἡ διάσκεψη μὲ τηλεγράφημα ζήτησε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ ἀνακαλέσει τὴν ἀπόφασή της. Συγχρόνως, ἀξίωσε ἀπὸ τὴν Πύλη νὰ σεβασθεῖ τὸ status quo ὅσο θὰ διαρκοῦσαν οἱ ἐργασίες τῆς διασκέψεως, ποὺ ὁρίστηκε νὰ συνεδριάζει κάθε τρεῖς μέρες. Στὶς 4 Ἰανουαρίου ἡ διάσκεψη, ἀφοῦ πῆρε καταφατικὴ ἀπάντηση ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ ἀρνητικὴ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, διατύπωνε τὴν ἀπόφαση - δήλωσή της. Τὰ κύρια σημεῖα της ἦταν: Α) Ἡ ἑλληνική, ὅπως καὶ ὅλες οἱ κυβερνήσεις, θὰ ἔπρεπε νὰ υἱοθετήσει ὁρισμένες ἀρχὲς στὴν πολιτική της, ποὺ θὰ ἱκανοποιοῦσαν τὸ σουλτάνο γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ θὰ τὸν καθησύχαζαν γιὰ τὸ μέλλον. Οἱ ἀρχὲς αὐτὲς ἦταν: 1) Ἡ ἀπαγόρευση τῆς συγκροτήσεως στὸ ἔδαφός της ἀνταρτικῶν ὁμάδων, ποὺ θὰ εἶχαν σκοπὸ νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῆς Τουρκίας. 2) Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ ἐξοπλισμοῦ στὰ λιμάνια της πλοίων ποὺ θὰ ἐνίσχυαν μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο ἐξεγέρσεις ποὺ θὰ σημειώνονταν σὲ σουλτανικὰ ἐδάφη. Β) Ἡ διευκόλυνση τῆς ἐπιστροφῆς στὴν Κρήτη τῶν οἰκογενειῶν ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσαν νὰ γυρίσουν. Γ) Ὁ καθορισμὸς ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ δικαστήρια τῶν ἀποζημιώσεων ποὺ ἔπρεπε νὰ πληρωθοῦν στοὺς Ὀθωμανοὺς ὑπηκόους ποὺ ζημιώθηκαν. Δ) Ἡ δήλωση θὰ γνωστοποιόταν στὴν κυβέρνηση τῶν Ἀθηνῶν.

Οἱ ἑπτὰ (Γαλλία, Ἀγγλία, Αὐστρία, Ρωσία, Πρωσσία, Ἰταλία, Πύλη) δὲν ἦταν βέβαιοι ὅτι οἱ Ἕλληνες θὰ συμμορφώνονταν μὲ τὴν ἀπόφασή τους, παρόλο ποὺ ὁ Ραγκαβὴς τὴν εἶχε ἐγκρίνει. (Ὁ ἴδιος μάλιστα ἰσχυρίστηκε ὅτι τὴν εἶχε καὶ συντάξει.) Γι' αὐτὸ ὁ Λαβαλὲτ ἔστειλε στὴν Ἀθήνα τὸν κόμη Βαλέφσκη, ποὺ ἔφερνε, μαζὶ μὲ τὴν ἀπόφαση, ἐπιστολὴ τοῦ Ναπολέοντα πρὸς τὸ βασιλιὰ καὶ δική του πρὸς τὸν Ἕλληνα συνάδελφό του. Στὴν τελευταία ὁρίζε προθεσμία μιᾶς ἑβδομάδας, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ παραδινόταν ἡ ἀπόφαση στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση γιὰ τὴν ἀποδοχή της. Ὁ ἔκτακτος ἀπεσταλμένος ἔφτασε στὶς 26 Ἰανουαρίου καὶ ἀμέσως ἔδωσε στὸν Πέτρο Δεληγιάννη τὸ «πρωτόκολλον τοῦ συνεδρίου», ὅπως τὸ ἀποκαλοῦσαν οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς. Τὴν ἄλλη μέρα παρουσιάστηκε στὸ βασιλιὰ καὶ τοῦ ἔδωσε τὸ γράμμα τοῦ Ναπολέοντα. Ὁ Γεώργιος εἶχε πάρει κιόλας γράμμα τοῦ τσάρου, μὲ σύσταση νὰ δεχτεῖ τὴν ἀπόφαση τοῦ Παρισιοῦ. Τοῦ ἦταν δύσκολο νὰ συμμορφωθεῖ. Πρῶτα, γιατὶ ὁ λαὸς τῆς πρωτεύουσας τὸν ἀπειλοῦσε ὅτι θὰ ἔχει τὴν τύχη τοῦ Ὄθωνος ἂν ὑποχωροῦσε· δεύτερο, γιατὶ οἱ φιλέλληνες ἔστελναν μηνύματα καὶ ἔγραφαν ἄρθρα ποὺ ἐνίσχυαν τὴν ἀδιαλλαξία· τρίτο, γιατὶ ὁ Βούλγαρης δὲν ἤθελε μὲ κανέναν τρόπο νὰ διακινδυνεύσει τὴ δημοτικότητά του. Γι' αὐτὸ καὶ παραιτήθηκε ὅταν ὁ βασιλιὰς προσπάθησε νὰ πείσει τοὺς ἄλλους πολιτικούς, δείχνοντάς τους τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ναπολέοντα καὶ τοῦ τσάρου.

Ὑποχώρηση τῆς Ἑλλάδος. Κυβέρνηση Θρ. Ζαΐμη

Ὁ βασιλιὰς κάλεσε τὸ Δεληγιώργη καὶ τὸ Ζαΐμη καὶ τοὺς ζήτησε νὰ σχηματίσουν κυβέρνηση συνεργασίας. Ὁ πρῶτος ἀρνήθηκε. Τὴν ἐντολὴ πῆρε μόνος ὁ δεύτερος πού, στὶς 2 μ.μ. τῆς 22 Ἰανουαρίου, λίγες ὧρες μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Βούλγαρη, παρουσίασε στὸ βασιλιὰ κατάλογο ὑπουργῶν καὶ τοὺς ὅρους του, ποὺ ἦταν: α) νὰ διαλύσει τὴ βουλή, β) νὰ ἔχει ἀπόλυτη ἐλευθερία στὶς κινήσεις του, γ) νὰ διατυπώσει παρατηρήσεις στὸ πρωτόκολλο. Ὁ Γεώργιος δὲν φάνηκε πρόθυμος νὰ ὑποκύψει στὸ Ζαΐμη καὶ ἀνακάλεσε τὴν ἐντολή. Τὴν ἔδωσε στὸ Σπύρο Βαλαωρίτη, ποὺ δὲ βρῆκε ὑπουργούς. Τὸ ἴδιο ἔπαθε καὶ ὁ Μωραϊτίνης, ἐνῶ ὁ Γεώργιος Ράλλης ἀρνήθηκε τὴν ἐντολή. Ἔτσι, στὶς 24 Ἰανουαρίου ξανακάλεσε τὸ Ζαΐμη, ποὺ ὅρκισε κυβέρνηση τὴν ἑπομένη μὲ τὴν ἀκόλουθη σύνθεση: Θρασύβουλος Ζαΐμης, βουλευτὴς Καλαβρύτων, πρόεδρος τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν, Ἀθανάσιος Πετσάλης, βουλευτὴς Ξηροχωριοῦ, δικηγόρος, Δικαιοσύνης, Σκαρλάτος Σοῦτσος, βουλευτὴς Ἀττικῆς, ὑποστράτηγος, Στρατιωτικῶν, Ἀνδρέας Αὐγερινός, βουλευτὴς Ἠλείας, πρώην δημόσιος ὑπάλληλος, Οἰκονομικῶν, Δημήτριος Σαράβας, βουλευτὴς Οἰτύλου, πρώην ἀρεοπαγίτης, Παιδείας, Δημήτριος Τριγγέτας, βουλευτὴς Πυλίας, συνταγματάρχης, Ναυτικῶν, Θεόδωρος Δηλιγιάννης, πολιτευτὴς Γορτυνίας, πρώην δημόσιος ὑπάλληλος, Ἐξωτερικῶν.

Ἡ νέα κυβέρνηση δημοσίευσε ἀμέσως μετὰ τὴν ὁρκωμοσία της διακήρυξη στὸ λαό. Μὲ αὐτή, ἀφοῦ γνωστοποιοῦσε τὶς ἀπαιτήσεις ποὺ διατύπωνε τὸ «πρωτόκολλον» καὶ ὑπογράμμιζε ὅτι μονάχα μιὰ μέρα ἀπέμενε ἀπὸ τὴν προθεσμία ποὺ ὅρισε ἡ διάσκεψη γιὰ τὴν ἀποδοχή του, δήλωνε ὅτι «ὅσον λυπηρὰ καὶ ἂν εἶναι διὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ παραδοχὴ τῶν δύο τούτων ὅρων, δὲν δεσμεύει τὸ μέλλον αὐτῆς, οὐδ' ἀντιστρατεύεται κατὰ τῶν προσδοκιῶν της». Καὶ ἐξηγοῦσε ὅτι ἡ ἀδιαλλαξία θὰ ὁδηγοῦσε σὲ πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία, τὸν ὁποῖο ἡ χώρα μας δὲ μποροῦσε νὰ κάμει, γιατὶ οὔτε στρατό, οὔτε στόλο διέθετε καὶ ἡ «Εὐρώπη σύμπασα δυσμενὴς καταφαίνεται πρὸς πᾶσαν διατάραξιν τῆς εἰρήνης». Γι' αὐτὸ καὶ τὴν ἴδια μέρα ἔστειλε στὸν Λαβαλὲτ διακοίνωση μὲ τὴ δήλωση ὅτι ἡ Ἑλλά-

Στὶς 24 Ἰανουαρίου 1869 ὁ βασιλιὰς Γεώργιος ἀνέθεσε στὸ Θρ. Ζαΐμη ἐντολὴ σχηματισμοῦ κυβερνήσεως. Ἐπάνω: ὁ Θρ. Ζαΐμης, γόνος τῆς οἰκογενείας τῶν προυχόντων τῶν Καλαβρύτων, ἀνώτερος δημόσιος ὑπάλληλος καὶ ἀργότερα πολιτικὸς μὲ σημαντικὴ δράση κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου. Διατήρησε στὴν πολιτική του καριέρα τὴν εὐσυνειδησία ἑνὸς καλοῦ δημόσιου λειτουργοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴ συντηρητικότητα ποὺ χαρακτήριζε τὸν κλάδο (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

δα δεχόταν τὶς ἀποφάσεις τῆς διασκέψεως. Ἡ ἑλληνικὴ ἀπάντηση διαβάστηκε, στὶς 6 Φεβρουαρίου, στὴ διάσκεψη, ποὺ ἀποφάσισε νὰ ἀποκατασταθοῦν ἀμέσως οἱ διπλωματικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Πύλη. Ὁ Ζαΐμης, μιλώντας στὴ βουλή, εἶπε ὅτι ὅταν σχημάτισε κυβέρνηση δὲ βρῆκε οὔτε ἐπανάσταση στὴν Κρήτη, οὔτε συμμαχίες, οὔτε μέσα ἄμυνας καὶ ἐπιθέσεως. Δὲν ὑπῆρχε ἀπολύτως τίποτε, τόνισε. Γι' αὐτό, πρόσθεσε, ἡ κυβέρνηση, μὲ τὸ νὰ δετχεῖ τὸ «πρωτόκολλον», ὅπως τῆς ὑποδείκνυαν ὅλοι οἱ πρέσβεις μας, «δύναται μετὰ τοῦ θάρρους, μετὰ τοῦ ὁποίου ἄλλοτε ὡμίλει ὁ ἔνδοξος ρήτωρ τῆς Ρώμης, νὰ εἴπῃ : '"Ὀρκίζομαι ὅτι ἔσωσα τὴν πατρίδα μου"'». Συνεχίζοντας ἀποκάλυψε ὅτι ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀποφύγει νὰ διακόψει τὶς διπλωματικὲς σχέσεις, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Ρωσίας στὴν Πόλη Νικολάου Παύλοβιτς Ἰγνάτιεφ. «Δεχθεῖτε, εἶπε πολλάκις ὁ κ. Ἰγνάτιεφ, τὴν ἀρχὴν τοῦ τελεσιγράφου, φιλονεικήσατε τὰς βάσεις του, χρονοτριβήσατε περὶ αὐτὰς καὶ θέλετε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον κερδίσει πολὺν καιρόν... Ἡ γλῶσσα τῶν πρέσβεων τῶν δυτικῶν δυνάμεων ἦτο ταχυτέρα καὶ εἶναι περιττὸν νὰ τὴν ἀναφέρω... Ἀπέναντι τοιούτων συμβούλων, τί ἔπραξε τὸ ὑπουργεῖον τοῦ 1868; Ὥθησεν εἰς τὴν διακοπὴν τῶν σχέσεων, ἥτις ἐπήνεγκε τὴν σύνοδον τῶν Παρισίων καὶ τὸ πρωτόκολλον, τὸ ὁποῖον μετ' ὀδύνης ἠναγκάσθημεν νὰ ὑπογράψωμεν».

Οἱ ἐκλογὲς τοῦ 1869

Στὶς 17 Μαρτίου 1869 ὁ Ζαΐμης διέλυσε τὴ βουλὴ τῆς Β΄ περιόδου, ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμα χρονίσει, καὶ προκήρυξε ἐκλογὲς ποὺ θὰ ἄρχιζαν τὴν Παρασκευὴ 16 Μαΐου καὶ θὰ τελείωναν τὴ Δευτέρα 19 Μαΐου. Ἡ καινούρια βουλή, τῆς Γ΄ περιόδου, θὰ ἄρχιζε τὶς ἐργασίες της στὶς 5 Ἰουνίου. Ὁ Ζαΐμης θὰ μποροῦσε νὰ κυβερνήσει, δίχως βουλή, ὡς τὶς 10 Δεκεμβρίου, ἂν ἤθελε. Ἀλλὰ δὲν ἤθελε. Μὲ τὴν προκήρυξη ποὺ δημοσίευε τὴ μέρα ποὺ ὁρκίστηκε ἡ νέα κυβέρνηση ὑποσχόταν ρητὰ ὅτι θὰ προκήρυσσε γρήγορα ἐκλογές, γιὰ νὰ πεῖ ὁ λαὸς ἐλεύθερα τὴ γνώμη του γιὰ ὅσα συνέβησαν, καὶ γιὰ νὰ μπορέσει ἡ κυβέρνηση νὰ ἐκθέσει στὴν καινούρια ἀντιπροσωπεία σὲ ποιὰ κατάσταση βρῆκε τὶς ἔνοπλες δυνάμεις τῆς χώρας, καθὼς καὶ τὴ διπλωματικὴ καὶ πολεμικὴ προπαρασκευὴ γενικά.

Ὁ Θρασύβουλος Ζαΐμης, γιὸς τοῦ Ἀνδρέα, γεννήθηκε στὶς 29 Ὀκτωβρίου 1822 στὰ Καλάβρυτα. Μεγάλωσε στὴν Ἀθήνα, ὅπου τελείωσε τὸ γυμνάσιο. Ὕστερα φοίτησε στὴ Νομικὴ σχολή. Ἀφοῦ πῆρε τὸ πτυχίο του πῆγε στὸ Παρίσι, τὸν Αὔγουστο 1843, γιὰ μεταπτυχιακὲς σπουδές. Ὑποστήριξε διατριβὴ μὲ θέμα τὴν παρακαταθήκη καὶ τὴ μεσεγγύηση καὶ τέλος τὸ 1847 γύρισε στὴν Ἀθήνα. Ἕνα χρόνο ἀργότερα διορίστηκε τμηματάρχης β΄ στὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1850 μετατέθηκε στὸ ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν καὶ προβιβάστηκε σὲ τμηματάρχη α΄. Τρεῖς μῆνες ἀργότερα ἐκλέχθηκε βουλευτὴς στὰ Καλάβρυτα, χωρὶς νὰ ἔχει τὴ νόμιμη ἡλικία. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ὑπῆρχαν ἐπίσημα στοιχεῖα ποὺ θὰ ἀποδείκνυαν τὴν ἔλλειψη νομιμότητας, ἡ ἐκλογή του δὲν ἀκυρώθηκε. Στὶς 4 Δεκεμβρίου 1854 ἐκλέχθηκε πρόεδρος τῆς βουλῆς γιὰ μιὰ σύνοδο καὶ στὶς 29 Μαΐου 1859 διορίστηκε ὑπουργὸς Παιδείας στὴν κυβέρνηση τοῦ Ἀθ. Μιαούλη. Τὸν Ἰανουάριο 1860 ἀνέλαβε καὶ τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, ἀλλὰ παύθηκε στὶς 18 Ἀπριλίου, γιατὶ διαφώνησε μὲ τὸν Ὄθωνα, ποὺ ἀξίωνε νὰ πληρωθεῖ ὁ πατέρας του γιὰ ἕνα δάνειο τῆς Βαυαρίας στὴν Ἑλλάδα ποὺ εἶχε συμψηφιστεῖ στὸ μεγάλο τῶν 60 ἑκατ. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ἡ βουλὴ μὲ ψήφους 62 κατὰ 50 τὸν ἀνάδειξε στὶς 30 Ὀκτωβρίου πρόεδρό της. Ὁ Ὄθων ὅμως ἐξοργίστηκε καὶ τὴ διέλυσε. Στὶς νέες ἐκλογὲς οὔτε ὁ Ζαΐμης οὔτε πολλοὶ ἀπὸ ὅσους τὸν ψήφισαν βγῆκαν βουλευτές. Ἔτσι, βρέθηκε στὴν ἀντιθωνικὴ παράταξη.

Ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν στὴν προσωρινὴ κυβέρνηση ὁ Ζαΐμης, μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ πῆγε στὴ Δανία γιὰ νὰ προσφέρει τὸ ἑλληνικὸ στέμμα στὸ Γεώργιο, ὑπουργὸς ξανὰ Ἐσωτερικῶν στὴν κυβέρνηση Κ. Κανάρη (5/3 - 16/4/1864), ἔκτακτος ἀπεσταλμένος στὴν Κέρκυρα γιὰ νὰ παραλάβει τὰ Ἑπτάνησα ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους, σύμβουλος ἐπικρατείας καὶ ξανὰ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν στὶς δύο κυβερνήσεις Δεληγιώργη τοῦ 1865, ἐκλέχθηκε βουλευτὴς στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1868.

Ὁ Ζαΐμης δὲ διακρίθηκε ἰδιαίτερα ὡς πολιτικός, μολονότι τὰ προσόντα του δὲν ἦταν λίγα. Τὸν χαρακτήριζε ἡ μετριοπάθεια καὶ ἡ συνέπεια. Διέθετε ὀρθὴ κρίση καὶ ἀφοσίωση στοὺς θεσμούς. Χωρὶς νὰ εἶναι ρήτορας, μιλοῦσε καλά, μὲ σαφήνεια, λιτότητα καὶ συντομία. Συντηρητικὸς ἀπὸ παράδοση δὲν μποροῦσε νὰ ἀναλάβει πρωτοβουλίες ριζοσπαστικές. Περιοριζόταν σὲ προτάσεις γιὰ μεταρρυθμίσεις, ποὺ θὰ βελτίωναν τὸν κρατικὸ μηχανισμὸ καὶ τὴν ἀποδοσή του. Δὲν κατόρθωσε νὰ τὶς ἐπιβάλει. Ἡ παρουσία του στὴν ἑλληνικὴ πο-

λιτικὴ σκηνή, παρόλο ποὺ κράτησε τριάντα ὁλόκληρα χρόνια, δὲ συγκίνησε. Γιατὶ ὁ Ζαΐμης ἔμεινε ὡς τὸ τέλος τῆς σταδιοδρομίας του ἕνας καλὸς δημόσιος λειτουργός, ἕτοιμος νὰ προστατεύει τὸ δημόσιο ἀπὸ κάθε παράνομη ἐπέμβαση. Ἀνῆκε στὴν κατηγορία τῶν παραγόντων ἐκείνων ποὺ εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία κάθε πολιτεύματος. Αὐτὸ τὸ ἀπέδειξε· καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἔκαμε τὶς ἐκλογές. Κράτησε ἀπόλυτη ἀμεροληψία, ἀποφεύγοντας καὶ ὑποψηφίους νὰ προτείνει καὶ συνδυασμοὺς νὰ καταρτίσει. Συνάμα ὑποχρέωσε τὶς ἀρχὲς νὰ μείνουν ἀμέτοχες στὴν ἐκλογικὴ μάχη. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ βουλὴ τῆς Γ΄ περιόδου ἦταν ἡ πιὸ ἀντιπροσωπευτική.

Τὴν ἀποτελοῦσαν 186 βουλευτές, γιατὶ ὁ Ἀλ. Κουμουνδοῦρος ἐκλέχθηκε σὲ δύο περιφέρειες, Μεσσήνη καὶ Οἰτυλο. Τριάντα τρεῖς ἐκλέγονταν γιὰ πρώτη φορὰ καὶ δεκατρεῖς ἀπὸ αὐτοὺς καὶ γιὰ τελευταία. Ἑξήντα τέσσερις ἦταν μέλη σὲ βουλὲς τοῦ Ὄθωνος, καὶ πέντε οἱ Δ. Βούλγαρης (Ὕδρα), Ἀθ. Γρηγοριάδης (Τριφυλία), Ἰάκ. Παξιμάδης (Τῆνος), Δημ. Χατζίσκος (Φθιώτιδα), Δημ. Χρηστίδης (Σύρος), διατέλεσαν γερουσιαστές. Ἔτσι, τὰ 34,94% τῆς βουλῆς εἶχαν ὀθωνικὲς καταβολές. Τὸ ποσοστὸ ἀνεβαίνει σὲ 42,76% ἂν ἡ ἀναλογία ἀναζητηθεῖ μὲ βάση τοὺς 152 βουλευτὲς ποὺ ἀνέδειξαν οἱ παλιὲς ἐπαρχίες. Ἑβδομήντα τέσσερις ἦταν στὴ Β΄ συνέλευση, ἑξήντα ἐνιὰ στὴ βουλὴ τοῦ 1865 καὶ ὀγδόντα ἕξι στὴ βουλὴ τοῦ 1868. Πενήντα ἀπὸ τοὺς 86 δὲν ἦταν στὴ βουλὴ τοῦ 1865 καὶ τριάντα τρεῖς ἀπὸ τοὺς 69 δὲν ἦταν στὴ βουλὴ τοῦ 1868. Δεκατρεῖς ἀπὸ τοὺς 74 δὲν ἦταν σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες βουλές.

Ποιὲς πολιτικὲς τάσεις ἐκπροσωποῦσαν οἱ 186 ; Εἶναι ἀπόλυτα φανερὸ ὅτι οἱ πρόκριτοι στὴ βουλὴ τοῦ 1869 ἀκολούθησαν γραμμὴ παράλληλη μὲ τὴ βασιλική. Τρεῖς πρόεδροι ἐκλέχθηκαν στὴ διάρκεια τῆς περιόδου : ὁ Δημήτριος Χρηστίδης στὶς 12 Ἰουλίου 1869, μὲ ψήφους 96 κατὰ 67 ποὺ πῆρε ὁ Σωτήριος Σωτηρόπουλος γιὰ τὴν πρώτη σύνοδο. Ὁ Κωνσταντῖνος Λομβάρδος στὶς 17 Δεκεμβρίου 1870 μὲ ψήφους 129, χωρὶς ἀντίθετη, ἀλλὰ μὲ 9 λευκές· ὁ Δημήτριος Χατζίσκος στὶς 25 Ὀκτωβρίου 1871 μὲ ψήφους 78 κατὰ 48 τοῦ Εὐθ. Κεχαγιᾶ, 14 τοῦ Κωνσταντίνου Νικοδήμου καὶ 12 λευκές. Ἡ τελευταία ψηφοφορία εἶναι ἡ πιὸ χαρακτηριστική. Ὁ Κεχαγιᾶς ὑποστηρίχτηκε ἀπὸ τὸν Κουμουνδοῦρο ποὺ βρισκόταν στὴν κυβέρνηση ἀπὸ τὶς 3 Δεκεμβρίου 1870 καὶ πῆρε 48 ψήφους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθεῖ κυβερνητικὴ κρίση καὶ νὰ ξανάρθει στὴν ἐξουσία ὁ Ζαΐμης, ἀλλὰ μὲ λιγότερους ὀπαδούς. Οἱ 96 εἶχαν γίνει 78, ἐνῶ οἱ 67 τῆς ἀντιπολιτεύσεως ἀνέβηκαν σὲ 74. Μπορεῖ νὰ βγεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ 78 ἦταν ζαϊμικοί; Ὄχι, γιατὶ ὁ Ζαΐμης δὲν μπόρεσε οὔτε πρὶν οὔτε ἀργότερα νὰ ἀποκτήσει ἀξιόλογη ὁμάδα βουλευτῶν. Οἱ 78 ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ πίστευαν ὅτι ἔπρεπε νὰ στηρίζουν τὶς κυβερνήσεις ποὺ ἤθελε ὁ βασιλιάς. Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὴ δεύτερη καὶ στὴν τρίτη ψηφοφορία εἶναι ἀποκαλυπτική. Προσθέτοντας τὶς 78 τοῦ Χατζίσκου στὶς 48 τοῦ Κεχαγιᾶ ἔχουμε ἄθροισμα 126, τρεῖς λιγότερους ἀπὸ τὶς ψήφους ποὺ πῆρε ὁ Λομβάρδος.

Ἡ τελευταία ψηφοφορία, στὶς 27 Δεκεμβρίου 1871, ἔδινε ἀποτέλεσμα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀναιρεῖ τὸ παραπάνω συμπέρασμα. Ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη, ποὺ τὴν ὑποστήριζε ὁ Κουμουνδοῦρος, καὶ εἶχε σχηματισθεῖ γιὰ νὰ ἐνεργήσει νέες ἐκλογές, πῆρε 69 ψήφους καὶ οἱ ἀντίπαλοί της 74. Οἱ πρόκριτοι δηλαδὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσουν τὴ βασιλικὴ γραμμὴ ἢ ἀπουσίασαν ἀπὸ τὴν ψηφοφορία ἢ συντάχθηκαν μὲ τὶς ὁμάδες Δεληγιώργη καὶ Ζαΐμη. Αὐτὸ σήμαινε πὼς δὲν ἦταν πιστοὶ στὸ βασιλιὰ σὲ κάθε περίπτωση. Ἡ ἀπάντηση θὰ ἦταν καταφατική, ἂν ἡ συμμαχικὴ κυβέρνηση ἦταν προϊὸν τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ Γεωργίου, ἐνῶ ἦταν τοῦ πατέρα του ποὺ ἔτυχε νὰ βρίσκεται τὶς μέρες ἐκεῖνες στὴν Ἀθήνα καὶ θέλησε νὰ μεταφέρει στὴ χώρα μας τὸ θεσμὸ τῶν συμμαχικῶν κυβερνήσεων ποὺ καρποφοροῦσε στὴ δική του. Καὶ ὅτι δὲ συμπαθοῦσε τὴ λύση ἀποδείχτηκε μὲ τὴν ἀπόλυση τοῦ Βούλγαρη στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου 1872, παρόλο ποὺ ἡ «συντροφική», ὅπως χαρακτηρίστηκε, κυβέρνηση εἶχε κερδίσει τὶς ἐκλογές, ποὺ διενεργήθηκαν στὶς 26-29 Φεβρουαρίου 1872.

ΤΟ ΕΛΛΗΝΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Στὴ δεκαετία 1860-1870 οἱ Ἕλληνες βρέθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀντιμέτωποι μὲ ἕνα χριστιανικὸ βαλκανικὸ ἔθνος, τοὺς Βουλγάρους. Ἐπιφανειακὰ ἡ διαμάχη ἐμφανιζόταν ὡς ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἀφοροῦσε τὴν ἵδρυση βουλγαρικῆς ἐκκλησίας, ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο. Στὴν οὐσία ὅμως ἐπρόκειτο γιὰ ἐθνικὴ διένεξη μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴ μελλοντικὴ κυριαρχία στὶς ὀθωμανικὲς κτήσεις τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, καὶ ἐνῶ οἱ διαπραγματεύσεις στὴν Κωνσταντινούπολη μεταξὺ κληρικολαϊκῶν ἐκπροσώπων προσέκρουαν στὴν ἄκαμπτη ἀδιαλλαξία καὶ τῶν δύο πλευρῶν, στὶς διαφιλονικούμενες ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας Ἕλληνες καὶ Βούλγαροι ἀλληλοϋποβλέπονταν. Δὲν ἦταν μάλιστα σπάνιες οἱ περιπτώσεις, κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ τοπικὲς ἐκκλησιαστικὲς διαφορὲς κατέληγαν σὲ ἀνοικτὲς συγκρούσεις τῶν ἀντιπάλων ἐθνικῶν κοινοτήτων. Ἀφορμὴ ἔδιναν συνήθως ὁ διορισμὸς ἑλληνόφωνου ἐπισκόπου σὲ καθαρὰ βουλγαρόφωνους ἢ ἀκόμα καὶ σὲ μικτὴ περιφέρεια, ἡ χρήση τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας στὴ θεία λειτουργία, καὶ κυρίως οἱ περιοδεῖες

στὴν ὕπαιθρο τῶν ἐπισκόπων γιὰ τὴ συγκέντρωση τῆς ἀρχιερατικῆς εἰσφορᾶς.

Ὅπως ἦταν φυσικὸ οἱ τοπικὲς αὐτὲς διενέξεις γίνονταν ἀντικείμενο εὐρείας καὶ πολλὲς φορὲς μονόπλευρης προβολῆς ἀπὸ τὰ μέσα δημοσιότητας τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Βουλγάρων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καλλιεργήθηκε σιγὰ σιγὰ τὸ μίσος μεταξὺ τῶν δύο ἐθνοτήτων, μίσος ποὺ ἐπηρέασε ἀρνητικὰ τὴν πατροπαράδοτη ἀλληλεγγύη ποὺ ἀνέκαθεν συνέδεε τοὺς Ἕλληνες μὲ τοὺς ὁμοθρήσκους καὶ τὸ ἴδιο καταπιεζόμενους λαοὺς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀντίδραση τῶν Ἑλλήνων αὐξανόταν ὅσο γινόταν ἀντιληπτὸ ὅτι τὰ αἰτήματα τῶν Βουλγάρων ἔβρισκαν τὴ θερμὴ ὑποστήριξη τῶν Ρώσων. Εἶναι γεγονὸς ὅτι στὴ δεκαετία 1860-1870 ἡ συμπαράσταση τῆς Ρωσίας πρὸς τοὺς Βουλγάρους γινόταν ὁλοένα πιὸ αἰσθητή. Στὴν ἀρχὴ περιοριζόταν στὸν τομέα τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καὶ εἶχε τὴ μορφὴ ἄρθρων στὸ ρωσικὸ Τύπο, δημόσιων ὁμιλιῶν, συλλογῆς χρημάτων καὶ παροχῆς ὑποτροφιῶν. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἀνάλογο ἐνδιαφέρον ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνει καὶ τὸ ἐπίσημο ρωσικὸ κράτος. Οἱ ἐνέργειες τῶν Ρώσων προκαλοῦσαν στοὺς Ἕλληνες τὴν ὑπόνοια, ποὺ βαθμηδὸν ἔγινε βεβαιότητα, ὅτι τὸ βουλγαρικὸ ἐθνικὸ κίνημα δὲν ἦταν αὐτοδύναμο ἀλλὰ ἑτερόφωτο· ὅτι πίσω ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῶν Βουλγάρων ἐθνικιστῶν, λαϊκῶν καὶ κληρικῶν, γιὰ ἐθνικὴ ἐκκλησία, κρύβονταν οἱ ἐπεκτατικὲς βλέψεις τῆς Ρωσίας. Στὰ μάτια τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ πολλῶν Εὐρωπαίων οἱ βλέψεις αὐτὲς ταυτίζονταν μὲ τὶς διακηρύξεις τῶν πανσλαβιστῶν.

Πανσλαβισμὸς

Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ κίνημα τῶν πανσλαβιστῶν ἐμφανίσθηκε στὴ Ρωσία στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Τὶς ρίζες του ὅμως τὶς βρίσκουμε στὴν κίνηση τῶν σλαβόφιλων, μιὰ κίνηση μὲ ἰδεολογικὸ - πολιτιστικὸ ὑπόβαθρο, ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴ Ρωσία στὴν περίοδο 1830-1860, σὰν ἀντίρροπο ρεῦμα στοὺς «δυτικόφιλους», τοὺς ὑποστηρικτὲς δηλαδὴ τῶν ἰδεῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Βαθιὰ προσηλωμένοι στὴν Ὀρθοδοξία καὶ στὴ «Μητέρα Ρωσία», οἱ σλαβόφιλοι εἶχαν ὡς βασικό τους μέλημα τὴν οἰκονομικὴ ἀνόρθωση τῆς Ρωσίας. Πίστευαν ὅτι μόνο μιὰ ἰσχυρὴ καὶ εὐημεροῦσα Ρωσία θὰ μποροῦσε νὰ βοηθήσει τοὺς ὑπόδουλους σλαβικοὺς λαοὺς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς Αὐστρο - Οὐγγαρίας.

Ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. οἱ διάφορες θεωρίες καὶ διακηρύξεις γιὰ ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στοὺς σλαβικοὺς λαοὺς δὲν εἶχαν μετουσιωθεῖ σὲ δόγμα τῆς ρωσικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἄλλωστε καὶ οἱ γνώσεις τῶν Ρώσων γιὰ τοὺς φυλετικὰ συγγενικούς τους λαοὺς ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀρκετὰ περιορισμένες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο οἱ Ρῶσοι πολέμησαν μὲ σύνθημα τὴν ἀπελευθέρωση ὅλων τῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν, ὄχι μόνο τῶν Σλάβων.

Μετὰ τὴν ἥττα τῶν Ρώσων παρατηρήθηκε μιὰ σταδιακὴ ἀναθεώρηση τῶν σχέσεων καὶ τῆς θέσεως τῆς Ρωσίας ἀπέναντι στοὺς ἄλλους σλαβικοὺς λαούς. Τὸ 1858 μὲ ἔγκριση τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου Β΄ ἱδρύθηκε στὴ Μόσχα ἡ Σλαβικὴ Φιλανθρωπικὴ Ἐπιτροπή. Μέσα σὲ μιὰ δεκαετία ἀνάλογες ἐπιτροπὲς ἱδρύθηκαν στὴν Πετρούπολη, στὴν Ὀδησσὸ καὶ στὸ Κίεβο. Σκοπός τους ἦταν ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἐξύψωση, καθὼς καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν ὑπόδουλων Σλάβων. Ἀπόστολοι τῶν ἐπιτροπῶν αὐτῶν περιόδευαν στὰ Βαλκάνια, καὶ ἰδιαίτερα στὴ Βουλγαρία, προσπαθώντας νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοπικοὺς παράγοντες. Παράλληλα προσκαλοῦνταν στὴ Ρωσία νέοι Βούλγαροι, μὲ ὑποτροφίες τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως. Ἀπὸ τοὺς νέους αὐτοὺς θὰ ἀναδειχθοῦν ἀργότερα οἱ πρωτεργάτες τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ μελλοντικοῦ βουλγαρικοῦ κράτους.

Στὴ δεκαετία μετὰ τὴ λήξη τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου ἡ ἰδέα γιὰ τὴ χειραφέτηση τῶν ὑπόδουλων Σλάβων, καθὼς καὶ γιὰ τὸ μεσσιανικὸ ρόλο τῆς Ρωσίας, διαδόθηκε εὐρύτατα καὶ ἀπέκτησε ὀπαδοὺς σὲ ὅλες τὶς τάξεις τῆς ρωσικῆς κοινωνίας. Ἀκόμα

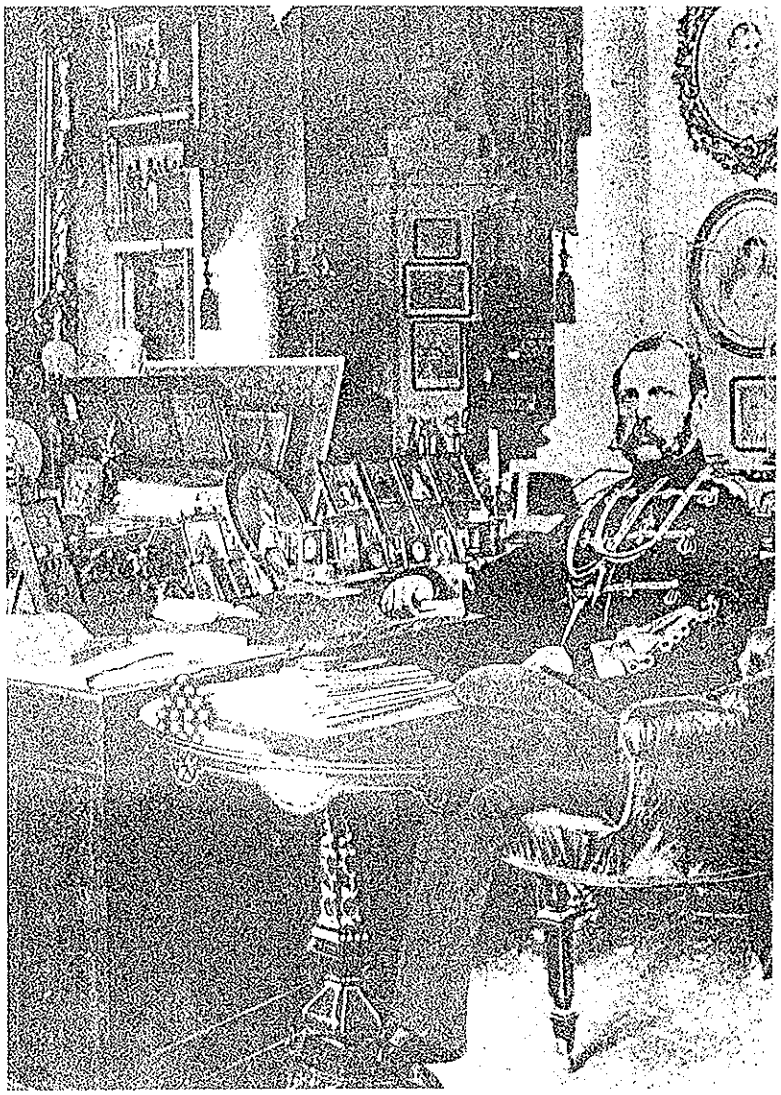

Μετὰ τὴν ἥττα τῶν Ρώσων στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο σημειώθηκε σταδιακὴ σύσφιγξη τῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας μὲ τοὺς σλαβικοὺς λαούς. Ἐπάνω: ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος Β΄, ὁ ὁποῖος εὐνόησε τὸν «πανσλαβισμὸ» καὶ ὡς συντηρητικὸ πολιτιστικὸ κίνημα ἀλλὰ καὶ ὡς μέσο προωθήσεως τῶν ρωσικῶν συμφερόντων στὴ Βαλκανική.

καὶ μέλη τῆς τσαρικῆς Αὐλῆς γίνονταν ὀπαδοί της. Διάφοροι διανοούμενοι καὶ πολιτικοὶ προσέδωσαν στὸ θεολογικὸ καὶ ἀνθρωπιστικὸ περιεχόμενο τῆς ἰδεολογίας τῶν σλαβόφιλων ἔντονη ἐθνικιστικὴ χροιὰ καὶ τὴν συστηματοποίησαν σὲ πρόγραμμα πολιτικῆς δράσεως. Ὁ πανσλαβισμὸς ὡς ἰδέα εἶχε γεννηθεῖ. Τὸ 1867 ὀργανώθηκε στὴ Μόσχα Σλαβολογικὴ Ἐθνογραφικὴ Ἔκθεση, ποὺ οὐσιαστικὰ ἦταν ἕνα ἐθνολογικὸ συνέδριο. Ἐπιδίωξή της ἦταν ἡ συγκέντρωση στὴ ρωσικὴ μεγαλούπολη ἐκπροσώπων ὅλων τῶν σλαβικῶν λαῶν καὶ ἡ προβολὴ τῶν ἐπιτευγμάτων καὶ προβλημάτων τους στὸ ρωσικὸ κοινό, καθὼς καὶ ἡ ὑπογράμμιση τῆς φυλετικῆς συγγένειας ὅλων τῶν Σλάβων μὲ τὸ ρωσικὸ ἔθνος.

Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι οἱ ἐκδηλώσεις, ποὺ συνδυάσθηκαν μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκθέσεως, προκάλεσαν πολὺ μεγαλύτερη ἐντύπωση στὶς διάφορες εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες παρὰ στοὺς ἴδιους τοὺς Ρώσους καὶ τοὺς Σλάβους ἀδελφούς. Καὶ αὐτό, γιατὶ πίσω ἀπὸ τὰ κηρύγματα τῆς σλαβικῆς συναδελφώσεως καὶ ἀλληλεγγύης ξεπρόβαλλε ἕνα κίνημα ποὺ ἀπειλοῦσε ἄμεσα

Ὁ Ρῶσος διπλωμάτης Νικολάι Ἰγνάτιεφ προσπάθησε νὰ ἐφαρμόσει στὰ Βαλκάνια μὲ πρακτικὸ πνεῦμα τὴν πολιτικὴ τοῦ «πανσλαβισμοῦ», ἀποφεύγοντας τὴν ἀκραία θέση τῶν ἰδεολόγων τοῦ κινήματος (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

τὴν ἀκεραιότητα τῆς Αὐστρο - Οὐγγαρίας καὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἔμμεσα τὴν ἰσορροπία δυνάμεων στὴν κεντρικὴ καὶ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη.

Τὸ πανσλαβιστικὸ κίνημα ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ ἐκφράζει τὴ ρωσικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἀκόμα καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν θεωρητικῶν τοῦ πανσλαβισμοῦ δὲ συμφωνοῦσαν μεταξύ τους. Ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ δραστήριους πανσλαβιστές, ὁ Ἰβὰν Ἀξάκωφ, κήρυττε ὅτι ἡ Ρωσία εἶχε θεία ἀποστολὴ νὰ ἀπελευθερώσει ἀπὸ τὸν ξένο θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ ζυγὸ τοὺς ἀδελφοὺς Σλάβους. Ἡ Ὀρθοδοξία, κατὰ τὸν Ἀξάκωφ, ἦταν ἡ βάση τοῦ πολιτισμοῦ καὶ οἱ ὀρθόδοξοι Σλάβοι οἱ πιστότεροι ἐκφραστές της. Ὅπως ἡ Ρωσία δὲν μποροῦσε νὰ μεγαλυνθεῖ χωρὶς τὸ σλαβισμό, ἔτσι καὶ ὁ σλαβισμὸς ἦταν ἀδιανόητος χωρὶς τὴ Ρωσία.

Ὁ Ἀξάκωφ δὲν προσδιόριζε μὲ σαφήνεια πῶς θὰ ἐφαρμόζονταν στὴν πράξη οἱ ἰδέες του. Τὴν ἀσάφεια αὐτὴ ἀνέλαβαν νὰ ἐξηγήσουν ἄλλοι πανσλαβιστὲς μὲ πρακτικότερο πνεῦμα. Δύο ἀπὸ αὐτοὺς ἀξίζουν ἰδιαίτερη μνεία : ὁ στρατιωτικὸς Ροστισλὰβ Φαντέγιεφ καὶ ὁ διπλωμάτης Νικολάι Ἰγνάτιεφ. Σύμφωνα μὲ τὸν Φαντέγιεφ, ἡ λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος καὶ ἡ λύτρωση τῶν Σλάβων θὰ ἐπιτυγχανόταν μόνο μὲ πόλεμο καὶ ἐπαναστάσεις. Ὁ κύριος ἀντίπαλος ἦταν ἡ Αὐστρία. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Σλάβων τῆς Αὐστρο - Οὐγγαρίας θὰ ἦταν εὐκολότερη ἡ ἀπελευθέρωση τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς. Ἡ Ρωσία θὰ ἀναδεικνυόταν ἔτσι σὲ ὑπερδύναμη, ἀφοῦ θὰ ἡγοῦνταν μιᾶς τεράστιας συνομοσπονδίας σλαβικῶν χωρῶν. Στὴ συνομοσπονδία αὐτὴ θὰ μποροῦσαν νὰ προσκληθοῦν οἱ Ἕλληνες μὲ δέλεαρ τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἤπειρο καὶ τὰ νησιά, καθὼς καὶ οἱ Ρουμάνοι μὲ ἐδαφικὲς παραχωρήσεις στὴν Τρανσυλβανία.

Ἀπὸ τὴν πλευρά του ὁ Ἰγνάτιεφ, εὐφυὴς διπλωμάτης καὶ ρεαλιστὴς πολιτικὸς ὅπως ἦταν, συμφωνοῦσε σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ τὸν Φαντέγιεφ· προεῖχε ὅμως ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν Δαρδανελλίων ἀπὸ τοὺς Ρώσους. Δὲν εἶχε ὁ Ἰγνάτιεφ ρομαντικὲς προκαταλήψεις γιὰ τὴν «ἱερὴ ἀποστολὴ» τῆς Ρωσίας στὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑπόδουλων Σλάβων ἀδελφῶν. Πίστευε, ὅμως, ὅτι ἀπελευθερωμένοι οἱ Σλάβοι θὰ βοηθοῦσαν τὰ ρωσικὰ στρατηγικὰ συμφέροντα στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη.

Ἀπὸ ὅλους ὅμως τοὺς πανσλαβιστές, ἐκεῖνος ποὺ συστηματοποίησε καλύτερα τὴ «Μεγάλη Ἰδέα» τοῦ πανσλαβισμοῦ ἦταν ὁ Νικολάι Ντανιλέφσκυ. Καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ Φαντέγιεφ, πίστευε ὅτι μόνο μὲ τὸν πόλεμο θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ Σλάβοι πολιτικὰ καὶ ἐθνικά. Τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση θὰ ἀκολουθοῦσε ἡ σύσταση τῆς Σλαβικῆς Ὁμοσπονδίας ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Ρωσίας, μὲ συμμετοχὴ καὶ τῶν Ἑλλήνων, Ρουμάνων καὶ Οὐγγρων. Μαγνήτης στὴν πραγματοποίηση τοῦ ὀνείρου αὐτοῦ θὰ ἦταν ἡ πρωτεύουσα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν Ὀθωμανῶν σουλτάνων : ἡ Κωνσταντινούπολη — τὸ «Τσάριγκραντ» τῶν Σλάβων.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἰδέες εἶχαν πλέον ἀρχίσει νὰ ἀποκρυσταλλώνονται κατὰ τὴν περίοδο 1870-1875. Δὲν ἀποτελοῦσαν βέβαια ἀκόμα τὴν ἐπίσημη ρωσικὴ πολιτική, ἐντούτοις οἱ πανσλαβιστὲς καὶ τὰ κηρύγματά τους ἀποκτοῦσαν ὁλοένα καὶ περισσότερη ἐπιρροὴ μέσα στὴ ρωσικὴ κοινωνία, στὸ στρατό, στὴν κυβέρνηση, ἀκόμα καὶ στὴν Αὐλή. Αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη ἑνὸς ἀνήσυχου ἐθνικισμοῦ μὲ ἔντονες ἐπεκτατικὲς τάσεις ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ προκαλεῖ ἀνησυχίες στὸ ἐξωτερικό. Ἰδιαίτερη εὐαισθησία ἔδειχναν οἱ ἄμεσα ἀπειλούμενες γειτονικὲς αὐτοκρατορίες — Αὐστρο - Οὐγγαρία, ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία — καὶ οἱ Δυνάμεις ἐκεῖνες — ὅπως ἡ Μεγάλη Βρετανία — ποὺ ἦταν ἀντίθετες στὴν κάθοδο τῶν Ρώσων πρὸς τὴ Μεσόγειο. Ταυτόχρονα οἱ διασυνδέσεις τοῦ πανσλαβιστικοῦ κινήματος μὲ τοὺς ἐθνικιστικοὺς κύκλους τῶν βαλκανικῶν σλαβικῶν λαῶν προκαλοῦσαν ἀνάλογες ἀντιδράσεις στοὺς μὴ σλαβικοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς. Γιὰ τοὺς λαοὺς αὐτοὺς τὸ ἐνδεχόμενο νὰ περιληφθοῦν μελλοντικὰ σὲ μιὰ γιγαντιαία ὁμοσπονδία ἐλεγχόμενη ἀπὸ τοὺς Σλάβους θὰ σήμαινε τὸν ἐθνικὸ καὶ πολιτιστικό τους ἀφανισμό. Ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἡ πανσλαβιστικὴ ἀπειλὴ ἔπαιρνε συγκεκριμένη μορφὴ γιατὶ ταυτιζόταν μὲ τὸν ἀναπτυσσόμενο βουλγαρικὸ ἐθνικισμὸ καὶ τὰ αἰτήματα τῶν Βουλγάρων γιὰ ἀνεξάρτητη Ἐκκλησία καὶ ἔλεγχο τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας. Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη, πρὶν ἀναλύσουμε τὸν ἑλληνοβουλγαρικὸ ἀνταγωνισμό, νὰ ἐξετάσουμε τὶς ἰδιομορφίες τῆς γενέσεως τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικισμοῦ. Γιατὶ εἶναι βέβαια ἀναμφισβήτητο ὅτι πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ συνέβαλαν σημαντικὰ τὰ κηρύγματα καὶ οἱ ἐνέργειες τῶν Ρώσων πανσλαβιστῶν. Ἀλλά, ὅπως μαρτυροῦν τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε σήμερα στὴ διάθεσή μας, ἡ ἐπίδραση τοῦ πανσλαβισμοῦ δὲν ἔπαιξε ρόλο ἀποκλειστικοῦ καταλύτη τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικισμοῦ, ὅπως πιστευόταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὑπῆρχαν ἐνδογενεῖς δυνάμεις στοὺς κόλπους τοῦ βουλγαρικοῦ ἔθνους ποὺ ἐπηρέασαν σημαντικὰ τὴν πορεία του, ἀλλὰ ποὺ δὲν ἔγιναν ἔγκαιρα ἀντιληπτοὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ ἡγεσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ περασμένου αἰώνα.

Ἡ βουλγαρικὴ ἐθνικὴ ἀφύπνιση

Πραγματικά, ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνιση τῶν Βουλγάρων, παρόλο ποὺ ἐμφανίσθηκε καθυστερημένη σὲ σχέση μὲ τὶς ἀντίστοιχες κινήσεις τῶν ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν, προϋπῆρχε καὶ ἀναπτύχθηκε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἑδραίωση τοῦ πανσλαβισμοῦ στὴ Ρωσία. Ἀσφαλῶς τὴ μεγαλύτερη ὤθηση στὴν κίνηση αὐτὴ ἔδωσε ὁ νικηφόρος πόλεμος τῶν Ρώσων κατὰ τῶν Τούρκων τὸ 1828-1829, ὅταν τὰ ρωσικὰ στρατεύματα διέσχισαν τὶς βουλγαρικὲς ἐπαρχίες γιὰ νὰ φθάσουν στὴν Ἀδριανούπολη. Οἱ Βούλγαροι βέβαια πολὺ νωρίτερα εἶχαν συνείδηση τῆς ἰδιαίτερης ἐθνικῆς προσωπικότητάς τους. Ἀλλὰ ἡ συνείδηση αὐτὴ δὲν ἦταν διαδεδομένη σὲ ὅλους τοὺς Βουλγάρους· οὔτε εἶχε ἀρχίσει νὰ παίρνει μορφὴ ὀργανωμένου ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ κινήματος.

Μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες σχετικὲς ἐκδηλώσεις θεωρεῖται ἡ «Σλαβοβουλγαρικὴ Ἱστορία περὶ τῶν Βουλγαρικῶν λαῶν, βασιλέων καὶ ἁγίων», ποὺ ἔγραψε ὁ Βούλγαρος μοναχὸς Παΐσιος στὸ Ἅγιο Ὄρος τὸ 1762. Παρὰ τὸν τίτλο του, τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σοβαρὸ ἱστορικὸ πόνημα. Στὴν ἐποχή του ὅμως ἔπαιξε τὸ ρόλο ἐθνικοῦ σαλπίσματος. Βασικὴ ἐπιδίωξη τοῦ συγγραφέα ἦταν νὰ ἐμφυσήσει, ἰδιαίτερα στοὺς μορφωμένους Βουλγάρους, περηφάνια γιὰ ἕνα ξεχασμένο ἀλλὰ ἀξιομνημόνευτο παρελθὸν καὶ γιὰ τὶς ἠθικὲς ἀξίες τῆς βουλγαρικῆς φυλῆς. Τὸ κήρυγμα αὐτὸ ἦταν ἀναγκαῖο, γιατὶ οἱ πιὸ ἀνεπτυγμένοι Βούλγαροι ἔλκονταν ἀπὸ τὴν ἀνώτερη πολιτιστικὴ καὶ κοινωνικὴ θέση τῶν Ἑλλήνων ὁμοθρήσκων τους, ἀποκτοῦσαν ἑλληνικὴ μόρφωση καὶ σιγὰ σιγὰ ἐντάσσονταν στὸν ἑλληνικὸ πολιτιστικὸ-κοινωνικὸ κόσμο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτὴ τὴν τάση ἦρθε νὰ καταγγείλει ὁ Παΐσιος ὅταν ἔγραφε :

«Βούλγαρε ! Μάθε νὰ γνωρίζεις τὴ φυλή σου καὶ τὴ γλῶσσα σου. Νὰ ἀγαπᾶς τὴν πατρίδα σου καὶ νὰ προσπαθεῖς νὰ μάθεις τί ὑπῆρξε παλαιὰ τὸ ἔθνος σου, καὶ ἂν εἶχε Τσάρους, Πατριάρχες καὶ Ἁγίους... Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Σέρβοι μᾶς εἰρωνεύονται καὶ ἰσχυρίζονται ὅτι εἴμαστε κατώτερης φυλῆς... Γνωρίζω Βουλγάρους ποὺ τόσο πολὺ προχωροῦν στὴν πλάνη τους ὥστε δὲν ἀναγνωρίζουν πιὰ τὴ φυλή τους, ἀλλὰ μαθαίνουν νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν ἑλληνικὰ καὶ μάλιστα ντρέπονται νὰ λέγονται Βούλγαροι...».

Ἡ ἱστορία τοῦ Παΐσιου σὲ χειρόγραφα ἀντίγραφα διαδόθηκε στὰ διάφορα κέντρα τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς βουλγαρικῆς διασπορᾶς μὲ ἀργὸ ρυθμὸ (δὲν τυπώθηκε παρὰ τὸ 1844). Εἶχε ὅμως τεράστια ἀπήχηση. Χωρὶς νὰ εἶναι ἴσως πρόθεσή του, ὁ Παΐσιος εἶχε θέσει τὶς βάσεις τοῦ διμέτωπου ἀγώνα τῶν Βουλγάρων ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν γιὰ ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀποκατάσταση, καὶ ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων γιὰ πνευματικὴ ἀποδέσμευση.

Δὲν εἶχε ἄδικο ὁ Παΐσιος ὅταν ἐπισήμαινε σὰν βασικὸ ἐθνικὸ κίνδυνο τὴν ἀφομοιωτικὴ δύναμη τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἔλλειψη χωριστῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἀναμφίβολα ἕνα σημαντικὸ μειονέκτημα γιὰ τὴ συντήρηση καὶ καλλιέργεια τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως.

Παράλληλα, ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννηση, πρὶν ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση, εἶχε τὸν ἀνάλογο ἀντίκτυπο σὲ περιοχὲς τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας. Συμπαγεῖς ἑλληνικοὶ πληθυσμοί, ποὺ ζοῦσαν σὲ πολλὰ ἀστικὰ κέντρα, στὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου καὶ στὸ ἐσωτερικὸ νοτίως τοῦ Αἵμου, συντηροῦσαν πολλὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα. Στὰ σχολεῖα αὐτὰ ἔστελναν τὰ παιδιά τους ὄχι μόνο οἱ Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ ὅσοι Βούλγαροι ἐκτιμοῦσαν τὴ σημασία τῆς παιδείας. Σιγὰ-σιγὰ ἡ δίψα γιὰ μάθηση ὁδήγησε πολλοὺς νέους Βουλγάρους νὰ σπουδάσουν στὰ μεγαλύτερα καὶ καλύτερα ἑλληνικὰ ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Σμύρνης, τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν νησιῶν. Ἡ φοίτηση στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, ὅπως παρατηρεῖ ὁ μελετητὴς τῆς βουλγαρικῆς ἱστορίας C. Black, ἔφερε τοὺς νέους Βουλγάρους σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἔργα τοῦ ἰταλικοῦ καὶ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ ἀπὸ ἑλληνικὲς μεταφράσεις. Παράλληλα, ἡ ζωὴ κοντὰ στοὺς Ἕλληνες, κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ., μετέδωσε στοὺς νέους Βουλγάρους τὸ πάθος τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ τὴν ἀγάπη γιὰ τοὺς ὑπόδουλους συμπατριῶτες τους.

Τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. ἄρχισε νὰ γίνεται πιὰ αἰσθητὴ ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς μικρῆς βουλγαρικῆς ἀστικῆς τάξεως. Ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες, οἱ Βούλγαροι ποὺ ζοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὴν κυρίως Βουλγαρία, στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, στὴ Σερβία καὶ στὴ νότια Ρωσία, συνειδητοποίησαν πρῶτοι τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἀποκλειστικὰ βουλγαρικῆς παιδείας καὶ βοήθησαν νὰ ἱδρυθοῦν βουλγαρικὰ σχολεῖα. Μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο οἱ βουλγαρικὲς κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἄρχισαν νὰ συνεργάζονται μὲ Ρώσους σλαβόφιλους καὶ πανσλαβιστές. Πολλοὶ ὅμως νέοι Βούλγαροι ἐθνικιστές, μολονότι δέχονταν τὴ βοήθεια τῶν Ρώσων, ἀποστρέφονταν τὸ ἀπολυταρχικὸ καθεστὼς τῆς Ρωσίας. Ὁραματίζονταν τὴ δημιουργία μιᾶς ἐνιαίας, ἐλεύθερης καὶ δημοκρατικῆς Βουλγαρίας, πάνω σὲ βάσεις πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἰσότητας καὶ υἱοθετοῦσαν τὴ μέθοδο τῆς ἔνοπλης ἐπαναστάσεως γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ τους. Ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους Βουλγάρους ἐθνικιστές, ὁ Γκεόργκι Ρακόφσκυ, πίστευε ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Βουλγαρίας μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μετὰ ἀπὸ γενικὸ ξεσηκωμὸ ὅλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Δὲ δεχόταν τὸ Ρῶσο τσάρο ὡς διάδοχο τοῦ σουλτάνου, εἶχε ὅμως καὶ σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν εὐόδωση τῆς συνεργασίας μὲ τοὺς Ἕλληνες, παρόλο ποὺ τὸ 1863 εἶχε στὴν Ἀθήνα πολλὲς ἐπαφὲς μὲ Ἕλληνες ἰθύνοντες γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό.

Ὁ Ρακόφσκυ πέθανε τὸ 1867, τὸ ἔργο του ὅμως συνέχισαν ἄλλοι ριζοσπαστικότεροι Βούλγαροι, ὅπως ὁ Λιοῦμπεν Καραβέλωφ, ὁ Βασίλη Λέφσκυ, ὁ Χρῆστο Μπότεφ καὶ ἄλλοι. Ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς — ὅπως ὁ Λέφσκυ τὸ 1872 καὶ ὁ Μπότεφ τὸ 1876 — πλήρωσαν μὲ τὴ ζωή τους τὴ δραστηριότητά τους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας τους.

Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι στὴ δεκαετία 1860-1870 καὶ ἀργότερα, οἱ Βούλγαροι ἐθνικιστὲς βρῆκαν ἰδιαίτερη ἐνθάρρυνση καὶ συμπαράσταση ἀπὸ τοὺς Σέρβους. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴ Σερβία πολὺ διαδεδομένη ἦταν ἡ ἰδέα τῆς ἱδρύσεως μιᾶς νοτιοσλαβικῆς ὁμοσπονδίας, στὴν ὁποία σημαντικὴ θέση θὰ εἶχαν καὶ οἱ Βούλγαροι.

Παράλληλα, ἡ σὲ συνάρτηση μὲ τὶς πολιτικοκοινωνικὲς ἐπιδιώξεις ποὺ στρέφονταν κατὰ τοῦ Τούρκου δυνάστη καὶ κάθε μορφῆς κοινωνικῆς καταδυναστεύσεως, ἀναπτύχθηκε καὶ ὁ ἐκκλησιαστικο-πνευματικὸς ἀνταγωνισμὸς πρὸς τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, τὸν ἑλληνικὸ κλῆρο καὶ γενικότερα τὸν Ἑλληνισμό.

Στὸν παροξυσμὸ τῶν ἐθνικῶν παθῶν τῆς ἐποχῆς, οἱ Βούλγαροι ἐθνικιστὲς κατηγόρησαν τὸν ἑλληνικὸ κλῆρο, μὲ βίαιο πολλὲς φορὲς τρόπο, γιὰ οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση καὶ πολιτιστικὴ καταπίεση τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ. Πιὸ συγκεκριμένα οἱ κατηγορίες τους ἐντοπίσθηκαν : στὴ μονοπώληση τῶν ἐπισκοπικῶν θρόνων τῶν βουλγαρικῶν ἐπαρχιῶν ἀπὸ Ἕλληνες ἱεράρχες, στὴν οἰκονομικὴ ἀπομύζηση τῶν Βουλγάρων ἀγροτῶν ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ κλῆρο, στὴν ἐπιβολὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ σχολεῖα καὶ στὴ θεία λειτουργία, καὶ τέλος στὴν καταστροφὴ βουλγαρικῶν μνημείων, κειμηλίων καὶ χειρογράφων. Ὁρισμένες ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτὲς εἶχαν χωρὶς ἀμφιβολία κάποια βάση. Π.χ. διάφοροι ἐκκλησιαστικοὶ φόροι καὶ εἰσφορὲς εἰσπράττονταν πολλὲς φορὲς μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἔνοπλων ὀργάνων τῆς ὀθωμανικῆς διοικήσεως. Ἀλλά, ὅπως παρατηρεῖ ἕνας σοβαρὸς ἱστορικὸς τῆς βαλκανικῆς ἱστορίας, ὁ L. Stavrianos, τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἐκδήλωση μέσα στὶς τόσες ἄλλες τοῦ διεφθαρμένου διοικητικοῦ συστήματος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τῆς ὁποίας διοικητικὰ ὄργανα ἦταν καὶ οἱ ἀρχιερεῖς. Ἄλλωστε, οἱ ὑπερβασίες αὐτὲς δὲν περιορίζονταν μόνο στὶς βουλγαρικὲς ἐπαρχίες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀποδεικνύεται τώρα ὅτι οἱ κατηγορίες γιὰ καταστροφὴ τῶν μνημείων τῆς βουλγαρικῆς πολιτιστικῆς καὶ ἱστορικῆς κληρονομιᾶς χαλκεύθηκαν σὲ μιὰ ἐποχὴ ἐθνικιστικοῦ παροξυσμοῦ. Τέλος, ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴν ἐκπαίδευση καὶ στὴν Ἐκκλησία δὲν ἦταν ἐπινόηση τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν πνευματικὴ καθυπόταξη ἄλλων λαῶν, ἀλλὰ ἀναπόφευκτη συνέπεια τῆς ἄνισης πολιτιστικῆς ἀναπτύξεως Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων τὸ 18ο καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰ.

Ἡ ἵδρυση τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας

Γιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ νὰ ἐξελιχθοῦν ὡς ἰδιαίτερη ἐθνότητα στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία οἱ Βούλγαροι ἔπρεπε νὰ ἀποκτήσουν τὴ δική τους Ἐκκλησία. Ἡ δημιουργία ὅμως ἀνεξάρτητης βουλγαρικῆς ἐκκλησίας θὰ ἔφερνε ἀναπότρεπτα τοὺς Βουλγάρους σὲ σύγκρουση μὲ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο καί, κατ' ἐπέκταση, μὲ τὸν Ἑλληνισμό.

Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ', ἄνδρας μὲ εὐρύτητα ἀντιλήψεων καὶ θάρρος, κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες γιὰ νὰ βρεθεῖ λύση στὸ ἐκκλησιαστικὸ πρόβλημα μεταξὺ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἐξαρχικῆς ἐκκλησίας (Ἀθήνα, Γενν. Βιβλιοθήκη).

Ἀρχικὰ τὰ αἰτήματα τῶν Βουλγάρων ἦταν περιορισμένα : διορισμὸς Βουλγάρων ἐπισκόπων καὶ ἱερέων στὶς βουλγαρικὲς ἐπαρχίες καὶ κοινότητες· χρησιμοποίηση τῆς βουλγαρικῆς ἀντὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ θεία λειτουργία· παραχώρηση ναῶν γιὰ χρήση ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους κ.ἄ.

Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου στοὺς κόλπους τοῦ ἐθνικοεκκλησιαστικοῦ κινήματος τῶν Βουλγάρων ἀναπτύχθηκαν δύο τάσεις. Ἡ μία, πιὸ μετριοπαθής, ἐπιδίωκε τὴ σταδιακὴ ἵδρυση αὐτόνομης βουλγαρικῆς ἐκκλησίας, μέσα στὰ πλαίσια τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, καὶ μὲ ἀμοιβαίους συμβιβασμούς. Ἡ ἄλλη υἱοθετοῦσε ἀδιάλλακτη γραμμή, πρόβαλλε ἀπόψεις ἀπαράδεκτες γιὰ τὸ Φανάρι, ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο πλήρους ρήξεως μὲ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο.

Ἀφορμὴ νὰ τεθοῦν ἀνοικτὰ τὰ αἰτήματα τῶν Βουλγάρων ἔδωσε ἡ ἐξαγγελία τοῦ Χάτι Χουμαγιούν. Γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν διατάξεων τοῦ νόμου αὐτοῦ συγκροτήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ τὸ 1857 ὡς τὸ 1860, ἐθνοσυνέλευση ἐκκλησιαστικῶν καὶ λαϊκῶν ἐκπροσώπων μὲ σκοπὸ τὴ σύνταξη τῶν γενικῶν κανονισμῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Οἱ κανονισμοὶ αὐτοὶ στὴν τελική τους μορφὴ προέβλεπαν τὴ σύσταση δύο σωμάτων : τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τοῦ Διαρκοῦς μικτοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου. Στὴ συνέλευση εἶχαν κληθεῖ νὰ μετάσχουν καὶ τέσσερις Βούλγαροι ἐκπρόσωποι, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἔθεσαν ζήτημα ἐπανιδρύσεως τοῦ πατριαρχείου Τυρνόβου καὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, συστάσεως βουλγαρικῆς ἱεραρχίας, συμμετοχῆς Βουλγάρων στὰ δύο σώματα τοῦ πατριαρχείου, καθὼς καὶ μεριδίου ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς πόρους. Τὰ αἰτήματα αὐτὰ ἀπορρίφθηκαν μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι εἰσήγαγαν στὴν Ἐκκλησία τὸ φυλετισμό, δηλαδὴ τὸ διαχωρισμὸ τῶν πιστῶν καὶ τῶν ἱερωμένων μὲ βάση τὴν ἐθνική τους προέλευση. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη 14 ἀρχιερεῖς τοῦ κλίματος τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἦταν βουλγαρικῆς καταγωγῆς.

Οἱ Βούλγαροι ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴ συνέλευση καὶ ἡ κατάσταση ὁδηγήθηκε σὲ κρίση. Σὲ ὁρισμένες ἐπαρχίες Βούλγαροι ἐπίσκοποι ἐκδήλωσαν τάσεις ἀνεξαρτητοποιήσεως καὶ ἔπαψαν νὰ μνημονεύουν τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχη. Σὲ ἀπάντηση, τὸ πατριαρχεῖο τοὺς καθαίρεσε καὶ ζήτησε ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη νὰ τοὺς ἐξορίσει προσωρινά.

Οἱ Βούλγαροι τότε στράφηκαν πρὸς τοὺς Τούρκους. Ἀντιπρόσωποι τῶν βουλγαρικῶν ἐπαρχιῶν ὑπέβαλαν τὸ 1861 ὑπόμνημα στὴν ὀθωμανικὴ κυβέρνηση μὲ τὸ ὁποῖο ζητοῦσαν : α) συμμετοχὴ Βουλγάρων συνοδικῶν στὴν ἐκλογὴ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, μὲ βάση τὴν ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ· β) τὶς μισὲς ἕδρες τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ πατριαρχείου· γ) τὴ σύσταση χωριστοῦ βουλγαρικοῦ μικτοῦ Συμβουλίου μέσα στοὺς κόλπους τοῦ πατριαρχείου — μὲ ἁρμοδιότητα νὰ ἐκλέγει τοὺς ἀρχιερεῖς τῶν βουλγαρικῶν ἐπαρχιῶν καὶ δ) τὴν ἐκλογὴ ἀρχιερέων στὶς μικτὲς ἐπαρχίες ἀπὸ τὴν ἐθνικότητα ποὺ ὑπερτεροῦσε ἀριθμητικά. Τὸ πατριαρχεῖο ἱκανοποίησε μερικὰ ἀπὸ τὰ αἰτήματα αὐτά· συγκατένευσε στὴν τέλεση τῆς λειτουργίας στὴ βουλγαρικὴ γλώσσα, ὑπὸ ὁρισμένες προϋποθέσεις, καὶ στὸ διορισμὸ Βουλγάρων ἐπισκόπων σὲ ἐπισκοπὲς βορείως τοῦ Αἵμου. Οἱ παραχωρήσεις ὅμως αὐτὲς θεωρήθηκαν ἀνεπαρκεῖς· ἄλλωστε εἶχαν ἔρθει πολὺ ἀργά.

Ἐνῶ ἡ ἔνταση τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ἄρχισε νὰ παίρνει διαστάσεις, ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ νέος πρεσβευτὴς τῆς Ρωσίας, ὁ κόμης Νικολάι Ἰγνάτιεφ. Ἡ παρουσία του ἐκεῖ, ἀπὸ τὸ 1864 ὡς τὸ 1877, ἔμελλε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα στὴν ὀξύτερή του φάση, πρᾶγμα ποὺ ὁδήγησε τοὺς Ἕλληνες νὰ τὸν θεωρήσουν ὡς τὸ βασικὸ ἀρχιτέκτονα τῆς ἱδρύσεως τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ Ἰγνάτιεφ θεωροῦσε τοὺς Βουλγάρους βασικὸ στοιχεῖο — ἴσως τὸ βασικότερο — γιὰ τὴν προώθηση τῶν ρωσικῶν ἐπεκτατικῶν ἐπιδιώξεων στὴ Βαλκανικὴ καὶ ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τῶν Δαρδανελλίων· καὶ ὅτι σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς θητείας του στὴν Κωνσταντινούπολη προώθησε ὅσο μποροῦσε τὶς βουλγαρικὲς θέσεις τόσο μέσα στοὺς κόλπους τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως, ὅσο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βουλγαρίας, ὅπου ἐνθάρρυνε τὶς προσπάθειες γιὰ γενικὸ ξεσηκωμὸ τὴν κατάλληλη στιγμή. Στὶς ἐνέργειές του ὁ Ἰγνάτιεφ εἶχε γνώμονα τὸ πολιτικὸ συμφέρον τῆς Ρωσίας. Πίστευε ὅτι ἡ δημιουργία βουλγαρικῆς ἐκκλησίας, μὲ τὴν ἐνεργὸ βοήθεια τῆς ρωσικῆς διπλωματίας, θὰ ἰσχυροποιοῦσε τοὺς φυλετικοὺς δεσμοὺς Βουλγάρων καὶ Ρώσων πρὸς ὄφελος τῶν στρατηγικῶν ρωσικῶν ἐπιδιώξεων στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη. Ἐπιπλέον ἡ δημιουργία αὐτόνομης βουλγαρικῆς ἐκκλησίας θὰ ἐξουδετέρωνε τὴν προσηλυτιστικὴ δραστηριότητα τῶν Καθολικῶν, ἡ ὁποία, γύρω στὸ 1860, εἶχε ἀρχίσει νὰ σημειώνει σχετικὴ πρόοδο ἀνάμεσα στοὺς Βουλγάρους. Πίσω ἀπὸ τὴ δραστηριότητα αὐτὴ ὁ Ἰγνάτιεφ διέβλεπε πολιτικοὺς ἐλιγμοὺς τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Γαλλίας γιὰ τὴν ἀπόσπαση τῶν Βουλγάρων ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς Ρωσίας. Οἱ πολιτικὲς ὅμως αὐτὲς ἐκτιμήσεις δὲν παρέσυραν τὸ Ρῶσο διπλωμάτη σὲ βεβιασμένες ἐνέργειες, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ὁδηγήσουν σὲ ἀνοιχτὴ ρήξη μὲ τὸ πατριαρχεῖο καὶ γενικότερα μὲ τὸν Ἑλληνισμό. Ἄλλωστε, γνώριζε ὅτι σὲ μιὰ νέα κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος ἡ Ρωσία ὄφειλε νὰ ἐμφανισθεῖ ὡς ὑπερασπιστὴς τῶν συμφερόντων ὅλων τῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν. Διάσταση Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων καὶ μονόπλευρη ἐνέργεια ὑπὲρ τῶν σλαβικῶν λαῶν θὰ ἔδινε τὸ πρόσχημα στὶς ἀντίπαλες εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις νὰ ἐμφανισθοῦν ὡς ὑπερασπιστὲς τῶν ἑλληνικῶν δικαίων προκειμένου νὰ ἀποτρέψουν μονομερὴ ρωσικὴ λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος. Μόνο ὅταν ἐξέλειψε κάθε δυνατότητα συμβιβασμοῦ, μόνο τότε ὁ Ἰγνάτιεφ ἔριξε ὅλο του τὸ βάρος στὴν πλευρὰ τῶν Βουλγάρων γιὰ τὴν ἵδρυση βουλγαρικῆς ἐκκλησίας. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἵδρυση ἤλπιζε, μὲ ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις, νὰ πετύχει κάποιο συμβιβασμό, ὅπως πιστοποιοῦν τόσο οἱ βουλγαρικὲς καὶ ρωσικὲς πηγές, ὅσο καὶ τὰ ἀνέκδοτα ἑλληνικὰ διπλωματικὰ ἀρχεῖα.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ λοιπὸν διένεξη ὑπῆρξε ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα προβλήματα ποὺ κλήθηκε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Ἰγνάτιεφ μόλις ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1864. Μὲ νέες προτάσεις οἱ Βούλγαροι δὲ ζητοῦσαν πλέον τὴ σύσταση χωριστοῦ βουλγαρικοῦ μικτοῦ Συμβουλίου, ἀλλὰ μόνο συμμετοχὴ στὴν ἐκλογὴ τοῦ πατριάρχη. Παρέμειναν ὅμως ἀνένδοτοι — καὶ στὰ μάτια τῶν Ἑλλήνων προκλητικὰ ἀπαιτητικοί — στὴν ἐδαφικὴ ἔκταση ποὺ ἔπρεπε νὰ ὑπαχθεῖ στὴ βουλγαρικὴ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία. Ἀπὸ τὶς 49 ἐπαρχίες τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου στὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, διεκδικοῦσαν τὶς 30. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς περιλαμβάνονταν ἐπαρχίες μὲ ἀναμφισβήτητη ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ Ἑλλήνων ἢ Σέρβων.

Οἱ Βούλγαροι ἐμφανίζονταν πιὸ ἐνδοτικοὶ σὲ θέματα πνευματικοῦ προβαδίσματος, ἐνῶ παρέμειναν ἄκαμπτοι στὸν καθορισμὸ ὅσο τὸ δυνατὸ εὐρύτερων ἐδαφικῶν ὁρίων. Ὅπως ἦταν φυσικό, ἡ θέση αὐτὴ δημιουργοῦσε στὸ Φανάρι ἕνα κρίσιμο δίλημμα: νὰ ἐπιδιώξει, μὲ πιθανότητα ἐπιτυχίας, τὴν τυπικὴ διατήρηση τοῦ πνευματικοῦ προβαδίσματος μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐδαφικῶν αἰτημάτων; Ἢ, ἀντίθετα, νὰ διασφαλίσει γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τὸν ἔλεγχο στὶς ἐπισκοπὲς Θράκης, Εὐξείνου Πόντου καὶ Μακεδονίας καὶ νὰ ὑποχωρήσει σὲ θέματα καθαρὰ ἐκκλησιαστικῆς τάξεως, ὅπως π.χ. τὸ δικαίωμα τοῦ πατριαρχείου νὰ ἐγκρίνει ἢ ὄχι τὴν ἐκλογὴ τοῦ Βουλγάρου ἐξάρχου, ἢ νὰ ἐπιτρέπει τὴ συνύπαρξη στὴν ἴδια περιφέρεια ἐπισκόπων τοῦ πατριαρχείου καὶ τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας, κ.ἄ.

Τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1867 νέος οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἀνέλαβε ὁ Γρηγόριος ΣΤ΄, ἄνδρας μὲ εὐρύτητα ἀντιλήψεων καὶ θάρρος. Μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ Ἰγνάτιεφ, καταπιάστηκε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ γιὰ τὴν ἐξεύρεση λύσεως στὸ ἀκανθῶδες ἐκκλησιαστικὸ πρόβλημα. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἀλληλογραφία τῆς ἑλληνικῆς πρεσβείας Κωνσταντινουπόλεως, στὶς συνδιαλλακτικές του προσπάθειες ὁ πατριάρχης εἶχε καὶ τὴ συμπαράσταση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καλλιεργοῦσε πολιτικὰ ἀνοίγματα πρὸς τὰ ἄλλα ἔθνη τῆς Βαλκανικῆς. Ὁ Γρηγόριος, ἀπὸ τὴ δική του πλευρά, ἔβλεπε ὅτι ἡ διαιώνιση τοῦ ζητήματος θὰ ἀπέβαινε σὲ βάρος τοῦ κύρους τοῦ πατριαρχείου, γιατὶ ἀναπόφευκτα θὰ προκαλοῦσε τὴν ἐπέμβαση τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως στὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Κρητικὴ ἐπανάσταση εἶχε ἤδη ξεσπάσει καὶ βρισκόταν σὲ πλήρη ἐξέλιξη καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶχαν κάθε λόγο νὰ ὑποδαυλίζουν ἔστίες διχόνοιας ἀνάμεσα στὶς βαλκανικὲς ἐθνότητες. Μέσα στὸ κλίμα αὐτό, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1867, ὁ Γρηγόριος διαμόρφωσε νέες προτάσεις, τὶς ὁποῖες ἐκμυστηρεύθηκε πρῶτα στὸν Ἰγνάτιεφ, τονίζοντας : «Μὲ τὰ ἴδια μου τὰ χέρια κατασκεύασα γέφυρα γιὰ τὴν πολιτικὴ ἀνεξαρτησία τῶν Βουλγάρων». Ὅπως ἀνέφερε ὁ Ρῶσος διπλωμάτης στὴν κυβέρνησή του, οἱ προτάσεις αὐτὲς ἦταν πραγματικὰ ἱκανὲς νὰ λύσουν τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴ κρίση. «Ἂν ἀπέμεινε κόκκος πολιτικῆς σωφροσύνης», ἔγραφε γιὰ τοὺς Βουλγάρους, «καὶ ἡ ἐλάχιστη ἀληθινὴ ἀφοσίωση στὴν Ὀρθοδοξία, θὰ σπεύσουν νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ἀπροσδόκητη αὐτὴ εὐκαιρία, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ θέτει τέρμα σὲ ἕνα ζήτημα ποὺ ἐθεωρεῖτο ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἄλυτο».

Τὸ σχέδιο τοῦ Γρηγορίου, πραγματικὰ καινοτόμο, προέβλεπε τὴν ἀναγνώριση αὐτόνομης ἐκκλησίας «ἐν Βουλγαρίᾳ», δηλαδὴ στὴν περιοχὴ μεταξὺ Αἵμου καὶ Δουνάβεως. Ἡ 'Ἐκκλησία' αὐτὴ θὰ ἀποτελοῦσε χωριστὸ «θέμα» τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Τὴ διοίκησή της θὰ ἀσκοῦσε Βούλγαρος ἔξαρχος μὲ βουλγαρικὴ ἐπαρχιακὴ σύνοδο. Οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου, καθὼς καὶ ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀρχιερέων, θὰ ἐπικυρώνονταν ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη, ἐνῶ Βούλγαροι ἀρχιερεῖς θὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ μετέχουν στὴν ἐκλογή του.

Μὲ προτροπὴ τοῦ Ἰγνάτιεφ ἡ μετριοπαθὴς μερίδα τῶν Βουλγάρων φάνηκε νὰ ἀποδέχεται, σὰν πρῶτο βῆμα, τὸ σχέδιο τοῦ Γρηγορίου. Μυστικὲς συνομιλίες μεταξὺ Γρηγορίου καὶ τοῦ Βουλγάρου μητροπολίτη Παΐσίου ἔφεραν τὶς δύο πλευρὲς κοντὰ στὴ λύση, μὲ ἀμοιβαῖες παραχωρήσεις. Ἡ ἀδιάλλακτη ὅμως μερίδα τῶν Βουλγάρων θεωροῦσε ἀπαράδεκτο τὸν περιορισμὸ τῶν ὁρίων τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας μεταξὺ Αἵμου καὶ Δουνάβεως, καὶ τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ἕδρας τοῦ Βουλγάρου ἐξάρχου. Τὴ θέση τῶν ἀδιάλλακτων ἦρθε νὰ ἐνισχύσει ἡ στάση τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία διεῖδε στὸ πατριαρχικὸ σχέδιο καὶ στὶς συνομιλίες Γρηγορίου-Παΐσίου τὸ ἐνδεχόμενο νὰ λυθεῖ ἐρήμην της ἡ ἑλληνοβουλγαρικὴ ἐκκλησιαστικὴ διαφορά. Καθὼς οἱ ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις εἶχαν φθάσει σὲ ἐκρηκτικὸ σημεῖο ἐξαιτίας τοῦ Κρητικοῦ, ὁ μέγας βεζίρης Ἀαλὴ πασάς, εὐφυὴς καὶ ἱκανὸς πολιτικός, ἀνέλαβε νὰ ἐξουδετερώσει κάθε πιθανότητα ἀπευθείας ἑλληνοβουλγαρικῆς συμφιλιώσεως. Στοὺς ἀδιάλλακτους Βουλγάρους καλλιέργησε τὴν ἰδέα ὅτι τὸ σχέδιο τοῦ Γρηγορίου ἦταν ἀνεπαρκές, ὅτι τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐξαρχίας ἔπρεπε νὰ διευρυνθοῦν καὶ ὅτι τὸ κλειδὶ στὴ λύση τῶν βουλγαρικῶν αἰτημάτων τὸ κρατοῦσε ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση καὶ ὄχι ἡ ρωσικὴ πρεσβεία. Ταυτόχρονα διεμήνυσε στὸ Γρηγόριο, μὲ τρόπο ποὺ δὲν ἀπέκρυπτε κάποια συγκαλυμμένη ἀπειλὴ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν πατριάρχη, ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἱδρύσεως χωριστῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας ἦταν ρωσικῆς προελεύσεως. Γιὰ νὰ ἀποκτήσει ἀπόλυτο ἔλεγχο τῆς καταστάσεως ὁ Ἀαλὴ συνέστησε μικτὴ ἐπιτροπὴ ἀπὸ Ἕλληνες, Βουλγάρους ὑπαλλήλους καὶ τιτλούχους τῆς ὀθωμανικῆς διοικήσεως μὲ ἐντολὴ νὰ καταρτίσουν δύο σχέδια ἐπιλύσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μὲ βάση τὶς δικές του ὁδηγίες. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1868 τὰ σχέδια αὐτὰ ἦταν ἕτοιμα καὶ ὑποβλήθηκαν στὸν πατριάρχη γιὰ ἔγκριση. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ φάνηκε ὅτι αὐτὸ θὰ ἦταν ἀδύνατο γιὰ τρεῖς κυρίως λόγους : α) ἐπέτρεπαν στὸ Βούλγαρο ἔξαρχο, σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἱεροὺς κανόνες, νὰ ἑδρεύει στὴν Κωνσταντινούπολη· β) ἄφηναν ἀπροσδιόριστα τὰ διοικητικὰ ὅρια τῆς μελλοντικῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας καὶ γ) ὁρίζαν ὅτι Βούλγαροι ἀρχιερεῖς θὰ διορίζονταν σὲ ὁποιαδήποτε ἐπαρχία οἱ κάτοικοι της ἐκδήλωναν ἀνάλογη ἐπιθυμία. Σύμφωνα μὲ τὸν τελευταῖο ὅρο σὲ μιὰ ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια θὰ μποροῦσαν νὰ συνυπάρχουν δύο ἀρχιερεῖς, ἕνας Ἕλληνας καὶ ἕνας Βούλγαρος, ἄσχετα ἂν τὸ σχέδιο προνοοῦσε ὅτι ἡ ἕδρα τοῦ πατριαρχικοῦ καὶ τοῦ ἐξαρχικοῦ ἐπισκόπου θὰ ἦταν διαφορετικὴ πόλη. Ἡ πρόθεση τῶν Τούρκων νὰ κρατοῦν τοὺς ὑποτελεῖς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς σὲ διαρκὴ μεταξύ τους προστριβὴ ἦταν προφανής.

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει μιὰ ἀτελείωτη διελκυστίνδα προτάσεων καὶ ἀντιπροτάσεων ποὺ θὰ διαρκέσει ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1870. Μὲ τὴ συνεχὴ παρότρυνση τοῦ Ἰγνάτιεφ, καθὼς καὶ τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Ἑλλάδος Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, ὁ Γρηγόριος ἔκανε νέες παραχωρήσεις πρὸς τοὺς Βουλγάρους, ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῶν ἐδαφικῶν ὁρίων τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα ἐπέκτεινε ὥστε νὰ περιλάβουν ὁρισμένες μητροπόλεις τῆς βόρειας Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Τὸ σχέδιο αὐτὸ προκάλεσε ἔντονες ἀντιρρήσεις στὸ ἑλληνικὸ στρατόπεδο, ἀλλὰ οἱ διαδοχικὲς ἑλληνικὲς κυβερνήσεις Α. Κουμουνδούρου, Δ. Βούλγαρη καὶ Θ. Ζαΐμη — ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐκθέσεις τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν — ἐνθάρρυναν τὸν πατριάρχη νὰ ἐπιδείξει μετριοπάθεια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως πλευρά, οἱ παραχωρήσεις ἀπορρίφθηκαν μὲ ὑποκίνηση τῶν ἀδιάλλακτων Βουλγάρων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν στηρίξει τὶς ἐλπίδες τους, γιὰ ριζικότερη λύση τοῦ θέματος, στὶς διαβεβαιώσεις τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως. Τὰ περιθώρια ὅμως τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου εἶχαν ἐξαντληθεῖ.

Τελικά, οἱ ὑπολογισμοὶ τῶν ἀδιάλλακτων Βουλγάρων φάνηκαν νὰ δικαιώνονται. Τὸν Ἀπρίλιο (1869) νέο σχέδιο μικτῆς ἐπιτροπῆς τῆς Πύλης καθόριζε ἐκτεταμένα ὅρια ὑπὸ τὴ δικαιοδοσία τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας.

Ὁ πατριάρχης ἀρνήθηκε νὰ συζητήσει τοὺς ὅρους αὐτοὺς καὶ ζήτησε τὴ σύγκληση οἰκουμενικῆς συνόδου. Ἀπὸ τὴν πλευρά του ὁ Ἰγνάτιεφ εἶχε πλέον πεισθεῖ ὅτι λύση ἀποδεκτὴ καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἀντιμαχόμενες παρατάξεις ἦταν ἀδύνατη. Ἔστρεψε λοιπὸν ὅλη του τὴ δραστηριότητα στὸ νὰ πεισθοῦν οἱ Τοῦρκοι νὰ ἱδρύσουν τὴ βουλγαρικὴ ἐκκλησία. Καὶ γιὰ νὰ ἀσκήσει πρόσθετη πίεση, ἐνθάρρυνε νὰ σταλοῦν πρὸς τὴν

Ὑψηλὴ Πύλη ἀναφορὲς διαφόρων βουλγαρικῶν κοινοτήτων γιὰ τὴν ἵδρυση βουλγαρικῆς ἐκκλησίας.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1870 ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ λύσει μόνη της τὸ ζήτημα παρακάμπτοντας τὸ Φανάρι. Μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι τῆς 27ης Φεβρουαρίου / 11 Μαρτίου 1870 ἐξήγγειλε τὴ σύσταση αὐτόνομης βουλγαρικῆς ἐκκλησίας. Τὸ φιρμάνι αὐτό, ποὺ κατὰ κάποιο τρόπο ἀποτέλεσε τὴ ληξιαρχικὴ πράξη γεννήσεως τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας, περιλάμβανε τὶς παρακάτω κύριες διατάξεις :

α) Ἱδρυόταν, μέσα στοὺς κόλπους τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, χωριστὴ αὐτοδιοικούμενη ἀρχή, ἡ Ἐξαρχία, μὲ δικαιοδοσία στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες Ρουστουκίου, Σιλιστρίας, Σούμλας, Τυρνόβου, Σόφιας, Βράτσας, Λοφτσοῦ, Βιδινίου, Νύσσας, Νυσσάβας, Κιουστεντηλίου, Σαμοκοβίου, Βελεσσῶν, Βάρνας (ἐκτὸς τῆς πόλεως), Σλίβεν, Σωζοπόλεως καὶ Φιλιππουπόλεως (ἐκτὸς πόλεως καὶ τῆς Στενημάχου).

β) Ἡ Ἐξαρχία θὰ διοικοῦνταν ἀπὸ σύνοδο μητροπολιτῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἔξαρχο, καὶ θὰ λειτουργοῦσε σύμφωνα μὲ ἐσωτερικὸ κανονισμό, τὸν ὁποῖο θὰ ἐνέκρινε ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση.

γ) Τὸν ἔξαρχο θὰ ἐξέλεγε ἡ Ἱερὰ Σύνοδος καὶ θὰ τὸν διόριζε μὲ βεράτι ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση. Στὸν πατριάρχη ἁπλῶς θὰ κοινοποιόταν τὸ ὄνομα τοῦ ἐξάρχου. Ὁ πατριάρχης ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἐπικυρώνει τὸ διορισμὸ χωρὶς χρονοτριβή.

δ) Ὁ ἔξαρχος θὰ ἐπικοινωνοῦσε ἀπευθείας μὲ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη καὶ τὶς τοπικὲς ἀρχές, χωρὶς τὴ μεσολάβηση τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη.

ε) Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης δὲ θὰ ἀναμιγνυόταν σὲ θέματα πνευματικῆς τάξεως ἢ ἐκλογῆς ἀρχιερέων τῆς Ἐξαρχίας. Ὁ ἔξαρχος, ὅμως, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ μνημονεύει τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχη.

στ) Ἀρχιερεῖς τῆς Ἐξαρχίας μποροῦσαν νὰ ἐπισκέπτονται ἐλεύθερα ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, καθὼς καὶ τὸ ἀντίθετο.

ζ) Παραχωροῦνταν στὸν ἔξαρχο τὸ δικαίωμα νὰ διατηρεῖ ναὸ καὶ ναΐδριο στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ παραμένει γιὰ ὑποθέσεις τῆς Ἐξαρχίας.

η) Ἂν τὰ 2/3 τουλάχιστον τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας ἐκδήλωναν τὴν ἐπιθυμία νὰ ὑπαχθοῦν στὴν Ἐξαρχία, τότε ἡ ἐπαρχία αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχη μὲ ἀπόφαση τῆς Πύλης.

Ἡ τελευταία αὐτὴ διάταξη ὑπῆρξε ἡ πιὸ ἐπίμαχη γιατί, μὲ τὸ πρόσχημα ἐκκλησιαστικῶν διεκδικήσεων, ἄφηνε τὸ πεδίο ἀνοιχτὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς ὀξύτατου καὶ δυσεπίλυτου φυλετικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ρύθμιση αὐτὴ ἱκανοποιοῦσε τὶς φιλοδοξίες τῶν πιὸ ἀδιάλλακτων στοιχείων τῆς βουλγαρικῆς πλευρᾶς. Παράλληλα, ὅμως, ἐξυπηρετοῦσε τὰ σχέδια τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως, ἀφοῦ διατηροῦσε ἀνοικτὴ μιὰ μόνιμη ἑστία προστριβῶν ἀνάμεσα στὶς δύο χριστιανικὲς ἐθνότητες καὶ ἀπέκλειε τυχὸν μελλοντικὴ σύμπραξή τους κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ γνωστοποίηση τοῦ φιρμανίου ξεσήκωσε μεγάλο σάλο σὲ ὁλόκληρο τὸν Ἑλληνισμό. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες τοῦ Φαναρίου ἐπισήμαναν ἰδιαίτερα τὸ πλῆγμα ποὺ δεχόταν τὸ κύρος τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἀπὸ τὴν αὐθαίρετη ἐπέμβαση τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως, κατὰ παράβαση τῶν προνομίων σὲ ἕνα θέμα ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως καὶ δόγματος. Ἰδιαίτερα ἐπιβλαβὴ θεωροῦσαν τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ φυλετισμοῦ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ὁρίων μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας. Καὶ χαρακτήριζαν ὡς ἀντίθετη πρὸς τοὺς ἱεροὺς κανόνες τὴν παραμονὴ ἑνὸς ἀρχιερέως στὴν ἕδρα ἄλλου χωρὶς ἄδεια. Στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ στὶς διαφιλονικούμενες ἐπαρχίες τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, τὴ μεγαλύτερη αἴσθηση προξένησε ἡ διάταξη γιὰ τὴν πιθανὴ μελλοντικὴ προσάρτηση στὴν Ἐξαρχία καὶ ἄλλων περιφερειῶν, ἐφόσον ἐκδήλωναν ἀνάλογη ἐπιθυμία τὰ 2/3 τουλάχιστον τῶν χριστιανῶν.

Οἱ Ἕλληνες πρόξενοι περιέγραψαν, σὲ ἀναφορές τους, μὲ ἔντονα χρώματα ἐπεισόδια ἀνάμεσα σὲ Βουλγάρους καὶ Ἕλληνες χριστιανοὺς στὴ βόρεια καὶ κεντρικὴ Μακεδονία. Ἰδιαίτερα ὀξεῖς ἀνταγωνισμοὶ ξέσπασαν στὶς περιοχὲς Νευροκοπίου, Μελενίκου, Στρωμνίτσας καὶ Ἀχρίδας, καθὼς καὶ σὲ μικρότερη ἔνταση στὶς περιοχὲς Μοναστηρίου, Βοδενῶν καὶ Σερρῶν, ὅπου Βούλγαροι ἀπεσταλμένοι προσπαθοῦσαν νὰ ὑποκινήσουν φιλοεξαρχικὲς ἀναφορὲς καὶ νὰ ζητήσουν, μὲ τὸ ἐπιχείρημα τῶν 2/3, νὰ ὑπαγάγουν πολλὲς περιφέρειες στὴν Ἐξαρχία. Ὅπως ἔγραψε ὁ πρόξενος Θεσσαλονίκης Κωνσταντῖνος Βατικιώτης : «Ὁ πόλεμος οὗτος κατὰ τῶν Ἑλλήνων Ἀρχιερέων εἶναι πόλεμος κατὰ τοῦ ἐν Μακεδονία Ἑλληνισμοῦ, καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις καθῆκον ἔχει νὰ μετέλθῃ πᾶν μέσον πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ μεγίστου τούτου κινδύνου».

Ἦταν ἀδύνατο γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τοῦ 1870, ποὺ μόλις ἕνα χρόνο πρὶν εἶχε ἀναγκασθεῖ νὰ παραδεχθεῖ τὴν ἥττα του στὸν τρίχρονο σχεδὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης, νὰ διαγράψει ἀπὸ τὸ ἐθνικό του πρόγραμμα ἐκτεταμένες περιφέρειες στὴ Θράκη καὶ στὴ Μακεδονία, τὶς ὁποῖες ἀνέκαθεν θεωροῦσε ὡς νόμιμη προγονική του κληρονομιά. Παρόλα αὐτὰ τὸ ἐπίσημο ἑλληνικὸ κράτος, παραμερίζοντας τὴν κατακραυγὴ ποὺ εἶχε ξεσηκωθεῖ, ἤλπιζε ὡς τὴν τελευταία στιγμὴ νὰ ἀποτρέψει τὸ σχίσμα καὶ νὰ κατευνάσει τὰ πάθη τῶν χριστιανῶν στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα γράφει ὁ πρεσβευτὴς Ἀλ. Ραγκαβὴς στὶς ὁδηγίες του πρὸς τὸν πρόξενο στὴ Θεσσαλονίκη Βατικιώτη :

«Ἐν τῇ ἀμφισβητήσει, ἐν ᾗ διατελεῖ τὸ Ἑλληνικὸν πρὸς τὸ Βουλγαρικὸν στοιχεῖον, ὀρθὸν μοὶ φαίνεται νὰ μεταχειρίζηται τὸ πρῶτον ἐν γένει καὶ κατὰ προτίμησιν τὰ ὅπλα τῆς ἠπιότητος μᾶλλον ἢ τῆς βίας καὶ νὰ προσπαθῇ, οὐχὶ νὰ πιέζῃ νὰ καταβάλῃ τοὺς ἀντιπάλους του, ἀλλὰ νὰ δείκνυται αὐτῶν ἀνώτερον, γενναιότερον, χωροῦν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀναπτύξεως. Οὕτω δύνανται οἱ δύο λαοὶ νὰ βιῶσιν ὅσον ἐνδέχεται, ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ μὴ παροξυνόμενοι, εἰς ἀδιαλλάκτους ἐχθρούς, τοὐλάχιστον καθόσον τοῦτο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων...».

Τὸ κλίμα ὅμως τῆς ἠπιότητας δὲν ἐπικρατοῦσε οὔτε στὶς ἐπαρχίες οὔτε στὴν Κωνσταντινούπολη. Γιὰ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο ὁ πατριάρχης Γρηγόριος ζήτησε ἀπὸ τὴν Πύλη τὴν ἄδεια νὰ συγκαλέσει οἰκουμενικὴ σύνοδο ὅλων τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν, προκειμένου νὰ ἐξετασθοῦν τὰ ζητήματα ποὺ εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ φιρμανίου. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως δὲν ἀπάντησαν, καὶ ὁ πατριάρχης, χωρὶς νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση ποὺ ἀκόμα ἤλπιζε σὲ κάποια συμβιβαστικὴ λύση, ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του τὴν 1/13 Ἰανουαρίου 1871. Μάταια ὁ Ραγκαβὴς προσπάθησε νὰ τὸν μεταπείσει. Ὁ νέος πατριάρχης Ἄνθιμος ΣΤ', 82 χρονῶν, ἔδειξε στὴν ἀρχὴ τάσεις συμβιβασμοῦ. Μιὰ νέα μικτὴ ἑλληνοβουλγαρικὴ ἐπιτροπή, ποὺ διορίσθηκε ἀπὸ τὴν Πύλη, σημείωσε κάποια πρόοδο, ἀλλὰ ἡ ὀργανωμένη πλέον ἀντίδραση ἀπὸ τὰ πιὸ ἐθνικιστικὰ στοιχεῖα καὶ τῶν δύο πλευρῶν ὁδήγησε καὶ τὴν προσπάθεια αὐτὴ σὲ ναυάγιο. Ὅπως ἦταν φυσικὸ ἡ κρίση κορυφώθηκε. Ἀφορμὴ ἔδωσε ἡ τέλεση στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ Βουλγάρους ἀρχιερεῖς λειτουργίας κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων χωρὶς τὴν ἔγκριση τοῦ πατριάρχη. Παρὰ τὶς ἀπεγνωσμένες ἐκκλήσεις τῆς κυβερνήσεως Δ. Βούλγαρη γιὰ μετριοπάθεια, ὁ Ἄνθιμος συγκάλεσε στὴν Κωνσταντινούπολη μεγάλη σύνοδο πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε ἡ καθαίρεση καὶ ὁ ἀφορισμὸς τῶν Βουλγάρων ἀρχιερέων ποὺ εἶχαν μὲ δημόσια ἐκδήλωση ἀμφισβητήσει τὴν πνευματικὴ ἐξουσία τοῦ πατριάρχη. Οἱ Βούλγαροι ἀπάντησαν μὲ τὴν ἐκλογὴ Ἐξάρχου καὶ μητροπολιτῶν σὲ ἐπαρχίες ποὺ παραχωροῦνταν μὲ τὸ σουλτανικὸ φιρμάνι στὴ βουλγαρικὴ ἐκκλησία. Ἔξαρχος ἐκλέχθηκε ἕνας ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες ποὺ εἶχαν καθαιρεθεῖ, ὁ μητροπολίτης Λοφτσοῦ Ἰλαρίων, ὁ ὁποῖος ὅμως σύντομα ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Βιδίνης Ἄνθιμο, σὲ μιὰ τελευταία καὶ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια κατευνασμοῦ τοῦ πατριαρχείου. Κάθε ἀπόπειρα ὅμως συμφιλιώσεως ἦταν ἀδύνατη. Στὴν ἑορτὴ τῶν Ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου (Μάιος 1872) ὁ Ἔξαρχος δὲ μνημόνευσε οὔτε κὰν τὸ

ὄνομα τοῦ πατριάρχη, ὅπως προέβλεπε ἄλλωστε τὸ φιρμάνι. Ἡ ἀντίδραση τοῦ Φαναρίου ὑπῆρξε βίαιη. Τὴ φορὰ αὐτὴ εἶχε τὴ συμπαράσταση τῆς νέας ἑλληνικῆς κυβερνήσεως τοῦ Ἐπ. Δεληγιώργη. Μὲ πρόσκληση τοῦ πατριάρχη Ἀνθίμου συνῆλθε στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν Αὔγουστο, Μεγάλη Σύνοδος στὴν ὁποία ἔλαβαν μέρος ὅλοι οἱ προκαθήμενοι τῶν πατριαρχείων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πρώην πατριάρχες, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου καὶ πολλοὶ μητροπολίτες καὶ ἄλλοι κληρικοί. Ἡ σύνοδος καταδίκασε τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ φυλετισμοῦ στὴν Ἐκκλησία καὶ κήρυξε σχισματικοὺς τοὺς κληρικοὺς καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς βουλγαρικῆς ἐξαρχίας. «Ἀποκηρύττομεν», ἔγραφε ὁ Ὅρος ποὺ ψήφισε ἡ Σύνοδος, «κατακρίνοντες καὶ καταδικάζοντες τὸν φυλετισμόν, τοὐτέστι τὰς φυλετικὰς διακρίσεις καὶ τὰς ἐθνικὰς ἔρεις καὶ ζήλους καὶ διχοστασίας ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ... Τοὺς παραδεχομένους τὸν τοιοῦτον φυλετισμὸν καὶ ἐπ' αὐτῷ τολμῶντας παραπηγνύναι καινοφανεῖς φυλετικὰς παρασυναγωγὰς κηρύττομεν, συνῳδὰ τοῖς ἱεροῖς Κανόσιν, ἀλλοτρίους τῆς μιᾶς ἁγίας, καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ αὐτὸ δὴ τοῦτο ΣΧΙΣΜΑΤΙΚΟΥΣ».

Ἀπὸ κάθε ἄποψη ἡ ἀπόφαση εἶχε ἱστορικὴ σημασία. Ἐπισημοποιοῦσε τὸ ρῆγμα ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στὴν ἐκκλησία καὶ διαιώνιζε τὰ φυλετικὰ μίση. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ μπρὸς ἡ σύμπραξη τῶν βαλκανικῶν λαῶν γιὰ τὴν κατάλυση τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὴν Εὐρώπη, τὸ ὄνειρο γενεῶν ὅλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν, θὰ προσέκρουε ἐπὶ δεκαετίες στὶς ἀποφάσεις ἐκεῖνες τοῦ 1870 καὶ 1872.

Γιὰ τοὺς Βουλγάρους ἡ ἵδρυση ἀνεξάρτητης Ἐκκλησίας ἀποτελοῦσε τὴν ἐπισφράγιση ἑνὸς μακροχρόνιου ἀγώνα γιὰ τὴν ἀποδέσμευσή τους ἀπὸ τὴν πνευματικὴ κηδεμονία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ἡ πραξικοπηματικὴ ὅμως λύση τῆς διαφορᾶς εἶχε τὸ τίμημά της. Στὸ σκληρό τους ἀγώνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους, οἱ Βούλγαροι θὰ συναντοῦσαν στὸ ἑξῆς, ἀντὶ τὴ συμπαράσταση, τὴν ἐνεργὸ ἀντίδραση τῶν ὁμοδόξων Ἑλλήνων. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ 1870-1872 ἦταν ἴσως ἱστορικὰ ἀναπόφευκτη. Δημιούργησε ὅμως τεράστια προβλήματα στὸν ἀγώνα τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἐθνική του ἀποκατάσταση, ὅπως ἀνάλογα ἐμπόδια συσσώρευσε καὶ στὴν πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ τὴν ἐθνική του ὁλοκλήρωση.

Σχετικὰ μὲ τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ — ἢ καλύτερα τὴν πανσλαβιστικὴ πλευρὰ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς — ἡ ἵδρυση τῆς ἐξαρχίας ἀποτελοῦσε ἀναμφισβήτητα ἕνα θετικὸ γεγονός. Ἕνας σλαβικὸς λαός, ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένος σὲ νευραλγικὴ περιοχὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πραγματοποιοῦσε μὲ τὴ βοήθεια τῆς Ρωσίας τὰ πρῶτα βήματα πρὸς τὴν ἐθνική του ἀνεξαρτησία. Ἡ ἐξαγγελία ὅμως τοῦ Σχίσματος καὶ τὸ βαθὺ χάσμα ποὺ ἄνοιξε ἀνάμεσα στοὺς χριστιανοὺς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας δημιουργοῦσε νέα προβλήματα στὴ ρωσικὴ πολιτική. Γιὰ ἄλλα τέσσερα χρόνια, ὡς τὸ 1876, ὁ Ρῶσος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Ἰγνάτιεφ θὰ συνέχιζε τὶς ἐνέργειές του γιὰ νὰ γεφυρώσει τὸ χάσμα. Καθὼς θὰ πλησιάζει ἡ μεγάλη Ἀνατολικὴ κρίση, θὰ ἐντείνει τὶς προσπάθειές του μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ δημιουργήσει κοινὸ μέτωπο τῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν κατὰ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα.

Γιὰ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, ἡ δημιουργία βουλγαρικῆς ἐξαρχίας, χωρὶς τὴν ἔγκρισή του, σήμαινε οὐσιαστικὴ μείωση τοῦ κύρους του, ἰδιαίτερα ἀπέναντι στὴν τουρκικὴ κυβέρνηση. Ἡ ἐπέμβαση τῆς Ὑψηλῆς Πύλης σὲ θέμα ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας ἄνοιγε τὸ δρόμο γιὰ μελλοντικὲς πιέσεις καὶ βαθμιαία φαλκίδευση τῶν προνομίων τοῦ πατριαρχείου, ἐνῶ ἡ ἀπόσπαση μεγάλου ἀριθμοῦ ἐκκλησιαστικῶν περιοχῶν σήμαινε σοβαρὴ μείωση τῶν προσόδων τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου. Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ σλαβικοῦ ποιμνίου του, θὰ ὠθήσει βαθμιαῖα τὸ πατριαρχεῖο στὴν καλλιέργεια στενότερων σχέσεων μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἐθνικὸ κέντρο, τὴν Ἀθήνα. Ἔγινε δηλαδὴ αὐτὸ ποὺ εἶχε φοβηθεῖ ὁ Ἰγνάτιεφ καὶ ποὺ εἶχε προσπαθήσει, ὅσο μποροῦσε, νὰ ἀποτρέψει

Στοὺς Ἕλληνες τοῦ βασιλείου, ὅπως καὶ στοὺς Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρήξη προκάλεσε ἐκδηλώσεις ὁμαδικῆς ψυχώσεως. Μόνιμα ἀπασχολημένοι μὲ τὰ ἐσωτερικά τους προβλήματα, τὶς διαδοχικὲς κρίσεις στὴν Κρήτη καὶ τὶς ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες στὶς ὅμορες ἐπαρχίες (Θεσσαλία, Ἤπειρο), οἱ «Ἑλλαδίτες» θεωροῦσαν τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη περιοχὲς ποὺ ἀνῆκαν βέβαια στὸ χῶρο τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων, ἀλλὰ ποὺ ἡ ἐνσωμάτωσή τους δὲ φαινόταν ἐφικτὴ στὸ ἄμεσο μέλλον. Ἡ ἐμφάνιση ὅμως τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικισμοῦ στὰ βόρεια καὶ κεντρικὰ διαμερίσματα τῶν περιφερειῶν αὐτῶν ἀνέτρεπε αὐτοὺς τοὺς ὑπολογισμούς. Πρώτη ἀντίδραση ὑπῆρξε ἡ ἀγωνιώδης ὅσο καὶ ριζικὴ ἀναθεώρηση τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς: ἀντὶ γιὰ σύμπραξη μὲ τοὺς ἄλλους βαλκανικοὺς λαούς, μὲ σκοπὸ τὸν κοινὸ ἀγώνα κατὰ τῶν Τούρκων, ὁ Ἑλληνισμὸς θὰ ἐπιδίωκε τὴ συμφιλίωση καὶ συνεργασία μὲ τοὺς Τούρκους. Μὲ τὴν εὔνοια τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν οἱ Ἕλληνες τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπιδοθοῦν μὲ ἐπιτυχία στὴν πνευματικὴ καὶ οἰκονομική τους ἀνάπτυξη, καὶ νὰ ἀναχαιτίσουν τὴν ἐπέκταση τῆς βουλγαρικῆς ἐπιρροῆς, ἐξουδετερώνοντας τὰ πλεονεκτήματα ποὺ παρεῖχε στοὺς Βουλγάρους ἡ ἵδρυση τῆς Ἐξαρχίας. Μιὰ τέτοια ὅμως πολιτικὴ ἔφερνε τοὺς Ἕλληνες σὲ ἀπευθείας σύγκρουση ὄχι μόνο μὲ τοὺς Σλάβους τῆς Βαλκανικῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ Ρωσία. Ὁ «πανελληνισμὸς» ἄρχισε νὰ θεωρεῖται θανάσιμος πολέμιος τοῦ σλαβισμοῦ. Ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους της στὴν Πετρούπολη, στὴν Ὀδησσὸ καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἐνημερωνόταν γιὰ τὸ ὀγκούμενο ἀνθελληνικὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Ρωσία. Τὸν κίνδυνο νὰ προκαλέσουν τὴ μόνιμη ἐχθρότητα τῆς Ρωσίας διεῖδαν ἀρκετὲς προσωπικότητες στὴν Ἑλλάδα, ὅπως ὁ Κουμουνδοῦρος ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ἡγέτες, ὁ Ἀλ. Ραγκαβὴς ἀπὸ τοὺς διπλωμάτες καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ὅλοι αὐτοὶ συνιστοῦσαν σύνεση καὶ ἀποφυγὴ ρήξεως μὲ τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς καὶ τὴ Ρωσία, ὅταν μάλιστα οὔτε ἡ Ἀγγλία οὔτε ἡ Γαλλία ἦταν εὐνοϊκὰ διατεθειμένες ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Ἀντίθετα στὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα καὶ οἱ δύο αὐτὲς χῶρες ἐκώφευσαν στὶς ἐκκλήσεις τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας γιὰ συμπαράσταση πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο.

Ἐφόσον ὅμως, μὲ γενικὴ σχεδὸν λαϊκὴ ἐπιδοκιμασία, ἡ ἀντισλαβικὴ πολιτικὴ εἶχε υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τὸν πρωθυπουργὸ Δεληγιώργη καὶ τὸ βασιλιὰ Γεώργιο, δὲν ἀπέμενε παρὰ ἡ κινητοποίηση τῶν δυνάμεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐλεύθερου καὶ ἀλύτρωτου, γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς θέσεως τῶν Ἑλλήνων στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗΣ (1869-1875)

Προσπάθειες ἀνορθώσεως στὴν τετραετία 1869-1872

Πρὸς ὁμαλοποίηση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων

Μετὰ τὴν ἀπόφαση τῆς διασκέψεως τῶν Παρισίων καὶ τὴν ἀποδοχή της ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, οἱ σχέσεις Ἀθηνῶν - Κωνσταντινουπόλεως ἄρχισαν βαθμιαῖα νὰ ἀποκαθίστανται. Στὶς 22 Μαρτίου 1869 ἔφθασε στὴν Ἀθήνα ὁ ἑλληνικῆς καταγωγῆς πρεσβευτὴς τῆς Τουρκίας Φωτιάδης μπέης, ἐνῶ τὴν ἴδια μέρα ἀποβιβάσθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ ἐπιτετραμμένος τῆς Ἑλλάδος Ἰωάννης Καλλέργης. Μετὰ ἀπὸ ἕνα μήνα περίπου παρέδωσε τὰ διαπιστευτήριά του στὸ σουλτάνο καὶ ὁ νέος Ἕλληνας πρεσβευτὴς Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς. Ὡς τὸν Ἰούνιο εἶχε ρυθμισθεῖ καὶ τὸ καθεστὼς τῶν πολυάριθμων Ἑλλήνων προξένων στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν κρίση τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὶς θέσεις τους. Ὅπως ἦταν φυσικό, ἡ ἀποκατάσταση τῶν διπλωματικῶν σχέσεων ἐπέτρεψε στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ ἐπιζητήσει τὴ ρύθμιση τῶν διμερῶν ζητημάτων ποὺ εἶχαν συσσωρευθεῖ κατὰ τὴν Κρητικὴ ἐπανάσταση ἢ καὶ προϋπῆρχαν.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα ζητήματα ποὺ ἐπιλύθηκαν μὲ τὴ βοήθεια

τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἦταν ἡ ἐπιστροφὴ τῶν χιλιάδων Κρητῶν προσφύγων στὰ σπίτια τους. Παρόλο ποὺ ὁρισμένοι πρωταγωνιστὲς τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ὁπαδοί τους ἔμειναν στὴν Ἑλλάδα, τὰ περισσότερα ἡγετικὰ στελέχη ἐπέστρεψαν στὸ νησί. Ἔτσι ὁ Κρητικὸς λαὸς δὲν ἔχασε τὴ φυσικὴ του ἡγεσία, γεγονὸς ποὺ θὰ τοῦ ἐπιτρέψει σύντομα νὰ ἀνασυντάξει τὶς δυνάμεις του. Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἡ ἔξοδος τῶν προσφύγων εἶχε διπλὴ σημασία : ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἀνακουφίσθηκε σημαντικὰ τὸ δημόσιο ταμεῖο καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀποτράπηκε ἡ δημιουργία στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα ἑνὸς ὀξύτατου κοινωνικοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖο σὲ δεδομένη στιγμὴ θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέσει πολιτικὰ ζητήματα.

Ἡ ρύθμιση τοῦ προσφυγικοῦ, μέσα σὲ λίγους μῆνες, ἐνθάρρυνε τὴν κυβέρνηση Ζαΐμη νὰ ἐπιδιώξει μιὰ ἀπευθείας συνεννόηση μὲ τὴν ὀθωμανικὴ κυβέρνηση καὶ σὲ ἄλλα ζητήματα. Ἕνα ἀπὸ τὰ σοβαρότερα ἦταν ἡ ἀπόφαση τῆς Πύλης νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἵδρυση αὐτόνομης βουλγαρικῆς ἐξαρχίας, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη. Μετὰ ὅμως ἀπὸ ὁρισμένες κρούσεις, ὁ Ζαΐμης — ὅπως ἀργότερα καὶ ὁ Κουμουνδοῦρος — διέβλεψε ὅτι ἡ ἀνάμιξη τοῦ ἐπίσημου ἑλληνικοῦ κράτους σὲ μιὰ ἐκκλησιαστικὴ — ὅπως τουλάχιστον ἐμφανιζόταν — ἔριδα μεταξὺ ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μόνο βλάβη μποροῦσε νὰ προκαλέσει στὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση, γιατὶ θὰ ἐνίσχυε τὴν τουρκικὴ καχυποψία γιὰ τὶς προθέσεις τῆς Ἑλλάδος. Γι' αὐτὸ ἄφησε τὸ χειρισμὸ τοῦ θέματος στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη καὶ περιορίσθηκε σὲ παρασκηνιακὲς μόνο ἐνέργειες μέσω τοῦ Ἕλληνα πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη.

Στὴ συνέχεια, ἡ προσοχὴ τοῦ Ζαΐμη καὶ τῶν διαδοχικῶν ὑπουργῶν Ἐξωτερικῶν Θεοδ. Δηλιγιάννη καὶ Σ. Βαλαωρίτη στράφηκε στὴν προσπάθεια ἐπιλύσεως τοῦ πολύπλοκου προβλήματος τῆς ἰθαγένειας. Ὁ σχετικὸς τουρκικὸς νόμος τῆς 7/19 Ἰανουαρίου 1869 καθόριζε ὅτι Ὀθωμανοὶ ὑπήκοοι θεωροῦνταν ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ὁποῖοι εἶχαν γεννηθεῖ ἀπὸ γονεῖς Ὀθωμανοὺς ὑπηκόους. Ἐπιπλέον, ἀποσαφήνιζε ὅτι ἡ ἀπόκτηση ἄλλης ὑπηκοότητας δὲν ἀναγνωριζόταν παρὰ μόνο μὲ τὴ συγκατάθεση τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως. Ὁ νόμος αὐτὸς ἔθετε σὲ χιλιάδες ὁμογενεῖς τῆς Τουρκίας τὸ δίλημμα : νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ὑπηκοότητα ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει μὲ θεμιτὰ ἢ καὶ ἀθέμιτα ἀκόμα μέσα ἢ νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ τουρκικὸ ἔδαφος. Στὰ ἑλληνικὰ διαβήματα πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις γιὰ μεσολάβηση ἀνταποκρίθηκε ἡ Ρωσία. Ἐλπίζοντας νὰ μειώσει τὸ διαρκῶς αὐξανόμενο ἀντιρωσικὸ ρεῦμα στὴν Ἑλλάδα, ἐξαιτίας τοῦ βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος, ἡ ρωσικὴ διπλωματία κινήθηκε ἔντονα καὶ πέτυχε νὰ πείσει τοὺς Τούρκους νὰ μὴ θέσουν σὲ ἄμεση ἐφαρμογὴ τὸ νέο νόμο. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση πρότεινε τότε στοὺς Τούρκους νὰ υἱοθετήσουν, καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἀτόμων ἀμφισβητούμενης ἑλληνικῆς ὑπηκοότητας, τοὺς ὅρους μιᾶς ἀνάλογης ρωσοτουρκικῆς συμφωνίας τοῦ 1863. Βάσει τῆς συμφωνίας ἐκείνης, ἡ Πύλη εἶχε συναινέσει νὰ ἀναγνωρίσει ὡς Ρώσους ὑπηκόους ἄτομα, τὰ ὁποῖα εἶχαν πολιτογραφηθεῖ Ρῶσοι πρὶν ἀπὸ τὸ 1858 χωρὶς ἔλεγχο δικαιολογητικῶν. Ὁ Ραγκαβὴς ζητοῦσε ἐπίσης νὰ ἀναγνωρισθοῦν ὡς Ἕλληνες ὑπήκοοι καὶ ὅσοι ἀποδείκνυαν κατοχὴ ἑλληνικῆς ἰθαγένειας μετὰ τὸ 1858, μὲ βάση ἑλληνικὰ πιστοποιητικά, ποὺ θὰ βεβαίωναν τριετὴ τουλάχιστον διαμονὴ στὴν Ἑλλάδα, ὅπως προέβλεπε ὁ ἑλληνικὸς νόμος περὶ ἰθαγενείας. Ἡ Πύλη ἀντιπρότεινε τὸ ἔτος 1837 ὡς χρονικὸ ὅριο γιὰ τὴν αὐτόματη ἀναγνώριση τῆς ἰθαγένειας. Γιὰ τὶς ὑπόλοιπες περιπτώσεις ζητοῦσε τὴ σύσταση μικτῶν ἐπιτροπῶν, οἱ ὁποῖες θὰ ἔλεγχαν τὴν ἀκρίβεια τῶν ἑλληνικῶν πιστοποιητικῶν. Τελικά, οἱ δύο πλευρὲς φάνηκαν νὰ συμφωνοῦν σὲ δύο βασικὰ σημεῖα : Ὅτι θὰ ἀναγνωρίζονταν ὡς Ἕλληνες ὅσοι εἶχαν ἀποκτήσει τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένεια ὕστερα ἀπὸ ἀποδειγμένη διαμονὴ τριῶν ἐτῶν στὴν Ἑλλάδα, καὶ ὅτι στὸ μέλλον κάτοικοι τῆς αὐτοκρατορίας θὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένεια — βάσει τῶν ἑλληνικῶν νόμων — μόνο ὕστερα ἀπὸ ἄδεια τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως.

Οἱ διαπραγματεύσεις ὅμως προσέκρουαν στὸ θέμα τῆς αὐτόματης ἀναγνωρίσεως τῶν παλαιότερων περιπτώσεων. Τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν ἄλυτο. Στὴν Ἑλλάδα ὅμως σημειώθηκαν τότε, τέλη τοῦ 1870, ἀλλεπάλληλες κυβερνητικὲς ἀλλαγές. Ὁ Ραγκαβὴς μετατέθηκε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ Τοῦρκοι φάνηκαν νὰ ὑπαναχωροῦν. Νέες οὐσιαστικὲς διαπραγματεύσεις δὲν ξανάρχισαν παρὰ τὸ 1876. Στὸ μεταξύ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τουρκικὸς νόμος τοῦ 1869 εἶχε ἀτονίσει, τὸ πρόβλημα τῆς ἰθαγένειας συνέχιζε νὰ προκαλεῖ προστριβὲς στὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες.

Καλύτερη ἔκβαση εἶχαν οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἐπίτευξη συμφωνίας στὸ ζήτημα τῆς καταδιώξεως τῆς ληστείας στὴ μεθόριο. Οἱ διαπραγματεύσεις ποὺ εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ τὴν κυβέρνηση Ζαΐμη κατέληξαν τὸν Αὔγουστο τοῦ 1871 σὲ συμφωνία μὲ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἐπὶ κυβερνήσεως Κουμουνδούρου. Ἡ ὑπογραφὴ τῆς συμφωνίας ἐπισπεύσθηκε ἀπὸ τὴ διεθνὴ κατακραυγὴ ποὺ εἶχε προκαλέσει τὸ ἐπεισόδιο τῆς σφαγῆς στὸ Δήλεσι μιᾶς ὁμάδας ξένων περιηγητῶν.

Τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Δήλεσι. Μέτρα κατὰ τῆς ληστείας

Τὸ πρόβλημα τῆς ληστείας, ποὺ ταλαιπωροῦσε τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς συστάσεώς του, ἤρθε στὸ προσκήνιο ἀπὸ ἕνα ἀπρόοπτο γεγονὸς ποὺ συντάραξε τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Στὶς 30 Μαρτίου / 11 Ἀπριλίου 1870, μιὰ ὁμάδα ξένων περιηγητῶν, κατὰ τὴν ἐπιστροφή τους ἀπὸ μιὰ ἐκδρομὴ στὸ Μαραθώνα, αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ συμμορία ληστῶν στὸ Πικέρμι, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἀνάμεσα στοὺς ἐκδρομεῖς περιλαμβάνονταν ὁ Ἄγγλος λόρδος Μανκάστερ, ἡ σύζυγός του, δύο γραμματεῖς τῶν πρεσβειῶν Ἀγγλίας καὶ Ἰταλίας καὶ μερικοὶ συνοδοὶ καὶ φίλοι. Ἀρχηγὸς τῆς συμμορίας ἦταν ὁ Τάκος Ἀρβανιτάκης καὶ ὑπαρχηγὸς ὁ ἀδελφός του Χρῆστος. Ἡ εἴδηση τῆς αἰχμαλωσίας μελῶν τοῦ διπλωματικοῦ σώματος καὶ ἑνὸς Βρετανοῦ λόρδου προκάλεσε γενικὴ κινητοποίηση ὄχι μόνο τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀλλὰ καὶ τῶν ἐκπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὴν Ἀθήνα.

Στὶς διαπραγματεύσεις ποὺ ἄρχισαν μεταξὺ κυβερνήσεως καὶ ληστῶν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων ἔλαβε ἐνεργὸ μέρος καὶ ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Ἔρσκιν. Οἱ ληστὲς ζήτησαν στὴν ἀρχὴ ὑπέρογκα λύτρα καὶ τὴ διακοπὴ τῆς καταδιώξεώς τους. Στὴ συνέχεια περιόρισαν τὸ ποσὸ σὲ 25.000 λίρες Ἀγγλίας, ἀλλὰ παράλληλα ζήτησαν νὰ τοὺς χορηγηθεῖ ἀμνηστία. Στὸ μεταξὺ εἶχαν ἀπελευθερώσει τὶς γυναῖκες καὶ τὸ λόρδο Μανκάστερ. Τὸ αἴτημα ὅμως γιὰ τὴν ἀμνηστία προσέκρουε στὶς διατάξεις τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864, ποὺ δὲν ἐπέτρεπαν τὴ χορήγηση ἀμνηστίας παρὰ μόνο γιὰ πολιτικὰ ἀδικήματα. Παρὰ τὶς φοβερὲς πιέσεις, ἰδιαίτερα τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, ἡ κυβέρνηση Ζαΐμη παρέμεινε ἀμετακίνητη στὴν ἄρνησή της νὰ ἐνεργήσει ἀντισυνταγματικά. Τὴ στάση αὐτὴ τήρησε ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ Ἄγγλος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Κλάρεντον δήλωνε σκωπτικὰ στὸν Ἕλληνα πρεσβευτὴ στὸ Λονδίνο ὅτι «τὸ Ἑλληνικὸν Σύνταγμα ἔχει παραβιασθῆ τόσο συχνὰ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως... ὥστε δὲν θὰ ἠδυνάμην νὰ δώσω προσοχὴν εἰς πρόφασιν στηριζομένην ἐπὶ τοιαύτης δικαιολογίας». Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση, γιὰ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο, ἔστειλε στοὺς ληστές, ποὺ βρίσκονταν ἤδη στὸν Ὠρωπό, τὸν ἀπόστρατο συνταγματάρχη Θεαγένη. Οἱ ὁδηγίες τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου πρὸς τὸ Θεαγένη ἦταν οἱ ἑξῆς : α) θὰ ἔπρεπε νὰ πείσει τοὺς ληστὲς νὰ μὴν ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὴν Ἀττική, διαφορετικὰ δὲ θὰ καλύπτονταν ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ ὑπόσχεση νὰ μὴν τοὺς καταδιώξουν τὰ ἀποσπάσματα· β) θὰ πρότεινε στοὺς ληστὲς νὰ δεχθοῦν τὰ λύτρα, νὰ ἀπελευθερώσουν τοὺς αἰχμαλώτους καὶ νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ χώρα, χωρὶς ὅμως νὰ τοὺς χορηγηθεῖ ἀμνηστία. Οἱ κυβερνητικὲς προτάσεις ἀπορρίφθηκαν ἀπὸ τοὺς ληστὲς ποὺ ἐπέμεναν μὲ πεῖσμα στὴ χορήγηση ἀμνηστίας καὶ δυσπιστοῦσαν πρὸς τὶς κυβερνητικὲς ὑποσχέσεις.

Ὁ Θεαγένης ἀναφέρει στὴ σχετικὴ ἔκθεσή του : «... ἡ ἀμνηστία εἶναι ὁ σταθερὸς ἰσχυρισμός των, καὶ ὅταν τοῖς ἐξήγησα, ὅτι ἡ κυβέρνησις ἔχει καὶ κατὰ τοῦτο πᾶσαν ἀγαθὴν προαίρεσιν, ἀλλὰ στερεῖται τοιαύτης δικαιοδοσίας, τοῦ συντάγματος ἀπαγορεύοντος, "Καὶ ποῖος ἔκαμε τὸ σύνταγμα", ἔλεγον, καὶ ὅταν τοῖς ἀπήντησα "τὸ ἔθνος", "Μὰ λοιπόν, τὸ ἔθνος νὰ συνέλθῃ νὰ τὸ μεταβάλῃ. Ὅστις φτιάνει καὶ χαλνᾶ. Δὲν βιαζόμεθα. Περιμένομεν καὶ δέκα μῆνας". "Καὶ κρατοῦντες τοὺς αἰχμαλώτους" τοὺς ρώτησα. "Βεβαίως" μοὶ ἀπήντησαν, "αὐτοὺς μᾶς τοὺς ἔστειλε ὁ Θεὸς διὰ νὰ μᾶς σώσῃ"... Ἤλθομεν εἰς τὸ περὶ χάριτος μέτρον, καὶ ἐβεβαίωσα αὐτούς, ὅτι αὐτὸ εἶναι καὶ κατορθωτόν, ἐπειδὴ ἀνήκει ἡ χάρις εἰς τὰ βασιλικὰ προνόμια, ἀλλ' ἀπαιτεῖται προηγουμένως ὁριστικὴ καταδίκη. "Ἂς μᾶς καταδικάσῃ" ἔλεγον, "καὶ δικαστήριον ἐρχόμενον ἐδῶ καὶ κρίνον ἡμᾶς, ὥστε νὰ πληρωθῇ τοῦ νόμου ἡ ἀξίωσις"».

Λίγες μέρες μετὰ τὴ συνάντηση τοῦ Θεαγένη μὲ τοὺς ληστές, στὶς 9/21 Ἀπριλίου, καθὼς ἡ συμμορία κινήθηκε πρὸς τὸ Δήλεσι μὲ σκοπὸ νὰ περάσει στὴ Βοιωτία καὶ κατόπιν τὴ μεθόριο, συγκρούσθηκε μὲ στρατιωτικὴ δύναμη. Ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ σφαγοῦν οἱ αἰχμάλωτοι καὶ νὰ φονευθοῦν ἢ νὰ συλληφθοῦν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ληστές.

Ἡ εἴδηση τῆς σφαγῆς προκάλεσε σάλο ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη. Ποτὲ ἄλλοτε δὲν εἶχαν γραφεῖ τόσο δυσφημιστικὰ ἄρθρα γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνες στὸ διεθνὲς καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἀγγλικὸ τύπο. Ὁλόκληρο τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος θεωρήθηκε ὑπόδικο γιὰ τὸ ἔγκλημα ληστῶν. Ἡ Ἑλλάδα ἀποκλήθηκε «φωλιὰ ληστῶν καὶ πειρατῶν», «ντροπὴ γιὰ τὸν πολιτισμό», «χώρα ἡμισλάβων, ἡμιελλήνων καὶ ἡμιβαρβάρων». Τὸ ὄνομα τοῦ Ἕλληνα ἐμφανιζόταν ταυτόσημο μὲ τὸν ἀπατεώνα καὶ τὸν ἀγύρτη. Καὶ ὁ Κλάρεντον δήλωνε στὸν Ἕλληνα πρεσβευτὴ στὸ Λονδίνο ὅτι «διὰ τοιούτων πράξεων τίθεται ἡ Ἑλλὰς ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῶν ἐξευγενισμένων κρατῶν». Ἀνάλογες ὑπῆρξαν καὶ οἱ ἀντιδράσεις τοῦ γαλλικοῦ καὶ ἰταλικοῦ τύπου. Παράλληλα μὲ τὴ συκοφαντικὴ ἐκστρατεία διατυπώθηκαν ἀπειλὲς γιὰ ἀνοικτὴ ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων στὴν Ἑλλάδα, ἀκόμα καὶ γιὰ κατάληψη τμήματος τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας. Ἡ ἄρνηση ὅμως τῆς Ρωσίας νὰ συμμετάσχει σὲ συλλογικὰ διαβήματα, καθὼς ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ λίγο (Ἰούλιος) ξεσποῦσε ὁ γαλλο - πρωσσικὸς πόλεμος, ἀπέκλεισαν κάθε σκέψη γιὰ δυναμικὲς ἐνέργειες. Τυχὸν στρατιωτικὴ ἐπίδειξη σὲ βάρος τῆς Ἑλλάδος θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ἀπρόβλεπτες ἀλυσιδωτὲς ἀντιδράσεις στὸν εὐαίσθητο βαλκανικὸ χῶρο. Ἔτσι ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση περιορίσθηκε νὰ ζητήσει τὴ συμμετοχὴ Ἄγγλων νομικῶν στὴν ἐπιτροπὴ ἔρευνας καὶ στὴ δίκη τῶν ληστῶν, καθὼς καὶ ἀποζημίωση τῶν συγγενῶν τῶν θυμάτων.

Τὶς πρωτοβουλίες αὐτὲς τῆς ἀγγλικῆς κυβέρνήσεως προκάλεσε ἡ διάχυτη τότε ἐντύπωση ὅτι στὴν ὑπόθεση τῆς ἀπαγωγῆς καὶ στὸν ὅλο χειρισμὸ τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τοὺς ληστὲς εἶχαν ἀναμιχθεῖ παράγοντες τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς κινούμενοι ἀπὸ προσωπικὰ ἐλατήρια. Ὑπῆρχαν ὑπόνοιες ὅτι ἡγέτες τῆς ἀντιπολιτεύσεως εἶχαν ἐνθαρρύνει τοὺς ληστὲς νὰ ἐπιμείνουν στὸ αἴτημά τους γιὰ ἀμνηστία μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ φέρουν τὴν κυβέρνηση σὲ ἀδιέξοδο καὶ νὰ τὴν ἐξαναγκάσουν σὲ παραίτηση. Ἄλλες πάλι διαδόσεις ἐμφάνιζαν τὸν ὑπουργὸ Στρατιωτικῶν Σκαρλάτο Σοῦτσο νὰ διατηρεῖ στενὲς σχέσεις μὲ τοὺς ληστὲς καὶ μάλιστα νὰ τοὺς ἔχει στὴν ὑπηρεσία του. Ἡ ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ δὲ βρῆκε κανένα στοιχεῖο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ στηρίξει τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη κατηγορία. Ἀντίθετα, ἐπιβεβαίωσε τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἄγγλος γαιοκτήμονας τῆς Εὐβοιας Φρὰνκ Νόελ, ποὺ εἶχε ἀναλάβει μὲ παράκληση τοῦ πρεσβευτῆ Ἔρσκιν μεσολαβητικὸ ρόλο, διατηροῦσε στὴν ὑπηρεσία του ἀδελφοὺς τῶν δύο λησταρχῶν Ἀρβανιτάκηδων. Ἀλλὰ καὶ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲν ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ διαδεδομένη τότε ἐκδοχὴ ὅτι στὶς συμβουλὲς τοῦ Νόελ ὀφειλόταν ἡ ἐπιμονὴ τῶν ληστῶν στὸν ὅρο τῆς ἀμνηστίας.

Ἄσχετα ὅμως ἀπὸ τὰ πορίσματα τῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν καὶ τὶς ἀποφάσεις τοῦ δικαστηρίου, ποὺ ἡ ἐγκυρότητά τους δὲν ἀντέχει σήμερα στὴν κριτικὴ ἔρευνα, ὑπάρχουν πολλὰ σημεῖα ποὺ ἐνοχοποιοῦν τόσο τὴν κυβέρνηση, ὅσο καὶ τὴν ἀντιπολίτευση. Ὁ χειρισμὸς τῆς ὑποθέσεως ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, τόσο στὸ στάδιο τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τοὺς ληστές, ὅσο καὶ στὸ στάδιο τῶν ἀνακρίσεων, ἦταν κάθε ἄλλο παρὰ ἄψογος. Ἀσφαλῶς, ἡ σύντονη καταδίωξη τῆς συμμορίας ἦταν κάτι ποὺ ἐπέβαλε ἡ τιμὴ τῆς χώρας· ἀλλὰ ὡς τὴ στιγμὴ ποὺ ἀποφασίστηκε νὰ ἀποκλεισθοῦν οἱ ληστὲς στὸν Ὠρωπὸ μεσολάβησαν ἐνέργειες καὶ ἀποφάσεις διαφόρων κυβερνητικῶν παραγόντων, ποὺ ἐξέθεταν τὴ χώρα. Οἱ ἐνέργειες αὐτὲς ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὸ ποὺ ἐπιδίωκαν οἱ ἀρχὲς ἦταν ἀκριβῶς ἡ σύγκρουση μὲ τὴ συμμορία καὶ ἡ σφαγὴ ληστῶν καὶ αἰχμαλώτων, ὥστε νὰ ἐξαφανισθεῖ κάθε ἐνοχοποιητικὸ στοιχεῖο. Σοβαρὴ εὐθύνη βαρύνει καὶ τὸ Βρετανὸ πρεσβευτή, γιατὶ μὲ δική του πρωτοβουλία ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ληστὲς καὶ τοὺς ἔδωσε τὴν ἐντύπωση ὅτι θὰ ἐνεργοῦσε νὰ ἀνασταλεῖ κάθε καταδιωκτικὸ μέτρο, ἐνῶ αὐτὴ δὲν ἦταν ἡ πρόθεση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως.

Τὰ αἴτια ὅμως τοῦ δράματος τῆς σφαγῆς τοῦ Δήλεσι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τυχὸν ρόλο ὁρισμένων προσωπικοτήτων καὶ φορέων τῆς ἐποχῆς, ἦταν βαθύτερα. Ἀφοροῦσαν αὐτὸ τοῦτο τὸ μεγάλο πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς ληστείας στὴν Ἑλλάδα τὸ 19ο αἰ.

Τὸ 1870 οἱ αἰτίες ποὺ εἶχαν συντηρήσει τὸ φαινόμενο αὐτὸ στὰ 40 χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους παρέμεναν οὐσιαστικὰ ἀμετάβλητες. Οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες στὴν ὕπαιθρο ἐλάχιστα εἶχαν μεταβληθεῖ. Τεράστιες ἐκτάσεις γῆς παρέμεναν ἀκαλλιέργητες, ἐνῶ μεγάλος ἀριθμὸς χωρικῶν ἦταν ἀκτήμονες. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἐνίσχυε τὴ ροπὴ τῶν πιὸ ἀνήσυχων πνευμάτων πρὸς τὸ ληστρικὸ βίο, ὡς μόνης διεξόδου ἐπιβιώσεως ἢ ἀκόμα καὶ εὔκολου πλουτισμοῦ. Ἐπιπλέον, οἱ ἐσωτερικὲς πολιτικὲς συγκρούσεις ἐνθάρρυναν τὴ χρησιμοποίηση ληστῶν ἀπὸ μερικοὺς τοπικοὺς παράγοντες ὡς σωματοφυλάκων ἢ γιὰ τὴν ἐπικράτησή τους στὶς ἐκλογές. Ἔτσι τὸ ἀμοιβαῖο συμφέρον ὁδηγοῦσε σὲ ἀμοιβαία «προστασία» πολιτικῶν καὶ ληστῶν ποὺ κατέληγε σὲ ἕνα φαῦλο κύκλο. Οἱ καταδιωκτικὲς ἀρχὲς ἁπλῶς ἀδυνατοῦσαν νὰ καταστείλουν τὴ ληστεία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ἐξωτερικὲς περιπέτειες τῆς χώρας καὶ ἡ διαρκὴς προετοιμασία ἐπαναστατικῶν κινημάτων στὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες ἄφηναν εὐρὺ πεδίο σὲ ὅσους ἀρέσκονταν νὰ ἐναλλάσσουν τὸ ρόλο τοῦ ληστῆ μὲ ἐκεῖνο τοῦ ἐθνικοῦ ἀγωνιστῆ. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε μὲ τὴν καταστολὴ τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐπίσημο στατιστικὸ πίνακα, ἀπὸ τοὺς 51 συλληφθέντες ἢ αἰχμαλωτισθέντες ληστὲς κατὰ τοὺς μῆνες Αὔγουστο - Νοέμβριο 1870, μόνο 8 εἶχαν «βγεῖ στὸ κλαρὶ» πρὶν ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Κρητικῆς κρίσεως. Ἐπίσης, πολλοὶ ληστὲς κατατάχθηκαν στὰ ἐθελοντικὰ σώματα, συχνὰ μὲ τὴν παρακίνηση τῶν ἀρχῶν. Ἡ ἀποτυχία τῆς ἐπαναστάσεως στὴν Κρήτη καὶ ἡ ματαίωση ἀνάλογων κινημάτων στὴν Ἤπειρο, Θεσσαλία καὶ Μακεδονία εἶχαν ὠθήσει στὴ ληστεία πολλοὺς ὑποψήφιους ἀντάρτες. Ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς σχημάτισαν συμμορίες στὸ τουρκικὸ ἔδαφος. Ἄλλοι ὅμως προτίμησαν νὰ δράσουν στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια.

Παράλληλα μὲ τὰ αἴτια ποὺ προκαλοῦσαν τὴ ληστεία, ἀναλλοίωτες παρέμειναν καὶ οἱ ἀδυναμίες καταστολῆς της. Ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἡ ὕπαιθρος ἦταν τόσο ἀραιοκατοικημένη, ὥστε νὰ συζητεῖται ὁ ἐποικισμός της μὲ Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ ἀκόμα καὶ μὲ Γάλλους. Στὴν περιοχὴ μάλιστα τῆς Ἠλείας εἶχαν ἐγκατασταθεῖ Ἑλληνοαλβανοὶ ἄποικοι καλλιεργητὲς ἀπὸ τὴν Κάτω Ἰταλία. Ἀλλὰ τὸ πείραμα δὲν εἶχε συνέχεια. Μέχρι τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων ἀνταλλαγῶν πληθυσμοῦ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ. ἡ ἑλληνικὴ ὕπαιθρος θὰ παρουσιάζει ἔντονα τὰ προβλήματα τῆς ἀραιοκατοικήσεως. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρόβλημα αὐτό, ἀρνητικὰ ἐπιδροῦσε στὴν καταδίωξη τῶν ληστῶν ἡ ἀξιοθρήνητη κατάσταση τοῦ ὁδικοῦ δικτύου. Τὰ καταδιωκτικὰ ἀποσπάσματα ἀδυνατοῦσαν ἀκόμα καὶ νὰ ἐντοπίσουν, ὄχι νὰ ἐξοντώσουν τὶς ληστρικὲς συμμορίες. Ἐφόσον ὅμως οἱ ληστὲς δροῦσαν οὐ-

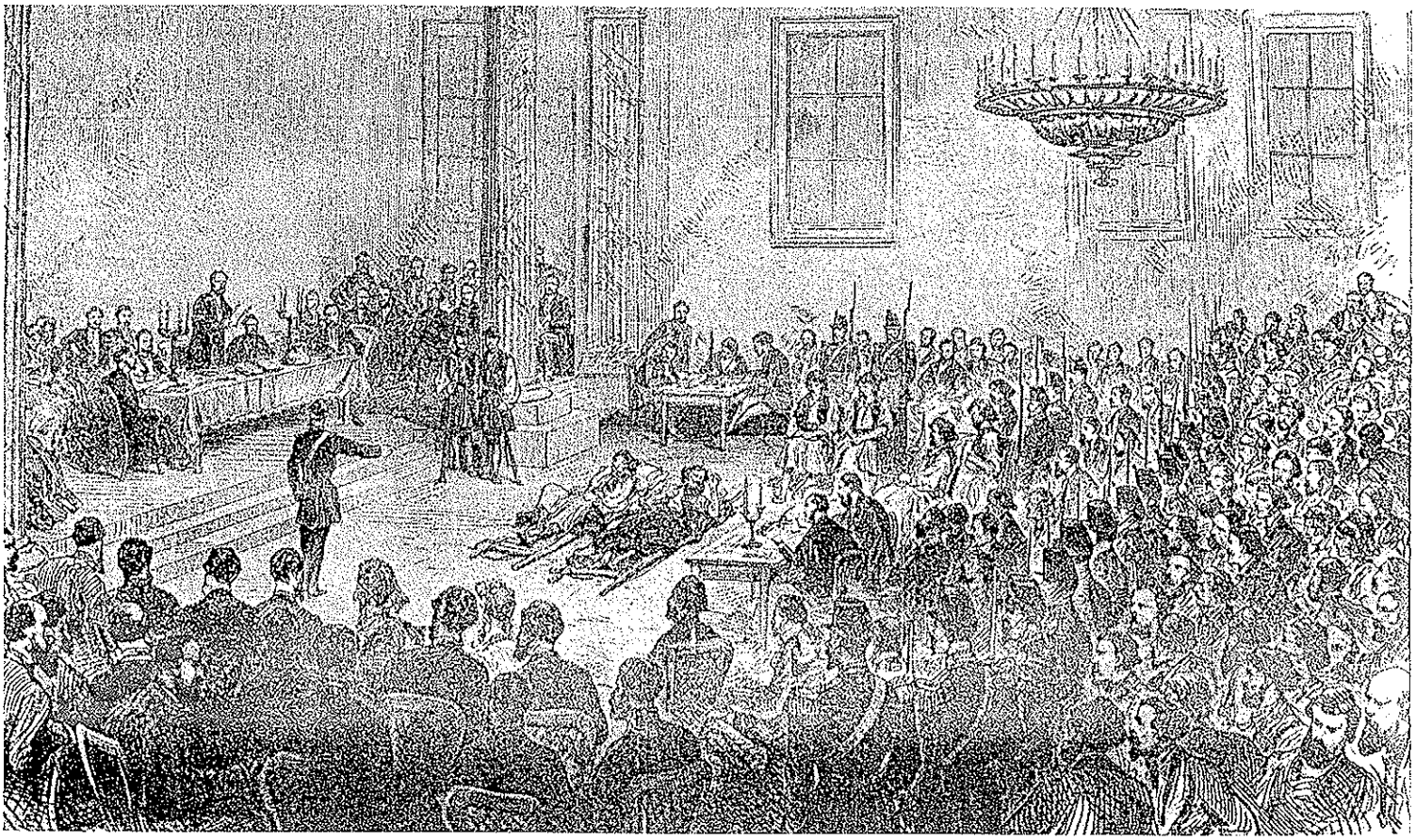

Τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Δήλεσι μὲ τὶς πολιτικὲς καὶ διπλωματικὲς ἐπιπτώσεις του πρόσφερε τὴν εὐκαιρία γιὰ μιὰ πολυσήμαντη ἑρμηνεία τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1870. Ἐπάνω: σκηνὴ ἀπὸ τὴ δίκη τῶν συλληφθέντων ληστῶν. Ὁ συνταγματάρχης Θεαγένης καταθέτει στὸ δικαστήριο (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

σιαστικὰ ἀνενόχλητοι, ὁ πληθυσμὸς τῆς ὑπαίθρου ἀλλὰ καὶ οἱ γαιοκτήμονες τοὺς ὑπέθαλπαν ἀπὸ ἀνάγκη καὶ συμφέρον.

Ἄλυτο ἐπίσης παρέμενε τὸ πρόβλημα τῆς ἐλεύθερης διελεύσεως τῆς ἑλληνοτουρκικῆς μεθορίου. Παρὰ τὶς ἑλληνοτουρκικὲς συμφωνίες τοῦ 1856 καὶ τοῦ 1865, οἱ Τοῦρκοι συνέχιζαν νὰ χρησιμοποιοῦν Τουρκαλβανοὺς ἀτάκτους γιὰ τὴ φύλαξη τῶν συνόρων. Οἱ ἄτακτοι ὅμως αὐτοί, ἀντὶ νὰ παρεμποδίζουν καὶ νὰ καταδιώκουν τοὺς ληστές, διατηροῦσαν στενὲς σχέσεις μαζί τους καὶ συχνὰ τοὺς παρεῖχαν προστασία.

Εἶναι πραγματικὰ χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας 1870, ὅπως καὶ πρίν, ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῶν ληστῶν βρισκόταν συγκεντρωμένος στὶς ἐπαρχίες ποὺ συνορεύουν μὲ τὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἤπειρο. Ἐγκύκλιος τῆς κυβερνήσεως Ζαΐμη πρὸς τὶς ἑλληνικὲς πρεσβεῖες τὸ Μάιο 1870 ἀναλύει διεξοδικὰ τὸ φαινόμενο τῆς ληστείας, ἐπισημαίνει ὡς κύρια αἴτια τὴν ἀποψίλωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου, τὴν ταύτιση ἀπὸ τὸν «ἁπλοϊκὸ λαὸ» τῶν ληστῶν μὲ τοὺς κλέφτες τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, τὶς ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς πολιτικὲς περιπέτειες τῆς Ἑλλάδος, καὶ τέλος τὸ ἀδιαφύλακτο τῆς μεθορίου καὶ τὸ ἀκαταδίωκτο τῶν ληστῶν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Τουρκίας. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ληστεία ἐμφανίζει περιόδους ἐξάρσεως καὶ κάμψεως, στὴ μεθόριο περιοχὴ ἐμφανίζεται μόνιμα σὲ ὀξεία κατάσταση. Ἀντίθετα, στὰ νησιὰ εἶναι οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτη καὶ στὴν Πελοπόννησο, κατὰ τοὺς κυβερνητικοὺς ἰσχυρισμούς, ἔχει κατεβεῖ σὲ χαμηλὰ ἐπίπεδα. Σὲ ἀνάλογες διαπιστώσεις, μὲ μεγαλύτερη διεισδυτικότητα καὶ ἀμεροληψία, προβαίνει καὶ ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Τάκερμαν μὲ μακροσκελὴ ἔκθεσή του (14 Μαΐου 1870).

Ὅπως συνήθως συμβαίνει στὴν Ἑλλάδα, οἱ μεγάλες κρίσεις ὁδηγοῦν σὲ ἀποφασιστικὲς ἐνέργειες. Ἡ ἐκτέλεση τῶν τεσσάρων ξένων αἰχμαλώτων στὸ Δήλεσι προκάλεσε βαθιὰ συγκίνηση σὲ ὅλες τὶς τάξεις τῶν Ἑλλήνων. Κάτω ἀπὸ τὸ προσβλητικὸ μαστίγωμα τῆς ἀρθρογραφίας τοῦ ξένου τύπου, ποὺ πλήγωσε βαθιὰ τὴν ἐθνικὴ φιλοτιμία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐξαπολύθηκε ἀνελέητο κυνηγητὸ ἐναντίον τῶν ληστῶν. Ὁ κίνδυνος τῆς δημοσιότητας ἐξασθένησε τὶς σχέσεις ληστῶν καὶ τοπικῶν πολιτικῶν παραγόντων, ἐνῶ παράλληλα περιόρισε σημαντικὰ τὶς διευκολύνσεις ποὺ παρεῖχαν στὶς συμμορίες οἱ ἄνθρωποι τῆς ὑπαίθρου. Μέσα σὲ τρεῖς μῆνες πάνω ἀπὸ πενήντα ληστὲς εἶχαν ἐξοντωθεῖ ἢ συλληφθεῖ, ἐνῶ πολλοὶ κατέφευγαν ἐσπευσμένα στὸ τουρκικὸ ἔδαφος.

Μέσα στὸ εὐνοϊκὸ αὐτὸ κλίμα ἡ νέα κυβέρνηση τοῦ Κουμουνδούρου πέτυχε νὰ περάσει στὴ βουλὴ τὸν «περὶ καταδιώξεως τῆς ληστείας» νόμο (ΤΟΔ', 29ης Μαΐου 1871) ποὺ χρόνια ἡ ψήφισή του προσέκρουε σὲ πολυποίκιλα συμφέροντα. Οἱ κυριότερες ἀπὸ τὶς «δρακόντειες» διατάξεις τοῦ νόμου αὐτοῦ ἦταν: Ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου ἐπιβαλλόταν σὲ ἐπικηρυγμένους ἀρχηγοὺς συμμοριῶν καὶ τῶν ἰσοβίων δεσμῶν στὰ μέλη, ἐκτὸς ἂν ἐγκαίρως καταδώσουν σχεδιαζόμενη ληστρικὴ πρᾶξη. Μὲ θάνατο τιμωροῦνταν ὅσοι πρόβαιναν σὲ ἀπαγωγὲς ἀτόμων. Σοβαρὲς ποινὲς ἐπίσης προβλέπονταν γιὰ ὅσους περιέθαλπαν ἢ διατηροῦσαν ἐπαφὴ μὲ ληστὲς ἢ ἀμελοῦσαν νὰ καταγγείλουν στὶς ἀρχὲς τὴν ἐμφάνιση ληστῶν. Συγγενεῖς ἐπικηρυγμένων ληστῶν — σύζυγοι, παιδιά, ἀδελφοί, ἀκόμη καὶ πεθερικὰ — ἐκτοπίζονταν στὰ νησιὰ ἢ στὴν Πελοπόννησο. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς σκηνίτες «βλαχοποιμένες», ποὺ θεωροῦνταν ὕποπτοι ὡς μόνιμοι λησταποδόχοι, ὁριζόταν ὅτι μποροῦσαν νὰ τεθοῦν ὑπὸ ἀστυνομικὴ ἐπιτήρηση γιὰ διάστημα ἀπὸ

6-12 μῆνες. Ἀλλὰ καὶ τὸ δυσκολότερο πρόβλημα, τῆς ἀντιμετωπίσεως κρατικῶν ὀργάνων ποὺ συνεργάζονταν μὲ τοὺς ληστές, βρῆκε τὴ λύση του. Ἰδιαίτερα αὐστηρὲς διοικητικὲς ποινὲς καὶ κυρώσεις θεσπίζονταν γιὰ ἀδράνεια στρατιωτικῶν διοικητῶν καὶ δικαστικῶν κατὰ τὴν ἐκτέλεση ὑπηρεσίας. Ἀκόμα καὶ δήμαρχοι καὶ ἀστυνόμοι ὑπόκεινταν σὲ ποινὲς φυλακίσεως ἢ παύσεως μὲ τὸ ἴδιο αἰτιολογικό. Παράλληλα ὅλοι οἱ ἄνδρες κάθε περιφέρειας ἀπὸ 20-50 ἐτῶν ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ μετέχουν μὲ ἀπόφαση τοῦ τοπικοῦ δημάρχου σὲ περιπολίες στρατιωτικῶν ἀποσπασμάτων ἐναντίον ληστῶν.

Ὅσο ὅμως καὶ ἂν ὁ νόμος αὐτός, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ δυσμενὲς γιὰ τοὺς ληστὲς δημόσιο αἴσθημα, περιόρισε σημαντικὰ τὴ δραστηριότητά τους, δὲν ὁδήγησε στὴν ἐξάλειψή τους. Γι' αὐτὸ ἦταν ἀναγκαία ἡ συνεργασία τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καὶ ἡ ἐφαρμογὴ ἐξίσου ἀποτελεσματικῶν μέτρων γιὰ τὴ φύλαξη τῶν συνόρων. Καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ δραστηριοποιήθηκε ἡ ἑλληνικὴ διπλωματία.

Ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1869, μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἡ κυβέρνηση Ζαΐμη εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση νὰ ἀποσύρει τοὺς ἄτακτους Τουρκαλβανοὺς ἀπὸ τὴ μεθόριο καὶ νὰ τοὺς ἀντικαταστήσει μὲ τακτικὸ στρατὸ σύμφωνα μὲ τὶς διμερεῖς συμβάσεις ποὺ ὑπῆρχαν. Παρὰ τὰ παράλληλα διαβήματα τῆς Γαλλίας καὶ τὶς διαβεβαιώσεις τῶν Τούρκων ἡ κατάσταση δὲν εἶχε ἀλλάξει μέχρι τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Δήλεσι. Ἡ διεθνὴς ὅμως πίεση, στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς καὶ μιὰ γενικότερη βελτίωση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων ἀπὸ τὸ 1871, ὁδήγησαν, στὶς 15/27 Αὐγούστου 1871, στὴν ὑπογραφὴ συμφωνίας ποὺ προέβλεπε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, τὴ σύσταση μικτῶν ἀποσπασμάτων γιὰ τὴν καταδίωξη τῶν ληστῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς συμφωνίας αὐτῆς δὲν ὑπῆρξε ἀποτελεσματική, τόσο γιατὶ δὲν ὑπῆρχε πάντοτε ἡ διάθεση τῶν τοπικῶν κυρίως ὀργάνων γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ καταδίωξη τῶν ληστῶν, ὅσο καὶ γιατὶ τὸ δύσβατο τῆς μεθοριακῆς γραμμῆς δὲν προσφερόταν γιὰ ἐπιτυχὴ ἐπιτήρηση.

Τὴν ἔστω καὶ μερικὴ μείωση τῆς δραστηριότητας τῶν ληστῶν στὴν περίοδο αὐτὴ βοήθησε οὐσιαστικὰ ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Κουμουνδούρου, ποὺ μὲ νόμο τῆς 25ης Μαρτίου 1871 διένειμε σὲ ἀκτήμονες γεωργοὺς τὴν ἐθνικὴ γῆ ποὺ διαχειριζόταν τὸ κράτος ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ἡ σύνδεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου μὲ τὴ γῆ, ὑπὸ μορφὴ προσωπικῆς ἰδιοκτησίας, εἶχε μεταξὺ ἄλλων ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ αἰσθήματος φυγῆς, ἰδιαίτερα μεταξὺ τῶν νέων.

Οἱ διεθνεῖς ἐξελίξεις

Ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα οἱ διαδοχικὲς κυβερνήσεις τῆς μετακρητικῆς περιόδου εἶχαν ἐμπλακεῖ σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ δευτερεύοντα ἀλλὰ ἐνοχλητικὰ ζητήματα — ἐπεισόδια Δήλεσι καὶ Λαυρίου, ὁμαλοποίηση τῶν σχέσεων μὲ τὴν Τουρκία — ὁ διεθνὴς ὁρίζοντας γέμισε ξαφνικὰ ἀπὸ ἀπειλητικὰ σύννεφα. Ἡ ὑποψηφιότητα Γερμανοῦ πρίγκιπα γιὰ τὸν ἱσπανικὸ θρόνο προκάλεσε ἔντονες τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Ναπολέοντα Γ', οἱ ὁποῖες στὶς 19 Ἰουλίου 1870 μετατράπηκαν σὲ κήρυξη πολέμου κατὰ τῆς Πρωσσίας. Καθὼς οἱ ἐχθροπραξίες ἄρχιζαν στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, τὰ βλέμματα τῶν διπλωματῶν στράφηκαν στὴν Ἀνατολή. Ἦταν γνωστό, ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων τοῦ 1856, ἡ Ρωσία εἶχε θέσει πρωταρχικὸ σκοπὸ τῆς ἐξωτερικῆς της πολιτικῆς νὰ ἀνατρέψει τοὺς περιοριστικοὺς ὅρους ποὺ καθιέρωναν τὴν οὐδετεροποίηση τῆς Μαύρης θάλασσας. Ὅπως εἶναι γνωστό, μὲ τὴ συνθήκη ἐκείνη εἶχε ἀποκλεισθεῖ ἡ εἴσοδος πολεμικῶν πλοίων στὴ Μαύρη θάλασσα καὶ εἶχε ἀπαγορευθεῖ ἡ διατήρηση ναυτικῶν βάσεων καὶ ὀχυρώσεων στὶς ἀκτές. Ἦταν φυσικὸ ὅτι ἡ Ρωσία δὲν θὰ ἄφηνε ἀνεκμετάλλευτη τὴν εὐκαιρία ποὺ παρουσίαζε ἡ πολεμικὴ ἀναμέτρηση στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, γιὰ νὰ πετύχει

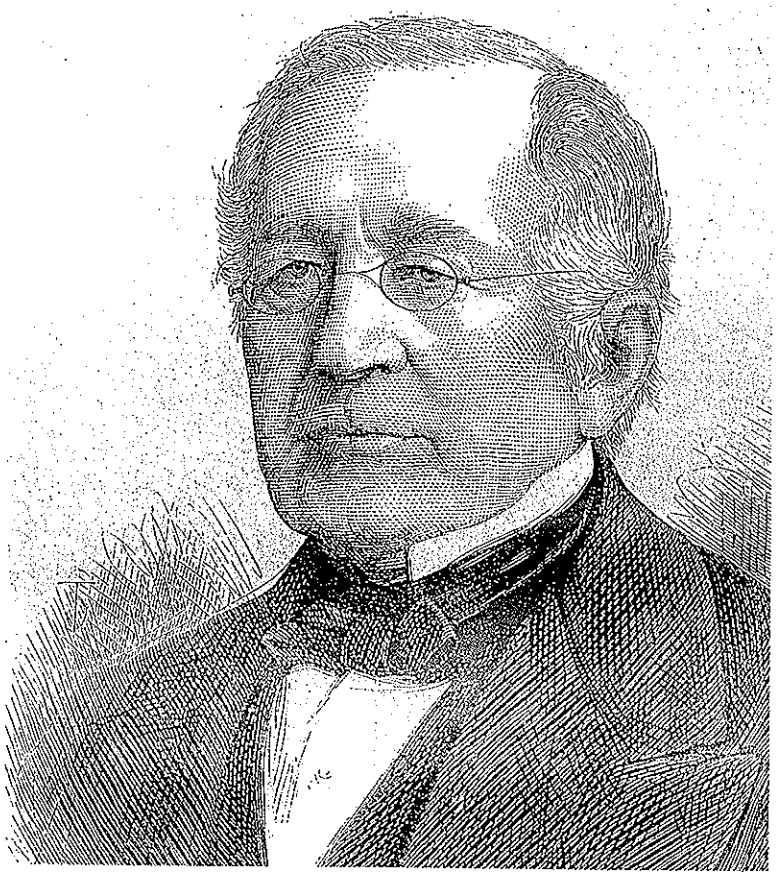

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1870 ὁ Ρῶσος καγκελάριος πρίγκιπας Γκορτσακώφ θεώρησε κατάλληλη τὴ στιγμὴ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἡ χώρα του ἀπὸ τὶς δεσμεύσεις τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων τοῦ 1856 (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

τὴν ἀπαλλαγή της ἀπὸ τὶς δεσμεύσεις τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων.

Πραγματικά, στὶς 31 Ὀκτωβρίου 1870 ὁ Ρῶσος καγκελάριος Γκορτσακὼφ ἀνήγγειλε ὅτι ἡ Ρωσία δὲ θεωροῦσε ὅτι δεσμευόταν πλέον ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης ποὺ ἀναφέρονταν στοὺς περιορισμοὺς στὴ Μαύρη θάλασσα. Οὔτε οἱ Γερμανοὶ οὔτε οἱ Γάλλοι ἦταν διατεθειμένοι νὰ ὠθήσουν ἀντίστοιχα στὸ πλευρὸ τοῦ ἀντιπάλου τους τὴ Ρωσία, προβάλλοντας ἀντιρρήσεις στὸ αἴτημά της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ Μ. Βρετανία τοῦ Γλάδστον προτιμοῦσε νὰ ἀποδεχθεῖ τὴ σχετικὰ ἀνώδυνη αὐτὴ τροποποίηση. Ὑπολόγιζε ὅτι μιὰ ἀνελαστικὴ στάση θὰ ἐνέπλεκε τὴ Ρωσία σὲ πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία, πράγμα ποὺ θὰ ἔφερνε στὸ προσκήνιο τὴ γενικὴ ἀναθεώρηση ὅλων τῶν ὅρων τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων. Ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθεῖ κακὸ προηγούμενο μὲ τὴ μονομερὴ καταγγελία τῶν ὅρων μιᾶς εὐρωπαϊκῆς συνθήκης, οἱ Δυνάμεις ἀποφάσισαν νὰ συγκαλέσουν στὸ Λονδίνο τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1871 διάσκεψη, ἡ ὁποία τὸ Μάρτιο ἐπικύρωσε τὶς ρωσικὲς τροποποιήσεις. Ὡς παραχωρήσεις πρὸς τὴν Τουρκία, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν Ἀγγλία, ἐγκρίθηκαν ἐπίσης ἡ μερικὴ μεταβολὴ τοῦ καθεστῶτος τῶν Στενῶν. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς Διασκέψεως τοῦ Λονδίνου ὁ σουλτάνος ἀποκτοῦσε τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιτρέπει τὴν εἴσοδο στὴ Μαύρη θάλασσα πολεμικῶν πλοίων φίλων χωρῶν σὲ περίπτωση ποὺ ἔκρινε ὅτι ἀπειλεῖται τὸ καθεστὼς τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων.

Ὁ γαλλοπρωσσικὸς πόλεμος τοῦ 1870 ἐπηρέασε ἀποφασιστικὰ τὴν πορεία τῆς Εὐρώπης. Ἡ Γαλλία, ἐξασθενημένη ἀπὸ τὴν ἥττα, ἐπρόκειτο νὰ διαδραματίσει δευτερεύοντα ρόλο

Ἀποτέλεσμα τοῦ γαλλοπρωσσικοῦ πολέμου τοῦ 1870 ἦταν ἡ ραγδαία ἄνοδος τῆς Γερμανίας ὡς δυνάμεως πρώτου μεγέθους στὴν Εὐρώπη. Οἱ Γάλλοι ταπεινωμένοι ἀπὸ τὴν ἥττα προετοιμάζονταν τὰ ἑπόμενα 44 χρόνια γιὰ μιὰ νέα ἀναμέτρηση μὲ τοὺς Γερμανούς. Ἐπάνω: ὁ νικητὴς Βίσμαρκ μὲ τὸν ἡττημένο Ναπολέοντα Γ' μετὰ τὴ μάχη τοῦ Σεντὰν (Λονδίνο, The Mansell Collection).

στὶς εὐρωπαϊκὲς ὑποθέσεις. Ἀντίθετα ἡ Γερμανία, μετὰ τὴν ἑνοποίησή της, ποὺ ἐπισφραγίσθηκε μὲ τὴ στέψη στὶς Βερσαλλίες τοῦ βασιλιᾶ τῆς Πρωσσίας ὡς αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας, βρισκόταν στὸ κατώφλι μιᾶς θεαματικῆς ἀνόδου. Γιὰ ἕνα διάστημα ὅμως, καθὼς ἦταν ἀπασχολημένη μὲ διάφορα ἐσωτερικὰ ζητήματα ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴν ἑνοποίηση τῶν γερμανικῶν κρατῶν, ἐπιθυμοῦσε τὴ διατήρηση τοῦ status quo. Αὐστρο - Οὐγγαρία καὶ Μ. Βρετανία, γιὰ διαφορετικοὺς ἢ καθεμιὰ λόγους, δὲν ἐπιθυμοῦσαν περιπέτειες στὴν Ἀνατολή. Ὅσο γιὰ τὴ Ρωσία, ἱκανοποιημένη ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τῆς μερικῆς ἀνατροπῆς τῶν ὅρων τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων, ἀκολούθησε πολιτικὴ εἰρήνης καὶ συνεργασίας μὲ τὴ Γερμανία. Στὴ γραμμὴ αὐτὴ θὰ παρέμενε ἐπὶ ἕξι ὁλόκληρα χρόνια παρὰ τὶς πιέσεις τῶν πανσλαβιστῶν ποὺ ἐπιζητοῦσαν δυναμικὴ ἀναμέτρηση μὲ τοὺς Αὐστριακοὺς καὶ τοὺς Τούρκους.

Στὴν Ἑλλάδα ἡ εἴδηση τῆς ἐκρήξεως τοῦ γαλλοπρωσσικοῦ πολέμου καὶ τῶν ρωσικῶν ἐνεργειῶν γιὰ ἀναθεώρηση τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων, προκάλεσε ἰδιαίτερη συγκίνηση. Ὁρισμένοι ἐνθουσιώδεις πατριῶτες καὶ ἐπαναστατικὲς ἑταιρίες ἄρχισαν νὰ κινοῦνται μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ Ρωσία θὰ ἄνοιγε τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς δεσμεύσεις τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων. Ἀνάλογες ἐκτιμήσεις φαίνεται ὅτι γίνονταν καὶ στὶς ἄλλες βαλκανικὲς χῶρες. Ὁ βασιλιὰς Γεώργιος ὅμως καὶ ἡ κυβέρνηση τοῦ Δεληγιώργη συγκράτησαν ἔγκαιρα κάθε κίνηση γιὰ νέες περιπέτειες. Ἡ ὀδυνηρὴ ἐμπειρία τῆς Κρήτης, τὸ ἀνοικτὸ ἐκκλησιαστικὸ πρόβλημα μὲ τοὺς Βουλγάρους, οἱ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις τοῦ ἐπεισοδίου τῆς σφαγῆς τοῦ Δήλεσι καὶ, τέλος, ἡ κακὴ κατάσταση τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας δὲν ἐπέτρεπαν οὔτε σκέψη γιὰ ἀναμέτρηση μὲ τὴν Τουρκία. Ἰδιαίτερα, τὰ προβλήματα ποὺ προκαλοῦσε ἡ στασιμότητα τῆς ὑποανάπτυκτης οἰκονομίας ἀπαιτοῦσαν τὴ σοβαρὴ ἀντιμετώπισή τους.

Νέοι προσανατολισμοὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ

Διλήμματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς

Ἐσωτερικοὶ πολιτικοὶ περισπασμοὶ δὲν ἄφηναν πολλὰ περιθώρια γιὰ πρωτοβουλίες στὸν ἐξωτερικὸ τομέα. Ἀμέσως μετὰ τὴ λήξη τοῦ Κρητικοῦ, καὶ γιὰ μιὰ τριετία, τὴ δραστηριότητα τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας ἀπορρόφησαν κυρίως οἱ ἐνέργειες γιὰ τὸν κατευνασμὸ τῆς Ἀγγλίας σὲ σχέση μὲ τὸ ἐπεισόδιο στὸ Δήλεσι, καὶ τῆς Γαλλίας - Ἰταλίας σὲ σχέση μὲ τὸ «Λαυρεωτικό». Τὴν ἴδια ἐποχή, ἡ διένεξη γιὰ τὴν ἵδρυση ἀνεξάρτητης βουλγαρικῆς ἐκκλησίας ἀναγκαστικὰ περιόρισε τὴ δυνατότητα διπλωματικῶν ἐλιγμῶν στὸ βαλκανικὸ τομέα. Στὶς ἀρχὲς ὅμως τοῦ 1873 τὰ πράγματα εἶχαν ἐξομαλυνθεῖ ἀρκετά.

Μὲ τὴν ἀνάληψη τῆς πρωθυπουργίας ἀπὸ τὸν Ἐπ. Δεληγιώργη (8 Ἰουλίου 1872 - 8 Φεβρουαρίου 1874), ἡ ἔντονη σλαβοφοβία ποὺ εἶχε καταλάβει τὴν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη βρῆκε πλήρη ἀνταπόκριση στὰ αἰσθήματα καὶ στὶς διπλωματικὲς πρωτοβουλίες τοῦ νέου πρωθυπουργοῦ. Στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Δεληγιώργης εἶχε τὴν πλήρη ὑποστήριξη τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου.

Τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος στὸ διάστημα αὐτὸ τὴν χαρακτηρίζει μιὰ συνεχὴς ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ Ρωσία. Διάφορες ρωσικὲς χειρονομίες καλῆς θελήσεως ἔμειναν χωρὶς οὐσιαστικὴ ἀνταπόκριση. Τέτοιες χειρονομίες ὑπῆρξαν : ἡ παράδοση στὴν Ἑλλάδα τῶν λειψάνων τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἑορτῶν τῆς Πεντηκονταετίας τῆς ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας (Ἀπρίλιος 1871)· ἡ ρωσικὴ ὑποστήριξη σὲ ὁρισμένα ἑλληνικὰ αἰτήματα πρὸς τὴν Πύλη (ζητήματα ἰθαγενείας, μεθοριακὴ ληστεία κλπ.)· ἡ ἄρνηση τῆς Ρωσίας νὰ συμπράξει μὲ τὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις σὲ συλλογικὰ πιεστικὰ διαβήματα πρὸς τὴν κυβέρνηση τῶν Ἀθηνῶν μὲ ἀφορμὴ τὰ ἐπεισόδια Δήλεσι καὶ Λαυρίου. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ρῶσος πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Saburov εἶχε ρητὲς ὁδηγίες νὰ μὴν ἐπεμβαίνει στὰ ἐσωτερικὰ ζητήματα τῆς Ἑλλάδος, οὔτε καὶ νὰ προσφέρει τὴ συμβουλή του, ἐκτὸς ἂν τοῦ τὴν ζητοῦσε ὁ βασιλιάς.

Ἡ διακριτικὴ αὐτὴ στάση τῆς Ρωσίας δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀντισταθμίσει τὴν ἔντονη καχυποψία τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὶς εὐρύτερες ἐπιδιώξεις τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς στὸ βαλκανικὸ χῶρο, ἰδιαίτερα ὅταν οἱ ἐπιδιώξεις αὐτὲς ἔρχονταν σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς μακροπρόθεσμους ἑλληνικοὺς ὁραματισμούς. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τῶν καταστάσεων αὐτῶν, ἡ πολιτικὴ τοῦ Δεληγιώργη καὶ στὴ συνέχεια τοῦ Βούλγαρη ἔκλινε πρὸς τὴν Ἀγγλία, μὲ παράλληλη προσπάθεια γιὰ στενότερη προσέγγιση πρὸς τὴν Τουρκία. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ εἶχε ἐγκαινιασθεῖ μὲ ἐντυπωσιακὸ τρόπο πρὶν ἀκόμα ἀναλάβει τὴν πρωθυπουργία ὁ Δεληγιώργης. Τὸ Μάιο τοῦ 1872 εἶχαν ὑποβληθεῖ στὴν Τουρκία προτάσεις γιὰ συνεργασία καὶ μελλοντικὴ συμμαχία, ἐνῶ ὁ Ἕλληνας ἐπιτετραμμένος στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπέδιδε στὸ σουλτάνο τὰ διάσημα τοῦ Μεγαλόσταυρου τοῦ Σωτῆρος. Οἱ Τοῦρκοι ἀπάντησαν μὲ ἐκφράσεις κατανοήσεως, ἀπέφυγαν ὅμως νὰ ἀναλάβουν ὁποιαδήποτε δέσμευση. Ἀσφαλῶς οἱ φιλειρηνικὲς διαθέσεις τῆς Ἑλλάδος ἦταν εὐπρόσδεκτες, ἰδιαίτερα τὴ στιγμὴ ποὺ στὴ βόρεια Βαλκανικὴ ὑπέβοσκε ἡ κρίση. Ἀντιλαμβάνονταν ὅμως οἱ Τοῦρκοι ὅτι ἡ ἑλληνικὴ προσφορὰ ἦταν ἀπόρροια προσωρινῆς ἀδυναμίας μᾶλλον, παρὰ συνειδητῆς ἀναθεωρήσεως τῶν μακροπρόθεσμων ἐπιδιώξεων τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς.

Ἡ στροφὴ πρὸς τὴν Τουρκία ὀφειλόταν, ὡς ἕνα σημεῖο, στὴν ψυχρότητα ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στὶς σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μὲ τοὺς βαλκανικοὺς λαούς. Ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἐπικαλοῦνταν οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξε ἡ ἐπιφυλακτικὴ στάση ποὺ τήρησαν ἡ Σερβία καὶ ἡ Ρουμανία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως. Ἕνας δεύτερος λόγος ὑπῆρξε ἡ ἄρνηση Σέρβων καὶ Ρουμάνων νὰ συνδράμουν τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο στὸ ζήτημα τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις θὰ μποροῦσαν νὰ προβληθοῦν ἀπὸ σερβικῆς καὶ ρουμανικῆς πλευρᾶς σοβαρὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς πολιτικῆς οὐδετερότητας ποὺ τήρησαν. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὅμως παρέμεινε ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ φυσικοί τους σύμμαχοι τοὺς εἶχαν ἐγκαταλείψει τὴν ὥρα τῆς ἀνάγκης.

Σὰν ἐπιστέγασμα στὴ διεθνὴ ἀπομόνωση τῆς Ἑλλάδος, καὶ τῆς σχετικῆς ἀδράνειας στὸν τομέα τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων, ἦρθε ἡ ἀπόφαση τοῦ Δεληγιώργη, τὸ Μάιο τοῦ 1873, νὰ καταργήσει, γιὰ λόγους οἰκονομίας, τὶς ἑλληνικὲς πρεσβεῖες στὸ ἐξωτερικό, πλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατάσταση ποὺ διήρκεσε ἕναν καὶ πλέον χρόνο.

Ἡ πολιτικὴ προσεγγίσεως πρὸς τὴν Τουρκία ἔφερε ἀναμφισβήτητα τὴ σφραγίδα τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου. Εἶχε ὅμως τὴν ὑποστήριξη τῶν περισσότερων Ἑλλήνων πολιτικῶν καὶ τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς κοινῆς γνώμης. Ἐπιπλέον φανατικοὺς ὑποστηρικτὲς βρῆκε καὶ στοὺς κυριότερους παράγοντες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐντούτοις ἡ ὑποστήριξη αὐτὴ δὲν ἦταν οὔτε τόσο μονολιθικὴ στὸν πολιτικὸ κόσμο τῶν Ἀθηνῶν, οὔτε ἀπόλυτα ἑδραιωμένη στὴ συνείδηση τῆς κοινῆς γνώμης. Χαρακτηριστικὴ ἐκδήλωση διαφωνίας ἐμφανίσθηκε ἀπὸ τὸν Κουμουνδοῦρο, ὅταν κλήθηκε ἀπὸ τὸ Γεώργιο, στὶς 16/28 Ἀπριλίου 1874, νὰ σχηματίσει κυβέρνηση. Ὁ Μεσσήνιος πολιτικός, γνωστὸς γιὰ τὴν προσήλωσή του στὴν ἰδέα τῆς συνεργασίας τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἀφοῦ κατέστησε σαφὴ τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν πολιτικὴ τοῦ Δεληγιώργη, ἀνέλυσε τὶς ἀπόψεις του πρὸς τὸ μονάρχη μὲ ὑπόμνημά του τῆς 17ης Ἀπριλίου.

«Τὸ κατ' ἐμὲ — ἔγραφε — φρονῶ, ὅτι ἡ διατήρηση φιλικῶν μετά τε τοῦ ὁμόρου κράτους [Τουρκία] καὶ τῶν λοιπῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ λαῶν σχέσεων, ἡ εἰλικρινὴς μετ' αὐτῶν σύμπραξις ἐπὶ παντὸς ὅ,τι ἀφορᾶ εἰς τὰ ἀμοιβαῖα διεθνῆ συμφέροντα καὶ ἡ αὐστηρὰ ἀποχὴ ἀπὸ παντός ὅ,τι δύναται νὰ κλονίσῃ τὴν διεθνῆ αὐτῶν ἀμοιβαίαν ἐμπιστοσύνην, ἡ συναίσθησις τοῦ καθήκοντος, ἴσης εὐγνωμοσύνης πρὸς τὰς τρεῖς εὐεργέτιδας δυνάμεις καὶ ἐξ ἴσου φιλικὴ συμπεριφορὰ πρὸς τὰς λοιπάς, ταῦτα ἀποτελοῦσι τὴν ἀληθῆ ἐξωτερικὴν πολιτικήν».

Παράλληλα μὲ τὴν πρόταση ἐξισορροπήσεως τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῆς χώρας, ὁ Κουμουνδοῦρος ζητοῦσε τὴν ἀλλαγὴ ὁρισμένων πρεσβευτῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦταν τῆς ἐμπιστοσύνης του. Ὁ Γεώργιος ὅμως δὲν ἦταν ἕτοιμος νὰ ἐκχωρήσει στὸν πρωθυπουργὸ πρωτοβουλίες στὴ διαχείριση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, τὴν ὁποία θεωροῦσε ὅτι ἀποτελοῦσε τομέα τῆς ἀποκλειστικῆς του ἁρμοδιότητας. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ γιὰ οὐσιαστικὴ διαφωνία, ποὺ ξεπερνοῦσε τὸ συγκεκριμένο ζήτημα τῶν σχέσεων μὲ τὴν Τουρκία καὶ ἔθετε τὸ ἐρώτημα ποιὸς χαράσσει τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς χώρας: ὁ βασιλιὰς ἢ ὁ πρωθυπουργός;

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Κουμουνδούρου εἶχαν πολλοὺς ὀπαδούς. Ἰδιαίτερα ἡ σπουδάζουσα νεολαία ἔδειχνε ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη ἀδημονία γιὰ τὴν παθητικὴ καὶ ἐσφαλμένη, ὅπως διακήρυσσε, πολιτικὴ συνεργασίας μὲ τὴν Τουρκία. Οἱ φοιτητικὲς ταραχὲς τοῦ προηγούμενου χειμώνα — ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1873 ὡς τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1874 — εἶχαν ὡς αἴτημα τὴν ἀνασύσταση τῆς πανεπιστημιακῆς φάλαγγας. Οὐσιαστικά, ὅμως, ἐπιδίωκαν νὰ ἀφυπνίσουν τὴν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη καὶ νὰ ἀναπροσανατολίσουν τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ πάνω σὲ μία εὐθεία γραμμὴ ἀναμετρήσεων μὲ τὴν Τουρκία. Ὁ ἀντιπολιτευόμενος τὸ Δεληγιώργη τύπος μὲ σατιρικὰ ποιήματα σκιαγράφησε μὲ σαρκασμὸ τὴν πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως.

Ἀναμφίβολα τὸ φοιτητικὸ κίνημα ἀποτελοῦσε ἕναν εὐαίσθητο δέκτη τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν πόθων τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Μεταξὺ τῶν φοιτητῶν συγκαταλέγονταν τότε πολλὲς δεκάδες νέων ἀπὸ τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες. Αὐτοί, εἴτε ὡς ἄτομα εἴτε ὡς ὀργανωμένες μικρὲς ὁμάδες, δέχονταν κατὰ ἀμεσότερο τρόπο τὰ ἐρεθίσματα ἀπὸ τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες καὶ τὰ διοχέτευαν στοὺς συμφοιτητές τους, ὅπου ἔβρισκαν γόνιμο ἔδαφος.

Ταυτόχρονα μὲ τοὺς φοιτητὲς κινοῦνταν καὶ ὁρισμένα ἄτομα καὶ ὁμάδες ποὺ συνήθως πρωτοστατοῦσαν σὲ κάθε

ἐπαναστατικὴ ἐκδήλωση, ἤδη ἀπὸ τὴν ὀθωνικὴ περίοδο. Οἱ μυστικὲς ἑταιρίες, ποὺ ποτὲ δὲν ἔλειψαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ σκηνὴ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰ., συνέχιζαν νὰ καλλιεργοῦν τὴν ἰδέα πολεμικῶν προετοιμασιῶν, ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν στὸν Ἑλληνισμό, στὴν κατάλληλη στιγμή, νὰ υἱοθετήσει ἐνεργητικότερη πολιτικὴ ὑπὲρ τῶν ὑποδούλων. Ὁ Λεωνίδας Βούλγαρης, ἔνθερμος θιασώτης τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας, ἀναφέρει στὸ βιβλίο του («Ἀποκαλυφθήτω ἡ Ἀλήθεια», σελ. 52), ὅτι τὴν ἐποχὴ τοῦ γαλλοπρωσσικοῦ πολέμου εἶχε συσταθεῖ στὴν Ἀθήνα μυστικὴ «Ἐπιτροπὴ ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ὑποδεδουλωμένων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς». Σ' αὐτὴ μετεῖχαν, μεταξὺ ἄλλων, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Θεόφιλος καὶ οἱ πολιτικοὶ Ἀλέξ. Κουμουνδοῦρος καὶ Θρασύβουλος Ζαΐμης, οἱ ὁποῖοι, μάλιστα, εἶχαν ἐπικοινωνήσει καὶ μὲ τὸν πρεσβευτὴ Ἰγνάτιεφ, ἐν ὄψει τῆς ἀναμενόμενης τότε περιπλοκῆς στὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα.

Νέα περίοδος ἀνάλογων παρασκηνιακῶν ἐνεργειῶν ἄρχισε νὰ διαφαίνεται τὸ 1874. Οὔτε ὅμως ἡ διεθνὴς κατάσταση, οὔτε τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα τοῦ βασιλείου ἐπέτρεπαν τὴν ἀνάπτυξη περισσότερο φιλόδοξων πρωτοβουλιῶν ἀπὸ μιὰ ἁπλὴ ἀνταλλαγὴ ἰδεῶν γιὰ τὴν καλύτερη δυνατὴ προετοιμασία τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν ὄψει νέας κρίσεως στὴν Ἀνατολή.

Ἐκπολιτιστικὴ - ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες

Ὅσο ὅμως ὑποτονικὴ ἐμφανιζόταν στὴν περίοδο αὐτὴ ἡ δραστηριότητα τῶν ὀπαδῶν τῆς «ἐνεργείας», τόσο ἔντονη ἀναπτύσσεται ἡ κινητοποίηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνάπτυξη τῶν ὑπόδουλων ἀδελφῶν. Ἕναυσμα στὴν προσπάθεια αὐτὴ ἀποτέλεσε ἡ ἐκκλησιαστικὴ διένεξη μὲ τοὺς Βουλγάρους καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῶν προθέσεών τους γιὰ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη.

Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἐπίσημο τουρκικὸ κράτος δὲν εἶχε ἰδιαίτερους λόγους νὰ ἀντιτάσσεται σὲ καθαρὰ ἐκπαιδευτικὲς καὶ πολιτιστικὲς πρωτοβουλίες, ἐπέτρεψε στοὺς Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅσο καὶ τῆς Ἀθήνας, νὰ διαθέσουν ἐνεργητικότητα, ἐφευρετικότητα καὶ πόρους ὄχι εὐκαταφρόνητους, σὲ ἕνα μεγαλεπήβολο καὶ μακροχρόνιο σχέδιο : τὴν πνευματικὴ ἐξύψωση τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπε ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ νὰ ἀναχαιτίσει τὴ σλαβικὴ διείσδυση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ διεκδικήσει ρόλο πρωταγωνιστῆ — πλάι στοὺς Τούρκους — στὴ διοίκηση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Πρὶν ἀκόμα κατασταλεῖ ἡ ἐπανάσταση στὴν Κρήτη, ἡγετικὰ στελέχη τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας — πανεπιστημιακοί καθηγητές, τραπεζίτες, ἔμποροι καὶ πολιτευόμενοι — εἶχαν ἱδρύσει τὸ «Σύλλογον πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων» μὲ κύριο σκοπὸ τὴ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες. Οἱ τρεῖς πρῶτοι πρόεδροί του ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος (1869-1871), ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος (1871-1882) καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος (1882-1887).

Παράλληλα μὲ τὴν ποικίλη ἐνίσχυση τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ὑποδούλων, ὁ Σύλλογος μὲ τὸ εὐρὺ δίκτυο τῶν ἀπεσταλμένων του καὶ συνεργατῶν του πέτυχε διπλὸ ἔργο : νὰ δημιουργήσει πυρῆνες ἐθνικῆς δραστηριότητας σὲ ὅλες τὶς πόλεις καὶ κωμοπόλεις, ἀκόμα καὶ στὰ χωριὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, καὶ νὰ συγκεντρώσει στὴν Ἀθήνα πλουσιότατο πληροφοριακὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας. Αὐτὸ ἐπέτρεψε στοὺς ἰθύνοντες τοῦ Συλλόγου νὰ καταστοῦν πολύτιμοι σύμβουλοι τῆς κυβερνήσεως στὰ θέματα τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα ἡ κυβέρνηση κατέφυγε στὸ Σύλλογο γιὰ νὰ προετοιμάσει τὶς ἐπίσημες ἑλληνικὲς θέσεις. Ἀργότερα, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἀνατολικῆς κρίσεως, ὁ Σύλλογος πάλι ἀνέλαβε νὰ καταρτίσει ἐθνολογικοὺς πίνακες, χάρτες καὶ ἄλλες ἔντυπες μαρτυρίες γιὰ τὰ δίκαια τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὅλο αὐτὸ τὸ ὑλικὸ χρησιμοποιήθηκε στὴν ἐκστρατεία ποὺ ἀναλήφθηκε τότε γιὰ τὴν ἐνημέρωση τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων καὶ τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης.

Παράλληλα μὲ τὸ σύλλογο τῶν Ἀθηνῶν, κινήθηκε καὶ ὁ ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος εἶχε ἱδρυθεῖ τὸ 1861. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Συλλόγου αὐτοῦ ἦταν διπλή : Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἐπιδίωκε νὰ καταστεῖ βῆμα διεθνοῦς πολιτιστικῆς ἀκτινοβολίας στὴν πρωτεύουσα τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη καθοδηγητικὸ κέντρο τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Μερίμνησε γιὰ τὴν ἔκδοση σχολικῶν βιβλίων, τὴν κατάρτιση ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων, τὴν ἀποστολὴ δασκάλων στὶς ἐπαρχίες καὶ τὴν παροχὴ οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως στὶς ἀπορότερες σχολικὲς ἐφορεῖες. Τὴν κύρια προσοχή του τὴν ἔστρεψε στὰ σχολεῖα τῆς Θράκης καὶ λιγότερο τῆς Μακεδονίας, ὅπου τὴν πρωτοβουλία εἶχε ὁ σύλλογος τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ μέγεθος ὅμως τῆς προσφορᾶς τοῦ συλλόγου τῆς Κωνσταντινουπόλεως — ποὺ ὀρθὰ ἀποκλήθηκε ὑπουργεῖο Παιδείας τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ — φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνέπτυξε τὴ δραστηριότητά του χωρὶς κρατικὴ ἐνίσχυση, ἀφοῦ οἱ πόροι του προέρχονταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ δωρεὲς πλούσιων ὁμογενῶν. Μέσα σὲ μιὰ πενταετία, ἀπὸ τὸ 1870 ὡς τὸ 1875, χάρη στὶς ἐνέργειες τῶν δύο κεντρικῶν συλλόγων δεκάδες ἑλληνικοὶ πολιτιστικοὶ σύλλογοι συστήθηκαν σὲ πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης καὶ τῶν ἄλλων περιφερειῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ σύλλογοι αὐτοὶ ἐνίσχυαν καὶ ἐπέβλεπαν τὴν καλὴ λειτουργία τῶν σχολείων, σὲ συνεργασία — ἢ καμιὰ φορὰ καὶ χωρὶς αὐτὴ — μὲ τοὺς φορεῖς τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως (δημογεροντία, ἐκκλησία). Ταυτόχρονα ὅμως μεριμνοῦσαν καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἐθνικὴ καθοδήγηση τῶν κατοίκων. Τὶς περισσότερες φορὲς τὰ ἡγετικὰ στελέχη τῶν συλλόγων ἀποτελοῦνταν ἀπὸ γιατροὺς ἢ ἐκπαιδευτικούς, ἀπόφοιτους τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Γι' αὐτό, καὶ σὲ σύγκριση μὲ τοὺς παραδοσιακοὺς ἐκπρόσωπους τῶν φορέων τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, οἱ σύλλογοι διαπνέονταν ἀπὸ ἐντονότερες φιλελεύθερες καὶ ἐθνικιστικὲς ἀντιλήψεις.

Ἡ δραστηριότητά τους δὲν πέρασε ἀπαρατήρητη ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀρχές. Ἐφόσον ὅμως δὲν ἐκτρέποντο σὲ ἐνέργειες κατὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ καθεστῶτος, λειτουργοῦσαν ἀνενόχλητα, παρόλο ποὺ ἡ τουρκικὴ διοίκηση γνώριζε τὶς μακροπρόθεσμες ἐπιδιώξεις τους. Σὲ μιὰ ἐμπιστευτικὴ ὅσο καὶ ἀποκαλυπτικὴ ἀναφορὰ τοῦ πολιτικοῦ συμβούλου τοῦ βαλῆ Θεσσαλονίκης, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1877, ἀναφέρεται : «Οἱ Σύλλογοι... μὲ τὴν ἵδρυση σχολείων καὶ κέντρων ἐκπαιδεύσεως διεξάγουν ἕναν ἀνελέητο πόλεμο κατὰ τοῦ πανσλαβισμοῦ καὶ προπαγανδίζουν ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο τὶς ἰδέες καὶ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ... Οἱ Σύλλογοι ἱδρύουν καὶ ἐπιβλέπουν τὰ σχολεῖα, προμηθεύουν τοὺς καθηγητές, διαδίδουν στὴ χώρα τὶς ἑλληνικὲς ἰδέες καὶ ἀποκτοῦν μιὰ ἠθικὴ ἐπιρροή, ποὺ σὲ δεδομένη στιγμὴ μπορεῖ νὰ τοὺς χρησιμεύσει γιὰ πολιτικοὺς σκοπούς. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάκτηση, πρόδρομο τῆς προβαλλόμενης πολιτικῆς καὶ ἐδαφικῆς κατακτήσεως».

Ἐξέλιξη τῆς «Μεγάλης Ἰδέας»

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ-πολιτιστικὴ αὐτὴ ἐξόρμηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καθὼς καὶ ἡ πολιτικὴ προσέγγιση πρὸς τὴν Τουρκία, ποὺ καθιέρωσε ὁ βασιλιὰς Γεώργιος καὶ ἐφάρμοσαν οἱ κυβερνήσεις Ζαΐμη, Δεληγιώργη καὶ Βούλγαρη, δὲν ἦταν παρὰ οἱ δύο ὄψεις τοῦ ἰδίου νομίσματος. Μιᾶς νέας πολιτικῆς ποὺ ἔθετε σὲ ἐφαρμογὴ μιὰ παλιὰ καὶ πολυσυζητημένη θεωρία, ὅτι δηλαδὴ οἱ ἐθνικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ — ἡ Μεγάλη Ἰδέα του — θὰ προωθηθοῦν ἀποτελεσματικότερα ὄχι μὲ τὴ σύγκρουση, ἀλλὰ μὲ τὴ σύμπραξη Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Ὅσο καὶ ἂν στὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἡ ἰδέα τοῦ τουρκοελληνικοῦ κράτους εἶχε περιπέσει στὸ ἐπίπεδο πολιτικῆς χίμαιρας, δὲν εἶχε παύσει νὰ ἀσκεῖ ἰδιαίτερη γοητεία, κυρίως στοὺς κύκλους

τοῦ Φαναρίου, στοὺς ἀνώτατους κρατικοὺς λειτουργοὺς ἑλληνικῆς καταγωγῆς, ποὺ συνδέονταν στενὰ μὲ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, καθὼς καὶ σὲ ὁρισμένους ἐμπορικοὺς καὶ τραπεζικοὺς παράγοντες τῆς ὀθωμανικῆς πρωτεύουσας καὶ ὁρισμένων ἀστικῶν κέντρων, ἰδιαίτερα τῆς βόρειας Θράκης.

Νέα ὤθηση γιὰ ἀνάλογες σκέψεις ἔδωσε ἡ Ἀνατολικὴ κρίση ποὺ ξέσπασε τὸ 1875. Πολλὰ γράφηκαν καὶ εἰπώθηκαν τότε, κυρίως σὲ ἐφημερίδες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ σὲ μερικὲς τῶν Ἀθηνῶν. Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα πλεόναζε ὁ ρομαντισμὸς καὶ ἡ φοβία τοῦ πανσλαβισμοῦ. Ἀξίζει ὅμως νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ μιὰ μυστικὴ συνομιλία ποὺ εἶχε ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Layard, τὸν Ἰούλιο 1878, μὲ τὸ Γεώργιο Ζαρίφη, ἕναν ἀπὸ τοὺς πλουσιότερους Ἕλληνες τῆς ὁμογένειας καὶ προσωπικὸ τραπεζίτη τοῦ σουλτάνου Ἀβδοὺλ Χαμίτ. Καὶ τοῦτο γιατὶ τὸ κύρος τοῦ Ζαρίφη, σὲ Ἕλληνες καὶ Τούρκους, ἦταν τεράστιο, καὶ γιατὶ ὁ ἴδιος ἰσχυρίσθηκε ὅτι τὸ σχέδιό του τὸ εἶχε συζητήσει μὲ ἰθύνοντες Τούρκους, οἱ ὁποῖοι δὲν τὸν ἀποθάρρυναν.

Τὸ σχέδιο Ζαρίφη, ὅπως ἀναφέρει ὁ Layard, προέβλεπε τὴν ἕνωση τῆς Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας καὶ τὴν ἵδρυση αὐτοκρατορίας κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Αὐστρο-Οὐγγαρίας. Ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἤπειρος καὶ ἡ Μακεδονία θὰ ἑνώνονταν μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ θὰ ἀποτελοῦσαν ἕνα διευρυμένο «Ἑλληνικὸ Βασίλειο», ὑπὸ τὸ σκῆπτρο τοῦ σουλτάνου. Τὸ βασίλειο αὐτὸ θὰ εἶχε τοὺς δικούς του θεσμοὺς καὶ θὰ συμμετεῖχε στὴ διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῆς αὐτοκρατορίας. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὅμως ὁ σκοπὸς αὐτός, θὰ ἔπρεπε νὰ παραιτηθεῖ ὁ βασιλιὰς τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ζαρίφης πίστευε ὅτι ὁ Γεώργιος δὲ θὰ ἦταν ἀνυποχώρητος σὲ ἕνα τέτοιο αἴτημα, ὅταν ἀντιλαμβανόταν ὅτι ἡ παραίτησή του θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὰ καλῶς ἐννοούμενα συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Layard δὲν ἀπέρριψε τελείως τὸ σχέδιο, στὸ ὁποῖο μάλιστα διέβλεπε ὁρισμένα θετικὰ σημεῖα. Ἡ ἀγγλικὴ ὅμως κυβέρνηση ἀπάντησε κατηγορηματικὰ ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ ἐνθαρρύνει ὁποιαδήποτε ἀνάλογη ἐνέργεια χωρὶς τὴν ἔγκριση τοῦ σουλτάνου. Ἡ σημασία τῆς προτάσεως Ζαρίφη δὲν ἔγκειται στὴ δυνατότητα ἢ μὴ πραγματοποιήσεώς της, ὅσο στὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ πόσο ριζωμένη ἦταν ἀκόμα στὴ σκέψη ἑνὸς σημαντικοῦ τμήματος τῆς ἡγεσίας τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ Μεγάλη Ἰδέα — ὡς ἐπιδίωξη τῆς ἀνασυστάσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας — μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο μὲ τὴ σύμπραξη τῶν Τούρκων.

Ἡ Μεγάλη ὅμως Ἰδέα, τὶς παραμονὲς τῆς νέας μεγάλης κρίσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος, εἶχε βαθμιαῖα περιορισθεῖ στὴ συνείδηση τῶν περισσότερων Ἑλλήνων, σὲ ἕνα πιὸ συγκεκριμένο καὶ ἁπτὸ πρόγραμμα : τὴν ἀπελευθέρωση ὅλων τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἕνωση τῶν περιοχῶν ποὺ κατοικοῦσαν σὲ ἕνα ἐνιαῖο ἐθνικὸ κράτος. Καθὼς οἱ Ἕλληνες ζοῦσαν διασκορπισμένοι σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ προηγουμένως ἦταν τμήματα τοῦ Βυζαντίου, οἱ περιοχὲς αὐτές, μὲ τὴ συνένωσή τους, θὰ δημιουργοῦσαν ἕνα μεγάλο σὲ ἔκταση κράτος — πιθανῶς μιὰ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία — μὲ πρωτεύουσα τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ταύτιση αὐτὴ περιοχῶν καὶ πρωτεύουσας δημιουργοῦσε τὴν ἐσφαλμένη ἐντύπωση — ὄχι μόνο σὲ ξένους, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλοὺς Ἕλληνες — ὅτι ἐπιδίωξη τῆς Μεγάλης Ἰδέας ἦταν ἡ ἀναβίωση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Παρὰ τὶς ἀλλεπάλληλες κρίσεις καὶ ἀποτυχίες ποὺ εἶχε προκαλέσει στὸν Ἑλληνισμὸ ἡ προσπάθεια ἀπελευθερώσεως τῶν ὑπόδουλων ἐπαρχιῶν, τὸ ἐθνικὸ θέμα συνέχιζε νὰ συγκινεῖ τὶς λαϊκὲς μάζες περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο ζήτημα. Ἐξετάζοντας τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, μπορεῖ κανεὶς νὰ ὁδηγηθεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ προσήλωση καὶ ἔμμονη ἀπασχόληση τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸ ἐθνικὸ θέμα ἐπενεργοῦσε ὡς συντελεστὴς ἀποπροσανατολισμοῦ τοῦ λαοῦ, ποὺ ἐπιβράδυνε τὶς διαδικασίες πολιτικῆς του ὡριμάνσεως.

Ἀπὸ τὴν εὐρύτερη ὅμως σκοπιὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς ἐνιαίου συνόλου — μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος — ἡ ἐθνικὴ ἰδέα ἀποτελοῦσε τὸ συνεκτικὸ κρίκο καὶ τὴ γονιμοποιὸ δύναμη ποὺ τελικὰ θὰ ἐπέτρεπε — μὲ τεράστιες βέβαια θυσίες — τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν Ἑλλήνων σὲ ἕνα ἑνιαῖο κράτος, χωρὶς διασπάσεις καὶ κατατεμαχισμούς, ὅπως σημειώθηκε σὲ ἄλλους λαούς.

Γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 δὲν ὑπῆρχε θέμα διαφωνίας ὡς πρὸς τὸν τελικὸ ἀντικειμενικὸ σκοπό. Οἱ διχογνωμίες ποὺ ἐμφανίζονταν ἀναφέρονταν κυρίως στὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ. Ἤδη στὴν περίοδο 1870-1875, ὅπως εἴδαμε, ἡ ἐπιλογὴ εἶχε γίνει καὶ περιοριζόταν στὸ τρίπτυχο : προσέγγιση πρὸς τὴν Τουρκία, οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἄνοδος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ οἰκονομικο - κοινωνικὴ ἀναδιοργάνωση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀναλύοντας τὶς θέσεις αὐτὲς στὸν πρεσβευτὴ τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα Στούαρτ, ὁ Τρικούπης δήλωνε χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ Ἑλλάδα τοῦ 1875 εἶχε ἀνάγκη διατηρήσεως φιλικῶν δεσμῶν μὲ τὴν Τουρκία τουλάχιστον ἐπὶ μιὰ εἰκοσαετία.

Ἡ εἴδηση ὅμως ποὺ ἔφθασε στὴν Ἀθήνα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1875, ὅτι οἱ Σλάβοι τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἐρζεγοβίνης εἶχαν ξεσηκωθεῖ καὶ πολεμοῦσαν τοὺς Τούρκους, ἔθεσε καὶ πάλι ἐπὶ τάπητος τὸ ἐρώτημα, ἂν ἦταν ὀρθὴ ἡ πολιτικὴ ποὺ εἶχε υἱοθετηθεῖ.

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΙΣΗ (1875-1878)

Ἐπαναστάσεις στὴ Βοσνία - Ἐρζεγοβίνη καὶ ὁ ἀντίκτυπος στὸν Ἑλληνισμὸ

Τὸ 1875, στὴ βόρεια Βαλκανική, ἡ Σερβία ἀποτελοῦσε μιὰ μικρὴ ἡγεμονία 1.360.000 κατοίκων. Τυπικὰ παρέμενε ὑποτελὴς στὸ σουλτάνο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1867 εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς τελευταῖες φρουρὲς στὸ ἔδαφός της. Ἡγεμόνας της ἀπὸ τὸ 1872 ἦταν ὁ Μίλαν, νεαρὸς καὶ ἄπειρος γιὸς τοῦ μεγάλου θιασώτη τῆς βαλκανικῆς συνεννοήσεως Μιχαήλ. Ὅπως ὅλοι οἱ Σέρβοι πολιτικοί, καὶ ὁ Μίλαν ὁραματιζόταν νὰ διαδραματίζει ἡ Σερβία τὸν ἑνοποιητικὸ ρόλο ἑνὸς Πεδεμοντίου τῶν νότιων Σλάβων, ποὺ ζοῦσαν ἀκόμα στὰ ἐδάφη τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Αὐστρο - Οὐγγαρίας.

Ἀνάλογες φιλοδοξίες ἔτρεφε καὶ ὁ Νικόλαος, ὁ δυναμικὸς ἡγεμόνας τῆς μικρῆς ὀρεινῆς ἡγεμονίας τοῦ Μαυροβουνίου, ἡγέτης ἑνὸς μικροῦ ἀλλὰ πολεμικοῦ λαοῦ 200.000.

Στὴ δεκαετία πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ κρίση τοῦ 1875, ἡ κίνηση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ συνένωση τῶν νότιων Σλάβων σὲ μιὰ κρατικὴ ἑνότητα εἶχε γίνει κοινὴ συνείδηση τῶν λαῶν αὐτῶν. Ὅπως ὅμως συνέβη καὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες, ἡ Μεγάλη Ἰδέα — τὸ Načertanije τῶν Σέρβων — προκαλοῦσε ποικιλία σχεδίων, ποὺ τελικὰ συνοψίζονταν σὲ δύο : στὴν ἵδρυση ἑνὸς μεγάλου σερβικοῦ κράτους στὰ ἀχνάρια τῆς μεσαιωνικῆς σερβικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Στέφαν Ντουσάν, ἢ στὴ σύσταση ἑνὸς ὁμοσπονδιακοῦ νοτιοσλαβικοῦ κράτους μὲ συμμετοχὴ Σέρβων, Μαυροβουνίων, Κροατῶν, Σλοβένων, καθὼς καὶ τῶν Βουλγάρων. Στὴν περίοδο ὅμως ποὺ ἐξετάζεται ὑπερίσχυε ἡ ἰδέα τῆς διευρύνσεως τῶν ὁρίων τοῦ σερβικοῦ κράτους.

Ὅπως ἦταν φυσικό, ὁ σερβικός, ἢ καλύτερα ὁ νοτιοσλαβικὸς ἀλυτρωτισμός, προσέλκυε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ρώσων πανσλαβιστῶν, ποὺ θεωροῦσαν τὴ Σερβία ὡς κεντρικὸ πυρήνα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν σχεδίων τους στὴ Βαλκανική. Τὸ 1873, ὅμως, οἱ δύο ἀντίπαλες στὸ βαλκανικὸ χῶρο Δυνάμεις, Ρωσία καὶ Αὐστρία, συνῆψαν συμμαχία, ἡ ὁποία τὸν ἑπόμενο χρόνο διευρύνθηκε μὲ τὴ συμμετοχὴ τῆς Γερμανίας. Ἡ συμμαχία αὐτὴ — γνωστὴ ὡς Dreikaiserbündnis — διασφάλιζε τὴν εἰρήνη καὶ στὴν κεντρικὴ καὶ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη. Θεωρητικά, τουλάχιστον, ἀντιτασσόταν καὶ πρὸς κάθε ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα τῶν πανσλαβιστικῶν ἑταιριῶν στὸ χῶρο τῶν νότιων Σλάβων. Ὅπως ὅμως εἶχε πολλὲς φορὲς συμβεῖ μὲ τὶς ἐξεγέρσεις στὴν Κρήτη καὶ στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς ἐπαρ-

χίες τῆς Τουρκίας, ἔτσι καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1875 οἱ ἐξεγέρσεις, ποὺ σημειώθηκαν στὴν Ἑρζεγοβίνη πρῶτα καὶ στὴ Βοσνία μετά, δὲν ὀφείλονταν βασικὰ σὲ ἐξωγενὴ κίνητρα. Ἔτσι, ὅταν στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου (1875) σημειώθηκε μιὰ μικρὴ ἐξέγερση στὴν κεντρικὴ Ἑρζεγοβίνη, οἱ συνθῆκες ἦταν ὥριμες γιὰ νὰ ἐπεκταθεῖ τὸ κίνημα καὶ νὰ καλύψει, μέσα σὲ δύο μῆνες, καὶ τὶς δύο ἐπαρχίες. Οἱ πρῶτες ἐπιτυχίες ἐναντίον τῶν ἀριθμητικὰ ἀσθενῶν ὀθωμανικῶν φρουρῶν ἐνθάρρυναν τοὺς ἐπαναστάτες, ποὺ κατόρθωσαν νὰ ἀντεπεξέλθουν μὲ ἐπιτυχία ἐναντίον τῶν στρατιωτικῶν ἐνισχύσεων ποὺ ἄρχισαν νὰ φθάνουν ἀπὸ τὸ νότο.

Ἡ εἴδηση τῆς ἐξεγέρσεως προκάλεσε ἔντονη αἴσθηση σὲ ὅλους τοὺς σλαβικοὺς λαούς. Μέσα σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα ἔνοπλοι ἐθελοντὲς ἄρχισαν νὰ συρρέουν στὶς ἐπαναστατημένες περιοχὲς ἀπὸ τὴ Σερβία, τὸ Μαυροβούνιο καὶ τὶς σλαβικὲς ἐπαρχίες τῆς Αὐστρο - Οὐγγαρίας, καθὼς καὶ τὴ Ρωσία.

Ἀνάλογη δραστηριότητα ἐπέδειξαν καὶ οἱ πανσλαβιστικοὶ κύκλοι τῆς Ρωσίας, παρὰ τὴν αὐστηρὴ οὐδετερότητα τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως. Οἱ ἐξελίξεις ὅμως ποὺ σημειώθηκαν στὴ βορειοδυτικὴ Βαλκανικὴ δὲν ἦταν καθόλου εὐπρόσδεκτες τὴ στιγμὴ ἐκείνη στοὺς ἰθύνοντες τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς· γι' αὐτὸ καὶ πρόθυμα συμφώνησαν μὲ τὴν Αὐστρία καὶ τὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις νὰ μεσολαβήσουν ἀνάμεσα στὴν Πύλη καὶ στοὺς ἐπαναστάτες γιὰ τὴν εἰρήνευση τῆς περιοχῆς. Ἀρχὲς Ἰανουαρίου ἡ Αὐστρία ὑπέβαλε στὴν Τουρκία, μὲ τὴν ἔγκριση τῶν ἄλλων Δυνάμεων, ἕνα σχέδιο ποὺ περιλάμβανε σημαντικὲς διοικητικὲς καὶ οἰκονομικὲς μεταρρυθμίσεις, ἀλλὰ ἄφηνε τὸ σουλτάνο ἀπόλυτα κυρίαρχο στὶς ἐπαναστατημένες ἐπαρχίες. Τὸ σχέδιο αὐτὸ — γνωστὸ ὡς Σχέδιο Ἀνδράσσυ, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν τῆς Αὐστρίας — ἔγινε δεκτὸ ἀπὸ τὴν Πύλη, ἀλλὰ ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες. Καθὼς πλησίαζε ἡ ἄνοιξη, γινόταν φανερὸ ὅτι ἡ σερβικὴ κυβέρνηση, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς κοινῆς γνώμης, καὶ παρὰ τὶς ὑποδείξεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, θὰ κήρυττε τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Τουρκίας. Καὶ ἐνῶ ὁ σερβικὸς στρατὸς ἀναδιοργανωνόταν καὶ ἐξοπλιζόταν μὲ γοργὸ ρυθμό, ὁ Μίλαν καὶ ὁ Σέρβος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Ρίστιτς ἄρχιζαν τὶς βολιδοσκοπήσεις γιὰ τὴ σύναψη συμμαχιῶν μὲ τοὺς ἄλλους βαλκανικοὺς λαοὺς γιὰ κοινὸ ἀγώνα κατὰ τῶν Τούρκων. Στὰ σχέδια αὐτὰ περιλαμβανόταν, ὅπως ἦταν φυσικό, καὶ ἡ Ἑλλάδα.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ βρῆκαν τὸν Ἑλληνισμὸ ψυχικὰ καὶ ὑλικὰ ἀνέτοιμο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐντύπωση ποὺ προκάλεσαν στὴν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη ὑπῆρξε στὴν ἀρχὴ περιορισμένη. Ὁ πρωθυπουργὸς Τρικούπης διέβλεψε σωστὰ ὅτι οἱ εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις θὰ ἦταν ἀντίθετες πρὸς κάθε ἰδέα διευρύνσεως τῆς ἀναταραχῆς. Ἔσπευσε λοιπὸν νὰ διαβεβαιώσει τοὺς πρεσβευτὲς στὴν Ἀθήνα, ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πολιτικὴ φιλίας καὶ συνεργασίας μὲ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς ἐπιφυλακτικότητας πρὸς ὅλους τοὺς Σλάβους ποὺ εἶχε καλλιεργήσει στοὺς Ἕλληνες τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα, μιὰ σημαντικὴ μερίδα τοῦ Τύπου χαρακτήριζε τὶς ἐξεγέρσεις τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης ὡς ἔργο πανσλαβιστικῶν κομιτάτων· ἔτσι, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐνθαρρυνθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ἀντίθετα τὰ συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὁδηγοῦσαν σὲ στενότερη συνεργασία μὲ τοὺς Τούρκους. Ἀνάλογες ἀπόψεις ὑποστήριζε καὶ ὁ ἑλληνικὸς Τύπος τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο, ὅμως, ἀκούστηκαν καὶ ἀντίθετες γνῶμες. Ἀρκετοὶ ἄρχισαν νὰ διαβλέπουν στὶς ἐπαναστάσεις τῆς βόρειας Βαλκανικῆς μιὰ νέα εὐκαιρία γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Τουρκίας. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔβρισκε ἀνταπόκριση σὲ κύκλους Κρητῶν, Ἠπειρωτῶν, Θεσσαλῶν καὶ Μακεδόνων προσφύγων στὴν Ἀθήνα. Τὴν συμμερίζονταν ὅμως καὶ οἱ παλαιοὶ γνωστοὶ θιασῶτες τῆς ἰδέας τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας. Χάρη στὶς ἐνέργειές τους μάλιστα ὁρισμένα εὐνοϊκὰ ἄρθρα γιὰ τὸν ἀγώνα τῶν Βοσνίων καὶ Ἑρζεγοβινίων δημοσιεύθηκαν σὲ ἑλληνικὲς ἐφημερίδες· ὀργανώθηκε ἀκόμα καὶ ἔρανος σὲ πανελλήνια κλίμακα γιὰ τὴ βοήθεια τῶν ἐπαναστατῶν.

Τὸν Ὀκτώβριο, ἀνέλαβε πρωθυπουργὸς ὁ Κουμουνδοῦρος. Ἡ προσήλωσή του στὴν ἰδέα τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας ἦταν γνωστή. Ἂν μάλιστα δὲν εἶχε μεσολαβήσει ἡ μεγάλη ἐσωτερικὴ πολιτικὴ κρίση ποὺ ὁδήγησε στὴν ἀποδοχὴ τῆς «δεδηλωμένης», θὰ ἦταν ἀμφίβολο κατὰ πόσο ὁ Γεώργιος θὰ ἀνέθετε τὴν ἐντολὴ στὸν «ἐπικίνδυνο» Κουμουνδοῦρο. Ἡ ἀνάθεση τῆς ἐντολῆς ἀνησύχησε ὁρισμένους ξένους διπλωμάτες καὶ ἰδιαίτερα τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ Στούαρτ, ὁ ὁποῖος δὲ δίστασε νὰ ἐκφράσει τοὺς φόβους του στὸν Ἕλληνα μονάρχη. Ὁ Γεώργιος ὅμως τὸν καθησύχασε, διαβεβαιώνοντάς τον ὅτι ὁ Κουμουνδοῦρος εἶχε δεχθεῖ νὰ ἀκολουθήσει στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τὶς ὁδηγίες τοῦ βασιλιᾶ. Γιὰ πρόσθετη μάλιστα ἀσφάλεια τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν εἶχε ἀνατεθεῖ στὸν Ἀλέξανδρο Κοντόσταυλο, ποὺ δὲ φημιζόταν γιὰ τὶς ἰδιαίτερες διπλωματικές του ἱκανότητες, ἀλλὰ ἦταν γνωστὸς γιὰ τὴ σλαβοφοβία καὶ ἀγγλοφοβία του, καθὼς καὶ γιὰ τὴν τυφλὴ ἀφοσίωσή του στὸ βασιλιά.

Στὸ μεταξύ, τὰ μηνύματα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ δὲν προδίκαζαν τὴν ταχεία καταστολὴ τῶν κινημάτων. Ἐνῶ ἡ ρωσικὴ κυβέρνηση ἀνοικτὰ ταυτιζόταν μὲ τὴν αὐστριακὴ στὴν προσπάθεια ἐκτονώσεως τῆς καταστάσεως, ἄλλοι Ρῶσοι — ὅπως ὁ κόμης Ἰγνάτιεφ στὴν Κωνσταντινούπολη — συμβούλευαν τοὺς Ἕλληνες νὰ προετοιμάζονται γιὰ κάθε ἐνδεχόμενο. Ἐξάλλου, ἀπὸ τὴ Βιέννη δημοσιογραφικὲς πληροφορίες ἀνέφεραν ὅτι οἱ ἐκεῖ στρατιωτικοὶ κύκλοι πίεζαν τὴν κυβέρνηση νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὴν περίσταση καὶ νὰ θέσει ὑπὸ τὴν κατοχή της τὶς δύο ἐπαναστατημένες ἐπαρχίες.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀλλεπάλληλες ἐκθέσεις τοῦ Ἕλληνα γενικοῦ προξένου ἀπὸ τὸ Βελιγράδι Α. Δόσκου ἀνέφεραν ὅτι οἱ Σέρβοι προετοιμάζονταν δραστήρια νὰ ἐπέμβουν τὴν ἄνοιξη, συνιστοῦσαν στοὺς Ἕλληνες ἀνάλογες προετοιμασίες καὶ πρότειναν τὴ σύναψη διαβαλκανικῆς συνεννοήσεως γιὰ κοινὴ ἐνέργεια κατὰ τῶν Τούρκων.

Τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1876, ὅταν ἡ ἐπέμβαση τῆς Σερβίας φαινόταν ἀναπόφευκτη, ὁ Μίλαν ἐνημέρωσε τὸ Δόσκο γιὰ τὶς βολιδοσκοπήσεις του πρὸς τὸ Μαυροβούνιο, τὴ Ρουμανία, τοὺς Ἀλβανοὺς καὶ τὶς βουλγαρικὲς ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπές, τὶς ὁποῖες ἡ Σερβία ἐνίσχυε οἰκονομικά. Θεωροῦσε ὅμως ὁ Σέρβος ἡγεμόνας ὅτι ἡ συμμαχία του μὲ τὴν Ἑλλάδα ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ του. Ἐπικαλούμενος τὴ συνθήκη τοῦ 1868 — ποὺ εἶχε ὅμως ἀτονήσει — δήλωνε ὅτι οἱ ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀνῆκαν στὴν Ἑλλάδα ἐνῶ οἱ σερβικὲς στὴ Σερβία. Εἰδικότερα γιὰ τὴ Μακεδονία, ὅπου ὁ πληθυσμὸς σὲ ὁρισμένες περιοχὲς ἦταν μικτός, ἔκρινε δίκαιο νὰ περιέλθουν στὴν Ἑλλάδα οἱ παράλιες περιοχὲς καὶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες ὑπερεῖχε ἀριθμητικὰ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Μιὰ ἑβδομάδα ἀργότερα ὁ Μίλαν τροποποίησε τὶς προτάσεις του καὶ δήλωνε ὅτι θὰ ὑποστήριζε τὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα ὄχι μόνο στὰ παράλια ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μακεδονίας, ὅπου οἱ Βούλγαροι διατύπωναν ἀπαιτήσεις.

Ὁμολογουμένως ἡ πρόταση τοῦ Μίλαν γιὰ τὴ Μακεδονία, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ διεξῆγε μυστικὲς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς Βουλγάρους, ἦταν δελεαστικὴ γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Ἦταν ὅμως καὶ ἀνεδαφική, γιατὶ ἡ κατάσταση στὰ Βαλκάνια ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς συζητήσεως ἐδαφικῶν κατανομῶν. Ἡ ἑλληνικὴ ἀπάντηση ὑπῆρξε ψυχρή. Ὁ Κοντόσταυλος ἀνέφερε, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση δὲν εἶχε πρὸς τὸ παρὸν ἀρχίσει προετοιμασίες καὶ δὲν ἤλπιζε νὰ τὶς ὁλοκληρώσει στὸ προσεχὲς μέλλον· ὅσο γιὰ τὴν πρόθεση τῶν Σέρβων νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τοὺς Ἀλβανούς, ἦταν κατηγορηματικὰ ἀντίθετη γιατὶ θεωροῦσε τὴν Ἀλβανία ὡς περιοχὴ ἑλληνικοῦ ἀποκλειστικὰ ἐνδιαφέροντος.

Παρὰ τὶς πρῶτες ἀνεπιτυχεῖς κρούσεις, οἱ Σέρβοι συνέχισαν νὰ καλλιεργοῦν ἀνεπίσημες ἐπαφὲς μὲ διάφορα ἐπαναστατικὰ στοιχεῖα στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο. Πρόθεσή τους ἦταν

Τὸ 1876 ἐκδηλώθηκαν τοπικὲς ἐξεγέρσεις τῶν Βουλγάρων ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἡ Πύλη μὲ τακτικὸ καὶ ἄτακτο στρατὸ ἔπνιξε στὸ αἷμα τὴ βουλγαρικὴ ἐξέγερση. Ἐπάνω: ἀγγλικὴ ἀπόδοση τῶν τουρκικῶν σφαγῶν (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

νὰ ἐνθαρρύνουν, ἀκόμα καὶ χωρὶς τὴ σύμπραξη τοῦ ἐπίσημου ἑλληνικοῦ κράτους, ἐπαναστατικὰ κινήματα στὴ Θεσσαλία, στὴν Ἤπειρο καὶ στὴ Μακεδονία. Κύριος ἀποδέκτης τῶν σερβικῶν μηνυμάτων στὴν Ἑλλάδα ἦταν ὁ Λεωνίδας Βούλγαρης.

Ὁ Βούλγαρης δὲν εἶχε καμιὰ συγγένεια μὲ τὸν πολιτικὸ Δημήτριο Βούλγαρη. Εἶχε φοιτήσει στὴ Σχολὴ Εὐελπίδων, εἶχε ἐκλεγεῖ βουλευτὴς καὶ γιὰ ἕνα διάστημα εἶχε διατελέσει ἀρχηγὸς τῆς ἐθνοφρουρᾶς στὴν Ἀθήνα. Περισσότερο ὅμως γνωστὸς ἦταν γιὰ τὴν ἐπαναστατική του δράση. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, ὅταν συμμετέσχε στὸ μικρὸ ἑλληνικὸ σῶμα ποὺ πολέμησε στὸ πλευρὸ τῶν Ρώσων στὴν Κριμαία, ὁ Βούλγαρης δὲν ἀπουσίασε ἀπὸ κανέναν ἐπαναστατικὸ ἀγώνα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως, προσπαθώντας νὰ δημιουργήσει ἀντιπερισπασμὸ στὴ Μακεδονία, τὸν συνέλαβαν οἱ Τοῦρκοι καὶ μόνο χάρη στὴν παρέμβαση τοῦ Ἰγνάτιεφ ἀπελευθερώθηκε.

Ἀπὸ τότε ἡ φανατική του προσήλωση στὴν ἰδέα τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας, καὶ ἰδιαίτερα στὴ σύμπραξη Ἑλλήνων καὶ Σλάβων γιὰ τὴν κατάλυση τῆς κυριαρχίας τοῦ σουλτάνου, ἀπέκτησε καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς προσωπικῆς ὑποχρεώσεως πρὸς τὸν πρεσβευτὴ τῆς Ρωσίας.

Ἡ πίστη του στὴ βαλκανικὴ ἰδέα δὲν τὸν ἐγκατέλειψε ἀκόμα καὶ ὅταν στὴν περίοδο 1870-1875 τὸ ἀντισλαβικὸ κίνημα στὴν Ἑλλάδα εἶχε κορυφωθεῖ. Γι' αὐτὴ του τὴ στάση κατηγορήθηκε ὡς ὄργανο σλαβικῶν συμφερόντων. Ἀπὸ τὴ μελέτη ὅμως ἀρχειακῶν πηγῶν ἀναδύεται μιὰ φυσιογνωμία ἔντονα πατριωτικὴ ποὺ τὸ μόνο της τρωτὸ ἦταν ἡ ὑπέρμετρη, ρομαντικὴ ἴσως, προσήλωση στὴ βαλκανικὴ ἰδέα καὶ στὶς ἔνοπλες ἐξεγέρσεις ὡς μοναδικῶν μέσων γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν πόθων τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πρόσφατα ὁρισμένοι ἱστοριογράφοι, βασιζόμενοι στὸ ὄνομά του καὶ στὴν καταγωγὴ τῶν γονέων του ἀπὸ τὴ Μακεδονία, θέλησαν νὰ τοῦ προσδώσουν σλαβικὴ ἐθνικὴ προέλευση. Ὡς ἀδιάψευστο ὅμως τεκμήριο τῆς ἑλληνικότητάς του σώζεται, στὰ ἀρχεῖα τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, ἰδιόχειρος μακροσκελὴς ἐπιστολή του πρὸς τὸ Ρίστιτς, ἡ ὁποία μεταξὺ ἄλλων διακηρύσσει τὴν ἑλληνική του καταγωγὴ καὶ τὸν ἀγώνα του γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ μέσω τῆς βαλκανικῆς ἰδέας.

Μὲ τὸ Βούλγαρη ἐπικοινωνοῦσαν ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1875 οἱ Σέρβοι ἐθνικιστές, καὶ μέσω αὐτῶν ἡ σερβικὴ κυβέρνηση. Στὰ μέσα Μαρτίου τοῦ 1876, ὕστερα ἀπὸ μακρὰ ἀλληλογραφία μὲ τὸ Βούλγαρη, ἔφθασε στὴν Ἀθήνα ὁ Μιλούτιν Γκαρασάνιν, ἀπεσταλμένος τῆς σερβικῆς κυβερνήσεως γιὰ νὰ ἐπιδιώξει ἐπαφὴ μὲ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση. Ὁ Κουμουνδοῦρος τὸν δέχθηκε μυστικά, ἀλλά, γνωρίζοντας τὴν ἀπό-

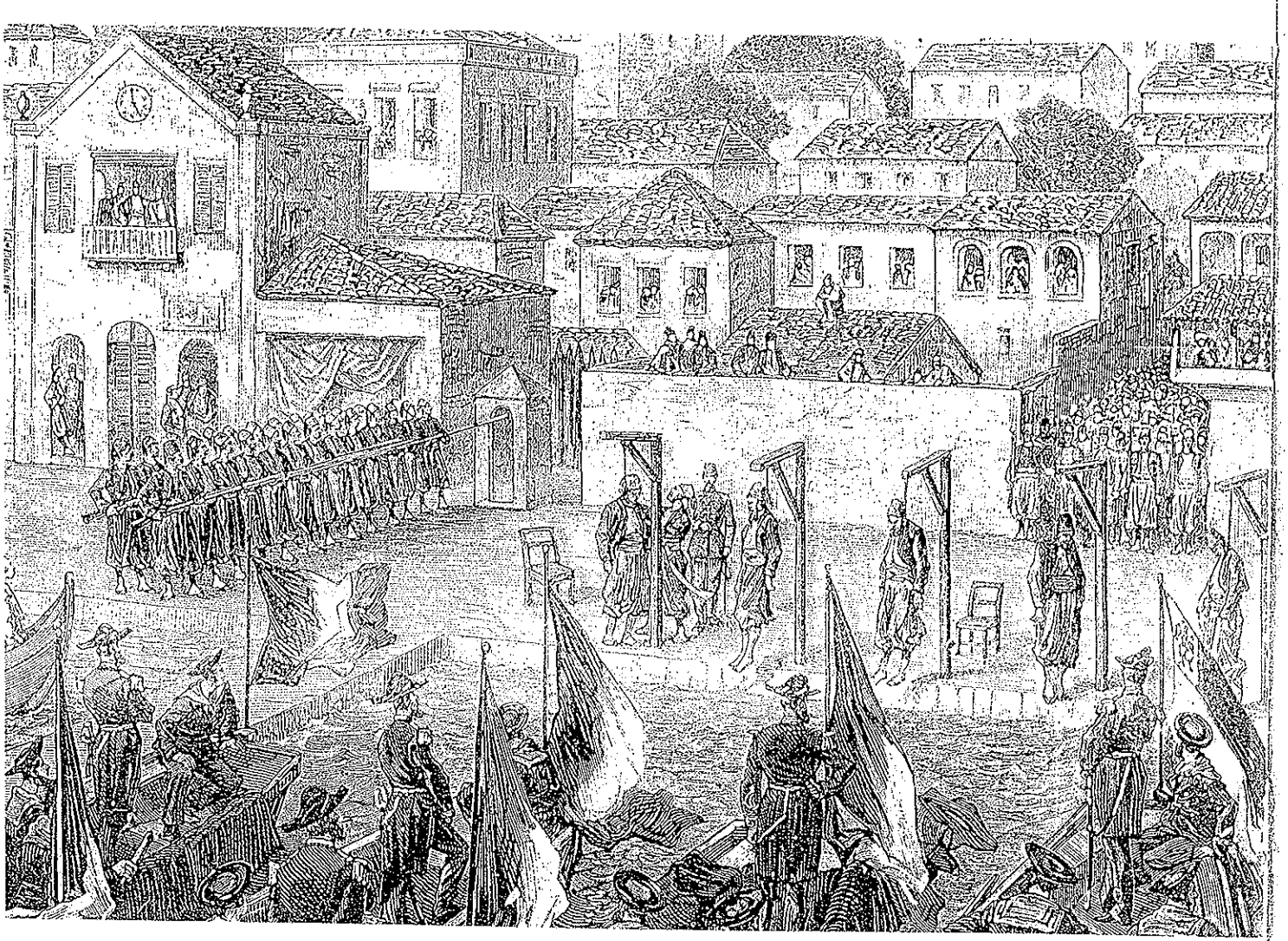

Ἐπάνω: οἱ ἐκτελέσεις τῶν Τούρκων δολοφόνων τῶν προξένων Γαλλίας καὶ Γερμανίας, οἱ ὁποῖες πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀρχὲς στὴν παραλία τῆς Θεσσαλονίκης, παρουσία ἀντιπροσώπων ξένων Δυνάμεων (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

λυτη ἀντίθεση τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου πρὸς ὁποιαδήποτε ἰδέα βαλκανικῆς συμπράξεως, περιορίσθηκε νὰ ἐπαναλάβει τὴ γνωστὴ γραμμὴ οὐδετερότητας τῆς κυβερνήσεώς του. Ὁ Γκαρασάνιν τότε ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μέσω τοῦ Βούλγαρη μὲ διάφορους ὁπλαρχηγοὺς καὶ συζήτησε μαζί τους τὸ ἐνδεχόμενο προκλήσεως ἐπαναστατικῶν κινημάτων κυρίως στὴ Θεσσαλία καὶ στὴν Ἤπειρο, ἀκόμα καὶ χωρὶς τὴν ἔγκριση τοῦ ἐπίσημου ἑλληνικοῦ κράτους. Οἱ ὁπλαρχηγοὶ συμφώνησαν νὰ ξεσηκώσουν τοὺς συντοπίτες τους τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Σερβία θὰ κήρυττε τὸν πόλεμο, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅμως ὅτι οἱ Σέρβοι θὰ τοὺς ἐφοδίαζαν μὲ τὰ ἀπαραίτητα ὅπλα καὶ οἰκονομικὰ μέσα.

Ἡ βουλγαρικὴ ἐξέγερση, ὁ σερβοτουρκικὸς πόλεμος καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς

Ἐνῶ ἡ ἐξέγερση στὴ Βοσνία καὶ Ἐρζεγοβίνη συνεχιζόταν, καὶ Σέρβοι καὶ Μαυροβούνιοι ἑτοιμάζονταν νὰ κηρύξουν τὸν πόλεμο, ξαφνικὰ στὴ Βουλγαρία ξέσπασαν ἐπαναστατικὲς ταραχές. Ὅπως ἔγινε γνωστὸ ἀργότερα, τὸ βουλγαρικὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα εἶχε προετοιμαστεῖ κυρίως ἀπὸ τὶς βουλγαρικὲς ἐθνικὲς ἑταιρίες στὴ Ρουμανία. Τὸ σχέδιο προέβλεπε ἔναρξη τῆς ἐπαναστάσεως τὸ Μάιο, ὥστε νὰ συνδυασθεῖ μὲ ἐνδεχόμενη κήρυξη τοῦ πολέμου ἀπὸ τὴ Σερβία καὶ τὸ Μαυροβούνιο. Σὲ ὁρισμένα ὅμως σημεῖα, νοτίως τῆς Φιλιππουπόλεως, ἐκδηλώθηκαν πρόωρες ἐπαναστατικὲς κινήσεις πού, μαζὶ μὲ ὁρισμένες προδοτικὲς ἐνέργειες, ἀποκάλυψαν τὸ κίνημα στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές. Ἡ ἀντίδραση τῶν Τούρκων ὑπῆρξε βιαιότατη. Ὁ φανατισμὸς τῶν μουσουλμάνων εἶχε ἤδη ἐξαφθεῖ σὲ ἐπικίνδυνο σημεῖο, ἐξαιτίας τῶν συνεχῶν ἀποτυχιῶν στὴ Βοσνία καὶ Ἐρζεγοβίνη. Ἡ ἐμφάνιση ἐπαναστατικῶν κινημάτων στὸ κατώφλι σχεδὸν τῆς πρωτεύουσας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἀποτελοῦσε, στὰ μάτια τους, ἄφρονη ὅσο καὶ ἐπικίνδυνη ἐνέργεια ποὺ ἔπρεπε νὰ παταχθεῖ. Πράγματι, μέσα σὲ ἐλάχιστο χρόνο ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ δύναμη, ἐπικουρούμενη ἀπὸ χιλιάδες ἀτάκτους, εἰσέβαλε στὶς ἐπαναστατημένες περιοχὲς καὶ κατέπνιξε στὸ αἷμα τὴ βουλγαρικὴ ἐξέγερση. Ἰδιαίτερα ἡ μανία τῶν Τούρκων ἐκδηλώθηκε ἐναντίον τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ. Συγκλονιστικὲς σὲ βιαιότητα ὑπῆρξαν οἱ σφαγὲς τοῦ Βατάκ.

Μὲ συνεχεῖς ἐκθέσεις ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη ὁ Ἕλληνας πρόξενος Ἀθανάσιος Ματάλας, ποὺ εἶχε ἕνα καλὰ ὀργανωμένο δίκτυο πληροφοριῶν σὲ ὅλο τὸ χῶρο τῆς βόρειας Θράκης, ἐνημέρωνε λεπτομερῶς τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν γιὰ τὶς ἐνέργειες τῶν Τούρκων. Οἱ ἐκθέσεις τοῦ Ματάλα μεταφράστηκαν καὶ δόθηκαν στὸν Ἄγγλο ἐπιτετραμμένο στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ χρησιμεύσουν στὴν πληρέστερη ἐνημέρωση τῆς ἀγγλικῆς

κυβερνήσεως. Μπορεῖ ἡ «Ἀπριλιανὴ Ἐπανάσταση» — ὅπως ὀνομάστηκε — νὰ μὴν ἦταν παρὰ μιὰ σειρὰ μικρῶν τοπικῶν ἐξεγέρσεων, χωρὶς ἐλπίδα στρατιωτικῆς ἐπιτυχίας. Ὅπως ὅμως εἶχε συμβεῖ καὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες, ὅ,τι δὲν πέτυχαν μὲ τὰ ὅπλα τους οἱ ἐπαναστάτες, τὸ πέτυχε ἡ κινητοποίηση τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης, ἐξαιτίας τῶν ὠμοτήτων τῶν Τούρκων. Ἡ κατακραυγὴ τῶν Εὐρωπαίων ἐντάθηκε, ὅταν τὸ Μάιο φανατισμένος μουσουλμανικὸς ὄχλος δολοφόνησε τοὺς προξένους τῆς Γαλλίας καὶ Γερμανίας στὴ Θεσσαλονίκη.

Ἰδιαίτερες πολιτικὲς ἐπιπτώσεις εἶχε ἡ στάση τῆς ἀγγλικῆς κοινῆς γνώμης. Ὅπως εἶναι γνωστὸ τὰ συμφέροντα τῆς Μεγάλης Βρετανίας παρέμεναν στενὰ συνδεδεμένα μὲ τὴ διατήρηση τῆς ἀκεραιότητας τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἐπὶ μιὰ δεκαπενταετία εἶχε καταβάλει ἄοκνες προσπάθειες γιὰ νὰ πετύχει κοινωνικὲς καὶ διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις στὴν ὀθωμανικὴ κοινωνία, πράγμα ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε τὴν εἰσδοχὴ τῆς Τουρκίας στὴν κοινότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Τώρα ἡ ἀγγλικὴ κοινὴ γνώμη, παραμερίζοντας τὴ φιλοτουρκικὴ πολιτική, ἀπαιτοῦσε τὴν ἄμεση ἐπέμβαση τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων γιὰ τὴν προστασία τῶν χειμαζόμενων ὑπόδουλων χριστιανῶν. Στὴν κίνηση αὐτὴ πρωτοστατοῦσε, μὲ πύρινα ἄρθρα καὶ φυλλάδια, ὁ Ἄγγλος πολιτικὸς Οὐΐλλιαμ Γλάδστον.

Μέσα στὸ ὀγκούμενο δυσμενὲς γιὰ τὴν Τουρκία διεθνὲς κλίμα ξέσπασε στὶς 20 Ἰουνίου/2 Ἰουλίου 1876 ὁ σερβοτουρκικὸς πόλεμος, στὸν ὁποῖο εἰσῆλθε καὶ τὸ Μαυροβούνιο. Μὲ τὴν ἔναρξη τοῦ πολέμου οἱ Ἑρζεγοβίνιοι ἀνακήρυξαν ὡς ἡγεμόνα τους τὸ Νικόλαο, ἐνῶ οἱ Βόσνιοι ἐπέλεξαν τὸ Μίλαν. Παρὰ τὸν ἐνθουσιασμό, ἡ ἔλλειψη ἐπαρκοῦς προετοιμασίας ὁδήγησε τοὺς Σέρβους σὲ ἀλλεπάλληλες ἥττες. Ὁ τουρκικὸς στρατὸς γρήγορα πέρασε τὴ μεθόριο καὶ ἄρχισε νὰ προελαύνει πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ Βελιγραδίου. Ἀντίθετα μὲ τοὺς Σέρβους, οἱ Μαυροβούνιοι σημείωναν ἐπιτυχίες, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν μποροῦσαν νὰ ἀποτρέψουν τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ ποὺ ἀπειλοῦσε τοὺς Σέρβους. Καθὼς ἡ κρίση ἔφτανε στὸ ἀπόγειό της, ἡ διεθνὴς διπλωματία ἐνεργοποιήθηκε.

Ἡ Ρωσία ἀντιμετώπιζε, σοβαρὰ πλέον, τὸ ἐνδεχόμενο στρατιωτικῆς ἐπεμβάσεως. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ὅμως τυχὸν σύγκρουση μὲ τὴν Αὐστρία, ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος Β' συναντήθηκε μὲ τὸν αὐτοκράτορα Φραγκίσκο Ἰωσὴφ στὸ Ράιχσταντ τῆς Αὐστρίας. Ἐκεῖ, στὶς 26.6/8.7.1876, οἱ δύο αὐτοκράτορες συνῆψαν συμφωνία ποὺ προέβλεπε ὅτι σὲ περίπτωση πολεμικῶν ἐξελίξεων ποὺ θὰ ὁδηγοῦσαν σὲ διάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας θὰ ἀποκλειόταν ἡ ἵδρυση στὰ Βαλκάνια ἑνὸς μεγάλου σλαβικοῦ κράτους ἢ μιᾶς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ Σερβία, τὸ Μαυροβούνιο καὶ ἡ Ἑλλὰς θὰ προσαρτοῦσαν ὁρισμένες ἐπαρχίες, ἐνῶ ἡ Βουλγαρία, ἡ Ρωμυλία καὶ ἡ Ἀλβανία θὰ ἀποκτοῦσαν τὴν αὐτονομία τους. Ἡ Κωνσταντινούπολη, μῆλο τῆς ἔριδος τῶν Δυνάμεων, θὰ μετατρεπόταν σὲ ἐλεύθερη πόλη. Ὡς ἀνταμοιβὴ γιὰ τὴν οὐδετερότητά της, ἡ Αὐστρία θὰ καταλάμβανε τμήματα τῆς Βοσνίας - Ἑρζεγοβίνης, ἐνῶ ἡ Ρωσία θὰ προσαρτοῦσε τὴ ρουμανικὴ Βεσσαραβία καὶ ὁρισμένες περιοχὲς στὴν Ἀσία. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὅπως διευκρινίσθηκε σὲ μεταγενέστερη αὐστρορωσικὴ συμφωνία ποὺ ὑπογράφηκε στὶς 3/15.Ἰουνίου 1877, ὑπῆρχε πρόβλεψη νὰ προσαρτήσει τὴ Θεσσαλία, τὴν Κρήτη καὶ ἕνα μέρος τῆς Ἠπείρου.

Οἱ αὐστρορωσικὲς συμφωνίες, ὅπως ἦταν φυσικό, κρατήθηκαν μυστικές. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν κρυβόταν πλέον ἦταν ἡ πρόθεση τῆς Ρωσίας νὰ ἐπέμβει δυναμικά. Τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ δὲν τὸ ἀπέκλειε ἡ βρετανικὴ κυβέρνηση, ἰδιαίτερα ὅταν στὶς 18/30 Ὀκτωβρίου 1876 ἡ Ρωσία ἀπέστειλε τελεσίγραφο στὴν Πύλη ἀπειλώντας την μὲ πόλεμο, ἂν δὲ σταματοῦσε ἀμέσως τὴν προέλαση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Σερβίας. Ἀστραπιαῖα τότε κινήθηκε ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία προτείνοντας τὴ σύγκληση στὴν Κωνσταντινούπολη διασκέψεως τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τῆς Τουρκίας. Σκοπὸς τῆς διασκέψεως θὰ ἦταν ἡ παροχὴ τοπικῆς διοικητικῆς αὐτονομίας στὴ Βοσνία, Ἑρζεγοβίνη καὶ Βουλγαρία, ἡ ἐπάνοδος τῆς Σερβίας καὶ τοῦ Μαυροβουνίου στὰ πρὸ τοῦ πολέμου περίπου σύνορα καὶ ἡ διασφάλιση τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητας τῆς Τουρκίας.

Καθὼς οἱ ἐκπρόσωποι τῶν Δυνάμεων ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα στὶς ἀρχὲς Δεκεμβρίου, ἡ γνωστοποίηση τῶν ὅρων γιὰ τὴ σύγκληση τῆς διασκέψεως προκάλεσε ἀναβρασμὸ καὶ γενικὴ κινητοποίηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Οἱ διαδοχικὲς κρίσεις τοῦ 1876, ποὺ συντάραξαν τὴ βόρεια Βαλκανική, ἔβγαλαν τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὸ λήθαργο καὶ τὶς αὐταπάτες τους. Μυστικὲς ἐπαναστατικὲς ἑταιρίες ἄρχισαν νὰ ἀναδιοργανώνονται, νὰ συγκεντρώνουν χρήματα καὶ νὰ ἀποστέλλουν ἀντιπροσώπους τους στὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες. Στὸν ἑλληνικὸ τύπο ὁλοένα καὶ ἐντονότερα ἐμφανίζονταν τώρα ἄρθρα ποὺ καλοῦσαν τὴν κυβέρνηση νὰ ἀρχίσει πολεμικὲς προετοιμασίες. Ἀπὸ τὴν πλευρά του, ὁ Λ. Βούλγαρης ἐξόπλισε δύο τρεῖς μικρὲς ἔνοπλες ὁμάδες καὶ μόλις κηρύχθηκε ὁ σερβοτουρκικὸς πόλεμος τὶς ἀπέστειλε στὴ Θεσσαλία. Αὐτὴ ὑπῆρξε στὴν πραγματικότητα καὶ ἡ μόνη ἰσχνὴ ἑλληνικὴ ἀνταπόκριση στὴν ἔκκληση τοῦ ἡγεμόνα Μίλαν πρὸς τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς ἄλλους ὑπόδουλους λαοὺς γιὰ κοινὸ ἀγώνα.

Παρόλα αὐτά, ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου, ἀκολουθώντας πιστὰ τὶς ὁδηγίες τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου, συνέχιζε νὰ τηρεῖ αὐστηρὴ οὐδετερότητα. Στοὺς Σέρβους ποὺ ζητοῦσαν τὴν ἐπέμβαση τῆς Ἑλλάδος, ἐπικαλούμενοι τὴ συνθήκη τοῦ 1868, ὁ Κουμουνδοῦρος ἀπαντοῦσε ὅτι ὡς ὑπεύθυνος Ἕλληνας πολιτικὸς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ κρατήσει τὴ χώρα του οὐδέτερη, παρόλο ὅτι ὡς ἄτομο ἦταν ταγμένος ὑπὲρ τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας. Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ δὲ μετακινήθηκε οὔτε καὶ ὅταν ὁ Ρίστιτς τοῦ διεμήνυσε ὅτι Ἕλληνες καὶ Σέρβοι ἔπρεπε νὰ συνεργασθοῦν γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ἵδρυση ἀνάμεσά τους ἑνὸς ἰσχυροῦ βουλγαρικοῦ βασιλείου.

Ἀνάλογη στάση τήρησε ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ὅταν ἔφτασαν στὴν Ἀθήνα παρόμοιες προτάσεις γιὰ σύμπραξη μὲ τὴ Ρουμανία. Πιὸ πολὺ καὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, ἡ τροπὴ ποὺ ἔπαιρναν τὰ γεγονότα στὴ Βαλκανικὴ προβλημάτιζε καὶ ἀνησυχοῦσε τοὺς Ρουμάνους, καθὼς ὁ ρωσικὸς τύπος ἀλλὰ καὶ Ρῶσοι ἐπίσημοι δὲν ἔκρυβαν τὴν πεποίθησή τους ὅτι μιὰ γενικότερη σύρραξη στὰ Βαλκάνια θὰ ὁδηγοῦσε στὴν ἀνάκτηση τῆς Βεσσαραβίας ποὺ εἶχε ἀπολεσθεῖ μὲ τὴ Συνθήκη τῶν Παρισίων τοῦ 1856. Ἐπιπλέον, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πιθανότητα νὰ χάσουν τὴ Βεσσαραβία, οἱ Ρουμάνοι διέβλεπαν ἕνα ἀκόμα μεγαλύτερο κίνδυνο στὶς προθέσεις τῶν πανλαβιστικῶν ἰδιαίτερα κύκλων τῆς Ρωσίας νὰ πετύχουν τὴ σύσταση ἑνὸς μεγάλου βουλγαρικοῦ κράτους. Ἕνα τέτοιο κράτος, ποὺ θὰ τελοῦσε κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπιρροὴ τῆς Ρωσίας, θὰ ἔθετε τὴ Ρουμανία, ἀπὸ βορρὰ καὶ νότο, ὑπὸ συνεχὴ πίεση, καὶ τελικὰ θὰ τὴν μετέβαλε σὲ χώρα μὲ μόνιμη ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν Πετρούπολη. Ὡς διέξοδο οἱ Ρουμάνοι πολιτικοὶ καὶ ὁ ἡγεμόνας Κάρολος ἔβλεπαν τὴ λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος μὲ γενικὴ καὶ συντονισμένη ἐνέργεια ὅλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν, πράγμα ποὺ θὰ ἀπέκλειε ἢ ἔστω θὰ μετρίαζε τὴν ἐπιβολὴ τῶν ἀπόψεων τῶν Δυνάμεων στὸ χῶρο τῆς Βαλκανικῆς.

Γι' αὐτό, παράλληλα πρὸς τὶς συνεννοήσεις τους μὲ τοὺς Σέρβους, οἱ Ρουμάνοι, τὶς παραμονὲς τῆς διασκέψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπέβαλαν στοὺς Ἕλληνες ἕνα σχέδιο κοινῆς ἐνεργείας. Βασικὴ ἰδέα τοῦ σχεδίου ἦταν νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἡ Βαλκανικὴ μὲ κοινὴ δράση τῶν βαλκανικῶν λαῶν καὶ νὰ συσταθεῖ ἕνα εἶδος τριπλῆς συγκυριαρχίας τῶν τριῶν ἐθνοτήτων : Ἑλλήνων, Ρουμάνων καὶ Σλάβων. Οἱ ἐλευθερίες καὶ τὰ δικαιώματα τῶν μικροτέρων ἐθνοτήτων, π.χ. τῶν Ἀλβανῶν, θὰ διασφαλίζονταν πλήρως, ἐνῶ οἱ τρεῖς ἡγεμόνες θὰ ἀποτελοῦσαν ἕνα εἶδος ἀνώτατου δικαστηρίου ποὺ θὰ ρύθμιζε τὶς κοινὲς ὑποθέσεις τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ὅμως συνέχιζε νὰ τηρεῖ παθητικὴ στάση καὶ δὲν ἀνταποκρίθηκε στὴ ρουμανικὴ πρόταση.

Ἡ στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ βασικὰ σὲ δύο παράγοντες : στὴν παντελὴ ἔλλειψη

ὁποιασδήποτε στρατιωτικῆς προετοιμασίας τῆς χώρας καὶ στὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ Μεγάλες Δυνάμεις θὰ ἐπενέβαιναν στὸ τέλος γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴν εἰρήνη στὴν Ἀνατολή, ἐπαναφέροντας τὰ πράγματα στὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε πρὶν ἀπὸ τὶς ἐξεγέρσεις. Τὴν ἐντύπωσή τους αὐτὴ ἐνίσχυαν τὰ συνεχῆ διαβήματα τῶν ξένων πρεσβευτῶν στὴν Ἀθήνα ποὺ παρότρυναν τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ ἀποτρέψει τὴν ἐπέκταση τῶν ἐξεγέρσεων στὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας.

Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο ἂς τὸν Ὀκτώβριο ὁ Γεώργιος μὲ τὴν οἰκογένειά του περιόδευε τὴν Εὐρώπη. Στὶς ἐπαφὲς ποὺ εἶχε στὶς διάφορες πρωτεύουσες ἄκουγε νὰ ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἴδια συμβουλὴ γιὰ ψυχραιμία, καθὼς καὶ ἡ ὑπόσχεση ὅτι τὰ συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν ἐπρόκειτο νὰ θιγοῦν σὲ ὁποιαδήποτε ρύθμιση τοῦ βαλκανικοῦ προβλήματος. Ὅπως ἦταν φυσικὸ τὰ συνεχῆ τηλεγραφήματα τοῦ βασιλιᾶ δὲν ἐπέτρεπαν στὸν Κουμουνδοῦρο τὴν ἀνάληψη ἐπικίνδυνων πρωτοβουλιῶν.

Ἂν ὅμως ἡ κυβέρνηση φαινόταν νὰ ἀδρανεῖ ὑπὸ τὴν ἐπήρεια ἀόριστων ὑποσχέσεων, ἡ κοινὴ γνώμη ἦταν ἀδύνατο πλέον νὰ χαλιναγωγηθεῖ. Ὅταν μάλιστα ἔγιναν γνωστοὶ οἱ ἀγγλικοὶ ὅροι γιὰ τὴ σύγκληση τῆς διασκέψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὀγκώδεις διαδηλώσεις καὶ συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας συγκροτήθηκαν στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ἄλλες ἐπαρχιακὲς πόλεις. Πιὸ ἐντυπωσιακὴ ὑπῆρξε ἡ συγκέντρωση στὴν Πνύκα, ὅπου 8.000 περίπου Ἀθηναῖοι ἄκουσαν καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου, πολιτικοὺς καὶ ἐπαναστάτες νὰ μέμφονται τὶς Μεγάλες Δυνάμεις γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ ζητοῦν τὴν ἄμεση πολεμικὴ προετοιμασία τοῦ ἔθνους. Σύσσωμη ἡ κοινὴ γνώμη ἀπαιτοῦσε τὴν ἐπάνοδο τοῦ βασιλιᾶ, τὸν ὁποῖο καλοῦσε νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς τῆς γενικῆς κινητοποιήσεως.

Ἡ μεταστροφὴ τῆς ἑλληνικῆς γνώμης ὑπῆρξε πλήρης. Ὅσοι, πρὶν ἀπὸ μερικοὺς ἀκόμα μῆνες, τάσσονταν ὑπὲρ τῆς πολιτικῆς τῆς ἐπεμβάσεως ἦταν δακτυλοδεικτούμενοι καὶ διέτρεχαν τὸν κίνδυνο νὰ χαρακτηρισθοῦν ὄργανα τῶν Σλάβων. Τώρα καὶ τὰ πιὸ συντηρητικὰ στοιχεῖα ζητοῦσαν τὸν ταχὺ ἐξοπλισμὸ τῆς χώρας καὶ τὴν προετοιμασία τῶν μαζικῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες. Ἡ στιγμὴ ποὺ περίμενε ὁ Κουμουνδοῦρος εἶχε φθάσει. Ἐκμεταλλευόμενος τὸ εὐνοϊκὸ κλίμα ποὺ δημιουργοῦσε ἡ ἔντονα φορτισμένη κοινὴ γνώμη, εἰσήγαγε στὴ βουλὴ στὰ τέλη Ὀκτωβρίου μιὰ σειρὰ νομοσχεδίων ποὺ προέβλεπαν καθολικὴ στράτευση καὶ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση ὅλων τῶν ἀνδρῶν, ἡλικίας 20 - 30 ἐτῶν, τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ ναυτικοῦ καὶ τὴν ἀγορὰ νέων πολεμικῶν σκαφῶν. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ζητοῦσε τὴν ἔγκριση ἐπιβολῆς νέων φόρων καὶ τὴ σύναψη δανείου 10.000.000 δραχμῶν. Τὰ νομοσχέδια αὐτὰ εἶχαν τὴν ὑποστήριξη τοῦ Γεωργίου, ὁ ὁποῖος ἐκεῖνες τὶς μέρες ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα.

Ὁ Δεληγιώργης προσπάθησε νὰ ἐμποδίσει ὁποιαδήποτε ἐνέργεια ἡ ὁποία, κατὰ τὴ γνώμη του, θὰ προσκολλοῦσε τὸν Ἑλληνισμὸ στὴν ὑπόθεση τῶν σλαβικῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς. Στὴν κρίσιμη συζήτηση ποὺ ἔγινε στὴ Βουλή, στὶς 5/17 Νοεμβρίου, ἐκφώνησε βίαιο λόγο κατὰ τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ σλαβισμοῦ : «Ὁ πανσλαβισμός» διεκήρυξε, «ἐπιθυμεῖ κατακτήσεις, ἀπειλεῖ τὴν πολιτικὴν ἰσορροπίαν καὶ ζητεῖ νὰ ἐπικρατήση τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ... τὰ δὲ μαρτύρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν γένει τὸ ἀποδεικνύουσιν». Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὑπεραμύνθηκε τῆς πολιτικῆς τοῦ Σχίσματος, ποὺ μὲ κάθε θυσία ὄφειλε νὰ ἀκολουθήσει ἡ κυβέρνηση. Ὁ Κουμουνδοῦρος, ὅμως, ἑρμηνεύοντας ὀρθὰ τὸ δημόσιο αἴσθημα τῆς στιγμῆς, δὲ δίστασε νὰ ἀντεπιτεθεῖ. Ἀντέκρουσε τὶς κατηγορίες γιὰ ἀδράνεια προπαρασκευῆς τοῦ ἔθνους, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι, ἂν εἶχε κινηθεῖ τὴν ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Βοσνίας - Ἑρζεγοβίνης, θὰ τὸν εἶχαν κατηγορήσει ὅτι ὑπηρετοῦσε ξένα συμφέροντα. Στρεφόμενος πρὸς τὸ Δεληγιώργη τόνισε : «Σεῖς ἠθέλετε μᾶς εἴπει ὅτι ὑπηρετοῦμεν σχέδια Σλαυϊκά· ἠθέλετε μᾶς κηρύξει πανσλαυϊστὰς καὶ ἤθελε πιστεύσει καὶ ἡ Εὐρώπη τοῦτο, μὴ ἐννοοῦσα διατὶ ἡ Ἑλλὰς ἐκινεῖτο». Καὶ μὲ ἐντυπωσιακὴ πράγματι ἐπιγραμματικότητα ὁ Κουμουνδοῦρος διεκήρυξε τὸ πιστεύω του πού, παρὰ τὴ θέλησή του, δὲν μποροῦσε νὰ τὸ θέσει σὲ ἐφαρμογή : «Πιστεύω ὅτι ἡ Ἀνατολὴ θέλει ἀναγεννηθῆ καὶ ὑπάρξει διὰ τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ὅτι ἡ μόνη σωτηρία αὐτῆς ὑπάρχει ἐν τῇ ἀδελφοποιήσει τῶν ἀνατολικῶν λαῶν».

Ὁ ἀναβρασμὸς τῆς κοινῆς γνώμης, ἡ ὑποβολὴ τῶν νομοσχεδίων γιὰ τοὺς ἐξοπλισμοὺς καθὼς καὶ ὁρισμένες πληροφορίες περὶ μυστικῶν διαβουλεύσεων τοῦ Κουμουνδούρου μὲ τὸ Ρῶσο πρεσβευτὴ Saburov, ἀνησύχησαν τὸν Stuart ποὺ ἔσπευσε στὰ ἀνάκτορα νὰ ζητήσει διευκρινίσεις. Ἐκεῖ πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸ Γεώργιο ὅτι τὰ σχέδια γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ στρατοῦ ἦταν μακροπρόθεσμα, ὅτι ἡ Ἑλλὰς δὲν εἶχε τὴν πρόθεση νὰ προβεῖ σὲ ἐχθρικὲς ἐνέργειες κατὰ τῆς Τουρκίας, καὶ ὅτι οἱ συνομιλίες τοῦ πρωθυπουργοῦ του μὲ τὸ Ρῶσο πρεσβευτὴ ἀποτελοῦσαν κατὰ κάποιο τρόπο εἶδος ἐκβιασμοῦ πρὸς τὶς δυτικὲς Δυνάμεις γιὰ νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὰ δίκαια τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ ὁ Ἕλληνας μονάρχης δήλωνε στὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ ὅτι ἦταν ἀποφασισμένος νὰ διατηρήσει τὴ στενὴ συνεργασία τῆς χώρας του μὲ τὴν Ἀγγλία, ἐνῶ κανείς, οὔτε καὶ ὁ Κουμουνδοῦρος, ἦταν σὲ θέση νὰ ὁδηγήσει τὴν Ἑλλάδα σὲ συμμαχία μὲ τὴ Ρωσία.

Παρὰ τὶς δηλώσεις πίστεως τοῦ Γεωργίου στὴν Ἀγγλία, ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση δὲν ἔδειχνε διατεθειμένη νὰ ἀναλάβει ὁποιαδήποτε δέσμευση ὑπὲρ τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Ἀντίθετα μάλιστα ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Derby ἀποστόμωνε τὸ Γεννάδιο, ὁ ὁποῖος ζητοῦσε νὰ δεσμεύσει τὴν Ἀγγλία γιὰ τὴν παραχώρηση ἴσων δικαιωμάτων στὶς ἑλληνικὲς καὶ στὶς σλαβικὲς ἐπαρχίες, λέγοντας : «ὅλες οἱ προσπάθειες, ὅταν ξεσπᾶ κάπου φωτιά, στρέφονται πρὸς τὸ καιόμενο σπίτι, καὶ ὄχι πρὸς τὰ ἄλλα».

Τὰ σχέδια τοῦ Κουμουνδούρου γιὰ πολεμικὲς προπαρασκευὲς ἀπέτυχαν ὅταν ἡ βουλὴ καταψήφισε τὰ νομοσχέδιά του μὲ διαφορὰ μιᾶς ψήφου. Κύριος ὑποκινητὴς τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ Κουμουνδούρου ὑπῆρξε ὁ Δεληγιώργης, ὁ ὁποῖος πέτυχε νὰ στρέψει ἐναντίον τοῦ πρωθυπουργοῦ ἀκόμα καὶ πολιτικούς, ὅπως ὁ Τρικούπης, οἱ ὁποῖοι ἦταν ὑπὲρ τῶν προπαρασκευῶν ἀλλὰ θεωροῦσαν ὅτι τὰ προτεινόμενα μέτρα δὲν ἦταν ἀρκετὰ τολμηρά. Ὁ Κουμουνδοῦρος ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του στὶς 23 Νοεμβρίου. Ὁ Δεληγιώργης ὅμως, στὸν ὁποῖο δόθηκε ἡ ἐντολὴ νὰ σχηματίσει κυβέρνηση, ἀπέτυχε καὶ ἔτσι στὶς 2 Δεκεμβρίου ὁ Κουμουνδοῦρος ἐπανῆλθε στὴν πρωθυπουργία. Οἱ κυβερνητικὲς αὐτὲς ἀνωμαλίες καὶ οἱ ἀτέρμονες συζητήσεις στὴ βουλὴ γιὰ τὰ νομοσχέδια κόστισαν δύο ὁλόκληρους μῆνες ἀβεβαιότητας στὴν Ἀθήνα, τὴ στιγμὴ ποὺ στὴν Κωνσταντινούπολη ἄρχιζαν οἱ κρίσιμες γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ ἐργασίες τῆς εὐρωπαϊκῆς διασκέψεως. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτὲς ἦταν φυσικὸ ἡ σκυτάλη γιὰ τὴν προάσπιση τῶν δικαίων τοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ περιέλθει στὴν ἡγεσία τοῦ ἀλύτρωτου τμήματος τοῦ ἔθνους.

Ἡ συγκέντρωση τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ στὴν Πνύκα καὶ οἱ ἄλλες ἐκδηλώσεις εἶχαν ἐπενεργήσει ὡς ἔναυσμα δράσεως στοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες. Ἀντίθετα ὅμως πρὸς τοὺς συμπατριῶτες τους τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, οἱ Ἕλληνες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ὄφειλαν νὰ κινηθοῦν μὲ προσοχή, μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὑποτέλειας ποὺ ζοῦσαν. Γι' αὐτό, ἀντὶ γιὰ δυναμικὲς ἐνέργειες, ἐπέλεξαν τὴ μέθοδο τῶν πιέσεων τῆς κοινῆς γνώμης· ἀντὶ γιὰ τὴ διατύπωση αἰτημάτων ἐναντίον τῶν Τούρκων, ὑποκίνησαν ἀναφορὲς ποὺ ἐξεθείαζαν τὸ σουλτάνο, καὶ ζητοῦσαν ἰσότητα δικαιωμάτων σὲ περίπτωση ποὺ ὁ «Ὕψηλὸς Αὐθέντης» ἀποφάσιζε τὴν παραχώρηση διοικητικῶν μεταρρυθμίσεων. Μὲ μεγάλη προσοχή, γιὰ νὰ μὴ θίξουν τὴν εὐαισθησία τῶν Τούρκων, οἱ ἀναφορὲς τῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, ποὺ ἔφεραν χιλιάδες ὑπογραφές, ἄφηναν ἔμμεσα νὰ ἐκδηλωθοῦν οἱ ἐθνικοὶ πόθοι τῶν κατοίκων : Ἐὰν — διεκήρυτταν — ἦταν ἀναγκαῖο ἢ δικαιολογημένο νὰ παραχωρηθοῦν ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνηση εἰδικὰ προνόμια, τότε τὰ προνόμια αὐτὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπονεμηθοῦν στὸ δικό μας ἔθνος, διότι ἀπὸ ἐμᾶς ὁ Ἔνδοξος Πορθη-

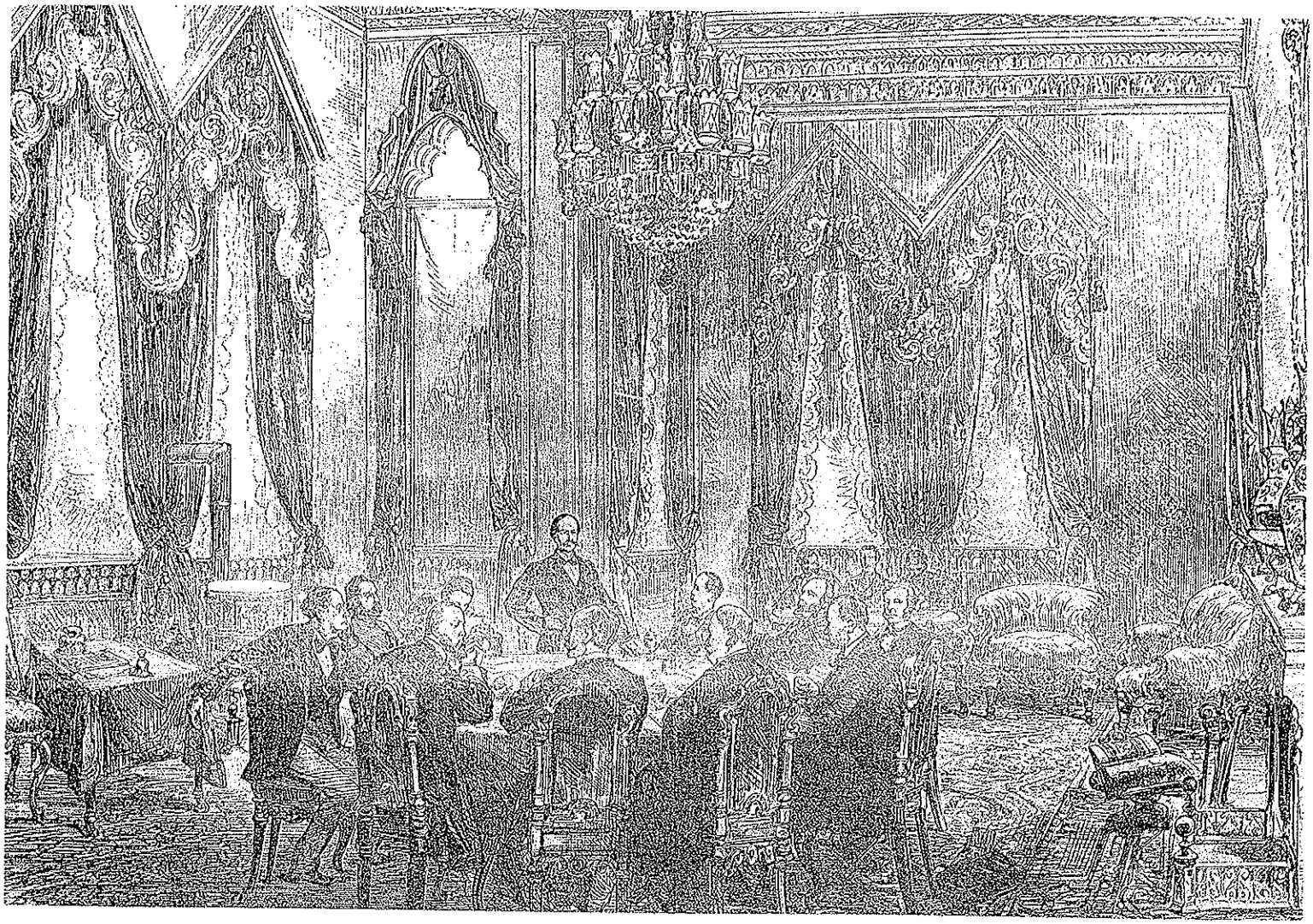

Ἐπάνω: ἡ διάσκεψη στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1876 μεταξὺ Τούρκων καὶ ἀντιπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἡ ὁποία εἶχε σκοπὸ τὴν εἰσήγηση μέτρων γιὰ τὴ βελτίωση τῆς μοίρας τῶν ἐπαναστατημένων ὀθωμανικῶν περιοχῶν, προσέκρουσε στὴν τουρκικὴ ἀδιαλλαξία καὶ τερματίστηκε χωρὶς ἀποτέλεσμα (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

τῆς Σουλτάνος Μωάμεθ κατέκτησε καὶ παρέλαβε τὴν αὐτοκρατορία.

Ἦταν φανερὸ ὅτι ἡ ἡγεσία τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Θράκη καὶ στὴ Μακεδονία εἶχε ἐπιλέξει νὰ συμπλεύσει μὲ τοὺς Τούρκους προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθεῖ ὁ κίνδυνος μονομερῶν προνομιακῶν παραχωρήσεων στοὺς Σλάβους. Ἡ γραμμὴ αὐτὴ ἦταν ἀντίθετη μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἡ ὁποία, χωρὶς νὰ ἐπιδιώκει συνεργασία μὲ τοὺς Τούρκους ἢ νὰ ἀντιμάχεται τὶς ἄλλες χριστιανικὲς ἐθνότητες τῆς Βαλκανικῆς, ζητοῦσε ἀπὸ τὶς Δυνάμεις νὰ μεριμνήσουν γιὰ τὴν παραχώρηση ἴσων δικαιωμάτων σὲ ὅλους τοὺς ὑπόδουλους χριστιανούς.

Οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶχαν λόγους νὰ μὴν ἐνθαρρύνουν τὴν ὑποβολὴ ἀναφορῶν περὶ ἰσονομίας. Ἡ ἀντίδραση μάλιστα τῶν Ἑλλήνων τοὺς ἐνίσχυσε στὴν ἄρνησή τους νὰ δεχθοῦν τὰ μέτρα ποὺ ζητοῦσαν νὰ ἐπιβάλουν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Σὲ ἀνταπόδοση, ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση ἐπιδαψίλευσε ἰδιαίτερες τιμὲς στὸν πατριάρχη Ἰωακεὶμ Β΄ καὶ στοὺς Φαναριῶτες προύχοντες. Ἀκόμα καὶ ὁ ἴδιος ὁ μέγας βεζίρης Μιδὰτ πασὰς ἔκανε τὴν πρωτοφανὴ χειρονομία νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸν πατριάρχη στὸ Φανάρι.

Ἡ διάσκεψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως

Ἡ διάσκεψη εἶχε συνέλθει γιὰ νὰ εἰσηγηθεῖ μέτρα γιὰ τὴ βελτίωση τῆς καταστάσεως στὶς ἐπαρχίες ποὺ εἶχαν ἐπαναστατήσει, δηλαδὴ τὴ Βοσνία, τὴν Ἑρζεγοβίνη καὶ τὴ Βουλγαρία. Ἀλλὰ ποιὰ ἦταν ἡ «Βουλγαρία»;

Ποτὲ ὡς τότε δὲν εἶχαν ἀποτυπωθεῖ σὲ χάρτη τὰ ὅρια τῆς Βουλγαρίας. Κατὰ τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴ διένεξη γιὰ τὴν ἵδρυση βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, οἱ Ἕλληνες ἀποκαλοῦσαν «Βουλγαρία» τὴ χώρα ἀνάμεσα στὴν ὀροσειρὰ τοῦ Αἵμου καὶ στὸ Δούναβη. Στὰ νότια τοῦ Αἵμου, ὡς τὸ Αἰγαῖο, ἐκτείνονταν ἡ Θράκη καὶ δυτικὰ τοῦ Νέστου ἡ Μακεδονία. Οἱ Βούλγαροι, ἀντίθετα, ὅταν ζητοῦσαν τὴν ἐπέκταση τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐξαρχίας ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεταξὺ Αἵμου - Δούναβη χώρα καὶ στὸ σύνολο σχεδὸν τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, πρόβαλλαν ὡς αἰτιολογικὸ ὅτι ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ στὰ γεωγραφικὰ αὐτὰ διαμερίσματα ἦταν βουλγαρική. Γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας εἶχε ἀποφασιστικὴ σημασία ποιὰ ἄποψη θὰ ἔπαιρναν ὡς βάση οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων, ποὺ συνῆλθαν στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ Δεκέμβριο 1876. Περισσότερο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τοῦ βασιλείου — ποὺ τὴ στιγ-

μὴ ἐκείνη εἶχαν ἐμπλακεῖ σὲ μιὰ ἀκόμα κυβερνητικὴ κρίση — οἱ Ἕλληνες τῆς Θράκης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως συναισθάνονταν τὴ σημασία ποὺ θὰ εἶχε γιὰ τὸ μέλλον τους ἡ ἀπόφαση ποὺ θὰ ἔπαιρναν στὸ ζήτημα αὐτὸ οἱ ξένοι πρεσβευτές.

Γιὰ τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση τῶν περιοχῶν ποὺ καλοῦνταν νὰ μεταρρυθμίσουν, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων εἶχαν ἐλλιπεῖς γνώσεις. Ἦταν, λοιπόν, φυσικὸ ὁ Ἰγνάτιεφ, βαθὺς γνώστης τῶν πολιτικῶν, ἐθνολογικῶν καὶ γεωγραφικῶν ἰδιομορφιῶν τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου νὰ ἐπιβάλει μὲ σχετικὴ εὐχέρεια τὶς ἀπόψεις του. Ἰδιαίτερα στὸ θέμα τῆς ἐθνολογικῆς κατανομῆς τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων, διέθετε πολύτιμο βοήθημα τὸν ἐθνολογικὸ χάρτη τοῦ γεωγράφου Κὴπερτ. Ὁ χάρτης αὐτός, ποὺ μόλις εἶχε ἐκδοθεῖ, ἐμφάνιζε ἐντυπωσιακὴ τὴν παρουσία τῶν Βουλγάρων σὲ ὅλο τὸ διαφιλονικούμενο χῶρο ὡς τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου. Τὸ κύρος τοῦ Αὐστριακοῦ γεωγράφου ἐνίσχυε ἀποφασιστικὰ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ρώσου πρεσβευτῆ. Ἀργότερα μόνο ἔγινε γνωστὸ ὅτι ὁ χάρτης αὐτὸς εἶχε κατασκευαστεῖ κατὰ παραγγελία καὶ μὲ ἔξοδα τῶν Ρώσων, ἀκριβῶς γιὰ νὰ χρησιμεύσει στὴν κατάλληλη στιγμή.

Ὁ Ἰγνάτιεφ, μὲ ἔξυπνο τρόπο, ἀπέφυγε νὰ κατονομάσει ὡς βουλγαρικὲς τὶς ἐπαρχίες τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας. Ζητοῦσε ὅμως νὰ περιληφθοῦν καὶ αὐτὲς σὲ μία ἐκτεταμένη αὐτοδιοικούμενη ἐπαρχία — ἀπὸ τὸ Δούναβη ὡς τὸ Αἰγαῖο — ἐπικαλούμενος ἀνθρωπιστικοὺς λόγους καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁρισμένες βουλγαρικὲς ἐξεγέρσεις εἶχαν σημειωθεῖ καὶ στὶς ἐπαρχίες αὐτές. Βασικὰ ὅμως, οἱ ἐξεγέρσεις ποὺ ἀνέφερε ἦταν μικρῆς ἐκτάσεως ἐπαναστατικὲς κινήσεις ποὺ εἶχαν σημειωθεῖ στὴν περιοχὴ Ραζλὸκ — στὴ ΒΑ Μακεδονία — καὶ σὲ ὁρισμένα σημεῖα τῆς Ροδόπης. Ἦταν λοιπὸν φανερὸ ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ρώσου πρεσβευτῆ ἦταν εὐάλωτη. Πρὸς ἔκπληξη ὅλων, ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀγγλικῆς ἀντιπροσωπείας, λόρδος Σώλσμπουρυ, δὲν πρόβαλε οὐσιαστικὲς ἀντιρρήσεις. Νομίζοντας ὅτι ἐξυπηρετεῖ καλύτερα τὰ ἀγγλικὰ συμφέροντα, δέχθηκε τὴν πρόταση τοῦ Ἰγνάτιεφ γιὰ τὴν ἐπέκταση πρὸς νότο τῶν ὁρίων τῆς «Βουλγαρίας» — ὅπως ἀποκαλοῦσε τὴ νέα ἐπαρχία — ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ χωριζόταν ἀπὸ βορρὰ πρὸς νότο σὲ δύο βιλαέτια. Ἡ σκέψη τοῦ Σώλσμπουρυ ἦταν ὅτι στὸ ἀνατολικὸ βιλαέτι θὰ ὑπερίσχυε ἀριθμητικὰ τὸ τουρκικὸ καὶ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο καὶ θὰ ἀπέτρεπε ἔτσι τὴ δημιουργία σλαβικῆς ἐπαρχίας στὴ νευραλγικὴ γιὰ τὰ τουρκικὰ — ἀλλὰ καὶ τὰ ἀγγλικὰ συμφέροντα — περιοχὴ τῆς Μαύρης θάλασσας, τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Στενῶν.

Στὸ μεταξύ, χάρη στὶς πιέσεις κυρίως τῆς Αὐστρίας, τὰ νότια σύνορα τῶν ὑπὸ συζήτηση δύο βιλαετίων μετατοπίσθηκαν ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου πρὸς βορρὰν γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν τὴ γραμμὴ Σωζοπόλεως (στὴ Μαύρη Θάλασσα) - Ἀδριανουπόλεως - ὀροσειρᾶς Ροδόπης μὲ δυτικὸ ὅριο τὴν Πίνδο καὶ τὶς λίμνες Πρέσπες καὶ Ἀχρίδα. Ὁλόκληρη ἡ σημερινὴ ἑλληνικὴ δυτικὴ Μακεδονία, μαζὶ μὲ τὴν Καστοριά, τὴ Φλώρινα, καθὼς καὶ τὸ Μοναστήρι, περιλαμβάνονταν στὸ δυτικὸ βιλαέτι. Ἡ Θεσσαλονίκη ὅμως καὶ ὁλόκληρη ἡ σημερινὴ ἑλληνικὴ ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ δυτικὴ Θράκη παρέμεναν στοὺς Τούρκους.

Ἀφοῦ ρυθμίσθηκε τὸ δύσκολο πρόβλημα τῆς ὁριοθεσίας, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων ἦταν ἕτοιμοι νὰ ὑποβάλουν ὁλοκληρωμένο τὸ σχέδιό τους στοὺς Τούρκους. Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ προτάσεις τους περιλάμβαναν ἑνοποίηση τῆς Βοσνίας - Ἑρζεγοβίνης σὲ ἕνα βιλαέτι μὲ διοικητὴ ποὺ θὰ διόριζε ἡ Πύλη μὲ σύμφωνη γνώμη τῶν Δυνάμεων· μικρὲς ἐδαφικὲς ἐπεκτάσεις τῆς Σερβίας καὶ τοῦ Μαυροβουνίου· τοπικὴ αὐτοδιοίκηση στὰ δύο βιλαέτια — ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ — μὲ ἐπαρχιακὴ συνέλευση ἐκλεγμένη ἀπὸ τὸ λαό, χωροφυλακὴ ἀπὸ χριστιανοὺς καὶ μουσουλμάνους, σύμφωνα μὲ τὴν πληθυσμιακὴ ἀναλογία, καὶ διοικητὴ διορισμένο ἀπὸ τὴν Πύλη μὲ ἔγκριση τῶν Δυνάμεων. Τὴν πιστὴ ἐφαρμογὴ τῶν μεταρρυθμίσεων θὰ ἐπέβλεπε διεθνὴς ἐπιτροπή, ἡ ὁποία θὰ εἶχε στὴ διάθεσή της δύναμη χωροφυλακῆς ἀπὸ Βέλγους. Ὁ τουρκικὸς στρατὸς στὶς ἐπαρχίες αὐτὲς θὰ παρέμενε περιορισμένος στὰ φρούρια.

Οἱ προτάσεις τῆς διασκέψεως ἀπορρίφθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους καί, μάλιστα, κατὰ πρωτότυπο τρόπο. Τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων παρουσίαζαν τὸ σχέδιό τους στοὺς Τούρκους, κανονιοβολισμοὶ χαιρέτιζαν τὴν ἐξαγγελία ἑνὸς φιλελεύθερου Συντάγματος. Τὸ Σύνταγμα, ἔργο κυρίως τοῦ προοδευτικοῦ μεγάλου βεζίρη Μιδὰτ πασᾶ, προέβλεπε κοινοβούλιο ἀπὸ ἐκλεγμένους ἀντιπροσώπους, γερουσία μὲ διορισμένους γερουσιαστές, ἀνεξάρτητη δικαιοσύνη, οὐσιαστικὴ διοικητικὴ ἀποκέντρωση, ἰσοπολιτεία καὶ ἰσονομία γιὰ ὅλες τὶς ἐθνότητες τῆς αὐτοκρατορίας. Μὲ τὶς γενικὲς μεταρρυθμίσεις — δήλωνε στοὺς Εὐρωπαίους πρεσβευτὲς ὁ Τοῦρκος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Σαφβὲτ πασὰς περίττευαν οἱ προτάσεις τῶν Δυνάμεων ποὺ περιορίζονταν σὲ λίγες μόνο - ἐπαρχίες.

Ἡ πρωτοβουλία βέβαια τῶν Τούρκων δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἱκανοποιήσει τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Ὅλοι ἀντιλαμβάνονταν ὅτι, παρὰ τὶς καλὲς προθέσεις τοῦ Μιδάτ, ἡ ἐξαγγελία τοῦ Συντάγματος ἦταν ἐλιγμὸς τοῦ σουλτάνου Ἀβδοὺλ Χαμὶτ γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ἑνωμένης Εὐρώπης· καὶ ὅτι χωρὶς διεθνεῖς δεσμεύσεις οἱ μονομερεῖς ἐξαγγελίες δὲν παρεῖχαν τὴν παραμικρὴ ἐξασφάλιση γιὰ τὴν τήρησή τους. Ὅπως καὶ πραγματικὰ ἔγινε, ἕνα μήνα ἀργότερα, ὅταν τὸ Σύνταγμα καταργήθηκε καὶ ὁ ἐμπνευστής του ἐξορίσθηκε στὸ Μπρίντεζι. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων συνέχισαν ὡς τὶς 8/20 Ἰανουαρίου νὰ πιέζουν τοὺς Τούρκους νὰ ἀποδεχθοῦν τὶς προτάσεις τους. Παρὰ τὶς πιέσεις καὶ τὴν προειδοποίηση τῆς Ρωσίας, ὅτι ἡ μὴ συμμόρφωση πρὸς τὸ κοινὸ διάβημα τῆς Εὐρώπης θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει σὲ δραματικὲς ἐξελίξεις, οἱ Τοῦρκοι παρέμειναν ἀμετακίνητοι. Τότε, σὲ μιὰ σπάνια ἐκδήλωση κοινῆς ἀποδοκιμασίας τῆς Πύλης, οἱ πρεσβευτὲς ὅλων τῶν Δυνάμεων ἐγκατέλειψαν τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα.

Ἡ Ρωσία, χάρη στὴν ἀκαμψία τοῦ Ἀβδοὺλ Χαμίτ, εἶχε πετύχει πρὸς στιγμὴ νὰ ἀπομονώσει τὸ «Μέγα Ἀσθενὴ τοῦ Βοσπόρου», ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν πατροπαράδοτη σύμμαχό του, τὴ Μ. Βρετανία. Ὁ δρόμος πλέον ἄνοιγε γιὰ τὸν τσάρο τῆς Ρωσίας νὰ ἐπιβάλει μὲ τὴ δύναμη τῶν ρωσικῶν ὅπλων ὅ,τι δὲν εἶχαν πετύχει τὰ συλλογικὰ διαβήματα τῶν Δυνάμεων. Ὅταν ἡ Τουρκία, στὶς ἀρχὲς Ἀπριλίου, ἀπέρριψε καὶ πάλι συλλογικὸ διάβημα τῶν Δυνάμεων νὰ προχωρήσει στὴν ἐφαρμογὴ διοικητικῶν μεταρρυθμίσεων, ὁ ρωσικὸς στρατὸς ἔλαβε θέσεις μάχης στὰ ἀσιατικὰ καὶ εὐρωπαϊκὰ σύνορα τῆς Τουρκίας. Ἕνας νέος ρωσοτουρκικὸς πόλεμος ἐπρόκειτο νὰ ἀρχίσει, ὁ ὁποῖος αὐτὴ τὴ φορὰ θὰ ὁδηγοῦσε σὲ ριζικὴ ἀνάπλαση τοῦ πολιτικοῦ χάρτη τῆς Βαλκανικῆς.

Νέοι ἑλληνικοὶ προσανατολισμοὶ καὶ προετοιμασίες

Διπλωματικοὶ ἐλιγμοὶ

Ἡ διάσκεψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποτέλεσε διπλὴ ἀπογοήτευση γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἐπιβεβαιώθηκαν οἱ φόβοι τους ὅτι οἱ Ρῶσοι, μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς ἀνεξάρτητης βουλγαρικῆς ἐκκλησίας, προωθοῦσαν σχέδιο γιὰ τὴ δημιουργία ἑνὸς μεγάλου βουλγαρικοῦ κράτους. Τὸ κράτος αὐτὸ θὰ περιλάμβανε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ θὰ ἔθετε συμπαγεῖς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς κάτω ἀπὸ βουλγαρικὴ διοίκηση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, παρὰ τὴν «ἄψογη» στάση ποὺ εἶχε τηρήσει σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 1876 ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση, ἀποθαρρύνοντας, κατὰ τὶς εἰσηγήσεις τῶν ξένων πρεσβευτῶν, τὰ ἐπαναστατικὰ σκιρτήματα τῶν ὑποδούλων, οὔτε οἱ Ἄγγλοι οὔτε οἱ ἄλλοι Εὐρωπαῖοι ἔδειξαν στὴ Διάσκεψη ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τύχη τῶν ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Τουρκίας.

Οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς προκάλεσαν ἔντονη ἀπογοήτευση καὶ σύγχυση ὄχι μόνο στὸ λαὸ ἀλλὰ καὶ στὴν κυβέρνηση καὶ στὸν ἴδιο τὸ Γεώργιο. Μόνο οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔδειχναν ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς εὐρω-

παϊκῆς διασκέψεως. Στὴν Ἀθήνα ὅμως, ὅπου ἐπανῆλθε ἡ πρωτοβουλία τοῦ χειρισμοῦ τῶν ὑποθέσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὑπῆρχε ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀποτυχία τῆς διασκέψεως δὲ σήμαινε ὅτι ὁ κίνδυνος εἶχε περάσει. Οἱ πολεμικὲς προετοιμασίες τῆς Ρωσίας καὶ ἡ ἔντονη δραστηριότητά της στὸ διπλωματικὸ τομέα δὲν ἄφηναν περιθώρια γιὰ ἀμφιβολία. Ἡ κρίση βάδιζε πρὸς ἀνοικτὴ ρήξη. Ποιὰ στάση θὰ ἔπρεπε τότε νὰ τηρήσουν οἱ Ἕλληνες; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δόθηκαν ἀντιφατικὲς συμβουλὲς ἀπὸ δύο ἐξέχουσες προσωπικότητες ποὺ ἐπισκέφθηκαν τὴν Ἀθήνα στὰ τέλη Ἰανουαρίου 1877.

Πρῶτος, ὁ λόρδος Salisbury, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, διέκοψε τὸ ταξίδι του στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ πείσει τὸ Γεώργιο καὶ τὴν κυβέρνηση νὰ ἀκολουθήσουν «σώφρονα» πολιτικὴ καὶ νὰ ἀποφύγουν ὁποιαδήποτε ἐνέργεια ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιδεινώσει μιὰ ἤδη ἐπικίνδυνη κατάσταση. Τὸ Salisbury διαδέχθηκε στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα ὁ Ἰγνάτιεφ. Σκοπὸς τοῦ Ρώσου πρεσβευτῆ ἦταν νὰ μειώσει τὴ δυσμενὴ ἐντύπωση ποὺ εἶχε προκαλέσει στοὺς Ἕλληνες ἡ στάση του κατὰ τὴ διάσκεψη. Ταυτόχρονα ὅμως προσπάθησε νὰ τοὺς πείσει νὰ συνεργασθοῦν μὲ τοὺς ἄλλους βαλκανικοὺς λαοὺς καὶ νὰ ἀρχίσουν ἀμέσως πολεμικὲς προετοιμασίες γιὰ νὰ εἶναι ἕτοιμοι, μόλις ἄρχιζε ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, νὰ συμμετάσχουν στὴν κατάλυση τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὴν Εὐρώπη. Σὲ ἀνεπίσημες συνομιλίες μὲ ἐκπροσώπους διαφόρων ἐθνικῶν ἑταιριῶν ὑπῆρξε πιὸ σαφής. Ζητοῦσε νὰ ἐνταθοῦν οἱ προετοιμασίες γιὰ τὴν ὀργάνωση ἐπαναστατικῶν κινημάτων στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες καὶ δήλωνε, χαρακτηριστικά, ὅτι ὁ ρωσικὸς στρατὸς θὰ σταματοῦσε ἐκεῖ ὅπου θὰ συναντοῦσε τὴν ἑλληνικὴ σημαία.

Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὁ Ἰγνάτιεφ ἔφυγε ἀφήνοντας πίσω του μεγαλύτερη ἀκόμα σύγχυση. Ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολο γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἐντύπωση τῆς ρωσικῆς στάσεως στὴ διάσκεψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, νὰ διανοηθοῦν ὅτι ἡ ἀνάγκη καὶ τὸ συμφέρον τοὺς ὁδηγοῦσε σὲ σύμπραξη μὲ τὴ Ρωσία. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ διάφοροι ἰθύνοντες τῶν ἐθνικῶν ἑταιριῶν ἀπέφυγαν νὰ δεσμευθοῦν. Μόνο ὁ Λεωνίδας Βούλγαρης δήλωσε κατηγορηματικὰ στὸ Ρῶσο πρεσβευτὴ ὅτι ἦταν ἕτοιμος νὰ καταρτίσει ἀνταρτικὰ σώματα. Σὲ ἀντάλλαγμα ὁ Ἰγνάτιεφ ὑποσχέθηκε νὰ τοῦ ἀποστείλει 10.000 ὅπλα, ὅπως καὶ ἔκαμε λίγους μῆνες ἀργότερα.

Ἐθνικὲς ἑταιρίες

Παρὰ τὴ φανερὴ ἀναποφασιστικότητα τῆς κυβερνήσεως, ἡ ἰδέα ὅτι ἡ Ἑλλάδα ὄφειλε νὰ ἑτοιμασθεῖ γιὰ κάθε ἐνδεχόμενο εἶχε πλέον ὡριμάσει. Ἤδη διάφορες ἐθνικὲς ἑταιρίες εἶχαν ἀρχίσει νὰ διενεργοῦν ἐράνους, νὰ ἀγοράζουν ὅπλα καὶ νὰ καταρτίζουν σχέδια ἐξεγέρσεων τῶν ὑπόδουλων ἐπαρχιῶν. Δύο ἀπὸ τὶς κυριότερες ἑταιρίες ἦταν ἡ «Ἀδελφότης» καὶ ἡ «Ἐθνικὴ Ἄμυνα». Σὲ συνεργασία μὲ αὐτές, ἢ καὶ τελείως ἀνεξάρτητα, ἐνεργοῦσαν ἄλλες μικρότερες ἢ τοπικοῦ χαρακτήρα, ποὺ τὶς ἀποτελοῦσαν κυρίως πρόσφυγες ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ὑπόδουλες ἐπαρχίες καὶ τὴν Κρήτη.

Ἡ «Ἀδελφότης», τὸ καταστατικὸ τῆς ὁποίας εἶχε ἐγκριθεῖ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1876, εἶχε προέλθει ἀπὸ τὴ μυστικὴ «Ἀδελφικὴ Ἑνότητα», τὴν ὁποία, κατὰ μιὰ πληροφορία, εἶχε συστήσει ὁ μακεδονικῆς καταγωγῆς λοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ Κωνσταντῖνος Ἰσχόμαχος. Ἀπεσταλμένοι τῆς «Ἀδελφότητος» ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο κράτος περιόδευαν, κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἀποστόλων τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, πόλεις καὶ χωριὰ τῶν τουρκοκρατούμενων περιοχῶν, καθὼς καὶ τῶν κέντρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς, ἐπέλεγαν τὰ κατάλληλα πρόσωπα, τὰ μυοῦσαν στοὺς σκοποὺς τῆς «Ἀδελφότητος» καὶ τὰ ὅρκιζαν στὸ Εὐαγγέλιο. Ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα ἀκόμα ἀπομνημονεύματα τοῦ ἐπισκόπου Κίτρους Νικολάου, ποὺ τὸ 1878 πρωτοστάτησε στὴν ἐξέγερση τῆς Πιερίας, προκύπτει ὅτι ἡ μύηση στὴν «Ἀδελφότητα» ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1878 εἶχε καλύψει ὅλα τὰ ἀστικὰ καὶ ἡμιαστικὰ κέντρα, καθὼς καὶ τὰ περισσότερα χωριὰ τῆς νότιας καὶ δυτικῆς Μακεδονίας. Ἀνάλογη ἀσφαλῶς ὑπῆρξε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ δικτύου τῶν μυημένων καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας.

Σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες ἐπαναστατικὲς ἑταιρίες ποὺ συγκέντρωναν τὴ μεγαλύτερη δραστηριότητά τους ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (μὲ ἐράνους, κατάρτιση σωμάτων), ἡ «Ἀδελφότης» εἶχε στρέψει τὴν προσοχή της στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Τουρκίας. Ἄλλωστε τὸ καταστατικὸ τοῦ συλλόγου προέβλεπε ὅτι τὸ 15μελὲς διοικητικὸ συμβούλιο θὰ ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ἄτομα καταγόμενα ἀπὸ τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες καὶ συγκεκριμένα ἀνὰ τρία ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὴ Θεσσαλία, τὴ Μακεδονία, καθὼς καὶ τὴ Θράκη, μαζὶ μὲ ὅλες τὶς ἄλλες ὑπόδουλες ἐπαρχίες. Πρόεδρος τῆς «Ἀδελφότητος» ὁρίσθηκε ὁ πολιτικὸς Ἰωάννης Μεσσηνέζης, ἐνῶ ἄλλα δραστήρια μέλη της ὑπῆρξαν οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Νικ. Δαμασκηνὸς καὶ Ν. Κωστής, οἱ δικηγόροι Γ. Ἀντωνιάδης καὶ Λεων. Πασχάλης, ὁ δημοσιογράφος Γεώργιος Φιλάρετος καὶ ὁ λοχαγὸς Ἰσχόμαχος.

Πίσω ὅμως ἀπὸ τὴν ἀναγνωρισμένη ὀργάνωση, συνέχιζε νὰ λειτουργεῖ μυστικὰ τὸ «Κέντρο τῆς Ἀδελφικῆς Ἑνότητος», μὲ πρόεδρο τὸ Δαμασκηνό, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ κατηύθυνε καὶ τὴ δραστηριότητα τῆς ἐπίσημης ὀργανώσεως. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἔγγραφα ποὺ ὑπάρχουν στὸ ἀρχεῖο τοῦ Γ. Φιλάρετου, τὸ Κέντρο δὲν περιοριζόταν στὴν προετοιμασία τῶν ἐπαναστάσεων, ἀλλὰ ἔπαιρνε καὶ πρωτοβουλίες πολιτικῆς φύσεως, ὀργανώνοντας συλλαλητήρια, ψηφίσματα, δημοσιεύοντας ἄρθρα στὸν τύπο γιὰ τὴν ἀφύπνιση τῆς κοινῆς γνώμης καὶ ἐξασκώντας πίεση στὴν κυβέρνηση.

Πιὸ σημαντικὴ ἴσως καὶ ἀπὸ τὴν «Ἀδελφότητα», λόγω τοῦ κύρους τῶν μελῶν της καὶ τῶν στενῶν δεσμῶν τους μὲ τὴν πολιτική, πνευματικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἡγεσία τῆς χώρας, ἦταν ἡ «Ἐθνικὴ Ἄμυνα». Στὰ μέλη της συγκαταλέγονταν προσωπικότητες, ὅπως ὁ ἱστορικὸς Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος — ποὺ διετέλεσε καὶ πρόεδρος τῆς ἑταιρίας ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1877 —, ὁ νομομαθὴς καθηγητὴς Παῦλος Καλλιγᾶς — ποὺ διαδέχθηκε τὸν Παπαρρηγόπουλο στὴν προεδρία —, ὁ διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας Μάρκος Ρενιέρης, ὁ τραπεζίτης Ἰωάννης Δούμας, ὁ δικηγόρος Στέφανος Δραγούμης καὶ ἄλλοι. Ὁ σύλλογος αὐτὸς βασικὰ ἀποτελοῦσε συνέχεια τῶν ἐθνικῶν ἐπιτροπῶν ποὺ εἶχαν ἀναμιχθεῖ στὴν Κρητικὴ ἐπανάσταση. Μὲ παραρτήματα σὲ πολλὰ ἐπαρχιακὰ κέντρα καὶ μὲ μέλη ἢ συνεργάτες στὸ ἐξωτερικό, ἡ «Ἐθνικὴ Ἄμυνα» χρησιμοποίησε τὸ κύρος καὶ τὶς γνωριμίες τῶν μελῶν της, ἰδιαίτερα μὲ πλούσιους Ἕλληνες τῆς διασπορᾶς, γιὰ τὴ συγκέντρωση χρημάτων καὶ τὴν ἀγορὰ ὅπλων.

Καθὼς οἱ ἐθνικὲς ἑταιρίες δραστηριοποιοῦνταν γιὰ τὴν προετοιμασία ἐπαναστατικῶν πυρήνων στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες καὶ τὴ συγκέντρωση πόρων καὶ ὅπλων γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ ἀνταρτικῶν σωμάτων, ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου ἐπανέφερε στὴ βουλὴ τὰ νομοσχέδια γιὰ τὴν πολεμικὴ προετοιμασία τῆς χώρας. Τὴ φορὰ αὐτὴ ἐγκρίθηκε ἡ σύναψη δανείου 10.000.000 δρχ. γιὰ τὴν ἀγορὰ ὅπλων καὶ στρατιωτικῶν ἐφοδίων, ἀλλά, παρὰ τὶς προσπάθειες, οὔτε τὸ μισὸ τοῦ ποσοῦ δὲν καλύφθηκε. Μὲ τὶς διαθέσιμες περιορισμένες πιστώσεις ἔγιναν παραγγελίες στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ τὴν ἀγορὰ ὅπλων καὶ πυροβόλων Κρούπ.

Ἀκριβῶς ὅμως τὴ στιγμὴ ἐκείνη ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου καταψηφίσθηκε ἀπὸ τὴν ἑνωμένη ἀντιπολίτευση σὲ ἕνα θέμα δευτερεύουσας σημασίας. Νέος πρωθυπουργὸς ἀνέλαβε στὶς 26 Φεβρουαρίου ὁ Δεληγιώργης. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Δεληγιώργη, ἐναντίον τῆς συμπράξεως τῆς Ἑλλάδος μὲ τοὺς Σλάβους, ἦταν γνωστές. Οἱ ἐξελίξεις ὅμως ποὺ σημειώθηκαν στὴ διάρκεια τῆς Διασκέψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν εἶχαν κλονίσει. Ἔβλεπε τώρα ὅτι ἡ πολιτικὴ συμπράξεως μὲ τὴν Τουρκία ἦταν ἀνεδαφική. Τὸ συμφέρον τῆς Ἑλλάδος ἦταν νὰ συμπλεύσει μὲ τὶς δυτικὲς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, ὥστε στὴν κατάλληλη στιγμή, ὅταν θὰ κινδύνευε νὰ καταρρεύσει ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, οἱ δυνάμεις αὐτὲς νὰ ἐπιλέξουν τὸν Ἑλληνισμό, ἀντὶ τῶν Σλάβων, ὡς διάδοχο τῶν Ὀθωμανῶν. Ἔτσι καὶ ὁ Δεληγιώργης υἱοθέτησε τὴν πολιτικὴ τοῦ Κουμουνδούρου γιὰ πολεμικὲς παρασκευὲς καὶ πέτυχε τὴν

ψήφιση τοῦ νομοσχεδίου γιὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ στρατοῦ. Βασικὸ στοιχεῖο τοῦ νέου νόμου ἦταν ἡ προσπάθεια νὰ μειωθεῖ, ἂν ὄχι νὰ καταργηθεῖ, ὁ θεσμὸς τῶν ἀντικαταστατῶν καὶ νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐφέδρων. Ἀλλὰ τὰ μέτρα αὐτὰ καὶ οἱ περιορισμένες παραγγελίες πολεμικοῦ ὑλικοῦ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μεταβάλουν τὴν ἀξιοθρήνητη κατάσταση τοῦ στρατεύματος.

Οἱ ἔνοπλες δυνάμεις

Τὸ «κλείσιμο» τοῦ Κρητικοῦ εἶχε ἄμεσο ἀνασταλτικὸ ἀντίκτυπο στὴν ἀναδιοργάνωση καὶ ἀνάπτυξη τῶν ἐνόπλων δυνάμεων τῆς χώρας. Ἀποτέλεσμα τῶν περικοπῶν δαπανῶν καὶ τῆς περισυλλογῆς ποὺ ἐπακολούθησε, τὰ προγράμματα γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ στρατοῦ καὶ τὴν ἐνίσχυση τοῦ στόλου μὲ νέες μονάδες ἔμειναν ἀνεκτέλεστα. Σὲ ὅλο τὸ διάστημα, ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως μέχρι τὴν Ἀνατολικὴ κρίση τοῦ 1875 - 1878, ἡ στρατιωτικὴ προετοιμασία τοῦ κράτους εἶχε τελείως ἀτονήσει. Οἱ μόνες ἀξιοσημείωτες ἐνέργειες στὸ στρατὸ ξηρᾶς ἦταν ἡ πρόσκαιρη ἵδρυση τὸ 1875 Ἐπιθεωρήσεως Μηχανικοῦ καὶ ἡ μερικὴ ἀναδιάρθρωση τῶν μεγάλων μονάδων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, στὸ ναυτικὸ σημειώθηκε κάποια βελτίωση μὲ τὴν ἐκπαίδευση τῶν πληρωμάτων μὲ πραγματικὰ πυρὰ καὶ τὴν ἀποστολὴ στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ μετεκπαίδευση μικροῦ ἀριθμοῦ ἀξιωματικῶν.

Τὸ κύριο πρόβλημα ἦταν τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ τοῦ στρατοῦ. Μὲ τὴν εὐχέρεια ποὺ παρεῖχε ὁ νόμος γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῆς θητείας μὲ τὴν ἐξεύρεση ἀντικαταστάτη ἐπ' ἀμοιβῇ, ἕνα σημαντικὸ καὶ ἴσως τὸ πιὸ ἀνεπτυγμένο τμῆμα τῆς νεολαίας παρέμενε ἀνεκπαίδευτο. Ἡ γενικὴ ἐκπαίδευση ἦταν πλημμελέστατη. Σὲ μιὰ ἐμπεριστατωμένη ἔκθεσή του ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Τισσὼ ἔγραφε : «Ὁ Ἕλληνας στρατιώτης ...εἶναι ἀνθεκτικός, εὐφυής, ὀλιγαρκὴς ἀλλὰ ἐλάχιστα πειθαρχικός. Οἱ ὑπαξιωματικοὶ ...ἀποτελοῦν τὸ πιὸ σταθερὸ στοιχεῖο τοῦ στρατοῦ. Οἱ ἀξιωματικοὶ ὅμως μὲ μερικὲς μόνο ἐξαιρέσεις εἶναι μέτριοι ...ὥστε νὰ ἀποτελοῦν γιὰ τὴ χώρα αἰτία ἀδυναμίας μᾶλλον παρὰ δυνάμεως». Βασικὸς λόγος τῆς ἀνεπάρκειας αὐτῆς τῶν ἀξιωματικῶν ἦταν ἡ ἔλλειψη ἐκπαιδεύσεως καὶ ἡ διαρκὴς ἀπασχόλησή τους μὲ τὴν πολιτική. Μὲ τὶς ἐκτιμήσεις αὐτὲς τοῦ Γάλλου διπλωμάτη συμφωνοῦσε καὶ ὁ δημοσιολόγος τῆς ἐποχῆς Μιλτιάδης Σεϊζάνης, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐπισημαίνει ἰδιαίτερα τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀνεπάρκεια τῶν ἀνώτερων καὶ ἀνώτατων στελεχῶν τοῦ στρατεύματος ποὺ ἦταν καὶ ἡ αἰτία τῆς οὐσιαστικῆς ἐλλείψεως ἐπιτελείου. Μόνο οἱ νεώτεροι ἀξιωματικοὶ τῶν τεχνικῶν ὅπλων (πυροβολικοῦ καὶ μηχανικοῦ) εἶχαν ἱκανοποιητικὴ κατάρτιση, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ μειονεκτοῦσαν σὲ σύγκριση μὲ συναδέλφους τους τῶν εὐρωπαϊκῶν στρατῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ποιοτικὰ κενά, προβλήματα δημιουργοῦσε ἡ ἀριθμητικὴ ἀνεπάρκεια τοῦ στρατοῦ, ποὺ δὲν ἐπέτρεπε βέβαια οὔτε σκέψη γιὰ τὴ χρησιμοποίησή του σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Τούρκων. Μὲ τὶς διαδοχικὲς περικοπὲς τοῦ προϋπολογισμοῦ, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ 1876, ἡ δύναμη τοῦ στρατοῦ, μαζὶ μὲ τὴ χωροφυλακή, ἀνερχόταν σὲ 12.200 ἄνδρες περίπου, ἐνῶ τοῦ ναυτικοῦ σὲ 1.890. Κατὰ ὅπλα, ἡ κατανομὴ ἦταν ἡ ἑξῆς : Πεζικὸ 8.187, πυροβολικὸ 603, ἱππικὸ 400, μηχανικὸ 500, νοσοκόμοι 172, χωροφύλακες 2.464. Βασικὴ ὅμως ἀδυναμία παρουσίαζε ἡ ὑπερτροφικὴ ἀναλογία ἀξιωματικῶν πρὸς ὁπλίτες. Κατὰ ἠλεγμένα στοιχεῖα τῆς ἐφημερίδας Times τοῦ Λονδίνου τῆς 20ῆς Σεπτεμβρίου 1876, ἕνας ἀξιωματικὸς ἀναλογοῦσε σὲ κάθε 11,8 ἄνδρες. Λεπτομερέστερα ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσίαζε ἡ σύνθεση τοῦ στρατοῦ τοῦ 1876 ἦταν ἡ ἑξῆς : ἀξιωματικοὶ 754, ὑπαξιωματικοὶ 1.961, ὁπλίτες 8.933, μουσικοὶ 444, εὐέλπιδες 40. Ἀλλὰ καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν ἀνταποκρίνονταν ἀπόλυτα στὴν πραγματικότητα γιατὶ μὲ διάφορα μέσα ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐπιτύγχανε μερικὴ ἢ πλήρη ἀπαλλαγή, τὸν ὁποῖο ὁ Γάλλος πρεσβευτής, μὲ ἀρκετὴ ἴσως δόση ὑπερβολῆς, τὸν ἀνέβαζε σὲ 5.000 περίπου ἄνδρες.

Σὰν νὰ μὴν ἐπαρκουσαν οἱ ἀδυναμίες αὐτές, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς εἶχε σοβαρὲς ἐλλείψεις σὲ πολεμικὸ ὑλικὸ καί, τὸ χειρότερο, ποικιλία ὁπλικῶν συστημάτων. Ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐν χρήσει τὰ ὅπλα Μυλωνᾶ — ἐγχώριας παραγωγῆς —, ὀπισθογεμὴ Σασσεπώ, παλαιὰ Ρέμιγκτον καὶ καραμπίνες Μινιέ. Γιὰ νὰ ἐπιταθεῖ ἡ σύγχυση, κατὰ τὴν περίοδο 1877-1878 ἄρχισε ὁ ἐφοδιασμὸς μὲ τὰ νέα ὅπλα Γκρά. Στὸ πυροβολικὸ ἡ κατάσταση ἦταν ἀκόμα χειρότερη, ἀφοῦ οἱ πέντε πυροβολαρχίες ἦταν ἐξοπλισμένες μὲ ἐμπροσθογεμὴ πυροβόλα τῶν 12 λιβρῶν. Μόνο στὶς ἀρχὲς τοῦ 1878 ἡ κατάσταση βελτιώθηκε μὲ τὴν τμηματικὴ ἄφιξη τῶν πυροβόλων Κρούπ, ἱκανῶν νὰ συστήσουν 10 νέες πυροβολαρχίες.

Στὸ ναυτικὸ ἡ μόνη ἀξιόμαχη μονάδα ἦταν τὸ σιδερόφρακτο θωρηκτὸ «Βασιλεὺς Γεώργιος», μήκους 61 μέτρων, δυνάμεως 320 ἵππων καὶ ταχύτητας 12,5 μιλίων. Τὸ δεύτερο θωρηκτό, «Βασίλισσα Ὄλγα», χωρὶς θωράκιση, δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀποτελεσματικὰ σὲ ναυτικὲς ἐπιχειρήσεις κατὰ τοῦ ἰσχυροῦ τουρκικοῦ στόλου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς μονάδες ὑπῆρχε ἕνας μικρὸς στολίσκος πλοίων ἢ πλοιαρίων, ἱκανὸς μόνο γιὰ ἀποστολὲς συνοδείας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τέσσερα ἀπὸ τὰ σκάφη αὐτὰ ἦταν μικρὰ ποταμόπλοια στὸν Τάμεση πρὶν μετατραποῦν σὲ τορπιλοβόλα. Ἄλλα τρία - τέσσερα βρίσκονταν μόνιμα ἀγκυροβολημένα στὸ ναύσταθμο τοῦ Πόρου ἀνίκανα νὰ κινηθοῦν.

Αὐτὴ τὴν κατάσταση προσπάθησαν νὰ βελτιώσουν οἱ διαδοχικὲς κυβερνήσεις ἀπὸ τὸ 1876 ὡς τὸ 1878 ἀλλά, παρὰ τὶς ἀπεγνωσμένες προσπάθειες ποὺ ἔγιναν, ἰδιαίτερα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1877, νὰ ἀγορασθοῦν νέες σύγχρονες μονάδες, καμιὰ οὐσιαστικὴ βελτίωση δὲ σημειώθηκε στὸν τομέα αὐτό.

Περισσότερο ἐπιτυχὴς ὑπῆρξε ἡ ἀναδιοργάνωση καὶ ἐνίσχυση τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1877 μὲ νέο ὀργανισμὸ συστήθηκαν δύο μεραρχίες, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος μὲ ἕδρα τὴν Ἀθήνα, καὶ τῆς Πελοποννήσου μὲ ἕδρα τὴν Πάτρα. Κάθε μεραρχία ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο ταξιαρχίες καὶ κάθε ταξιαρχία ἀπὸ δύο συντάγματα. Οὐσιαστικὴ ὅμως βελτίωση παρατηρήθηκε μόνο τὸν ἑπόμενο χρόνο, ὅταν θεσπίσθηκε ἡ καθολικὴ στράτευση καὶ μειώθηκε ἡ ἐπάνδρωση τῶν στρατιωτικῶν μονάδων μὲ ἐθελοντὲς καὶ ἀντικαταστάτες.

Ἡ μεγάλη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ στρατοῦ ἄρχισε καθυστερημένα καὶ δὲν ὁλοκληρώθηκε παρὰ μετὰ τὸν τερματισμὸ τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου (19/31 Ἰανουαρίου 1878). Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ ἀριθμητικὴ δύναμη εἶχε ἀνέλθει σὲ 25.000 ἄνδρες. Παράλληλα ὅμως μὲ τὴν ἀριθμητικὴ ἀνέβηκε καὶ ἡ ποιοτικὴ στάθμη τοῦ στρατοῦ. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ κατέληξε καὶ ὁ στρατιωτικὸς ἀκόλουθος τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη Τορσύ, μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ περιοδεία στὶς ἑλληνικὲς στρατιωτικὲς μονάδες τῆς Ἑλλάδος τὸ Μάιο τοῦ 1878. Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς δὲν παρουσίαζε πλέον τὴν παλαιὰ ἀπογοητευτικὴ εἰκόνα. Ἀντίθετα, θὰ μποροῦσε νὰ συγκριθεῖ μὲ τοὺς ἀντίστοιχους βαλκανικοὺς στρατούς, καὶ πιὸ συγκεκριμένα μὲ τὸ ρουμανικό, τὸν ὁποῖο πρόσφατα εἶχε ἐπισκεφθεῖ ὁ Τορσύ. Ὑπῆρχαν βέβαια ἀκόμα σημαντικὲς ἐλλείψεις στὸ πυροβολικό, στὴν ἐπιμελητεία καὶ στὶς ἰατρικὲς ὑπηρεσίες. Ἀλλὰ ἡ ἐμφάνιση καὶ τὸ ἠθικὸ τῶν ἀνδρῶν ἦταν ὑψηλὰ καὶ ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν διαφόρων μονάδων πολὺ ἱκανοποιητικός. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Τορσύ, δύναμη 25.000 ἀνδρῶν θὰ μποροῦσε νὰ εἰσβάλει στὴ Θεσσαλία, νὰ καταλάβει καὶ νὰ διατηρήσει ἑδάφη μέχρι καὶ τὴ Λάρισα ἐφόσον ἡ κατάσταση τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ δὲν ἦταν καλύτερη.

Ὅπως ἐξελίχθηκαν τὰ γεγονότα, ἡ ἀνεπάρκεια τῶν ἑλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων στὶς παραμονὲς ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἀνατολικῆς κρίσεως ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς αἰτίες τῆς ἀβεβαιότητας καὶ ἀναποφασιστικότητας ποὺ χαρακτήριζε τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ στὴν κρίσιμη ἐκείνη τριετία.

Ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος καὶ ἡ πολιτικὴ τῆς «οἰκουμενικῆς» κυβερνήσεως

Στὶς 12/24 Ἀπριλίου 1877 ἡ Ρωσία κήρυξε τὸν πόλεμο

κατὰ τῆς Τουρκίας. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἡ περίοδος τῶν θεωρητικῶν ἀναζητήσεων τερματιζόταν. Ἡ στιγμὴ τῶν κρίσιμων ἀποφάσεων ἐπιλογῆς εἶχε φθάσει. Λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου ὁ Ρῶσος πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Saburov, ἐκτελώντας ὁδηγίες τοῦ πρίγκιπα Γκορτσακώφ, πληροφόρησε τὸ Δεληγιώργη ὅτι ἡ Ρωσία θὰ ἔβλεπε εὐπρόσδεκτα τυχὸν ἐπαναστατικὰ κινήματα στὴ Θεσσαλία καὶ στὴν Ἤπειρο. Δὲν ἀναλάμβανε ὅμως καμιὰ δέσμευση σὲ περίπτωση ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου. Ἂν παρόλα αὐτὰ ἡ Ἑλλὰς ἐπιτύγχανε τὴν ἀπελευθέρωση ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἡ Ρωσία δὲ θὰ εἶχε ἀντίρρηση νὰ προσαρτηθοῦν οἱ ἐπαρχίες αὐτὲς στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο.

Χωρὶς στρατό, χωρὶς κατηγορηματικὲς ρωσικὲς δεσμεύσεις, μὲ ἀβέβαιη τὴ στάση τῶν ἄλλων δυνάμεων, οὔτε ὁ Δεληγιώργης οὔτε ὁ Γεώργιος φαίνονταν διατεθειμένοι νὰ ἐμπλακοῦν σὲ πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία μὲ ἀφορμὴ τὴν ὑποκίνηση ἐπαναστατικῶν κινημάτων στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες. Ἡ κοινὴ γνώμη ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ ἀνεχθεῖ ἄλλο τὴν πολιτικὴ κατευνασμοῦ ποὺ ἐφάρμοζε ὁ Δεληγιώργης. Καθημερινὰ ὁ τύπος ἀνήγγελλε ἐπιτυχίες τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων καὶ μετέδιδε πληροφορίες ἀπὸ τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες γιὰ αὐξανόμενες πιέσεις τῶν Τούρκων σὲ βάρος τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν. Τὴν πολιτικὰ φορτισμένη ἀτμόσφαιρα τῆς ἑλληνικῆς πρωτεύουσας ἐνίσχυαν οἱ λαϊκὲς συγκεντρώσεις ποὺ ὀργάνωναν οἱ διάφορες ἐθνικὲς ἑταιρίες καὶ σωματεῖα καθὼς καὶ ἡ νεολαία. Μὲ ἰδιαίτερη ἀνησυχία παρακολουθοῦσε τὴν κινητοποίηση αὐτὴ ὁ Γεώργιος, κυρίως ὅταν ἀνάμεσα στὰ συνθήματα γιὰ τὴν πολεμικὴ προετοιμασία τοῦ ἔθνους καὶ τὴν ἐνθάρρυνση ἐπαναστατικῶν κινημάτων ἄρχισαν νὰ ἀκούονται καὶ συνθήματα ἀντιδυναστικοῦ χαρακτήρα. Στὸν τομέα αὐτὸ πρωτοστατοῦσε ὁ δημοκρατικὸς σύλλογος «Ρήγας», στὶς τάξεις τοῦ ὁποίου δροῦσαν πολιτικὲς φυσιογνωμίες ὅπως ὁ Ρόκκος Χοϊδᾶς καὶ ὁ Π. Πανᾶς.

Στὰ μέσα Μαΐου, ὕστερα ἀπὸ διακοπὴ δύο μηνῶν, συκλήθηκε καὶ πάλι ἡ βουλή. Τώρα ὅμως, ἡ πλειοψηφία, ποὺ τὸ Φεβρουάριο εἶχε φέρει στὴν πρωθυπουργία τὸ Δεληγιώργη, εἶχε μετατοπισθεῖ. Πρῶτος ὁ Τρικούπης, ἀμέσως μόλις κηρύχθηκε ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, εἶχε δηλώσει ὅτι τασσόταν ὑπὲρ τῆς δυναμικῆς πολιτικῆς. Ἡ πτώση τοῦ Δεληγιώργη ἔφερε καὶ πάλι στὴν ἐξουσία, στὶς 19/31 Μαΐου, τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδοῦρο. Τὴ φορὰ αὐτή, μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ Γεωργίου, ὁ Κουμουνδοῦρος εἶχε καταρτίσει ἕνα φιλόδοξο πρόγραμμα, ποὺ περιλάμβανε ἐπίσπευση τῶν πολεμικῶν προπαρασκευῶν, ἀποκατάσταση τῆς ἐπαφῆς μὲ τὶς ἄλλες βαλκανικὲς χῶρες, ὀργάνωση τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων τῶν ὑπόδουλων ἐπαρχιῶν καὶ αὐστηρὴ ἐποπτεία καὶ ἔλεγχο ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τῶν δραστηριοτήτων τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ἑταιριῶν.

Ἡ κοινὴ γνώμη ὅμως εἶχε ἀπαυδήσει ἀπὸ τὶς συνεχεῖς κυβερνητικὲς κρίσεις, πολλὲς φορὲς γιὰ δευτερεύοντα ζητήματα. Μὲ τὴν ὑποκίνηση τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ἑταιριῶν καὶ συλλόγων καὶ τὴ συμπαράσταση τοῦ τύπου συγκροτήθηκαν παλλαϊκὲς συγκεντρώσεις, ποὺ ὁμόφωνα ἀπαιτοῦσαν τὴ σύσταση συλλογικῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία θὰ ἐπωμιζόταν, μὲ περισσότερες πιθανότητες ἐπιτυχίας, τὸ πρόγραμμα ποὺ εἶχε καταρτίσει ὁ Κουμουνδοῦρος. Τὸ σύνθημα τῆς ἑνότητας υἱοθέτησε καὶ ὁ Γεώργιος, ὁ ὁποῖος, ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴ στάση τῶν Δυνάμεων καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ἀγγλίας, εἶχε ἐνστερνισθεῖ πλέον τὴν πολιτικὴ τῆς «ἐνεργείας». Ἀρχικά, ἀντιρρήσεις στὸ σχηματισμὸ συμμαχικῆς κυβερνήσεως προ-

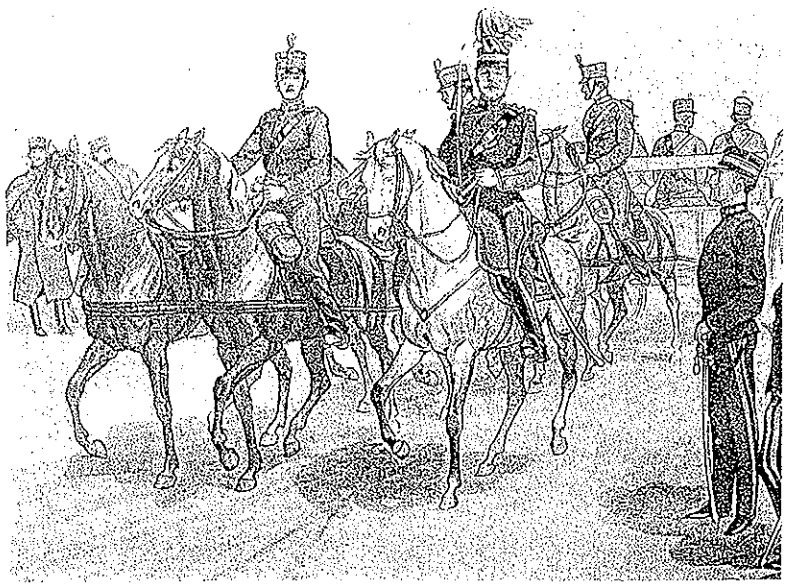

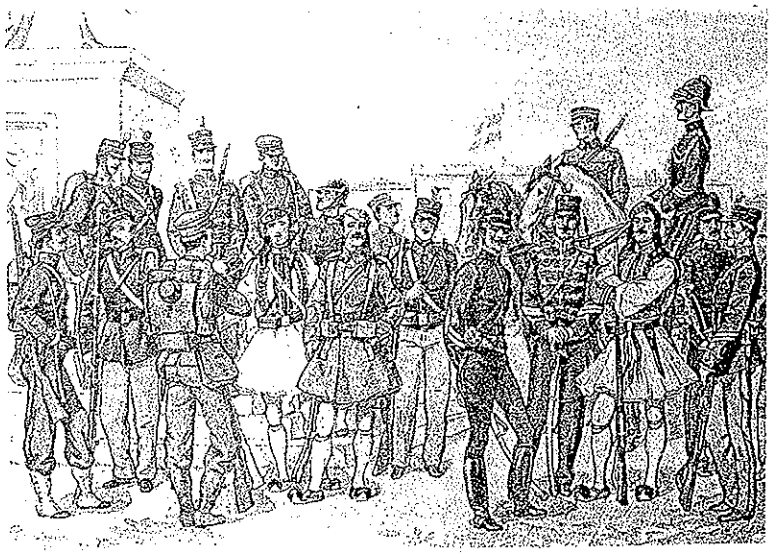

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1877 μὲ νέο ὀργανισμὸ συστήθηκαν δύο μεραρχίες, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος μὲ ἕδρα τὴν Ἀθήνα, καὶ τῆς Πελοποννήσου μὲ ἕδρα τὴν Πάτρα. Μολονότι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς δὲν παρουσίαζε πλέον τὴν ἀπογοητευτικὴ εἰκόνα τοῦ παρελθόντος, τὸ ὑψηλὸ ἠθικὸ τῆς ἡγεσίας του, ποὺ τὸν ὁδήγησε στὴν εἰσβολὴ τῆς Θεσσαλίας, ἦταν δυσανάλογο πρὸς τὴν πολεμική του ἑτοιμότητα. Ἐπάνω: πυροβολικό, ἱππικὸ καὶ ὁπλίτες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

έβαλε ὁ Τρικούπης, ποὺ πίστευε ὅτι μόνο ὁμοιογενὴς κυβέρνηση, μὲ κοινοβουλευτικὴ ὑποστήριξη καὶ ἀνοχὴ ἀπὸ τὰ ἄλλα κόμματα, θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει μὲ ἐπιτυχία τὴ χώρα σὲ πόλεμο. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐνδοιασμοὶ τοῦ Τρικούπη κάμφθηκαν μπροστὰ στὴν πίεση τῆς κοινῆς γνώμης καὶ στὴν ἔκκληση τοῦ βασιλιᾶ. Ἔτσι μιὰ ἑβδομάδα ἀργότερα, στὶς 26 Μαΐου/7 Ἰουνίου, συγκροτήθηκε κυβέρνηση συνασπισμοῦ μὲ συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Δημήτριο Βούλγαρη. Πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς Ναυτικῶν ἀνέλαβε ὁ Κωνσταντῖνος Κανάρης, 84 χρονῶν τότε. Τὸ ὄνομά του ἐπέβαλε τὸν ἀναγκαῖο σεβασμὸ καὶ διευκόλυνε τοὺς πολιτικοὺς ἡγέτες νὰ δεχθοῦν νὰ συνεργασθοῦν κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη του. Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν ἀνέλαβε ὁ Χαρ. Τρικούπης, Ἐσωτερικῶν ὁ Ἀλέξ. Κουμουνδοῦρος, Δικαιοσύνης ὁ Θρασύβ. Ζαΐμης, Οἰκονομικῶν ὁ Ἐπαμ. Δεληγιώργης, Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης, Στρατιωτικῶν ὁ Κων. Ζυμβρακάκης. Λόγω τῆς συνθέσεώς της, ἡ κυβέρνηση γρήγορα ἀποκλήθηκε ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη «οἰκουμενικὴ» καὶ μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ πέρασε στὴν ἱστορία.

Ἡ ὁμοφωνία πολιτικῶν ἀρχηγῶν καὶ βασιλιᾶ, ποὺ ὁδήγησε στὸ πρωτοφανὲς γιὰ τὴν Ἑλλάδα κυβερνητικὸ σχῆμα, ὀφειλόταν στὶς ραγδαῖες ἐξελίξεις ποὺ σημειώνονταν στὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ στὶς καγκελαρίες τῶν εὐρωπαϊκῶν πρωτευουσῶν. Στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου, οἱ ἀντιπαραταγμένες στρατιωτικὲς δυνάμεις Ρώσων καὶ Τούρκων στὰ δύο μέτωπα, τοῦ Δούναβη καὶ τοῦ Καυκάσου, ἦταν περίπου ἰσοδύναμες καὶ στὸν ὁπλισμὸ καὶ σὲ συνολικοὺς ἀριθμοὺς ἀνδρῶν. Ἀντίθετα, στὴ Μαύρη θάλασσα ὁ τουρκικὸς στόλος, κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Ἄγγλου ναυάρχου Χόβαρτ πασᾶ, διέθετε ἀπόλυτη ὑπεροπλία. Ἄγγλοι ἀξιωματικοὶ τοῦ στρατοῦ βρίσκονταν ἐπίσης στὴν ὑπηρεσία τῶν Τούρκων καὶ στὰ δύο μέτωπα. Οἱ πρῶτες ἐντυπωσιακὲς νίκες σημειώθηκαν στὸ μέτωπο τοῦ Καυκάσου, ὅπου ἡ ρωσικὴ στρατιὰ τοῦ μεγάλου δούκα Μιχαὴλ κατέλαβε τὸ Μπαγιαζὶτ καὶ τὸ Ἀρνταχάν. Στὸ βαλκανικό, τὸ κρισιμότερο μέτωπο, τὰ ρωσικὰ στρατεύματα τοῦ μεγάλου δούκα Νικολάου, ἀφοῦ διέσχισαν ἀνενόχλητα τὴ Ρουμανία, πέρασαν τὸ Δούναβη, πρὸς τὰ τέλη Ἰουνίου, καὶ σὲ τρεῖς ἑβδομάδες μία προωθημένη δύναμη ἔφθασε στὸν Αἶμο καὶ κατέλαβε τὰ στενὰ τῆς Σίπκας.

Ἡ ταχεία προέλαση τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς φῆμες ὅτι τελικὸς σκοπὸς τῶν Ρώσων ἦταν ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ διάλυση τῆς αὐτοκρατορίας τῶν σουλτάνων, προκάλεσαν ἔντονη ἀνησυχία στὶς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες. Ἰδιαίτερος ἐκνευρισμὸς παρατηρήθηκε στὴ Βιέννη καὶ στὸ Λονδίνο. Οἱ Ρῶσοι ὅμως ἔσπευσαν νὰ διαβεβαιώσουν τοὺς Αὐστριακοὺς ὅτι παρέμεναν πιστοὶ στὶς συμφωνίες τοῦ Ράιχσταντ γιὰ τὴ διανομὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν κτήσεων τοῦ σουλτάνου. Γιὰ νὰ καθησυχάσουν καὶ τοὺς Ἄγγλους, ἄρχισαν διαπραγματεύσεις μὲ κύριο θέμα τὸ μέλλον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Στενῶν. Οἱ Ἄγγλοι ἀπαιτοῦσαν νὰ μὴ θιγεῖ τὸ καθεστὼς τοῦ νευραλγικοῦ αὐτοῦ τμήματος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὴν πλευρά τους οἱ Ρῶσοι ἀρνοῦνταν νὰ ὑποσχεθοῦν ὅτι δὲ θὰ προχωροῦσαν ὡς τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δήλωναν ὅμως, ὅτι τὸ μεταπολεμικὸ καθεστὼς τῶν Στενῶν καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως θὰ ρυθμιζόταν ἀπὸ εὐρωπαϊκὴ διάσκεψη. Σὲ ἀντάλλαγμα ζητοῦσαν τὴν ἀγγλικὴ οὐδετερότητα.

Στὸ μεταξύ, στὸ ρωσικὸ στρατόπεδο εἶχαν ἀναφυεῖ ριζικὲς διαφωνίες ὡς πρὸς τὴν πορεία τοῦ ἀγώνα, μεταξὺ τῶν στρατιωτικῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ μέγα δούκα Νικόλαο ποὺ εἶχε τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ἰγνάτιεφ, καὶ τῶν πολιτικῶν καὶ διπλωματικῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γκορτσακώφ. Οἱ πρῶτοι ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν τσάρο νὰ ἀγνοήσει τὶς ἄλλες Δυνάμεις, νὰ προκαλέσει γενικὴ ἀνάφλεξη στὴ Βαλκανικὴ μὲ τὴν ἐμπλοκὴ στὸν πόλεμο ὅλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν, καὶ νὰ ὁδηγήσει τὸ στρατό του στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀντίθετα ὁ Γκορτσακὼφ φοβόταν ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει σὲ ἀντιρωσικὴ σύμπραξη ὁρισμένων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν μὲ τὴν Τουρκία. Γι' αὐτὸ ἐπέμενε νὰ πετύχει πολιτικὲς παραχωρήσεις ἀπὸ τοὺς Τούρκους προτοῦ τὰ ρωσικὰ στρατεύματα ὑπερβοῦν τὸν Αἶμο. Φυσικὰ ἦταν ριζικὰ ἀντίθετος στὴ συμμετοχὴ τῶν βαλκανικῶν λαῶν στὸν πόλεμο γιὰ τὸ λόγο ὅτι οἱ ἀπαιτήσεις τους θὰ περιέπλεκαν τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς Τούρκους. Ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ συνέχιζε νὰ παραμένει ἀδιευκρίνιστη ὡς τὸ δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Ἰουλίου, ὁπότε, ξαφνικά, ὁ ρωσικὸς στρατὸς συνάντησε ἰσχυρὴ ἀντίσταση στὴν Πλεύνα τῆς βόρειας Βουλγαρίας, εἶχε σοβαρὲς ἀπώλειες καὶ διέτρεξε τὸν κίνδυνο πλήρους καταρρεύσεως. Τὸ στρατιωτικὸ ἀλλὰ καὶ τὸ διπλωματικὸ σκηνικὸ ἄλλαζε.

Στὴν Ἀθήνα, ἡ νεοσύστατη οἰκουμενικὴ κυβέρνηση ἦταν ἀναγκασμένη νὰ χαράξει τὴν πολιτική της, βασιζόμενη περισσότερο σὲ εἰκασίες καὶ θεωρητικὲς ἐκτιμήσεις, παρὰ σὲ πλήρη γνώση τῶν προθέσεων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Μόνο ἀπὸ τὴ Βιέννη, χάρη στὶς ἄριστες σχέσεις ποὺ διατηροῦσε ὁ Γρηγόριος Ὑψηλάντης μὲ τὴν ἐκεῖ ρωσικὴ πρεσβεία, μπόρεσε νὰ πληροφορηθεῖ τὸ περιεχόμενο τῆς μυστικῆς αὐστρορωσικῆς συμφωνίας τοῦ Ράιχσταντ καὶ τῶν ὅρων γιὰ τὴν κατάπαυση τῶν ἐχθροπραξιῶν ποὺ ὑπέβαλαν οἱ Ρῶσοι στοὺς Ἄγγλους. Ἡ συμφωνία μὲ τὴν Αὐστρία εὔκολα μποροῦσε νὰ ἑρμηνευθεῖ στὴν Ἀθήνα ὡς πλήρης ἐξασφάλιση τῶν ρωσικῶν πλευρῶν ἀπὸ τὸν πιθανὸ ἀντίπαλό της στὸ βαλκανικὸ χῶρο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ Ἀγγλία — ὁ ἄλλος ἀνταγωνιστὴς τῆς Ρωσίας στὸ χῶρο τῶν Στενῶν καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς γενικότερα — βρισκόταν σὲ ἀμηχανία, καθὼς ἦταν δύσκολο νὰ ὑποστηρίξει τὸ σουλτάνο κατὰ τοῦ τσάρου, τὴ στιγμὴ ποὺ, φαινομενικά τουλάχιστον, ὁ τσάρος θυσίαζε τὸ αἷμα χιλιάδων Ρώσων στρατιωτῶν γιὰ νὰ ἐπιβάλει στοὺς Τούρκους ὅ,τι ἀπὸ κοινοῦ οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις εἶχαν ζητήσει στὴ διάσκεψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Μὲ βάση τὶς ἐκτιμήσεις αὐτές, ἡ οἰκουμενικὴ κυβέρνηση καθόρισε τὴν πολιτική της ὡς ἑξῆς: Ἡ Ἑλλάδα θὰ ἐπενέβαινε ἐνεργῶς στὴ σύρραξη, ἀφοῦ προηγουμένως θὰ ἐξήγειρε σὲ ἐπαναστάσεις τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες. Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἀπαιτοῦνταν ἐπιτάχυνση τῆς ὀργανώσεως τοῦ στρατοῦ, συγκέντρωση ἐπαρκοῦς ὁπλισμοῦ γιὰ τὰ ἀνταρτικὰ σώματα καὶ πολύπλευρη διπλωματικὴ προετοιμασία. Κύρια ἐπιδίωξη τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας ἦταν ἡ σύναψη συμμαχιῶν γιὰ κοινὴ ἐνέργεια κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ γιὰ διασφάλιση τῶν θαλάσσιων συνόρων της ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ναυτικὸ ἢ ἀπὸ τοὺς τυχὸν συμμάχους τῆς Τουρκίας.

Ἰδιαίτερα τὸ ἐνδεχόμενο νὰ βρεθεῖ ἡ Ἑλλὰς ἀντιμέτωπη μὲ τὴν Ἀγγλία, ἀνάγκασε τὸν Τρικούπη νὰ ζητήσει πρῶτα μιὰ εἰλικρινὴ συνεννόηση μὲ τὸν Ἄγγλο πρεσβευτή. Ἔτσι ὅταν ὁ Στούαρτ τοῦ ζήτησε ἐξηγήσεις γιὰ τὶς στρατιωτικὲς προετοιμασίες, ὁ Τρικούπης ἀντέστρεψε τὸ ἐρώτημα: Μποροῦσε ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση νὰ δώσει ρητὲς διαβεβαιώσεις ὅτι οἱ ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας θὰ ἀπολάμβαναν ἀνάλογα ὀφέλη μὲ τὶς σλαβικὲς ἄν, κατὰ προτροπὴ τῆς Ἀγγλίας, παρέμεναν ἀμέτοχες στὴ σύρραξη; Ἀβέβαιη ἀκόμα ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση γιὰ τὴν πολιτικὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ τηρήσει στὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο καὶ μὴ θέλοντας νὰ ὠθήσει τοὺς Ἕλληνες στὸ πλευρὸ τῶν Ρώσων — πράγμα ποὺ θὰ προκαλοῦσε ἀλυσιδωτὲς ἀντιδράσεις στὴ Βαλκανικὴ — ἀπέφυγε ἐπὶ ἕνα μήνα νὰ ἀπαντήσει. Στὸ μεταξὺ οἱ γνῶμες στὸ βρετανικὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν διχάζονταν. Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ τουρκόφιλος πρεσβευτὴς Layard συνιστοῦσε νὰ ἀποσταλοῦν στὸν Πειραιὰ ἕνα - δύο ἀγγλικὰ πολεμικά, «ἀρκετὰ γιὰ νὰ κρατήσουν ἥσυχους τοὺς Ἕλληνες καὶ νὰ τοὺς ἐμποδίσουν νὰ δημιουργήσουν προβλήματα στοὺς Τούρκους καὶ σ' ἐμᾶς». Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὅμως ὁ Στούαρτ ἐπισήμαινε ὅτι «ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ ἀναχαιτισθεῖ ὁ πανσλαβισμὸς ἦταν νὰ ὑποστηριχθεῖ καὶ ἐνισχυθεῖ ὁ Ἑλληνισμός». Τελικά, ἐλπίζοντας ὅτι θὰ ἐξουδετέρωνε τὶς φιλοπολεμικὲς διαθέσεις ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴν Ἀθήνα, ὁ Derby ἀπέστειλε στὸν Τρικούπη τὴν ἀπάντηση, ὅτι ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἦταν ἕτοιμη νὰ διαβεβαιώσει τὴν ἑλληνικὴ ὅτι ὅσο ἐξαρτιόταν ἀπὸ αὐτὴ θὰ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἐπιρροή της γιὰ νὰ πετύχει,

πρὸς ὄφελος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῶν τουρκικῶν ἐπαρχιῶν, τὶς διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις ἢ πλεονεκτήματα ποὺ θὰ παραχωροῦνταν τυχὸν στὸ χριστιανικὸ πληθυσμὸ ἄλλης ἐθνικότητας. Ἀρνήθηκε ὅμως κατηγορηματικὰ ὁ Ἄγγλος ὑπουργὸς νὰ διευκρινίσει ἂν ἡ γριφώδης αὐτὴ διαβεβαίωση μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι, σὲ περίπτωση ἱδρύσεως αὐτόνομης βουλγαρικῆς ἐπαρχίας, ἀνάλογο καθεστὼς θὰ παραχωροῦνταν καὶ στὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες.

Ἐνόσω διαρκοῦσαν οἱ ἑλληνοαγγλικὲς συνεννοήσεις, ὁ Τρικούπης ἀναλάμβανε μιὰ ἐντυπωσιακὴ πρωτοβουλία στὸ βαλκανικὸ τομέα. Περὶ τὰ μέσα Ἰουλίου ἐνημέρωνε τηλεγραφικῶς Σέρβους καὶ Ρουμάνους ὅτι εἶχε ἀποφασισθεῖ ἡ ἔναρξη ἐπαναστάσεων στὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας καὶ στὴν Κρήτη καὶ πρότεινε τὴ σύναψη διμερῶν συμμαχιῶν. Ἡ ἐξέλιξη ὅμως τοῦ πολέμου εἶχε ἀντιστρέψει τοὺς ὅρους. Ἡ Σερβία τώρα δίσταζε νὰ προχωρήσει σὲ συμφωνίες μὲ τὴν Ἑλλάδα πρὶν ἐξασφαλίσει ἀπὸ τὴ Ρωσία ὑλικὴ ὑποστήριξη καὶ διπλωματικὴ κάλυψη ἔναντι τῆς Αὐστρίας. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ρίστιτς, μετὰ ἀπὸ συνεννόηση μὲ τὸ Μίλαν, ἀπάντησε ἐπιφυλακτικὰ στὶς κρούσεις τοῦ Τρικούπη.

Ἀνάλογη ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀπάντηση τῆς ρουμανικῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ γιὰ διαφορετικοὺς λόγους. Ὡς τὸ Μάιο τοῦ 1877 οἱ Ρουμάνοι εἶχαν ζωηρὰ ἐπιζητήσει τὴ σύμπραξη μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἐλπίζοντας νὰ πετύχουν σύμπηξη ἑνιαίου μετώπου ὅλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Ἡ πρόταση ὅμως τοῦ Τρικούπη ἔφθασε στὸ Βουκουρέστι πολὺ ἀργά, ὅταν ὁ ρουμανικὸς στρατὸς εἶχε ἤδη διαβεῖ τὸ Λούναβη καὶ πολεμοῦσε τοὺς Τούρκους στὸ πλευρὸ τῶν Ρώσων. Ἡ συμμαχία μὲ τὴν Ἑλλάδα δὲν ἐξυπηρετοῦσε πλέον οὔτε πολιτικὸ οὔτε στρατιωτικὸ σκοπό.

Ἡ οἰκουμενικὴ κυβέρνηση ἐπιδίωξε ἐπίσης νὰ ἔρθει σὲ συμφωνία καὶ μὲ τοὺς Ἀλβανούς, μὲ σκοπὸ τὴν ὑποκίνηση ἀλβανικῶν ἐξεγέρσεων τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ξεσποῦσαν οἱ ἐπαναστάσεις στὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες. Οἱ συνεννοήσεις ὅμως ἀπέτυχαν, γιατὶ προσέκρουσαν σὲ ἀντικρουόμενες θέσεις γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ἀλβανίας. Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ πρόσφερε στὶς ἀλβανικὲς περιοχὲς ὡς τὸν ποταμὸ Σκούμπι καθεστὼς ἀπόλυτης αὐτονομίας μέσα στὰ ὅρια τοῦ διευρυμένου ἑλληνικοῦ βασιλείου. Οἱ Ἀλβανοὶ ὅμως ζητοῦσαν ἀναγνώριση ἀλβανικῆς ἡγεμονίας, στὴν ὁποία θὰ ὑπαγόταν ὁλόκληρη ἡ βόρεια καὶ μέρος τῆς νότιας Ἠπείρου. Ἀργότερα, ὅταν τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1877 ἐπαναλήφθηκαν οἱ συνομιλίες, ὁ Ἕλληνας διαπραγματευτὴς Στέφανος Σκουλούδης ἀποδέχθηκε τὴν ἰδέα τῆς ἀλβανικῆς ἡγεμονίας στὴν ὁποία θὰ περιλαμβάνονταν καὶ περιοχὲς τῆς Ἠπείρου, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡγεμόνας θὰ διοριζόταν ὁ πρίγκιπας Νικόλαος, πενταετὴς τότε γιὸς τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ καὶ ὁ νέος γύρος τῶν συνομιλιῶν δὲν ὁδήγησε σὲ συμφωνία, γιατὶ στὸ μεταξὺ ὑπογράφηκε ἡ ἀνακωχὴ τῆς Ἀδριανουπόλεως.

Ἐνῶ οἱ διπλωματικὲς ἐνέργειες τοῦ Τρικούπη ἀναπτύσσονταν πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες εἶχε κοινολογηθεῖ ἡ ἀπόφαση τῆς κυβερνήσεως γιὰ τὴν ὑποκίνηση ἐπαναστάσεων. Μετὰ τὴ συνένωση τῶν πολιτικῶν δυνάμεων, οἱ δύο κυριότερες ἐθνικὲς ἑταιρίες, ἡ «Ἐθνικὴ Ἄμυνα» καὶ ἡ «Ἀδελφότης», ἀποφάσισαν νὰ συνεργασθοῦν καὶ νὰ συντονίσουν τὶς ἐνέργειές τους. Πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτὸ συνέστησαν μιὰ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ μὲ πρόεδρο τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ καὶ ἴσο ἀριθμὸ μελῶν ἀπὸ τὶς δύο ὀργανώσεις.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, τὰ μέλη της ἦταν: ἀπὸ τὴν «Ἐθνικὴ Ἄμυνα» οἱ Παῦλος Καλλιγᾶς, Γεώργιος Βασιλείου, Μιχαὴλ Μελᾶς καὶ Στέφανος Σκουλούδης· ἀπὸ τὴν «Ἀδελφότητα» οἱ Νικ. Δαμασκηνός, Κωνσταντῖνος Ἰσχόμαχος, Λεωνίδας Πασχάλης καὶ Σπυρ. Ἀραβαντινός· ἀντιπρόσωποι τῆς κυβερνήσεως, ὁ ἀντιστράτηγος Ἀρτ. Μίχος καὶ οἱ ὑποστράτηγοι Ἀθ. Βαλτινὸς (ποὺ πέθανε λίγο μετὰ τὸ διορισμό του) καὶ ὁ Σκαρλάτος Σοῦτσος (ποὺ διορίσθηκε μέραρχος Ἀνατολικῆς Στερεᾶς καὶ ἀποχώρησε). Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ ἤρθε σὲ συνεννόηση μὲ τὴν κυβέρνηση γιὰ τὴν ἐναρμόνιση τῶν ἐνεργειῶν της πρὸς τὴν κυβερνητικὴ πολιτική. Ἀπὸ τὴν πλευρά της, ἡ κυβέρνηση μέσω τῶν Τρικούπη καὶ Ζαΐμη ἔθεσε στὴ διάθεση τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς χρήματα καὶ ὁπλισμὸ ἀπὸ τὶς κρατικὲς ἀποθῆκες. Ὅλοι οἱ νομάρχες, ἰδιαί-

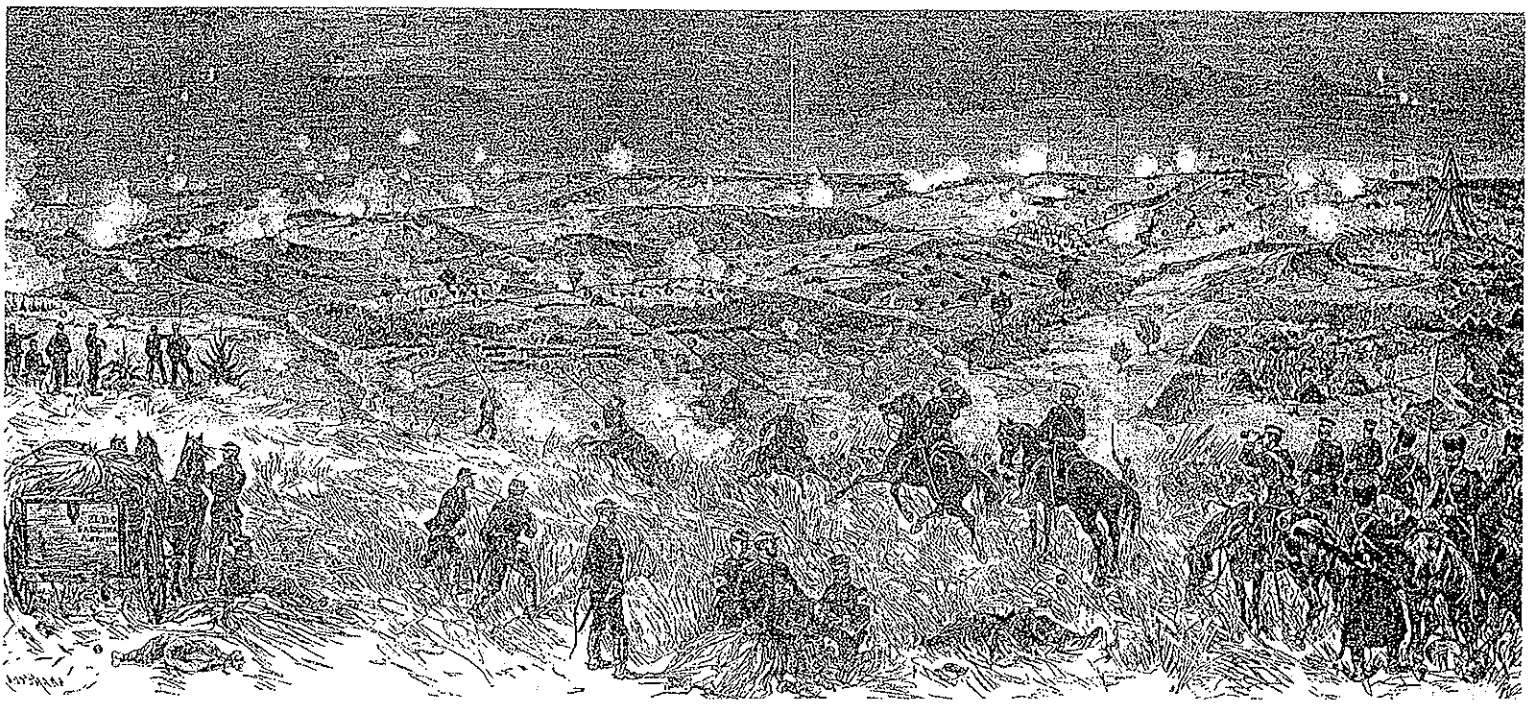

Ἡ μάχη τῆς Πλεύνας, ποὺ κατέληξε σὲ ἀναπάντεχη ἀποτυχία τῶν Ρώσων καὶ σὲ σημαντικὴ καθυστέρηση τῆς προελάσεώς τους πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, ἔδωσε τὸν ἀπαιτούμενο χρόνο στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ προετοιμάσει τὴν εἰσβολὴ στὴ Θεσσαλία. Ἐπάνω: ρωσικὸς στρατὸς μπροστὰ στὴν Πλεύνα (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

τερα τῶν παραμεθόριων νομῶν, καθὼς καὶ οἱ πρόξενοι στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες εἶχαν ἐντολὴ νὰ συνεργάζονται μὲ τοὺς ἐπίσημους ἐκπρόσωπους τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς.

Ὡς τὰ μέσα Ἰουλίου, μὲ τὴν ἄφιξη φορτίων ὅπλων ἀπὸ τὴ Ρωσία καὶ ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη, εἶχε ἐπιτευχθεῖ ἡ σύσταση ἀποθηκῶν ὁπλισμοῦ σὲ ἐπαρχιακὰ κέντρα κοντὰ στὴ μεθόριο. Τὰ ὅπλα αὐτὰ φυλάσσονταν ἀπὸ προωθημένα κλιμάκια τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς ποὺ ταυτόχρονα μεριμνοῦσαν καὶ γιὰ τὸν καταρτισμὸ ἀνταρτικῶν σωμάτων. Οἱ ἄλλοι μικρότεροι ἐθνικοὶ σύλλογοι συνέχισαν νὰ ἐνεργοῦν αὐτόνομα, ἀλλὰ ὡς ἕνα σημεῖο συντόνιζαν τὶς ἐνέργειές τους μὲ τὴν κεντρικὴ ἐπιτροπή. Αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητο, ἰδιαίτερα μὲ συλλόγους τοπικοῦ χαρακτήρα, ὅπως τῆς Κρήτης καὶ τῶν Ἠπειρωτῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν στενότερους δεσμοὺς μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἐπαρχίες.

Τὸ γενικὸ σχέδιο τῶν ἐξεγέρσεων καταρτίστηκε βασικὰ ἀπὸ τὸ λοχαγὸ Ἰσχόμαχο καὶ προέβλεπε ταυτόχρονες ἐξεγέρσεις στὴ Θεσσαλία, Ἤπειρο, Μακεδονία καὶ Κρήτη. Οἱ ἐξεγέρσεις αὐτὲς θὰ ἄρχιζαν μὲ τὴν ἄφιξη ἔνοπλων σωμάτων ἀπὸ τὸ βασίλειο.

Ἐνῶ ὅμως οἱ πρῶτες ὁμάδες ἐνόπλων εἶχαν ἀρχίσει νὰ εἰσδύουν ἀθόρυβα στὸ γειτονικὸ τουρκικὸ ἔδαφος καὶ στὴν Κρήτη, ἔφθασε στὴν Ἀθήνα ἡ εἴδηση τῶν ρωσικῶν ἀποτυχιῶν στὴν Πλεύνα, μαζὶ μὲ ἀπειλητικὰ διαβήματα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὶς ἀπειλὲς τῶν Τούρκων διεβίβασε στὴν Ἀθήνα ὁ Ἄγγλος πρεσβευτής. Ἡ οἰκουμενικὴ ὅμως κυβέρνηση εἶχε ἤδη ἀναστείλει τὴν ἔναρξη τῶν κινημάτων καὶ ὁ Τρικούπης δὲν δυσκολεύθηκε νὰ δώσει διαβεβαιώσεις ὅτι «ἐπὶ τοῦ παρόντος» ἡ Ἑλλάδα δὲ σκόπευε νὰ ἐπιτεθεῖ κατὰ τῆς Τουρκίας.

Ἡ ἀνακοπὴ τῆς προελάσεως τῶν Ρώσων στὴν Πλεύνα ἔγινε δεκτὴ μὲ ἀνακούφιση στὴν Ἀθήνα. Ἐπικρατοῦσε τώρα ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ πόλεμος θὰ καθυστεροῦσε καὶ θὰ μποροῦσε ἡ Ἑλλάδα νὰ συμπληρώσει τὶς στρατιωτικές της προετοιμασίες καὶ ταυτόχρονα νὰ πετύχει ἀπὸ τὶς Δυνάμεις συγκεκριμένες δεσμεύσεις σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὸ μέλλον τῶν ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Τουρκίας.

Ἀπὸ τὴν Ἀγγλία ὅλες οἱ πληροφορίες ἔδειχναν ὅτι δὲν ὑπῆρχε πιθανότητα νὰ μεταστραφεῖ ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Ἀντίθετα, οἱ ἐπιτυχίες τῶν Ρώσων ὁλοένα ἐπέτειναν τὴν ἀνησυχία τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία ἐπανερχόταν σταδιακὰ στὴν παραδοσιακή της φιλοτουρκικὴ γραμμή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ Αὐστρία, παρόλο ποὺ ἔμμεσα εἶχε ἐνθαρρύνει τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ προετοιμάσει τοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες γιὰ ἐξέγερση, μετὰ τὴν Πλεύνα ἀπέφευγε νὰ δεσμευθεῖ ἔναντι τῆς Ἑλλάδος, ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ Γεώργιος δήλωνε στὸν Αὐστριακὸ πρεσβευτὴ ὅτι περίμενε καθοδήγηση μόνο ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Φραγκίσκο Ἰωσήφ. Ὅσο γιὰ τὴ Γαλλία καὶ τὴ Γερμανία, συνέχιζαν νὰ ἀλληλοϋποβλέπονται καὶ νὰ ἀποφεύγουν νὰ ἀναμιγνύονται ἐνεργὰ στὶς ὑποθέσεις τῆς Ἀνατολῆς. Ἀφοῦ λοιπὸν οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις δὲν ἔδειχναν διάθεση νὰ ἐμπλακοῦν στὴ ρωσοτουρκικὴ διαμάχη, ἡ Ρωσία μποροῦσε νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ ἐπέβαλε τὶς ἀπόψεις της, ὅσο βέβαια τῆς ἐπέτρεπε ἡ δύναμη τῶν ὅπλων της. Κατὰ συνέπεια, γιὰ τὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπῆρχε ἄλλη διέξοδος παρὰ ἡ ἀπευθείας συνεννόηση μὲ τὴ Ρωσία.

Ἤδη, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν Πλεύνα, ἡ οἰκουμενικὴ κυβέρνηση εἶχε ἐπιδιώξει νὰ συνάψει συμμαχία μὲ τὴ Ρωσία μὲ τὴν ὁποία θὰ ἀναγνωρίζονταν οἱ ἑλληνικὲς διεκδικήσεις στὴ Μακεδονία καὶ στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας. Ὅταν ὅμως τὸ αἴτημά της ἀπορρίφθηκε, ζήτησε νὰ τῆς παραχωρηθοῦν ρωσικὰ πολεμικὰ πλοῖα. Τὰ πλοῖα αὐτὰ θὰ ὕψωναν τὴν ἑλληνικὴ σημαία στὴν Ὀδησσό, θὰ ἐπανδρώνονταν μὲ πληρώματα, κυρίως ἀπὸ Ἕλληνες τῆς Ὀδησσοῦ καὶ τῆς Ρουμανίας, καί, ἀφοῦ διέπλεαν τὸ Βόσπορο καὶ τὰ Στενά, θὰ ἀναλάμβαναν τὴν ἄμυνα τῶν ἀνοχύρωτων ἑλληνικῶν λιμανιῶν καὶ νησιῶν. Ἔτσι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἀπερίσπαστος ἀπὸ τὴ θάλασσα θὰ μποροῦσε νὰ εἰσβάλει στὴν Ἤπειρο καὶ Θεσσαλία, τὴ στιγμὴ ποὺ στὶς δύο αὐτὲς ἐπαρχίες καὶ στὴν Κρήτη θὰ ξεσποῦσαν ἐπαναστάσεις. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρόταση αὐτὴ ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τοὺς Ρώσους, οἱ ὁποῖοι ἀνησυχοῦσαν μήπως ἡ παραχώρηση τῶν πλοίων θεωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους ἀπαράδεκτη πρόκληση.

Μετὰ ὅμως ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Πλεύνας ἦρθε ἡ σειρὰ τῶν Ρώσων νὰ ζητήσουν τὴ συνδρομὴ τῶν Ἑλλήνων. Σκοπός τους ἦταν νὰ προκαλέσουν ἀντιπερισπασμὸ στὰ νῶτα τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Ὁ Saburov μάλιστα προέτρεπε τοὺς Ἕλληνες ὑπουργοὺς νὰ ἀποστείλουν διὰ θαλάσσης ἔνοπλα σώματα στὴ Μακεδονία, μὲ σκοπὸ νὰ ἐξεγείρουν τὴν ἐπαρχία σὲ ἐπανάσταση καὶ νὰ ἀποκόψουν τὶς γραμμὲς ἀνεφοδιασμοῦ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Χωρὶς νὰ ἀναλαμβάνει ἔγγραφες δεσμεύσεις, ὁ Ρῶσος πρεσβευτὴς δήλωνε ὅτι ἡ Ρωσία θὰ ὑποστήριζε τὴν παραχώρηση τῆς Θεσσαλίας, Ἠπείρου καὶ Κρήτης στὴν Ἑλλάδα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ γινόταν γνωστὸ ὅτι ἀνάλογες πιέσεις ἀσκοῦσαν οἱ Ρῶσοι καὶ πρὸς τοὺς Σέρβους, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναλαμβάνουν ρητὲς δεσμεύσεις γιὰ ἐδαφικὲς παραχωρήσεις.

Στὴν Ἀθήνα ὁ Γεώργιος ἐμφανιζόταν πλέον νὰ κλείνει ὑπὲρ τῆς συνεργασίας μὲ τοὺς Ρώσους. Μέσα ὅμως στοὺς κόλπους τῆς κυβερνήσεως ὁ Δεληγιώργης, ὁλοένα καὶ ἐντονότερα, πρόβαλλε ἀντιρρήσεις κατὰ τῆς ἐμπλοκῆς στὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο. Ἡ κατάσταση ἐπιδεινώθηκε ὅταν στὶς 2 Σεπτεμβρίου 1877 πέθανε ὁ πρωθυπουργὸς Κανάρης. Πρὸς στιγμὴ ἀπειλήθηκε παραίτηση τῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ βασιλιᾶ καὶ τὴν πίεση τῆς κοινῆς γνώμης οἱ πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ συνέχισαν τὴ συνεργασία τους.

Τὸ κενὸ ποὺ δημιουργήθηκε στὴν κορυφὴ τῆς ἐξουσίας μετέφερε στοὺς ὤμους τοῦ βασιλιᾶ τὴν τυπικὴ καὶ τὴν οὐσιαστικὴ εὐθύνη τῶν ἀποφάσεων. Καθὼς ἡ ὀγκούμενη δυσφορία τοῦ στρατοῦ — καὶ ἰδίως τῶν ὑπαξιωματικῶν — καὶ τῶν λαϊκῶν μαζῶν, γιὰ τὴν ἀπραξία τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, δημιουργοῦσε κινδύνους βίαιων ἐσωτερικῶν ἐξελίξεων, ὁ Γεώργιος ἄρχισε νὰ ἀναλογίζεται τὶς συνέπειες ποὺ θὰ εἶχε γιὰ τὸν ἴδιο καὶ τὸ θρόνο ἡ συνέχιση τῆς καταστάσεως αὐτῆς, ἰδίως ἂν τὰ γεγονότα στὴ Βαλκανικὴ ἔπαιρναν ξαφνικὰ δυσμενὴ τροπὴ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό.

Σὲ μιὰ συνομιλία του μὲ τὸν Αὐστριακὸ πρεσβευτὴ Dubsky, ὁ Ἕλληνας μονάρχης ἦταν κατηγορηματικός. «Νομίζω», εἶπε, «ὅτι ἦρθε ἡ στιγμὴ τῆς δράσεως... Δὲν ἔχω τίποτα νὰ χάσω... Ἐὰν ἡ Ἑλλὰς δὲν ἐκμεταλλευθεῖ τὶς παροῦσες περιστάσεις γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὰ πιὸ νόμιμα δίκαιά της, θὰ ἐπιρρίψουν τὶς εὐθύνες ἐπάνω μου. Ὁ ρόλος μου ὡς βασιλέως θὰ τερματισθεῖ... Εἶμαι ἀπόλυτα ἀποφασισμένος νὰ μὴν ἐπιτρέψω πλέον σὲ κανένα νὰ μὲ ἐμποδίσει, οὔτε στοὺς ὑπουργούς μου, καὶ νὰ μπῶ ρτὴν οὐσία τοῦ ζητήματος, ἀκόμα καὶ ἂν προκληθεῖ μιὰ πυρκαϊὰ ποὺ θὰ καλύψει ὁλάκερη τὴν Εὐρώπη...».

Στὶς 28 Νοεμβρίου/10 Δεκεμβρίου ἡ Πλεύνα, χάρη στὴ συντονισμένη ἐνέργεια Ρώσων καὶ Ρουμάνων, καταλήφθηκε. Μὲ ραγδαία προέλαση ὁ ρωσικὸς στρατὸς διέσχισε τὴ Βουλγαρία καί, ἀφοῦ κατέλαβε διαδοχικὰ τὴ Σόφια καὶ τὴ Φιλιππούπολη, μπῆκε θριαμβευτικὰ στὶς 8/20 Ἰανουαρίου 1878 στὴν Ἀδριανούπολη. Ταυτόχρονα ἐντυπωσιακὲς νίκες σημείωναν καὶ οἱ Μαυροβούνιοι καὶ οἱ Σέρβοι, ποὺ εἶχαν κηρύξει καὶ πάλι τὸν πόλεμο στοὺς Τούρκους χωρὶς νὰ περιμένουν ἀπὸ τοὺς ἀναποφάσιστους Ἕλληνες νὰ συντονίσουν μαζί τους τὶς ἐνέργειές τους.

Ἡ εἰσβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία

Ὅταν καὶ μετὰ τὴν πτώση τῆς Ἀδριανουπόλεως ἡ ἀκέφαλη οἰκουμενικὴ κυβέρνηση δὲν μπόρεσε νὰ πάρει καμιὰ ἀπόφαση, ὁ Γεώργιος τὴν ἀγνόησε καὶ διέταξε ἀπευθείας τὸ στρατηγὸ Σοῦτσο νὰ μετακινήσει τὰ στρατεύματα ἀπὸ τὴ Χαλκίδα στὴ Λαμία κοντὰ στὰ θεσσαλικὰ σύνορα. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ἡ κυβέρνηση δὲν εἶχε ἄλλη ἐκλογὴ παρὰ νὰ παραιτηθεῖ.

Ὁ Κουμουνδοῦρος, ὁ πολιτικὸς ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κρίσεως ἦταν ὑπὲρ τῆς «ἐνεργείας», ἀλλὰ εἶχε ἀναγκασθεῖ ἀπὸ τὸ βασιλιὰ νὰ τηρήσει, ὡς πρωθυπουργός, «σώφρονα οὐδετερότητα» παρὰ τὶς πεποιθήσεις του, ποὺ μυστικὰ δὲν εἶχε πάψει νὰ ἐργάζεται καὶ νὰ ἐνθαρρύνει ἐπαναστατικὲς προετοιμασίες, καλοῦνταν τώρα στὰ ἀνάκτορα νὰ σχηματίσει κυβέρνηση καὶ νὰ ὁδηγήσει τὴ χώρα σὲ πόλεμο. Πρώτη του ἐνέργεια ἦταν νὰ ζητήσει τὴ συμμετοχὴ στὴν κυβέρνησή του τῶν κυριότερων πολιτικῶν ἡγετῶν. Ὁ Δηλιγιάννης δέχθηκε καὶ ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. Ὁ Τρικούπης καὶ ὁ Ζαΐμης, γιὰ λόγους ἀρχῆς, ἀρνήθηκαν νὰ συμμετάσχουν, ἀλλὰ δήλωσαν ὅτι θὰ ὑποστηρίξουν τὴ νέα κυβέρνηση. Πραγματικά, ὅταν στὶς 12/24 Ἰανουαρίου ὁ Κουμουνδοῦρος ἐξέθετε στὴ Βουλὴ τὸ πρόγραμμά του, ποὺ διακήρυττε ἁπλὰ «τὴν ἐνεργὸ προστασία τῶν ἀλυτρώτων Ἑλλήνων καὶ τὴν ὑπεράσπιση τῶν δικαίων τοῦ ἑλληνισμοῦ», ἔλαβε συντριπτικὴ πλειοψηφία.

Πρὶν ὅμως προλάβει ἡ νέα κυβέρνηση νὰ ἀναλάβει ὁποιαδήποτε πρωτοβουλία, δημοσιογραφικὲς πληροφορίες ἀνήγγειλαν ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἦταν ἕτοιμοι νὰ ἀποδεχθοῦν τοὺς ρωσικοὺς ὅρους ἀνακωχῆς. Στὴν κοινὴ γνώμη τῶν Ἀθηνῶν ἡ εἴδηση ἐμφανίσθηκε ὡς τελειωτικὴ καταδίκη τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ πίεση καὶ ἡ ἀγωνία μηνῶν ξέσπασε σὲ βίαιες διαδηλώσεις, κατὰ τὶς ὁποῖες ἀπειλήθηκε καὶ ἡ ζωὴ τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν. Λιθοβολήθηκαν τὰ σπίτια ὅλων τῶν πολιτικῶν ποὺ εἶχαν μετάσχει στὴν οἰκουμενική, ἀκόμα καὶ τοῦ Κουμουνδούρου. Ἡ λαϊκὴ ὀργὴ κόπασε τὴν ἑπομένη, καθὼς ἡ εἴδηση γιὰ τὴ σύναψη ἀνακωχῆς δὲν ἐπιβεβαιωνόταν οὔτε ἀπὸ τὰ εἰδησεογραφικὰ πρακτορεῖα, οὔτε ἀπὸ τὸ Ρῶσο πρεσβευτή. Ἀντίθετα μάλιστα, ὁ πρεσβευτὴς τοῦ τσάρου στὴν Ἀθήνα προέτρεπε τὸ Γεώργιο καὶ τὸν Κουμουνδοῦρο, ἔστω καὶ τὴν ὕστατη στιγμή, νὰ κηρύξουν τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Τουρκίας. Μόνο μὲ τὸν τρόπο αὐτό, δήλωνε, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ δημιουργηθεῖ «ἑλληνικὸ ζήτημα», πράγμα ποὺ θὰ ἐπέτρεπε νὰ περιληφθοῦν στὴ συνθήκη εἰρήνης τὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα.

Καθὼς λοιπὸν ἡ προσοχὴ τῶν Ἑλλήνων ἦταν στραμμένη πρὸς τὴν Ἀδριανούπολη, ὅπου Ρῶσοι καὶ Τοῦρκοι ἀντιπρόσωποι συζητοῦσαν τοὺς ὅρους τῆς ἀνακωχῆς, ὁ Κουμουνδοῦρος ἔθεσε σὲ ἐφαρμογὴ τὸ σχέδιο ἐπεμβάσεως. Πρώτη του ἐνέργεια ἦταν νὰ καλέσει τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τῆς «Ἐθνικῆς Ἀμύνης» καὶ τῆς «Ἀδελφότητος» καὶ νὰ τοὺς ἀνακοινώσει ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη ἡ κυβέρνηση ἀναλάμβανε τὸ συντονισμὸ καὶ τὴν κατεύθυνση ὅλων τῶν ἐπαναστατικῶν ἐνεργειῶν στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες. Στὸ ἑξῆς, οἱ ἐθνικὲς ἑταιρίες, ἐὰν ἤθελαν νὰ συνεχίσουν τὴ δράση τους, θὰ ἐνεργοῦσαν ὡς ἐκτελεστικοὶ φορεῖς τῶν ἐντολῶν τῆς κυβερνήσεως. Παρόλο ποὺ οἱ ἁρμοδιότητές τους περιορίζονταν, οἱ ἁρμόδιοι τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς δέχθηκαν τοὺς κυβερνητικοὺς ὅρους. Ἀπὸ τὴ δική τους πλευρά, οἱ κρατικὲς ὑπηρεσίες, μὲ τὴν ἀπαιτούμενη μυστικότητα, θὰ παραχωροῦσαν τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια (ὅπλα, χρήματα, διοικητικὴ μέριμνα) γιὰ τὴ συγκρότηση τῶν ἐνόπλων σωμάτων. Ταυτόχρονα εἰδοποιοῦνταν οἱ νομάρχες τῶν παραμεθορίων νομῶν νὰ ἀναλάβουν τὸ συντονισμὸ τῶν ἐπαναστατικῶν ἐνεργειῶν στὸν τομέα εὐθύνης τους, ἐνῶ μὲ κρυπτογραφικὲς ἐντολὲς τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν οἱ πρόξενοι στὴ Θεσσαλία, Ἤπειρο, Μακεδονία καὶ Κρήτη ἀναλάμβαναν νὰ δώσουν τὸ σύνθημα τῆς ἐξεγέρσεως σὲ ὅλα τὰ διαμερίσματα τῆς περιφέρειάς τους. Καὶ ἐνῶ τὸ μήνυμα ἔφτανε ταχύτατα καὶ στὰ πιὸ ἀκραῖα χωριά, τὰ προξενεῖα μεταβάλλονταν, κάτω ἀπὸ τὴ μύτη τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, σὲ κέντρα διαβιβάσεων ἐντολῶν καὶ πληροφοριῶν πρὸς καὶ ἀπὸ τὶς ἐπαναστατημένες περιοχές.

Τὸ σύνθημα γιὰ τὶς ἐπαναστάσεις δὲν ἦταν παρὰ τὸ ἕνα σκέλος τοῦ κυβερνητικοῦ σχεδίου. Οἱ ἐξεγέρσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν περισπασμὸ ποὺ θὰ δημιουργοῦσαν στοὺς Τούρκους, θὰ ἀποτελοῦσαν τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ μὲ πρόσχημα τὴν προστασία τῶν ἐπαναστατημένων ραγιάδων. Αὐτὸ ὑπῆρξε καὶ τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἑλληνικῆς

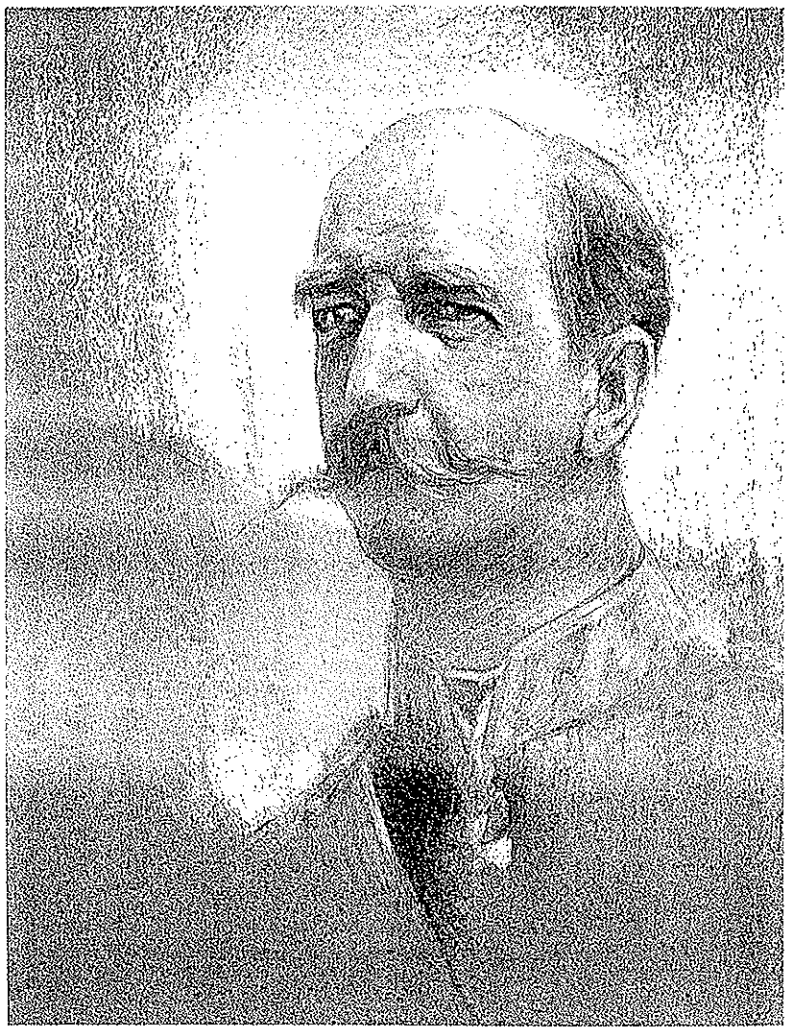

Σὲ ὅλες τὶς μεγάλες διεθνεῖς κρίσεις τῆς μακροχρόνιας βασιλείας του ὁ Γεώργιος Α΄ χρησιμοποίησε, συχνὰ μὲ ἐπιτυχία, τὴ μέθοδο τῆς προσωπικῆς «μοναρχικῆς διπλωματίας», ἐκμεταλλευόμενος τοὺς συγγενικούς δεσμούς του μὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς βασιλικοὺς οἴκους τῆς Εὐρώπης. Ἐπάνω: ὁ Γεώργιος Α΄ (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

κυβερνήσεως πρὸς τὶς Δυνάμεις ὅταν στὶς 21 Ἰανουαρίου/2 Φεβρουαρίου ὁ Δηλιγιάννης ἀνήγγειλε τὴν εἰσβολὴ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία χωρὶς κήρυξη πολέμου.

Χρειάζεται νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως τὴ στιγμὴ ποὺ στὴν Ἀδριανούπολη ὑπογραφόταν ἀνακωχὴ μεταξὺ Ρώσων καὶ Τούρκων. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, μὲ τὴν περιορισμένη γνώση ὅλων τῶν στοιχείων, εἶχαν διατυπωθεῖ πολλὲς ἀβάσιμες κατηγορίες κατὰ τῆς κυβερνήσεως. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ κυβέρνηση, ἐνῶ γνώριζε τὴν ὑπογραφὴ τῆς ἀνακωχῆς, διέταξε τὸ στρατὸ νὰ διαβεῖ τὰ σύνορα γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴ μήνη τοῦ λαοῦ. Οἱ ἔρευνες ὅμως τῶν διπλωματικῶν ἀρχείων ἐπιτρέπουν νὰ γνωσθεῖ μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια μία ἐνέργεια ἡ ὁποία, ἐνῶ εἶχε ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα ἑνὸς πολιτικοῦ «φιάσκου», ἐντούτοις σημαντικὰ βοήθησε στὴ δημιουργία «ἑλληνικοῦ ζητήματος», ποὺ δὲν ἦταν στὸ ἑξῆς δυνατὸ νὰ ἀγνοηθεῖ.

Μετὰ τὸ σύνθημα γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν ἐπαναστάσεων, ἡ κυβέρνηση ζήτησε στὶς 17/29 Ἰανουαρίου νὰ πληροφορηθεῖ σὲ ποιὸ σημεῖο βρίσκονταν οἱ ρωσοτουρκικὲς διαπραγματεύσεις. Ἐξαιτίας ὅμως τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ τηλεγραφικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ Ἀδριανουπόλεως - Κωνσταντι-

νουπόλεως καὶ Ἀδριανουπόλεως - Πετρουπόλεως εἶχε διακοπεῖ ἀπὸ πέντε ἤδη μέρες. Ἔτσι οὔτε οἱ ξένες πρεσβεῖες στὴν Κωνσταντινούπολη οὔτε ἡ Πύλη μποροῦσαν νὰ πληροφορήσουν τὸν πρεσβευτὴ Ἀνδρέα Κουντουριώτη ἂν εἶχε ὑπογραφεῖ ἀνακωχή. Στὸ μεταξὺ τὰ ρωσικὰ πυροβόλα ἀκούγονταν στὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς ὁ ρωσικὸς στρατὸς εἶχε πλησιάσει σὲ ἀπόσταση τεσσάρων ὡρῶν.

Τὸ πρωὶ τῆς 19/31 Ἰανουαρίου ὁ Κουντουριώτης μεταβίβαζε μιὰ νέα πληροφορία — ἀνεξακρίβωτη ὅμως ἀκόμα — ὅτι ἐκεῖνο τὸ ἴδιο ἀπόγευμα θὰ ὑπογραφόταν ἡ ἀνακωχή.

Στὴν Ἀθήνα ἡ βουλὴ εἶχε συνέλθει, τὶς δύο τελευταῖες μέρες τοῦ Ἰανουαρίου, σὲ μυστικὴ συνεδρίαση καὶ εἶχε ἐγκρίνει μὲ ψήφους 121 κατὰ 5 τὰ πολεμικὰ σχέδια τῆς κυβερνήσεως. Μὲ τὴν ἔγκριση τῆς βουλῆς καὶ τοῦ βασιλιᾶ στὰ χέρια του, καὶ χωρὶς ἐπιβεβαίωση, ὡς τὰ μεσάνυκτα, τῆς πληροφορίας τοῦ Κουντουριώτη γιὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς ἀνακωχῆς, ὁ Κουμουνδοῦρος ἔστειλε ἀργὰ τὸ ἴδιο ἐκεῖνο βράδυ τὴν ἐντολὴ στὸν ὑποστράτηγο Σκαρλάτο Σοῦτσο νὰ διαβεῖ τὴ μεθοριακὴ γραμμή.

Ἡ ἀρχικὴ πληροφορία τοῦ Κουντουριώτη ἦταν πραγματικὰ ἀκριβής. Ἀλλὰ μέχρι ἀργὰ στὶς 21 Ἰανουαρίου /2 Φεβρουαρίου, οὔτε ἡ Πύλη οὔτε ὁ ἔξω κόσμος γνώριζε τὶ ἀκριβῶς εἶχε συμβεῖ στὴν Ἀδριανούπολη. Στὸ μεταξὺ οἱ προετοιμασίες στὴ Λαμία, ποὺ περιλάμβαναν δοξολογίες καὶ παρελάσεις τῶν στρατιωτικῶν τμημάτων ποὺ κατευθύνονταν στὴ μεθόριο, δὲν ἐπέτρεψαν τὴ διάβαση τῶν συνόρων παρὰ μόνο τὸ πρωὶ τῆς 21 Ἰανουαρίου/2 Φεβρουαρίου. Ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ στρατός, ποὺ δὲν ὑπερέβαινε τὶς 8.000, δὲν ἦταν προετοιμασμένος γιὰ ἐπιχειρήσεις διαρκείας. Οὔτε τὰ μεταφορικὰ μέσα ὑπῆρχαν οὔτε ἡ διοικητικὴ μέριμνα εἶχε ἐξασφαλισθεῖ. Ἐντούτοις ἡ εἴσοδος στὸ τουρκικὸ ἔδαφος πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὰ σημεῖα Δερβὲν Φούρκας, Σούρπης καὶ Γιαννιτσοῦς. Οἱ τουρκικὲς προφυλακὲς ἀποσύρθηκαν χωρὶς μάχη στὸ φρούριο τοῦ Δομοκοῦ καὶ ὁ ἑλληνικὸς στρατός, ἀφοῦ κατέλαβε ὁρισμένα παραμεθόρια χωριά, ἔφθασε σὲ δυὸ μέρες μπροστὰ στὸ Δομοκό. Πρὶν ὅμως ἀρχίσουν οὐσιαστικὲς ἐχθροπραξίες, τηλεγράφημα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὴ νύχτα τῆς 24 Ἰανουαρίου/5 Φεβρουαρίου ζητοῦσε ἀπὸ τὸ Σκαρλάτο Σοῦτσο νὰ μὴν προελάσει ἄλλο καὶ νὰ ἀποφύγει τὴ σύγκρουση μὲ τοὺς Τούρκους μέχρι νεωτέρας διαταγῆς. Ἡ διαταγὴ αὐτὴ ἔφθασε ἀργὰ τὴν ἑπομένη. Ὁ στρατὸς ὤφειλε νὰ ἐπιστρέψει ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὴν ὁροθετικὴ γραμμή.

Στὸ πενθήμερο ποὺ εἶχε μεσολαβήσει, ἡ Ἀθήνα ἦταν τὸ ἐπίκεντρο ἔντονης διπλωματικῆς δραστηριότητας. Τὴν ἑπομένη τῆς εἰσόδου τοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία κυκλοφόρησε ἡ εἴδηση τῆς ὑπογραφῆς τῆς ἀνακωχῆς τῆς Ἀδριανουπόλεως. Παρόλο ποὺ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἀναμένεται, ταραχὴ μεγάλη κατέλαβε τὴν κοινὴ γνώμη. Ἡ ταραχὴ αὐτὴ μεταδόθηκε στὴν κυβέρνηση ὅταν οἱ τηλεγραφικὲς ἐπικοινωνίες μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη ἀναστατώθηκαν καὶ τὰ τηλεγραφήματα τοῦ Κουντουριώτη ἔφθαναν ἀκατάληπτα, ἢ δὲ μεταβιβάζονταν καθόλου. Ἔτσι, ὅταν σὲ ἕνα τηλεγράφημά του τὸ βράδυ τῆς 22 Ἰανουαρίου/3 Φεβρουαρίου ἡ κρυπτογραφικὴ ὑπηρεσία τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν δὲν μπόρεσε νὰ ἀναγνώσει παρὰ μόνο τὶς λέξεις «διαβατήριο» καὶ «Χόβαρτ πασάς», δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση ἐπρόκειτο νὰ ἀπελάσει τὸν Κουντουριώτη καὶ νὰ ἀποστείλει τὸν τουρκικὸ στόλο, μὲ ναύαρχο τὸν Ἄγγλο Χόβαρτ πασά, νὰ βομβαρδίσει ἢ νὰ καταλάβει τὰ ἀνοχύρωτα ἑλληνικὰ λιμάνια. Πολὺ ἀργότερα ἔγινε γνωστὸ ὅτι τὸ τηλεγράφημα ἐκεῖνο τοῦ Κουντουριώτη ἀνέφερε ὅτι ὁ Χόβαρτ εἶχε πάρει ἐντολὴ ἁπλῶς νὰ προετοιμασθεῖ γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀναχωρήσει γιὰ τὸν Πειραιά. Σήμερα εἶναι γνωστὸ ὅτι τὶς μέρες ἐκεῖνες ὁ τουρκικὸς στόλος δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ κινηθεῖ ἀπὸ ἔλλειψη καυσίμων. Αὐτὸ ὅμως τὸ ἀγνοοῦσε ὁ Κουντουριώτης· οὔτε τοῦ ἦταν δυνατὸ νὰ πληροφορηθεῖ ὅτι, μετὰ τὴν εἴδηση τῆς ἑλληνικῆς εἰσβολῆς, τὸ τουρκικὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο εἶχε διχασθεῖ καὶ ἀδυνατοῦσε νὰ λάβει δραστικὲς ἀποφάσεις.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ ἐνέργεια τῆς Ἑλλάδος εἶχε ἐξαγριώσει ὁρισμένους Τούρκους ὑπουργούς, οἱ ὁποῖοι ἐπέμεναν ὅτι ἔπρεπε νὰ υἱοθετηθοῦν σκληρὰ μέτρα κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Μεταξὺ τῶν μέτρων ποὺ πρότειναν ἦταν ἡ ἀπώθηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἡ βίαιη καταστολὴ τῶν ἐξεγέρσεων καὶ ὁ βομβαρδισμὸς τῶν ἑλληνικῶν λιμανιῶν, περιλαμβανόμενου καὶ τοῦ Πειραιᾶ. Τὴ γραμμὴ αὐτὴ ὑποστήριζαν ὁ μεγάλος βεζίρης Ἀχμὲτ Βεκὴφ πασὰς καὶ οἱ ὑπουργοὶ Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν. Ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν σήμερα ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴ στάση τους αὐτὴ οἱ Τοῦρκοι ὑπουργοὶ εἶχαν τὴ συμπαράσταση τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ Layard. Ὁ σουλτάνος ὅμως, ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Σαφβὲτ πασὰς καὶ οἱ περισσότεροι ὑπουργοί, καταπτοημένοι ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ στὰ πρόθυρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἦταν ἀντίθετοι πρὸς κάθε ἰδέα πολεμικῆς ἐπιδείξεως ἢ ἀντιδράσεως κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἄλλωστε, παρὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς ἀνακωχῆς, οἱ Ρῶσοι συνεχῶς διατύπωναν νέους ὅρους, πράγμα ποὺ προμηνοῦσε ἐπανάληψη τῶν ἐχθροπραξιῶν. Γι' αὐτὸ καὶ τελικὰ ὁ Ἀβδοὺλ Χαμὶτ ἐπέλεξε τὴ λύση τῶν διπλωματικῶν διαβημάτων καὶ ἄφησε στὶς Δυνάμεις νὰ ἀσκήσουν πίεση στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν ἀνάκληση τοῦ στρατοῦ.

Τὶς κρίσιμες ἐκεῖνες στιγμές, ποὺ ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση ἐξέταζε ἀκόμα ποιὰ πολιτικὴ νὰ υἱοθετήσει ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα, ὁ Layard ἔσπευσε νὰ τηλεγραφήσει στὴν κυβέρνησή του — λανθασμένα ὅπως ἀποδείχθηκε — ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἀποφασίσει νὰ ἐπιτεθοῦν ἀπὸ τὴ θάλασσα κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Τὸ τηλεγράφημα αὐτὸ κοινοποιήθηκε ἀμέσως ἀπὸ τὸ βρετανικὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν στὶς διάφορες πρωτεύουσες.

Στὴν Ἀθήνα ὁ Στούαρτ ἔσπευσε νὰ ἐνημερώσει τὸ Δηλιγιάννη. Ἡ σύγχυση ἐπιτάθηκε ὅταν, ἀργότερα, ἀνάλογες πληροφορίες μετέδιδε καὶ ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς Τισσώ. Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση δὲν ὑπῆρχε πλέον ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἀκατάληπτο τηλεγράφημα τοῦ Κουντουριώτη πραγματικὰ ἀναφερόταν στὴν ἀναμενόμενη ἄφιξη τοῦ τουρκικοῦ στόλου στὰ ἑλληνικὰ παράλια. Αὐτὸ ἄλλωστε πιστοποιοῦσαν οἱ πληροφορίες τῶν δύο πρεσβευτῶν. Ἀπὸ ἔρευνα ὅμως στὰ ἀρχεῖα τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ σχετικὴ πληροφόρηση τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως ἔγινε ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐκεῖνο, ἐσφαλμένο, τηλεγράφημα τοῦ Layard. Ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση μάλιστα, δὲν περιορίστηκε νὰ ἀνακοινώσει τὶς πληροφορίες της στὴν ἑλληνική, ἀλλὰ συγχρόνως διέκοψε τὴν ἀποστολὴ στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἀσκώντας ἔτσι οὐσιαστικὸ ἐξαναγκασμό.

Ὅλος αὐτὸς ὁ φαῦλος κύκλος μὲ τὰ ἀσαφῆ ἢ παραπλανητικὰ τηλεγραφήματα ποὺ ἀποστέλλονταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐπιταθεῖ ὁ πανικὸς τῆς κοινῆς γνώμης στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ ἀσκηθεῖ ἀφόρητη διπλωματικὴ — ἀλλὰ καὶ ψυχολογικὴ — πίεση στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση.

Ἀπὸ τὰ νησιά, καραβιὲς πανικόβλητων νησιωτῶν ἔφθαναν στὸν Πειραιά. Ἀλλὰ καὶ στὸ ἀφρούρητο ἐπίνειο τῆς πρωτεύουσας οἱ κάτοικοι ἀνέβαιναν στὰ ὑψώματα νὰ ἀγναντέψουν τὰ τουρκικὰ πολεμικά. Ταυτόχρονα ὁ στρατὸς τοποθετοῦσε ἐσπευσμένα στὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ μερικὰ ἀπὸ τὰ πυροβόλα Κρουπ ποὺ μόλις εἶχαν παραληφθεῖ. Ἐθελοντὲς καὶ φοιτητὲς κατατάσσονταν στὴν ἐθνοφρουρὰ γιὰ νὰ ἐπανδρώσουν φυλάκια στὶς ἀκτὲς τοῦ Σαρωνικοῦ. Τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ πανικοῦ ἦταν ἀσφαλῶς τὸ τηλεγράφημα τοῦ διοικητῆ τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας Μ. Ρενιέρη πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς Rothchild στὸ Παρίσι νὰ μεσολαβήσουν στὴ γαλλικὴ κυβέρνηση γιὰ νὰ ἀποστείλει ἕνα ἄγημα Γάλλων πεζοναυτῶν πρὸς φρούρηση τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας ἀπὸ τοὺς Τούρκους!

Μὲ ὁδηγίες ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τους, ὅλοι οἱ πρεσβευτές, ἀκόμα καὶ ὁ Ρῶσος, μὲ κοινὰ διαβήματα ζήτησαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ ἀποσύρει ἀμέσως τὸ στρατό. Ἦταν φανερὸ ὅτι καμιὰ ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις δὲν ἦταν διατεθειμένη, τὴ στιγμὴ ποὺ εἶχε ὑπογραφεῖ ἡ ἀνακωχή, νὰ ἐνθαρρύνει νέες ἐχθροπραξίες μὲ ἀφορμὴ τὴν εἰσβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία. Περισσότερο ὅμως καὶ ἀπὸ τὰ διαβήματα τῶν πρεσβευτῶν, τὸ δέος ποὺ προκαλοῦσε ἡ πιθανὴ ἄφιξη στὸ Φάληρο τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἀνάγκασε τὴν κυ-

βέρνηση νὰ ὑποχωρήσει. Ὡς μοναδικὸ ἀντάλλαγμα ἔλαβε τὴ συλλογικὴ δήλωση τῶν πρεσβευτῶν ὅτι ἡ ἀνάκληση τοῦ στρατοῦ ἔγινε μὲ ὑπόδειξή τους, καὶ ὅτι τὸ θέμα τῶν ἐπαναστατημένων ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Τουρκίας θὰ ἐτίθετο στὴ διάσκεψη εἰρήνης.

Ὁ Κουμουνδοῦρος γνώριζε ὅτι ἡ ὑπόσχεση δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκτήσει οὐσιαστικὸ περιεχόμενο χωρὶς κάποιο εἶδος ἐκβιασμοῦ. Ἐπανῆλθε λοιπὸν στὴν προσφιλή του ἰδέα τῶν ἐπαναστάσεων. Καὶ ἐνῶ ὁ στρατὸς ἐπέστρεφε κατηφὴς πίσω ἀπὸ τὴ μεθοριακὴ γραμμὴ καὶ ὁ Δηλιγιάννης ἀνακοίνωνε στοὺς πρεσβευτὲς τὴν ἀπόφαση τῆς κυβερνήσεως νὰ δεχθεῖ τὸ σύλλογικό τους διάβημα, ὁ πρωθυπουργὸς ἀναλάμβανε προσωπικὰ τὴ διεύθυνση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα. Μὲ τηλεγραφικὲς του ἐντολὲς πρὸς τοὺς Ἕλληνες προξένους τόνιζε τὴν ἀνάγκη ὄχι ἁπλῶς νὰ διατηρηθοῦν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπεκταθοῦν οἱ ἐπαναστάσεις. Μὲ ἄλλες ἐντολὲς πρὸς τὶς ἐθνικὲς ἑταιρίες διέταζε τὴν προώθηση τῶν σωμάτων — ποὺ εἶχαν ἤδη καταρτισθεῖ στὸ βασίλειο — πρὸς τὶς ἐπαναστατημένες ἐπαρχίες. Στὶς ἑπόμενες δύο τρεῖς ἑβδομάδες πολυάριθμες ἔνοπλες ὁμάδες ἔφθαναν στὴν Κρήτη, στὴ Θεσσαλία, στὴν Ἤπειρο καὶ στὴ Μακεδονία, ὅπου συναντοῦσαν τοὺς ντόπιους ἐπαναστάτες. Γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ οἱ τύχες τοῦ Ἑλληνισμοῦ μεταβιβάζονταν στοὺς ὤμους τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Τὴ φορὰ ὅμως αὐτή, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι εἶχε συμβεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διασκέψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὑποστήριξη τῶν ἐθνικῶν δικαίων ἀναλάμβανε μὲ τὰ ὅπλα ὁ ἐπαναστατημένος λαὸς τῆς Κρήτης, Θεσσαλίας, Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας καὶ ὄχι ἡ πολιτικο - ἐκκλησιαστικὴ ἡγεσία τοῦ Φαναρίου. Τὰ κινήματα αὐτὰ εἶχαν βασικὰ διαπραγματευτικὴ ἀξία γιὰ τὴν κυβέρνηση τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῶν ὑπόδουλων ἐπαρχιῶν ἀποκτοῦσαν χαρακτήρα ἐθνικοαπελευθερωτικό. Ἰδιαίτερα μετὰ τὴ γνωστοποίηση τῶν ὅρων τῆς ἀνακωχῆς τῆς Ἀδριανουπόλεως δὲν ἔμενε ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς διερχόταν τὴν κρισιμότερή του στιγμή. Πραγματικὰ οἱ ὅροι τῆς ἀνακωχῆς προέβλεπαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τὴ διεύρυνση τῶν ὁρίων τῆς Ρουμανίας, τῆς Σερβίας καὶ τοῦ Μαυροβουνίου, τὴν ἵδρυση ἑνὸς μεγάλου βουλγαρικοῦ κράτους, ὄχι μικρότερου ἀπὸ τὰ ὅρια ποὺ εἶχε χαράξει ἡ διάσκεψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ τυχὸν ἐπικύρωση τῆς ἀποφάσεως αὐτῆς μὲ συνθήκη εἰρήνης, θὰ σήμαινε ὅτι οἱ βορείως τοῦ Ἀλιάκμονα ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ θὰ περιέρχονταν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ στὴ βουλγαρικὴ κυριαρχία. Μιὰ τέτοια ρύθμιση ἀναπόφευκτα θὰ σήμαινε τὸ τέλος τῆς προσπάθειας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν βορείων περιοχῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα ἀποκτοῦσαν ἕνα διπλὸ ἐναλλακτικὸ σκοπό: ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἢ ἀποτροπὴ ὑπαγωγῆς τῶν ἀλύτρωτων περιοχῶν στοὺς Βουλγάρους.

Οἱ ἐπαναστάσεις τῶν ὑποδούλων

Ἡ κατάσταση καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὴν Κρήτη

Ἀπὸ ὅλες τὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἡ Κρήτη ἦταν ψυχολογικὰ περισσότερο προετοιμασμένη νὰ ὀργανώσει ἰσχυρὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα. Ὁ Ὀργανικὸς Νόμος ποὺ εἶχε τεθεῖ σὲ ἐφαρμογὴ μετὰ τὴ μεγάλη Κρητικὴ ἐπανάσταση παραβιαζόταν συστηματικά. Οἱ διοικητικὲς παραχωρήσεις ποὺ εἶχε ὑποσχεθεῖ ἡ Πύλη, μεταβάλλονταν στὴν πράξη σὲ καταδυνάστευση τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὴ ντόπια μουσουλμανικὴ μειονότητα καὶ τὴν τουρκικὴ διοίκηση. Οὐσιώδεις διατάξεις, ὅπως ἡ ἐκλογὴ χριστιανῶν σὲ ἀνώτερες διοικητικὲς θέσεις, φαλκιδεύονταν μὲ τὸ διορισμὸ πειθήνιων ὀργάνων τοῦ γενικοῦ διοικητῆ, τὰ ὁποῖα μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἐκπροσωποῦσαν τὸ χριστιανικὸ λαό. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως στὸν καταμερισμὸ τῶν θέσεων τῶν ἐπαρχιακῶν διοικητῶν (καϊμακάμηδων), ἢ τῶν προέδρων τῶν δικαστηρίων, καταστρατηγοῦνταν κατάφορα τόσο τὸ πνεῦμα, ὅσο καὶ τὸ γράμμα τοῦ νόμου. Ὅπως ἀνέφερε ὁ Ἄγγλος πρόξενος Χανίων Sandwith σὲ ἔκθεσή του, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1876, ἀπὸ τὶς 13 θέσεις καϊμακάμηδων τὶς ἐννέα κατεῖχαν οἱ μουσουλμάνοι, ἐνῶ ἀπὸ τὶς 19 θέσεις προέδρων δικαστηρίων, οἱ δύο μόνο εἶχαν ἀφεθεῖ σὲ χριστιανούς. Μικρὴ βελτίωση στὸν καταμερισμὸ τῶν θέσεων σημειώθηκε στὰ μέσα τοῦ 1876, ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τῶν γεγονότων τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης. Οἱ χριστιανοὶ ὅμως δὲν ἀρκοῦνταν πλέον σὲ ἐπιφανειακὲς καὶ μάλιστα παροδικὲς παραχωρήσεις ὑπὸ τὴν πίεση ἐξωτερικῶν πολιτικῶν γεγονότων, ἀλλὰ ζητοῦσαν οὐσιαστικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ θὰ τοὺς διασφάλιζαν ἀπὸ τὶς αὐθαιρεσίες τοῦ γενικοῦ διοικητῆ καὶ τῶν μουσουλμάνων συμπατριωτῶν τους.

Τὰ διάφορα αἰτήματα τῶν χριστιανῶν πῆραν συγκεκριμένη μορφὴ ὅταν τὸ Μάιο 1876 οἱ χριστιανοὶ πληρεξούσιοι ὑπέβαλαν στὴ γενικὴ συνέλευση μακροσκελὲς ὑπόμνημα γιὰ νὰ τὸ διαβιβάσει στὴν Πύλη. Τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὑπομνήματος προέβλεπαν τὴν ἐκλογὴ ἀντιπροσώπων στὴ συνέλευση μὲ βάση τὴν πληθυσμιακὴ ἀναλογία· τὸ διορισμὸ τεσσάρων χριστιανῶν καὶ δύο μόνο μουσουλμάνων στὸ κεντρικὸ διοικητικὸ συμβούλιο — στὸ ὁποῖο πρόεδρος ἦταν ὁ γενικὸς διοικητὴς Κρήτης —, καθὼς καὶ ἀνάλογες ἀνακατατάξεις στὰ περιφερειακὰ συμβούλια βάσει τῆς συνθέσεως τοῦ πληθυσμοῦ· τὸ διορισμὸ στὰ τοπικὰ δικαστήρια δικαστῶν κατὰ πλειοψηφία ἀπὸ χριστιανούς, ἐφόσον στὴ συγκεκριμένη περιφέρεια πλειοψηφοῦσε τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο· στὴν ἀναδιάρθωση τοῦ σώματος τῆς χωροφυλακῆς σύμφωνα μὲ τὴν ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ· καί, τέλος, ρητὲς διασφαλίσεις ὅτι στὶς θέσεις τῶν ἀνώτατων διοικητικῶν καὶ δικαστικῶν ὀργάνων δὲ θὰ διορίζονταν πρόσωπα ποὺ θὰ συνδέονταν μὲ τὴ διοίκηση μὲ ὑπαλληλικὴ σχέση.

Ὅσο τὰ γεγονότα στὴ βόρεια Βαλκανικὴ ἐξελίσσονταν ἀρνητικὰ γιὰ τοὺς Τούρκους, τόσο ἡ δυσφορία τῶν Κρητῶν γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ νησί τους γινόταν ἐμφανέστερη. Ὁ γενικὸς πρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιά, Ἀλέξανδρος Λογοθέτης, ἐκτελώντας ὁδηγίες τῆς κυβερνήσεώς του, προσπαθοῦσε ἀπεγνωσμένα νὰ κατευνάσει τὰ πνεύματα. Διέβλεπε ὅμως ὅτι μὲ τὶς συνεχιζόμενες παραβιάσεις τοῦ Ὀργανικοῦ Νόμου δὲ θὰ ἀρκοῦσε τὸ κύρος του γιὰ νὰ ἀποτρέπει ἐπικίνδυνες ἐξελίξεις. «Πολὺ φοβοῦμαι», ἔγραφε στὶς 12 Ἰουλίου 1876 «ὅτι καίτοι ἐπαγγελλόμενοι καθαρῶς τὸν χωροφύλακα τῆς Τουρκίας, δὲν θὰ δυνηθῶμεν νὰ προλάβωμεν πᾶσαν ταραχήν».

Ἐνόσω ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἔφθανε καμιὰ ἐνθάρρυνση, ὁρισμένοι Κρῆτες ἄρχισαν νὰ συζητοῦν μιὰ παλαιὰ ἰδέα, νὰ τεθεῖ δηλαδὴ ἡ Κρήτη κάτω ἀπὸ ἀγγλικὴ προστασία. Ἡ ἰδέα ὅμως αὐτὴ δὲν εἶχε λαϊκὴ βάση καί, παρόλο ποὺ ἔθελγε μερικοὺς Ἄγγλους καὶ ὁρισμένους Κρῆτες, ἡ κυβέρνηση τοῦ Λονδίνου δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ τὴν ὑποστηρίξει. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, ὅταν εἶχε ξεσπάσει πλέον ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, ὁ Ἄγγλος πρόξενος στὰ Χανιὰ ἀνέφερε ὅτι καὶ οἱ ἐλάχιστοι ὑποστηρικτὲς τῆς λύσεως τοῦ ἀγγλικοῦ προτεκτοράτου, τὴν εἶχαν καὶ αὐτοὶ ἐγκαταλείψει.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ — μέσα τοῦ 1876 — μία ἄλλη ὁμάδα Κρητῶν προωθοῦσε τὴν ἰδέα ἀνακηρύξεως κρητικῆς ἡγενομίας μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν πρίγκιπα Γρηγόριο Ὑψηλάντη. Ἀλλὰ ὁ Ὑψηλάντης ἀπέρριψε τὴν πρόταση ποὺ τοῦ ἔγινε καὶ ἐνημέρωσε σχετικὰ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση.

Τὰ σκιρτήματα αὐτὰ τῶν Κρητῶν δὲν περνοῦσαν ἀπαρατήρητα ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση. Ἀντὶ ὅμως νὰ ἐπιδιώξει κάποια ἐκτόνωση τῆς ὀγκούμενης δυσφορίας τῶν χριστιανῶν, ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση συγκέντρωνε περισσότερες στρατιωτικὲς δυνάμεις στὸ νησί, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ αὐξάνεται ἡ καχυποψία μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων τοῦ πληθυσμοῦ. Κατὰ ὁρισμένες πληροφορίες, στὰ τέλη τοῦ 1876 ἡ δύναμη τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἀνερχόταν σὲ 14.000 ἄνδρες περίπου.

Νέο ὀξύτερο πρόβλημα δημιουργήθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1877, ὅταν τὸ νέο τουρκικὸ Σύνταγμα ἀγνόησε τὸ ἰδιαίτερο διοικητικὸ καθεστὼς τῆς Κρήτης ποὺ προέβλεπε ὁ Ὀργανικὸς

Νόμος. Σύμφωνα μὲ τὸ ὀθωμανικὸ Σύνταγμα, οἱ Κρῆτες ὄφειλαν νὰ ἀποστείλουν στὸ ὀθωμανικὸ κοινοβούλιο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕνα χριστιανὸ καὶ ἕνα μουσουλμάνο ἀντιπρόσωπο. Οἱ χριστιανοὶ ὅμως ἀρνήθηκαν νὰ ἐκλέξουν δικό τους πληρεξούσιο καὶ ἀπέρριψαν τὴν ἰδέα νὰ τοὺς ἐκπροσωπεῖ μουσουλμάνος βουλευτής. Ὁ νέος γενικὸς διοικητὴς Σαμὶχ πασάς, ποὺ ἀντικατέστησε τὸ Ραοὺφ τὸ Μάρτιο τοῦ 1877, ἀντέδρασε, ἐπιλέγοντας ὁ ἴδιος τοὺς ἀντιπροσώπους.. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ προκληθεῖ ἔντονη ἀναταραχή, νὰ ἀντιδράσει ἡ διοίκηση συλλαμβάνοντας ὁρισμένους Κρῆτες ἡγέτες καὶ τελικὰ νὰ ὁδηγηθεῖ τὸ νησὶ στὰ πρόθυρα νέας ἀνοικτῆς κρίσεως.

Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση βρῆκε τὴν Κρήτη ἡ ἔκρηξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1877. Καὶ ἐνῶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἔφθαναν μηνύματα γιὰ πολεμικὲς προετοιμασίες, οἱ χριστιανοὶ πληρεξούσιοι στὴ γενικὴ συνέλευση ὑπέβαλαν, τὸ Μάιο, νέο ὑπόμνημα στὸ γενικὸ διοικητὴ μὲ τὸ ὁποῖο ζητοῦσαν : νὰ ἐξαιρεθεῖ ἡ Κρήτη, ὡς αὐτοδιοικούμενη ἐπαρχία, ἀπὸ τὶς διατάξεις τοῦ ὀθωμανικοῦ Συντάγματος, νὰ κατοχυρωθεῖ ὁ Ὀργανικὸς Νόμος μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι ἀφοῦ προηγουμένως τροποποιηθεῖ σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόμνημα τῶν χριστιανῶν τοῦ 1876 καὶ νὰ διασφαλισθεῖ ἡ ἀρχὴ ὅτι ὁ Ὀργανικὸς Νόμος δὲ θὰ ἀναθεωρεῖται παρὰ μόνο ἀπὸ τὴ γενικὴ συνέλευση τῶν Κρητῶν. Μέχρις ὅτου γίνουν δεκτὰ τὰ αἰτήματα αὐτά, οἱ χριστιανοὶ πληρεξούσιοι δήλωναν ὅτι δὲ θὰ μετεῖχαν στὶς ἐργασίες τῆς συνελεύσεως καὶ δὲ θὰ ἀναγνώριζαν τὶς πράξεις τῆς διοικήσεως.

Ἀντιδρώντας στὰ αἰτήματα τῶν χριστιανῶν, ὁ γενικὸς διοικητὴς διέλυσε τὴ συνέλευση μὲ ἀποτέλεσμα οἱ πληρεξούσιοι νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ Χανιὰ γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν στὶς ὀρεινὲς περιοχὲς τοῦ Ἀποκόρωνα. Κοντά τους ἔσπευσαν διάφοροι ὁπλαρχηγοὶ μὲ τοὺς ἄνδρες τους, παλαιοὺς ἀντάρτες τῆς μεγάλης Κρητικῆς ἐπαναστάσεως. Τὰ πνεύματα τῶν Κρητῶν ἦταν τόσο ἐξημμένα ὥστε, ὅταν ἔφθασε στὸ νησὶ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ποὺ προέτρεπε τοὺς χριστιανοὺς νὰ δεηθοῦν γιὰ τὴ νίκη τῶν τουρκικῶν ὅπλων, οἱ Κρῆτες, μόνοι ἀπὸ ὅλους τοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες, ἐμπόδισαν τοὺς ἐπισκόπους νὰ τὴν διαβάσουν στὶς ἐκκλησίες.

Ὡς τὰ μέσα Ἰουλίου 1877 στὶς περιοχὲς τῆς δυτικῆς Κρήτης εἶχαν συγκεντρωθεῖ οἱ περισσότεροι πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ἡγέτες τοῦ νησιοῦ γιὰ νὰ καταστρώσουν κοινὰ σχέδια πολιτικῆς καὶ ἔνοπλης δράσεως. Καὶ ἐνῶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα οἱ πληροφορίες ἐμφάνιζαν ὡς ἄμεση σχεδὸν τὴν ἐξέγερση ὅλων τῶν ὑπόδουλων ἐπαρχιῶν, οἱ Κρῆτες ἐξέλεξαν 24μελὴ ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ συντονίζει τὶς ἐνέργειες σὲ ὁλόκληρο τὸ νησί.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ στὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ κράτος, οἱ Κρῆτες ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ δραστηριοποιοῦνταν γιὰ νὰ συγκεντρώσουν χρήματα καὶ ὁπλισμὸ γιὰ τοὺς συμπατριῶτες τους, ἐνῶ ἀρχηγοί, πρόσφυγες στὸ βασίλειο, ξανάρχιζαν τὶς ἐπαφές τους γιὰ τὴ συγκρότηση ἐνόπλων σωμάτων. Οἱ ἐνέργειες ὅμως αὐτὲς παρέμειναν γιὰ ἀρκετὸ διάστημα ἀσυντόνιστες.

Ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ τῆς «Ἐθνικῆς Ἀμύνης» καὶ τῆς «Ἀδελφότητος», χωρὶς κανέναν Κρητικὸ ἀνάμεσα στὰ μέλη της, μεριμνοῦσε γιὰ τὴν ἐναποθήκευση ὅπλων στὸ Γύθειο μὲ προορισμὸ τὴν Κρήτη, καθὼς καὶ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση μεμονωμένων Κρητῶν ὁπλαρχηγῶν ποὺ ἀνέλαβαν νὰ συγκροτήσουν ἔνοπλα σώματα. Πιὸ σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ δραστηριότητα ποὺ ἀνέπτυξε τὸ «Κρητικὸ Κέντρο» τῶν Ἀθηνῶν, μὲ πρόεδρο τὸν τραπεζίτη Μάρκο Ρενιέρη καὶ δραστήριο μέλος τὸν Ἰωάννη Ζυμβρακάκη, ἀδελφὸ τοῦ ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν τῆς οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως Χαραλ. Ζυμβρακάκη. Ὡς τὰ τέλη ὅμως τοῦ 1877 δὲν εἶχε ἐπιτευχθεῖ ὁ ἀναγκαῖος συντονισμός.

Στὸ μεταξὺ ἡ ταχεία κατάρρευση τοῦ τουρκικοῦ μετώπου, ποὺ προδίκαζε τὴν ἐπέμβαση τῆς Ἑλλάδος, ὑπῆρξε τὸ σύνθημα γιὰ τὴν ἀναχώρηση τῶν Κρητῶν ὁπλαρχηγῶν. Πρῶτος ἔφθασε στὸ νησί, μετὰ ἀπὸ ἀπουσία δέκα περίπου χρόνων, ὁ Χατζημιχάλης Γιάνναρης, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε ὡς γενικὸς ἀρχηγὸς Κυδωνίας. Ἀμέσως μετὰ ἔφθασαν τὰ σώματα τῶν Γ. Κορκίδη, Λεωνίδα Μπογιαντζόγλου, Κ. Κριάρη, Α. Σκαλίδη καὶ Σπυριδάκη, τὰ ὁποῖα συνόδευσε καὶ ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος Περίδης. Τὰ σώματα αὐτὰ ἐξοπλίσθηκαν μὲ ὅπλα ποὺ παραχώρησαν ὁ Λεωνίδας Βούλγαρης καὶ ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπή, ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἄλλα σώματα συγκροτοῦνταν ἀπὸ τὸ Κρητικὸ Κέντρο τῶν Ἀθηνῶν. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ μεγαλύτερη σύγχυση, ὁ Τρικούπης μὲ σύμφωνη γνώμη τῶν ἄλλων ὑπουργῶν κάλεσε στὶς 27 Δεκεμβρίου 1878 τὰ μέλη τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τοὺς ἀνακοίνωσε ὅτι ἔπρεπε νὰ διακόψουν κάθε δραστηριότητα πρὸς τὴν Κρήτη, γιατὶ στὸ ἑξῆς τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐπαναστάσεως στὴ Μεγαλόνησο ἀναλάμβανε ἡ κυβέρνηση μὲ ἐκτελεστικὸ φορέα τὴν Κρητικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Μάρκου Ρενιέρη.

Ἀρχὲς Ἰανουαρίου 1878, ἐνόσω βρισκόταν ἀκόμα στὴν ἐξουσία ἡ οἰκουμενικὴ κυβέρνηση, στὴν Κρήτη ὅλα πλέον ἦταν ἕτοιμα γιὰ τὴν ἐξέγερση. Οἱ συνεχεῖς προστριβὲς μὲ τὴ διοίκηση γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Ὀργανικοῦ Νόμου εἶχαν δημιουργήσει τὸ κατάλληλο ψυχολογικὸ κλίμα καὶ ἐπαναστατικὲς διαθέσεις σὲ εὐρύτατα λαϊκὰ στρώματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ πολιτικὴ ἡγεσία τῶν χριστιανῶν εἶχε λάβει τὰ κατάλληλα μέτρα γιὰ νὰ δώσει στὸν τόπο ἱκανὴ διοίκηση μόλις καταλύονταν οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχές. Ὅσο γιὰ τοὺς στρατιωτικοὺς ἀρχηγοὺς ποὺ διέθεταν ἐπαρκὴ ὁπλισμὸ καὶ οἰκονομικὰ μέσα, προσφορὰ τῆς Κρητικῆς Ἐπιτροπῆς Ἀθηνῶν, εἶχαν ἀνασυντάξει τὰ παλαιά τους σώματα καὶ εἶχαν ἐξοπλίσει χιλιάδες νέους Κρῆτες μαχητὲς σὲ ὅλα τὰ διαμερίσματα τοῦ νησιοῦ.

Ὁρισμένα προβλήματα συντονισμοῦ ποὺ παρατηρήθηκαν στὴν ἀρχὴ σύντομα παραμερίσθηκαν, ὅταν ὁ γενικὸς πρόξενος στὰ Χανιὰ Ἀλ. Λογοθέτης, μετὰ ἀπὸ τὸ μήνυμα τῆς κυβερνήσεως Κουμουνδούρου νὰ ἐνθαρρύνει τὴν ἐπανάσταση, ἀνέλαβε ἐνεργότερο ρόλο στὴν καθοδήγηση καὶ ἐνίσχυση τοῦ κινήματος.

Ἀπὸ τὴν τουρκικὴ πλευρά, οἱ κλιμακούμενες ἐπαναστατικὲς προεργασίες στὸ νησὶ εἶχαν ἀνησυχήσει σοβαρὰ τὴν Πύλη. Μετὰ τὴν πτώση τῆς Πλεύνας, δὲν ὑπῆρχε πλέον διαθέσιμος στρατὸς γιὰ νὰ ἀποσταλεῖ στὴν Κρήτη σὲ περίπτωση ἐκρήξεως ἐπαναστατικοῦ κινήματος. Γι' αὐτό, μὲ παρότρυνση καὶ τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ Layard, ἡ Πύλη ἀποφάσισε νὰ στείλει στὴ Μεγαλόνησο, στὰ μέσα Δεκεμβρίου, δύο ἐπιτρόπους, τὸ χριστιανὸ Κωστὴ Ἀδοσσίδη πασὰ καὶ τὸ μουσουλμάνο Κρητικὸ Σελὴμ ἐφένδη. Τὸ πλαίσιο ὅμως τῶν ὁδηγιῶν τους περιοριζόταν στὴν ἐξέταση τῶν αἰτημάτων ποὺ εἶχαν ὑποβάλει οἱ χριστιανοὶ τὸ 1876 καὶ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1877 καὶ στὴν ἐξεύρεση συμβιβαστικῆς λύσεως μὲ ἀνώδυνες παραχωρήσεις. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως ἐκείνη ἡ κατάσταση εἶχε ἀλλάξει ριζικὰ μὲ τὴν ἄφιξη τῶν ὁπλαρχηγῶν καὶ τὴ συνειδητοποίηση τῆς ἀδυναμίας τῶν Τούρκων νὰ ἀναχαιτίσουν τὴ ρωσικὴ προέλαση.

Μέσα σὲ κλίμα ἔντονης δυσπιστίας καὶ ἐκνευρισμοῦ ὁ Ἀδοσσίδης καὶ ὁ Σελὴμ ἀποφάσισαν νὰ ἐπισκεφθοῦν, στὶς 3 Ἰανουαρίου, τοὺς συγκεντρωμένους στὸ χωριὸ Φρὲ τῆς ἐπαρχίας Ἀποκόρωνα χριστιανούς. Ἐκεῖ συνάντησαν ἀντιπροσώπους ἀπὸ ὅλα σχεδὸν τὰ διαμερίσματα τῆς Κρήτης, καθὼς καὶ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς ἀρχηγούς. Μετὰ ἀπὸ μακρὲς διαβουλεύσεις, ἡ συνέλευση τῶν Κρητῶν ἀπέρριψε τὶς τουρκικὲς προτάσεις καὶ ὑπέβαλε τοὺς δικούς της ὅρους, ποὺ προέβλεπαν τὴν παραχώρηση πλήρους αὐτονομίας ἔναντι ἐτήσιου φόρου ὑποτελείας 500.000 πιαστρῶν στὴν Πύλη· τὴν ἐκλογὴ τοῦ γενικοῦ διοικητῆ τῆς αὐτόνομης πολιτείας ἀπευθείας ἀπὸ τὸ λαό· καὶ ἐγγυήσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων γιὰ τὴν πιστὴ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου καταστατικοῦ χάρτη. Ὁ Ἀδοσσίδης ἔλαβε δεκαήμερη προθεσμία γιὰ νὰ διαβιβάσει τὶς προτάσεις στὴν Πύλη καὶ νὰ λάβει τὴν ἀπάντησή της.

Στὸ μεταξύ, μὲ τὴν ἄφιξη καὶ νέων σωμάτων ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο κράτος καὶ πρὶν ἀρχίσουν οὐσιαστικὲς ἐχθροπραξίες, οἱ μουσουλμάνοι τῆς ὑπαίθρου ἄρχισαν νὰ ἐγκαταλείπουν ἐσπευσμένα τὰ σπίτια τους καὶ νὰ καταφεύγουν στὶς ἰσχυρὲς παραλιακὲς πόλεις-φρούρια. Ἡ συρροὴ ὅμως χιλιάδων

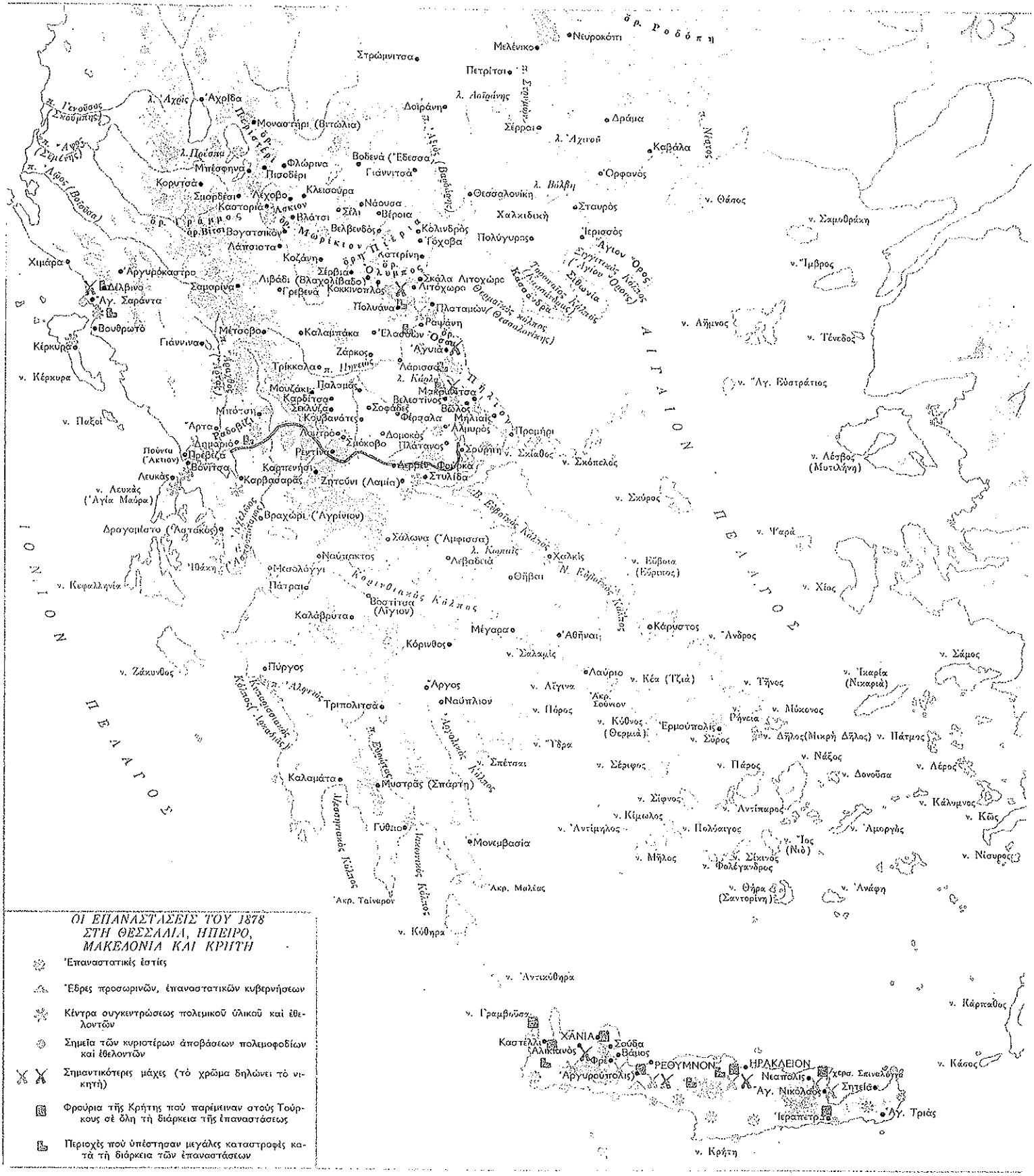
ΟΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ 1878
ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ, ΗΠΕΙΡΟ,
ΜΑΚΕΛΟΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΗΤΗ
Ἐπαναστατικὲς ἑστίες
Ἕδρες προσωρινῶν, ἐπαναστατικῶν κυβερνήσεων
Κέντρα συγκεντρώσεως πολεμικοῦ ὑλικοῦ καὶ ἐθελοντῶν
Σημεῖα τῶν κυριοτέρων ἀποβάσεων πολεμοφοδίων καὶ ἐθελοντῶν
Σημαντικότερες μάχες (τὸ χρῶμα δηλώνει τὸ νικητή)
Φρούρια τῆς Κρήτης ποὺ παρέμειναν στοὺς Τούρκους σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐπαναστάσεως
Περιοχὲς ποὺ ὑπέστησαν μεγάλες καταστροφὲς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπαναστάσεων
Μελένικο
Νευροκόπι
Στρώμνιτσα
Πετρίτσι
Δοϊράνη
Δράμα
Σέρραι
Καβάλα
Ὄρφανος
Θεσσαλονίκη
Σταυρὸς
Χαλκιδική
Ἱερισσός
Ἄγιον Ὄρος
Πολύγυρος
Νάουσα
Βέροια
Κολινδρὸς
Τόχοβα
Βελβενδός
Σιάτιστα
Βλάστη
Ἔδεσσα
Γιαννιτσά
Πισοδέρι
Φλώρινα
Μπέσφινα
Κορυτσὰ
Κλεισούρα
Λεχοβο
Καστοριὰ
Ἀσκιον
Σμορδέσι
Βογατσικὸν
Λάπσιστα
Κοζάνη
Λατερίνη
Ὄλυμπος
Σκάλα Λιτοχώρου
Λιτόχωρο
Πλατανιὰς (Θεσσαλονίκης)
Ραψάνη
Ἐλασσῶν
Ἄγυια
Ὄσσα
Λάρισα
Τρίκκαλα
Πηνειός
Μουζάκι
Παλαμᾶς
Καρδίτσα
Σοφάδες
Βελεστίνο
Φάρσαλα
Μηλιαὶς
Βῶλος
Ἄλμυρος
Πρεμόρι
Σκιάθος
Σκόπελος
Λέσβος (Μυτιλήνη)
Σκύρος
Ψαρά
Χίος
Σάμος
Ἰκαρία (Νικαριά)
Τῆνος
Μύκονος
Δῆλος (Μικρὴ Δῆλος)
Πάτμος
Νάξος
Πάρος
Λέρος
Κάλυμνος
Κῶς
Ἀμοργός
Νίσυρος
Κάρπαθος
Κάσος
Κρήτη
ΧΑΝΙΑ
ΡΕΘΥΜΝΟΝ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ
Ἀγ. Τριάς
Ἀγ. Νικόλαος
Νεάπολις
Σητεία
Ἱεράπετρα
Ἀργυρούπολις
Σούδα
Βάμος
Καστέλλι
Ἀλικιανὸς
Φρε
Γραμβοῦσα
Ἀντικύθηρα
Κύθηρα
Ἀκρ. Ταίναρον
Ἀκρ. Μαλέας
Μονεμβασία
Γύθειο
Μυστρᾶς (Σπάρτη)
Καλαμάτα
Σπέτσαι
Ἔρμιονικὸς Κόλπος
Ἀργολικὸς Κόλπος
Ναύπλιον
Ἄργος
Τρίπολις
Πύργος
Κόρινθος
Μέγαρα
Ἀθῆναι
Κάρυστος
Ἄνδρος
Τῆνος
Κέα (Τζιά)
Λαύριο
Ἀκρ. Σούνιον
Ἐρμούπολις
Σύρος
Σίφνος
Κίμωλος
Ἀντίμηλος
Πολύαιγος
Μῆλος
Σίκινος
Φολέγανδρος
Θήρα (Σαντορίνη)
Ἀνάφη
Ἴος (Νιὸ)
Ἀντίπαρος
Δονοῦσα
Ἀνδρος
Εὔβοια (Εὔριπος)
Χαλκὶς
Θῆβαι
Λιβαδειά
Ἀταλάντη
Ἀμφισσα
Ναύπακτος
Μεσολόγγι
Πάτραι
Βοστίτσα (Αἴγιον)
Καλάβρυτα
Βραχώρι (Ἀγρίνιον)
Δραγαμέστο (Λατάκου)
Ἰθάκη (Ἀετός)
Κεφαλληνία
Ζάκυνθος
Λευκὰς (Ἁγία Μαύρα)
Πούντα (Ἄκτιον)
Πρέβεζα
Βόνιτσα
Ἄρτα
Μπόταση
Κόρτσα
Χιμάρα
Ἀργυρόκαστρο
Δέλβινο
Σαμαρίνα
Λιβάδι (Βλαχολίβαδο)
Γρεβενὰ
Κοκκινόπλο
Ἅγ. Σαράντα
Βουθρωτὸ
Κέρκυρα
Μέτσοβο
Γιάννινα
Καλαμπάκα
Ἀκαρνανία
Αἰτωλία
Ἠπειρος
Θεσσαλία
Μακεδονία
Θρᾴκη
Ἰόνιον Πέλαγος
Αἰγαῖον Πέλαγος
Ὄρος Βόϊον
Ὄρος Γράμμος
Ὄρος Μωρίκιον
Ὄρος Λάτερνα
Ὄρος Ὄλυμπος
Ὄρος Ὄσσα
Ὄρος Πήλιον
Ὄρος Ἄγυια
Ὄρος Θερμαϊκὸς κόλπος
Ὄρος Ἐσσαμανδρία
Ὄρος Παλαιμπόλιον
Ὄρος Σιθωνία
Ὄρος Ἁγίου Ὄρους
Ὄρος Ἀκτή
Ὄρος Ἀθως
Ὄρος Ἄγιος Ἀθανάσιος
Ὄρος Ἄγιος Γεώργιος
Ὄρος Ἄγιος Ἠλίας
Ὄρος Ἄγιος Ὄρος
Ὄρος Ἄγιος Ὄρος
Ὄρος Ἄγιος Ὄρος

Ὁ τραπεζίτης Μάρκος Ρενιέρης πρωτοστάτησε τόσο στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866-69 ὅσο καὶ τοῦ 1878, ὁπότε ὡς πρόεδρος τοῦ «Κρητικοῦ Κέντρου» πρόσφερε μεγάλες ὑπηρεσίες στὸν ἀγώνα καὶ συνέβαλε στὴ σύναψη ἀνακωχῆς μεταξὺ τῶν ἐμπολέμων (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

μουσουλμάνων προσφύγων στὰ ἀστικὰ κέντρα δημιουργοῦσε κινδύνους μαζικῶν σφαγῶν τῶν χριστιανῶν ποὺ κατοικοῦσαν σ' αὐτά.

Περὶ τὰ μέσα Ἰανουαρίου τὸ σύνθημα γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς ἐπαναστάσεως εἶχε φθάσει σὲ ὅλα τὰ διαμερίσματα τοῦ νησιοῦ. Στὶς 14 Ἰανουαρίου, πρῶτος ὁ παλιὸς ὁπλαρχηγὸς Μαυρογένης, μὲ 600 ἐνόπλους, ὕψωσε τὴν ἑλληνικὴ σημαία στὸ Σερβιλὶ Ἀλικιανοῦ μὲ σύνθημα τὴν ἕνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα. Μετὰ δύο μέρες ἀκολούθησε ὁ ἀρχηγὸς Κισσάμου Σκαλίδης μὲ τὸν Παπαδογιαννάκη, τὸν Παρθένιο Περίδη καὶ 1.500 ἐνόπλους. Στοὺς Λάκκους, ὁ ἀρχηγὸς Κυδωνίας Χατζημιχάλης Γιάνναρης, ὁ Κορκίδης καὶ ἄλλοι ὁπλαρχηγοὶ μὲ δοξολογίες καὶ ἐνθουσιώδεις πυροβολισμοὺς κήρυξαν καὶ αὐτοὶ τὴν ἕνωση. Τοὺς μιμήθηκαν στὸ Σέλινο οἱ ἀρχηγοὶ Κριάρης, Γεωργακάκης καὶ ἄλλοι. Ὡς τὸ τέλος Ἰανουαρίου σὲ ὅλα τὰ χωριὰ τῆς δυτικῆς Κρήτης κυμάτιζε ἡ ἑλληνικὴ σημαία.

Καθώς, μετὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία καὶ τὴν ἀνάκλησή του, ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου ἀνανέωσε τὴν ἐντολὴ γιὰ τὴ διεξαγωγὴ γενικῶν ἐξεγέρσεων σὲ ὅλες τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, ἡ γενικὴ συνέλευση τῶν Κρητῶν, ποὺ εἶχε μεταφέρει τὴν ἕδρα της ἀπὸ τὸ Φρὲ στὴν Ἀργυρούπολη, ἀποφάσισε νὰ μὴν περιμένει ἄλλο τὴν ἀπάντηση τῆς Πύλης. Ἔτσι στὶς 3/15 Φεβρουαρίου ἀπέστειλε στοὺς προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὰ Χανιὰ διακήρυξη, μὲ τὴν ὁποία ἀνακοίνωνε τὴ διακοπὴ τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση καὶ ἔκανε ἔκκληση πρὸς τὶς Δυνάμεις νὰ ἐπιλύσουν κατὰ τὸ προσεχὲς συνέδριο εἰρήνης τὸ Κρητικὸ ζήτημα, σύμφωνα μὲ τοὺς ἀγῶνες καὶ τοὺς πόθους τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Ἡ ἀποστολὴ τῆς διακηρύξεως καὶ ἡ διακοπὴ τῶν διαπραγματεύσεων εἶχαν κριθεῖ σκόπιμες γιατὶ ὑπῆρχαν πληροφορίες ὅτι τὸ συνέδριο ἐπρόκειτο νὰ συγκληθεῖ σὲ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα. Γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξουν ἀντιδράσεις ὁρισμένων Δυνάμεων, ἡ διακήρυξη ἀπέφυγε νὰ μνημονεύσει ρητὰ τὴν ἕνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀναφορὰ ὅμως στοὺς πόθους καὶ στοὺς ἀγῶνες τῶν Κρητῶν δὲν ἄφηνε καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ τελικὴ ἐπιδίωξη. Ἄλλωστε οἱ διακηρύξεις ἀπὸ ὅλα τὰ ἐπαναστατημένα διαμερίσματα τῆς νήσου, μαζὶ μὲ τὴν ὕψωση τῆς ἑλληνικῆς σημαίας, ὑπογράμμιζαν τὸν ἑνωτικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀγώνα. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ Ἄγγλος πρόξενος στὰ Χανιὰ εἶχε κατὰ καιροὺς ἀναφέρει στὶς ἐκθέσεις του πρὸς τὴν κυβέρνησή του ὅτι στὰ ἀνατολικὰ διαμερίσματα τῆς Κρήτης ἐπικρατοῦσε σύμπνοια μεταξὺ χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων, ὅτι τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τῶν νησιωτῶν ἐκεῖ ἦταν ἀσθενέστερο, ἐνῶ στὴν περιοχὴ Σφακιῶν ὑπῆρχε ρεῦμα ὑπὲρ μιᾶς αὐτόνομης Κρήτης. Μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ Φεβρουαρίου καὶ ὁ Sandwith παραδέχθηκε ὅτι ὅλοι οἱ Κρῆτες εἶχαν ἐγκολπωθεῖ τὴν ἰδέα τῆς ἑνώσεως.

Ἡ διακήρυξη τῶν Κρητῶν εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὸ ἠθικὸ τῶν Τούρκων. Τὸ σύνολο τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς χωροφυλακῆς, μετὰ τὶς ἀποστολὲς στὸ μέτωπο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1877, δὲν ὑπερέβαινε τὶς 10.000. Τὰ πολεμικὰ πλοῖα εἶχαν ἀκινητοποιηθεῖ στὰ κρητικὰ λιμάνια ἀπὸ ἔλλειψη καυσίμων. Ἔτσι τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα, ὅπως τὸ «Πανελλήνιο», ἡ «Ἕνωση», ἡ «Ὕδρα» καὶ πολλὰ ἱστιοφόρα ποὺ μετέφεραν ἀπὸ τὸ βασίλειο ἐθελοντές, ὁπλισμὸ καὶ τροφές, μετακινοῦνταν ἀνενόχλητα, τουλάχιστον ὡς τὸν Ἀπρίλιο. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, μὲ τὶς πρῶτες ἀψιμαχίες οἱ φρουρὲς τοῦ νησιοῦ ἀποσύρθηκαν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ στὶς παράλιες πόλεις, ἐνῶ οἱ ὀχυροὶ πύργοι ποὺ εἶχαν κτισθεῖ κατὰ τὸν τελευταῖο χρόνο τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866 ἄρχισαν νὰ ἐγκαταλείπονται.

Στὶς 12 Φεβρουαρίου ἄρχισε ἡ γενικὴ ἐξόρμηση τῶν Κρητῶν στὴ δυτικὴ Κρήτη καὶ ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ Χανίων. Μέσα σὲ τέσσερις μέρες, ἀφοῦ ἔθεσαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὴν ὑπαιθρο χώρα, 2.000 ἐπαναστάτες ἐπιτέθηκαν ἐναντίον τοῦ φρουρίου Ἰτζεδδίν, ἐνῶ ἄλλοι 1.000 πολιορκοῦσαν τὸ Γαλατᾶ, λίγο ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά. Ταυτόχρονα ἰσχυρὴ δύναμη ἐνόπλων ἀπέκλειε τὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἀποκόρωνα Βάμο, ἐνῶ δυτικότερα, ὁ ἰσχυρὸς πύργος στὸν Ἀλικιανὸ ἔπεφτε στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν. Μικρότερες συγκρούσεις σημειώθηκαν ἐπίσης στὶς περιοχὲς Ρεθύμνου καὶ Ἡρακλείου.

Ὁ κίνδυνος νὰ καταληφθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες ὁ Βάμος, μὲ τὸ μουτεσαρίφη Σφακιῶν καὶ τοὺς 1.500 στρατιῶτες του, ἀνάγκασε τὸν Ἀδοσσίδη — ποὺ στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου εἶχε διορισθεῖ γενικὸς διοικητὴς Κρήτης — νὰ ζητήσει τὴ μεσολάβηση τοῦ ἀγγλικοῦ προξενείου γιὰ τὴν κατάπαυση τοῦ πυρὸς καὶ τὴν ἐκκένωση τῆς πόλεως. Οἱ Κρῆτες ἀπάντησαν ὅτι δέχονται τὴ διακοπὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι θὰ ἐπιτρεπόταν ἡ ἐλεύθερη διακίνηση τῶν χωρικῶν πρὸς τὶς πόλεις, ὅτι θὰ διασφαλιζόταν ἡ ζωή, ἡ τιμὴ καὶ ἡ περιουσία τῶν χριστιανῶν τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ τῶν φρουρίων καὶ ὅτι δὲ θὰ ξανάρχιζαν ἐχθροπραξίες χωρὶς προειδοποίηση. Ὁ Ἀδοσσίδης ἐνημέρωσε τὸν Ἄγγλο πρόξενο ὅτι ἀποδέχεται τοὺς ὅρους τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ἐκκένωσε τὸ Βάμο, ποὺ ἔπεσε ἔτσι στὰ χέρια τῶν ἐπαναστατῶν.

Ἡ ἀνακωχή, παρόλο ποὺ δὲν εἶχε συναφθεῖ ἀπευθείας ἀνάμεσα στὸ γενικὸ διοικητὴ καὶ στοὺς Κρῆτες, ἴσχυσε ἕνα μήνα. Στὸ διάστημα αὐτὸ οἱ ἐπαναστάτες κατέλαβαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Βάμο, τὸ Φραγκοκάστελλο, τὴν Παλαιοχώρα Σελίνου καὶ τὴ Νεάπολη, πρωτεύουσα τῆς διοικήσεως Λασηθίου, τὴν ὁποία ἐγκατέλειψε ὁ μουτεσαρίφης καὶ ἡ φρουρά της γιὰ νὰ καταφύγουν στὸ φρούριο τῆς Σπιναλόγγας. Ἔτσι ὡς τὰ μέσα Μαρτίου, οἱ ἐπαναστάτες ἤλεγχαν ὁλόκληρη τὴν Κρήτη ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἱεράπετρα, τὸ φρούριο Σπιναλόγγας, τὸ Ἡράκλειο, τὸ Ρέθυμνο, τὸ Καστέλι Κισσάμου, τὴ Γαμβούσα, τὸ

φρούριο Ἰτζεδδὶν καὶ τὴν πόλη τῶν Χανίων μὲ τὸν πύργο στὰ Περιβόλια, ποὺ φύλαγε τὴν πηγὴ νεροῦ τῆς πόλεως, καὶ μὲ τὸ προάστιο τοῦ Γαλατᾶ. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι οἱ Τοῦρκοι διατηροῦσαν μόνο ὀκτὼ παραθαλάσσια ὀχυρὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ καταλάβουν οἱ ἐπαναστάτες χωρὶς πυροβολικό.

Μὲ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀποστείλει ἐνισχύσεις στὴν Κρήτη. Πραγματικὰ ὡς τὰ μέσα Μαρτίου ἔφθασαν στὸ νησὶ 7.000 τουρκικοῦ στρατοῦ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ νέο στρατιωτικὸ διοικητὴ Κρήτης Ὀσμὰν Νουρὶ πασά. Μόλις ἀνέπτυξε τὶς μονάδες του, ὁ Ὀσμὰν ἀγνόησε τὴ συμφωνία καταπαύσεως πυρὸς καὶ ἄρχισε ἐπιχειρήσεις, μικρῆς σχετικὰ κλίμακας, μὲ σκοπὸ νὰ διευρύνει τὴν περίμετρο γύρω ἀπὸ τὶς πόλεις. Οἱ μικρὲς τοπικὲς ἐπιτυχίες ποὺ σημείωσε ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία στοὺς μουσουλμάνους ἀτάκτους, ποὺ εἶχαν στὸ μεταξὺ ἐξοπλισθεῖ, νὰ προβοῦν σὲ σφαγὲς ἀμάχων καὶ πυρπολήσεις χωριῶν τόσο στὴν περιφέρεια Χανίων, ὅσο καὶ στὰ κοντινὰ πρὸς τὸ Ρέθυμνο καὶ τὸ Ἡράκλειο χωριά. Οἱ ἐνέργειες αὐτὲς προκάλεσαν τὴν ἀντίδραση τῶν ξένων προξένων καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Sandwith, ὁ ὁποῖος ἐπέρριψε προσωπικὰ στὸν Ὀσμὰν τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν παραβίαση τῆς ἀνακωχῆς.

Οἱ τοπικὲς ἐπιτυχίες τῶν Τούρκων δὲ μετέβαλαν οὐσιαστικὰ τὴν κατάσταση. Ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ πρωτοβουλία κινήσεων παρέμεναν στὰ χέρια τῶν ἐπαναστατῶν. Στὸ μεταξύ, ἡ γενικὴ συνέλευση ἐξέλεξε ἑπταμελὴ ἐπιτροπή, ἡ ὁποία ὡς «Προσωρινὴ Κυβέρνηση» ἀνέλαβε νὰ ὀργανώσει πολιτικὰ καὶ διοικητικὰ τὶς ἐλεύθερες περιοχές, νὰ διατηρήσει τὴν τάξη καὶ τὴν ἀσφάλεια καί, τέλος, νὰ ἀναλάβει διπλωματικὸ ἀγώνα γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀποφάσεως τῆς 3/15 Φεβρουαρίου. Ἀπὸ τὶς πρῶτες φροντίδες τῆς ἐπιτροπῆς ὑπῆρξε ἡ ὀργάνωση χωροφυλακῆς, ἡ σύσταση τοπικῶν δικαστηρίων γιὰ τὴν ἐκδίκαση ποινικῶν καὶ ἀστικῶν ὑποθέσεων, ἡ περιφρούρηση τῶν μουσουλμανικῶν περιουσιῶν ποὺ εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ καὶ ὁ ἐπισιτισμὸς τῶν ἀμάχων.

Ἐνῶ ὅμως ἡ ἐλεύθερη Κρήτη ἀποκτοῦσε ἕνα ἱκανοποιητικὸ σύστημα αὐτοδιοικήσεως, ἔφθασαν νέα τμήματα τουρκικοῦ στρατοῦ μὲ ἐπικεφαλὴς τὸ Σαλὴχ πασά, ποὺ διαδέχθηκε τὸν Ὀσμὰν στὴ στρατιωτικὴ διοίκηση Κρήτης. Μὲ ἀναπτερωμένο τώρα τὸ ἠθικό, οἱ Τοῦρκοι ἐπανέλαβαν σὲ μεγαλύτερη κλίμακα τὶς ἐπιχειρήσεις σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ νησιοῦ. Παρὰ τὰ ἐπισιτιστικὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ στὸ στρατόπεδο τῶν ἐπαναστατῶν, ὁ Σαλὴχ δὲν μπόρεσε νὰ προωθήσει τὶς γραμμές του παρὰ ἐλάχιστα μόνο χιλιόμετρα. Σοβαρὸ ὅμως πρόβλημα γιὰ τὸ ἠθικὸ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ δημιουργοῦσε τώρα ἡ αὐξανόμενη ἀγριότητα τῶν ἀτάκτων μουσουλμάνων στὶς περιοχὲς ποὺ περιέρχονταν στὸν ἔλεγχο τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Οἱ ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες τῆς μεγάλης Κρητικῆς ἐπαναστάσεως ἄρχισαν νὰ ἀναβιώνουν.

Καθὼς ἡ σύγκληση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνεδρίου συνεχῶς ἀναβαλλόταν, ἡ προσωρινὴ κυβέρνηση τῶν Κρητῶν ἀπευθύνθηκε στοὺς προξένους ζητώντας τὴν παρέμβασή τους γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀνακωχή. Ἡ στιγμὴ ἦταν κατάλληλη γιὰ νὰ ἐπέμβει ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία. Ἤδη στὴ Θεσσαλία Ἄγγλοι πρόξενοι εἶχαν ἀναλάβει νὰ μεσολαβήσουν γιὰ τὴν κατάπαυση τῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ τὸν τερματισμὸ τοῦ ἀγώνα. Στὴν Κρήτη, ὅμως, ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετική. Ἐδῶ οἱ ἐπαναστάτες ἤλεγχαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νησιοῦ καὶ δὲ ζητοῦσαν τερματισμὸ τοῦ ἀγώνα ἀλλὰ ἀνακωχή, ὥσπου νὰ ἐξετασθεῖ τὸ Κρητικὸ ζήτημα ἀπὸ τὸ εὐρωπαϊκὸ συνέδριο.

Ὕστερα ἀπὸ προκαταρκτικὲς ἐπαφὲς τοῦ Sandwith μὲ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ τοῦ Layard στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση, ὁ νέος Ἄγγλος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν λόρδος Salisbury ἐξουσιοδότησε τὸ Layard νὰ προτείνει στὴν τουρκικὴ κυβέρνηση ἀγγλικὴ μεσολάβηση γιὰ τὴ σύναψη ἀνακωχῆς. Σκοπὸς τῆς ἀνακωχῆς ἦταν νὰ ὁδηγήσει σὲ εἰρήνευση τὸ νησὶ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ Πύλη θὰ ἀναλάμβανε ρητὴ ὑποχρέωση νὰ ρυθμίσει τὸ μελλοντικὸ διοικητικὸ καθεστὼς τῆς Κρήτης σὲ συνεννόηση μὲ τὶς ἄλλες Δυνάμεις. Ὁ Layard ὅμως δὲν ἀκολούθησε τὶς ὁδηγίες τοῦ ὑπουργοῦ του. Ἀντὶ νὰ πιέσει τοὺς Τούρκους νὰ δεχθοῦν τὴ σύναψη ἀνακωχῆς, ζήτησε τὴ χορήγηση ἀμνηστίας στοὺς ἐπαναστάτες, προφασιζόμενος στὸ Salisbury ὅτι εἶχε ἐνδείξεις ὅτι οἱ Κρῆτες θὰ ἀποδέχονταν τὴν ἀμνηστία. Ὅσο γιὰ τὸ μελλοντικὸ διοικητικὸ καθεστὼς τοῦ νησιοῦ πρότεινε νὰ ρυθμισθεῖ κυρίως μεταξὺ Ἀγγλίας καὶ Τουρκίας. Οἱ Τοῦρκοι ἰθύνοντες δὲ θὰ εἶχαν κανένα πρόβλημα νὰ δεχθοῦν τοὺς εὐνοϊκοὺς αὐτοὺς ὅρους. Ἔτσι ὁ Layard, χωρὶς νὰ ἀναμένει νεώτερες ὁδηγίες ἀπὸ τὸ Λονδίνο, τηλεγράφησε στὸ Sandwith νὰ μεταφέρει τὴν πρόταση περὶ ἀμνηστίας στοὺς ἐπαναστάτες καὶ νὰ πετύχει τὴν ἀποδοχή της. Στὸ μεταξὺ στὴν Ἀθήνα ὁ Ἄγγλος ἐπιτετραμμένος Wyndham προσπαθοῦσε νὰ πετύχει τὴ συναίνεση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Κρητῶν στὴν πρόταση τῆς ἀγγλικῆς μεσολαβήσεως. Ζητοῦσε ἐπίσης διαβεβαιώσεις ὅτι δὲ θὰ μετέβαιναν ἄλλοι Ἕλληνες ἐθελοντὲς στὴν Κρήτη. Ὁ Δηλιγιάννης δὲν εἶχε κανέναν ἐνδοιασμὸ νὰ δώσει τὶς ἀναγκαῖες διαβεβαιώσεις, ἀφοῦ στὴν Κρήτη δὲν ὑπῆρχαν παρὰ μόνο Κρῆτες ἐθελοντὲς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ντόπιοι ἐπαναστάτες. Ὁ Ρενιέρης, μιλώντας ἐξ ὀνόματος τῆς κρητικῆς ἐπιτροπῆς, δήλωνε στὸ Wyndham ὅτι μόνο τότε θὰ διέκοπτε τὴν ἀποστολὴ ὅπλων καὶ ἐφοδίων, ἂν συνομολογοῦνταν ἀνακωχὴ ὑπὸ τὴν ἐγγύηση τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως.

Στὴν Κρήτη, τὶς προτάσεις τοῦ Layard γιὰ ἀμνηστία ἀνέλαβε νὰ μεταφέρει προσωπικὰ στὴ γενικὴ συνέλευση τῶν Κρητῶν ὁ Sandwith. Καὶ ἐνῶ οἱ μάχες μαίνονταν, ὁ Ἄγγλος πρόξενος συναντήθηκε στὸ Φρὲ στὶς 12 Μαΐου μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἐπιτροπῆς τῆς γενικῆς συνελεύσεως καὶ πολλοὺς ὁπλαρχηγούς. Μὲ ὀδύνη οἱ Κρῆτες ἄκουσαν νὰ τοὺς ζητεῖται, ἀντὶ γιὰ ἀνακωχή, νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα, χωρὶς μάλιστα καμιὰ ἔνδειξη γιὰ τὸ μέλλον τοῦ νησιοῦ. Μετὰ ἀπὸ μακρὲς διαβουλεύσεις, οἱ Κρῆτες ἀντιπρότειναν ὅτι θὰ δέχονταν ἕνα καθεστώς, ποὺ θὰ λάμβανε ὑπόψη τοὺς πόθους καὶ τὰ νόμιμα αἰτήματα καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι θὰ διακόπτονταν οἱ ἐχθροπραξίες καὶ ἡ κάθε πλευρὰ θὰ διατηροῦσε τὶς θέσεις της ὥσπου νὰ καταλήξει τὸ συνέδριο σὲ τελικὲς ἀποφάσεις. Ὁ Sandwith ἀρνήθηκε νὰ δεχθεῖ τὶς προτάσεις αὐτὲς καὶ ἀναχώρησε ἀπὸ τὸ Φρέ.

Λίγες μέρες ἀργότερα ἀνακοινώθηκε ὅτι τὸ εὐρωπαϊκὸ συνέδριο θὰ συνερχόταν στὸ Βερολίνο, στὶς 1/13 Ἰουνίου. Ὅπως ἦταν φυσικό, οἱ Κρῆτες προτίμησαν νὰ συνεχίσουν τὴν ἔνοπλη ἄμυνα, ἐλπίζοντας σὲ εὐνοϊκὴ ρύθμιση τῶν αἰτημάτων τους. Ἀπὸ τὴν πλευρά τους οἱ Τοῦρκοι, ἐνισχυμένοι πλέον μὲ πυροβολικό, στόλο καὶ νέα τάγματα τακτικοῦ στρατοῦ, ἄρχισαν νέες ἐκτεταμένες ἐπιχειρήσεις σὲ ὅλο τὸ νησὶ μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἐξουδετερώσουν ὅλες τὶς ἑστίες ἀντιστάσεως πρὶν τὸ συνέδριο ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ Κρητικὸ ζήτημα. Τὰ στίφη ὅμως τῶν ἀτάκτων μουσουλμάνων, ποὺ ἔλαβαν μέρος στὶς ἐπιχειρήσεὶς αὐτές, προέβησαν σὲ πυρπολήσεις χριστιανικῶν χωριῶν καὶ ὁμαδικὲς ἐκτελέσεις ἀμάχων τέτοιας ἐκτάσεως, ὥστε τὸ Κρητικὸ βρέθηκε καὶ πάλι στὴν πρώτη ἐπικαιρότητα ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου ἄρχιζε τὴ συζήτηση τοῦ Ἑλληνικοῦ ζητήματος.

Ἡ ἐπανάσταση στὴν Ἤπειρο

Σὲ ὅλη τὴν περίοδο τῶν ἐπαναστατικῶν προετοιμασιῶν ἡ Ἤπειρος ἀποτελοῦσε ἐπίκεντρο πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν σχεδιάσεων. Ἀπὸ τὸ 1876, ὁ Κουμουνδοῦρος, ποὺ εἶχε πλήρη συναίσθηση τῆς γεωπολιτικῆς σημασίας τῆς Ἠπείρου, εἶχε καλλιεργήσει τὸ ἔδαφος γιὰ μιὰ ταυτόχρονη ἐξέγερση Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1877, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συνομιλίες τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως μὲ ὁρισμένους Ἀλβανοὺς μπέηδες γιὰ τὸ πολιτικὸ μέλλον τῆς Ἀλβανίας, ἐκπρόσωποι ἑλληνικῶν ἐθνικῶν ἑταιριῶν εἶχαν ἔρθει σὲ ἐπαφὴ

μὲ διαφόρους Ἀλβανοὺς ὁπλαρχηγοὺς καὶ στρατιωτικοὺς προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ σύμπραξή τους. Στὴν Κέρκυρα οἱ συνεννοήσεις εἶχαν γίνει κυρίως μὲ τὸ Χιμαριώτη Ἀλβανὸ Γκιουλέκα. Στὴν κρίσιμη ὅμως στιγμὴ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐπαναστάσεως, ἀμοιβαία καχυποψία δὲν ἐπέτρεψε τὴν πραγματοποίηση τῆς συνεργασίας. Ἀντίθετα οἱ συνεννοήσεις στὴν περιοχὴ Ἄρτας σημείωσαν μερικὴ ἐπιτυχία μὲ τὴ μεταπήδηση στὸ ἑλληνικὸ στρατόπεδο τοῦ Ἀλβανοῦ στρατιωτικοῦ διοικητῆ μεθοριακῶν μονάδων Ἐμὶν μπέη. Γενικά, ὅμως, ἡ ὑπογραφὴ τῆς ἀνακωχῆς τῆς Ἀδριανουπόλεως ἀνέτρεψε τὰ σχέδια ἑλληνο - ἀλβανικῆς προσεγγίσεως. Καὶ οἱ Ἀλβανοί, στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποδείξουν ὅτι παρέμειναν πιστοὶ ὑπήκοοι τοῦ σουλτάνου, ἐπέδειξαν ἰδιαίτερο ζῆλο στὴν καταδίωξη τῶν ἑλληνικῶν ἐπαναστατικῶν σωμάτων στὴν Ἤπειρο.

Ἡ ἀποτυχία τῶν συνεννοήσεων μὲ τοὺς Ἀλβανοὺς ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς ἀντιξοότητες ποὺ συνάντησε ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματά της ἡ προσπάθεια ὀργανώσεως ἐπαναστατικοῦ κινήματος στὴν Ἤπειρο. Ὅπως καὶ στὴν ἀνάλογη περίπτωση τῆς Θεσσαλίας, ἡ βασικότερη αἰτία τῆς ἀποτυχίας πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ἀναποφασιστικότητα καὶ στὶς συνεχεῖς ὑπαναχωρήσεις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἰδιαίτερα κατὰ τοὺς κρίσιμους τελευταίους μῆνες τοῦ 1877. Τὸ διχασμένο ἐκεῖνο ὑπουργικὸ συμβούλιο δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ συμφωνήσει στὴν ἐπιλογὴ τοῦ γενικοῦ ἀρχηγοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν ποὺ θὰ διηύθυναν τὸν ἀγώνα στὴ Ἤπειρο. Ἀπὸ τὴ δική της πλευρά, ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ τῆς «Ἐθνικῆς Ἀμύνης» καὶ τῆς «Ἀδελφότητος» εἶχε μὲ ἐπιτυχία ὀργανώσει ἕνα δίκτυο τοπικῶν ἐπιτροπῶν στὶς πλησιέστερες πρὸς τὴν Ἤπειρο πόλεις καὶ ἰδιαίτερα στὴ Βόνιτσα, στὴν Πάτρα καὶ στὴν Κέρκυρα. Οἱ ἐπιτροπὲς αὐτὲς εἶχαν ἀποστολὴ νὰ προετοιμάσουν σώματα ἐθελοντῶν καὶ νὰ μεριμνήσουν γιὰ τὴ φύλαξη τῶν ὅπλων, καὶ τὴ συνεννόηση μὲ τοπικοὺς παράγοντες στὸ τουρκικὸ ἔδαφος. Στὸν τομέα αὐτὸ ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὸν Ἠπειρώτη Σπύρο Ἀραβαντινὸ στὸ ὀκταμελὲς συμβούλιό της — ποὺ βρισκόταν σὲ συνεχὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ Ἰωαννίνων μέσω τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου — εἶχε πετύχει νὰ προετοιμάσει τὸ ἔδαφος στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἠπείρου γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν σωμάτων. Χωρὶς ὅμως τὴ συγκατάθεση τῆς κυβερνήσεως, ἡ ἐπιτροπὴ ἀδυνατοῦσε νὰ βρεῖ λύση στὸ καίριο, ὅπως ἀποδείχθηκε, πρόβλημα τῆς ἐπιλογῆς τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐπιτροπὴ ἀνάλογη δραστηριότητα γιὰ τὴν ὑποκίνηση ἐξεγέρσεων στὴν Ἤπειρο ἀνέπτυσσαν διάφοροι ἐπιφανεῖς Ἠπειρῶτες στὴν Ἀθήνα, ὅπως ὁ ἀπόστρατος στρατηγὸς Σπυρομήλιος, ὁ Δημήτριος Νότη Μπότσαρης κ.ἄ. Τὸ κύρος τῶν προσώπων αὐτῶν ἦταν ἀναμφισβήτητα μεγάλο ὄχι μόνο στοὺς Ἠπειρῶτες ἀλλὰ καὶ στοὺς Ἀλβανούς. Ἀδυνατοῦσαν ὅμως νὰ ἀναλάβουν μόνοι τους πρωτοβουλίες, καθὼς δὲ διέθεταν ὅπλα καὶ οἰκονομικοὺς πόρους. Γι' αὐτό, πρὸς τὰ μέσα Δεκεμβρίου 1877, ἐνῶ ἡ κυβέρνηση συνέχιζε νὰ ἀδρανεῖ, πλησίασαν τὴν κεντρικὴ ἐπιτροπὴ ζητώντας νὰ τοὺς ἀνατεθεῖ ἐν λευκῷ, χωρὶς ἀνάμιξη τῆς κυβερνήσεως, ἡ ἐξέγερση τῆς Ἠπείρου καθὼς καὶ οἱ συνεννοήσεις μὲ τοὺς Ἀλβανούς. Ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ ὅμως, ἔχοντας ἀναλάβει τὴ δέσμευση νὰ μὴν ἐνεργεῖ χωρὶς τὴ συγκατάθεση τῆς κυβερνήσεως, ἐνημέρωσε τὸν Τρικούπη, ὁ ὁποῖος ἀπέρριψε τὶς προτάσεις τοῦ Σπυρομήλιου καὶ τοῦ Μπότσαρη.

Στὸ μεταξὺ ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπή, μετὰ ἀπὸ συνεννοήσεις μὲ τὶς ἐπιτροπές της στὴν Κέρκυρα καὶ στὰ Ἰωάννινα, κατάρτισε νέο σχέδιο ἐνεργείας μὲ σκοπὸ νὰ προωθήσει κατὰ τὸ δυνατὸ βορειότερα τὴν ἐπανάσταση. Τὸ σχέδιο προέβλεπε ἐξεγέρσεις στὴ Χιμάρα καὶ τὸ Δελβίνο τῆς βόρειας Ἠπείρου, καθὼς καὶ στὴν Πίνδο, στὴν περιοχὴ Μετσόβου πρὸς τὰ Γρεβενά. Ἀλλὰ καὶ πάλι, οἱ συνεχεῖς ὑπαναχωρήσεις τῆς οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως παρεμπόδισαν τὴν ἔναρξη τῶν κινημάτων. Βλέποντας τὴν ἀβεβαιότητα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἀθήνα, Ἠπειρῶτες διεμήνυσαν στὴν κεντρικὴ ἐπιτροπὴ ὅτι δὲ θὰ κινοῦνταν παρὰ μόνο ἂν ἀναλάμβαναν τὴν ἡγεσία τῶν ἐθελοντικῶν σωμάτων ἄτομα ἠπειρωτικῆς καταγωγῆς μὲ γνωστὲς ἱκανότητες καὶ κύρος καὶ ἂν οἱ ἐθελοντὲς ὑποστηρίζονταν ἐνεργὰ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ στρατό.

Ἡ ἀνεπαρκὴς προετοιμασία στὸν ὀργανωτικὸ τομέα ἀποκαλύφθηκε τὴ στιγμὴ τῆς εἰσβολῆς τοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία. Καθὼς τὸ σύνθημα γιὰ γενικὴ ἐξέγερση τῶν ὑποδούλων ἔφθανε καὶ στὸ πιὸ ἀπόμερο χωριό, οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς Ραδοβιζίου, ἀνατολικὰ τῆς Ἄρτας, βγῆκαν στὸ βουνὸ περιμένοντας ὅπλα καὶ ἐθελοντικὰ σώματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ τῶν συνόρων. Ἀλλὰ μόνο ὕστερα ἀπὸ δύο ἑβδομάδες ἄρχισαν νὰ εἰσδύουν, ἀπὸ διάφορα σημεῖα τῆς ἠπειρωτικῆς μεθορίου, μικρὰ ἔνοπλα σώματα ποὺ εἶχαν καταρτισθεῖ ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἐπιτροπές. Ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ — ὅπως τὸ σῶμα τοῦ δημοδιδασκάλου Κ. Κοττίκα — ἔφθασαν μέχρι τὰ Τζουμέρκα ἐνῶ ἄλλα κινήθηκαν κυρίως πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς μεθορίου, στὰ βουνὰ τοῦ Βάλτου καὶ δυτικότερα. Ἐκεῖ συγκρούσθηκαν μὲ τουρκικὰ ἀποσπάσματα τὰ ὁποῖα στελέχωναν κυρίως Τουρκαλβανοί. Μπροστὰ στὶς ὑπέρτερες τουρκικὲς δυνάμεις τὰ ἐθελοντικὰ σώματα διαλύονταν ἢ ὑποχωροῦσαν πίσω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μεθόριο, χωρὶς νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προκαλέσουν γενικότερη ἐξέγερση. Ἕνα μήνα ἀργότερα, ὅταν ἔγινε γνωστὴ ἡ ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, μιὰ νέα προσπάθεια ἐκδηλώθηκε στὴν ἴδια περιοχή. Στὶς περιοχὲς Ραδοβιζίου, Τζουμέρκων καὶ Βάλτου ἔφθασαν καλύτερα συγκροτημένα σώματα, μὲ περισσότερο ὁπλισμὸ ποὺ διαμοιράσθηκε στοὺς ντόπιους ἐπαναστάτες. Ἡ ἐξέγερση ἀναζωπυρώθηκε καὶ στὶς 28 Φεβρουαρίου μιὰ προσωρινὴ διοίκηση Ραδοβιζίου Τζουμέρκων συστήθηκε στὸ χωριὸ Μπότση. Πρόεδρος τῆς διοικήσεως ἐκλέχθηκε ὁ Ἀναγνώστης Μαυρογιάννης, μὲ μέλη τοὺς Γεώργιο Κοσσυβάκη καὶ Κολιὸ Οἰκονόμου. Μὲ τὴν πρώτη τους προκήρυξη, ποὺ τὴν ὑπέγραφαν 1.500 περίπου Ἠπειρῶτες, οἱ ἐπαναστάτες ζητοῦσαν τὴν ἕνωση τῆς Ἠπείρου μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ καὶ τὸ κίνημα αὐτὸ ἀποδείχθηκε ἐφήμερο. Οἱ Τοῦρκοι, ποὺ εἶχαν μεταφέρει στὴν Πρέβεζα ἀτμοπλοϊκῶς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη σημαντικὲς στρατιωτικὲς ἐνισχύσεις καὶ ὀρεινὰ πυροβόλα Κρούπ, ἄρχισαν νὰ καταλαμβάνουν διαδοχικὰ τὰ χωριὰ τοῦ Ἄνω Ραδοβιζίου καὶ νὰ τὰ πυρπολοῦν συστηματικά. Μπροστὰ στὸν κίνδυνο γενικῆς καταστροφῆς, οἱ ἐπαναστάτες ζήτησαν τὴ συνδρομὴ τοῦ συνταγματάρχη Γεωργίου Δαγκλῆ, ποὺ διοικοῦσε τὰ τμήματα προκαλύψεως στὴ δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα. Ἡ κυβέρνηση ὅμως εἶχε ἀπαγορεύσει τὴν ἔξοδο στὸ τουρκικὸ ἔδαφος ἐν ἐνεργείᾳ στρατιωτικῶν, γιὰ νὰ μὴν ἐκτεθεῖ στοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Δυνάμεων. Ἀβοήθητοι οἱ ἐθελοντὲς καὶ οἱ ντόπιοι ἐπαναστάτες, μαζὶ μὲ τὶς οἰκογένειές τους, ἀναγκάσθηκαν νὰ θέσουν τέρμα στὸν ἀγώνα καὶ νὰ σπεύσουν, στὶς ἀρχὲς Ἀπριλίου, νὰ βροῦν καταφύγιο στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος.

Ἐνῶ οἱ προσπάθειες στὴ νότια Ἤπειρο κατέληγαν σὲ ἀποτυχία, στὴ βόρεια Ἤπειρο, σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο, ἐπιχειρήθηκε ἀποβατικὴ ἐπιχείρηση στὴν περιοχὴ τῶν Ἁγίων Σαράντα. Τὴ νύχτα τῆς 11ης Φεβρουαρίου, ἕνα σῶμα 700 περίπου ἐθελοντῶν, κυρίως Ἠπειρωτῶν ποὺ διέμεναν στὰ Ἑπτάνησα, ἀποβιβάσθηκε στὴν ἀκτὴ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, κατέλαβε τοὺς Ἁγίους Σαράντα καὶ προχώρησε στὸ ἐσωτερικό, μὲ σκοπὸ νὰ θέσει ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του ὁλόκληρη τὴν ἐπαρχία Δελβίνου. Ἐνῶ ὅμως οἱ Δελβινιῶτες προσέρχονταν ἀθρόοι, ἡ Χιμάρα δυτικότερα παρέμεινε ἀμέτοχη καὶ στεροῦσε ἔτσι τὴν ἐπιχείρηση ἀπὸ ἕνα βασικό της στήριγμα. Τὴν ἴδια στιγμὴ ἡ ἀποτυχία τῶν σωμάτων στὴ νότια Ἤπειρο νὰ προκαλέσουν ἀντιπερισπασμὸ στὴν περιοχὴ Τζουμέρκων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ κίνημα στὴν ἐπαρχία Δελβίνου νὰ ἐκδηλωθεῖ μεμονωμένα. Τὴ δύσκολη θέση τῶν ἐπαναστατῶν ἀντιλήφθηκε ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς Ἰωαννίνων Ἰμπραὴμ πασάς, ὁ ὁποῖος ἐπικεφαλῆς 6.000 τακτικοῦ στρατοῦ καὶ ἀτάκτων Τουρκαλβανῶν ἔφθασε στὴν περιοχὴ στὶς 24 Φεβρουαρίου καὶ συνέτριψε τοὺς ἐπαναστάτες. Καθὼς τουρκικὸ πολεμικὸ πλοῖο ἀπέκλειε κάθε δυνατότητα διαφυγῆς ἀπὸ τὴ θάλασσα, οἱ ἀπώλειες τῶν ἐπαναστατῶν ὑπῆρξαν τρομακτικές. Εἴκοσι χωριὰ τῆς ἐπαρχίας Δελβίνου πυρπολήθηκαν, ἐνῶ ἑκατοντάδες γυναικόπαιδα, ποὺ εἶχαν συρρεύσει στὶς ἀκτές, πλήρωσαν μὲ

τὴ ζωή τους τὴν παράτολμη, ὅσο καὶ παράλογη ἐπιχείρηση.

Ἡ εἴδηση τῆς καταστροφῆς κατατάραξε τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση καὶ τοὺς ἠπειρωτικοὺς κύκλους τῆς Ἀθήνας. Εἶχε ἤδη προηγηθεῖ, στὶς 16 Φεβρουαρίου, γενικὴ συγκέντρωση τῶν Ἠπειρωτῶν τῆς Ἀθήνας ποὺ ἐξέλεξε ἐπιτροπὴ μὲ πρόεδρο τὸ Σπυρομήλιο, ἀντιπρόεδρο τὸ στρατηγὸ Ἀρτέμιο Μίχο καὶ μέλη τοὺς Δ. Νότη Μπότσαρη καὶ Σπύρο Γ. Καραϊσκάκη. Μετὰ τὴ γνωστοποίηση τῆς καταστροφῆς ὁ Κουμουνδοῦρος πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ ἀναθέσει στὴν ἐπιτροπὴ αὐτὴ τὴν εὐθύνη τῆς διεξαγωγῆς τῆς ἐπαναστάσεως, ἐνῶ ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ τῶν δύο ἑταιριῶν ἔλαβε ἐντολὴ νὰ διακόψει κάθε ἐνέργεια πρὸς τὴν Ἤπειρο. Ὁ Σπυρομήλιος ἔθεσε ὡς βασικὸ ὅρο γιὰ τὴν ὑποκίνηση νέων ἐξεγέρσεων τὴ χρησιμοποίηση ἐν ἐνεργείᾳ ἀξιωματικῶν, ὅπως ὁ Δαγκλῆς. Στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Κουμουνδοῦρος παρέμεινε ἀνένδοτος καὶ τελικὰ ἡ ἠπειρωτικὴ ἐπιτροπὴ ἀποποιήθηκε τὴν εὐθύνη. Τὸ διάστημα ὅμως τῶν τριῶν ἑβδομάδων ποὺ διέρρευσε ἄπρακτα μὲ προβλήματα ὀργανωτικῆς φύσεως ὑπῆρξε καταστροφικὸ γιὰ τὴν Ἤπειρο. Ὅταν γύρω στὰ τέλη Μαρτίου ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ ἀνέλαβε καὶ πάλι νὰ ὀργανώσει ἀνταρτοπόλεμο στὰ ἠπειρωτικὰ βουνά, δὲν ὑπῆρχαν πλέον παρὰ πυρπολημένα χωριά, ξεκληρισμένες οἰκογένειες καὶ καταπτοημένοι χωρικοὶ στὸ ἔλεος τῶν ἐνόπλων Τουρκαλβανῶν ἀτάκτων ποὺ λυμαίνονταν ὁλόκληρη τὴν ἐπαρχία.

Ἡ ἐπανάσταση στὴ Θεσσαλία

Ἡ Θεσσαλία ἀποτελοῦσε τὴ βάση ἐξορμήσεως κάθε ἐπαναστατικῆς ἐνέργειας τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Ἡ εὔκολη ἐπαφὴ καὶ ἡ ἀπροσδόκητη διείσδυση ἐνόπλων τμημάτων ἀπὸ τὸ βασίλειο καθιστοῦσε σχετικὰ εὔκολη τὴν προετοιμασία ἐπαναστατικῶν κινημάτων. Στὶς ὀρεινὲς περιοχὲς τοῦ Ἀλμυροῦ στὸ Πήλιο, στὴν Ὄσσα, καθὼς καὶ στὴ δυτικὴ Θεσσαλία ὑπῆρχε ἀνθρώπινο δυναμικὸ ἐξασκημένο στὰ ὅπλα καὶ πρόθυμο νὰ στελεχώσει ἀνταρτικὲς ὁμάδες. Ἰδιαίτερη ἔφεση στὰ ὅπλα εἶχαν οἱ νομάδες καὶ ἄλλοι ὀρεινοὶ Θεσσαλοί, ποὺ κατὰ καιροὺς εἶχαν μετέλθει τὸ ληστρικὸ βίο ἢ εἶχαν συμμετάσχει σὲ παλαιότερα ἐπαναστατικὰ κινήματα. Στὰ χωριὰ τοῦ κάμπου οἱ συνθῆκες διαβιώσεως στὰ τσιφλίκια τῶν Τούρκων μπέηδων καὶ τὸ εὐπρόσβλητο τῆς περιοχῆς καθιστοῦσαν τοὺς κατοίκους περισσότερο ἐπιφυλακτικούς.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πρώτου σερβοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1876, δύο μικρὲς ἀνταρτικὲς ὁμάδες μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς πρώην ληστάρχους Καραπατάκη καὶ Παναγιώτη Καλόγηρο παρενοχλοῦσαν τοὺς Τούρκους ἀνάμεσα στὴ Θεσσαλία καὶ στὸν Ὄλυμπο. Ὅταν γύρω στὰ μέσα τοῦ 1877 ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἄφησε νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι θὰ ἐνίσχυε τὶς ἐπαναστάσεις, ἀπεσταλμένοι τῶν ἐπαναστατικῶν ἐπιτροπῶν τῆς Ἀθήνας ποὺ ἔφθασαν στὴ Θεσσαλία βρῆκαν τὸ ἔδαφος ἕτοιμο. Οἱ πιέσεις τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν φόρων ἐξαιτίας τοῦ πολέμου καὶ κυρίως ἡ ἐμφάνιση στὴν περιοχὴ πολυάριθμων ἔνοπλων στιφῶν Γκέγκηδων Τουρκαλβανῶν εἶχαν δημιουργήσει μιὰ ἀφόρητη κατάσταση ποὺ ὁδηγοῦσε κατευθείαν σὲ γενικὴ ἐξέγερση. Ἰδιαίτερα οἱ αὐθαιρεσίες τῶν Γκέγκηδων, ποὺ ἀπὸ τὴν περιοχὴ Δίβρας εἶχαν φθάσει στὴ νότια Θεσσαλία, ἀφοῦ διέσχισαν ὁλόκληρη τὴ δυτικὴ Μακεδονία ἀφήνοντας πίσω καταστροφὲς καὶ λεηλασίες, εἶχαν προκαλέσει πανικὸ στοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμούς.

Κατὰ περίεργη σύμπτωση, τὸ πρῶτο ἔνοπλο σῶμα ποὺ ἔφθασε στὴ Θεσσαλία προοριζόταν ἀρχικὰ γιὰ τὴ Μακεδονία. Τὴν 1η Ἰανουαρίου 1878 ὁ Λεωνίδας Βούλγαρης, ἐπικεφαλῆς σώματος 150 ἀνδρῶν, ἀποβιβάσθηκε στὶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Σκιάθο ἀκτὲς τοῦ νοτίου Πηλίου, ἀφοῦ ἰσχυρὴ θαλασσοταραχὴ τὸν ἐμπόδισε νὰ ποδίσει στὴν παραλία Λιτόχωρου. Ὁ ἴδιος ὁ Βούλγαρης ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα ὅπου προετοίμασε τὴν ἀποστολὴ στὸ νότιο Πήλιο δεύτερου σώματος ὑπὸ τὸ Θεσσαλὸ μοίραρχο Ζήσιμο Μπασδέκη. Σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα τὰ δύο σώματα συνενώθηκαν μὲ ντόπιους ἐπαναστάτες, ποὺ ὁδηγοῦσε ὁ ὁπλαρχηγὸς Κ. Γαρέφης, διένειμαν ὅπλα σὲ ὅλα τὰ χωριὰ τοῦ Πηλίου, ὕψωσαν τὴν ἑλληνικὴ σημαία καὶ συνέστησαν στὸν Ἅγιο Λαυρέντιο προσωρινὴ κυβέρνηση ὑπὸ τὸν Μπασδέκη. Ἀργότερα, μὲ τὴ συμμετοχὴ 60 πληρεξουσίων ἀπὸ ὅλα τὰ χωριά, ἡ προσωρινὴ κυβέρνηση Πηλίου ἀνασχηματίσθηκε στὴ Μακρυνίτσα, μὲ πρόεδρο τὸν Ἱερώνυμο Κασσαβέτη, ἀντιπρόεδρο τὸ Ζ. Μπασδέκη καὶ μέλη τὸν Κ. Γαρέφη καὶ ἄλλους.

Ἐνῶ στὸ Πήλιο ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν κατοίκων προχωροῦσε ταχύτατα καὶ οἱ πρῶτες συμπλοκὲς μὲ τουρκικὰ ἀποσπάσματα ἀπέβαιναν ὑπὲρ τῶν ἐπαναστατῶν, ἀνάλογες προετοιμασίες γίνονταν νοτιότερα στὴν περιοχὴ Ἀλμυροῦ. Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὸν Ἀλμυρὸ εἶχε παρθεῖ τὴν παραμονὴ τοῦ νέου ἔτους 1878, σὲ σύσκεψη ποὺ ἔγινε στὸ σπίτι τοῦ Κουμουνδούρου, παρουσίᾳ τοῦ Τρικούπη καὶ μελῶν τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς. Στὴ σύσκεψη ἐκείνη εἶχε ἀποφασισθεῖ νὰ ἀναχωρήσει ὁ λοχαγὸς Ἰσχόμαχος γιὰ τὴ Λαμία, ἀπὸ ὅπου θὰ ἀναλάμβανε τὸ γενικὸ συστονισμὸ τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Ἀλμυροῦ καὶ γενικότερα τῆς Θεσσαλίας. Σκοπός του ἦταν, μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ Ἀλμυροῦ καὶ τὴ σταθεροποίηση τῆς ἐπαναστάσεως στὰ ὑπόλοιπα τμήματα τῆς Θεσσαλίας, νὰ προχωρήσει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, στὶς περιοχὲς Γρεβενῶν, Καστοριᾶς. Ἡ ἐξέλιξη ὅμως τῶν γεγονότων τὸν ἀνάγκασε τελικὰ νὰ παραμείνει στὴ δυτικὴ ὀρεινὴ Θεσσαλία, ὅπου ἀνέλαβε ὡς γενικὸς ἀρχηγὸς τῆς περιφέρειας.

Κατὰ τὰ μέσα Ἰανουαρίου οἱ προετοιμασίες στὴν περιοχὴ Ἀλμυροῦ εἶχαν ὁλοκληρωθεῖ. Τὰ ἔνοπλα σώματα, ἀφοῦ πέρασαν τὴ μεθόριο, συνενώθηκαν μὲ τοὺς ντόπιους ἐπαναστάτες καὶ ὕψωσαν στὶς 16 Ἰανουαρίου τὴ σημαία τῆς ἐπαναστάσεως στὸ χωριὸ Βρύνια, παρουσίᾳ τοῦ πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐπαρχίας Δ. Οἰκονομίδη.

Οἱ προκαταρκτικὲς ἐπαναστατικὲς ἐκδηλώσεις στὶς ἐπαρχίες Πηλίου καὶ Ἀλμυροῦ εἶχαν προηγηθεῖ τῆς εἰσβολῆς στὴ Θεσσαλία. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο, κύριο σκοπὸ εἶχαν τὴν ὑποβοήθηση τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ. Μετὰ ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπάνοδο τοῦ στρατοῦ στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος, τὰ σχέδια ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοσθοῦν γιατὶ ἡ ἐπανάσταση ἐξυπηρετοῦσε τώρα πολιτικὲς σκοπιμότητες. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀνέκδοτων ἀρχείων τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, καθὼς καὶ ἄλλων ἀρχειακῶν πηγῶν, μετὰ ἀπὸ σχετικὲς συνεννοήσεις τοῦ Κουμουνδούρου μὲ τὴν κεντρικὴ ἐπιτροπὴ ἀποφασίσθηκε νὰ μὴ συσταθεῖ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὴ Θεσσαλία ὅπως εἶχε συμβεῖ μὲ τὴν Κρήτη, τὴ Μακεδονία καὶ γιὰ ἕνα διάστημα καὶ μὲ τὴν Ἤπειρο. Ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ θὰ ἀναλάμβανε νὰ ἐνισχύσει καὶ νὰ συντονίσει τὶς ἐνέργειες στὴ Θεσσαλία, σὲ συνεννόηση βέβαια μὲ τὴν κυβέρνηση. Σύμφωνα μὲ τὴ ρύθμιση αὐτή, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια Φεβρουαρίου - Μαρτίου, δεκάδες ἔνοπλα σώματα ἐξοπλισμένα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐπιτροπὴ πέρασαν στὸ τουρκικὸ ἔδαφος καὶ ἀφοῦ ἐξόπλισαν τοὺς ντόπιους χωρικοὺς συγκρότησαν τέσσερις ἰσχυρὲς ἐπαναστατικὲς ἑστίες. Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς Θεσσαλίας οἱ ἐπαναστάτες ἀπέκτησαν τὸν ἔλεγχο στὴν ὀρεινὴ περιοχὴ τοῦ Ἀλμυροῦ, τοῦ Πηλίου καὶ τῆς Ὄσσας. Στὴ δυτικὴ Θεσσαλία τὸ ἀρχηγεῖο τῶν ἐπαναστατῶν ἐγκαταστάθηκε στὸ Λουτρὸ Σμοκόβου ὅπου συντόνιζε τὸν ἀγώνα σὲ ὅλη τὴν ὀρεινὴ ἀνατολικὴ Πίνδο καὶ στὰ χωριὰ τοῦ Κάμπου.

Παρὰ τὴν ἔξοδο τόσων σωμάτων καὶ τὸν πλούσιο ἐφοδιασμό τους μὲ ὅπλα καὶ οἰκονομικὰ μέσα τὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν ἱκανοποιητικά. Οἱ βασικὲς αἰτίες ἦταν ἡ ἔλλειψη ἐμπειρων ἀρχηγῶν, ἱκανῶν νὰ ἐπιβάλουν πειθαρχία καὶ νὰ δράσουν μὲ βάση προκαθορισμένα σχέδια, καθὼς καὶ ἡ ἱκανότητα τῶν Τούρκων νὰ συγκεντρώσουν, σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, σημαντικὲς δυνάμεις, ποὺ εἶχαν ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὸ ρωσοτουρκικὸ καὶ σερβοτουρκικὸ μέτωπο.

Ὁ ἀντίκτυπος ἀπὸ τὴν κατάσταση αὐτὴ δὲν ἄργησε νὰ φανεῖ. Πρώτη σημαντικὴ ἀποτυχία σημειώθηκε στὴν περιοχὴ Ὄσσας, ὅπου στὴν παραλία Ἁγιᾶς εἶχε ἀποβιβασθεῖ στὶς 25 Φεβρουαρίου ἕνα νέο σῶμα τοῦ Λεωνίδα Βούλγαρη. Τὸ σῶμα αὐτὸ εἶχε κατορθώσει νὰ ἀποκτήσει δύναμη 500 ἀνδρῶν

μὲ τὴν προσέλευση ἔνοπλων ὁμάδων τοῦ Πηλίου. Σύντομα ὅμως στὴν ἴδια περιοχὴ ἔφθασαν καὶ διάφορα ἄλλα σώματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τῶν ληστανταρτῶν Ζούρκα, Λελούδα καὶ Φαρμάκη. Χωρὶς προσυνεννόηση, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν σωμάτων αὐτῶν προσπάθησαν νὰ καταλάβουν τὴν Ἁγιὰ στὶς 2 Μαρτίου. Ἀποκρούσθηκαν ὅμως μὲ σοβαρὲς ἀπώλειες, καὶ τὰ ὑπολείμματά τους διαπεραιώθηκαν στὸ Πήλιο. Πίσω τους ἄφησαν ἀνυπεράσπιστα τὰ χωριὰ ποὺ τόσο πρόθυμα εἶχαν συμπαρασταθεῖ στὸν ἀγώνα. Ἡ μανία τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἀτάκτων ξέσπασε ἐπάνω στοὺς ἄοπλους χωρικούς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐρήμωση τῆς περιοχῆς.

Στὸ μεταξὺ ἰσχυρὲς τουρκικὲς δυνάμεις ἄρχισαν νὰ φθάνουν ἀτμοπλοϊκῶς στὸ Βόλο, ἐνῶ ὁ τουρκικὸς στόλος ὑπὸ τὸ Χόβαρτ πασὰ ἀπέκλειε τὶς ἀκτὲς τοῦ Πηλίου. Ἐκεῖ, ἀπὸ ἕνα ἤδη μήνα, οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν ἀποκρούσει μὲ ἐπιτυχία ἐπανειλημμένες ἐπιθέσεις. Παρόλο ὅμως ὅτι περίπου 2.000 ἔνοπλοι εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὴν ὀχυρὴ αὐτὴ περιοχή, ἡ ἔλλειψη γενικοῦ ἀρχηγοῦ, ἡ ἀσυνεννοησία καὶ οἱ μικροφιλοδοξίες τῶν σωματαρχῶν δὲν ἐπέτρεψαν νὰ ὀργανωθεῖ συστηματικὴ ἄμυνα. Ἔτσι, ὅταν ἐκδηλώθηκε ἡ γενικὴ ἐπίθεση τῶν Τούρκων κατὰ τοῦ κέντρου τῆς ἑλληνικῆς γραμμῆς, στὸ χωριὸ Μακρυνίτσα, τὸ μέτωπο κατέρρευσε παρὰ τὴν ἡρωικὴ ἀντίσταση ἐθελοντῶν καὶ χωρικῶν. Πρῶτα ἔπεσε ἡ Μακρυνίτσα, ὅπου οἱ γυναῖκες πολέμησαν πλάι στοὺς ἄνδρες. Ἀκολούθησε ἡ Πορταριὰ καὶ στὴ συνέχεια τὰ ὑπόλοιπα χωριὰ τοῦ Πηλίου. Ἐπακολούθησαν φοβερὲς σφαγὲς καὶ λεηλασίες, καθὼς καὶ ὁ φόνος ἀπὸ τοὺς Τούρκους τοῦ Ἄγγλου φιλέλληνα ἀνταποκριτῆ τῶν «Τάιμς» τοῦ Λονδίνου Ὄγκλ. Ὅπως γράφει ὁ πρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὴ Λάρισα Παλαμίδης, τὰ πραγματικὰ αἴτια τῆς καταρρεύσεως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Πηλίου ὑπῆρξαν «ἡ πολυκέφαλος ἀρχηγεία καὶ ἡ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀρχηγῶν διχόνοια, διότι οἱ ἐπὶ τοῦ Πηλίου ἐπαναστάται καὶ ἀριθμητικῶς ἦταν ἰσχυροὶ καὶ τοσοῦτον ἰσχυρὰς θέσεις κατεῖχον, ὥστε ἠδύναντο εὐκόλως νὰ ἀποκρούσωσι στρατὸν τριπλάσιον τοῦ ἐπιτεθέντος αὐτῶν».

Μετὰ τὴν ἐξουδετέρωση τῶν ἐπαναστατικῶν ἑστιῶν τοῦ Πηλίου καὶ τῆς Ὄσσας, καθὼς ἐπίσης καὶ τοῦ Ὀλύμπου, ὁ ὄγκος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἄρχισε νὰ κινεῖται ἀπειλητικὰ πρὸς τὰ χωριὰ τοῦ Κάμπου, ὅπου ἐπίσης εἶχαν ἐμφανισθεῖ ἐπαναστατικὰ σώματα. Εἶναι γεγονὸς ὅτι στὴν περιοχὴ Τρικάλων οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν σημειώσει ὡς τότε σημαντικὲς ἐπιτυχίες καὶ εἶχαν προκαλέσει βαριὲς ἀπώλειες στοὺς Τούρκους. Μὲ βάση τὶς ἀνατολικὲς ὑπώρειες τῆς Πίνδου, στὰ δυτικὰ τῶν Τρικάλων, οἱ ἐπαναστάτες πέτυχαν νὰ ἐπεκτείνουν τὸν ἔλεγχό τους καὶ στὸ δυτικὸ Κάμπο, ἰδιαίτερα μετὰ τὶς ἀποφασιστικές τους νίκες καὶ τὴν κατάληψη τῆς Σέκλυζας, τῶν Σοφάδων καὶ τοῦ Μουζακίου (Φεβρουάριος - ἀρχὲς Μαρτίου). Ἡ ἐκδικητικὴ μανία τῶν ἐπαναστατῶν στράφηκε τότε κυρίως κατὰ τῶν μεγάλων ὀθωμανικῶν τσιφλικιῶν, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα πυρπολήθηκαν. Ἡ συγκέντρωση ὅμως πολυάριθμου τουρκικοῦ στρατοῦ στὴν Καρδίτσα, στὴ Λάρισα καὶ στὰ Τρίκαλα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ὑποχωρήσουν οἱ ἐπαναστάτες δυτικότερα καὶ νὰ καταλάβουν ἀμυντικὲς θέσεις στὶς ὑπώρειες τῆς ἀνατολικῆς Πίνδου. Κρίσιμη ὑπῆρξε ἡ μάχη τῆς Ματαράγκας - Πετρομαγούλας (21 Μαρτίου). Οἱ Τοῦρκοι πέτυχαν τελικὰ νὰ καταλάβουν τὴ Ματαράγκα, ἀλλὰ δὲν μπόρεσαν νὰ διώξουν τοὺς ἐπαναστάτες ἀπὸ τὴ γύρω ὀχυρὴ περιοχή. Ἔτσι ἡ φλόγα τῆς θεσσαλικῆς ἐπαναστάσεως διατηρήθηκε, ὥσπου νὰ συγκληθεῖ τὸ εὐρωπαϊκὸ συνέδριο. Στὶς θέσεις αὐτὲς συνάντησαν τοὺς ἐπαναστάτες, στὶς ἀρχὲς Μαΐου, οἱ πρόξενοι τῆς Ἀγγλίας Μπλοὺντ καὶ Μέρλιν, οἱ ὁποῖοι ἀνέλαβαν μεσολαβητικὸ ρόλο γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τὴ χορήγηση γενικῆς ἀμνηστίας.

Ἡ ἐπανάσταση στὴ Μακεδονία

Ἐνῶ οἱ ἐξεγέρσεις στὴν Κρήτη, Θεσσαλία καὶ Ἤπειρο ἀπέβλεπαν βασικὰ νὰ θέσουν θέμα προσαρτήσεως τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο, γιὰ τὴ Μακεδονία ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο ἐμφανιζόταν πολὺ ἀπομακρυσμένο, ἂν ὄχι ἀδύνατο. Ἀντίθετα ὁ κίνδυνος νὰ περιληφθεῖ ἡ ἐπαρχία αὐτὴ στὸ σχεδιαζόμενο μελλοντικὸ βουλγαρικὸ κράτος διαγραφόταν ἀπειλητικός, ἰδίως ἀφότου, μετὰ τὶς ἑλληνορωσικὲς συνομιλίες τοῦ 1877, ἔγινε φανερὸ ὅτι οἱ Ρῶσοι ἀπέφευγαν νὰ ἀναλάβουν ὁποιαδήποτε δέσμευση σχετικὰ μὲ τὴ Μακεδονία. Γι' αὐτό, κύριο μέλημα ὅσων σχεδίαζαν ἐξεγέρσεις στὰ μακεδονικὰ ἐδάφη ἦταν νὰ ἐμφανίσουν τὴν ἑλληνικὴ παρουσία στὴ διαφιλονικούμενη ἐπαρχία μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε οἱ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις νὰ συνειδητοποιήσουν τὴ σημασία καὶ τὴ ζωτικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ παράγοντα στὴν περιοχὴ καὶ νὰ ἀντιδράσουν στὴν ἐνσωμάτωσή της στὴ Βουλγαρία.

Ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ στὴ Θεσσαλία, ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος ἐπιδείνωσε τὶς ἤδη ἄθλιες συνθῆκες διαβιώσεως τοῦ χριστιανικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας. Ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς ὑπαίθρου, οἱ πρόσθετοι φόροι ποὺ εἶχαν ἐπιβληθεῖ λόγω τοῦ πολέμου σήμαιναν τὸν οἰκονομικὸ μαρασμό τους. Ἡ κατάσταση ἐπιδεινώθηκε ὅταν στὶς γνωστὲς πιέσεις τῆς τοπικῆς διοικήσεως προστέθηκαν δύο ἄλλοι παράγοντες : ὁ μουσουλμανικὸς φανατισμὸς ποὺ ὀφειλόταν στὶς ἀλλεπάλληλες ἥττες τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στὸ βαλκανικὸ μέτωπο καὶ οἱ καταστρεπτικὲς ἐπιδρομὲς τουρκαλβανικῶν στιφῶν, ἰδιαίτερα στὴ βόρεια καὶ στὴ δυτικὴ Μακεδονία, ποὺ ἔθεταν σὲ διαρκὴ ἀπειλὴ τὴ ζωή, τὴν τιμὴ καὶ τὴν περιουσία τῶν κατοίκων. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτὲς ἦταν φυσικὸ νὰ ὡριμάσει καὶ στὴ Μακεδονία, ὅπως καὶ στὴ Θεσσαλία, ἡ ἰδέα τῆς γενικῆς ἐξεγέρσεως. Τόση μάλιστα ἦταν ἡ ἀπελπισία τῶν χωρικῶν, ὥστε, ὅπως ἀνέφεραν οἱ Ἕλληνες πρόξενοι, σὲ ὁρισμένες περιφέρειες ὁ πληθυσμὸς θὰ ὑποδεχόταν εὐχαρίστως ὁποιονδήποτε ἐμφανιζόταν ὡς λυτρωτής του, ἀκόμα καὶ τὸ ρωσικὸ στρατό.

Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1877 τὰ δυτικομακεδονικὰ βουνὰ καθὼς καὶ οἱ ὀρεινοὶ ὄγκοι Ὀλύμπου - Πιερίων καὶ Βερμίου ἦταν γεμάτοι ἀπὸ «ληστανταρτικὲς» ὁμάδες. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ, ὅτι ὁ ὅρος «ληστανταρτες», ὅπως τὸν χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἕλληνες πρόξενοι στὴν Τουρκία, προσδιόριζε τοὺς ἔνοπλους χριστιανοὺς ποὺ σὲ ἐποχὴ εἰρηνικὴ μετέρχονταν τὸ ληστρικὸ βίο, ἐνῶ σὲ περίοδο ἐθνικῶν ἀγώνων ἀποτελοῦσαν ἐπαναστατικὰ σώματα καταδιώκοντας τοὺς Τούρκους καὶ προστατεύοντας τοὺς χριστιανούς.

Ἀπὸ τὶς συνεχεῖς ἀναφορὲς ποὺ ἔφθαναν στὴν Ἀθήνα καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς κατατοπιστικὲς ἐκθέσεις τοῦ γενικοῦ προξένου Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Βατικιώτη, ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ τῆς «Ἐθνικῆς Ἀμύνης» καὶ τῆς «Ἀδελφότητος» εἶχε πλήρη ἐπίγνωση τῆς καταστάσεως ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Μακεδονία καὶ τῆς πολιτικῆς σημασίας ποὺ θὰ εἶχε ἕνα ἐκτεταμένο ἐπαναστατικὸ κίνημα ἐκεῖ. Ἔχοντας τὴ σύμφωνη γνώμη τῶν ὑπουργῶν Χαρ. Τρικούπη καὶ Θρ. Ζαΐμη, ἐντολοδόχων τῆς οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως στὰ θέματα προετοιμασίας τῶν ἐπαναστάσεων, προσάρμοσε τὰ σχέδιά της κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε ἡ ἔκρηξη ἐξεγέρσεων νὰ σημειωθεῖ ὅσο τὸ δυνατὸ βορειότερα.

Πραγματικά, τὰ ἀρχικὰ σχέδια προέβλεπαν τὴν ἀπόβαση σωμάτων ἐθελοντῶν ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο βασίλειο στὴν περιοχὴ Λιτόχωρου - Ὀλύμπου, Χαλκιδικῆς καὶ ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Τὸ σῶμα τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας θὰ ἐπιδίωκε νὰ κινηθεῖ πρὸς τὸν ὀρεινὸ χῶρο βορείως τῶν Σερρῶν γιὰ νὰ ἐμφανίσει τὴν ἑλληνικὴ ἐπαναστατικὴ σημαία στὴ Ροδόπη πρὶν φθάσουν ἐκεῖ τὰ ρωσικὰ στρατεύματα. Τὸ σῶμα τοῦ Λιτόχωρου, ἀφοῦ ξεσήκωνε τὴν πλούσια σὲ ἐπαναστατικὴ παράδοση περιοχὴ τοῦ Ὀλύμπου - Πιερίας, θὰ διχοτομοῦνταν. Τὸ ἕνα τμῆμα του θὰ ἀκολουθοῦσε τὴν κορυφογραμμὴ τοῦ Βερμίου μὲ κατεύθυνση πρὸς βορρά, ἐνῶ τὸ ἄλλο, κινούμενο πρὸς τὰ δυτικά, θὰ ξεσήκωνε τὶς περιοχὲς Κοζάνης, Καστοριᾶς, Φλώρινας, Μοναστηρίου. Τὰ σώματα αὐτὰ ὄφειλαν νὰ μεταφέρουν σημαντικὸ ἀριθμὸ ὅπλων καὶ πολεμοφοδίων γιὰ τοὺς ντόπιους ἐπαναστάτες γιατὶ οἱ κάτοικοι τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἦταν ἄοπλοι.

Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου ἑξαμήνου τοῦ 1877, ἡ

κεντρική ἐπιτροπή βρισκόταν σὲ συνεχὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ Βατικιώτη, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναλάβει ὡς ὁ κύριος σύμβουλός της καὶ σύνδεσμος μὲ τοὺς τοπικοὺς παράγοντες τῆς Μακεδονίας. Χάρη στὶς δικές του ἐνέργειες καὶ εἰσηγήσεις ἡ ἐπιτροπὴ πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία ἀπέστειλε δύο φορτία ὅπλων, ἕνα στὴν ἀνατολικὴ Χαλκιδικὴ καὶ ἄλλο στὴν παραλία Κίτρους κοντὰ στὴν Κατερίνη, καθὼς καὶ μερικὲς δωδεκάδες ὅπλων στὸν ἴδιο τὸ Βατικιώτη. Πρὸς τὰ τέλη Δεκεμβρίου ὅμως, καθὼς τὰ ρωσικὰ στρατεύματα διέσχιζαν τὴ Βαλκανική, γινόταν φανερὸ ὅτι τὰ περιθώρια γιὰ ἑλληνικὲς πρωτοβουλίες στὴ Μακεδονία στένευαν, καθὼς ἡ οἰκουμενικὴ κυβέρνηση παρέμενε διχασμένη καὶ ἀναποφάσιστη. Αὐτὸ τὸ ἀντιλαμβανόταν ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπή, ἡ ὁποία ὅμως ἦταν δεσμευμένη νὰ μὴν ἐνεργεῖ χωρὶς κυβερνητικὴ ἔγκριση.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐπιτροπὴ δροῦσε ὁ Λεωνίδας Βούλγαρης. Ἔχοντας στὴ διάθεσή του 10.000 ὅπλα ποὺ τοῦ εἶχαν στείλει οἱ Ρῶσοι, προετοίμαζε συστηματικὰ ἕνα σῶμα 800 περίπου ἐθελοντῶν γιὰ τὴ Μακεδονία. Λόγω τῶν σχέσεών του μὲ τοὺς Ρώσους, ὁρισμένοι τὸν θεωροῦσαν, ὅπως προαναφέρθηκε, ὄργανο τῶν ρωσικῶν συμφερόντων. Ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα ὅμως πρακτικὰ τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς προκύπτει ὅτι ὁ Βούλγαρης τηροῦσε ἐνήμερους τοὺς ὑπεύθυνους ὀργανωτὲς τῶν ἐπαναστατικῶν προετοιμασιῶν στὴν Ἀθήνα, στοὺς ὁποίους μάλιστα διέθεσε καὶ τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ ὅπλα ποὺ εἶχε στὴν κατοχή του.

Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ δὲν μποροῦσε ἀκόμα νὰ ἀναλάβει πρωτοβουλίες στὴ Μακεδονία, ἐνθάρρυνε τὸ Βούλγαρη νὰ ἀναχωρήσει γιὰ τὸν Ὄλυμπο, στὰ τέλη Δεκεμβρίου, ἐπικεφαλῆς σώματος 200 ἀνδρῶν. Τὸ σῶμα αὐτὸ τελικὰ ἀποβιβάστηκε, ὅπως ἀναφέρθηκε, στὸ νότιο Πήλιο ὅπου καὶ ἔδρασε ἀργότερα μὲ ἐπιτυχία.

Μὲ τὴν ἔξοδο τοῦ σώματος Βούλγαρη, πολλοὶ Μακεδόνες στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα συνειδητοποίησαν ὅτι, ὅπως οἱ Κρῆτες, ἔπρεπε καὶ αὐτοὶ νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὴν πρωτοβουλία τοῦ ἀγώνα στὴ γενέτειρά τους. Ἔτσι στὶς ἀρχὲς Ἰανουαρίου μεγάλη συγκέντρωση Μακεδόνων στὴν Ἀθήνα ἐξέλεξε μία Μακεδονικὴ Ἐπιτροπὴ μὲ πρόεδρο τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωάννη Πανταζίδη, καὶ μέλη τὸ στρατιωτικὸ γιατρὸ Γεώργιο Παππαζήση, τὸν καθηγητὴ Νικόλαο Χαλκιόπουλο καὶ τοὺς δικηγόρους Λεωνίδα Πασχάλη καὶ Στέφανο Δραγούμη. Ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς πρωτεργάτες γιὰ τὴ σύσταση τῆς εἰδικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ Μακεδονία ὑπῆρξε ὁ Πασχάλης, ὁ ὁποῖος, ὡς μέλος τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, εἶχε ἀντιληφθεῖ ἔγκαιρα ὅτι μὲ τὸ ὀργανωτικὸ σύστημα ποὺ ὑπῆρχε ἡ ἐξέγερση στὴ Μακεδονία κινδύνευε νὰ περιπέσει σὲ δεύτερη μοίρα καὶ τελικὰ νὰ ἐγκαταλειφθεῖ. Μαζὶ λοιπὸν μὲ τὸ Δραγούμη, ποὺ ἀνέλαβε ὡς γραμματέας τῆς ἐπιτροπῆς, καὶ τὰ ἄλλα μέλη πέτυχε νὰ λάβει τὴν ἔγκριση τῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὸ χειρισμὸ τῶν ὑποθέσεων τῆς Μακεδονίας. Μὴν ἔχοντας δικούς της πόρους ἡ Μακεδονικὴ Ἐπιτροπὴ ἔλαβε τμηματικὰ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ περὶ τὶς 4.000 ὅπλα, ἀριθμὸ τελείως ἀνεπαρκὴ γιὰ ὀργάνωση μεγάλης ἐκτάσεως κινήματος.

Ἡ καθυστερημένη σύσταση εἰδικῆς μακεδονικῆς ἐπιτροπῆς εἶχε ἀναπόφευκτα δυσμενὴ ἀντίκτυπο στὴν ὅλη διεξαγωγὴ τοῦ ἀγώνα. Χωρὶς ἐπαρκὴ μέσα καὶ μὲ ἐλάχιστο χρόνο στὴ διάθεσή της, ἡ νεοσύστατη ἐπιτροπὴ χρειάστηκε ἑνάμιση περίπου μήνα γιὰ νὰ καταρτίσει καὶ νὰ στείλει στὴ Μακεδονία τοὺς πρώτους ἐθελοντές, μὲ ἀρχηγὸ τὸ λοχαγὸ Κοσμᾶ Δουμπιώτη. Ὅταν ὅμως τὸ σῶμα αὐτὸ ἀπὸ 500 ἄνδρες, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Λεωνίδας Πασχάλης — πολιτικὸς σύμβουλος τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ σύνδεσμός του μὲ τὴ Μακεδονικὴ Ἐπιτροπή —, ἀποβιβάστηκε στὶς ἀκτὲς τοῦ Λιτόχωρου, στὶς 16 Φεβρουαρίου, εἶχε συμπληρωθεῖ ἕνας ὁλόκληρος μήνας ἀφότου ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς εἶχε ἐπιχειρήσει τὴν εἰσβολὴ στὴ Θεσσαλία. Ἀπὸ τὰ μεγαλεπήβολα σχέδια ποὺ εἶχε καταρτίσει ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὴ Μακεδονία, τὸ σῶμα Δουμπιώτη ἀπέμεινε τὸ μοναδικὸ ποὺ ἔφθασε στὸν προορισμό του.

Ἐπάνω: ὁ Στέφανος Ν. Δραγούμης μέλος τῆς Μακεδονικῆς Ἐπιτροπῆς ποὺ συστήθηκε στὴν Ἀθήνα στὶς ἀρχὲς Ἰανουαρίου 1878 γιὰ τὴν πρωτοβουλία καὶ ἐνίσχυση τοῦ ἀγώνα στὴ Μακεδονία (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ Δουμπιώτη στὸν Ὄλυμπο συγκροτήθηκε στὸ Λιτόχωρο προσωρινὴ κυβέρνηση τῆς Μακεδονίας μὲ πρόεδρο τὸν Εὐάγγελο Κοροβάγκο ἀπὸ τὸ Λιτόχωρο καὶ ἄλλους δραστήριους τοπικοὺς παράγοντες, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαίτερα διακρίθηκε ὁ Ἀθανάσιος Ἀστερίου, γιατρὸς ἀπὸ τὸ Λειβάδι. Ἀμέσως μετὰ τὴ σύστασή της, ἡ προσωρινὴ κυβέρνηση ἀπέστειλε προκήρυξη πρὸς τοὺς προξένους τῶν Δυνάμεων στὴ Θεσσαλονίκη, διακηρύσσοντας τὴν ἀπόφαση τῶν Μακεδόνων νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὴν ἕνωσή τους μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀθρόα συρροὴ νέων χωρικῶν στὶς τάξεις τοῦ σώματος τοῦ Δουμπιώτη σύντομα ἐξάντλησε τὰ ἀποθέματα ὅπλων.

Παρὰ τὶς ἀντιξοότητες αὐτὲς τὸ παράδειγμα τῶν χωριῶν τοῦ Ὀλύμπου ἀκολούθησαν σὲ λίγες μέρες τὰ χωριὰ τῶν Πιερίων. Στὴν περιοχὴ αὐτή, ὅπως καὶ στὴν ἀντίπερα ὄχθη τοῦ Ἀλιάκμονα στὸ Βέρμιο, εἶχε προηγηθεῖ συστηματικὴ μύηση τῶν κατοίκων, κυρίως ἀπὸ τὸν ἀρχηγέτη τῶν Βλάχων τοῦ Βερμίου Παῦλο Πατραλέξη καὶ τὸν ἐπίσκοπο Κίτρους Νικόλαο, ποὺ εἶχε τὴν ἕδρα του στὸν Κολινδρό. Καὶ οἱ δυό τους εἶχαν μυηθεῖ στὴν «Ἀδελφότητα» καὶ διατηροῦσαν στενὲς σχέσεις μὲ τὸ Βατικιώτη.

Ἡ ἐπανάσταση στὴν Πιερία ἄρχισε μὲ τὴν ὕψωση τῆς ἑλληνικῆς σημαίας στὸν Κολινδρὸ στὶς 21 Φεβρουαρίου.

Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες μορφὲς τῆς ἐπαναστάσεως στὴ Μακεδονία ἦταν ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Νικόλαος, ὁ ὁποῖος ὕψωσε τὴν ἑλληνικὴ σημαία στὸν Κολινδρὸ τῆς Πιερίας στὶς 21 Φεβρουαρίου 1878 (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Ἡ κύρια δύναμη τῆς ἐπαναστάσεως ἦταν τὰ λησταντάρτικα σώματα τοῦ Βαγγέλη Χοστέβα καὶ τοῦ Παναγιώτη Καλόγηρου. Κοντὰ στοὺς ἔμπειρους λησταντάρτες προσέτρεξαν ἑκατοντάδες χωρικοί, ἀλλὰ λίγοι ἀπὸ αὐτοὺς μποροῦσαν νὰ ἀξιοποιηθοῦν, ἐφόσον ὁ Δουμπιώτης δὲν εἶχε ὅπλα διαθέσιμα γιὰ τὴν Πιερία. Πάντως μὲ τὴ γενικὴ κινητοποίηση ὅλων τῶν χωριῶν, τὴν κατάληψη τῶν περασμάτων στὸν Ἀλιάκμονα καὶ τὴν ἄλωση τοῦ φρουρίου τοῦ Πλαταμώνα στὸ νότο, ὅλη ἡ περιοχὴ ἀπὸ τὸν Πηνειὸ ὡς τὸν Ἀλιάκμονα, μὲ ἐξαίρεση τὴν Κατερίνη καὶ ἕνα δυὸ χωριὰ Κιρκασίων καὶ Τουρκαλβανῶν, εἶχε περιέλθει στὸν ἔλεγχο τῶν ἐπαναστατῶν.

Ὁ Δουμπιώτης ὅμως διέπραξε βασικὰ σφάλματα τακτικῆς. Ἀντὶ νὰ καταλάβει τὴ σχεδὸν ἀφρούρητη Κατερίνη, περιπλέχθηκε σὲ ἀτέρμονες διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν παράδοσή της. Χωρὶς οὐσιαστικὸ λόγο, ἄφησε ἀφύλαχτο τὸ Λιτόχωρο, τοῦ ὁποίου ἡ παραλία ἦταν ἡ βάση ἐξορμήσεως καὶ κύριο σημεῖο ἀνεφοδιασμοῦ του ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἔτσι, μόλις ἔφθασαν τουρκικὲς ἐνισχύσεις, τὸ Λιτόχωρο καταλήφθηκε χωρὶς μάχη καὶ πυρπολήθηκε, ἐνῶ ἕνα νέο μεγάλο φορτίο ὅπλων ποὺ ἐκφορτώθηκε στὴν παραλία ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων.

Τὸ διπλὸ αὐτὸ χτύπημα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ παραμείνουν ἄοπλοι ἑκατοντάδες ντόπιοι ἐπαναστάτες, τὴ στιγμὴ ποὺ ἰσχυρὲς τουρκικὲς δυνάμεις ἄρχισαν νὰ κινοῦνται πρὸς τὸν Ὄλυμπο - Πιερία ἀπὸ τρεῖς πλευρές.

Σύντομα τὰ σώματα Δουμπιώτη καὶ ἐπισκόπου Νικολάου τέθηκαν ὑπὸ ἀπηνὴ καταδίωξη. Ὁ Νικόλαος, ἀφοῦ πυρπόλησε τὴν ἐπισκοπὴ μὲ ὅλα του τὰ ὑπάρχοντα, ἔδωσε τὸ σύνθημα γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς ἐπαναστάσεως σὲ ἀνταρτοπόλεμο. Ὅσοι τὸν ἀκολούθησαν ἄρχισαν συνεχεῖς ὑποχωρητικοὺς ἐλιγμοὺς μέσα στὰ δύσβατα δασωμένα βουνὰ μὲ ἄθλιες καιρικὲς συνθῆκες. Ἀγνοώντας ὅτι τὰ σώματα ποὺ ἀπέστελλε ἡ Μακεδονικὴ Ἐπιτροπὴ ἐμπλέκονταν στὶς ἐπιχειρήσεις τῆς Θεσσαλίας, οἱ ἐθελοντὲς καὶ ἀντάρτες τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς Πιερίας προσπαθοῦσαν νὰ κερδίσουν καιρό, ὥσπου νὰ φθάσουν ἐνισχύσεις καὶ πολεμοφόδια. Ὅταν κάθε ἐλπίδα φάνηκε νὰ σβήνει, τὰ σώματα τοῦ Νικολάου καὶ τοῦ Δουμπιώτη κινήθηκαν κατὰ τὸ τέλος Μαρτίου πρὸς τὴ Θεσσαλία γιὰ νὰ συναντηθοῦν μὲ τοὺς ἄλλους ἐπαναστάτες καὶ νὰ ἐπιστρέψουν πάλι στὴ Μακεδονία. Τελικὰ τὰ ὑπολείμματα τῶν σωμάτων αὐτῶν κατέληξαν στὸ ἀρχηγεῖο τοῦ Ἰσχόμαχου στὸ Σμόκοβο, ὅπου παραβρέθηκαν, στὶς ἀρχὲς Μαΐου, στὶς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς Ἄγγλους προξένους, ἐνῶ πίσω τους ἡ μανία τῶν Τούρκων ξεσποῦσε στὰ ἀνυπεράσπιστα χωριά. Οἱ προξενικὲς ἐκθέσεις τῆς ἐποχῆς περιγράφουν μὲ τὰ μελανότερα χρώματα τὶς πυρπολήσεις χωριῶν, τὶς ὁμαδικὲς ἐκτελέσεις ἀμάχων καὶ τοὺς βιασμοὺς γυναικῶν.

Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ἡ δυτικὴ Μακεδονία βρισκόταν σὲ κατάσταση ἐπαναστατικῆς ἀναμονῆς. Μὲ τὴν πρώτη εἴδηση τῆς ἀφίξεως ἐθελοντικοῦ ἐπαναστατικοῦ σώματος στὸν Ὄλυμπο, νέοι ἀπὸ τὰ χωριὰ καὶ τὰ ἀστικὰ κέντρα τῆς δυτικῆς Μακεδονίας ἀνέβηκαν στὰ βουνά, ἕτοιμοι, μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση στὴ περιοχή τους σώματος ἐθελοντῶν, νὰ ἐξεγείρουν ὁλόκληρη τὴν ἐπαρχία. Ἡ προετοιμασία εἶχε φθάσει ὡς τὸ σημεῖο νὰ ἔχει καταρτιστεῖ «Προσωρινὴ Κυβέρνησις τῆς Ἐπαρχίας Ἐλιμείας» — περιοχὴ Κοζάνης - Καστοριᾶς - Ἐλιμείας — μὲ πρόεδρο τὸν Κοζανίτη Ἰωάννη Κοβεντάρο, γραμματέα τὸν Ἀναστάσιο Πηχεώνα καὶ στρατιωτικὸ ἀρχηγὸ τὸν Ἰωσὴφ Λιάτη.

Ἐνῶ σὲ ὅλες τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες — ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη — ἡ φλόγα τῆς ἐπαναστάσεως εἶχε, ὡς τὶς ἀρχὲς Μαΐου, σβήσει, ὁ Ἕλληνας πρόξενος στὸ Μοναστήρι Πέτρος Λογοθέτης ἀνέφερε ὅτι σὲ ὅλο τὸ χῶρο τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, ἀπὸ τὴν περιοχὴ Κοζάνης ὡς σχεδὸν τὴν περιοχὴ Μοναστηρίου, εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσεται ἕνα ἀνταρτικὸ κίνημα ποὺ συνεχῶς αὐξανόταν. Τὸ κίνημα αὐτὸ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του μετὰ τὴ γνωστοποίηση τῶν ὅρων τοῦ Ἁγίου Στεφάνου κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς συγκλήσεως τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου. Δὲ σχετιζόταν ὅμως μὲ τὴν ἐξέγερση τοῦ Ὀλύμπου - Πιερίας, οὔτε καὶ εἶχε ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ Μακεδονικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν Ἀθηνῶν. Στὰ δυτικομακεδονικὰ βουνὰ εἶχαν συγκεντρωθεῖ πολλοὶ ἀντάρτες ποὺ εἶχαν συμμετάσχει στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Ὀλύμπου, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου, ἀλλὰ τὴν πλειονότητα ἀποτελοῦσαν ντόπιοι ὁπλαρχηγοὶ καὶ ἄνδρες. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ ἀνταρτοπόλεμος ποὺ ξέσπασε στὴν περιοχὴ αὐτὴ στὰ τέλη Μαΐου ὀφειλόταν στὴν πλήρη κατάρρευση τῆς δημόσιας ἀσφάλειας ποὺ μὲ τὴν ἀνοχὴ τῶν ἀρχῶν ἐκμεταλλεύθηκαν τὰ ἄτακτα στίφη τῶν Τουρκαλβανῶν, ποὺ μόνιμα λυμαίνονταν τὴν περιοχή. Σύντομα ὅμως, καθὼς ἄρχισαν νὰ καταφθάνουν εἰδήσεις γιὰ τὶς προετοιμασίες τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου, στὸ ὁποῖο θὰ κρινόταν καὶ ἡ τύχη τῆς Μακεδονίας, νέοι ἐπαναστάτες ἀπὸ τὰ ἀστικὰ κέντρα καὶ τὴν ὑπαιθρο ἄρχισαν νὰ διογκώνουν τὶς τάξεις τῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων. Ἡ ἄφιξη καὶ τῶν νέων ἀνταρτῶν ἄρχισε νὰ προσδίδει στὸ κίνημα σαφὴ ἐθνικοαπελευθερωτικὸ χαρακτήρα. Ἐπειδὴ μάλιστα εἶχαν ἀρχίσει νὰ κυκλοφοροῦν φῆμες ὅτι στὸ συνέδριο ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση θὰ περιόριζε τὰ αἰτήματά της στὴν προσάρτηση τῆς Κρήτης, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας, οἱ Δυτικομακεδόνες ἐπέλεξαν τὴν ἐπανάσταση

ὡς τὸ μόνο μέσο ποὺ τοὺς ἀπέμενε γιὰ νὰ εἰσακουσθοῦν τὰ αἰτήματά τους. Ἀπομονωμένοι ὅμως καὶ ἀβοήθητοι, μακριὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες πόλεις ὅπου ἡ διεθνὴς δημοσιογραφία καὶ οἱ ἐκθέσεις τῶν Εὐρωπαίων προξένων θὰ ἔδιναν τὴν ἀναγκαία δημοσιότητα, δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ προβάλουν τὸν ἀγώνα τους. Ἀκόμα καὶ ὁ Κουμουνδοῦρος δὲν ἀπέδωσε στὴν ἀρχὴ ἰδιαίτερη σημασία στὸ κίνημα, παρόλο ποὺ ὁ Λογοθέτης τοῦ διεβίβαζε αἴτημα τῶν ἀνταρτῶν νὰ τεθοῦν ὑπὸ τὶς ὁδηγίες τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου καὶ νὰ ἐνισχυθοῦν μὲ ὅπλα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση. Ἀργότερα, μετὰ τὴ λήξη τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου, ὁ Κουμουνδοῦρος, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀσκήσει πίεση στὴν Τουρκία γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου, ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἐνισχυθεῖ καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ ἐξέγερση στὴ δυτικὴ Μακεδονία. Σκοπός του βέβαια ἦταν νὰ προκαλέσει ἀντιπερισπασμὸ στοὺς Τούρκους καὶ ὄχι νὰ ἐπιδιώξει τὴν προσάρτηση τῶν ἀπομακρυσμένων μακεδονικῶν περιοχῶν. Οἱ Δυτικομακεδόνες ὅμως συνέχιζαν τὸν ἀγώνα μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ἀκαμψία τῆς Πύλης στὸ ζήτημα τῆς ἐκτελέσεως τῶν ὅρων τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου θὰ ὁδηγοῦσε σὲ ἑλληνοτουρκικὴ ρήξη καὶ ἴσως σὲ γενικότερες διεθνεῖς περιπλοκές. Ἡ τύχη τῆς Μακεδονίας θὰ ἐπανεξεταζόταν, καὶ ἴσως τὴ φορὰ αὐτὴ κατὰ τρόπο ποὺ θὰ συμφωνοῦσε μὲ τοὺς πόθους τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Πόσο μεγάλης ἐκτάσεως ὑπῆρξε τὸ κίνημα αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, παρὰ τὴν κήρυξη στρατιωτικοῦ νόμου καὶ παρὰ τὴ συγκέντρωση σημαντικῶν τουρκικῶν δυνάμεων στὴν περιοχή, οἱ ἀντάρτες διατήρησαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους ὡς τὸ Νοέμβριο τοῦ 1878 ὁλόκληρη τὴν ὀρεινὴ χώρα ἀπὸ τὰ βουνὰ τῆς Κοζάνης ὡς τὸ Περιστέρι στὴν περιοχὴ Πρεσπῶν - Ἀχρίδας. Γιὰ ἕνα διάστημα, στὸ Πισοδέρι, κοντὰ στὴ Φλώρινα, ὁ ἀριθμὸς τῶν συγκεντρωμένων ἀνταρτῶν πλησίαζε τὶς 2.000. Καθὼς ὅμως ἔφθασε ὁ χειμώνας, τὰ ἀνταρτικὰ σώματα ἄρχισαν νὰ διαλύονται μὲ πρόθεση νὰ ἐπανασυσταθοῦν τὴν ἐπόμενη ἄνοιξη.

Οἱ ἐπαναστάσεις στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ 1878 παρουσίασαν μεγάλες ἀδυναμίες. Ἀδυναμίες στὴν ὀργάνωση, στὴ στελέχωση τῶν ἐθελοντικῶν σωμάτων μὲ κατάλληλους ἀρχηγούς, στὸν ἔγκαιρο καὶ ἱκανοποιητικὸ ἐξοπλισμὸ τῶν ντόπιων, στὸ χρόνο ποὺ ἐκδηλώθηκαν. Ἂν κριθοῦν μόνο ἀπὸ τὴν περιορισμένη σκοπιὰ τῶν στρατιωτικῶν στόχων ποὺ ὄφειλαν νὰ πετύχουν, τὰ ἀποτελέσματά τους ὑπῆρξαν περιορισμένα. Παρὰ τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ τὸν ἡρωισμὸ ποὺ ἐπέδειξαν οἱ ἐθελοντὲς καὶ οἱ ντόπιοι ἐπαναστάτες, παρὰ τὶς ἐντυπωσιακὲς νίκες σὲ ἀλλεπάλληλες συγκρούσεις πρὸς τακτικὲς καὶ συχνὰ ἀριθμητικὰ ὑπέρτερες τουρκικὲς δυνάμεις, οἱ Ἕλληνες — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Κρῆτες — ἀπέτυχαν νὰ διατηρήσουν γιὰ καιρὸ ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους μεγάλες περιοχές. Οἱ ἐπαναστάσεις ὅμως τοῦ 1878 εἶχαν σχεδιασθεῖ ἀρχικὰ ὡς ἐπικουρικὲς τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ὅταν ἐξαιτίας τῶν διεθνῶν ἐξελίξεων ἀναγκάσθηκε ὁ στρατὸς νὰ ἐπιστρέψει στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος, ὁ ρόλος τῶν ἐπαναστάσεων εἶχε αὐτόματα ὑποβιβασθεῖ σὲ ἀγώνα ἐντυπώσεων, ὑποβοηθητικὸ τοῦ διπλωματικοῦ ἀγώνα ποὺ ἀνελάμβανε ἡ Ἑλλάς. Ἂν κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ ἐξετασθοῦν τὰ κινήματα στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, ἡ κρίση τῆς Ἱστορίας θὰ δικαιώσει καὶ τὸ αἷμα ποὺ χύθηκε καὶ τὶς καταστροφὲς ποὺ προξενήθηκαν καὶ τὶς οἰκονομικὲς θυσίες στὶς ὁποῖες ὑποβλήθηκαν οἱ Ἕλληνες τῆς Τουρκίας, τοῦ βασιλείου καὶ τῆς διασπορᾶς. Χωρὶς τὶς ἐπαναστάσεις θὰ ἦταν δύσκολο ἢ μᾶλλον τελείως ἀπίθανο νὰ συζητηθεῖ στὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου θέμα προσαρτήσεως στὸ ἑλληνικὸ κράτος ἐπαρχιῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἢ νὰ ἀποκτήσει ἡ Κρήτη πρόσθετα προνόμια αὐτοδιοικήσεως, ὅπως ἔγινε μὲ τὴ συμφωνία τῆς Χαλέπας τοῦ Νοεμβρίου 1878. Ὅσο γιὰ τὴ Μακεδονία, χωρὶς τὴν ἐξέγερση τοῦ Ὀλύμπου - Πιερίας καὶ τὸν ἐκτεταμένο ἀνταρτοπόλεμο τῶν Δυτικομακεδόνων δὲ θὰ καταγραφόταν ἔγκαιρα ἡ ἑλληνικὴ ἀντίδραση στοὺς κινδύνους ποὺ περιέκλειαν γιὰ τὴ Μακεδονία οἱ ὅροι τῆς Συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.

ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΙΣΕΩΣ

Ἀπὸ τὸν Ἅγιο Στέφανο στὸ Βερολίνο

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἄρχιζαν οἱ ἐπαναστάσεις στὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας, στὸ προάστιο τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἅγιος Στέφανος Ρῶσοι καὶ Τοῦρκοι διπλωμάτες προετοίμαζαν τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης εἰρήνης. Ἀρχηγὸς τῆς ρωσικῆς ἀντιπροσωπείας ἦταν ὁ κόμης Νικολάι Ἰγνάτιεφ. Πρὶν ἕναν ἀκριβῶς χρόνο, ὡς πρεσβευτὴς τῆς Ρωσίας, εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους συναδέλφους του, σὲ ἔνδειξη διαμαρτυρίας γιὰ τὴν ἄρνηση τῆς Πύλης στὴ διάσκεψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ δεχθεῖ τὶς προτάσεις τῶν Δυνάμεων. Τώρα, στὰ μέσα Φεβρουαρίου τοῦ 1878, ἐπανερχόταν θριαμβευτικά. Ὁ Ἰγνάτιεφ δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἱκανοποιημένος μὲ τὴν τελικὴ ἔκβαση τοῦ πολέμου. Τὶς τελευταῖες μέρες τοῦ Ἰανουαρίου εἶχε δώσει ἀπεγνωσμένη μάχη, γιὰ νὰ πείσει τὸν τσάρο νὰ διατάξει τὴν εἴσοδο τῶν στρατευμάτων του στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ βασικό του ἐπιχείρημα ἦταν ὅτι ἐκεῖ, στὴν ἕδρα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν Ὀθωμανῶν σουλτάνων, ὁ τσάρος τῶν Ρώσων θὰ μποροῦσε εὐχερέστερα νὰ ἐπιβάλει τοὺς ὅρους του γιὰ τὴν τελικὴ λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος. Ἡ ἔντονη ὅμως ἀγγλικὴ ἀντίδραση, ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ τὸ διάπλου τῶν Στενῶν ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ στόλο, καθὼς καὶ ἡ ἐξάντληση καὶ ἡ ἀδυναμία ἀνεφοδιασμοῦ τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ, ὁδήγησαν τὸν τσάρο στὴν ἀνακωχὴ τῆς Ἀδριανουπόλεως. Τώρα ἐρχόταν ἡ σειρὰ τοῦ Ἰγνάτιεφ νὰ διασφαλίσει στὸ τραπέζι τῶν διαπραγματεύσεων ὅσα εἶχε πετύχει ὁ ρωσικὸς στρατὸς στὸ πεδίο τῆς μάχης.

Ἡ εἴδηση τῆς ἐκρήξεως ἑλληνικῶν ἐπαναστάσεων καὶ ἡ εἰσβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία χαροποίησαν τὸν Ἰγνάτιεφ, γιατὶ τοῦ παρεῖχαν τὴν εὐκαιρία νὰ θέσει τὸ θέμα τῶν εὐρωπαϊκῶν κτήσεων τοῦ σουλτάνου στὴν ὁλότητά του. Ὁ Γκορτσακὼφ ὅμως ἔπεισε τὸν τσάρο ὅτι μιὰ διεύρυνση τοῦ ζητήματος θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἔνοπλη ἐπέμβαση τῆς Ἀγγλίας καὶ ἐνδεχόμενα καὶ τῆς Αὐστρίας. Ἔτσι, ὁ Ἰγνάτιεφ ἀναγκάσθηκε νὰ περιορίσει τὶς φιλοδοξίες του στὴν ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερη ἔκταση τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους. Χρησιμοποιώντας συνεχῶς ὡς φόβητρο τὴν προέλαση τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ — ἐνῶ γνώριζε ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο — ζητοῦσε νὰ περιληφθεῖ στὴ Βουλγαρία ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ Θράκη καὶ ἡ Μακεδονία μαζὶ μὲ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ ἀπαίτηση γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη ἦταν προσωπική του ἐπινόηση· ὁ τσάρος, στὶς ὁδηγίες του, κατηγορηματικὰ εἶχε ἀποκλείσει τὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα.

Οἱ Τοῦρκοι στὸ μεταξὺ ἦταν ἐξουθενωμένοι. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀνέφερε ἕνας ὑπουργός, τὴν τύχη τῆς αὐτοκρατορίας εἶχαν ἐναποθέσει στὴ φιλευσπλαχνία τοῦ Ἀλλάχ. Πρὸς στιγμὴ μάλιστα καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀβδοὺλ Χαμὶτ ἀντιμετώπισε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πρωτεύουσά του. Κάτω ἀπὸ τὶς ἄνισες αὐτὲς διπλωματικὲς θέσεις ὁ Ἰγνάτιεφ ἐπέβαλε μὲ εὐχέρεια τοὺς ὅρους του.

Στὶς 19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου ὑπογράφηκε ἡ συνθήκη. Στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν ἐπρόκειτο περὶ τελικῆς συνθήκης ἀλλά, ὅπως ἀναφέρει τὸ κείμενο, περὶ «προκαταρκτικῶν ὅρων εἰρήνης». Ἡ διατύπωση αὐτὴ εἶχε σκοπὸ νὰ ἀποτρέψει ἄμεση καὶ βίαιη ἀντίδραση τῆς Ἀγγλίας, τῆς Αὐστρίας καὶ τῶν ἄλλων ἴσως εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, ἀφοῦ τοὺς παρεῖχε τὴ δυνατότητα νὰ τροποποιήσουν, σὲ ἕνα εὐρωπαϊκὸ συνέδριο, ὁρισμένες ἀπὸ τὶς πιὸ ἀπαράδεκτες διατάξεις τῆς ρωσοτουρκικῆς συμφωνίας.

Οἱ βασικότεροι ὅροι τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἦταν οἱ ἑξῆς: Καὶ οἱ τρεῖς ἡγεμονίες — Μαυροβούνιο, Σερβία καὶ Ρουμανία — ἀποκτοῦσαν τὴν ἀνεξαρτησία τους. Τὸ Μαυροβούνιο τριπλασίαζε τὴν ἔκτασή του καὶ ἀποκτοῦσε διέξοδο στὴν Ἀδριατική, μὲ τρεῖς παράλιες πόλεις. Ἡ Σερβία ἐπεκτεινόταν πρὸς νότο, προσαρτοῦσε τὶς πόλεις Νίς, Λέσκο-

βατς καὶ Νόβι - Παζάρ, ὄχι ὅμως καὶ τὸ Πιρὸτ μὲ τὴ Βράνια. Ἡ Ρουμανία ἔπαιρνε τὴ Δοβρουτσά, ἀλλὰ ἐκχωροῦσε στὴ Ρωσία τὴ Βεσσαραβία. Ἡ Ρωσία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Βεσσαραβία, προσαρτοῦσε σημαντικὰ ἐδάφη στὴν ἀσιατικὴ Τουρκία, μὲ τὶς πόλεις Βαγιαζήτ, Κάρς, Ἀρνταχὰν καὶ Βατούμ. Τὸ πιὸ ἀμφιλεγόμενο τμῆμα τῆς συνθήκης ἀφοροῦσε τὴν ἵδρυση αὐτόνομης βουλγαρικῆς ἡγεμονίας, ἡ ὁποία θὰ περιλάμβανε περιοχὲς ἀπὸ τὸ Δούναβη ὡς τὸ Αἰγαῖο καὶ ἀπὸ τὴ Μαύρη θάλασσα ὡς τὸ Δρίνο ποταμὸ καὶ τὶς λίμνες Πρέσπες καὶ Ἀχρίδα. Ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς βουλγαρικῆς ἡγεμονίας θὰ παρέμεναν μόνο ἡ περιοχὴ τῆς Θράκης — νότια τῆς Ροδόπης καὶ ἀνατολικὰ τοῦ Πόρτο - Λάγο —, ἡ Χαλκιδική, ἡ πόλη τῆς Θεσσαλονίκης — μὲ μιὰ στενὴ περίμετρο — καὶ τὰ μακεδονικὰ ἐδάφη νότια τοῦ Ἀλιάκμονα. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι πόλεις τῆς Μακεδονίας μὲ συντριπτικὴ πλειοψηφία ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως οἱ Σέρρες, ἡ Καβάλα, ἡ Στρώμνιτσα, ἡ Ἔδεσσα, τὸ Μοναστήρι, ἡ Φλώρινα, ἡ Καστοριὰ κ.ἄ., περιέρχονταν στὴ βουλγαρικὴ ἡγεμονία. Ὡς μικρὴ παραχώρηση πρὸς τὶς ἄλλες ἐθνότητες, ἡ συνθήκη προέβλεπε ὅτι, κατὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους, τὰ συμφέροντα τῶν ἐθνοτήτων αὐτῶν, σὲ περιοχὲς μικτῆς πληθυσμιακῆς συνθέσεως, θὰ λαμβάνονταν σοβαρὰ ὑπόψη. Μὲ ἄλλες διατάξεις (ἄρθρο 15) ρυθμίζονταν θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας. Γιὰ τὴν Κρήτη οἱ Τοῦρκοι ἀναλάμβαναν τὴν ὑποχρέωση νὰ τηρήσουν αὐστηρὰ τὸν Ὀργανικὸ Νόμο καὶ νὰ λάβουν ὑπόψη κατὰ τὴν ἀναθεώρησή του τὶς ἐπιθυμίες τῶν Κρητῶν. Γιὰ τὴν Ἤπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία — ὅπως καὶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες ποὺ παρέμεναν στὴν κυριαρχία τοῦ σουλτάνου — οἱ Τοῦρκοι ὑποχρεώνονταν νὰ ἀποδεχθοῦν τὴ σύσταση μικτῶν ἐπιτροπῶν, ποὺ θὰ εἰσηγοῦνταν τὴν ἐφαρμογὴ ἑνὸς συστήματος τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως στὸ ὁποῖο θὰ συμμετεῖχαν καὶ οἱ χριστιανοί. Τέλος, μὲ εἰδικὴ διάταξη (ἄρθρο 22), τὰ δικαιώματα τῶν Ρώσων μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους διασφαλίζονταν, κατὰ τέτοιο ὅμως μονομερὴ τρόπο, ὥστε μὲ κατάλληλους χειρισμοὺς ὁ Ἄθως θὰ κινδύνευε νὰ περιέλθει σὲ λίγα χρόνια ὑπὸ τὸν ἀπόλυτο ρωσικὸ ἔλεγχο.

Ὁ Ἰγνάτιεφ πίστευε ἴσως ὅτι, μὲ τὶς διατάξεις ποὺ ἀφοροῦσαν στὴ βελτίωση τοῦ διοικητικοῦ καθεστῶτος τῶν ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Τουρκίας θὰ ἐξευμένιζε τοὺς Ἕλληνες· σύντομα ὅμως ἀντιλήφθηκε τὴν πλάνη του. Ὅταν, πρὸς τὸ τέλος τοῦ Μαρτίου, οἱ ὅροι τῆς συμφωνίας ἔγιναν γνωστοί, συγκλονίσθηκε ὁλόκληρος ὁ Ἑλληνισμός. Ὁρισμένοι παραλλήλιζαν τὴ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου μὲ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἰδιαίτερα βαριὰ ἀτμόσφαιρα δημιουργήθηκε στὶς περιοχὲς τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, οἱ ὁποῖες προορίζονταν νὰ περιληφθοῦν στὴ βουλγαρικὴ ἡγεμονία. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ ἡγεσία τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, ποὺ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς κρίσεως εἶχε ἐναποθέσει τὶς ἐλπίδες της στὴ δυνατότητα τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ νὰ ἀναχαιτίσει τὴν προέλαση τῶν Ρώσων, συνειδητοποιοῦσε ξαφνικὰ τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς. Ὄχι μόνο τὰ μεγαλεπήβολα μακροπρόθεσμα σχέδια γιὰ τὴ δημιουργία ἑλληνοτουρκικῆς αὐτοκρατορίας κατέρρεαν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ὕπαρξη τοῦ γένους βρισκόταν σὲ ἄμεσο κίνδυνο. Στὴν Ἀθήνα ἡ κοινολόγηση τῶν ὅρων τῆς συνθήκης φάνηκε νὰ δικαιώνει τὴν ἀπόφαση τῆς κυβερνήσεως Κουμουνδούρου νὰ ἐνισχύσει τὶς ἐπαναστάσεις τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, ὡς ἔσχατο πλέον μέσο ἄμυνας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Κοινὴ ἦταν ἡ ἐκτίμηση ξένων καὶ Ἑλλήνων ὅτι ἡ δημιουργία μεγάλου βουλγαρικοῦ κράτους δὲν ἀπαλλοτρίωνε μόνο περιοχὲς μὲ συμπαγεῖς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, ἀλλὰ ταυτόχρονα ὄρθωνε ἕνα ἀπροσπέλαστο ἐδαφικὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἐπέκταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη. Καὶ ὄχι μόνο αὐτό. Οἱ μουσουλμανικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης θὰ ἀναγκάζονταν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἑστίες τους καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὶς γειτονικὲς ἐπαρχίες τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου, ἢ ἀκόμα καὶ στὴν Κρήτη. Μὲ τὴ δημογραφικὴ ἀλλοίωση τοῦ πληθυσμοῦ, οὔτε αὐτὲς οἱ ἐπαρχίες θὰ εἶχαν πλέον ἐλπίδα ἐνσωματώσεως σὲ ἕνα ἐνιαῖο ἑλληνικὸ κράτος. Σὲ σύγκριση μὲ τὰ μεγάλα καὶ ἀνεξάρτητα χριστιανικὰ κράτη, ποὺ τώρα δημιουργοῦνταν στὴ Βαλκανική, τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο θὰ ἔμενε καταδικασμένο στὰ ἀσφυκτικὰ ὅρια τοῦ 1830, χωρὶς ἐλπίδα ἐπιβιώσεως.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, καὶ οἱ Σέρβοι, παρὰ τὴν προσάρτηση ἐδαφῶν καὶ τὴν ἀνεξαρτησία ποὺ κέρδιζαν, δυσφοροῦσαν ἔντονα γιὰ τὴν ἵδρυση ἑνὸς τεράστιου βουλγαρικοῦ κράτους, ποὺ τοὺς ὑπέκλεπτε τὰ πρωτεῖα καὶ τοὺς ἀφαιροῦσε τὴ δυνατότητα νὰ παίξουν τὸ ρόλο τοῦ Πεδεμοντίου τῶν Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ Ρουμάνοι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν πολεμήσει ἡρωικὰ καὶ εἶχαν προσφέρει οὐσιαστικὴ βοήθεια στὸ ρωσικὸ στρατό, ἔβλεπαν, ἀνήμποροι, νὰ χάνουν τμῆμα τοῦ ἐθνικοῦ τους ἐδάφους — τὴ Βεσσαραβία — καὶ νὰ λαμβάνουν ὡς ἀντάλλαγμα τὴ Δοβρουτσά. Καὶ αὐτοί, ὅπως καὶ οἱ Σέρβοι, μὲ δέος ἀτένιζαν τὴν ἵδρυση, μὲ ρωσικὴ πρωτοβουλία, ἑνὸς μεγάλου σλαβικοῦ κράτους στὰ νότια σύνορά τους ποὺ θὰ πολλαπλασίαζε τὴ ρωσικὴ πίεση.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀντιδράσεις τῶν μικρῶν βαλκανικῶν λαῶν θὰ παρέμεναν χωρὶς περιεχόμενο ἂν ἀνάλογες καὶ βιαιότερες ἴσως δὲν ἐκδηλώνονταν οἱ ἀντιδράσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, ἡ Αὐστρία διεμήνυε στὴ Ρωσία ὅτι εἶχε παραβιάσει, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, τὶς αὐστρορωσικὲς συμφωνίες τοῦ Ράιχσταντ, πράγμα ποὺ δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ ἀνεχθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ Ἀγγλία ἔβλεπε νὰ ἀνατρέπεται ἄρδην ἡ ἰσορροπία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὴ Βαλκανικὴ καὶ νὰ ἀπειλοῦνται τὰ συμφέροντά της στὶς Ἰνδίες καὶ στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ὅσο ὁ ρωσικὸς στρατὸς παρέμενε στὰ πρόθυρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ σουλτάνος θὰ ἦταν ἕρμαιο στὰ χέρια τοῦ τσάρου καὶ καμιὰ πίεση — ἐκτὸς ἀπὸ πόλεμο — δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξαναγκάσει τὴ Ρωσία νὰ ἐγκαταλείψει τὰ κεκτημένα. Τὸ ἐνδεχόμενο λοιπὸν ἑνὸς νέου εὐρωπαϊκοῦ πολέμου φαινόταν ὡς λογικὸ ἐπακόλουθο τῆς μονομεροῦς ρυθμίσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος ἀπὸ τὴ Ρωσία. Μπροστὰ στὸν κίνδυνο αὐτό, ἡ Γερμανία πῆρε τὴν πρωτοβουλία νὰ ἐνθαρρύνει τὴ σύγκληση εὐρωπαϊκοῦ συνεδρίου, ποὺ θὰ ἐπανεξέταζε ὁλόκληρο τὸ πλέγμα τῶν ὅρων τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.

Οἱ Ἄγγλοι, προτοῦ ἀποδεχθοῦν τὴ γερμανικὴ πρόταση, προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν τὶς κατάλληλες προϋποθέσεις ὥστε οἱ Ρῶσοι νὰ ἐξαναγκασθοῦν νὰ προβοῦν σὲ οὐσιαστικὲς παραχωρήσεις. Καθὼς οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐμφάνιζαν ὡς ἀπελπιστικὰ χαμηλὸ τὸ ἠθικὸ τῶν Τούρκων, τὸ βρετανικὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν καὶ τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο ἄρχισαν νὰ ἐξετάζουν ἐναλλακτικὲς λύσεις. Ἡ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας, γνωστὴ ἐπὶ δεκαετίες ὡς φιλοτουρκική, δὲν ἦταν στὴν πραγματικότητα παρὰ ἡ ἐφαρμογὴ στὴν πράξη τοῦ δόγματος ἀνασχέσεως τῆς ρωσικῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς μὲ τὴν παρεμβολὴ ἑνὸς ἀρκετὰ ἰσχυροῦ κράτους, ἱκανοῦ νὰ ἀναλάβει τὸ ρόλο τοῦ φύλακα τῶν βρετανικῶν συμφερόντων στὴν Ἀνατολή. Τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ κράτος αὐτὸ θὰ ἔπαυε νὰ ἔχει τὴ δύναμη, ἢ τὴ θέληση, νὰ φέρει σὲ πέρας τὸ ἔργο ποὺ ἀνέμενε ἀπὸ αὐτὸ ἡ ἀγγλικὴ πολιτική, δὲν εἶχε λόγο ὑποστηρίξεως. Αὐτόματα ὅμως δημιουργοῦνταν ἡ ἀνάγκη ἐξευρέσεως ἑνὸς ὑποκατάστατου. Ἀκόμα καὶ πρὶν ἐκδηλωθεῖ ἡ ἀνατολικὴ κρίση τοῦ 1875-1878, ἡ ὕπαρξη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ γενικότερα ὁ Ἑλληνισμὸς ἀποτελοῦσαν γιὰ τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ μιὰ ἐφεδρικὴ ἐναλλακτικὴ λύση σὲ περίπτωση καταρρεύσεως τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅσο διατηροῦνταν ἰσχυρὴ — ἢ πειθήνια — ἡ Τουρκία, τὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑπόδουλων ἐπαρχιῶν θυσιάζονταν γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ ἡ ἐξασθένιση τῆς αὐτοκρατορίας. Στοὺς πρώτους ὅμως μῆνες τοῦ 1878 τὰ πράγματα φάνηκαν νὰ ἀλλάζουν.

Στὶς 28 Ἰανουαρίου/9 Φεβρουαρίου ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν λόρδος Derby ἀνακοίνωνε ἐμπιστευτικὰ στὸν Ἕλληνα ἐπιτετραμμένο Ἰωάννη Γεννάδιο ὅτι ὁ διαμελισμὸς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἦταν ἀναπόφευκτος καὶ ἴσως ἐπιθυμητός, ὅτι τὸ συμφέρον τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος νὰ

παρεμποδίσουν τὴν ἐπέκταση τῆς Βουλγαρίας πρὸς τὸ Αἰγαῖο ἦταν κοινό, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο πολέμου καὶ ὅτι σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, Ἀγγλία, Αὐστρία καὶ Ἑλλὰς ἔπρεπε νὰ βρεθοῦν στὴν ἴδια παράταξη. Ἤδη στοὺς κύκλους τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀγγλίας ἡ ἰδέα νὰ παρεμβληθεῖ ὁ Ἑλληνισμὸς στὴ σλαβικὴ ἐπέκταση πρὸς νότο εἶχε κερδίσει πολλοὺς ὀπαδούς. Εἶναι ἐνδιαφέρον ἐπίσης ὅτι στὰ ἴδια συμπεράσματα κατέληγαν καὶ οἱ στρατιωτικοὶ σύμβουλοι τῆς βρετανικῆς κυβερνήσεως. Μὲ μνημόνιό του στὶς 11/23 Μαΐου 1877 ὁ ἀντιστράτηγος Λίντορν Σίμμονς — ποὺ ὑπῆρξε ὁ στρατιωτικὸς ἐμπειρογνώμων τῆς βρετανικῆς ἀντιπροσωπείας στὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου — εἶχε ἐπισημάνει τὰ πλεονεκτήματα ποὺ παρουσίαζε ὁ «ἑλληνικὸς παράγων». Ὁ Ἑλληνισμός, τόνιζε, εἶναι ἡ μόνη δύναμη ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναχαιτίσει τοὺς Ρώσους καὶ νὰ καταστεῖ μελλοντικὰ ἕνα Πεδεμόντιο στὴ Βαλκανική. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἠπείρου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας «εἶναι βασικὰ ἑλληνικὸς καὶ ἔχει τὸ ὑψηλότερο πολιτιστικὸ ἐπίπεδο στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο». Ὀγδόντα χιλιάδες Ἕλληνες ναυτικοί, ἂν ἐνισχυθοῦν ἀπὸ μιὰ ἄλλη Δύναμη, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν ἕναν ἀκατάβλητο φραγμὸ στὴν κάθοδο τῶν Ρώσων.

Ἀνάλογες ἰδέες διατυπώνονταν ἀπὸ ὑπεύθυνους ὑπουργοὺς τῆς Γαλλίας, Αὐστρίας, Γερμανίας καὶ Ἰταλίας. Τόσο ὁ Waddington ἐκ μέρους τῆς Γαλλίας, ὅσο καὶ ὁ Ἀνδράσσυ, ἐκ μέρους τῆς Αὐστρίας, ἔκαναν γνωστὸ στοὺς Ἄγγλους ὅτι εὐνοοῦσαν τὴν ἐκχώρηση στὴν Ἑλλάδα τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καὶ μέρους τῆς Μακεδονίας.

Ὅταν στὶς 20 Μαρτίου/1 Ἀπριλίου ὁ νέος Ἄγγλος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν λόρδος Salisbury διακήρυξε, κατὰ τρόπο τελεσιγραφικό, τὴν ἀντίθεση τῆς κυβερνήσεώς του στὴ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ἐπισήμανε κατὰ κύριο λόγο τὶς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις ποὺ θὰ εἶχε στὸν Ἑλληνισμὸ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς συνθήκης. Ἡ ἐπίκληση βέβαια αὐτὴ ἐξυπηρετοῦσε βασικὰ βρετανικὰ συμφέροντα. Ταυτόχρονα ὅμως ἔδινε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκδηλωθεῖ ὁ παλαιὸς φιλελληνισμὸς ἑνὸς τμήματος τῆς ἀγγλικῆς κοινῆς γνώμης, ποὺ ἀπὸ χρόνια βρισκόταν σὲ λανθάνουσα κατάσταση. Αὐθόρμητα ἡ Ἑλλὰς καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς ἐμφανίσθηκαν καὶ πάλι στὶς πρῶτες σελίδες τῶν ἀγγλικῶν ἐφημερίδων μὲ τρόπο θετικό, ὅπως τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄρθρα τοῦ τύπου, θερμὰ σχόλια ἀκούγονταν σὲ δημόσιες ἐκδηλώσεις ποὺ ὀργανώνονταν στὸ Λονδίνο καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Σκωτίας. Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸς ὑπῆρξε ὁ λόγος ποὺ ἐκφώνησε ὁ Κάρολος Dilke, μετέπειτα ὑφυπουργὸς Ἐξωτερικῶν στὴν κυβέρνηση Γλάδστον: «Τί εἶδους Ἑλλὰς εἶναι ἡ Ἑλλὰς ποὺ δὲν περιλαμβάνει τὴ Λῆμνο, τὴ Λέσβο ἢ Μυτιλήνη, τὴ Χίο, τὸν Ὄλυμπο, τὴν Ὄσσα, τὸ Ἅγιο Ὄρος; Ὄχι μόνο τὸ μεγαλύτερο μέρος, ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ ἑλληνικὸ μέρος τῆς Ἑλλάδος παραλείφθηκε ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο. Ἡ Κρήτη καὶ τὰ νησιά, ἡ ἀκτὴ τῆς Θράκης καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἀποικία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι ἡ Ἑλληνικὴ Ἑλλὰς [The Greek Greece]... Πιστεύω στὴν Ἑλλάδα — πιστεύω στὴν τελικὴ ἀντικατάσταση τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ καὶ προοδευτικὴ Ἑλλάδα... ἕνα προπύργιο τῆς δυτικῆς Εὐρώπης στὴν Ἀνατολή... Ἡ βαθμιαία ὑποκατάσταση τῆς Τουρκίας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι εὐπρόσδεκτη στοὺς Ἄγγλους. Μιὰ δύναμη τοῦ μέλλοντος ἀντὶ τοῦ παρελθόντος. Μιὰ δύναμη ἐμπορίου, παρὰ μιὰ δύναμη πολέμου. Εὐρωπαϊκὴ παρὰ ἀσιατική, ἔντονα ἀνεξάρτητη, δημοκρατική, ναυτική».

Ὁ Salisbury, ἐνῶ πρὸς τοὺς Ρώσους «ἔπαιζε» τὸ ἑλληνικὸ χαρτί, προσπαθοῦσε μὲ ἀθόρυβες διπλωματικὲς παρασάσεις στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ ἀποτρέψει μιὰ ἑλληνοτουρκικὴ σύγκρουση ἐξαιτίας τῶν ἐπαναστάσεων καί, ἂν ἦταν δυνατόν, νὰ πετύχει συνεννόηση τῶν δύο γειτόνων. Τελικὴ ἐπιδίωξή του ἦταν νὰ συμπήξει κοινὸ μέτωπο μὲ Τούρκους καὶ Ἕλληνες ἐναντίον τῶν Ρώσων καὶ τῶν Βουλγάρων. Στὸν τομέα αὐτὸ σημείωσε τὴν πρώτη του ἐπιτυχία ὅταν οἱ δύο κυβερνήσεις δέχθηκαν, στὰ τέλη Ἀπριλίου,

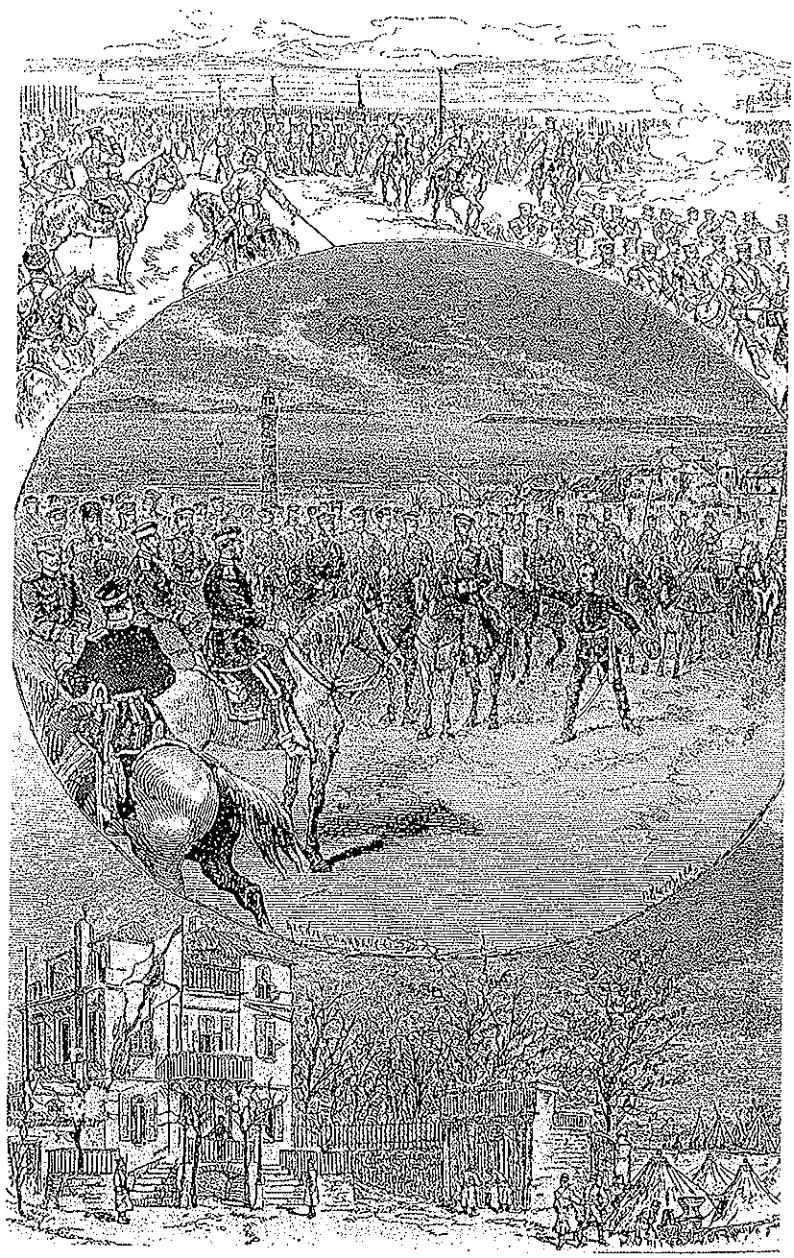

Μὲ τὴν προκαταρκτικὴ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στὶς 19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1878 τὰ σχέδια τῶν πανσλαβιστικῶν κύκλων τῆς Πετρουπόλεως φαινόταν ὅτι πλησίαζαν πρὸς τὴν πλήρη πραγματοποίησή τους. Ἐπάνω: ὁ Ἰγνάτιεφ ἐπιδεικνύει στὸ μεγάλο δούκα Νικόλαο τὸ κείμενο τῆς συνθήκης (Ἀθήνα, Γενάδειος Βιβλιοθήκη).

τὴ μεσολάβησή του γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐπαναστάσεως στὴ Θεσσαλία.

Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, οἱ Ἄγγλοι πρόξενοι Μπλοὺντ ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη καὶ Μέρλιν ἀπὸ τὸν Πειραιὰ συναντήθηκαν στὸ Σμόκοβο τῆς Θεσσαλίας μὲ τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς θεσσαλικῆς καὶ τῆς μακεδονικῆς ἐπαναστάσεως καὶ μετὰ ἀπὸ σύντομες διαπραγματεύσεις πέτυχαν συμφωνία, ἡ ὁποία ἀνάμεσα σὲ ἄλλα προέβλεπε: τὴν πλήρη καὶ χωρὶς ὅρους ἀμνηστία γιὰ ὅλους τοὺς ἐπαναστάτες, τὴν ἐπιστροφὴ τῶν ντόπιων στὰ σπίτια τους, τὴν ἀποχώρηση τῶν ἀτάκτων μουσουλμάνων ἐνόπλων ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, τὴν ἀπελευθέρωση τῶν κρατουμένων καὶ τὴν ἀπαλλαγὴ γιὰ ἕνα χρόνο ἀπὸ κάθε

Ὁ Salisbury, ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν στὴν κυβέρνηση Ντισραέλι, ἔπαιξε μεσολαβητικὸ ρόλο μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας γιὰ τὴν προσέγγιση τῶν δύο χωρῶν καὶ τὴ σύμπηξη ἑλληνοτουρκικῆς συμμαχίας ἐναντίον τῶν ρωσικῶν ἀπαιτήσεων (Ἀθήνα, Γενν. Βιβλιοθήκη).

φορολογία τῶν κατεστραμμένων χωριῶν. Ἡ συμφωνία αὐτή, ποὺ ἔθετε τέρμα στὴν ἐπανάσταση τῆς Θεσσαλίας, εἶχε καὶ τὸ ὀδυνηρό της ἐπακόλουθο. Μαζὶ μὲ τοὺς ἐπαναστάτες, 20.000 πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἤπειρο καὶ τὴ Μακεδονία κατέφυγαν στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος, μὴν ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στὴν τήρηση τῆς συμφωνίας ἀπὸ τὶς τοπικὲς τουρκικὲς ἀρχές.

Σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴ συναίνεση τῶν Ἑλλήνων στὴν καταστολὴ τῶν ἐπαναστάσεων, ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση διαβεβαίωνε τὴν ἑλληνικὴ ὅτι, σὲ ἕναν τελικὸ διακανονισμό, θὰ ἀναλάμβανε νὰ πετύχει σαφεῖς διασφαλίσεις γιὰ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν καλὴ διοίκηση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ καί, ἐπιπλέον, νὰ δηλώσει στὸ συνέδριο ὅτι ἡ εἰρήνευση τῶν ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ὀφειλόταν σὲ βρετανικὴ παρέμβαση. Αὐτὲς οἱ δύο ὑποσχέσεις, καθὼς καὶ ἡ ὑποχρέωση ποὺ εἶχε ἀναλάβει ἡ Ἀγγλία, κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, νὰ ἀκουσθοῦν τὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα στὸ συνέδριο, ἀποτελοῦσαν τὰ μόνα θετικὰ κέρδη ποὺ εἶχε ἀποκομίσει ἡ Ἑλλὰς ὡς τότε.

Μπροστὰ ὅμως στὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου ποὺ ἀπειλοῦσε τὸν Ἑλληνισμό, οἱ ὑποσχέσεις αὐτὲς ἦταν ἀνεπαρκεῖς. Ἤδη ἡ κοινὴ γνώμη ἐμφάνιζε σημεῖα ἔντονης ἀνησυχίας. Τόσο ὁ Γεώργιος ὅσο καὶ ὁ Κουμουνδοῦρος διέβλεπαν ὅτι ἡ λαϊκὴ ἀπογοήτευση σύντομα μποροῦσε νὰ μετατραπεῖ σὲ ὀργὴ μὲ καταστρεπτικὲς συνέπειες ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ θρόνο. Τοὺς κινδύνους αὐτοὺς ἀντιλαμβανόταν καὶ ὁ Ἄγγλος ἐπιτετραμμένος στὴν Ἀθήνα Wyndham, ὁ ὁποῖος συνιστοῦσε τὴν ἐκχώρηση στὴν Ἑλλάδα ὁρισμένων ἐδαφῶν. Ὁ Salisbury, ὁ ὁποῖος συνέχιζε ἀκόμα νὰ καλλιεργεῖ τὴν ἰδέα ἑλληνοτουρκικῆς συνεργασίας, υἱοθέτησε τὴν εἰσήγηση τοῦ Wyndham καὶ ἔδωσε ἐντολὴ στὸ Layard νὰ βολιδοσκοπήσει τὶς διαθέσεις τῶν Τούρκων γιὰ τὴ δυνατότητα ὁρισμένων «μεθοριακῶν διαρρυθμίσεων». Κατὰ καλὴ σύμπτωση, στὶς ἀρχὲς Μαΐου νέος μέγας βεζίρης ἀνέλαβε ὁ Σαδὴκ πασάς, γνωστὸς γιὰ τοὺς στενοὺς δεσμούς του μὲ τοὺς ὁμογενειακοὺς τραπεζιτικοὺς κύκλους καὶ ἰδιαίτερα τὸ Γεώργιο Ζαρίφη καὶ τὸν Ἀνδρέα Συγγρό. Κυκλοφοροῦσε μάλιστα ἡ φήμη ὅτι ὁ Σαδὴκ ἦταν ἀναμεμιγμένος σὲ ὄχι πολὺ ὀρθόδοξες ἐνέργειες γιὰ τὴ σύναψη κρατικοῦ δανείου ἀπὸ Ἕλληνες τραπεζίτες. Ὅταν μετὰ τὶς πρῶτες κρούσεις τοῦ Layard ὁ Σαδὴκ δὲ φάνηκε νὰ ἀποκρούει τὴ δυνατότητα ὁρισμένων «μεθοριακῶν παραχωρήσεων» στὴν Ἑλλάδα, ὁ Wyndham ἀνέλαβε νὰ διερευνήσει τὶς ἑλληνικὲς ἀπαιτήσεις, συνεννοούμενος ἀπευθείας μὲ τὸ Γεώργιο. Τὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα, ὅπως τὰ ἀνέπτυξε ὁ ἴδιος ὁ Γεώργιος, καθόριζαν ὡς νέο βόρειο σύνορο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ Ἀλιάκμονα ἀπὸ τὸ Θερμαϊκὸ κόλπο ὡς τὴ λίμνη τῆς Καστοριᾶς καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ Ἀώου ὡς τὶς ἐκβολές του στὴν Ἀδριατική. Ὅπως ἦταν φυσικὸ ὁ Salisbury δὲν ἦταν δυνατό, ὑπὸ τὸ κάλυμμα «μεθοριακῶν διαρρυθμίσεων», νὰ ζητήσει ἀπὸ τοὺς Τούρκους νὰ ἐκχωρήσουν στὴν Ἑλλάδα ὁλόκληρη τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἤπειρο, τμήματα τῆς νότιας Μακεδονίας καὶ νότιας Ἀλβανίας. Γι' αὐτὸ ἀπέφυγε νὰ ὑπεισέλθει σὲ λεπτομερεῖς συζητήσεις μὲ τοὺς Ἕλληνες καὶ τηλεγράφησε στὶς 16/28 Μαΐου στὸ Layard νὰ βολιδοσκοπήσει τὶς διαθέσεις τῶν Τούρκων γιὰ τὴν παραχώρηση στὴν Ἑλλάδα νέας μεθοριακῆς γραμμῆς ποὺ θὰ ἄρχιζε ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς τοὺ ποταμοῦ Καλαμᾶ, θὰ ἀκολουθοῦσε τὸ νότιο ὅριο τοῦ σαντζακιοῦ Ἰωαννίνων — νότια τοῦ Ζάρκου — καὶ τὴν κοίτη τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ ὡς τὶς ἐκβολές του.

Οἱ πρωτοβουλίες τοῦ Salisbury στὴν ἑλληνοτουρκικὴ διένεξη ὀφείλονταν στὴν προσπάθειά του νὰ διατηρήσει καὶ τὶς δύο χῶρες κάτω ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἐπιρροή, τουλάχιστον ὅσο διαρκοῦσε ἡ κρίση μὲ τὴ Ρωσία. Σὲ μιὰ ἰδιωτική του ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Wyndham, στὶς 27 Ἀπριλίου/9 Μαΐου, εἶχε ἀναλύσει μὲ διεισδυτικότητα καὶ ψυχρὸ ρεαλισμὸ τὶς μακροπρόθεσμες ἐπιδιώξεις τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς στὸ θέμα αὐτό : «Ἡ ὅλη ὑπόθεση», ἔγραφε, «ἐμφανίζεται ἰδιαίτερα ἐνοχλητικὴ γιὰ μᾶς. Εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ τὰ ἔχεις καλά, τὴν ἴδια στιγμή, μὲ τὸν ἰδιοκτήτη καὶ τὸν κληρονόμο του. Ἔχουμε ἀνάγκη καὶ τῶν δύο γιὰ νὰ συγκρατήσουμε τὴ σλαβικὴ ἐπέκταση... Ἀπομένει ὅμως ἀρκετὴ ζωὴ στὴν Τουρκία, καὶ ἡ Ἑλλάς, στὴ σημερινή της κατάσταση, εἶναι ἀνίκανη νὰ τὴν ἀντικαταστήσει. Εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὸ σκοπό μας, ἡ ἀποσύνθεση τῆς Τουρκίας καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδος νὰ ἐξελίσσονται μὲ τὸν ἴδιο ρυθμό. Οἱ ἑλληνικοὶ πόθοι δὲν πρέπει νὰ ἐμποδισθοῦν, ἀλλιῶς οἱ Ἕλληνες θὰ στραφοῦν πρὸς ἄλλη κατεύθυνση γιὰ νὰ παρηγορηθοῦν. Ἐφόσον ἔχουν στομάχια ποὺ ζητοῦν περισσότερη τροφή, θὰ πρέπει ἔξυπνα νὰ τραφοῦν μὲ ὀνειροπολήματα· εἶναι γιὰ τὸ καλό τους. Ἂν χυμήξουν τώρα στὸν καβγά, θὰ δώσουν ἁπλῶς τροφὴ στοὺς ἄλλους, καὶ οἱ πολυτιμότερες ἐλπίδες τους θὰ διαλυθοῦν.. Ἂν οἱ Σλάβοι κρατήσουν τὸ βόρειο Αἰγαῖο γιὰ μιὰ γενιά, οἱ Ἕλληνες ποτὲ δὲ θὰ μπορέσουν νὰ βασιλεύσουν στὴν Κωνσταντινούπολη». Τὸ κείμενο αὐτό, ποὺ ἀποδείχθηκε προφητικό, ἀποκαλύπτει κατὰ κάποιο τρόπο τὴ σπονδυλικὴ στήλη τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς στὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα ἐπὶ ἕνα σχεδὸν αἰώνα.

Στὸ μεταξύ, οἱ διαπραγματεύσεις γιὰ ἐδαφικὲς παραχωρήσεις στὴν Ἑλλάδα διακόπηκαν πρὶν καλὰ ἀρχίσουν. Λίγες μέρες μετὰ τὸ τηλεγράφημα τῆς 16/28 Μαΐου τοῦ Salisbury πρὸς τὸ Layard ἀνακοινώθηκε ἡ σύγκληση τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου, γιὰ τὶς 1/13 Ἰουνίου. Αὐτόματα ἄλλαξε καὶ ἡ βρετανικὴ στάση ἀπέναντι στὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα. Δύο ὑπῆρξαν οἱ λόγοι ποὺ ἐπέβαλαν τὴ μεταστροφὴ αὐτή : ὁ ἕνας ἦταν ἡ ὑποχώρηση τῆς Ρωσίας, ποὺ δεχόταν τώρα οὐσιώδεις τροποποιήσεις στὸ κείμενο τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ὁ ἄλλος εἶχε σχέση μὲ τὴν ἀπόφαση τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως νὰ πιεσθεῖ ὁ σουλτάνος νὰ παραχωρήσει στὴν Ἀγγλία τὴν Κύπρο ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν ὑπογραφὴ ἀγγλοτουρκικῆς ἀμυντικῆς συμμαχίας.

Κατὰ τὶς ἀγγλορωσικὲς διαβουλεύσεις ποὺ εἶχαν διεξαχθεῖ

στὸ Λονδίνο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Μαΐου, ὁ Salisbury εἶχε θέσει ὡς ἀνυποχώρητο ὅρο γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ πολέμου τὸν περιορισμὸ τῶν ὁρίων τοῦ μεγάλου βουλγαρικοῦ κράτους. Ἡ Ρωσία, ἐξαντλημένη ἀπὸ τὸν πόλεμο, μὲ τὸ στρατό της ἐκτεθειμένο μακριὰ ἀπὸ τὰ κέντρα ἀνεφοδιασμοῦ του, ἔχοντας ὅλη τὴν Εὐρώπη ἐναντίον της, ἀποφάσισε νὰ ὑποκύψει καὶ νὰ δεχθεῖ τὴ ριζικὴ ἀναθεώρηση τῆς ρωσοτουρκικῆς συνθήκης. Τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἀγγλορωσικῆς συμφωνίας τῆς 18/30 Μαΐου προέβλεπαν : Ἡ βουλγαρικὴ ἡγεμονία θὰ περιοριζόταν στὰ βόρεια τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Αἵμου· μεταξὺ Αἵμου καὶ Ροδόπης θὰ ἱδρυόταν μιὰ αὐτοδιοικούμενη ὀθωμανικὴ ἐπαρχία μὲ χριστιανὸ διοικητή· οἱ θρακικὲς περιοχὲς στὰ νότια τῆς Ροδόπης καὶ ἡ Μακεδονία θὰ παρέμεναν ὑπὸ τουρκικὴ κυριαρχία, ἀλλὰ τὸ διοικητικὸ καθεστώς τους, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν κτήσεων τοῦ σουλτάνου, θὰ καθοριζόταν ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις.

Σχετικὰ μὲ τὴν Κύπρο, ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἔδωσε στὶς 12/24 Μαΐου ἐντολὴ στὸ Layard νὰ ἀρχίσει ἀμέσως διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ἐκχώρηση τοῦ νησιοῦ στὴν Ἀγγλία. Ἡ ἰδέα νὰ ἀποκτήσουν μιὰ ἰσχυρὴ βάση στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο εἶχε ἀπασχολήσει τοὺς Ἄγγλους πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου. Ἡ βάση αὐτὴ θὰ ἀποτελοῦσε ἀντίβαρο στὴν ἐπέκταση τῆς Ρωσίας στὶς ἀσιατικὲς περιοχὲς τῆς Τουρκίας καὶ θὰ διασφάλιζε τὶς θαλάσσιες συγκοινωνίες στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κύπρο, πολλὲς λύσεις εἶχαν συζητηθεῖ, ὅπως ἡ Μυτιλήνη, ἡ Λῆμνος, ἡ Ρόδος, ἡ Ἀλεξανδρέττα καὶ ἡ Κρήτη. Εἰδικὰ ὅμως γιὰ τὴν Κρήτη, ποὺ ἀπὸ κάθε ἄποψη παρουσίαζε μεγαλύτερο στρατηγικὸ ἐνδιαφέρον, ὁ ἀτίθασος χαρακτήρας τοῦ κρητικοῦ λαοῦ καὶ ἡ ἀγωνιστικότητά του γιὰ τὴν ἕνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα βάρυναν ἀποφασιστικὰ γιὰ νὰ ἀπορριφθεῖ ὡς λύση.

Ὁ Layard ἐκτέλεσε τὴ δύσκολη ἀποστολή του μὲ θαυμαστὴ δεξιοτεχνία. Σὲ μιὰ ἑβδομάδα, χρησιμοποιώντας ἀφόρητη πίεση στὸ σουλτάνο καὶ στοὺς ὑπουργούς του, μὲ τὴν ἀπειλὴ ἐγκαταλείψεως τῆς Τουρκίας στὸ συνέδριο, πέτυχε τὴν ὑπογραφὴ μυστικῆς συμφωνίας στὶς 23 Μαΐου/4 Ἰουνίου. Μὲ τὴ συμφωνία αὐτὴ ἡ «κατοχὴ» καὶ ἡ διοίκηση — ὄχι ὅμως καὶ ἡ κυριαρχία — τῆς Κύπρου παραχωροῦνταν στὴν Ἀγγλία, ἐφόσον ἡ Ρωσία κατεῖχε τὸ Κάρς, τὸ Ἀρνταχὰν ἢ τὸ Βατούμ. Ἀπὸ τὴν πλευρά της ἡ Ἀγγλία ἀναλάμβανε νὰ ὑποστηρίξει ἐνόπλως τὸ σουλτάνο σὲ περίπτωση ποὺ ἡ Ρωσία ἐπιχειροῦσε νὰ καταλάβει νέα ἀσιατικὰ ἐδάφη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ διάστημα τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὴν Κύπρο ὁ Layard ἀπέφυγε νὰ θίξει τὸ θέμα τῶν ἐδαφικῶν παραχωρήσεων στὴν Ἑλλάδα, ὅπως εἶχε διαταχθεῖ ἀπὸ τὸ Salisbury στὶς 16/28 Μαΐου. Μετὰ τὴ σύναψη τῆς συμφωνίας γιὰ τὴν Κύπρο ἐκτέλεσε τὴν ἐντολή, κατὰ τέτοιο ὅμως τρόπο ὥστε οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶχαν καμιὰ δυσκολία νὰ τὴν ἀπορρίψουν.

Τὸ εὐρωπαϊκὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου

Μόλις ἀναγγέλθηκε ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴ σύγκληση τοῦ συνεδρίου, ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση εἰδοποίησε τὴν ἑλληνικὴ ὅτι, ὅπως εἶχε ὑποσχεθεῖ, θὰ ἐνεργοῦσε γιὰ νὰ συμμετάσχει καὶ ἡ Ἑλλὰς στὶς ἐργασίες του. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ βρετανικὴ διπλωματία εἶχε κάνει ἀπὸ τὸ Μάρτιο σχετικὲς βολιδοσκοπήσεις στὶς διάφορες εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες. Ἡ Ρωσία ὅμως ἀντέταξε ἀπόλυτη ἄρνηση μὲ τὸ σοβαρὸ ἐπιχείρημα ὅτι, ἂν ἡ Ἑλλάς, ποὺ εἶχε παραμείνει ἀμέτοχη στὸν πόλεμο, γινόταν δεκτὴ στὸ συνέδριο, ἀνάλογη τουλάχιστον θέση ἔπρεπε νὰ δοθεῖ καὶ στοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ρουμανίας, τῆς Σερβίας καὶ τοῦ Μαυροβουνίου, ποὺ εἶχαν πολεμήσει κατὰ τῆς Τουρκίας. Πίσω ἀπὸ τὴν πρωτοβουλία τῆς Ἀγγλίας γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδος στὸ συνέδριο ὑποκρύπτονταν ἡ πρόθεσή της νὰ χρησιμοποιήσει τὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα γιὰ νὰ πετύχει τὸν περιορισμὸ τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς στὴ Βαλκανική. Τὶς προσπάθειες αὐτὲς τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας δὲν ἀγνόησε βέβαια ἡ Ρωσία. Οἱ ἄλλες Δυνάμεις, παρόλο ποὺ ἔβλεπαν εὐνοϊκὰ τὴν ἑλληνικὴ συμμετοχή, διατηροῦσαν ἐπιφυλάξεις μὴν τυχὸν τὸ ζήτημα αὐτὸ προκαλέσει νέες ἀναβολὲς στὴ σύγκληση τοῦ συνεδρίου. Παρὰ τὴν ἀδυναμία της νὰ πετύχει ἐκ τῶν προτέρων εὐνοϊκὴ ἀπόφαση, ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση εἰδοποίησε τὴν Ἀθήνα νὰ ἀποστείλει ἀντιπρόσωπο στὸ Βερολίνο.

Ἀπὸ τὴν πρώτη συνεδρίαση, ὁ Ἄγγλος ἀντιπρόσωπος λόρδος Salisbury ζήτησε, μὲ εὔγλωττο τρόπο, τὴ συμμετοχὴ τοῦ Ἕλληνα ἀντιπροσώπου, τουλάχιστον σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν Ἑλληνισμό. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἡ Ἀγγλία παραδεχόταν ἐνώπιον μιᾶς διεθνοῦς διπλωματικῆς συνόδου ὅτι τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο εἶχε δικαιώματα ἐκπροσωπήσεως τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Ὅταν ὁ Ρῶσος ἀντιπρόσωπος Shuralov πρόβαλε τὶς γνωστὲς ἀντιρρήσεις, ὁ Salisbury ζήτησε νὰ περιορισθεῖ ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ἕλληνα ἀντιπροσώπου στὶς συζητήσεις ποὺ θὰ ἀφοροῦσαν τὶς «ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας», δηλαδὴ — ὅπως ἀνέφερε — τὴν Κρήτη, τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἤπειρο, τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη. Τελικά, προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἀδιέξοδο ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ καὶ μάλιστα σὲ διαδικαστικὸ θέμα, ἔγινε δεκτὴ γαλλικὴ συμβιβαστικὴ λύση μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἑλλάδα θὰ καλοῦνταν νὰ μετάσχει σὲ συζητήσεις ποὺ θὰ ἀφοροῦσαν τὴν τύχη τῶν γειτονικῶν της ἐπαρχιῶν, στὶς ὁποῖες προστέθηκε καὶ ἡ Κρήτη.

Στὴν Ἀθήνα, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀγγλικὴ εἰδοποίηση, καταρτίσθηκε ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία, μὲ ἀρχηγὸ τὸν ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Θ. Δηλιγιάννη, καὶ τοὺς πρεσβευτὲς στὴν Πετρούπολη Πέτρο Βράιλα Ἀρμένη καὶ στὸ Βερολίνο Ἀλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή. Θέμα ἀναθέσεως τῆς ἀντιπροσωπείας στὸν Τρικούπη δὲν τέθηκε. Ὁρισμένοι Ἕλληνες ἱστορικοὶ ἀναφέρουν ὅτι ἡ ἐκπροσώπηση τῆς Ἑλλάδος στὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου ἐπρόκειτο νὰ ἀναληφθεῖ ἀπὸ τὸν Τρικούπη, ἀλλὰ ἡ πληροφορία εἶναι ἐσφαλμένη. Ἡ σύγχυση προκλήθηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1878 εἶχε ἀνατεθεῖ στὸν Τρικούπη εἰδικὴ ἀποστολὴ γιὰ νὰ μεταβεῖ τὸ Λονδίνο καὶ στὴν Πετρούπολη μὲ σκοπὸ νὰ ἐκθέσει τὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα ἐν ὄψει τῆς ἀναμενόμενης τότε συγκλήσεως εὐρωπαϊκοῦ συνεδρίου. Ἐνῶ ὅμως εἶχε ὑπογραφεῖ σχετικὸ βασιλικὸ διάταγμα, ἡ παρέμβαση στὸ Γεώργιο τοῦ Ρώσου πρεσβευτῆ στὴν Ἀθήνα Saburov ματαίωσε τὴν ἀποστολὴ ἐκείνη τὴν τελευταία στιγμή.

Στὸ Βερολίνο ὁ Δηλιγιάννης ἔφθασε μὲ μιὰ μέρα καθυστέρηση. Τὸν συνόδευαν τὰ ἀνώτατα στελέχη τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν Ἄγγελος Βλάχος καὶ Πανᾶς, ὁ ἐπιτετραμμένος στὸ Λονδίνο Ἰωάννης Γεννάδιος καὶ ὁ γραμματέας στὴν πρεσβεία Βιέννης Α. Σκουζές. Ὁ Βράιλας Ἀρμένης δὲν ἔφθασε ἐγκαίρως ἀπὸ τὴν Πετρούπολη. Ἀντίθετα ἀντιπρόσωποι τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς καὶ ὁ Ἠπειρώτης Κωνσταντῖνος Ἀραβαντινός, ἐνίσχυσαν μὲ τὶς εἰδικὲς γνώσεις τους τὴν ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία.

Οἱ ὁδηγίες ποὺ εἶχε ὁ Δηλιγιάννης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα περιλάμβαναν αἴτημα γιὰ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Κρήτης καὶ συνεργασία μὲ τὶς Δυνάμεις ἐκεῖνες ποὺ θὰ ἀντιτάσσονταν στὴν ἐκχώρηση τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης στοὺς Βουλγάρους· παραχώρηση σὲ «ἀπομεμακρυσμένες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες» καθεστῶτος αὐτονομίας ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν προξένων τῶν Δυνάμεων. (Ὁ Δηλιγιάννης εἶχε ὁδηγίες νὰ ζητήσει ἀνάλογο ρόλο καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνες προξένους.) Γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν ἡγεμονία τῆς Σάμου, ἡ ὁποία εἶχε ὑποβάλει αἴτημα ἑνώσεως μὲ τὴν Ἑλλάδα, ὁ Δηλιγιάννης εἶχε ἐντολὴ νὰ ἀποφύγει νὰ προβάλει τὰ αἰτήματά τους.

Ἡ θέση τοῦ Ἕλληνα ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν στὸ Βερολίνο ἦταν πραγματικὰ δύσκολη. Ἀγνοώντας τὸ περιεχόμενο τῶν διαβουλεύσεων στὴν αἴθουσα τῶν συνεδριάσεων, περιοριζόταν σὲ ἀνεπίσημες παρασκηνιακὲς βολιδοσκοπήσεις. Καὶ μόνο μετὰ τὴν πάροδο δύο ἑβδομάδων ἔλαβε πρόσκληση τοῦ προέδρου τοῦ συνεδρίου πρίγκιπα Βίσμαρκ νὰ ἐκθέσει τίς ἀπόψεις τῆς κυβερνήσεώς του. Ἔτσι, στὶς 17/29 Ἰουνίου, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸ Ραγκαβή, ὁ Δηλιγιάννης ἐμφανίσθηκε

ἐνώπιον τῆς ὁλομέλειας τοῦ συνεδρίου. Λιτά, χωρὶς περιττοὺς βερμπαλισμούς, ὅπως τὸν εἶχαν συμβουλεύσει οἱ Γάλλοι ἀντιπρόσωποι, ἀνέπτυξε τὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα, ποὺ περιλάμβαναν τὴν προσάρτηση τῆς Κρήτης καὶ τῶν γειτονικῶν πρὸς τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἐπαρχιῶν. Σκόπιμα ἄφηνε ἀκαθόριστα τὰ βόρεια ὅρια τῶν ἐπαρχιῶν ποὺ διεκδικοῦσε. Ἡ κύρια ἐπιχειρηματολογία του ἦταν ὅτι τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἀσφυκτιοῦσε μέσα σὲ ἀφύσικα στενὰ ὅρια, ὅτι πάρα πολλοὶ Ἕλληνες διαβιοῦσαν ἐκτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ ὅτι ἡ φυσική τους ἐπιθυμία νὰ ἑνωθοῦν μὲ αὐτὸ προκαλοῦσε συνεχὴ ἀναταραχὴ στὶς ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις ποὺ μόνιμα ἀπειλοῦσε τὴ γενικότερη εἰρήνη στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη. Μετὰ τὸ Δηλιγιάννη μίλησε σύντομα καὶ ὁ Ραγκαβὴς ἐκθειάζοντας τὶς προόδους καὶ τὴ σημασία τοῦ ἐλεύθερου καὶ τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἀνατολή. Μετὰ τὴν προφορικὴ ἀνάπτυξη, οἱ Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι παρακλήθηκαν νὰ ἀποχωρήσουν χωρὶς νὰ γενικευθεῖ ἡ συζήτηση. Ἡ παρουσία τους στὴν αἴθουσα τῶν συνεδριάσεων δὲ διήρκεσε περισσότερο ἀπὸ μισὴ ὥρα, ἀλλὰ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἐκπληρωθεῖ τυπικὰ ἡ ὑπόσχεση ποὺ εἶχε δώσει ἡ Ἀγγλία στὴν Ἑλλάδα νὰ ἀκουσθεῖ ἡ φωνή της στὸ συνέδριο. Ἡ κύρια ὅμως διπλωματικὴ μάχη ἐκτυλισσόταν στὰ παρασκήνια.

Στὶς ἀρχικές του βολιδοσκοπήσεις γιὰ τὴν τροποποίηση τῶν ἑλληνικῶν συνόρων, ὁ Salisbury εἶχε συναντήσει κατανόηση ἐκ μέρους τῶν ἄλλων ἀντιπροσώπων. Οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ρῶσοι ἦταν ἕτοιμοι νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἐκχώρηση ὁλόκληρης τῆς Θεσσαλίας καθὼς καὶ τῆς Κρήτης. Ἄφηναν ὅμως ὅλοι τὸ θέμα νὰ τὸ ρυθμίσουν οἱ Ἄγγλοι σὲ ἀπευθείας συνεννοήσεις μὲ τοὺς Τούρκους. Τὴ στιγμὴ ὅμως ἐκείνη τὸν πρωθυπουργὸ λόρδο Beaconsfield (Ντισραέλι) καὶ τὸν ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν λόρδο Salisbury ἀπασχολοῦσαν περισσότερο φλέγοντα ζητήματα. Προκειμένου νὰ ἐξαναγκάσουν τοὺς Ρώσους νὰ περιορίσουν τὴν ἔκταση τῆς βουλγαρικῆς ἡγεμονίας εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ὑποστήριξη τῆς Αὐστρίας. Ἡ Αὐστρία εὐχαρίστως συντασσόταν στὸ θέμα αὐτὸ μὲ τὴν Ἀγγλία ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι ἡ τελευταία θὰ πίεζε τὴν Τουρκία νὰ τῆς ἐκχωρήσει τὴ Βοσνία καὶ Ἐρζεγοβίνη. Ἐνῶ ὅμως οἱ Ἄγγλοι διπλωμάτες ἀσκοῦσαν τὴν ἐπιρροή τους στὸ Βερολίνο καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπὲρ τοῦ αὐστριακοῦ αἰτήματος, ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ πιέζουν γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ σουλτανικοῦ φιρμανίου ποὺ θὰ ἐπικύρωνε τὴ μυστικὴ ἀγγλοτουρκικὴ συμφωνία γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῆς Κύπρου. Ὁ Ἀβδοὺλ Χαμὶτ ὅμως ἔδειχνε τάσεις ὑπαναχωρήσεως, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ σχέσεις Ἀγγλίας καὶ Τουρκίας νὰ ἐμφανίζουν ἔνταση. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀσκηθεῖ εἰλικρινὴς πίεση πρὸς τὴν Πύλη γιὰ νὰ προβεῖ σὲ ἐδαφικὲς παραχωρήσεις πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἔγινε μάλιστα ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: Οἱ ἑλληνικὲς διεκδικήσεις χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ διπλωματία ὡς μοχλὸς γιὰ νὰ ἐξαναγκασθεῖ ὁ σουλτάνος νὰ ὑποχωρήσει στὸ θέμα τῆς Κύπρου.

Στὶς 22 Ἰουνίου/4 Ἰουλίου ὁ Salisbury τηλεγράφησε στὸ Layard ὅτι τὸ φιρμάνι ἔπρεπε νὰ ἐκδοθεῖ· διαφορετικὰ ἡ Ἀγγλία θὰ ἀναθεωροῦσε τὴ στάση της ἀπέναντι στὴν Τουρκία. Καὶ προσέθετε ἀπειλητικά : «Ὁ Βίσμαρκ πρότεινε νὰ παραχωρηθεῖ ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἤπειρος καὶ ἡ Κρήτη στὴν Ἑλλάδα. Ἡ Ἀγγλία ἀρνήθηκε νὰ συναινέσει καὶ ἡ πρόταση ἀποσύρθηκε. Ἂν ὅμως τὸ φιρμάνι δὲν ἐκδοθεῖ ἀμέσως, ἡ Ἀγγλία θὰ πάψει νὰ ἐγείρει ἀντιρρήσεις». Ἡ ἀπειλὴ ἔφερε τὰ ἀποτελέσματά της. Ὁ Ἀβδοὺλ Χαμὶτ ὑπέγραψε τὸ φιρμάνι καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη ἡ στάση τῆς βρετανικῆς ἀντιπροσωπείας ἀπέναντι στὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Κρήτης μετατράπηκε σὲ ἀρνητική, σχεδὸν ἐχθρική. Ἡ σημασία τῆς Ἑλλάδος εἶχε ἐξασθενήσει ἀκόμα περισσότερο στὴ ζυγαριὰ τῶν ὑπολογισμῶν τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, γιατὶ στὸ μεταξὺ ἡ ρωσικὴ ἀντιπροσωπεία εἶχε ὑποχωρήσει στὸ βουλγαρικὸ ζήτημα.

Ἄδικα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὁ Ἄγγλος ἐπιτετραμμένος Wyndham, μὲ ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ ἰδιωτικὲς ἐπιστολές, προσπαθοῦσε νὰ πετύχει κάποιες παραχωρήσεις γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Σὲ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸ Salisbury δὲν δίσταζε νὰ ζητήσει τὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἤπειρο. «Εἰλικρινὰ ἐλπίζω», ἔγραφε, «γιὰ χάρη τοῦ Βασιλέως καὶ τῆς Βασιλικῆς Οἰκογενείας νὰ βρεθεῖ κάποιος τρόπος νὰ ἀποτραπεῖ ἡ θύελλα... Θὰ ἦταν ἀξιοθρήνητο ἂν κάποια μεγάλη συμφορὰ συνέβαινε στὸ μικρὸ αὐτὸ βασίλειο, γιατὶ μὲ ὅλα τους τὰ ἐλαττώματα, πιστεύω ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦν στοιχεῖο πολιτισμοῦ στὴν Ἀνατολή, καὶ ἂν εἶχαν περισσότερο πρακτικὸ μυαλό, λιγότερη ἐξυπνάδα, καὶ μιὰ ἰδέα λιγότερη ματαιοδοξία, θὰ μποροῦσαν νὰ προωθήσουν τὰ συμφέροντά τους καλύτερα ἀπὸ ὅ,τι πράττουν τώρα».

Στὴν κρίσιμη ἐκείνη στιγμὴ τὶς τύχες τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως ἀνέλαβε στὰ χέρια του ὁ ἑλληνιστὴς Γάλλος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Waddington. Ὁ Waddington εἶχε φθάσει στὸ Βερολίνο μὲ ὁδηγίες νὰ ἐπιδιώξει τὴν προσάρτηση στὸ ἑλληνικὸ κράτος ὁρισμένων γειτονικῶν ἐπαρχιῶν. Στὴν ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου συνέβαλε καὶ ὁ Γαμβέττας, πρὸς τὸν ὁποῖο πολλοὶ Ἕλληνες φίλοι του εἶχαν κάνει σχετικὰ διαβήματα. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ συναισθηματικὸ παράγοντα, ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ θεωροῦσε ἀναγκαῖο νὰ διευρυνθοῦν τὰ ὅρια καὶ νὰ ἰσχυροποιηθεῖ τὸ ἑλληνικὸ κράτος, γιὰ νὰ ἐξισορροπηθοῦν τὰ ἐδαφικὰ κέρδη ποὺ εἶχαν πετύχει οἱ σλαβικοὶ λαοὶ τῆς Βαλκανικῆς. Ἀνέλαβε λοιπὸν ὁ Waddington νὰ βρεῖ συμβιβαστικὴ λύση, ποὺ θὰ γινόταν ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλες τὶς Δυνάμεις. Στὶς βολιδοσκοπήσεις του συνάντησε ἀπόλυτη κατανόηση ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀντιπροσώπους. Μόνο οἱ Ἄγγλοι παρέμεναν ἀνένδοτοι στὸ θέμα ἀποσπάσεως καὶ ἄλλων ἐδαφῶν ἀπὸ τὴν Τουρκία. Χωρὶς τὴ συγκατάθεση ὅμως τῆς Ἀγγλίας οὔτε ὁ Βίσμαρκ οὔτε ὁ Ἀνδράσου ἦταν διατεθειμένοι νὰ ἐπιμείνουν. Πρὸς στιγμὴ ἀπειλήθηκε πλήρης ἐγκατάλειψη τῆς Ἑλλάδος, μὲ μόνη παραχώρηση διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις στὴ Θεσσαλία, Ἤπειρο καὶ Κρήτη. Μπροστὰ στὸν κίνδυνο αὐτό, ὁWaddington θυσίασε τὴν Κρήτη. Γιὰ νὰ δώσει τὴν ἀπαιτούμενη διέξοδο στοὺς Ἄγγλους,πρότεινε ἀσαφὴ διαρρύθμιση τῶν συνόρων στὴ Θεσσαλία καὶ Ἤπειρο, ποὺ θὰ καθορίζονταν ἀπευθείας μὲ συνεννοήσεις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Μόνο σὲ περίπτωση ἀποτυχίας τῶν διμερῶν διαπραγματεύσεων θὰ ἐπενέβαιναν συμβιβαστικὰ οἱ Δυνάμεις. Μὲ ἀρκετὴ δυσθυμία, ὁ λόρδος Beaconsfield δέχθηκε τὴ λύση αὐτή, ποὺ ἐμφανιζόταν λιγότερο ἐπώδυνη γιὰ τοὺς Τούρκους καὶ ἀπάλλασσε τὸν ἴδιο ἀπὸ τὶς πιέσεις ποὺ δεχόταν ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές : τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ἄλλων Δυνάμεων, τὴν ἀντιπολίτευση στὴν Ἀγγλία καὶ τὸ διάδοχο τοῦ θρόνου Ἐδουάρδο καὶ τὴ σύζυγό του Ἀλεξάνδρα, ἀδελφὴ τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου τῆς Ἑλλάδος.

Τελικά, στὶς 23 Ἰουνίου/5 Ἰουλίου, μὲ τὴ συγκατάθεση ὅλων τῶν ἀντιπροσώπων — καὶ ἀποχὴ τῆς Τουρκίας — ἔγινε δεκτὸ τὸ 13ο πρωτόκολλο, τὸ ὁποῖο ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀνέφερε : «Τὸ συνέδριο προσκαλεῖ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη νὰ συμφωνήσει μὲ τὴν Ἑλλάδα σὲ μιὰ διαρρύθμιση τῶν συνόρων στὴ Θεσσαλία καὶ στὴν Ἤπειρο,καὶ ἔχει τὴ γνώμη ὅτι ἡ διαρρύθμιση αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἀκολουθήσει τὴν κοιλάδα τοῦ Σαλαμβριᾶ (ἀρχαῖο Πηνειὸ) ὡς τὶς ἐκβολὲς στὸ Αἰγαῖο, καὶ τὴν κοιλάδα τοῦ Καλαμᾶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Ἰονίου πελάγους. Τὸ συνέδριο ἔχει τὴν πεποίθηση ὅτι τὰ ἐνδιαφερόμενα μέρη θὰ κατορθώσουν νὰ καταλήξουν σὲ συμφωνία. Ἐντούτοις, γιὰ νὰ διευκολύνουν τὴν ἐπιτυχία τῶν διαπραγματεύσεων, οἱ Δυνάμεις εἶναι ἕτοιμες νὰ προσφέρουν τὴν ἀπευθείας μεσολάβησή τους στὰ δύο μέρη».

Τὸ τελικὸ κείμενο τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου (1/13 Ἰουλίου 1878) κατοχύρωσε τὶς ἀποφάσεις τοῦ 13ου πρωτοκόλλου. Τὸ ἄρθρο 24 ρητὰ ἀνέφερε : «Σὲ περίπτωση ποὺ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη καὶ ἡ Ἑλλάδα δὲν κατορθώσουν νὰ συμφωνήσουν στὴ διαρρύθμιση τῶν συνόρων ποὺ προβλέπεται ἀπὸ τὸ 13ο πρωτόκολλο τοῦ Συνεδρίου, ἡ Γερμανία, ἡ Αὐστρο - Οὐγγαρία, ἡ Γαλλία, ἡ Μεγάλη Βρετανία, ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Ρωσία ἐπιφυλάσσονται νὰ προσφέρουν τὴ μεσολάβησή τους στὰ δύο μέρη γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν διαπραγματεύσεων».

Ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία, ποὺ σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ἀγωνιοῦσε στοὺς διαδρόμους τοῦ συνεδρίου χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ μετάσχει στὶς κρίσιμες γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ διαβουλεύσεις, χαι-

ρέτισε τὴν ἀπόφαση μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ ἀνακούφιση. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴν Ἀθήνα ὅπου ἡ ἀγωνία τὶς τελευταῖες μέρες εἶχε κορυφωθεῖ. Πραγματικά, ἐκθέσεις καὶ τηλεγραφήματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα ἀνέφεραν μία ἐπικίνδυνη ὄξυνση τῶν πνευμάτων. Ὁ τύπος ἰδιαίτερα τόνιζε ὅτι, ἂν ἡ Ἑλλὰς ἀγνοηθεῖ στὸ Βερολίνο, ὅπως πρὶν δύο περίπου χρόνια στὴν Κωνσταντινούπολη, δὲ θὰ εἶχε ἄλλη διέξοδο παρὰ μιὰ ἀπελπισμένη πολεμικὴ ἐνέργεια κατὰ τῆς Τουρκίας. Ἴσως τότε, μπροστὰ στὸν κίνδυνο γενικότερης ἀναφλέξεως, οἱ Δυνάμεις νὰ ἐπενέβαιναν κατὰ θετικὸ τρόπο γιὰ τὴν ἀποσόβηση γενικότερων περιπλοκῶν. Ἀνάλογη ἐπιχειρηματολογία ἀνέπτυσσε καὶ ὁ Γεώργιος, τονίζοντας ὅτι ἂν καὶ τὴ φορὰ αὐτὴ ἐγκαταλείπονταν οἱ Ἕλληνες, ὁ ἴδιος δὲ θὰ μποροῦσε νὰ παραμείνει στὸ θρόνο οὔτε 24 ὧρες, ἐκτὸς ἂν ἀκολουθοῦσε τὸ ρεῦμα, ἐπέτρεπε τὴ διάβαση τῆς μεθορίου καὶ ριψοκινδύνευε τὴν ὕπαρξη τοῦ βασιλείου σὲ πόλεμο κατὰ τῆς Τουρκίας. Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Γεώργιος δὲ διατύπωνε ἀβάσιμες ὑπερβολές. Ἡ κατάσταση εἶχε φθάσει σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε τὶς παραμονὲς τῆς ἀποφάσεως τοῦ Βερολίνου ὁ στρατὸς εἶχε τεθεῖ σὲ ἐπιφυλακὴ γιατὶ σοβαρὲς ταραχὲς ἀναμένονταν νὰ ξεσπάσουν στὴν Ἀθήνα καὶ στὸν Πειραιά. Ὅπως ἀνακοίνωσε ἀργότερα (2/14 Ὀκτωβρίου 1878) στὴ βουλὴ ὁ Σ. Πετμεζᾶς, ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν τότε, «τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον ἐδιοικεῖτο στρατιωτικῶς διότι ἦτο εἰς πλήρη ἐπανάστασιν».

Μὲ τὴν ἀνακοίνωση τῆς ἀποφάσεως, ὁ Κουμουνδοῦρος ἔδωσε διέξοδο στὴν ἀγωνία του στέλνοντας θερμὸ συγχαρητήριο τηλεγράφημα στὸ Δηλιγιάννη.

Ὅπως ὅμως ἀπέδειξαν οἱ μετέπειτα ἐξελίξεις, οἱ πανηγυρισμοὶ στὴν Ἀθήνα ἦταν πρόωροι. Ἡ ἀσάφεια τῆς ἀποφάσεως ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ τῶν νέων συνόρων ἄφηνε περιθώρια εὐρύτατων ἑρμηνειῶν. Μὲ τὴν ἴδια πειστικότητα μποροῦσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁλόκληρη ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Ἤπειρος — μὲ τμῆμα μάλιστα τῆς σημερινῆς νότιας Ἀλβανίας — θὰ περιέρχονταν στὸ ἑλληνικὸ κράτος ἢ, ἀντίθετα, ὅτι ἡ ἐδαφικὴ ἐπέκταση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους θὰ περιοριζόταν σὲ ἕνα μεγάλο τμῆμα τῆς Θεσσαλίας καὶ σὲ μιὰ στενὴ λωρίδα μερικῶν δεκάδων χιλιομέτρων στὴν Ἤπειρο.

Ἐνδιαφέρουσες ὑπῆρξαν ἐπίσης οἱ ἀντιδράσεις τῆς τουρκικῆς πλευρᾶς. Ἀρχηγὸς τῆς τουρκικῆς ἀντιπροσωπείας στὸ Βερολίνο ἦταν ὁ ἑλληνικῆς καταγωγῆς Ἀλέξανδρος Καραθεοδωρὴς πασάς. Ἀπὸ τὴν τηλεγραφική του ἐπικοινωνία μὲ τὴν Πύλη (ἡ ὁποία μυστηριωδῶς διέρρεε πρὸς τὴν ἀγγλικὴ πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως) προκύπτει ὅτι ἡ τουρκικὴ ἀντιπροσωπεία εἶχε ὁδηγίες νὰ ἀποφύγει, μὲ κάθε θυσία, τὴν ἐκχώρηση ἐδαφῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ δεχθεῖ μόνο σοβαρὲς διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Καραθεοδωρής, ὁ Salisbury τοῦ μίλησε γιὰ τὸ θέμα τῶν ἐδαφικῶν παραχωρήσεων πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἡ ὅλη στάση του ἔδειχνε ὅτι δὲ θὰ ἀνακινοῦσε τὸ ζήτημα στὸ συνέδριο. Ἔτσι ὁ Καραθεοδωρὴς συνέχιζε νὰ καθησυχάζει τὴν Πύλη σχετικὰ μὲ τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα. Ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ πρόταση τοῦ Waddington υἱοθετήθηκε κατὰ τὴν συνεδρίαση τῆς 23.6/5.7.1878, αὐτὸς τηλεγράφησε ἁπλὰ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀποφάσεως ἦταν ὅτι ἡ Πύλη θὰ συνεννοοῦνταν γιὰ τὸ ζήτημα τῆς διαρρυθμίσεως τῶν συνόρων μὲ τοὺς πρεσβευτὲς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν ἡ ἴδια τὸ θεωροῦσε κατάλληλο. Πρόσθετε μάλιστα ὅτι οἱ Δυνάμεις ἀναλάμβαναν τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐμποδίσουν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τυχὸν πράξεις ἀπογνώσεως. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ μὲ τὶς καθησυχαστικὲς αὐτὲς εἰδήσεις, ὁ Ἀβδοὺλ Χαμὶτ εἶχε ὑπερβολικὰ ἐκνευρισθεῖ. Σὲ συνομιλία του μὲ τὸ Layard κατηγοροῦσε σὲ ἔντονο ὕφος τὴν Ἀγγλία γιὰ ἀπιστία καὶ ζητοῦσε τὴν παρέμβασή της γιὰ τὴν ἀκύρωση τῆς ἀποφάσεως. Παράλληλα ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Σαφβὲτ πασὰς δήλωνε ὅτι, ἂν ἡ Ἑλλὰς τολμοῦσε νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ τὶς ἀποφάσεις τοῦ συνεδρίου, ὁ ἴδιος δὲν ἔβλεπε ἄλλη λύση ἀπὸ τὸν πόλεμο.

Ἐνῶ τὸ ἐδαφικὸ ζήτημα ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὴν κύρια φροντίδα τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας ρυθμιζόταν μὲ τὸν τρόπο αὐτό, τὸ συνέδριο ὁλοκλήρωνε τὶς ἐργασίες του μὲ μιὰ σειρὰ ἀποφάσεων ποὺ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀφοροῦσαν καὶ τὸν

Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας Waddington ἦρθε στὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου μὲ ὁδηγίες νὰ βοηθήσει τὴν Ἑλλάδα νὰ προσαρτήσει τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἤπειρο καὶ τὴν Κρήτη. Ἀντιμετωπίζοντας ὅμως ἔντονη ἀγγλικὴ ἀντίδραση περιόρισε τὶς προτάσεις του στὸν τομέα Ἠπείρου - Θεσσαλίας καὶ θυσίασε τὴν Κρήτη (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Ἑλληνισμό. Σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις αὐτὲς δὲ συνήργησε ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία. Ἐρήμην της ρυθμίστηκαν θέματα ποὺ ἔκριναν τὸ καθεστὼς τῆς Κρήτης, τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Εἰδικὰ γιὰ τὴν Κρήτη θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι πρὸς στιγμὴ ἐξετάσθηκε σοβαρὰ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς προσαρτήσεώς της στὴν Ἑλλάδα, ἀντὶ τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου. Ὁ Δηλιγιάννης, ὅταν ρωτήθηκε, ἀπέρριψε τὴν ἰδέα καὶ ὁ Waddington τὸν δικαίωσε καὶ τὸν ὑποστήριξε. Τελικά, στὸ κείμενο τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου περιλήφθηκε διάταξη (ἄρθρο 23) μὲ τὴν ὁποία ἡ Πύλη ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐφαρμόσει πιστὰ τὸν Ὀργανικὸ Νόμο τοῦ 1868, ἐπιφέροντας τὶς ἀναγκαῖες τροποποιήσεις ποὺ θὰ θεωροῦνταν δίκαιες. Ἡ διατύπωση αὐτὴ ἦταν ἀσθενέστερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη διάταξη τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ποὺ μεριμνοῦσε γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Ὀργανικοῦ Νόμου κατὰ τρόπο ποὺ λαμβάνονται ὑπόψη οἱ ἐπιθυμίες τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ νέα διατύπωση ἄνοιγε ὁ δρόμος γιὰ μιὰ οὐσιαστικὴ βελτίωση τοῦ διοικητικοῦ καθεστῶτος τῆς Κρήτης.

Πιὸ σημαντικὲς ὑπῆρξαν οἱ ρυθμίσεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Θράκης. Τὸ θέμα αὐτὸ ἦταν στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὸν καθορισμὸ τῶν ὁρίων τῆς βουλγαρικῆς ἡγεμονίας. Κατὰ τὶς ἀγγλορωσικὲς συνομιλίες τοῦ Μαΐου, οἱ Ρῶσοι εἶχαν καταρχὴν ἀποδεχθεῖ τὸν περιορισμὸ τῆς Βουλγαρίας βορείως τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Αἵμου. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ συνεδρίου ὅμως ὑπαναχώρησαν καὶ χρειάσθηκε ἰσχυρὴ πίεση τοῦ ἴδιου τοῦ Βίσμαρκ καὶ ἡ συνδρομὴ τοῦ Ἀνδράσσου γιὰ νὰ καμφθεῖ ἡ ρω-

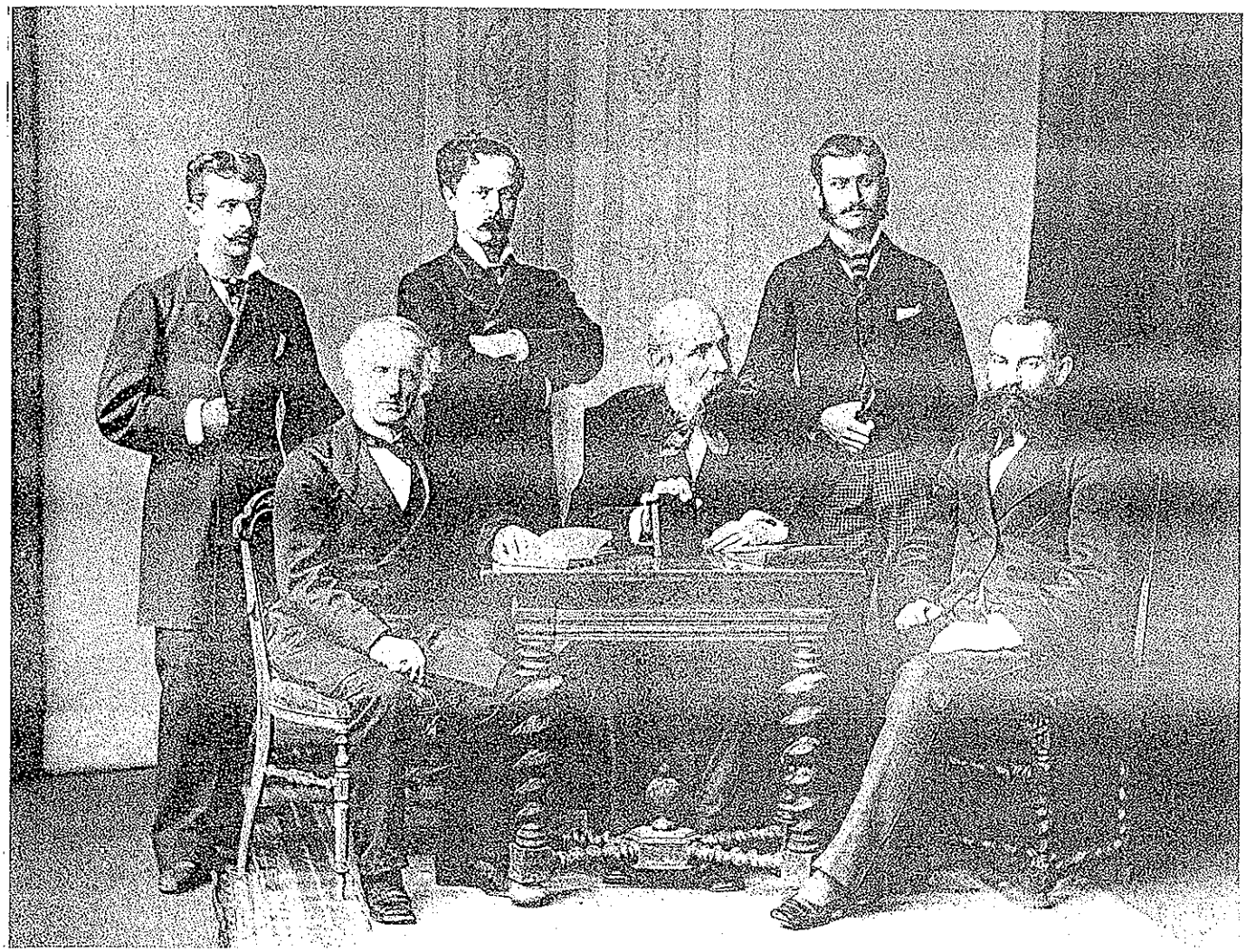

Ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία στὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου μὲ ἀρχηγὸ τὸ Θεόδωρο Δηλιγιάννη, ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν, ἀπαρτίσθηκε ἀπὸ πεπειραμένους διπλωμάτες «καριέρας» καὶ ἀντιπροσώπους τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Σύμφωνα μὲ συμβιβαστικὴ γαλλικὴ πρόταση ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία θὰ συμμετεῖχε μόνο σὲ συζητήσεις ποὺ θὰ ἀφοροῦσαν στὴν τύχη τῆς Ἠπείρου τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Κρήτης (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

σικὴ ἀντίδραση. Ἡ τελικὴ ρύθμιση προέβλεπε τὴ σύσταση αὐτόνομης βουλγαρικῆς ἡγεμονίας βορείως τοῦ Αἵμου, στὴν ὁποία περιλήφθηκαν ἡ ἐπαρχία τῆς Βάρνας στὰ ἀνατολικὰ καὶ τῆς Σόφιας στὰ δυτικά. Στὰ νότια τῆς ἡγεμονίας ἱδρύθηκε αὐτόνομη ἐπαρχία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τὴν ἐπωνυμία Ἀνατολικὴ Ρωμυλία. Τὸ νότιο σύνορο τῆς νέας ἐπαρχίας ἄρχιζε στὴ Μαύρη θάλασσα, στὰ νότια τῆς Σωζοπόλεως, ἀκολουθοῦσε τὴν ὀροσειρὰ τῆς Ροδόπης, γιὰ νὰ στραφεῖ πρὸς βορρὰ ὥσπου νὰ συναντήσει τὰ σύνορα τῆς βουλγαρικῆς ἡγεμονίας στὸ ὕψος τῶν πηγῶν τοῦ Νέστου. Ἡ ὁροθέτηση αὐτὴ ἄφηνε στὴν ἀπόλυτη δικαιοδοσία τῆς Τουρκίας τὴ σημερινὴ ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ Θράκη καὶ ὁλόκληρη τὴ Μακεδονία. Ἔτσι οἱ ὅροι τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ποὺ εἶχαν προκαλέσει τὴ γενικὴ ἀποδοκιμασία, ρυθμίζονταν κατὰ τρόπο ποὺ ἱκανοποιοῦσε τὴν Τουρκία, ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ρωσία, καὶ ὅλους τοὺς βαλκανικοὺς λαούς, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους.

Γιὰ τὴν ἀνατολικὴ Ρωμυλία οἱ σχετικὲς διατάξεις προέβλεπαν : διορισμὸ ἀπὸ τὸ σουλτάνο, μὲ ἔγκριση τῶν Δυνάμεων, γενικοῦ διοικητῆ μὲ θητεία πέντε ἐτῶν· σύσταση σώματος χωροφυλακῆς καὶ τοπικῆς ἐθνοφρουρᾶς ἀπὸ ἐγχώριους ὁπλίτες καὶ ἀξιωματικοὺς διορισμένους ἀπὸ τὸ σουλτάνο· ἐπιλογὴ τῶν ἀνδρῶν τῶν δύο σωμάτων ἀπὸ τὸ πλειοψηφοῦν θρήσκευμα κάθε συγκεκριμένης περιοχῆς· διασφάλιση τοῦ δικαιώματος τοῦ σουλτάνου νὰ διατηρεῖ στρατεύματα καὶ νὰ ἀνεγείρει ὀχυρώσεις στὰ χερσαῖα καὶ στὰ θαλάσσια σύνορα τῆς ἐπαρχίας. Σὲ περίπτωση ἀπειλῆς κατὰ τῆς ἐσωτερικῆς ἢ ἐξωτερικῆς ἀσφάλειας τῆς ἐπαρχίας, ὁ γενικὸς διοικητὴς εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸ σουλτάνο τὴν ἀποστολὴ τουρκικῶν στρατευμάτων. Ἐντὸς τριῶν μηνῶν μιὰ εὐρωπαϊκὴ ἐπιτροπὴ θὰ ἀναλάμβανε νὰ καθορίσει τὸν ἐσωτερικὸ ὀργανισμὸ τῆς ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Ὡς ὁδηγό της θὰ εἶχε τὸν ὀθωμανικὸ νόμο περὶ βιλαετίων καὶ τὶς προτάσεις τῶν Δυνάμεων κατὰ τὴ διάσκεψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ρωσικὸς στρατὸς κατοχῆς δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπερβαίνει τὶς 50.000 ἄνδρες καὶ μετὰ τὴν πάροδο ἐννέα μηνῶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς ἰσχύος τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου, θὰ ἀποχωροῦσε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Ρωμυλία καὶ ἀπὸ τὴ βουλγαρικὴ ἡγεμονία.

Οἱ διατάξεις αὐτὲς τῆς συνθήκης δὲν περιλάμβαναν καμιὰ ρητὴ ἀναφορὰ στοὺς Ἕλληνες ποὺ ζοῦσαν σὲ συμπαγεῖς κοινότητες στὴν ἀνατολικὴ Ρωμυλία. Ὁ Δηλιγιάννης μάταια περίμενε νὰ κληθεῖ νὰ ἀναπτύξει τὶς ἑλληνικὲς ἀποφάσεις γιὰ

τὸ καθεστὼς τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς. Οἱ ἀποφάσεις ὅμως πάρθηκαν στὰ παρασκήνια καὶ τὸ τελικὸ κείμενο ἐγκρίθηκε τυπικὰ στὴν ὁλομέλεια. Ἡ ἔλλειψη ὁποιασδήποτε ρητῆς ἀναφορᾶς στὴ διασφάλιση τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καθὼς καὶ ἡ διάταξη γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ στὴν ἐπαρχία γιὰ ἐννέα μῆνες δὲν προοιώνιζαν εὐνοϊκὲς ἐξελίξεις γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Ἀλλὰ καὶ ὁρισμένοι Ρῶσοι ἐκδήλωναν, ἀπὸ τὴν πλευρά τους, ἀπαισιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον τῶν Βουλγάρων στὴν ἐπαρχία αὐτή· φοβοῦνταν ὅτι οἱ Βούλγαροι θὰ κινδύνευαν νὰ ὑποσκελισθοῦν σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὴ Ρωμυλία, ἡ ὁποία θὰ μετατρεπόταν σὲ τουρκοελληνικὴ ἐπαρχία καὶ στὴ συνέχεια σὲ ἑλληνική. Ἀνάλογες ἀπόψεις γιὰ τὴ βαθμιαία ἐπιβολὴ τῶν Ἑλλήνων, μὲ τὴν ἐργατικότητά τους καὶ τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο μορφώσεώς τους, ἐξέφραζε καὶ ὁ Layard. Τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν ἀνέτρεψαν τὶς προβλέψεις αὐτές. Ἰδιαίτερα συντέλεσαν στὴν κάμψη τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἡ μεροληπτικὴ στάση σὲ βάρος του τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν κατοχῆς, ἡ βαθμιαία στροφὴ τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς ὑπὲρ τῶν Βουλγάρων μὲ σκοπὸ τὴν ἀπαγγίστρωσή τους ἀπὸ τοὺς Ρώσους, ἡ ἀδιαφορία τῆς Πύλης καὶ τέλος ἡ δυναμικὴ βουλγαρικὴ παρουσία στὴν ἐπαρχία, ἡ ὁποία δὲν εἶχε δεόντως ἐκτιμηθεῖ στὴν ἀρχή.

Ἐνδιαφέρον ἐπίσης γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ παρουσίαζε τὸ ἄρθρο 23 τῆς συνθήκης τὸ ὁποῖο προέβλεπε, γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες ποὺ θὰ παρέμεναν ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ σουλτάνου, οὐσιαστικὲς διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ὀργανικοῦ Νόμου τῆς Κρήτης. Τὶς μεταρρυθμίσεις αὐτὲς θὰ πρότειναν στὸ σουλτάνο μικτὲς κατὰ ἐπαρχία ἐπιτροπές, στὶς ὁποῖες θὰ συμμετεῖχε κατὰ τρόπο οὐσιαστικὸ τὸ ντόπιο στοιχεῖο.

Ἕνα ἄλλο θέμα ποὺ ἰδιαίτερα συγκινοῦσε τὸν Ἑλληνισμὸ ἦταν ἡ θέση τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ ἡ μονομερὴς ὑπὲρ τῶν Ρώσων μοναχῶν πρόνοια τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, σχετικὴ διάταξη τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου ἐξασφάλιζε σὲ ὅλους τοὺς μοναχούς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ χώρα καταγωγῆς τους, τὰ παραδοσιακὰ προνόμιά τους ὑπὸ καθεστὼς ἀπόλυτης ἰσότητας δικαιωμάτων. Ἡ διάταξη αὐτὴ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρώτη διεθνὴ ἀναγνώριση τοῦ εἰδικοῦ αὐτόνομου καθεστῶτος τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου δὲν ἀσχολήθηκε μόνο μὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν Ἑλληνισμό. Ἀντίθετα μάλιστα, τὰ θέματα ποὺ ἐνδιέφεραν τοὺς Ἕλληνες ἦταν γιὰ τοὺς συνέδρους δευτερεύουσας σημασίας. Οἱ λύσεις ποὺ δόθηκαν στὰ προβλήματα τῆς Ἀνατολῆς ἐλάχιστα ἐπηρεάσθηκαν ἀπὸ τὶς ἀνάγκες καὶ τοὺς πόθους τῶν λαῶν ποὺ κατοικοῦσαν στὴν περιοχή.

Ὁ Βίσμαρκ, ἐκπρόσωπος τῆς Γερμανίας, μοναδικὴ ἐπιδίωξη εἶχε τὴν ἀποφυγὴ εὐρωπαϊκῆς συρράξεως ποὺ θὰ ἔδινε στὴ Γαλλία τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπιδιώξει ἐκδίκηση τῆς ἥττας της τοῦ 1870. Ὡς πρόεδρος τοῦ συνεδρίου προσπάθησε νὰ διατηρήσει μὲ κάθε θυσία φιλικὲς σχέσεις καὶ μὲ τοὺς Ρώσους καὶ μὲ τοὺς Αὐστριακούς, ἀδιαφορώντας γιὰ τὰ ἐδαφικὰ ζητήματα ποὺ τόσο ἀπασχολοῦσαν τοὺς ἄλλους συνέδρους.

Οἱ Αὐστριακοί, μὲ ἐπικεφλῆς τὸν Ἀνδράσσυ, ἐνδιαφέρθηκαν κυρίως νὰ θέσουν ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τους τὴν ἀνατολικὴ Βαλκανική. Γι' αὐτὸ καὶ ἀγωνίσθηκαν γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς διευρύνσεως τῶν συνόρων τῆς Σερβίας,τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ Μαυροβουνίου ἀπὸ τὰ λιμάνια τῆς Ἀδριατικῆς καὶ τὴ διατήρηση ἀνοικτοῦ διαδρόμου ἀπὸ τὴν Ἐρζεγοβίνη ὡς τὴ Θεσσαλονίκη μέσω τοῦ σαντζακίου τοῦ Νόβι Παζάρ, ποὺ παρέμενε ὑπὸ ὀθωμανικὸ ἔλεγχο. Πάνω ἀπὸ ὅλα ὅμως ζητοῦσαν τὴν κατοχὴ τῶν ἐπαρχιῶν Βοσνίας καὶ Ἐρζεγοβίνης. Προσφέροντας στοὺς Ἄγγλους τὴν ὑποστήριξή τους γιὰ τὸν περιορισμὸ τῶν ὁρίων τῆς Βουλγαρίας καὶ γιὰ τὴν ἀνάσχεση τῆς ρωσικῆς ἐπεκτάσεως στὴν Ἀσία πέτυχαν τελικὰ τοὺς ἀντικειμενικούς τους σκοπούς. Ἡ εἰρωνεία τῆς τύχης, ἢ καλύτερα οἱ ψυχροὶ ὑπολογισμοὶ καὶ ἡ συναλλαγὴ μεταξὺ τῶν Δυνάμεων, ὁδήγησαν τὶς δύο σλαβικὲς ἐπαρχίες ποὺ εἶχαν προκαλέσει τὴν ἀνατολικὴ κρίση μὲ τὶς ἐπαναστάσεις τους τὸ 1875, σὲ καθεστὼς νέας ὑποτελείας, τὴ φορὰ αὐτὴ ὑπὸ τὸ σκῆπτρο τῶν Ἀψβούργων.

Ἡ Ἀγγλία μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν Σλάβων τῆς δυτικῆς

Ὁ Γάλλος δημοκρατικὸς ἡγέτης καὶ φιλέλληνας Γαμβέττας ἦταν πρόθυμος δέκτης τῶν ἑλληνικῶν διαβημάτων καὶ συνέβαλε στὴ φιλελληνικὴ γραμμὴ ποὺ τήρησε στὸ Συνέδριο ἡ γαλλικὴ ἀντιπροσωπεία (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Βαλκανικῆς στὴ διάκριση τῆς Αὐστρίας, πέτυχε καὶ αὐτὴ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἐπιδιώξεών της. Ἀπομάκρυνε στὸν Αἷμο τὰ ὅρια τῆς βουλγαρικῆς ἡγεμονίας, ἀπαλλάσσοντας ἔτσι τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ Στενὰ ἀπὸ τὴν πίεση τῶν Ρώσων. Καὶ στὴν Ἀσία περιόρισε, ὡς ἕνα σημεῖο, τὶς ρωσικὲς κατακτήσεις, παρόλο ποὺ οἱ Ρῶσοι διατήρησαν τὶς πόλεις Κάρς, Ἀρνταχὰν καὶ Βατούμ. Σὲ ἀντάλλαγμα ὅμως ἡ Ἀγγλία εἶχε ἤδη ἀποσπάσει ἀπὸ τὸ σουλτάνο τὴν Κύπρο, γεγονὸς ποὺ ἄφησε ἄναυδους τοὺς ἄλλους συνέδρους στὸ Βερολίνο καὶ ἰδιαίτερα τοὺς Γάλλους καὶ Ἰταλοὺς ποὺ θὰ ἔφευγαν ἀπὸ τὸ Βερολίνο μὲ ἄδεια χέρια. Ἡ μεγαλύτερη ὅμως ἐπιτυχία τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας ὑπῆρξε ἡ ἀποτροπὴ τοῦ διαμελισμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ οἱ ἄλλες δυνάμεις δὲ θὰ εἶχαν ἀντίρρηση νὰ μετάσχουν στὴ διανομὴ τῶν κτήσεων τοῦ σουλτάνου. Μὲ τὴν ἀποσόβηση τοῦ θανάσιμου αὐτοῦ κινδύνου, ἡ Ἀγγλία ἀνακτοῦσε τὴν ἐπιρροή της στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐξασφάλιζε γιὰ μερικὲς ἀκόμα δεκαετίες — ὅπως πίστευε — μιὰ βιώσιμη αὐτοκρατορία, ἱκανὴ νὰ παρεμποδίζει τὴν κάθοδο τῶν Ρώσων στὴ Μεσόγειο.

Ὅσο γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς Ρώσους, τὰ ἀποτελέσματα τοῦ

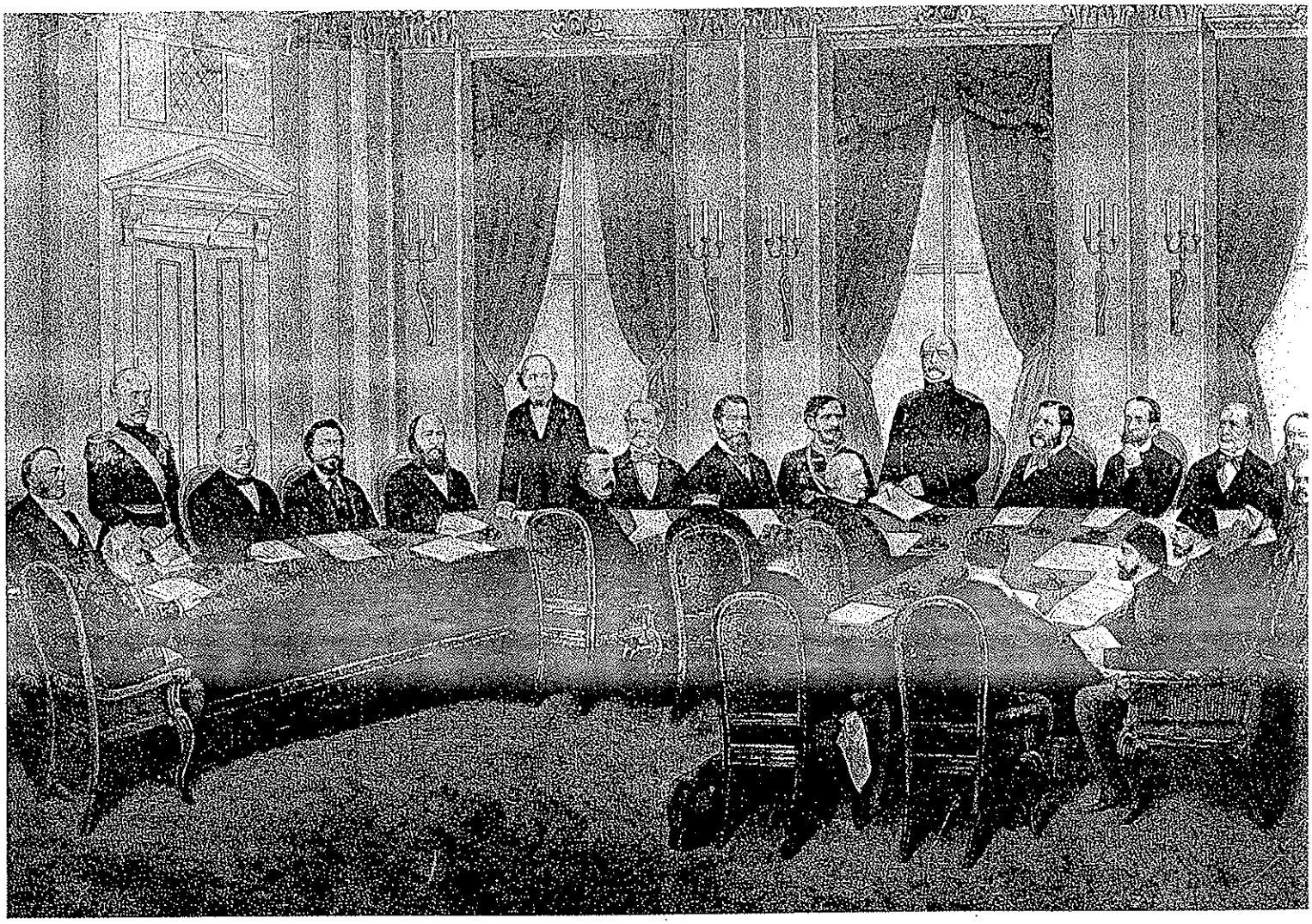

Τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου τοῦ 1878, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ φυσιογνωμία τοῦ Γερμανοῦ καγκελάριου Βίσμαρκ, χάραξε τὰ βαλκανικὰ σύνορα, ποὺ μὲ ἐλάχιστες τροποποιήσεις (ἀνατολικὴ Ρωμυλία 1885, Ἑλλὰς - Κρητικὴ Πολιτεία 1897) θὰ ἔμεναν ἀναλλοίωτα γιὰ 30 χρόνια. Ἐπάνω: ὁ Βίσμαρκ ἀπευθύνεται ὄρθιος πρὸς τὴν ὁλομέλεια τοῦ Συνεδρίου (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Βερολίνου θεωρήθηκαν ὡς κατάφωρη ἀδικία. Ἡ ἐπανάκτηση τῆς Βεσσαραβίας ἀπὸ τὴ Ρουμανία, τὰ περιορισμένα ἐδαφικὰ κέρδη στὴν Ἀσία καὶ ἡ ἵδρυση μιᾶς μικρῆς αὐτόνομης βουλγαρικῆς ἡγεμονίας, δὲ δικαιολογοῦσαν τὶς τεράστιες ὑλικὲς ζημίες καὶ τὶς ἀνθρώπινες θυσίες στὶς ὁποῖες εἶχε ὑποβληθεῖ ὁ ρωσικὸς λαός.

Ὡς πρὸς τοὺς βαλκανικοὺς λαούς, οἱ τρεῖς ἡγεμονίες — Σερβία, Ρουμανία καὶ Μαυροβούνιο — ἀποκτοῦσαν πρῶτα ἀπὸ ὅλα τὴν ἀνεξαρτησία τους. Ἡ Σερβία, ἐπιπλέον, προσαρτοῦσε σημαντικὴ ἔκταση πρὸς νότο, μὲ τὶς πόλεις Νίς, Πιρὸτ καὶ Βράνια. Ἡ παραχώρηση ὅμως στὴν Αὐστρία τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης στεροῦσε τὴ Σερβία ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ ἐπεκταθεῖ πρὸς τὴ δύση, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τῆς ἔφραζε τὸ δρόμο ἡ νεοσύστατη βουλγαρικὴ ἡγεμονία. Μόνη διέξοδος λοιπὸν παρέμενε ὁ νότος, δηλαδὴ ἡ Μακεδονία, ὅπου τὰ συμφέροντά της θὰ συγκρούονταν μὲ τὶς διεκδικήσεις τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ἑλλήνων. Τὸ Μαυροβούνιο διπλασιαζόταν σχεδὸν σὲ ἔκταση ἀλλά, λόγω αὐστριακοῦ βέτο, κινδύνευε νὰ χάσει τὴ διέξοδο πρὸς τὴ θάλασσα, ποὺ τελικὰ ἀπέκτησε μετὰ ἀπὸ δύο χρόνια μὲ τὴν παραχώρηση τοῦ Ἀντιβάρι. Ἕνα οὐσιαστικὸ μειονέκτημα γιὰ τὸ Μαυροβούνιο ὑπῆρξε ἡ διατήρηση ὑπὸ τουρκικὴ κυριαρχία τοῦ σαντζακίου τοῦ Νόβι Παζάρ, τὸ ὁποῖο παρεμβαλλόταν μεταξὺ Μαυροβουνίου καὶ Σερβίας. Οἱ Βούλγαροι, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους στὸν πολιτικὸ χάρτη τῆς Βαλκανικῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἱκανοποιημένοι μὲ ὅσα πέτυχαν, ἂν δὲν εἶχε προηγηθεῖ ἡ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ποὺ μέσα σὲ μιὰ νύχτα δημιουργοῦσε ἕνα τεράστιο βουλγαρικὸ κράτος. Στὸν παροξυσμὸ τῶν ἐθνικῶν ἀνταγωνισμῶν τοῦ 19ου αἰ., τὸ ὅραμα τῆς Βουλγαρίας τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ὅσο χιμαιρικὸ καὶ ἂν ἦταν, δημιούργησε μιὰ τέτοια ψύχωση ποὺ γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες ἔμελλε νὰ ἐπηρεάσει τὴ βουλγαρικὴ πολιτικὴ καὶ νὰ συσσωρεύσει πολλὲς δυστυχίες στὸ βουλγαρικὸ λαό, καθὼς καὶ στοὺς γειτονικούς του. Ἀντίθετα, στοὺς Ρουμάνους τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου δὲν προσπόρισε καμιὰ βελτίωση σὲ σχέση μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ στενὴ λωρίδα στὴ νότια Δοβρουτσά.

Στοὺς Τούρκους ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου προκαλοῦσε ἀνάμικτα αἰσθήματα. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἕνα εὐρωπαϊκὸ συνέδριο ἐπικύρωνε τὴν ἀπόσπαση τῶν μισῶν περίπου κτήσεων τοῦ σουλτάνου στὴν Εὐρώπη, καθὼς καὶ σημαντικῶν ἐπαρχιῶν στὴν Ἀσία· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὸ ἴδιο τὸ συνέδριο ἀπομάκρυνε τὸν κίνδυνο τῆς διαλύσεως τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ διαγράφεται στὸν ὁρίζοντα

ὅταν, στὴ διάσκεψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1876, ἡ τουρκικὴ διπλωματία εἶχε ἀποτύχει στὴν παραδοσιακή της τακτικὴ νὰ ἀντιπαραθέτει τὴ μιὰ Μεγάλη Δύναμη ἀπέναντι στὴν ἄλλη ποὺ τῆς ἐξασφάλιζε τὴν ἐπιβίωσή της. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1878 ἡ διάλυση τῆς αὐτοκρατορίας εἶχε στὴν οὐσία συντελεσθεῖ. Καὶ μόνο ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία, μὲ τὴ χαρακτηριστική της ἱκανότητα νὰ ἀντιπαρέρχεται μὲ ἐπιτυχία ἀκόμα καὶ ἀπελπιστικὰ ἀντίξοες καταστάσεις, ἐπέτρεψε στοὺς Τούρκους νὰ σώσουν σημαντικὸ τμῆμα τῶν βαλκανικῶν τους κτήσεων, ποὺ διατήρησαν ὡς τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913.

Στὴν Ἀθήνα, μετὰ τὴν ἀνακούφιση καὶ τοὺς πρώτους ἐνθουσιασμούς, ἄρχισαν οἱ ἀμφιβολίες καὶ οἱ μεμψιμοιρίες. Ἀκολούθησε ἔντονη κριτικὴ τοῦ ἀντιπολιτευόμενου τύπου γιὰ τὸ χειρισμὸ τοῦ ζητήματος ἀπὸ τὴν κυβέρνηση καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ Δηλιγιάννη. Ἀνάμεσα στοὺς κυριότερους ἐπικριτὲς ἦταν καὶ ὁ Τρικούπης. Κατὰ τὴ γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ποὺ διεξήχθη στὴ βουλὴ τὸν Ὀκτώβριο καὶ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1878, ὁ Τρικούπης κατηγόρησε εὐθέως τὸ Δηλιγιάννη ὅτι ἐμφανίσθηκε στὸ συνέδριο ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου καὶ ὄχι τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅτι ἄφησε ἀνεκμετάλλευτη τὴ δήλωση τοῦ Salisbury, μὲ τὴν ὁποία ἀναγνωριζόταν στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση δικαίωμα ἐκπροσωπήσεως τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, καὶ ὅτι ἀπέτυχε νὰ ἐνημερώσει σωστὰ τὶς ξένες ἀντιπροσωπεῖες, καὶ ἰδιαίτερα τὴ γαλλική, πάνω στὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε νὰ «ταπεινωθεῖ» ἡ Ἑλλὰς στὸ Βερολίνο λόγω ἀνικανότητας τοῦ ἀντιπροσώπου της. Ἄλλοι ἀντιπολιτευόμενοι βουλευτὲς ὑπῆρξαν βιαιότεροι. Ὁ Α. Πετμεζᾶς κατηγόρησε τὸ Δηλιγιάννη ὅτι ἐμφανίσθηκε ὡς «ἐπαίτης», ἐνῶ ὁ βουλευτὴς Ζώχιος τὸν ἐπέκρινε γιατὶ δὲν ὑπερασπίσθηκε τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα στὸν Ἅγιο Τάφο, στὸ Ἅγιο Ὄρος, στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, στὴ Θράκη, στὴ Σμύρνη. Ὁ Ἕλληνας ὑπουργός, εἶπε ὁ Ζώχιος, ἐμφανίσθηκε σὰν τὸν Ἡσαῦ καὶ «ἐζήτει φακάς, φακάς, φακὰς ἀντὶ τῶν πρωτοτοκίων».

Ἀναμφίβολα οἱ περισσότεροι ἐπικριτὲς εἶχαν ἄγνοια ἢ ἐλλιπὴ γνώση τῶν ὅσων συνέβησαν στὸ Βερολίνο. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Τρικούπης, ἐπέτρεψαν στὴν προσωπική τους ἐμπάθεια ἢ στὴν ἀντιπολιτευτικὴ σκοπιμότητα νὰ τοὺς παρασύρει σὲ κρίσεις ποὺ γνώριζαν ὅτι δὲν εὐσταθοῦσαν. Στὸ Βερολίνο τὰ ζητήματα δὲν ἐπιλύονταν μὲ βάση τὴ ρητορικὴ δεινότητα ἢ τὸν πλοῦτο τῶν δικολαβικῶν ἐπιχειρημάτων τῶν ἀντιπροσώπων τῶν μικρῶν λαῶν. Ἄλλωστε, ὅσα ἀσθενὴ ἐπιχειρήματα διέθετε τὸ ἑλληνικὸ κράτος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὰ εἶχε χρησιμοποιήσει. Στὴν Ἀθήνα τόσο ὁ Γεώργιος, ὅσο καὶ ὁ Κουμουνδοῦρος εἶχαν καταστήσει σαφὲς στοὺς ξένους πρεσβευτὲς ὅτι, ἂν τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα ἀγνοοῦνταν τελείως ἀπὸ τὸ συνέδριο, θὰ προκαλοῦσαν πολεμικὴ ἐμπλοκὴ μὲ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Τὸ συνέδριο ὅμως ἔλαβε τὶς ἀποφάσεις ἀποκλειστικὰ μὲ γνώμονα τὰ συμφέροντα τῶν Δυνάμεων.

Ὁπωσδήποτε ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου εἶχε ἀρκετὰ θετικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἑλληνισμό. Ἡ ρύθμιση γιὰ τὴ Θεσσαλία καὶ Ἤπειρο δὲν ἦταν σαφής, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε μιὰ σταθερὴ ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐνσωμάτωσή τους στὸ βασίλειο. Ἡ παραχώρηση τῆς Κύπρου στὴν Ἀγγλία λύτρωνε ἕνα ἀκόμα τμῆμα τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ διατήρηση ὑπὸ ὀθωμανικὴ κυριαρχία τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς νότιας Θράκης ἀπήλλασσε τὶς δύο αὐτὲς περιφέρειες ἀπὸ τὸν ἄμεσο κίνδυνο ἀπορροφήσεώς τους ἀπὸ ἕνα διευρυμένο σλαβικὸ κρατικὸ σύνολο. Τέλος, ἡ ἵδρυση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ἄφηνε ἐλπίδες ὅτι ἡ ἐκεῖ δυναμικὴ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ θὰ συνεχιζόταν.

Τὸ μεγαλύτερο μειονέκτημα τῶν ἀποφάσεων τοῦ συνεδρίου ἦταν ἡ ἐγκατάλειψη τῶν αἰτημάτων τῶν Κρητῶν. Πραγματικά, τὸ «Κρητικό», καθὼς καὶ ἡ ἐκκρεμότητα τοῦ Ἠπειρο - θεσσαλικοῦ, ποὺ διήρκεσε ὡς τὸ 1881, ἔμελλε νὰ δηλητηριάσουν τὶς ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις σὲ τέτοιο σημεῖο ὥστε, παρόλο ποὺ Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ἔβλεπαν τὰ συμφέροντά τους νὰ θίγονται ἀπὸ τὶς ἐθνικὲς διεκδικήσεις τῶν σλαβικῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, ἐντούτοις τοὺς ἦταν ἀδύνατο νὰ συνεργασθοῦν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν μαζὶ τὴν ἀπειλή.

ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΒΕΡΟΛΙΝΟΥ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ (1878-1881)

Προβλήματα ἐφαρμογῆς τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου

Ἡ ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου δὲν προδίκαζε ἀναγκαστικὰ τὴν ἄμεση καὶ πιστὴ ἐκτέλεση τῶν διατάξεών της. Τὰ ἐδαφικὰ προβλήματα, ποὺ προϋπέθεταν ἀποχώρηση στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ ἑνὸς κράτους καὶ ἀντικατάστασή τους ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ ἄλλου, προκαλοῦσαν συνεχεῖς περιπλοκὲς καὶ ἀμοιβαία δυσπιστία. Ἔτσι, κατὰ τὸν πρῶτο κυρίως χρόνο ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου, ἡ εἰρήνη στὴ Μέση Ἀνατολὴ καὶ στὰ Βαλκάνια εἰδικότερα δοκιμάστηκε ἀρκετὲς φορές.

Μέσα στὸ εὐρύτερο αὐτὸ φάσμα τῶν διεθνῶν προβλημάτων διεξήχθη ὁ τρίχρονος διπλωματικὸς ἀγώνας τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῶν ἀποφάσεων τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονταν στὴ Θεσσαλία καὶ στὴν Ἤπειρο. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ σοβαρὸ αὐτὸ ζήτημα, ποὺ συγκέντρωνε τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας, σωρεία ἄλλων ζητημάτων, ποὺ ἀφοροῦσαν ζωτικὰ τμήματα τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ, ρυθμίζονταν χωρὶς οὐσιαστικὰ τὴν ἄμεση ἀνάμιξη τῆς κυβερνήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου. Ἡ τριετία 1878-1881 παγιοποιοῦσε στὴν πράξη ὅσα εἶχε θεσμοθετήσει στὸ χαρτὶ ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου.

Ἀνατολικὴ Ρωμυλία : Ὀργανικὸς Νόμος

Ἀεικίνητη ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία, προσπαθοῦσε νὰ προωθήσει παράλληλα σωρεία προβλημάτων ποὺ τῆς εἶχε κληροδοτήσει τὸ Βερολίνο. Ἀνάμεσα σὲ ἐκεῖνα ποὺ προκάλεσαν ἀρκετὴ ἔνταση, ὥσπου νὰ ὁδηγηθοῦν στὴν τελική τους λύση, ἦταν ἡ χάραξη τῶν ρωσοτουρκικῶν συνόρων στὴν Ἀσία, τὸ καθεστὼς τοῦ διάπλου τῶν Στενῶν, οἱ πολεμικὲς ἀποζημιώσεις τῆς Τουρκίας πρὸς τὴ Ρωσία κ.ἄ. Ἐπιπλέον, ἡ Ἀγγλία διεξῆγε διμερεῖς διαπραγματεύσεις μὲ τὴν Πύλη γιὰ τὴ διασφάλιση τοῦ ἐλέγχου της καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς κατοχῆς τῆς Κύπρου, καθὼς καὶ γιὰ τὴν εἰρήνευση καὶ βελτίωση τῆς διοικήσεως τῆς Κρήτης.

Τὸ φλέγον ὅμως ζήτημα γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, τὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Αὐστρία, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, ἦταν ἡ ἀποχώρηση τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Θράκη (ποὺ ἀποδιδόταν πάλι στὴν Τουρκία) καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία, ποὺ ἀποκτοῦσε καθεστὼς αὐτοδιοικούμενης ἐπαρχίας. Ἡ ἐκκένωση τῆς ἀνατολικῆς Θράκης πραγματοποιήθηκε τὸ Μάρτιο τοῦ 1879, ἀφοῦ προηγουμένως, στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου, οἱ Τοῦρκοι ὑπέγραψαν συνθήκη εἰρήνης μὲ τὴ Ρωσία ποὺ ρύθμιζε τὶς ἐκκρεμότητες τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου. Ἡ ἀποχώρηση ὅμως τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία δὲν ὁλοκληρώθηκε παρὰ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1879, ἕναν ὁλόκληρο δηλαδὴ χρόνο μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου. Ὥσπου νὰ ἀπομακρυνθοῦν τὰ ρωσικὰ στρατεύματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Στενῶν, ἡ Ἀγγλία τηροῦσε στάση νευρικῆς ἐπαγρυπνήσεως. Τὸ ἀγγλικὸ ναυτικὸ περιπολοῦσε συνεχῶς στὸ Αἰγαῖο, ἐνῶ ἡ ἀγγλικὴ πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη κατέβαλλε ἀπεγνωσμένες προσπάθειες γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν Πύλη στὶς διαπραγματεύσεις της μὲ τοὺς Ρώσους. Ὅσο παρέμενε σὲ ἀβεβαιότητα τὸ λεπτὸ αὐτὸ θέμα, ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀσκήσει πίεση στὴν Πύλη γιὰ τὴ ρύθμιση τοῦ Ἠπειρο - θεσσαλικοῦ.

Ὅπως εἴδαμε, ἡ ἵδρυση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, ὡς

αὐτοδιοικούμενης ἐπαρχίας τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, προῆλθε ἀπὸ τὴν πεποίθηση τῶν Ἄγγλων, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Salisbury, ὅτι τὸ πολυάριθμο καὶ συμπαγὲς τουρκικὸ καὶ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ποὺ κατοικοῦσε στὴν περιοχὴ αὐτὴ θὰ ἐξισορροποῦσε τὴν ἰσχὺ τοῦ βουλγαρικοῦ καί, κατὰ συνέπεια, θὰ περιόριζε τὴν ἐπιρροὴ τῆς Ρωσίας στὰ βόρεια τοῦ Αἵμου. Μιὰ σειρὰ ὅμως νέων ἐξελίξεων ἤρθαν νὰ ἀνατρέψουν τοὺς ὑπολογισμοὺς αὐτούς. Ἡ βασικότερη ὑπῆρξε ἡ παράταση, ἐπὶ ἕνα ἔτος, τῆς παραμονῆς τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπέτρεψε στοὺς ντόπιους Βουλγάρους νὰ προετοιμασθοῦν καὶ νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὰ ἡνία τῆς διακυβερνήσεως τῆς ἐπαρχίας τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἀποχωροῦσαν οἱ Ρῶσοι. Ἐξίσου σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξε καὶ ἡ μαζικὴ μετανάστευση τῶν Τούρκων, ποὺ ὄχι μόνο ἀνέτρεψε τὴν ἀριθμητικὴ ἰσορροπία μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν ὁμάδων τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ καὶ μείωσε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Πύλης γιὰ τὴν τύχη τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς. Πρὶν ἀκόμα ἀποχωρήσει ὁ ρωσικὸς στρατὸς ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλίς, ὁ Ἀβδοὺλ Χαμὶτ δήλωνε στοὺς Ἄγγλους ὅτι δὲ σχεδίαζε νὰ ἐπανδρώσει μὲ τουρκικὸ στρατὸ τὴν ὀροσειρὰ τοῦ Αἵμου, ὅπως προέβλεπε ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου. Τὴν ἴδια στάση τήρησε καὶ ἀργότερα ὅταν, μὲ τὴν ἀποχώρηση τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων, δὲν ἔστειλε τουρκικὴ φρουρὰ στὸν Πύργο. Ἦταν φανερὸ ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶχαν συνειδητοποιήσει τὴν ἀπώλεια τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, ἀφοῦ ἦταν σίγουρο ὅτι ἀπομονωμένες φρουρὲς στὸν Αἵμο καὶ στὶς παράλιες πόλεις θὰ ἐξοντώνονταν χωρὶς δυσκολία σὲ περίπτωση βουλγαρικῆς ἐξεγέρσεως μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς Ρωσίας.

Τὸ ἑλληνικὸ ὅμως στοιχεῖο τῆς ἐπαρχίας δὲ φαινόταν νὰ υἱοθετεῖ τὴ μοιρολατρικὴ στάση τοῦ τουρκικοῦ. Παρόλο ποὺ ἀριθμητικὰ ὑστεροῦσε σὲ σύγκριση μὲ τὸ βουλγαρικό, ἡ οἰκονομική του εὐρωστία καὶ ἡ πνευματική του ἀνάπτυξη τὸ καθιστοῦσαν ὑπολογίσιμη δύναμη, ποὺ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀγνοηθεῖ κατὰ τὴν ὀργάνωση τῆς νέας πολιτείας. Τὸ συνέδριο ὅμως τοῦ Βερολίνου δὲν εἶχε μεριμνήσει γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἰδιάζουσας θέσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἔτσι, ὅταν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1878 ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία συνῆλθε στὴ Φιλιππούπολη γιὰ νὰ συντάξει τὸν Ὀργανισμὸ τῆς νέας ἐπαρχίας, δὲν ὑπῆρχε ρητὴ ὑποχρέωση γιὰ τὴ διασφάλιση προνομιακῆς μεταχειρίσεως στοὺς Ἕλληνες.

Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, ὁ Ἕλληνας ὑποπρόξενος Ἀθ. Ματάλας, μὲ συνεχεῖς ἀναφορές του ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη, ἐπισήμανε τὴν ἀνάγκη νὰ ζητηθεῖ ἀπὸ τὶς Δυνάμεις ἡ κατοχύρωση τῶν δικαιωμάτων τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ ἡ Ἀθήνα ἐλάχιστα ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὶς ἐξελίξεις στὴν ἀπομακρυσμένη ἐκείνη ἐπαρχία, γιὰ τὴν ὁποία ὅμως, μιὰ δεκαετία πρὶν — τὴν ἐποχὴ τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς διαμάχης γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ὁρίων τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας — ὁ Ἑλληνισμός, μέσω τοῦ Πατριαρχείου, καὶ ὁ βουλγαρισμός, μέσω τῆς Ἐξαρχίας, εἶχαν συγκρουσθεῖ σὲ σημεῖο ποὺ ὁδηγήθηκαν στὸ Σχίσμα. Στὶς ἐκκλήσεις τοῦ Ματάλα ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση, ἀπασχολημένη μὲ τὸ Ἠπειρο - θεσσαλικό, ἀπαντοῦσε μὲ ἐγκυκλίους - εὐχολόγια, ὅπου διατυπώνονταν θέσεις ξεπερασμένες ἀπὸ τὰ γεγονότα. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθες ὁδηγίες ποὺ ἔστειλε ὁ Δηλιγιάννης στὸ Ματάλα στὶς 27 Νοεμβρίου 1878 : «Δὲν πρέπει ἡ ἐπιτροπὴ νὰ ἐπηρεάζηται ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ρωμυλίᾳ ἐπικρατεῖ τὸ βουλγαρικὸν στοιχεῖον καθ' ὅσον οἱ Βούλγαροι τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας εἰσὶν ἐπήλυδες ἐνῷ αἱ παρ' αὐτῶν κατοικούμεναι χῶραι εἰσὶν Ἑλληνικαὶ ἱστορικῶς τε καὶ ἐθνολογικῶς. Ὑπάρχει δὲ σπουδαία διαφορὰ μεταξὺ τῶν πέραν καὶ ἔνθεν τοῦ Αἵμου κατοικούντων Βουλγάρων διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι ὑπάρχουσι καὶ Ἕλληνες βουλγαρόφωνοι κατοικοῦντες, ἰδίως ἔνθεν τοῦ Αἵμου, οἵτινες καὶ εἰς τὴν μεγάλην των πλειοψηφίαν αἰσθήματα διετήρησαν ἑλληνικά. Ὑπ' ὄψιν δὲ ὅτι οἱ τοιοῦτοι, ἂν εὐτυχήσωσι νὰ ποτισθῶσι μὲ τὰ νάματα τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας ταχέως θέλουσιν ἀποβάλει τὴν χρῆσιν τῆς Βουλγαρικῆς γλώσσης ὅπως ἐγκολπωθῶσι τὸ πάτριόν των ἰδίωμα».

Οἱ ἐκτιμήσεις αὐτὲς εἶχαν ἴσως κάποια βάση πρὶν ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἀφύπνιση τῶν Βουλγάρων. Στὰ τέλη ὅμως τοῦ 1878, μὲ τὴν παρουσία τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία καὶ τὸν ἐθνικὸ φανατισμὸ τῶν νεοαπελευθερωθέντων Βουλγάρων ἔντονα φορτισμένο, οἱ ἰδέες τοῦ Δηλιγιάννη ἦταν ρομαντικὰ ἀνεδαφικές. Περισσότερο πραγματιστὴς ὁ Ματάλας, συγκέντρωσε τὶς προσπάθειές του στὸ νὰ πείσει τὰ μέλη τῆς Διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ὡς ἰσότιμη μὲ τὴν τουρκικὴ καὶ τὴ βουλγαρικὴ καὶ νὰ κατοχυρώσουν τὸ δικαίωμα ὅλων τῶν ἐθνοτήτων νὰ ἀντιπροσωπεύονται στὰ διοικητικὰ καὶ δικαστικὰ συμβούλια τῆς ἐπαρχίας.

Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας ἦταν τὸ πιὸ σημαντικό. Μὲ τὴν καθιέρωση τῆς ἑλληνικῆς ὡς μιᾶς ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐπίσημες γλῶσσες ὁ Ματάλας ἤλπιζε ὅτι ὄχι μόνο θὰ ἀπέτρεπε τὸ βαθμιαῖο ἐκβουλγαρισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ θὰ ἄνοιγε τὶς πόρτες τῆς διοικήσεως τῆς ἐπαρχίας στὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο.

Τὶς θέσεις τοῦ Ματάλα ὑποστήριξε ὁ Αὐστριακὸς ἐκπρόσωπος. Ἡ ἰσοτιμία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, τόνισε, ἦταν ἀπόλυτα δικαιολογημένη λόγω τοῦ ἀνωτέρου πνευματικοῦ ἐπιπέδου τῶν Ἑλλήνων, τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν σχολείων τους — ποὺ ὑπερτεροῦσαν ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα — καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἰσχύος τους, ἀφοῦ τὸ ἐμπόριο τῆς ἐπαρχίας βρισκόταν κυρίως σὲ ἑλληνικὰ χέρια. Οἱ εἰσηγήσεις τοῦ Αὐστριακοῦ ἐκπροσώπου ἔγιναν στὴν ἀρχὴ δεκτές, μὲ τὴν ἐπιμονὴ ὅμως τοῦ Ρώσου ἀντιπροσώπου ἐπιβλήθηκαν τελικὰ σημαντικοὶ περιορισμοὶ στὴ χρήση τῆς ἑλληνικῆς. Στὸ τελικὸ κείμενο ἡ ἑλληνική, μαζὶ μὲ τὴν τουρκική, τὴ βουλγαρικὴ καὶ τὴ γαλλική, ἀναγνωρίσθηκαν ὡς ἐπίσημες γλῶσσες τῆς ἐπαρχίας. Μὲ μιὰ σειρὰ ὅμως διευκρινιστικὲς διατάξεις ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἑλληνικῆς περιορίσθηκε σὲ ἐπίσημα κείμενα νόμων, ἐγκυκλίων καὶ κάθε φύσεως ἐντύπων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διοίκηση καὶ τὸ γενικὸ διοικητὴ τῆς ἐπαρχίας, καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ ἔγγραφα διοικητικῶν καὶ δικαστικῶν ὀργάνων περιφερειῶν ὅπου τὸ ἕνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ μιλοῦσε ἑλληνικά.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας, ὁ Ὀργανισμὸς τῆς ἐπαρχίας περιεῖχε πολλὲς φιλελεύθερες ἀρχὲς περὶ ἰσονομίας καὶ ἰσοπολιτείας, ποὺ διασφάλιζαν, θεωρητικὰ τουλάχιστον, τὰ δικαιώματα ὅλων τῶν ἐθνικῶν ὁμάδων. Μεταξὺ ἄλλων περιφρουροῦνταν ἡ ἰσότητα δικαιωμάτων, ἡ θρησκεία, ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἡ ἰσότητα στὴν κατανομὴ τῶν δημόσιων θέσεων, ἡ ἐκλογὴ ὑπαλλήλων μὲ βάση τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση τῶν διαφόρων περιφερειῶν, ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία, καθὼς καὶ ἡ προσωπικὴ ἰδιοκτησία.

Ἦταν φανερὸ ὅτι οἱ συντάκτες τοῦ Ὀργανισμοῦ προσπάθησαν νὰ θέσουν τὰ πλαίσια μιᾶς ἰσότιμης ἀναπτύξεως τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων ποὺ ζοῦσαν στὴν ἐπαρχία. Στὴν ἐφαρμογή του ὅμως ὁ Ὀργανισμὸς ἄρχισε νὰ παραβιάζεται ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή. Μὲ τὴν ἄφιξη στὴ Φιλιππούπολη, τὸ Μάιο τοῦ 1879, τοῦ βουλγαρικῆς καταγωγῆς γενικοῦ διοικητῆ Ἀλεξάνδρου Βογορίδη — γνωστοῦ ὡς Ἀλέκο πασᾶ — τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τοῦ διορισμοῦ του ἀναγνώσθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο μόνο στὴν τουρκικὴ καὶ βουλγαρικὴ γλώσσα, κατὰ παράβαση τῶν σχετικῶν διατάξεων τοῦ Ὀργανισμοῦ. Οἱ διαμαρτυρίες τῶν Ἑλλήνων τῆς Φιλιππουπόλεως δὲν ἔφεραν κανένα ἀποτέλεσμα.

Ὁ δρόμος εἶχε ἀνοίξει. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ ἐπὶ μία ἑπταετία — μέχρι τὴν προσάρτηση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας στὴ βουλγαρικὴ ἡγεμονία — οἱ κυριότερες διατάξεις ποὺ διασφάλιζαν τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων ἐθνικῶν ὁμάδων παραβιάζονταν συστηματικὰ καὶ βαθμηδὸν ἀτονοῦσαν. Ἡ Ἀθήνα, πολὺ μακρύτερα ἀπὸ τὴ Σόφια, ἦταν ἀδύνατο νὰ ὑποστηρίξει τὸν πιεζόμενο Ἑλληνισμό. Οὔτε ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση — ἡ ὁποία τυπικὰ διατηροῦσε τὴν κυριαρχία τῆς ἐπαρχίας —, οὔτε οἱ Δυνάμεις εἶχαν κανένα συμφέρον γιὰ νὰ ἐπέμβουν. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτὲς οἱ μεμονωμένες ἐνέργειες τῶν Ἑλλήνων προξένων δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ νὰ ἀνακόψουν τὴ βαθμιαία καθίζηση τῆς ἄλλοτε ἰσχυρῆς ἑλληνικῆς παρου-

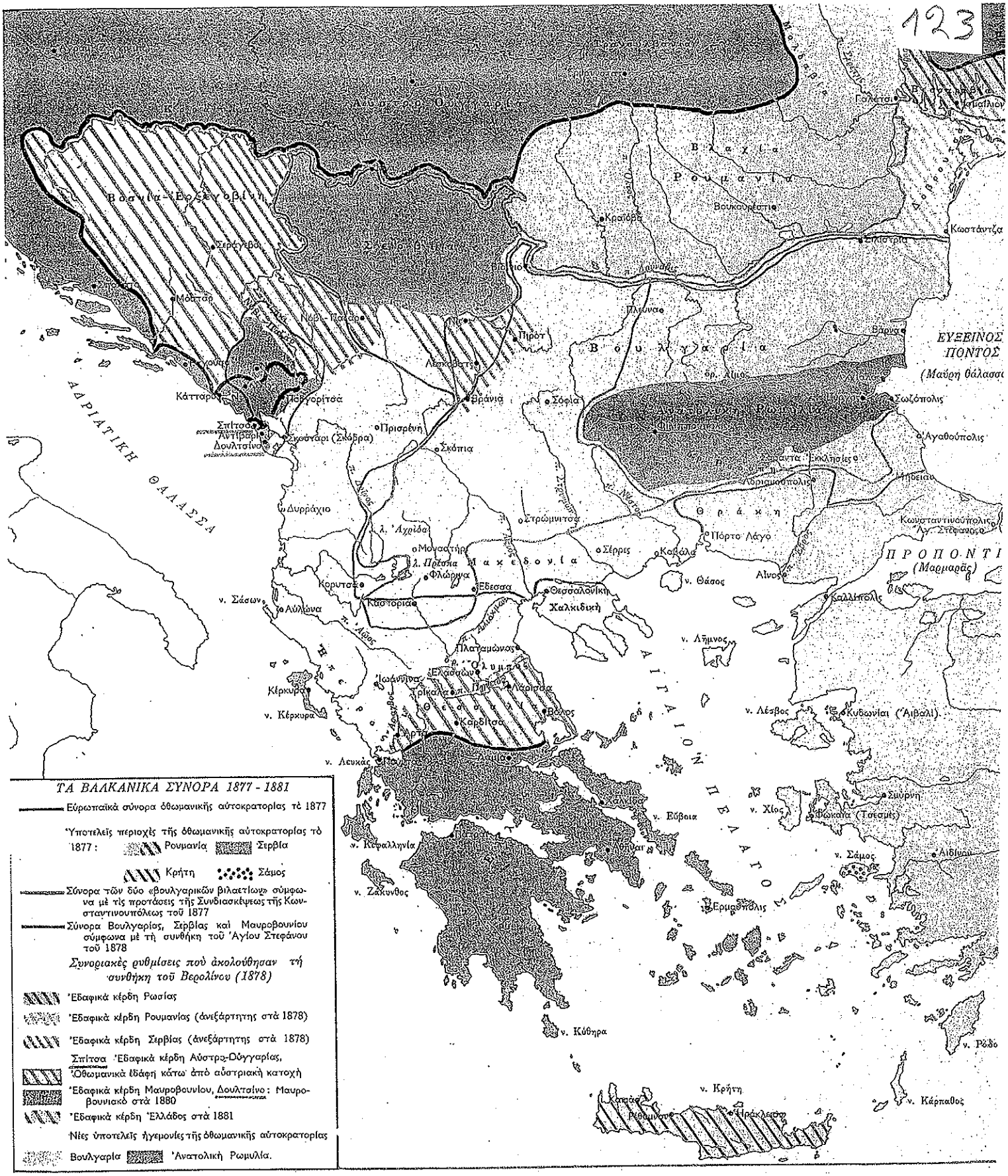

Ἡ βαλκανικὴ κρίση τῶν ἐτῶν 1875 - 1877 κατέληξε σὲ διάσκεψη ἀντιπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ πρότεινε στοὺς Τούρκους τὴ δημιουργία δύο ἡμιαυτόνομων «βουλγαρικῶν» βιλαετίων μὲ χριστιανοὺς διοικητές. Οἱ προτάσεις αὐτὲς ἀπορρίφθηκαν ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ ἐπακολούθησε ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος ποὺ τερματίστηκε μὲ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τοῦ Ἁγ. Στεφάνου. Οἱ ὅροι της ὅμως ἀνατράπηκαν ἀπὸ τὴν ὁριστικὴ ἐδαφικὴ ρύθμιση ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου καὶ τὶς μερικὲς συνθῆκες ποὺ ἀκολούθησαν μέχρι τὸ 1881.

σίας στὴ βόρεια Θράκη. Ἀκόμα καὶ ἡ ὕστατη ἔκκληση τοῦ Ματάλα στὶς 9 Μαΐου 1879 ἔμεινε ἀναπάντητη ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τῶν Ἀθηνῶν. «Ἀκόμη καὶ ἂν ὀλίγας ἐλπίδας ἔχωμεν ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας», ἔγραφε, «ἀνάγκη νὰ ἐνισχυθοῦν οἱ ὁμογενεῖς εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποτελέσουν ἀντιστάθμισμα δι' ἀμοιβαίαν παραίτησιν τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας καὶ τῶν Βουλγάρων ἐπὶ τῆς Μακεδονίας».

Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἀδυνατοῦσε νὰ πράξει ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση, προσπάθησε μὲ ἄλλο τρόπο νὰ πετύχει ἡ Αὐστρία, ποὺ ἀγωνιζόταν νὰ κρατήσει τὴ Μακεδονία μακριὰ ἀπὸ τὴ ρωσικὴ καὶ βουλγαρικὴ ἐπιρροή. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1881, ὅταν μεταξὺ Γερμανίας, Αὐστρο - Οὐγγαρίας καὶ Ρωσίας ὑπογράφηκε ἡ Συνθήκη τῶν Τριῶν Αὐτοκρατόρων (γνωστὴ ὡς Dreikaiserbund), ἡ Αὐστρία ὅπως καὶ ἡ Γερμανία, ἐνῶ δέχθηκαν τὸ ρωσικὸ ὅρο νὰ μὴν ἐναντιωθοῦν σὲ μιὰ μελλοντικὴ ἕνωση τῆς βουλγαρικῆς ἡγεμονίας μὲ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία, ὑποχρέωσαν τὴ Ρωσία νὰ δηλώσει ὅτι, μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες δύο Δυνάμεις, θὰ ἀπέτρεπε τοὺς Βουλγάρους ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἐπιθετικὴ ἐνέργεια πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Μακεδονίας.

Μακεδονία: Σχέδια μεταρρυθμίσεων

Ἀμέσως μετὰ τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου, ἡ Μακεδονία ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται στὸ ἐπίκεντρο τῶν διεθνῶν ζυμώσεων, καθὼς τὰ βαλκανικὰ κράτη καὶ οἱ κυριότερες ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις — Ρωσία, Αὐστρία καὶ Ἀγγλία — προσπαθοῦν νὰ ἐπεκτείνουν τὴν ἐπιρροή τους πρὸς τὴ νευραλγικὴ αὐτὴ περιοχὴ ποὺ παρέμεινε στὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία.

Δὲν εἶχε μεσολαβήσει οὔτε τρίμηνο ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου, ὅταν στὶς ὀρεινὲς περιοχὲς τῆς βορειοανατολικῆς Μακεδονίας, Μάλες - Κρέσνας, ἐκδηλώθηκε ἕνα σοβαρὸ ἔνοπλο βουλγαρικὸ κίνημα ποὺ προκάλεσε ἔντονες ἀνησυχίες στὴν Πύλη καθὼς καὶ στὶς κυβερνήσεις τῆς Βιέννης καὶ τοῦ Λονδίνου. Διπλωμάτες καὶ στὶς τρεῖς πρωτεύουσες ὑποψιάζονταν ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τῶν Βουλγάρων κρυβόταν ἡ Ρωσία, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ ματαιώσει τὴν ἀποχώρηση τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴ Θράκη. Ρωσικὰ ὅμως ἔγγραφα, ποὺ ἔχουν ἔρθει στὸ μεταξὺ στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ κυβέρνηση τοῦ τσάρου ἦταν ἀμέτοχη, ἂν ὄχι ἀντίθετη, πρὸς τὶς βουλγαρικὲς αὐτὲς πρωτοβουλίες. Παρόλα αὐτά, Ρῶσοι ἀξιωματικοὶ στὴν Ἡγεμονία καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ στρατηγὸ Ντοντούκωφ Κορσάκωφ, κατὰ παράβαση τῶν ἐντολῶν τῆς Πετρουπόλεως, ὑπέθαλπαν καὶ ἐνίσχυαν ὑλικὰ τοὺς ἀντάρτες.

Στὸ μεταξὺ στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἐπικρατοῦσε ἀνάλογη ἀνησυχία, ἄρχισαν νὰ φθάνουν πληροφορίες ὅτι ἀρκετοὶ Ἕλληνες συμμετεῖχαν στὰ σώματα ποὺ κατάρτιζαν οἱ Βούλγαροι. Οἱ Ἕλληνες αὐτοί, ἀπαυδισμένοι ἀπὸ τὴ γενικὴ ἐξαθλίωση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν τουρκοκρατούμενη ὕπαιθρο, πρότασσαν τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὶς ὁποιεσδήποτε ἐθνικὲς διαφορὲς ποὺ χώριζαν τοὺς ὑπόδουλους χριστιανούς.

Ὅπως ἔγραφε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ πρεσβευτὴς Κουντουριώτης στὶς 7 Νοεμβρίου 1878: «Αἱ καταπιέσεις καὶ αἱ βιαιοπραγίαι, οὐ μόνον κατὰ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ἐν γένει καθ' ὅλων τῶν Χριστιανῶν ἐν Μακεδονίᾳ εἰσὶ πασίγνωστοι καὶ τοιαῦται ὥστε ἐπὶ τέλους θ' ἀναγκάσωσι τὸ Ἑλληνικὸν στοιχεῖον νὰ συνταχθῇ μετὰ τῶν Βουλγάρων πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ἀφορήτου Τουρκικοῦ ζυγοῦ».

Τὸ ἐνδεχόμενο συμπράξεως Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ἀνησύχησε τοὺς Ἄγγλους σὲ σημεῖο ποὺ ὁ Salisbury ἔκρινε σκόπιμο νὰ διαμηνύσει στὸ βασιλιὰ Γεώργιο ὅτι, ἂν οἱ Ἕλληνες τῆς Μακεδονίας συνέπρατταν μὲ τοὺς Βουλγάρους καὶ ἡ ἐξέγερση ἐπιτύγχανε, ὑπῆρχε φόβος ἡ Μακεδονία νὰ περιέλθει γιὰ πάντα «ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ στὴ σλαβικὴ φυλή». Ἀλλὰ καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση, καθὼς καὶ οἱ κυριότεροι παράγοντες τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Μακεδονία συνειδητοποιοῦσαν τοὺς κινδύνους ποὺ περιέκλειε, γιὰ τὰ μακροπρόθεσμα συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τυχὸν ἐπικράτηση τοῦ βουλγαρικοῦ κινήματος στὴ βόρεια Μακεδονία. Δὲν ἦταν ὅμως δυνατὸ νὰ ταχθοῦν οἱ Ἕλληνες στὸ πλευρὸ τῶν Τούρκων κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ μάλιστα τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ Ἠπειρο - θεσσαλικὸ παρέμενε ἀνοικτό. Γι' αὐτό, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἔγγραφες ὁδηγίες τοῦ Δηλιγιάννη πρὸς τοὺς προξένους, ἡ λύση ποὺ προκρίθηκε ἦταν νὰ τηρηθεῖ αὐστηρὴ οὐδετερότητα.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1878, μὲ συντονισμένες ἐπιθέσεις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, τὶς ὁποῖες ἀκολούθησαν οἱ συνηθισμένες ὠμότητες ἐναντίον τῶν ἀμάχων, οἱ Βούλγαροι ἐπαναστάτες ἀπωθήθηκαν στὴ βουλγαρικὴ ἡγεμονία. Παρόλα αὐτά, ὡς τὸ 1880 βουλγαρικὰ ἔνοπλα σώματα συνέχιζαν νὰ εἰσβάλλουν στὰ μακεδονικὰ ἐδάφη καὶ μερικὲς φορὲς νὰ εἰσχωροῦν ὡς τὴν περιοχὴ Σερρῶν πρὸς νότο, καὶ ὡς τὰ χωριὰ τῆς Στρώμνιτσας, τοῦ Μοριχόβου καὶ τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀξιοῦ πρὸς τὰ δυτικά.

Ἡ ἀναταραχὴ ποὺ προκάλεσαν οἱ βουλγαρικὲς ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1878 — προανάκρουσμα τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε 25 χρόνια ἀργότερα — εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀσκηθεῖ πίεση στὴν Πύλη γιὰ νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ τὶς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 23 τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ προέβλεπε τὴν εἰσαγωγὴ διοικητικῶν μεταρρυθμίσεων ὄχι μόνο στὴ Μακεδονία ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας ποὺ παρέμειναν ὑπὸ τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ σουλτάνου. Στὴ διετία ποὺ ἀκολούθησε — 1879-1880 — συστήθηκαν τοπικὲς ἐπιτροπὲς στὶς πρωτεύουσες τῶν τεσσάρων βιλαετίων, Ἀδριανουπόλεως, Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου (Βιτωλίων) καὶ Ἰωαννίνων, γιὰ νὰ μελετήσουν καὶ νὰ ἀποστείλουν στὴν Κωνσταντινούπολη σχέδια διοικητικῶν μεταρρυθμίσεων, ποὺ θὰ παρεῖχαν στὸν ντόπιο πληθυσμὸ — μουσουλμανικὸ καὶ χριστιανικὸ — τὸ δικαίωμα νὰ μετέχει πιὸ ἐνεργὰ στὴν τοπικὴ διοίκηση.

Τὴν προσοχὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀλλὰ καὶ τοῦ νέου πατριάρχη Ἰωακεὶμ Γ' — ποὺ στὰ μέσα τοῦ 1878 διαδέχθηκε τὸν Ἰωακεὶμ Β' — συγκέντρωσε ἰδιαίτερα τὸ σχέδιο μεταρρυθμίσεων γιὰ τὴ Μακεδονία. Ὁ Ἰωακεὶμ Γ', βαθὺς γνώστης τῶν μακεδονικῶν πραγμάτων, ἀφοῦ εἶχε διατελέσει μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸ 1874 ὡς τὸ 1878, πῆρε τὴν πρωτοβουλία νὰ ζητήσει ἀπὸ τὴν Πύλη τὴν ἐφαρμογὴ στὴ Μακεδονία ἑνὸς συστήματος ἀνάλογου πρὸς τὸν Ὀργανισμὸ τῆς Κρήτης. Στὸ μεταξύ, ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ ποὺ εἶχε συντάξει τὸν Ὀργανισμὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας μετέφερε τὴν ἕδρα της στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1880 ἄρχισε νὰ ἐπεξεργάζεται διάφορα σχέδια μεταρρυθμίσεων καὶ γιὰ τὶς ἄλλες ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας. Στὴν ἐπιτροπὴ αὐτὴ ὑποβλήθηκαν λεπτομερεῖς ἑλληνικὲς προτάσεις γιὰ τὴ Μακεδονία, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρόταση γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς ἑλληνικῆς ὡς δεύτερης ἐπίσημης γλώσσας μετὰ τὴν τουρκική, καθὼς καὶ πρόταση γιὰ τὴ διαίρεση τῆς Μακεδονίας σὲ δύο αὐτοτελεῖς διοικητικὲς ἑνότητες.

Ἡ σκέψη γιὰ τὴ διχοτόμηση τῆς Μακεδονίας προῆλθε ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ὁ πληθυσμὸς στὸ βόρειο τμῆμα ἦταν κατὰ πλειοψηφία βουλγαρικός, ἐνῶ στὸ νότιο ὑπερτεροῦσε τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Κατὰ τὸ σχέδιο τοῦ Κ. Βατικιώτη, ἡ Μακεδονία θὰ ἔπρεπε νὰ διαιρεθεῖ σὲ δύο βιλαέτια καὶ νὰ διχοτομηθεῖ διαγώνια ἀπὸ τὰ βορειοανατολικὰ πρὸς τὰ νοτιοδυτικά. Τὸ νότιο βιλαέτι, στὸ ὁποῖο θὰ κυριαρχοῦσε ὁ Ἑλληνισμός, θὰ εἶχε ὡς πρωτεύουσα τὴ Θεσσαλονίκη καὶ θὰ περιλάμβανε τὰ σαντζάκια Δράμας, Σερρῶν καὶ Θεσσαλονίκης — ἐκτὸς ἀπὸ τὸν καζὰ Βελεσσῶν —, τὸ ναχιγιὲ Μοριχόβου, καὶ τοὺς καζάδες Μοναστηρίου, Φλώρινας, Κορυτσᾶς, Κολώνιας, Ἀνασελίτσας, Καϊλαρίων, Κοζάνης, Σερβίων καὶ Γρεβενῶν. Ἡ τότε κυβέρνηση Τρικούπη υἱοθέτησε τὴ διχοτομικὴ αὐτὴ γραμμὴ καὶ ἔδωσε ὁδηγίες στὸν Κουντουριώτη νὰ ἐνεργήσει γιὰ τὴν ἀποδοχή της. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ Τρικούπη εἶναι σημαντική, γιατὶ ἀποκαλύπτει πῶς εἶχαν διαμορφωθεῖ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὰ πρὸς βορρᾶ ὅρια τῶν ἑλληνικῶν διεκδικήσεων στὴ Μακεδονία.

Τελικά, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1880, ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ κατάρτισε ἕνα σχέδιο καταστατικοῦ ποὺ περιλάμβανε διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας. Ἡ ἐφαρμογὴ ὅμως τοῦ νέου καθεστῶτος δὲν πραγματοποιήθηκε ὅπως προέβλεπε ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου.

Κρήτη: Ἡ σύμβαση τῆς Χαλέπας

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ καθορίζονταν ἢ συζητοῦνταν νέες μορφὲς διοικήσεως γιὰ τὸ βόρειο Ἑλληνισμὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας καὶ τῆς Μακεδονίας, ἡ Ἀγγλία κατέβαλλε σύντονες προσπάθειες γιὰ νὰ ρυθμίσει τὸ διοικητικὸ καθεστὼς τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κύπρο.

Ἀμέσως μετὰ τὸν τερματισμὸ τῶν ἐργασιῶν τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου, ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία κινήθηκε ταχύτατα γιὰ νὰ πετύχει τὴν εἰρήνευση τῆς Κρήτης. Ἡ στιγμὴ ἦταν κατάλληλη. Οἱ ἐπαναστάτες, παρόλο ποὺ κατεῖχαν ἀμυντικὰ τὶς περισσότερες θέσεις ποὺ εἶχαν θέσει ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἄνοιξη, ἦταν πλέον ἕτοιμοι νὰ δεχθοῦν τὴν ἀγγλικὴ μεσολάβηση. Καὶ ἐνῶ ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς Layard στὴν Κωνσταντινούπολη ἔπειθε, χωρὶς δυσκολία, τὴν Πύλη νὰ ἀναστείλει τὶς ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν, ὁ πρόξενος στὰ Χανιὰ Sandwith βολιδοσκοποῦσε τοὺς Κρῆτες γιὰ τὸ σύστημα διακυβερνήσεως τοῦ νησιοῦ. Ἐφόσον ἡ ἕνωση μὲ τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο ἦταν πλέον ἀνέφικτη καὶ ἡ Ἀγγλία, ἀφοῦ ἀπέκτησε τὴν Κύπρο, ἀπέρριπτε τὴν ἰδέα νὰ καταστήσει τὴν Κρήτη προτεκτοράτο της, οἱ ἐκπρόσωποι τῶν Κρητῶν πρότειναν δύο λύσεις: νὰ ἀνακηρυχθεῖ ἡ Κρήτη ἡγεμονία, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Σάμου, ἢ, ἂν αὐτὸ δὲν γινόταν ἀποδεκτό, νὰ τροποποιηθεῖ ὁ Ὀργανικὸς Νόμος τοῦ 1868 κατὰ τρόπο ποὺ νὰ διασφαλίζει τὰ δικαιώματα τῆς πλειοψηφίας. Ἀνάλογες ἀπόψεις ἀνέπτυξε καὶ ἡ ἐπιτροπὴ τῶν Κρητῶν τῆς Ἀθήνας στὸν ἐκεῖ Ἄγγλο πρεσβευτή.

Ὅπως ἦταν φυσικό, ἡ Πύλη προέκρινε τὴ δεύτερη λύση. Χωρὶς χρονοτριβὴ ἔφθασαν στὴν Κρήτη, στὰ μέσα Αὐγούστου, δύο ἀπεσταλμένοι τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως: ὁ στρατηγὸς Μουχτὰρ πασὰς καὶ ὁ Σελὴμ ἐφέντης, οἱ ὁποῖοι μαζὶ μὲ τὸ γενικὸ διοικητὴ Κρήτης, Κωστάκη Ἀδοσσίδη πασά, ἤρθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ ἐκπροσώπους τῶν χριστιανῶν γιὰ τὴν τροποποίηση τοῦ Ὀργανικοῦ Νόμου. Μετὰ ἀπὸ διαπραγματεύσεις δύο μηνῶν καὶ τὴν ἐνεργὸ μεσολάβηση τοῦ Sandwith καταρτίσθηκε ἕνα νέο κείμενο, γνωστὸ ὡς σύμβαση τῆς Χάλεπας, τὸ ὁποῖο ἀφοῦ περιβλήθηκε τὸ κύρος αὐτοκρατορικοῦ φιρμανιοῦ ἀποτέλεσε τὸ νέο τροποποιημένο Ὀργανισμὸ τοῦ νησιοῦ.

Παρόλο ποὺ τὸ νέο κείμενο δὲν παραχωροῦσε καθεστὼς αὐτονομίας, οὔτε διασφάλιζε στοὺς χριστιανοὺς προνόμια στὴ διοίκηση ἀνάλογα μὲ τὴν ἀριθμητική τους ἰσχύ, ἀποτελοῦσε ἐντούτοις θετικὸ βῆμα πρὸς τὴ σταδιακὴ διαμόρφωση ἑνὸς καθεστῶτος αὐτοδιοικήσεως. Οἱ κυριότερες βελτιώσεις στὸν Ὀργανικὸ Νόμο τοῦ 1868 μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς:

Ὁ γενικὸς διοικητὴς — ποὺ μποροῦσε νὰ εἶναι χριστιανὸς ἢ μουσουλμάνος — διοριζόταν ἀπὸ τὸ σουλτάνο γιὰ μιὰ πενταετία ἀντὶ γιὰ ἀκαθόριστο χρόνο. Ἡ ρύθμιση αὐτὴ μείωνε τὴν ἐξάρτηση τοῦ διοικητῆ ἀπὸ τὴν Πύλη, ἀφοῦ περιόριζε τὶς δυνατότητες αὐθαίρετης μεταθέσεως ἢ παύσεώς του. Μὲ ἄλλες τροποποιήσεις διευρυνόταν σημαντικὰ ἡ συμμετοχὴ τῶν χριστιανῶν στὰ διάφορα ὄργανα τῆς διοικήσεως, χωρὶς ὅμως νὰ φθάνει στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀριθμητικῆς τους ἀναλογίας σὲ σχέση πρὸς τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο, ἀφοῦ οἱ χριστιανοὶ πληρεξούσιοι στὴ γενικὴ συνέλευση ὁρίζονταν μόνο σὲ 49 ἔναντι 31 μουσουλμανων. Οἱ θέσεις τῶν μουτεσαρίφηδων (διοικητῶν τμημάτων) μοιράζονταν ἐξίσου μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων, ὅπως προέβλεπε ὁ Ὀργανικὸς Νόμος τοῦ 1868, ἀλλά, μὲ νέα διάταξη, οἱ χριστιανοὶ θὰ εἶχαν μεγαλύτερο ἀριθμὸ καϊμακάμηδων (ἐπάρχων) ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους.

Ἀντὶ γιὰ τοὺς δύο συμβούλους τοῦ γενικοῦ διοικητῆ — ἑνὸς χριστιανοῦ καὶ ἑνὸς μουσουλμάνου — ὁριζόταν, μὲ τὴ σύμβαση τῆς Χαλέπας, ἕνας μόνο σύμβουλος, μουσουλμάνος ἂν ὁ διοικητὴς ἦταν χριστιανός, ἢ ἀντίστροφα, ἂν ὁ διοικητὴς ἦταν μουσουλμάνος. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ τροποποίηση ποὺ προέβλεπε τὴ στελέχωση τοῦ σώματος τῆς χωροφυλακῆς ἀποκλειστικὰ ἀπὸ Κρῆτες — χριστιανοὺς καὶ μουσουλμάνους —, ἐκτὸς ἂν δὲν ὑπῆρχε ἀρκετὴ προσφορὰ κατάλληλων ἀτόμων, ὁπότε θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ προσληφθοῦν καὶ μὴ Κρῆτες. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ σώματος ἐπιλεγόταν ἀπὸ τὴν Πύλη ἀλλὰ οἱ ἄλλοι ἀξιωματικοὶ θὰ ἦταν ντόπιοι. Ντόπιοι ἐπίσης θὰ ἦταν καὶ ὅλοι οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ καὶ ὑπάλληλοι, μὲ ἐξαίρεση τὸ γενικὸ διοικητή.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διευρυμένη συμμετοχὴ τῶν χριστιανῶν, ὁ ἑλληνικὸς χαρακτήρας τοῦ νησιοῦ ἀποκτοῦσε πρόσθετη ἀναγνώριση μὲ τὶς διατάξεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ χρήση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Μὲ μόνη ἐξαίρεση τὴ γενικὴ ἀλληλογραφία, τὰ πρακτικὰ καὶ τὶς ἀποφάσεις τῶν δικαστηρίων ποὺ θὰ συντάσσονταν καὶ στὶς δύο γλῶσσες, ἡ ἑλληνικὴ καθιερωνόταν ὡς ἡ ἀποκλειστικὴ γλώσσα τῆς γενικῆς συνελεύσεως καὶ τῶν δικαστηρίων. Ὡς πρόσθετη παραχώρηση πρὸς τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ διάταξη ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἵδρυση φιλολογικῶν συλλόγων, τὴ λειτουργία τυπογραφείων καὶ τὴν ἔκδοση ἐφημερίδων.

Μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς παραχωρήσεις πρὸς τοὺς χριστιανοὺς ἀποτελοῦσε καὶ ἡ ρητὴ δέσμευση ὅτι τὸ ὀθωμανικὸ Σύνταγμα δὲν μποροῦσε νὰ καταργήσει τὶς διατάξεις τοῦ Ὀργανικοῦ Νόμου, καὶ ὅτι οἱ ἀποφάσεις τῆς Πύλης ποὺ ἀντέβαιναν σ' αὐτὸν δὲ θὰ εἶχαν ἰσχὺ στὴν Κρήτη. Ὅπως εἴδαμε, τὸ 1877 ἡ μὴ ἱκανοποίηση ἀνάλογου αἰτήματος τῶν χριστιανῶν ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀφορμὲς ποὺ ὁδήγησαν τοὺς Κρητικοὺς στὴν ἐπανάσταση.

Μὲ ἄλλες διατάξεις, οἱ ἁρμοδιότητες τῆς γενικῆς συνελεύσεως διευρύνονταν καὶ τὸ ἀνώτατο ἀντιπροσωπευτικὸ ὄργανο τῶν Κρητῶν ἀποκτοῦσε τὸ δικαίωμα νὰ καταρτίζει νόμους γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τῆς λειτουργίας τῶν δικαστηρίων, τῆς κοινοτικῆς ὀργανώσεως κ.ἄ. Ὅλες ὅμως αὐτὲς οἱ ἀποφάσεις ἔπρεπε νὰ ἐπικυρωθοῦν ἀπὸ τὴν Πύλη, πράγμα ποὺ δημιουργοῦσε ἐρωτήματα κατὰ πόσο οἱ παραχωρήσεις ἦταν οὐσιαστικὲς καὶ δὲ θὰ μεταβάλλονταν σὲ νεκρὸ γράμμα ἐξαιτίας τοῦ δικαιώματος ἀρνησικυρίας τῆς Πύλης.

Σημαντικὲς ἐπίσης ἦταν καὶ οἱ παραχωρήσεις στὸν τομέα τῆς διαχειρίσεως τῶν οἰκονομικῶν. Ἱκανοποιώντας παλαιὸ αἴτημα τῶν χριστιανῶν, ἡ σύμβαση τῆς Χαλέπας προέβλεπε ὅτι μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν δαπανῶν διοικήσεως — ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξαιροῦνταν οἱ δαπάνες τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ — τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ ἔσοδα θὰ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴ χρηματοδότηση δημόσιων ἔργων στὸ νησί.

Τέλος, γιὰ νὰ ἐπανέλθουν πραγματικὰ εἰρηνικὲς συνθῆκες διαβιώσεως, ἡ σύμβαση τῆς Χαλέπας προέβλεπε τὴ χορήγηση γενικῆς ἀμνηστίας, τὴν πρόσκαιρη ἀπαλλαγὴ τῶν κατοίκων ἀπὸ ὁρισμένους φόρους, τὴ ρύθμιση χρεῶν ποὺ εἶχαν συναφθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866 καὶ ἐπιπλέον τὸ δικαίωμα τῶν Κρητῶν νὰ κρατήσουν τὰ ὅπλα τους, ὄχι ὅμως καὶ νὰ τὰ φέρουν δημοσία χωρὶς ἄδεια ὁπλοφορίας.

Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ σύμβαση τῆς Χαλέπας ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τοὺς στόχους ποὺ εἶχαν θέσει οἱ Κρητικοί, ὅταν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1878 ἄρχιζαν τὸν ἔνοπλο ἀγώνα τους. Μὲ τὴν τροπὴ ὅμως ποὺ πῆραν οἱ διεθνεῖς ἐξελίξεις καὶ τὸν παραμερισμὸ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος ἀπὸ τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου, ἡ συμφωνία τοῦ 1878 ἔσωσε τὸ νησὶ ἀπὸ νέες βιαιότητες. Ἐπιπλέον, μὲ τὴ θέσπιση νέων διατάξεων, ποὺ τροποποιοῦσαν τὸν Ὀργανικὸ Νόμο τοῦ 1868 κατὰ εὐνοϊκὸ γιὰ τοὺς χριστιανοὺς τρόπο, ἄνοιγε ὁ δρόμος γιὰ πιὸ οὐσιαστικοὺς πειραματισμοὺς στὸν τομέα τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ ἴσως μελλοντικὰ τῆς διοικητικῆς αὐτονομίας. Ἂν ἀργότερα ἡ Πύλη ἐπανῆλθε στὴν τακτικὴ τῶν συστηματικῶν παραβιάσεων ποὺ ἀλλοίωσαν τὸ πνεῦμα καὶ τὸ γράμμα τῆς συμ-

126

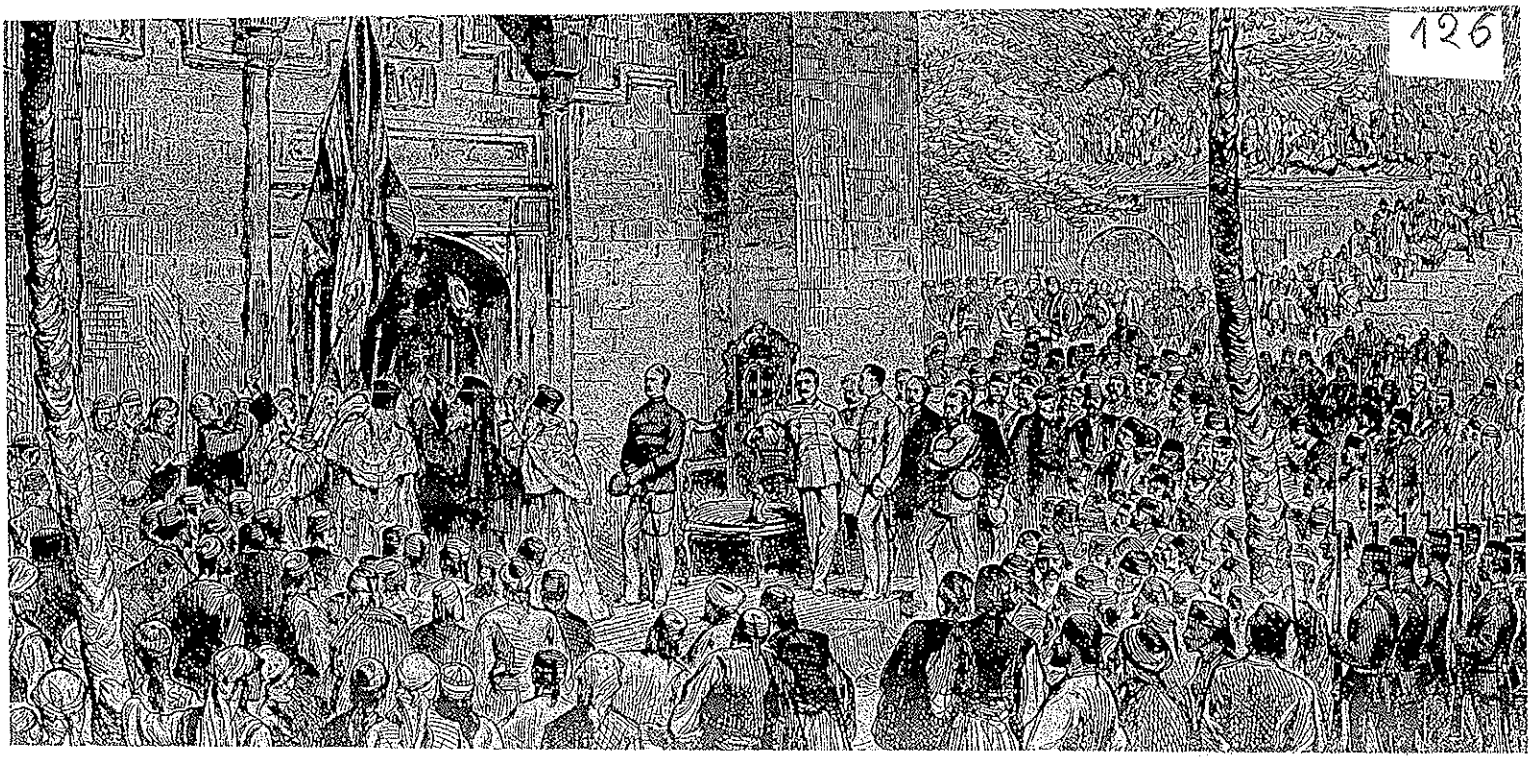

Ἐπάνω: "Ελληνες ἱερεῖς εὐλογοῦν τὴ βρετανικὴ σημαία στὴ Λευκωσία (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

βάσεως τῆς Χαλέπας, αὐτὸ δὲ μείωνε τὴ σημασία τῶν μεταρρυθμίσεων ποὺ ἐπιτεύχθηκαν τὸ 1878.

Κύπρος: Ἀγγλικὴ κατοχὴ

Προτοῦ τεθεῖ σὲ ἐφαρμογὴ ἡ ἀγγλοτουρκικὴ συνθήκη τῆς 23 Μαΐου/4 Ἰουνίου 1878, ὑπογράφηκε στὴν Κωνσταντινούπολη νέα ἀγγλοτουρκικὴ συμφωνία ποὺ ρύθμιζε τὶς λεπτομέρειες τῆς κατοχῆς καὶ διοικήσεως τῆς Κύπρου ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Ἡ συμφωνία αὐτή, ὡς παράρτημα τῆς συνθήκης, προέβλεπε ἀνάμεσα σὲ ἄλλα τὴ διατήρηση τοῦ μουσουλμανικοῦ θρησκευτικοῦ δικαστηρίου, τὸν τρόπο διοικήσεως τῶν βακουφίων, τὴν καταβολὴ στὴν Πύλη τοῦ τυχὸν πλεονάσματος μεταξὺ ἐσόδων καὶ δαπανῶν τοῦ νησιοῦ, τὸ δικαίωμα τοῦ σουλτάνου νὰ πωλεῖ ἢ νὰ ἐνοικιάζει ἐκτάσεις ποὺ ἀνῆκαν στὸ Στέμμα ἢ στὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο καί, τέλος, τὴν ὑποχρέωση τῆς Ἀγγλίας νὰ ἐκκενώσει τὴν Κύπρο, σὲ περίπτωση ποὺ ἡ Ρωσία ἐπέστρεφε στὴν Τουρκία τὶς ἀρμενικὲς ἐπαρχίες ποὺ εἶχε καταλάβει κατὰ τὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1877-1878. Μὲ μεταγενέστερη συμφωνία τῆς 3/15 Φεβρουαρίου 1879, ὅλες οἱ οἰκονομικῆς φύσεως διαφορὲς ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς συνθήκης ρυθμίσθηκαν μὲ τὴν ὑποχρέωση τῆς Βρετανίας νὰ καταβάλλει στὴν Πύλη κάθε χρόνο 5.000 ἀγγλικὲς λίρες, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὰ ἔσοδα τοῦ νησιοῦ.

Στὴν Κύπρο, ἡ ξαφνικὴ ἀπόβαση ἀγγλικοῦ στρατοῦ στὶς 7/19 Ἰουλίου χαιρετίστηκε μὲ ἐνθουσιασμὸ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες χριστιανούς, ἐνῶ οἱ μουσουλμάνοι παρέμειναν ἀπαθεῖς. Ἡ ἀντίδραση τῶν Ἑλλήνων, ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀποτελοῦσαν τὰ 4/5 τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ, ἦταν φυσιολογική. Ὅπως ἀναφέρουν οἱ ἑλληνικὲς προξενικὲς ἐκθέσεις, σὲ ὅλη τὴν κρίσιμη τριετία 1876-1878 ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ νησιοῦ καὶ οἱ συνθῆκες διαβιώσεως χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων εἶχαν ἐπιδεινωθεῖ, ἐνῶ οἱ αὐθαιρεσίες τῶν τοπικῶν ὀργάνων πολλαπλασιάζονταν. Ἡ ἄφιξη, λοιπόν, τῶν Ἄγγλων δημιουργοῦσε στὸ λαὸ τὴν προσδοκία τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς κακοδιοικήσεως καὶ τῆς γρήγορης βελτιώσεως τοῦ βιοτικοῦ του ἐπιπέδου. Ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἡ ἀλλαγὴ τοῦ καθεστῶτος ἐμφανιζόταν ὡς τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴ σταδιακὴ εὐόδωση τῶν ἐθνικῶν τους πόθων. Αὐτὸ ἄλλωστε φάνηκε καὶ ἀπὸ τὶς πρῶτες προσφωνήσεις τῶν ἐκπροσώπων τοῦ κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ. Προσεκτικὸς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Σωφρόνιος, ὑποδέχθηκε τὸν κυβερνήτη στὶς 13/25 Ἰουλίου τονίζοντας ὅτι ὁ κυπριακὸς λαός, «χωρὶς νὰ ἀρνηθῇ τὴν καταγωγὴν καὶ τοὺς πόθους αὐτοῦ, θέλει διατελῇ ἀφωσιωμένος εἰς τὴν νέαν πατρικὴν αὐτοῦ κυβέρνησιν». Καὶ στὴ Λεμεσὸ ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἑλληνικῆς κοινότητας Χριστόδουλος Καρύδας δὲν ἄφηνε καμιὰ ἀμφιβολία ποιοὶ ἦταν οἱ πόθοι αὐτοί: «Καλῶς ἤλθατε, Ἐξοχώτατε», τόνιζε· «Ἔθνος μέγα καὶ ἰσχυρόν, ἔθνος ἐκπολιτιστικὸν καὶ εὐγενὲς καταλαμβάνει τὴν πολυπαθῆ μέν, ἑλληνικωτάτην δὲ πατρίδα ἡμῶν, ἥτις εἰς ἔθνος τοιοῦτον ἀνατίθησι τὰς ἐλπίδας καὶ τὰς προσδοκίας αὐτῆς... Ἔχομεν πρόσφατον εὐγενὲς προηγούμενον τὴν Ἑπτάνησον».

Οἱ Ἄγγλοι ὅμως δὲν εἶχαν ἀποσπάσει τὴν Κύπρο ἀπὸ τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ τὴν παραχωρήσουν στοὺς Ἕλληνες. Οὔτε ἦταν διατεθειμένοι νὰ ἐπιτρέψουν τὴ δημιουργία ἑνὸς νέου ἑπτανησιακοῦ προβλήματος. Γι' αὐτὸ οἱ πρῶτες εἰσηγήσεις τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως στὸ νησὶ τόνιζαν τὴν ἀνάγκη νὰ ἀποκλεισθοῦν, ὅσο ἦταν δυνατό, ἀπὸ τὴ διοίκηση οἱ Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι ἦταν καὶ τὰ μόνα ἀνεπτυγμένα στοιχεῖα τοῦ νησιοῦ. Τόσο ὁ πρῶτος κυβερνήτης Wolseley, ὅσο καὶ ὁ Layard ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, εἰσηγήθηκαν στὴν κυβέρνησή τους νὰ ἐποικισθεῖ ἡ Κύπρος μὲ Τούρκους πρόσφυγες κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία, «ὡσότου μουσουλμάνοι καὶ χριστιανοὶ ἐξισωθοῦν ἀριθμητικά». Ὁ Wolseley μάλιστα σχεδίαζε νὰ μετακαλέσει στὸ νησὶ ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ Μαλτέζων, ὅλων τῶν τάξεων, πού, ὅπως τόνιζε, θὰ τοῦ ἐπέτρεπε «νὰ ἀντιπαραθέσει τοὺς Λατίνους στοὺς Ἕλληνες καὶ νὰ θέσει ἔτσι τοὺς τελευταίους ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του». Ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἐνέκρινε τὰ σχέδια ἐποικισμοῦ μὲ Τούρκους καὶ Μαλτέζους, ἀλλὰ τελικά, γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους, ἡ μεταφορὰ τῶν Τούρκων δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιηθεῖ. Οἱ σκέψεις ὅμως αὐτὲς τῆς ἀγγλικῆς διοικήσεως εἶχαν μέσα τους τὰ σπέρματα τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς ποὺ ἐφαρμόσθηκε στὴν Κύπρο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀγγλοκρατίας.

Δὲ χρειάστηκε νὰ περάσουν πολλοὶ μῆνες γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦν οἱ Ἕλληνες τὶς προθέσεις τῆς ἀγγλικῆς διοικήσεως. Ἡ ἀντίδρασή τους τότε ὑπῆρξε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐπιδίωκε νὰ ἀποφύγει ἡ Ἀγγλία. Τὸ ἑνωτικὸ κίνημα ποὺ φούντωσε στὰ κατοπινὰ χρόνια πυροδοτήθηκε ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐσκεμμένη καὶ ἀψυχολόγητη στάση τῶν πρώτων Βρετανῶν διοικητῶν τοῦ νησιοῦ, ποὺ ἐπιδίωξαν νὰ προσεται-

ρισθοῦν τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο, προσπαθώντας παράλληλα νὰ ἀπομονώσουν τὸ πολυαριθμότερο καὶ περισσότερο ἀνεπτυγμένο ἑλληνικό. Τὰ παράπονα τῶν Κυπρίων δὲν ἄργησαν νὰ φθάσουν στὴν Ἀθήνα. Τὸν Ὀκτώβριο ὅμως τοῦ 1878 ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἦταν τόσο ἀπασχολημένη μὲ τὸ θέμα τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου, ὥστε τὸ τελευταῖο πράγμα ποὺ ἐπιθυμοῦσε τὴ στιγμὴ ἐκείνη ἦταν νὰ δημιουργήσει ψυχρότητα μὲ τὴν Ἀγγλία μὲ ἀφορμὴ τὰ αἰτήματα τῆς Κύπρου. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Δηλιγιάννης, στὶς ὁδηγίες ποὺ ἔστειλε στὸν Ἕλληνα ἐπιτετραμμένο στὸ Λονδίνο Ἰωάννη Γεννάδιο, τοῦ ζητοῦσε νὰ πείσει τὴν ἀγγλικὴ κυβέρνηση ὅτι ἦταν πρὸς τὸ συμφέρον της νὰ προσεταιρισθεῖ τοὺς Ἕλληνες τῆς μεγαλονήσου. Στὶς ἐνέργειές του ὅμως ὁ Γεννάδιος ὄφειλε νὰ εἶναι ἰδιαίτερα προσεκτικὸς «ἵνα μὴ ἐρεθίσωμεν Δύναμιν, δυναμένην νὰ μᾶς βλάψῃ πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως».

Μὲ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὁ Δηλιγιάννης, χωρὶς ἴσως καὶ ὁ ἴδιος νὰ τὸ συνειδητοποιεῖ, χάρασσε τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ στὸ κυπριακὸ ζήτημα, ἡ ὁποία ἔμελλε νὰ τηρηθεῖ ἀναλλοίωτη γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες.

Τὸ Ἠπειρο-θεσσαλικὸ ζήτημα

Πρῶτες βολιδοσκοπήσεις

Ἀπὸ ὅλα τὰ ζητήματα ποὺ ἄφησε σὲ ἐκκρεμότητα τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου, τὸ Ἠπειρο-θεσσαλικὸ ὑπῆρξε γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὸ πιὸ κρίσιμο. Ἀπὸ τὴν ἐπιτυχὴ ἔκβασή του θὰ κρινόταν μακροπρόθεσμα καὶ ἡ τύχη τῶν ἄλλων ἀλύτρωτων περιοχῶν.

Πρὶν ἀκόμα τελειώσουν οἱ ἐργασίες τοῦ συνεδρίου, ὁ Κουμουνδοῦρος εἰδοποίησε τὸ Δηλιγιάννη νὰ ἐπιδιώξει νὰ ρυθμίσει τὸ ζήτημα τῆς ὁροθεσίας πρὶν φύγει ἀπὸ τὸ Βερολίνο. Ὡς πιὸ κατάλληλη μεθοριακὴ γραμμὴ θεωροῦσε τὶς δύο ἐναλλακτικὲς προτάσεις ποὺ εἶχε ὑποβάλει ὁ Καποδίστριας στὶς Μεγάλες Δυνάμεις τὸ 1828 (βλ. Τόμ. ΙΒ', σελ. 512-514). Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ θὰ περιερχόταν στὴν Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἠπείρου μὲ τὶς πόλεις Ἄρτα, Πρέβεζα, Μέτσοβο, Ἰωάννινα καὶ τὴν ἐπαρχία Δελβίνου. Ἐπιπλέον ὁ Κουμουνδοῦρος ζητοῦσε ἐξουσιοδότηση τῶν Δυνάμεων γιὰ νὰ καταλάβει ἀμέσως τὶς ἐπιδικασθεῖσες στὴν Ἑλλάδα ἐπαρχίες. Ὅπως ἦταν φυσικό, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων στὸ Βερολίνο, καὶ ἰδιαίτερα οἱ Ἄγγλοι, ἦταν τελείως ἀνέτοιμοι νὰ δεχθοῦν τὶς ἑλληνικὲς προτάσεις. Κατὰ τὴν ἐκτίμησή τους, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ὄφειλαν νὰ διερευνήσουν ἐξαντλητικὰ σὲ ἀπευθείας μεταξύ τους διαπραγματεύσεις ὅλες τὶς δυνατότητες μιᾶς ἀμοιβαῖα ἀποδεκτῆς λύσεως, πρὶν χρειασθεῖ νὰ μεσολαβήσουν οἱ Δυνάμεις, ὅπως προέβλεπε τὸ ἄρθρο 24 τῆς συνθήκης. Χωρὶς χρονοτριβὴ λοιπόν, στὶς 5/17 Ἰουλίου, ὁ Κουμουνδοῦρος ἐπέδωσε στὸ Φωτιάδη μπέη διακοίνωση μὲ τὴν ὁποία προσκαλοῦσε τὴν Τουρκία νὰ ὁρίσει δύο ἀντιπροσώπους γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν νέων συνόρων. Ταυτόχρονα, γιὰ νὰ ἀσκήσει μεγαλύτερη πίεση, ἐνίσχυσε τὶς ἔνοπλες δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἤδη εἶχαν ἀνέλθει στὶς 30.000 ἄνδρες.

Στὸ μεταξὺ ὁ Δηλιγιάννης, πρὶν ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα, ἐπισκέφθηκε διαδοχικὰ τὶς κυριότερες εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες μὲ σκοπὸ νὰ παρακινήσει τὶς Δυνάμεις νὰ παρέμβουν γιὰ τὴν ἐπίσπευση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαπραγματεύσεων. Τὰ συμπεράσματά του ἀπὸ τὴν περιοδεία του αὐτὴ δὲν ὑπῆρξαν ἐνθαρρυντικά. Ὅπως ἀναφέρθηκε, οἱ κυριότερες δυνάμεις — Ἀγγλία, Αὐστρία καὶ Ρωσία — εἶχαν δικές τους ἐκκρεμότητες νὰ προωθήσουν καί, κατὰ συνέπεια, τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα ἀποκτοῦσε δευτερεύουσα σημασία. Ἡ Αὐστρία πάντως συμβούλευε ἔνοπλη ἑτοιμότητα, γιατὶ σὲ περίπτωση ποὺ ἡ ἴδια θὰ ἐμπλεκόταν σὲ πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία γιὰ τὴ Βοσνία καὶ Ἑρζεγοβίνη, μιὰ πολεμικὴ ἐνέργεια ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἑλλάδος θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη.

Ἀπὸ τὴν πλευρά της καὶ ἡ Ρωσία ἔδειχνε κατανόηση. Πλειοδοτοῦσε μάλιστα σὲ διαβήματα πρὸς τὴν Πύλη γιὰ τὴν ταχεία ἔναρξη τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαπραγματεύσεων, ἐλπίζοντας νὰ ἀνακτήσει σταδιακὰ τὴ χαμένη ἐπιρροή της στὴν Ἀθήνα. Ἀντίθετα ἡ Ἀγγλία συνέχιζε νὰ τηρεῖ ψυχρὴ στάση. Τόσο ὁ Beaconsfield μὲ ἐπίσημες δηλώσεις στὸ κοινοβούλιο, ὅσο καὶ ὁ Salisbury στὶς ἰδιαίτερες συνομιλίες του μὲ τὸ Δηλιγιάννη καὶ τὸ Γεννάδιο, δὲν ἄφηναν καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι προέβλεπαν μακροχρόνιες ἑλληνοτουρκικὲς διαπραγματεύσεις, ἐνῶ ἑρμήνευαν στενὰ τὴν ἔννοια τοῦ 13ου πρωτοκόλλου γιὰ τὴ νέα ὁροθεσία. Ἰδιαίτερα κατηγορηματικοὶ ἐμφανίζονταν στὸ ζήτημα τῶν Ἰωαννίνων, ποὺ μὲ κανέναν τρόπο δὲν εὐνοοῦσαν τὴν παραχώρησή τους στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ τύχη τῶν Ἰωαννίνων ὑπῆρξε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀκανθώδη προβλήματα. Προτοῦ ἀκόμα ληφθεῖ ἡ ἀπόφαση τοῦ 13ου πρωτοκόλλου, οἱ Ἄγγλοι εἶχαν ἐγείρει σοβαρὲς ἀντιρρήσεις. Ἐπικαλοῦνταν ὡς ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀρνητική τους στάση τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ μὲ ἀναφορὲς ποὺ εἶχαν στείλει στὸ συνέδριο τάσσονταν ἐναντίον τῆς ἐκχωρήσεως τῆς Ἠπείρου, καὶ ἰδιαίτερα τῶν Ἰωαννίνων. Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς εἶχαν ἀναμφίβολα ὑποκινηθεῖ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, εἶχαν ὅμως συναντήσει εὐνοϊκὸ κλίμα σὲ ὁρισμένους ἀλβανικοὺς κύκλους. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος καὶ ἡ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου εἶχαν προκαλέσει σοβαρὲς ἀνησυχίες, κυρίως στοὺς Ἀλβανοὺς τῆς Ἄνω Ἀλβανίας. Ὁ κίνδυνος νὰ τεθοῦν περιοχὲς κατοικούμενες κατὰ πλειοψηφία ἀπὸ Ἀλβανοὺς κάτω ἀπὸ σλαβικὴ διοίκηση (βουλγαρική, τοῦ Μαυροβουνίου ἢ σερβική) προκάλεσε συσπείρωση τῶν διαφόρων Ἀλβανῶν μπέηδων καὶ τελικὰ ὁδήγησε στὴ σύσταση τοῦ Ἀλβανικοῦ Συνδέσμου στὴ Πρισρένα. Ὁ Σύνδεσμος αὐτός, παρόλο ποὺ ἀρχικὰ εἶχε τὴν ὑποστήριξη τῆς Πύλης, ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες πολιτικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ πρωτοεμφανιζόμενου ἀλβανικοῦ ἐθνικισμοῦ. Μὲ τὸ Σύνδεσμο αὐτὸ συνέπραξαν καὶ ὁρισμένοι Ἀλβανοὶ μπέηδες τῆς νότιας Ἀλβανίας καὶ τῆς Ἠπείρου, οἱ ὁποῖοι δραστηριοποιήθηκαν γιὰ νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐκχώρηση ἠπειρωτικῶν ἐδαφῶν στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ νὰ ἀντιδράσει στὴν κίνηση αὐτὴ ὁ Δηλιγιάννης, ἀκόμα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου, εἶχε κυκλοφορήσει μιὰ μελέτη τοῦ Κ. Ἀραβαντινοῦ γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῶν Ἰωαννίνων, ἀναπτύσσοντας τοὺς λόγους ποὺ συνηγοροῦσαν γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἠπειρωτικῆς πρωτεύουσας στὴν Ἑλλάδα. Καὶ εἶναι γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ 13ου πρωτοκόλλου τόσο οἱ Γάλλοι ὅσο καὶ οἱ ἄλλοι ἀντιπρόσωποι — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους — εἶχαν ὑπόψη τους ὅτι τὰ Ἰωάννινα θὰ περιέρχονταν στὴν Ἑλλάδα.

Διασκέψεις στὴν Πρέβεζα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη

Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου ἑξαμήνου τοῦ 1878, ἡ Γαλλία συνέχισε νὰ ἐπιδεικνύει τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν προώθηση τοῦ Ἠπειρο-θεσσαλικοῦ καὶ νὰ πιέζει τὴν Πύλη γιὰ τὴν ἔναρξη διαπραγματεύσεων μὲ τὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὸ Waddington ἦταν πλέον θέμα γοήτρου. Ἄλλωστε τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα ὑπῆρξε τὸ μόνο στὸ ὁποῖο ἡ γαλλικὴ ἀντιπροσωπεία στὸ Βερολίνο εἶχε πρωταγωνιστήσει, παρόλο ποὺ τὰ γαλλικὰ συμφέροντα δὲ συνδέονταν ἄμεσα μὲ τὴν ἐπίλυσή του. Τελικά, ὕστερα ἀπὸ συνεχεῖς ἀναβολές, ἀνήμερα τῶν Χριστουγέννων (μὲ τὸ νέο ἡμερολόγιο), ἡ Πύλη πληροφόρησε τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση ὅτι ἀποδεχόταν τὴν ἔναρξη ἀπευθείας διαπραγματεύσεων. Χρειάσθηκε ὅμως νὰ περάσει ἑνάμισης μήνας περίπου, νὰ σημειωθοῦν τραγελαφικὲς πραγματικὰ καταστάσεις μὲ συνεχὴ τουρκικὰ τεχνάσματα ἀναβολῶν καὶ ὑπαναχωρήσεων, ὥσπου οἱ Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι νὰ βροῦν τοὺς Τούρκους συνομιλητές τους στὴν Πρέβεζα καὶ νὰ ἀρχίσουν τὶς συνομιλίες στὶς 25 Ἰανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1879. Τὴν ὀθωμανικὴ ἀντιπροσωπεία ἀποτελοῦσαν ὁ Μουχτὰρ πασάς, ποὺ εἶχε διαπραγματευθεῖ τὴ σύμβαση τῆς Χαλέπας, ὁ ἀρμενικῆς καταγωγῆς Βαχὰν ἐφέντης καὶ ὁ Ἀλβανὸς Ἀμπεντὶν μπέης. Ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία εἶχε

ἐπικεφαλῆς τὸ στρατηγὸ Ἀλ. Σοῦτσο, ποὺ τὸν πλαισίωναν ὁ γενικὸς γραμματέας τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν Γ. Ζηνόπουλος καὶ ὁ ταγματάρχης Πάνες Κολοκοτρώνης. Κάτω ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ πίεση ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ συγκεντρωμένοι στὴν Πρέβεζα Ἀλβανοί, ἄρχισαν οἱ συνομιλίες μὲ αἴτημα τῶν Ἑλλήνων νὰ θεωρηθεῖ ὡς βάση τῶν διαπραγματεύσεων ἡ γραμμὴ τοῦ 13ου πρωτοκόλλου. Ἡ τουρκικὴ πλευρά, μετὰ ἀπὸ ἐπανειλημμένες διακοπὲς καὶ συστηματικὴ κωλυσιεργία, δήλωσε ὅτι δέχεται νὰ προβεῖ σὲ ὁρισμένες ἐδαφικὲς παραχωρήσεις, ὄχι ὅμως σὲ ἐδάφη ποὺ ἀνῆκαν στὴν Ἀλβανία. Ἡ γραμμὴ ποὺ τελικὰ πρότειναν ἄρχιζε ἀπὸ ἕνα μὴ καθοριζόμενο σημεῖο μεταξὺ Βόλου καὶ Ἀλμυροῦ, διερχόταν στὰ βόρεια τοῦ Δομοκοῦ καὶ ἀφοῦ διέσχιζε τὶς ἐπαρχίες Φαρσάλων καὶ Καρδίτσας κατέληγε στὸν Ἀχελῶο (Ἀσπροπόταμο). Μὲ τὴ χάραξη αὐτὴ θὰ περιερχόταν στὴν Ἑλλάδα μόνο τὸ ἕνα τρίτο τῆς Θεσσαλίας καὶ οὔτε λωρίδα ἠπειρωτικῆς γῆς. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτὲς οἱ Ἕλληνες δήλωσαν ὅτι οἱ ἀπευθείας διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς Τούρκους ὁδηγήθηκαν σὲ ἀδιέξοδο καὶ βάσει τοῦ ἄρθρου 24 τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου θὰ ἀπευθύνονταν στὶς Δυνάμεις γιὰ τὴ μεσολάβησή τους.

Ἀπὸ τὸ Μάρτιο, ὅταν τὸ ἑλληνικὸ αἴτημα γιὰ μεσολάβηση ἔφθασε στὶς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες, ὡς τὸν Αὔγουστο τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα ὑπῆρξε ἀντικείμενο ἔντονων διαβουλεύσεων μεταξὺ τῶν Δυνάμεων. Τὴ φορὰ αὐτὴ ὁ Βίσμαρκ ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλία νὰ διερευνήσει τὶς διαθέσεις τῶν Δυνάμεων γιὰ συλλογικὸ διάβημα πρὸς τὴν Πύλη. Ἡ Αὐστρία ὅμως, ποὺ εἶχε ἀκόμα ἐκκρεμότητες μὲ τὴν Πύλη, φάνηκε διστακτικὴ νὰ ἀνοίξει καὶ ἄλλο διάλογο μαζί της, ἐνῶ ἡ Ἀγγλία συνέχιζε νὰ θεωρεῖ ὅτι δὲν εἶχαν ἐξαντληθεῖ τὰ περιθώρια ἑλληνοτουρκικῶν διαπραγματεύσεων. Ἀφοῦ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁμοφωνία, οἱ Δυνάμεις προέκριναν νὰ ξαναρχίσουν οἱ συνομιλίες ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες καὶ Τούρκους. Ὁ διάλογος τὴ φορὰ αὐτὴ θὰ ἄρχιζε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἔχουν τὴν εὐχέρεια οἱ πρεσβευτὲς τῶν Δυνάμεων νὰ ὑποβοηθοῦν μὲ συμβουλὲς τὸ ἔργο τῶν δύο ἀντιπροσωπειῶν.

Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση προσπαθοῦσε νὰ δημιουργήσει στὶς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες εὐνοϊκὸ κλίμα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα, πιέζοντας ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Ἠπείρου. Καὶ εἶναι γεγονὸς ὅτι στὸ θέμα τῶν Ἰωαννίνων ἡ Ἑλλάδα βρῆκε θερμὴ συνηγορία ἀπὸ τὸ Γερμανὸ αὐτοκράτορα Γουλιέλμο Α΄. Τὸ κέρδος ὅμως αὐτὸ ἐξουδετερώθηκε ἀπὸ τὴ βαθμιαία μεταστροφὴ τῆς ἰταλικῆς πολιτικῆς. Μετὰ τὴ λήξη τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου ἡ ἰταλικὴ ἀντιπροσωπεία ἐπικρίθηκε ἔντονα ἀπὸ τὴν ἀντιπολίτευση καὶ τὸν τύπο γιατί, ἀντίθετα ἀπὸ τὶς ἄλλες Δυνάμεις καὶ ἰδιαίτερα τὴν Αὐστρία, ἔφυγε ἀπὸ τὸ Βερολίνο μὲ ἄδεια χέρια. Ἄρχισε λοιπὸν νὰ καλλιεργεῖται στὴν ἰταλικὴ κοινὴ γνώμη καὶ σὲ ὁρισμένους πολιτικοὺς κύκλους τῆς Ρώμης ἡ ἰδέα τῆς ἐδαφικῆς ἐπεκτάσεως. Ἐφόσον ὅμως πρὸς βορρὰ ἡ ἰσχυρὴ Αὐστρο-Οὐγγαρία ἀπέκλειε κάθε σκέψη ἰταλικῆς ἐπεκτάσεως, δὲν ἀπέμεναν γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς παρὰ οἱ ἀπέναντι τουρκοκρατούμενες ἀκτὲς τῆς Ἀδριατικῆς. Ἔτσι, δειλὰ στὴν ἀρχή, ἀλλὰ μὲ ὁλοένα αὐξανόμενη ἐπιμονὴ καὶ μεθοδικότητα, ἄρχισε ἡ προσπάθεια τῶν Ἰταλῶν νὰ οἰκοδομήσουν γέφυρες ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς Ἀλβανούς. Γι' αὐτό, μετὰ τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου, διάφορες ἀλβανικὲς ἀντιπροσωπεῖες, ποὺ περιόδευαν τὴν Εὐρώπη μὲ σκοπὸ νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐκχώρηση ἀλβανοκατοικημένων περιοχῶν στοὺς Μαυροβουνίους καὶ στοὺς Ἕλληνες, βρῆκαν τὴν πιὸ εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ στὴν Ἰταλία. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ἡ ἰταλικὴ κυβέρνηση εἶχε φθάσει στὸ σημεῖο νὰ τορπιλίζει τὰ ἑλληνικὰ διαβήματα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ 13ου πρωτοκόλλου. Τὸ θερμὸ ὅμως ἐνδιαφέρον ποὺ εἶχε ἐπιδείξει κατὰ τὶς συζητήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος στὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου δὲν ὑπῆρχε πλέον. Τὴν ἐφεκτικὴ αὐτὴ στάση τῶν Ἰταλῶν ἐκμεταλλεύθηκε ἡ Ἀγγλία γιὰ νὰ παρεμποδίσει τὴ λήψη εὐνοϊκῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀποφάσεων τῶν Δυνάμεων.

Ἐνῶ ὁ διπλωματικὸς ἀγώνας συνεχιζόταν, στὴν ἑλληνοτουρκικὴ μεθόριο, ὅπου ἰσχυρὲς τουρκικὲς καὶ ἑλληνικὲς δυνάμεις εἶχαν συγκεντρωθεῖ, ἡ ἔνταση κορυφώθηκε. Ἀλλεπάλληλα συνοριακὰ ἐπεισόδια δημιουργοῦσαν κινδύνους γενικότερης ἀναφλέξεως, ποὺ ἀποτράπηκε χάρη στὶς ἔντονες παρεμβάσεις τῶν ἐκπροσώπων τῶν Δυνάμεων στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη.

Μέσα σὲ ἕνα τέτοιο κλίμα ἐντάσεως ἄρχισε, στὶς 10/22 Αὐγούστου 1879, νέα ἑλληνοτουρκικὴ διάσκεψη στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὴ τὴ φορὰ τὴν Ἑλλάδα ἐκπροσωποῦσαν οἱ πρεσβευτὲς Κουντουριώτης καὶ Βράιλας - Ἀρμένης καὶ ὁ ταγματάρχης Κολοκοτρώνης. Ἀρχηγὸς τῆς τουρκίκῆς ἀντιπροσωπείας ἦταν ὁ Σαφβὲτ πασὰς καὶ μέλη της ὁ Ἀλὴ Σαχὴμπ πασὰς καὶ ὁ Σάββας πασάς. Μὲ τὴ διακριτικὴ παρότρυνση τῶν ξένων πρεσβευτῶν ἡ τουρκικὴ ἀντιπροσωπεία δήλωσε ὅτι δέχεται καταρχὴν ὡς βάση τῶν διαπραγματεύσεων τὶς ἀποφάσεις τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου μὲ σκοπὸ ὅμως νὰ πετύχει τὴν τροποποίησή τους. Παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις της, ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ δέχθηκε τὴ διατύπωση αὐτὴ γιὰ νὰ ἀρχίσει ἡ οὐσιαστικὴ διαπραγμάτευση γιὰ τὴ χάραξη τῶν νέων ὁρίων.

Ἐπακολούθησαν ἀτέρμονες συζητήσεις σὲ διαδικαστικὰ θέματα. Τελικά, ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ παρουσίασε σὲ χάρτη τὶς ἀπαιτήσεις της, ποὺ περιλάμβαναν ὁλόκληρη τὴ Θεσσαλία μὲ τὸν Ὄλυμπο, καὶ τὴν Ἤπειρο μὲ τὸ Μέτσοβο, τὰ Ἰωάννινα καὶ τὴν ἐπαρχία Ἀργυροκάστρου. Ὅπως ἦταν φυσικὸ οἱ Τοῦρκοι ἀπέκρουσαν κατηγορηματικὰ τὶς ἑλληνικὲς προτάσεις, χωρὶς ὅμως νὰ ἀντιπαραθέσουν τὶς δικές τους. Ἀναπόφευκτα ἄρχιζε ὁ μεσολοβητικὸς ρόλος τῶν Δυνάμεων. Ὁ Waddington, γιὰ νὰ ξεπεράσει τὸ ἀδιέξοδο καὶ τὶς μόνιμες ἀντιρρήσεις τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, ἀνέλοβε μιὰ τολμηρὴ πρωτοβουλία : νὰ ἀρχίσει ἡ μεσολάβηση τῶν Δυνάμεων ἀφοῦ πρῶτα γινόταν δεκτὴ ἑρμηνεία τοῦ 13ου πρωτοκόλλου κατὰ τρόπο ποὺ θὰ παραχωροῦσε στὴν Ἑλλάδα τὴ Θεσσαλία στὸ ὕψος τοῦ Ὀλύμπου, ἀλλὰ μόνο ἕνα μικρὸ τμῆμα στὴν Ἤπειρο, χωρὶς τὰ Ἰωάννινα.

Ἡ γαλλικὴ πρωτοβουλία ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ ὅλες τὶς Δυνάμεις, ἐνῶ ἀφαιροῦσε ἀπὸ τὴν Ἀγγλία κάθε πρόσχημα γιὰ νὰ προβάλει τὶς γνωστές της ἀντιρρήσεις. Στὶς ἀρχὲς ὅμως Ἰανουαρίου 1880, τὸ Waddington διαδέχθηκε ὁ Φρεσινέ. Ὁ Salisbury θεώρησε ὅτι ἡ κυβερνητικὴ ἀλλαγὴ θὰ ἐπηρέαζε τὴ στάση τῆς Γαλλίας στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα. Ἀντιπρότεινε λοιπόν, προτοῦ οἱ Δυνάμεις ἀναλάβουν τὸ μεσολαβητικό τους ρόλο, νὰ συσταθεῖ διεθνὴς τεχνικὴ ἐπιτροπή, ἡ ὁποία θὰ ἀναλάμβανε νὰ χαράξει τὰ νέα ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα. Ὡς βάση θὰ εἶχε τὸ 13ο πρωτόκολλο ἀλλὰ δὲ θὰ περιοριζόταν ἀπὸ τὶς γεωγραφικὲς δεσμεύσεις ὡς πρὸς τὴν ἐπέκταση τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου πρὸς βορρά. Ἡ ἀγγλικὴ πρόταση περιέκλειε τὸ διπλὸ κίνδυνο νὰ διαιωνίσει τὸ ζήτημα καὶ τελικὰ νὰ τὸ ὁδηγήσει σὲ λύση ἄσχετη πρὸς τὶς προθέσεις τῶν συνταχτῶν τοῦ 13ου πρωτοκόλλου. Παρὰ τὰ ἀρνητικὰ αὐτὰ στοιχεῖα, οἱ ἄλλες Δυνάμεις, ἀνυπομονώντας νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ ἐνοχλητικὸ ζήτημα, υἱοθέτησαν τὶς ἀγγλικὲς ἀντιπροτάσεις.

Ἐσωτερικὲς πολιτικὲς ἐξελίξεις

Στὴν Ἀθήνα οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς προκάλεσαν γενικὴ ἀπογοήτευση. Ὁ Γεώργιος δὲν ἔκρυβε τὴ δυσφορία του γιὰ τὴ στάση τῶν Δυνάμεων, ἀκόμα καὶ τῆς Γαλλίας καὶ Ἰταλίας, ποὺ εἶχαν συμπαρασταθεῖ στὴν Ἑλλάδα σὲ πολλὲς δύσκολες φάσεις τοῦ ζητήματος. Ἐπέκρινε ἐπίσης τοὺς πολιτικοὺς ἡγέτες τῆς χώρας, γιατὶ μὲ τὶς συνεχεῖς διαμάχες τους καθυστεροῦσαν τὴ στρατιωτικὴ προετοιμασία τοῦ ἔθνους, ποὺ θὰ ἐπέτρεπε μιὰ δυναμικὴ διεκδίκηση τῶν δικαίων τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀλλὰ οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς δὲν ἦταν παρὰ ἕνα ξέσπασμα ἑνὸς ἀδύναμου μονάρχη, ποὺ ἔβλεπε τὶς τύχες τῆς χώρας του νὰ ρυθμίζονται ἐρήμην της, ἀνάλογα μὲ τοὺς πολιτικοὺς συνδυασμοὺς καὶ τὰ συμφέροντα τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα, τὰ ἡνία τῆς κυβερνήσεως συνέχιζε νὰ τὰ κρατᾶ ὁ Κουμουνδοῦρος. Ὁ χειρισμὸς ὅμως τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος γινόταν τώρα κάτω ἀπὸ τὴν ἀνηλεὴ κριτικὴ μιᾶς ἰσχυρῆς ἀντιπολιτεύσεως μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Τρικούπη καὶ

τὸ Ζαΐμη. Ὁ τέταρτος ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ἀρχηγοὺς ποὺ εἶχαν συνεργασθεῖ στὴν οἰκουμενικὴ κυβέρνηση, ὁ Δεληγιώργης, εἶχε ἀποτραβηχτεῖ ἀπὸ τὸ πολιτικὸ προσκήνιο μετὰ τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου καὶ πέθανε στὶς 14 Μαΐου 1879.

Οἱ πρῶτες οὐσιαστικὲς συζητήσεις στὴ βουλὴ γιὰ τὸν πολιτικὸ χειρισμὸ τοῦ ζητήματος ἔγιναν κατὰ τὶς συνεδριάσεις τοῦ Ὀκτωβρίου καὶ Νοεμβρίου 1878. Οἱ συζητήσεις ἐκεῖνες εἶχαν ἀπολήξει σὲ ψῆφο ἐμπιστοσύνης πρὸς τὴν κυβέρνηση Κουμουνδούρου γιὰ τὴν πολιτική της στὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου. Στὸ ζήτημα ὅμως τῆς μεθοδεύσεως τῆς παραπέρα τακτικῆς γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῶν ἀποφάσεων τοῦ συνεδρίου ἡ ἀντίδραση ὑπῆρξε ἰσχυρότερη. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ὁ Κουμουνδοῦρος ἐπιδίωξε νὰ συγκροτήσει μιὰ ὑπολογίσιμη στρατιωτικὴ δύναμη, γιὰ νὰ καθιστᾶ ἀληθοφανεῖς τὶς ἀπειλές του ὅτι δὲ θὰ δίσταζε νὰ προκαλέσει πολεμικὴ ρήξη. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ εἰσηγήθηκε τὴν ψήφιση εἰδικῶν νομοσχεδίων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν πρόσκληση νέων ἐφεδρικῶν σειρῶν καὶ τὴ συγκρότηση στρατοῦ 30.000 ἀνδρῶν. Ἀντίθετα ὁ Τρικούπης καὶ ὁ Ζαΐμης ὑποστήριξαν ὅτι στὸ σημεῖο ποὺ βρίσκονταν οἱ διεθνεῖς ἐξελίξεις ἀποκλειόταν ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος. Ἐξάλλου, ἡ κλήση τῶν ἐφεδρειῶν καὶ ἡ διατήρηση μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνδρῶν ὑπὸ τὰ ὅπλα θὰ εἶχαν ὡς συνέπεια τὴν οἰκονομικὴ ἐξάντληση τοῦ κράτους καὶ τὴ χωρὶς λόγο κόπωση τῶν ἐφέδρων. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπαιτοῦσε τὸ συμφέρον τῆς χώρας ἦταν ἡ υἱοθέτηση ἑνὸς συστήματος καθολικῆς στρατολογίας, ἡ ὀργάνωση τακτικοῦ στρατοῦ μὲ μετάκληση ξένων ὀργανωτῶν καί, κυρίως, ἡ κατάρτιση στελεχῶν ποὺ θὰ ἀποτελοῦσαν σὲ στιγμὴ ἀνάγκης τὸν πυρήνα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ στρατοῦ. Ὁ Τρικούπης ὑποστήριζε ἐπίσης τὴ σύναψη συμμαχιῶν, γιατὶ χωρὶς αὐτὲς καμιὰ μεμονωμένη στρατιωτικὴ ἐνέργεια τῆς Ἑλλάδος δὲ θὰ μποροῦσε νὰ πετύχει. Ἐφόσον, κατὰ τὴ γνώμη του, πολεμικὴ ἐμπλοκὴ ἦταν ἀνέφικτη, ἡ κυβέρνηση ἔπρεπε νὰ στρέψει τὴν προσοχή της στὴν ἀνόρθωση τῶν οἰκονομικῶν τῆς χώρας, τὴ σύναψη ἐξωτερικῶν δανείων καὶ τὴν ἄρση τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας. Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ἀντιπολιτεύσεως, καὶ παρόλο ποὺ λίγες μέρες πρὶν ἡ κυβέρνηση εἶχε λάβει ψῆφο ἐμπιστοσύνης, καταψηφίσθηκε τὸ νομοσχέδιο γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ μὲ ψήφους 80 ἔναντι 96. Ἡ ἐντολὴ γιὰ τὸ σχηματισμὸ νέας κυβερνήσεως δόθηκε στὸν Τρικούπη (21 Ὀκτωβρίου 1878), ὁ ὁποῖος ὅμως, παρὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ζαΐμη, ἀπέτυχε νὰ λάβει τὴν ἀπαιτούμενη πλειοψηφία. Ἔτσι στὶς 26 Ὀκτωβρίου ἐπανῆλθε ὁ Κουμουνδοῦρος καὶ ἀφοῦ ἔλαβε ψῆφο ἐμπιστοσύνης κατάφερε νὰ περάσει ἀπὸ τὴ βουλὴ νέο στρατολογικὸ νόμο ποὺ καθιέρωνε τριετὴ θητεία, καθὼς καὶ νόμο γιὰ τὴν ἐκγύμναση ἐφεδρικῶν ἡλικιῶν.

Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 1879 καὶ ἐνῶ ἡ λύση τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος, μετὰ τὶς διασκέψεις τῆς Πρέβεζας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, φαινόταν νὰ ἀπομακρύνεται, ὁ Κουμουνδοῦρος κατόρθωνε ἔντεχνα νὰ ξεπερνᾶ διαδοχικὲς πολιτικὲς κρίσεις στὸ ἐσωτερικό. Ἡ θέση του ἐνισχύθηκε σημαντικά, ὅταν κέρδισε τὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς ποὺ διεξήχθησαν στὶς 23 Σεπτεμβρίου 1879. Ἔτσι μὲ αὐξημένο κύρος συνέχισε γιὰ ἀρκετὸ ἀκόμα διάστημα νὰ ἀντιπαρέρχεται μὲ ἐπιτυχία τὴν κριτικὴ τῆς ἀντιπολιτεύσεως. Στοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1880, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς ἀρνητικῆς τροπῆς ποὺ ἔπαιρνε τὸ Ἠπειρο - θεσσαλικὸ ζήτημα, ἡ πίεση ἔφθασε στὸ κατακόρυφο. Μὲ ἀφορμὴ πάλι τὸ νομοσχέδιο γιὰ τὸν ὀργανισμὸ τοῦ στρατοῦ, ποὺ εὐνόητα προκαλοῦσε γενικότερες ἀντιδράσεις, ἡ κυβέρνηση καταψηφίσθηκε καὶ τὴ φορὰ αὐτὴ ὁ Τρικούπης πέτυχε νὰ σχηματίσει, στὶς 10 Μαρτίου 1880, τὴν πρώτη του κυβέρνηση μὲ ψῆφο τῆς βουλῆς. Ὁ νέος πρωθυπουργὸς διατήρησε καὶ τὰ χαρτοφυλάκια τῶν ὑπουργείων Ἐξωτερικῶν καὶ Οἰκονομικῶν, ἐνῶ τὰ ἄλλα μοιράσθηκαν οἱ Α. Πετμεζᾶς (Δικαιοσύνης), Κ. Λομβάρδος (Ἐσωτερικῶν), Ν. Μαυροκορδάτος (Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας), Σ. Καραϊσκάκης (Στρατιωτικῶν) καὶ Γ. Βούλγαρης (Ναυτικῶν).

Πρῶτο μέλημα τοῦ Τρικούπη ἦταν νὰ εἰσαγάγει πρὸς ψήφιση νέο νομοσχέδιο γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ. Μὲ τὸ νομοσχέδιο αὐτό, ποὺ ψηφίσθηκε τὸν Ἀπρίλιο, ὁ στρατὸς χωριζόταν σὲ στρατὸ ὑπηρεσίας καὶ σὲ στρατὸ ἐκπαιδεύσεως. Στὸ στρατὸ ἐκπαιδεύσεως θὰ θήτευαν δύο χρόνια ὅσοι ὑπηρετοῦσαν στὰ εἰδικὰ ὅπλα καὶ ἑνάμιση στὸ πεζικό. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Τρικούπη γιὰ τὴ μείωση τοῦ στρατοῦ βασιζόταν στὴν ἐκτίμησή του ὅτι ἡ διεθνὴς κατάσταση δὲν ἐπέτρεπε πολεμικὴ ἐμπλοκή. Ἕνα σημαντικὸ ὅμως γεγονὸς ἦρθε νὰ ἀνατρέψει, πρὸς ὄφελος τῆς Ἑλλάδος, τὴ στάση τῶν Δυνάμεων ἀπέναντι στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα.

Ὁ σχηματισμὸς κυβερνήσεως ἀπὸ τὸν Ἄγγλο φιλελεύθερο πολιτικὸ Γλάδστον στὶς ἀρχὲς τοῦ 1881 ὑποβοήθησε τὴν εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τῆς προσαρτήσεως Θεσσαλίας - Ἄρτας. Ἐπάνω: ὁ Γλάδστον (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Διεθνεῖς ἀνακατατάξεις

Τὸν Ἀπρίλιο 1880, τὴν κυβέρνηση Ντισραέλι στὴν Ἀγγλία διαδέχθηκε ἡ κυβέρνηση τῶν φιλελευθέρων μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Γλάδστον, ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν τὸν Granville καὶ ὑφυπουργὸ Ἐξωτερικῶν τὸν Κάρολο Dilke.

Στὸ μεταξὺ εἶχε μεταβληθεῖ ὁ συσχετισμὸς δυνάμεων στὴν Εὐρώπη. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἥττα τῆς Ρωσίας στὸ Βερολίνο ἦταν ἀποτέλεσμα συμπτώσεως τῶν συμφερόντων Ἀγγλίας καὶ Αὐστρίας γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῶν διατάξεων τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Ἡ Γερμανία, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ Βίσμαρκ, εἶχε ὡς βασικὴ ἐπιδίωξη τὴ διατήρηση φιλικῶν σχέσεων τόσο μὲ τὴν Αὐστρία, ὅσο καὶ μὲ τὴ Ρωσία. Ὅταν ὅμως κλήθηκε νὰ ἐπιλέξει μεταξὺ τῶν δύο, ἔριξε τὸ βάρος της στὸ πλευρὸ τῆς Αὐστρίας. Οὔτε ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος οὔτε ὁ Γκορτσακὼφ συγχώρησαν τὸ Βίσμαρκ γιὰ τὴν πολιτική του αὐτή, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπακολουθήσει μιὰ περίοδος ψυχρότητας μεταξὺ τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν. Ὅσο ὅμως ἡ Ρωσία παρέμενε οἰκονομικὰ καὶ στρατιωτικὰ ἐξασθενημένη, ἐξαιτίας τοῦ δαπανηροῦ πολέμου της πρὸς τὴν Τουρκία, καὶ διπλωματικὰ ἀπομονωμένη,

λόγω τῆς καχυποψίας τῶν ἄλλων Δυνάμεων ἀπέναντί της στὸ θέμα τῆς πιστῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀποφάσεων τοῦ συνεδρίου, ἡ Γερμανία δὲν ἀντιμετώπιζε ἄμεσο κίνδυνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Πετρουπόλεως. Γι' αὐτὸ καὶ μὲ περισσὴ προσοχὴ ὁ Βίσμαρκ ἐπιδόθηκε στὴ σφυρηλάτηση ἑνὸς ἰσχυροῦ ἄξονα Βερολίνου - Βιέννης. Οἱ προσπάθειές του τελεσφόρησαν καὶ στὶς 7 Ὀκτωβρίου 1879 οἱ Βίσμαρκ καὶ Ἀνδράσσυ ὑπέγραψαν τὴ «Διπλὴ Συμμαχία», μιὰ συνθήκη ἀμυντικὴ γιὰ τὴν περίπτωση ρωσικῆς ἐπιθέσεως ἐναντίον τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης χώρας.

Ἡ γερμανοαυστριακὴ αὐτὴ προσέγγιση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ στραφεῖ ἡ Γαλλία πρὸς τὴν Ἀγγλία. Ἔτσι ἄλλωστε ἐξηγεῖται καὶ ἡ συμβιβαστικὴ πρὸς τὴν Ἀγγλία πρόταση τοῦ Waddington, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1879, γιὰ τὴ μὴ παραχώρηση τῶν Ἰωαννίνων στὴν Ἑλλάδα.

Χωρὶς ἡ προσέγγιση τῆς Γαλλίας πρὸς τὴν Ἀγγλία νὰ ἐπισημοποιηθεῖ μὲ τὴν ὑπογραφὴ γραπτῆς συνθήκης, δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι εὐπρόσδεκτη στοὺς ἰθύνοντες κύκλους τοῦ Λονδίνου. Ἡ συντηρητικὴ κυβέρνηση τοῦ Ντισραέλι, μὲ τὸ Salisbury ἐπικεφαλῆς τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, παρέμενε προσκολλημένη στὴν παραδοσιακή της ρωσόφοβη πολιτική. Παρόλο ποὺ στὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου εἶχε ἐξουδετερώσει τὶς πιὸ ἐπικίνδυνες διατάξεις τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, συνέχιζε μὲ πεῖσμα νὰ πιέζει τοὺς Ρώσους γιὰ τὴν κατὰ γράμμα ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων τοῦ συνεδρίου. Παράλληλα, ἐνίσχυε τὴ θέση της στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπιδιώκοντας ἀπὸ τὸ σουλτάνο οἰκονομικές, πολιτικὲς καὶ στρατηγικὲς παραχωρήσεις. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ δὲν ἐπέτρεπε στὴν ἀγγλικὴ διπλωματία νὰ ἐναντιώνεται σὲ ζητήματα ποὺ ἔθιγαν τὰ συμφέροντα ἢ ἀκόμα καὶ τὴν εὐαισθησία τῶν Τούρκων. Ἕνα ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτὰ ἦταν καὶ οἱ ἑλληνικὲς διεκδικήσεις στὸ σύνολο τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου.

Ἡ κυβερνητικὴ ὅμως ἀλλαγὴ στὴν Ἀγγλία, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1880, ἐπέφερε σημαντικοὺς ἀναπροσανατολισμοὺς στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας. Ἡ κυβέρνηση Γλάδστον, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴ ρωσοφοβία τῆς προκατόχου της, ἐπιδίωξε τὴν ἐξομάλυνση τῶν σχέσεών της μὲ τὴ Ρωσία. Ταυτόχρονα ἐγκατέλειψε τὴ δογματικὴ φιλοτουρκικὴ πολιτική της καὶ τὰ μεγαλεπήβολα σχέδια τοῦ Ντισραέλι γιὰ τὴ διοικητικὴ μεταρρύθμιση τῶν ὀθωμανικῶν ἐπαρχιῶν, ἰδιαίτερα στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὶς ἀραβικὲς ἐπαρχίες. Οἱ ἐπιπτώσεις στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα ὑπῆρξαν πραγματικὰ ἐντυπωσιακές.

Μία πρώτη ἐνέργεια στὸν τομέα αὐτὸ ὑπῆρξε ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Granville στὶς 22 Ἀπριλίου/4 Μαΐου, μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἀγγλία καλοῦσε τὶς ἄλλες Δυνάμεις νὰ προβοῦν σὲ συλλογικὸ διάβημα πρὸς τὴν Πύλη, ζητώντας τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐκκρεμῶν ὑποχρεώσεών της ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Βερολίνου. Οἱ ἐκκρεμότητες αὐτὲς ἐντοπίζονταν στὰ θέματα τῆς νέας ὁροθετήσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Μαυροβουνίου, καθὼς καὶ στὴν εἰσαγωγὴ διοικητικῶν μεταρρυθμίσεων στὶς ἀρμενικὲς ἐπαρχίες. Ἀποτέλεσμα τῆς πρωτοβουλίας αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ ἀπόφαση τῶν Δυνάμεων νὰ συγκαλέσουν διάσκεψη στὸ Βερολίνο μὲ σκοπὸ τὴ χάραξη τῶν νέων ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων. Οἱ δύο ἄμεσα ἐνδιαφερόμενοι θὰ παρίσταντο μόνο μὲ συμβουλευτικὴ ἰδιότητα. Κατὰ μιὰ περίεργη σύμπτωση, ἡ ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τῆς νέας διασκέψεως ὁρίσθηκε γιὰ τὶς 1/13 Ἰουνίου 1880, δύο ἀκριβῶς χρόνια ἀπὸ τὴν ἔναρξη τοῦ ἱστορικοῦ συνεδρίου ποὺ εἶχε συγκληθεῖ στὴν ἴδια πόλη.

Ἡ εὐνοϊκὴ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα στροφὴ τῆς κυβερνήσεως Γλάδστον εἶχε τὴν προϊστορία της. Ὡς ἀντιπολίτευση, τόσο ὁ Γλάδστον ὅσο καὶ τὰ κυριότερα στελέχη τοῦ κόμματός του εἶχαν ἐπικαλεσθεῖ τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα γιὰ νὰ ἀσκήσουν δριμύτατη κριτικὴ ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τοῦ Ντισραέλι καὶ τοῦ Salisbury. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συζητήσεις στὴ βουλὴ καὶ τὴ φιλελληνικὴ ἀρθρογραφία στὸν ἀντιπολιτευόμενο τύπο, στελέχη τοῦ φιλελεύθερου κόμματος καὶ ἄλλοι Ἄγγλοι φιλέλληνες συνέστησαν στὸ Λονδίνο τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1879 μία ἐπιτροπὴ — τὴν Greek Committee — ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ λόρδου Ρόζμπερυ. Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτή, στὴν ὁποία μετεῖχε καὶ ὁ Dilke, εἶχε ἀναλάβει τὴ διαφώτιση τῆς ἀγγλικῆς κοινῆς γνώμης καὶ τὴν ἄσκηση πιέσεως στὴν κυβέρνηση γιὰ μιὰ εὐνοϊκὴ ἐπίλυση τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος. Οἱ ἐνέργειες αὐτές, ὅπως ἀνέφερε ἡ ἑλληνικὴ πρεσβεία στὸ Λονδίνο, προδίκαζαν εὐμενὴ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα στροφὴ τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, ὅταν ἡ ἀντιπολίτευση θὰ ἀναλάμβανε τὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας.

Ἡ νέα διάσκεψη τοῦ Βερολίνου

Ἡ Ἑλλὰς δὲν ἄφησε ἀνεκμετάλλευτο τὸ εὐνοϊκὸ κλίμα ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στοὺς ἰθύνοντες κύκλους καὶ στὴν κοινὴ γνώμη τῆς Ἀγγλίας, καθὼς καὶ τῆς Γαλλίας. Παραμονὲς τῆς συγκλήσεως τῆς διασκέψεως τοῦ Βερολίνου, ὁ βασιλιὰς Γεώργιος ἐπισκέφθηκε τὶς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες ὅπου εἶχε μακρὲς συνομιλίες μὲ ἡγεμόνες καὶ πολιτικοὺς ἡγέτες γιὰ τὸ Ἠπειρο - θεσσαλικό. Στὸ Παρίσι μάλιστα καὶ στὸ Λονδίνο ἡ συνεργασία μὲ τοὺς ἀντίστοιχους ὑπουργοὺς Ἐξωτερικῶν ἔφθασε μέχρι τὸν προσδιορισμό, πάνω στὸ χάρτη, τῆς νέας ὁροθετικῆς γραμμῆς. Ὅπως ἀναφέρει στὸ βιβλίο του ὁ Lheritier ἡ γραμμὴ ποὺ συμφωνήθηκε στὸ Παρίσι μεταξὺ τοῦ Γεωργίου, τοῦ Γαμβέττα καὶ τοῦ Φρεσινὲ ὑπῆρξε περίπου ἐκείνη ποὺ ἔγινε τελικὰ δεκτὴ στὸ Βερολίνο.

Κύρια μέριμνα καὶ βασικὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπὸ τὴν ἐπομένη τῆς ἀποφάσεως τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου ἦταν ἡ ἀντίκρουση τοῦ βασικοῦ ἐπιχειρήματος τῶν Τούρκων καὶ τῶν ἐθνικιστῶν Ἀλβανῶν, ὅτι δηλαδὴ στὶς ἐπαρχίες τῆς Ἠπείρου ποὺ θὰ περιέρχονταν στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο κατοικοῦσαν συμπαγεῖς ἀλβανικοὶ πληθυσμοί. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἱστορικὰ καὶ ἐθνολογικὰ ἐπιχειρήματα τόσο ὁ Κουμουνδοῦρος ὅσο καὶ ὁ Τρικούπης ποὺ τὸν διαδέχθηκε προσπάθησαν νὰ ἔρθουν σὲ συνεννόηση μὲ ὁρισμένους Ἀλβανοὺς ἡγέτες. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ εἶχε σημειώσει σχετικὴ πρόοδο. Ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς αὐτοὺς πρότειναν νὰ ἱδρυθεῖ αὐτόνομη ἡγεμονία — ποὺ θὰ περιλάμβανε Ἀλβανία καὶ Ἤπειρο — καὶ ἡ ὁποία θὰ συνδεόταν μὲ τὸ βασίλειο τῆς Ἑλλάδος ὡς προσωπικὴ ἕνωση ὑπὸ τὸ βασιλιὰ Γεώργιο. Ἄλλοι ὅμως, ἰσχυρότεροι Ἀλβανοὶ μπέηδες καταπολεμοῦσαν κάθε παρόμοια ἰδέα, κινούμενοι εἴτε ἀπὸ προσωπικὰ συμφέροντα λόγω τῶν δεσμῶν τους μὲ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, εἴτε ἀπὸ καθαρὰ ἀλβανικοὺς ἐθνικοὺς ὑπολογισμούς. Τὶς τάσεις αὐτὲς ἐνίσχυε ἡ Πύλη ἀποστέλλοντας ὁδηγίες γιὰ μαζικὲς κινητοποιήσεις τῶν Ἀλβανῶν καὶ γιὰ ἀποστολὴ ὑπομνημάτων διαμαρτυρίας πρὸς τὶς Δυνάμεις.

Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτὲς ἄρχισε ἡ πρεσβευτικὴ διάσκεψη τοῦ Βερολίνου. Ἡ ἀποστολή της συνοψιζόταν στὸν προσδιορισμὸ πάνω στὸ χάρτη τῆς νέας ὁροθετικῆς γραμμῆς, τὴν ὁποία εἰδικὴ ἐπιτροπὴ θὰ ἀναλάμβανε νὰ χαράξει ἐπιτόπου. Τὴν εἰσήγηση γιὰ τὴ νέα ὁριοθεσία ἔκανε ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς τῆς Saint Vallier, ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ σχετικὴ ἀγγλογαλλικὴ συνεννόηση. Ἡ γαλλικὴ πρόταση προέβλεπε τὴν παραχώρηση στὴν Ἑλλάδα τῆς Ἠπείρου, ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς ὡς τὶς πηγὲς τοῦ Καλαμᾶ, μὲ τρόπο ποὺ νὰ περιλαμβάνονται ἡ Πρέβεζα, τὰ Ἰωάννινα καὶ τὸ Μέτσοβο, καθὼς καὶ ὁλόκληρης τῆς Θεσσαλίας ὡς τὶς κορυφογραμμὲς τοῦ Ὀλύμπου. Τὰ κύρια ἐπιχειρήματα τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ γιὰ τὴ γενναιόδωρη αὐτὴ ρύθμιση ἦταν, ὅτι τὰ νέα σύνορα ἔπρεπε νὰ παρέχουν σημαντικὴ ἐπέκταση στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο, σύμφωνα μὲ τὸ 13ο πρωτόκολλο τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου, νὰ εἶναι συγκεκριμένα καὶ κατάλληλα νὰ παρεμποδίζουν τὴ μεθοριακὴ ληστεία, νὰ μόνιμα δηλητηρίαζε τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ δύο γειτονικὰ κράτη.

Οἱ Τοῦρκοι ἀντέδρασαν μὲ ὑποχωρητικὸ ἐλιγμό. Ἀντὶ νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ὡς τότε τακτικὴ τῆς κωλυσιεργίας καὶ ἀκαμψίας, ὑπέβαλαν νέο σχέδιο μὲ τὸ ὁποῖο δέχονταν ὁποιαδήποτε μεθοριακὴ χάραξη ἀποφάσιζαν οἱ Δυνάμεις, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ Πρέβεζα, τὰ Ἰωάννινα, τὸ Μέτσοβο καὶ ἡ Λάρισα θὰ παρέμεναν στὴν Τουρκία. Χωρὶς πολλὴ συζήτηση ἡ τουρκικὴ πρόταση ἀπορρίφθηκε, ὅπως ἀπορρίφθηκε καὶ

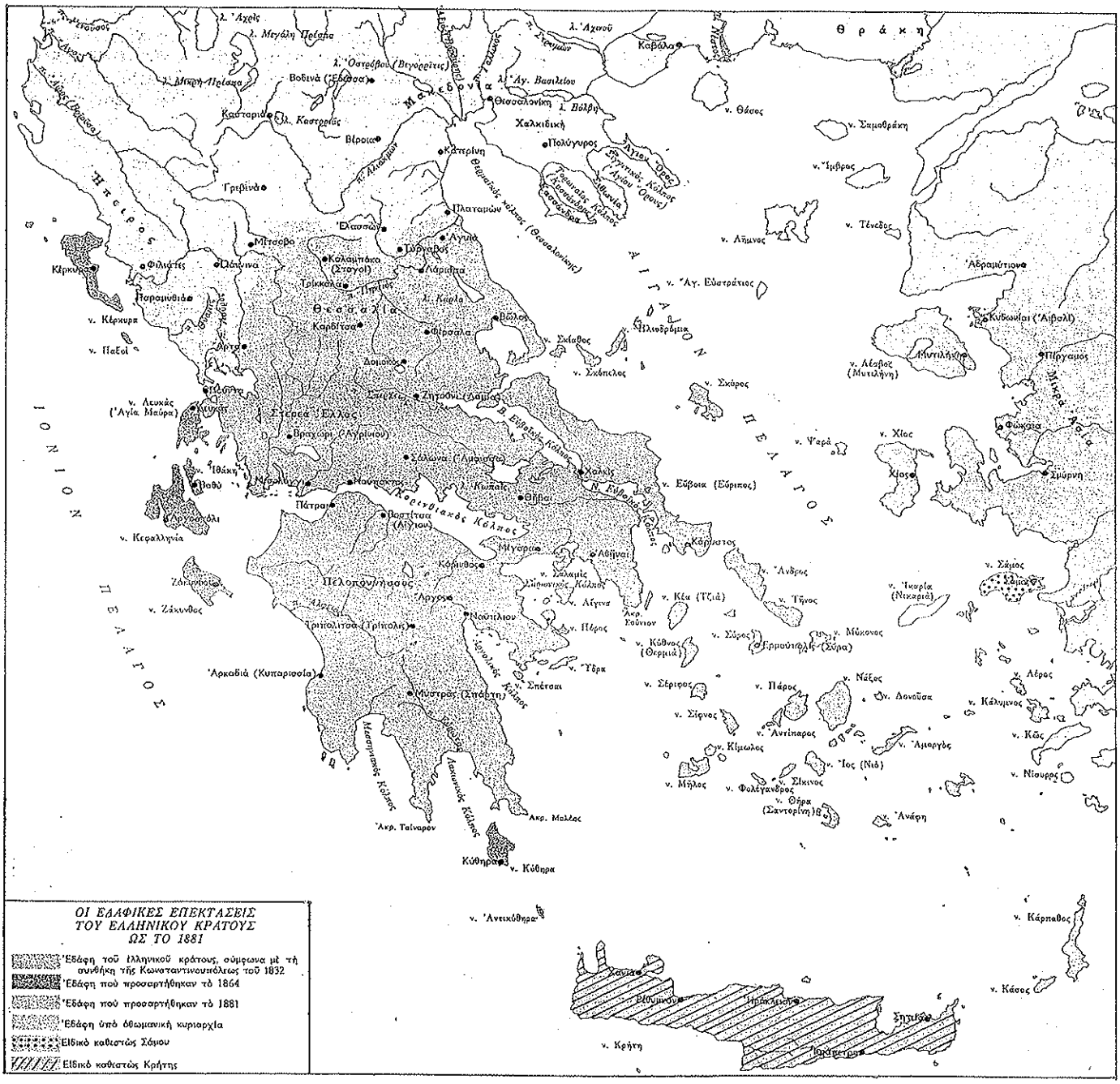
ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
ΩΣ ΤΟ 1881
Ἐδάφη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1832
Ἐδάφη ποὺ προσαρτήθηκαν τὸ 1864
Ἐδάφη ποὺ προσαρτήθηκαν τὸ 1881
Ἐδάφη ὑπὸ ὀθωμανικὴ κυριαρχία
Εἰδικὸ καθεστὼς Σάμου
Εἰδικὸ καθεστὼς Κρήτης
Θ ε σ σ α λ ί α
Θ ρ ά κ η
Μ α κ ε δ ο ν ί α
Ἤ π ε ι ρ ο ς
Ἀ ι γ α ί ο ν Π ε λ ά γ ο ς
Ἰ ο ν ί ο Π ε λ ά γ ο ς
Κέρκυρα
Ἄρτα
Λάρισα
Βόλος
Καρδίτσα
Λαμία
Θήβα
Χαλκίδα
Ἀθῆναι
Πειραιεύς
Πάτρα
Κόρινθος
Ναύπλιον
Τρίπολις
Σπάρτη
Καλαμάτα
Ἀργοστόλι
Ζάκυνθος
Ἰθάκη
Λευκάς
Μεσολόγγι
Ἀγρίνιον
Βραχώρι (Ἀγρίνιον)
Χάλκη
Ἀμφισσα
Ἐλάσσων
Πλατανιάς
Κατερίνη
Βέροια
Βοδινά (Ἔδεσσα)
Καστοριά
Γρεβενά
Μέτσοβο
Κόνιτσα
Ἤπειρος
Ἀλβανία
Ἀχελῷος
Ἀχελῷος
Μεγάλη Πρέσπα
Μικρὴ Πρέσπα
Ὄσσα
Πήλιον
Ὄλυμπος
Ἀθως
Θερμαϊκὸς κόλπος (Θεσσαλονίκης)
Θερμοπυλῶν κόλπος
Ἀμβρακικὸς κόλπος
Κορινθιακὸς κόλπος
Μεσσηνιακὸς κόλπος
Λακωνικὸς κόλπος
Ἀργολικὸς κόλπος
Σαρωνικὸς κόλπος
Εὐβοϊκὸς κόλπος
Πατραϊκὸς κόλπος
Ἀκρ. Ταίναρον
Ἀκρ. Μαλέας
Κύθηρα
Ἀντικύθηρα
Θάσος
Σαμοθράκη
Ἴμβρος
Λῆμνος
Τένεδος
Λέσβος (Μυτιλήνη)
Χίος
Σάμος
Ἰκαρία (Νικαριά)
Σύρος
Ἑρμούπολις (Σύρα)
Μύκονος
Τῆνος
Κέα (Τζιά)
Κύθνος (Θερμιά)
Σέριφος
Σίφνος
Μῆλος
Φολέγανδρος
Σίκινος
Θήρα (Σαντορίνη)
Ἀνάφη
Πάρος
Νάξος
Ἀντίπαρος
Ἀμοργός
Ἴος (Νιό)
Κίμωλος
Σκῦρος
Σκιάθος
Σκόπελος
Εὔβοια (Εὔριπος)
Ψαρά
Κάρυστος
Ἄνδρος
Λέρος
Κάλυμνος
Κῶς
Νίσυρος
Κάρπαθος
Κάσος
Κρήτη
Χανιά
Ρέθυμνο
Ἡράκλειο
Σητεία
Ἱεράπετρα
Ἀγ. Εὐστράτιος
Ἀβραμύττιον
Κυδωνίαι (Ἀϊβαλί)
Πέργαμος
Φώκαια
Σμύρνη
Ἄγιον Ὄρος
Ἀγ. Βασιλείου
Ἀγ. Βαρβάρα
Ἀγ. Κύριοι
Ἀγ. Ἄνναι
Ἀγ. Θεόδωροι
Ἀγ. Ἀναργύροι
Ἀγ. Ἀναστάσιος
Ἀγ. Ἀθανάσιος
Ἀγ. Ἀνάργυροι
Ἀγ. Ἀνάστασις

ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν περιερχόταν τὶς πρεσβεῖες τῶν Δυνάμεων γιὰ νὰ ἐκφράσει τὶς εὐχαριστίες του καὶ τὴν ἱκανοποίησή του. Ἀλλὰ οἱ ἐνθουσιασμοὶ ἦταν πάλι πρόωροι. Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν Δυνάμεων στὸ Βερολίνο, ἐνῶ εὔκολα εἶχαν συμφωνήσει στὴν ὁροθέτηση, ἀπέφυγαν νὰ πάρουν θέση στὸ λεπτὸ ζήτημα τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἐκτελέσεως τῆς ἀποφάσεώς τους. Ἐκ μέρους τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ὁ Τρικούπης ἔσπευσε νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἀπόφαση τῶν Δυνάμεων χωρὶς χρονοτριβή. Ἡ Τουρκία ὅμως γρήγορα συνειδητοποίησε τὸ γεγονὸς ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ὁποιασδήποτε ἀναφορᾶς σὲ μέτρα βίαιης ἐπιβολῆς κρυβόταν ἡ ἀδυναμία τῶν Δυνάμεων νὰ τηρήσουν κοινὴ γραμμή. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Πύλη δὲν ἀπέδωσε στὴν ἀπόφαση τῆς διασκέψεως μεγαλύτερη βαρύτητα ἀπὸ ὅση εἶχε ἀποδώσει στὸ 13ο πρωτόκολλο τοῦ Βερολίνου. Στὴν ἀπάντησή της ζήτησε ἀπὸ τὶς Δυνάμεις νὰ ἀναθέσουν στοὺς πρεσβευτές τους στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ ἀρχίσουν νέες διαπραγματεύσεις μαζί της, γιὰ τὴν ἐξεύρεση συμβιβαστικῆς λύσεως. Παράλληλα, γιὰ νὰ μετριάσει τὴν πίεση καὶ νὰ ἐξασθενίσει τὸ κοινὸ μετωπο τῶν Δυνάμεων, ὑποχώρησε στὸ ζήτημα τῆς ὁροθεσίας τοῦ Μαυροβουνίου, ἀφοῦ δέχθηκε νὰ παραχωρήσει τὸ λιμάνι τοῦ Δουλτσίνου.

Ἐνῶ ἡ ρύθμιση τοῦ προβλήματος τοῦ Μαυροβουνίου ἱκανοποιοῦσε τὴ Ρωσία, καὶ κατὰ συνέπεια μείωνε τὸ ἐνδιαφέρον της γιὰ τὴν ἄσκηση πιέσεως ἐπὶ τῆς Τουρκίας, μιὰ νέα ἐξέλιξη ἤρθε νὰ ἐξασθενήσει ἀκόμα περισσότερο τὴν ἑνότητα τῶν δυνάμεων. Στὶς 7/19 Σεπτεμβρίου 1880 παραιτήθηκε ὁ Φρεσινὲ καὶ ἀντικαταστάθηκε στὴν πρωθυπουργία ἀπὸ τὸ Φερρὺ μὲ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τὸν Barthélemy - Saint - Hilaire. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἡ νέα γαλλικὴ κυβέρνηση δήλωσε ὅτι θὰ τηροῦσε οὐδετερότητα στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα καὶ ὅτι θὰ ἀντιτασσόταν σὲ κάθε πρωτοβουλία ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐμπλέξει τὴ Γαλλία σὲ πόλεμο. Περισσότερο ὅμως ἀπὸ τὸν κίνδυνο πολεμικῆς ἐμπλοκῆς, ἡ Γαλλία τοῦ Φερρὺ στάθμιζε τὶς δυνατότητες, ποὺ παρουσιάζονταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, νὰ θέσει ὑπὸ τὸν ἔλεγχό της τὴν Τυνησία. Γιὰ τὴν κατάληψη ὅμως τῆς χώρας αὐτῆς — ποὺ τελικὰ πραγματοποιήθηκε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1881 — ἡ Γαλλία εἶχε ἀνάγκη τῶν εὐμενῶν διαθέσεων τοῦ Ἀβδοὺλ Χαμίτ. Κατὰ συνέπεια, κάθε σκέψη γιὰ συλλογικὸ διάβημα ἢ συλλογικὴ ναυτικὴ ἢ στρατιωτικὴ ἐπίδειξη σὲ βάρος τῆς Τουρκίας ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθεῖ. Γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα φάνηκε νὰ θυσιάζεται στὶς σκοπιμότητες τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς.

Ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἀδυναμίας τῶν Δυνάμεων νὰ ἐπιβάλουν τὶς ἀπόψεις τους στὴν Τουρκία ὥθησε τὸν Τρικούπη νὰ προβεῖ σὲ ἀπειλητικὲς στρατιωτικὲς κινητοποιήσεις. Ἐλπίζοντας νὰ ἐκβιάσει μιὰ ταχεία ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων στὴν Πύλη, κήρυξε ἐπιστράτευση στὶς 24 Ἰουλίου. Ἡ Πύλη ἀπάντησε μὲ συγκέντρωση στρατευμάτων στὴν Ἤπειρο καὶ στὴ Θεσσαλία. Μπροστὰ στὸν κίνδυνο ἑλληνοτουρκικῆς ἀναμετρήσεως, οἱ Δυνάμεις προτίμησαν νὰ ἀσκήσουν πίεση στὸν ἀσθενέστερο ἀπὸ τοὺς δύο ἀντιπάλους, καὶ προειδοποίησαν τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση ὅτι μιὰ πολεμικὴ ἐμπλοκὴ θὰ εἶχε δυσμενὴ ἐπακόλουθα γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Ἐνῶ οἱ Δυνάμεις συνέχιζαν τὶς ἄκαρπες διαβουλεύσεις, στὴν Ἑλλάδα σημειώθηκε νέα κυβερνητικὴ ἀλλαγή. Ὁ Τρικούπης ἠττήθηκε στὴ βουλὴ καὶ ὁ βασιλιάς, ποὺ ἐπέστρεψε ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, ἀνέθεσε στὶς 2 Ὀκτωβρίου στὸν Κουμουνδοῦρο τὸ σχηματισμὸ νέας κυβερνήσεως. Τὴ φορὰ αὐτὴ ὁ Μεσσήνιος ἡγέτης διατήρησε καὶ τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, ὅπως τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1878, ἄφησε νὰ γίνει γνωστὸ ὅτι πρόθεσή του ἦταν νὰ προκαλέσει γενικὸ ξεσηκωμὸ τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, ἐνῶ στὸ βασίλειο μεριμνοῦσε γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ ὅλων τῶν ἀνδρῶν ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ φέρουν ὅπλα. Ἐνῶ ὅμως μικρὲς ἀνταρτικὲς ὁμάδες ἄρχισαν νὰ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους στὴν Ἤπειρο καὶ στὴ Θεσσαλία, ἡ πίεση τῶν Δυνάμεων στὴν Ἀθήνα ἐξουδετέρωσε κάθε δυνατότητα δυναμικῆς ἐμπλοκῆς.

Μέσα σὲ ἀφόρητη ἔνταση διέρρευσαν τέσσερις περίπου μῆνες μὲ ἄκαρπες διαπραγματεύσεις μεταξὺ τῶν Δυνάμεων, ποὺ εἶχαν ἀπαυδήσει μὲ τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα, ἀφοῦ καμιά τους δὲν εἶχε ἰδιαίτερα συμφέροντα νὰ προωθήσει τὴν ἐπίλυση τοῦ θέματος αὐτοῦ. Γι' αὐτὸ ὅταν ἡ Πύλη ἀνέωσε τὴν πρότασή της γιὰ διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς πρεσβευτὲς τῶν Δυνάμεων στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ πρόταση ἔγινε δεκτή, παρόλο ποὺ σήμαινε τὴν ἀνατροπὴ τῶν ἀποφάσεων τῆς διασκέψεως τοῦ Βερολίνου, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴν Ἤπειρο.

Ἡ συνθήκη γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῆς Θεσσαλίας καὶ ἡ προσάρτησή της

Ἡ νέα αὐτὴ διαπραγμάτευση — τέταρτη στὴ σειρὰ μετὰ τὸ συνέδριο τοῦ 1878 — ἄρχισε στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα τὸ Μάρτιο τοῦ 1881. Σὲ σύγκριση μὲ τὴ διάσκεψη τοῦ Βερολίνου, τὸ κλίμα τώρα ἦταν δυσμενὲς γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Μόνο ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς Goschen, ἔχοντας ὡς ἕνα σημεῖο καὶ τὴ συμπαράσταση τοῦ Γερμανοῦ συναδέλφου του, ἀγωνιζόταν ἀκόμα γιὰ νὰ πετύχει τὴν καλύτερη δυνατὴ λύση γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἀγγλογερμανικὸ σχέδιο ποὺ ὑποβλήθηκε στὴ διάσκεψη ἐπιδίωκε, ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὴ μὴ ἐκχώρηση τῆς Ἠπείρου, τὴν προσάρτηση τῆς Κρήτης. Τὴν ἰδέα τῆς παραχωρήσεως τῆς Κρήτης δὲν τὴν ἀπέκλειε ἡ Πύλη, ἀλλὰ ζητοῦσε τὰ χερσαῖα σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου νὰ μὴν ἐπεκταθοῦν βορειότερα ἀπὸ τὶς πόλεις Βόλο καὶ Πρέβεζα, οἱ ὁποῖες θὰ παρέμεναν στὴν Τουρκία. Οἱ προτάσεις αὐτὲς ἀπορρίφθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Δυνάμεων. Ὅταν ὅμως οἱ Τοῦρκοι ἔκαναν, γιὰ πρώτη φορά, μιὰ οὐσιαστικὴ παραχώρηση στὴ Θεσσαλία, τοποθετώντας τὴ νέα ὁροθετικὴ γραμμὴ τέσσερα χιλιόμετρα νότια τοῦ Πλαταμώνα, ἡ πρόταση ἔγινε μὲ ἀνακούφιση δεκτή, παρόλο ποὺ ἐγκατέλειπε στὴν Τουρκία ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν Ἤπειρο (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Ἄρτας) καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία τὴν ἐπαρχία Ἐλασσόνας.

Ἦταν φανερὸ ὅτι ἡ νέα τουρκικὴ πρόταση εἶχε ἐξουδετερώσει καὶ τὶς τελευταῖες δυνατότητες συλλογικῆς ἐνέργειας πρὸς τὴν Πύλη. Παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις τῆς Ἀγγλίας καὶ τὴν συνειδητοποίηση ἀπὸ μέρους ὅλων ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῶν τουρκικῶν ὅρων — ποὺ σημαντικὰ ὑστεροῦσαν σὲ σχέση μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς διασκέψεως τοῦ Βερολίνου — ἀποτελοῦσε μείωση γιὰ τὴν Εὐρώπη, ὅλες οἱ κυβερνήσεις συμφώνησαν ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἐκλογή. Μὲ κοινὴ διακοίνωσή τους, στὶς 26 Μαρτίου/7 Ἀπριλίου 1881, ζήτησαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ δεχθεῖ τὴ νέα ὁροθεσία δηλώνοντας ὅτι θὰ τὴν βοηθοῦσαν γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη μεταβίβαση τῆς κυριαρχίας στὰ νέα ἐδάφη. Ἂν ὅμως ἡ προσφορά τους ἀπορριπτόταν, ἡ Ἑλλὰς θὰ παρέμενε ἀπομονωμένη καὶ τὸ μέλλον τῶν γειτονικῶν ἐπαρχιῶν ἀβέβαιο.

Τὴ στιγμὴ ἐκείνη, ἐνῶ σύσσωμη ἡ ἀντιπολίτευση ζητοῦσε τὴ βίαιη κατάληψη ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ τῆς γραμμῆς τῆς διασκέψεως τοῦ Βερολίνου, ὁ Κουμουνδοῦρος διατήρησε τὴν ψυχραιμία του. Οἱ δυνατότητες ἐκλογῆς ἦταν περιορισμένες. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ οἱ Δυνάμεις παρουσίαζαν ἀρραγὲς μέτωπο καὶ ζητοῦσαν, κατὰ τελεσιγραφικὸ τρόπο, τὴν ἀποδοχὴ ἢ ἀπόρριψη τῆς λύσεως ποὺ εἶχαν συμφωνήσει μὲ τοὺς Τούρκους. Ἀκόμα καὶ ἡ Ἀγγλία, ποὺ δυσφοροῦσε γιὰ τὶς ἀνεπαρκεῖς, ὅπως τὶς χαρακτήριζε, παραχωρήσεις, δὲν εἶχε πλέον τὴ δυνατότητα νὰ προκαλέσει ἀναθεώρηση τῆς ἀποφάσεως τῶν Δυνάμεων. Κατὰ συνέπεια, ἦταν φανερὸ ὅτι ἂν ὁ Κουμουνδοῦρος υἱοθετοῦσε τὶς ἰδέες τῆς ἀντιπολιτεύσεως γιὰ τὴν ἀπόστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴν Ἤπειρο καὶ στὴ Θεσσαλία, θὰ ἐρχόταν ἀντιμέτωπος ὄχι μόνο μὲ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅπως τοῦ ἀνέφεραν οἱ διπλωματικοί του πράκτορες ἀπὸ τὴ Σόφια καὶ τὴ Φιλιππούπολη, οἱ Βούλγαροι προπαρασκευάζονταν γιὰ βίαιη προσάρτηση τῆς ἀνατολικῆς Ρωμυλίας μόλις ξεσποῦσε ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος. Παραμερίζοντας, λοιπόν, τὴ γενικὴ κατακραυγὴ καὶ τὶς βίαιες προσωπικὲς ἐπιθέσεις, ἀκόμα καὶ ἀπὸ πρόσωπα τοῦ στενοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος, ὁ Κουμουνδοῦρος, μὲ τὴ συναίνεση τοῦ Γεωργίου, ἔδωσε τελικὰ καταφατικὴ ἀπάντηση στὸ κοινὸ διάβημα τῶν Δυνάμεων. Στὴν ἐκκλησή του νὰ δοθοῦν

εἰδικὲς διασφαλίσεις στοὺς Ἠπειρῶτες, ποὺ θὰ ἐγκαταλείποντα στὸ ἔλεος τῆς τουρκικῆς διοικήσεως, οἱ πρεσβευτὲς τῶν Δυνάμεων στὴν Ἀθήνα περιορίσθηκαν σὲ κοινὴ προφορικὴ διαβεβαίωση ὅτι οἱ κυβερνήσεις τους θὰ ἐπιδείκνυαν ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς ποὺ θὰ παρέμεναν ἔξω ἀπὸ τὴ νέα ἑλληνοτουρκικὴ μεθοριακὴ γραμμή.

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ ἐξελίξεις ὑπῆρξαν ραγδαῖες. Μέσα στὸ Μάιο διεξήχθησαν σύντονες διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα στὴν Πύλη καὶ στοὺς πρεσβευτὲς τῶν Δυνάμεων στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ τὴν κατάρτιση συμβάσεως ποὺ θὰ παραχωροῦσε τὶς νέες ἐπαρχίες στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο. Στὴν ἀρχὴ οἱ Τοῦρκοι πρόβαλαν ὁρισμένα ἄσχετα αἰτήματα, ἀλλὰ οἱ Δυνάμεις τὰ ἀπέρριψαν καὶ στὶς 12/24 Μαΐου πέτυχαν τὴν ὑπογραφὴ τῆς συμφωνίας. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἔγινε δεκτὸ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρά, καὶ στὶς 20 Ἰουνίου/2 Ἰουλίου 1881 ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδος στὴν Κωνσταντινούπολη Ἀνδρέας Κουντουριώτης καὶ ὁ πρωθυπουργὸς Μαχμοὺτ Σερβὲρ πασὰς ὑπέγραφαν τὴν ἑλληνοτουρκικὴ συνθήκη μὲ τὴν ὁποία ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ ἐπαρχία Ἄρτας παραχωροῦνταν στὴν Ἑλλάδα.

Σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους τῆς συμβάσεως αὐτῆς ἡ νέα ὁροθεσία ἄρχιζε τέσσερα χιλιόμετρα νοτίως τοῦ Πλαταμώνα καὶ ἀκολουθοῦσε τὴν κορυφογραμμὴ τοῦ κάτω Ὀλύμπου μέχρι τὸ ὄρος Γοδαμάν, καὶ ὡς τὸ ὕψος τῆς Ἐλασσόνας. Στὴ συνέχεια, ἀκολουθώντας ἐλλειπτικὴ γραμμὴ πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, ἀφαιροῦσε ὁλόκληρη τὴν ἐπαρχία Ἐλασσόνας ἀπὸ τὴ νέα ὁροθεσία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, στὸ ὁποῖο ὅμως περιέρχονταν ὁ Τύρναβος, ἡ Λάρισα, τὰ Τρίκαλα καὶ ἡ Καλαμπάκα. Τὸ νοτιότερο σημεῖο τῆς μεθορίου συναντοῦσε τὴν κορυφογραμμὴ τοῦ ὄρους Ζάρκου. Στὴ συνέχεια ἡ νέα χάραξη ταυτιζόταν περίπου μὲ τὰ σημερινὰ ἀνατολικὰ ὅρια τῆς ἐπαρχίας Τρικάλων ὡς ἕνα σημεῖο δεκαοκτὼ χιλιόμετρα ἀπὸ τὴ Δημηνίτσα, ὅπου ἡ γραμμὴ ἔπαιρνε δυτικὴ κατεύθυνση, ὡς τὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους Κρατσόβου. Ἀπὸ ἐκεῖ στρεφόταν πρὸς νότο, περνοῦσε ἀπὸ τὴν κορυφογραμμὴ Ζυγοῦ - Περιστερίου (σημ. ὄρος Λάκμος) καί, ἀφοῦ ἄφηνε στὴν Τουρκία τὸ Μέτσοβο καὶ τὰ Ἰωάννινα, συναντοῦσε τὰ χωριὰ Καλαρρύτες καὶ Μιχαλήτσι καὶ στὴ συνέχεια τὸν Ἄραχθο, ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσε μέχρι τὶς ἐκβολές του στὸν Ἀμβρακικὸ κόλπο. Ἡ Ἄρτα, μὲ ἐλάχιστη παράμετρο στὰ δυτικά της, περιερχόταν στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ στὴν ἀντίπερα ἀκτὴ τοῦ Ἀμβρακικοῦ οἱ Τοῦρκοι ἔχαναν καὶ τὴν Πούντα (Ἄκτιο) μὲ τὴν περιοχή της. Μὲ ἄλλη διάταξη, ὅλες οἱ ὀχυρώσεις στὴν εἴσοδο τοῦ Ἀμβρακικοῦ τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Πρέβεζας, ὅσο καὶ τῆς Πούντας καταργοῦνταν καὶ ἡ ναυσιπλοΐα στὸ διαφιλονικούμενο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀνεξαρτησίας κόλπο θὰ ἦταν πλέον ἐλεύθερη.

Σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὶς ἐδαφικὲς αὐτὲς παραχωρήσεις ἡ Ἑλλὰς ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση νὰ σέβεται τὴ ζωή, τὴν τιμὴ καὶ τὴν περιουσία ὅλων τῶν κατοίκων ποὺ παρέμεναν στὶς περιοχὲς ποὺ περιέρχονταν στὸ ἑλληνικὸ κράτος (ἄρθρο 3). Ἰδιαίτερα διασφαλίζονταν τὰ δικαιώματα τῶν μουσουλμάνων καὶ συγκεκριμένα ἡ αὐτονομία καὶ ἡ ὀργάνωση τῶν μουσουλμανικῶν κοινοτήτων, καθὼς καὶ ἡ διοίκηση τῶν περιουσιακῶν τους στοιχείων. Τὰ τοπικὰ θρησκευτικὰ δικαστήρια θὰ διατηροῦσαν τὴν ἁρμοδιότητά τους σὲ καθαρὰ θρησκευτικὰ θέματα (ἄρθρο 8).

Πιὸ σημαντικές, ἰδιαίτερα γιὰ τὴ μελλοντικὴ διάρθρωση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῆς Θεσσαλίας, ὑπῆρξαν οἱ διατάξεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς. Μὲ τὸ ἄρθρο 4 ἀναγνωρίζονταν οἱ ὀθωμανικοὶ τίτλοι ἰδιοκτησίας καὶ κατοχυρώνονταν τὰ δικαιώματα ἰδιωτῶν καὶ κοινοτήτων ἐπὶ τῆς ἰδιοκτησίας τσιφλικιῶν, βοσκοτόπων, δασῶν κλπ. Μὲ τὴν ἴδια διάταξη διασφαλίζονταν τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων (βακούφια), ἐνῶ μὲ τὸ ἄρθρο 5, ὁ σουλτάνος μποροῦσε νὰ διαθέσει, κατὰ τὴ βούλησή του, τὶς «αὐτοκρατορικὲς γαῖες», τῶν ὁποίων τὰ ἔσοδα καταβάλλονταν στὸ βασιλικό του ταμεῖο. Ἡ πιὸ οὐσιαστικὴ ὅμως δέσμευση γιὰ τὸ ἑλληνικὸ κράτος περιλαμβανόταν στὸ ἄρθρο 6, ποὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν μεγάλων τσιφλικιῶν τῆς Θεσσαλίας, παρὰ μόνο μὲ γενικὸ νόμο τοῦ κράτους ποὺ θὰ ἴσχυε γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτεια. Εἰδικὴ παράγραφος ποὺ ἀπαγόρευε τὸν ἐξαναγκασμὸ τῶν μεγαλοκτηματιῶν νὰ πωλοῦν ἢ νὰ ἐκχωροῦν κτήματά τους στοὺς καλλιεργητὲς τῆς γῆς ἢ σὲ τρίτους. Ἀκόμα ἀπαγόρευε τὴ θέσπιση νέων διατάξεων ποὺ θὰ τροποποιοῦσαν τὸ καθεστὼς τῆς θέσεως τῶν κολλήγων στὰ τσιφλίκια.

Μὲ μιὰ σειρὰ ἄλλες διατάξεις ἡ Ἑλλὰς ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐπαναφέρει τὴν ἰσχὺ τῆς συνθήκης τοῦ 1856 γιὰ τὴν καταδίωξη τῆς ληστείας (ἄρθρο 12)· νὰ καλύψει ἕνα μέρος τοῦ δημόσιου ὀθωμανικοῦ χρέους μὲ βάση τὶς προσόδους τῶν ἐκχωρουμένων νέων ἐπαρχιῶν (ἄρθρο 10)· νὰ μὴν προβεῖ στὸν ἀφοπλισμὸ μεμονωμένα τῶν μουσουλμάνων κατοίκων (ἄρθρο 11) καὶ νὰ χορηγήσει γενικὴ ἀμνηστία (ὅπως καὶ ἡ Τουρκία) γιὰ πράξεις ποὺ εἶχαν διαπραχθεῖ ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς ἐκχωρήσεως τῆς Θεσσαλίας στὴν Ἑλλάδα (ἄρθρο 17). Τέλος ρυθμίζονταν θέματα ἰθαγενείας (ἄρθρο 13), ἐνῶ μὲ εἰδικὴ προσθήκη στὴ συνθήκη καθοριζόταν ἡ σταδιακὴ παράδοση τῶν νέων ἐπαρχιῶν στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ κατάληψη τῶν νέων ἐδαφῶν, μὲ ἐξαίρεση ὁρισμένα μικροεπεισόδια, διεξήχθη ὁμαλά. Στὶς 23 Ἰουνίου/5 Ἰουλίου 1881, πρώτη ἡ Ἄρτα ὑποδέχθηκε μὲ ξέφρενο ἐνθουσιασμὸ τὸν ἑλληνικὸ στρατό. Διαδοχικὰ ἡ κατάληψη ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν ὁλοκληρώθηκε καὶ στὶς 21 Ὀκτωβρίου/2 Νοεμβρίου ὑψώνόταν ἡ ἑλληνικὴ σημαία στὸ Βόλο, τὴν τελευταία πόλη πού, βάσει τῆς συμφωνίας, εἶχαν ἐκκενώσει ἀπὸ τὴν προηγούμενη τὰ τουρκικὰ στρατεύματα. Καθὼς ὁ βασιλιὰς Γεώργιος καὶ ὁ πρωθυπουργὸς Κουμουνδοῦρος ἄρχιζαν τὴν περιοδεία θριάμβου στὶς ἀπελευθερωμένες πόλεις καὶ στὰ χωριὰ τῆς Θεσσαλίας, οἱ λαϊκοὶ πανηγυρισμοὶ ποὺ τοὺς συνόδευαν ἀποτελοῦσαν ξέσπασμα χαρᾶς γιὰ τὴν ἐλευθερία ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀγωνίες, τὶς περιπέτειες καὶ τὶς ἐναλλασσόμενες μεταπτώσεις μιᾶς ὁλόκληρης πενταετίας.

Γιὰ τὸν Κουμουνδοῦρο ἦταν ἡ στιγμὴ τῆς δίκαιης ἀναγνωρίσεως τῆς προσφορᾶς του. Ἡ κρίσιμη γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ περίοδος 1875-1881 φέρει οὐσιαστικὰ τὴ σφραγίδα του. Κατηγορήθηκε ὡς ὄργανο ξένων συμφερόντων, προπηλακίσθηκε, εἶδε τὸ σπίτι του νὰ λιθοβολεῖται, τὸν τύπο νὰ τὸν ἀποκαλεῖ προδότη καὶ νὰ ἀμφισβητεῖ τὴν ἐντιμότητά του. Καὶ ἦταν τυχερὸς ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ διαβάσει ὅσα τοῦ καταμαρτυροῦσαν στὶς ἐμπιστευτικές τους ἐκθέσεις οἱ ξένοι πρεσβευτές. Παρόλα αὐτά, ὁ Μεσσήνιος πολιτικός, ποὺ εἶχε ξεκινήσει τὴν πολιτική του καριέρα ὡς ἐπαναστάτης στὴν Κρήτη, δὲν κάμφθηκε. Πίσω ἀπὸ μιὰ καλοπροαίρετη ἀγαθότητα στοὺς τρόπους, ἔκρυβε μιὰ ἐκπληκτικὴ εὐστροφία — ποὺ οἱ ἀντίπαλοί του ξένοι διπλωμάτες τὴν ἀποκαλοῦσαν πανουργία — καὶ μιὰ σταθερὴ προσήλωση στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, χωρὶς ἀνεδαφικοὺς ρομαντισμούς. Ἡ εὐστροφία του, ἐμπλουτισμένη μὲ τὴν πείρα τῆς ἡλικίας, τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἑλιχθεῖ μὲ ἐπιτυχία, ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ ἀπελπιστικὲς γιὰ τὴ χώρα του καταστάσεις, ὥσπου στὸ τέλος ριψοκινδυνεύοντας τὸ πολιτικό του μέλλον πέτυχε νὰ πείσει τὸ Γεώργιο νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς τελικὲς ἀποφάσεις τῶν Δυνάμεων, ποὺ ὁδήγησαν στὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας.

Ἕνας μακρὺς καὶ ἀγχώδης διπλωματικὸς ἀγώνας ποὺ διεξήχθη μὲ τεράστιες οἰκονομικὲς θυσίες τοῦ μικροῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἶχε ἀχθεῖ στὸ τέρμα του. Μὲ τὴν προσάρτηση τῶν νέων ἐπαρχιῶν, ἡ ἔκταση τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, 63.606 τ. χιλ., αὐξανόταν κατὰ 13.395 τ. χιλ. Στὸν πληθυσμὸ τῶν 1.679.470 (στατιστικὴ 1879) προστέθηκαν 300.000 περίπου νέοι κάτοικοι, ὥστε, μετὰ μία δεκαετία, ἡ στατιστικὴ τοῦ 1889 νὰ ἐμφανίσει αὔξηση μισοῦ ἑκατομμυρίου περίπου κατοίκων (2.187.208).

Ἡ σημασία ὅμως τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς ἐπαρχίας Ἄρτας στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτιμηθεῖ μὲ ἀριθμοὺς μόνο. Πιὸ πολὺ καὶ ἀπὸ τὴν προσάρτηση τῶν εὔφορων πεδιάδων τῆς Θεσσαλίας καὶ τὴν ἀπελευθέρωση 300.000 περίπου ὑπόδουλων Ἑλλήνων βάραινε τὸ γεγονὸς ὅτι, γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴ σύσταση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ἐπαρχίες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας προσαρτοῦνταν στὸ ἐλεύθερο τμῆμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ ἀγγλικὴ ἐπέμβαση στὴν Αἴγυπτο καὶ τὸ ἐπεισόδιο Καραλὶ - Δερβὲν

Δύο διεθνεῖς περιπλοκὲς τάραξαν τὴν πρώτη περίοδο τῆς πρωθυπουργίας τοῦ Τρικούπη : τὸ συνοριακὸ ἐπεισόδιο Καραλὶ - Δερβέν, ποὺ λίγο ἔλειψε νὰ ὁδηγήσει σὲ ἑλληνοτουρκικὴ σύρραξη, καὶ ἡ ἐπανάσταση τοῦ 'Αραμπῆ στὴν Αἴγυπτο.

Ἡ αἰγυπτιακὴ κρίση τοῦ 1882 ἦταν ἡ πρώτη ἐξωτερικὴ περιπέτεια τῆς νέας κυβερνήσεως. Ἡ βαθμιαία ἀποσύνθεση τοῦ Χεδιβάτου, ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 1875, ὀφειλόταν βασικὰ στὴν ταχύτατη διείσδυση τῶν βρετανικῶν καὶ γαλλικῶν συμφερόντων, ἡ ὁποία εἶχε ἐνταθεῖ ἀπὸ τὴ διάνοιξη τῆς διώρυγας τοῦ Σουὲζ καὶ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ οἰκονομικοῦ ἐλέγχου.

Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Χεδίβη 'Ισμαὴλ (1879) ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἐκκολαπτόμενο αἰγυπτιακὸ ἐθνικισμὸ καὶ στὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ὀξύνθηκε. Κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Αἰγύπτιου συνταγματάρχη 'Αραμπῆ πασᾶ, τὰ ἀντιαποικιακὰ καὶ ἀντιοθωμανικὰ ντόπια στοιχεῖα τοῦ στρατοῦ, ποὺ οἱ ἡγετικές τους θέσεις μονοπωλοῦνταν συστηματικὰ ἀπὸ Τούρκους καὶ Κιρκάσιους ἀξιωματικούς, ἐξανάγκασαν τὸ νέο Χεδίβη νὰ διώξει τὴ φιλοδυτικὴ κυβέρνηση. Ὁ ἴδιος ὁ 'Αραμπῆ ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἡγεσία τῆς νέας κυβερνήσεως, ποὺ ἀπέλυσε ἀμέσως τοὺς Εὐρωπαίους ἀπὸ τὶς δημόσιες θέσεις. Ἡ ἀγγλικὴ καὶ ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση ἀπειλοῦσαν νὰ ἐπέμβουν, ὅταν μιὰ σειρὰ ἀπὸ ταραχὲς ξέσπασαν. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ποιὸν προκλήθηκαν. Ὅπως σημειώνει καὶ ὁ J. Berque παραμένει δύσκολο νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς γιὰ τὶς ἀκριβεῖς ἀναλογίες κατὰ τὶς ὁποῖες συνέβαλαν ἡ αὐθόρμητη ὀργή, ἡ δημαγωγία καὶ ἡ συνειδητὴ πρόκληση. Ἐν πάση περιπτώσει οἱ ταραχὲς χρησιμοποιήθηκαν σὰν ἄμεσο πρόσχημα ἀπὸ τοὺς 'Αγγλογάλλους γιὰ νὰ ἐπιταχύνουν τὶς διαδικασίες. Μιὰ ναυτικὴ ἐπίδειξη τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ στόλου στὴν 'Αλεξάνδρεια προκάλεσε νέες σοβαρότερες ταραχὲς ποὺ ὁδήγησαν στὸ βομβαρδισμὸ τῆς πόλεως ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ μοίρα — ἡ Γαλλία σὲ πλήρη κυβερνητικὴ κρίση καὶ ἱκανοποιημένη ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Τυνησίας, ποὺ εἶχε γίνει πρὶν λίγους μῆνες ὑπὸ τὴν εὐλογία τῶν Βρετανῶν, εἶχε ἀποσυρθεῖ στὸ μεταξὺ ἀπὸ τὴν κοινὴ ἐπιχείρηση. Μολονότι δὲ φαίνεται νὰ ὀφείλεται σὲ προκαθορισμένο βρετανικὸ σχέδιο, ἡ συνέχεια τῶν γεγονότων μοιάζει ἀναπότρεπτη : ὁ ἐμπρησμὸς τῆς 'Αλεξάνδρειας ἀπὸ τὰ βρετανικὰ στρατεύ-

ματα ποὺ ἀποβιβάσθηκαν γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴν τάξη, ἡ ἀνατροπὴ καὶ ἡ σύλληψη τοῦ Ἀραμπῆ, καὶ τελικὰ ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἀπροσχημάτιστης βρετανικῆς κυριαρχίας στὴν Αἴγυπτο, ἡ ὁποία κράτησε ὡς τὴν ἐπανάσταση τοῦ Νεγκίμπ.

Μετὰ ἀπὸ «αἴτηση» τῶν ἑλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν, τρεῖς μέρες μετὰ τὴν ἀγγλογαλλικὴ μοίρα, κατέπλευσαν στὴν Ἀλεξάνδρεια τὰ δύο μεγαλύτερα ἑλληνικὰ σκάφη γιὰ νὰ ἐκβιάσουν τὴ συμμετοχή τους στὴν ἐπιχείρηση. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ Τρικούπη δὲν ἦταν αὐτὴ καθαυτὴ ἡ προστασία τῶν ἀπειλούμενων ἑλληνικῶν παροικιῶν, ποὺ ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, στὸ μέτρο ποὺ ὑπῆρχε πραγματικὸς κίνδυνος, δὲν μποροῦσαν νὰ προστατευθοῦν παρὰ ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ ἄγημα. Φαίνεται πιθανὸ ὅτι, ἂν δὲν ὑπάκουσε σὲ συγκεκριμένες ἐντολὲς τῶν Ἄγγλων νὰ συμμετάσχει στὴν κοινὴ ἐπιχείρηση, ὅπως ἔχει κατ' ἐπανάληψη ὑποστηριχθεῖ χωρὶς ὅμως καμιὰ ἔγγραφη τεκμηρίωση, θὰ πρέπει νὰ εἶχε τουλάχιστον τὴ σιωπηρὴ ἀνοχή τους. Πράγμα ποὺ δὲν ἐμπόδισε τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ στὴν Τουρκία, ὅταν πιὰ ἡ ἐξέγερση τοῦ Ἀραμπῆ εἶχε ἀποκηρυχθεῖ ἀπὸ τὸ σουλτάνο καὶ εἶχε καταρρεύσει, νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸν Ἕλληνα συνάδελφό του τὴν ἄμεση ἀνάκληση τῆς μοίρας καὶ νὰ ἀποκρούσει τὴν πρόταση τοῦ Τρικούπη νὰ συμμετάσχει ἀκόμα ἐνεργότερα στὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα μὲ τὴν ἀποστολὴ μιᾶς φάλαγγας 7.000 ἀνδρῶν τοῦ στρατοῦ. Ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα Ἰουλίου, ὁ Ἄγλος ναύαρχος μὲ ἕνα «εὐγενέστατο γράμμα» ζήτησε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες νὰ φύγουν. Ἡ ἑλληνικὴ μοίρα ἀπέπλευσε πραγματικὰ στὶς 30 Αὐγούστου, ἔχοντας συμμετάσχει συμβολικὰ σὲ μιὰ ἀνοικτὴ ἰμπεριαλιστικὴ ἐπέμβαση καὶ ἔχοντας προκαλέσει τὶς ἀντιδράσεις ὅλων τῶν ἄλλων Δυνάμεων.

Πραγματικά, ὄχι μόνο ἡ Γερμανία, ἡ Αὐστρία, ἡ Ρωσία καὶ ἡ Ἰταλία, ποὺ εἶχαν ἀναθέσει «τὴν προστασία τῶν ὑπηκόων» τους στοὺς Ἀγγλογάλλους, ἀλλὰ καὶ ἡ Γαλλία ἐξέφρασε τὴ δυσαρέσκειά της, ἐνῶ ἡ Τουρκία διαμαρτυρήθηκε ἐντονότατα. Ποιὲς λοιπὸν ἦταν οἱ σκοπιμότητες τῆς ἀποστολῆς τῶν θωρηκτῶν, δεδομένου ὅτι, ὅπως ἔλεγε ὁ ἴδιος ὁ πρωθυπουργὸς τὸν Αὔγουστο στὸν πρεσβευτὴ De Mouy, «τὰ ἐμπορικὰ συμφέροντα τῆς Ἑλλάδος στὴν Αἴγυπτο μᾶς ἀπασχολοῦν βαθύτατα, ἀλλὰ δὲν εἶναι παρὰ δευτερεύουσας σημασίας σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἐνδεχόμενες ἐπιπτώσεις ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ προκύψουν, ἂν ἄλλες Δυνάμεις ἤθελαν νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν ἰσορροπία στὴν περίπτωση ἐγκαθιδρύσεως ἑνὸς ἀγγλικοῦ προτεκτοράτου στὴν Αἴγυπτο».

Ἡ πίεση τῆς κοινῆς γνώμης πρέπει νὰ ἦταν ἐκείνη ποὺ συντέλεσε στὴν ἀπόφαση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἦταν μιὰ καλὴ εὐκαιρία γιὰ τὸν Τρικούπη νὰ κεφαλαιοποιήσει τὶς καταγγελίες του κατὰ τῆς πολιτικῆς τῆς «ἐθνικῆς μειοδοσίας» τοῦ Κουμουνδούρου, καὶ νὰ δείξει «πυγμὴ» προβάλλοντας τὴν ἀνύψωση τοῦ διεθνοῦς γοήτρου τῆς χώρας καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐθνικῆς ἀξιοπρέπειας στὸ πλαίσιο μιᾶς περιπέτειας ποὺ δὲν κινδύνευε νὰ τὸν παρασύρει πολὺ μακριά. Ταυτόχρονα μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξυπηρετοῦσε τὰ συμφέροντα τῶν ἑλληνικῶν παροικιῶν τῆς Αἰγύπτου (ποὺ ἀριθμώντας 37.301 μέλη μὲ ἑλληνικὴ ὑπηκοότητα μαζὶ μὲ ἄλλους τόσους ἴσως μὲ τουρκικὴ ἢ αἰγυπτιακὴ ἰθαγένεια ἦταν, τὸ 1882, ἡ μεγαλύτερη ξένη παροικία, διπλάσια ἢ τριπλάσια ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ ποὺ ἀκολουθοῦσε). Ὅσο καὶ ἂν ἡ κατάληψη τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους σήμαινε γιὰ τοὺς Ἕλληνες μεγαλοαστοὺς τὸ τέλος τῆς οἰκονομικῆς τους αὐτοτέλειας, ἐξαναγκάζοντάς τους νὰ δεθοῦν ὅλο καὶ περισσότερο μὲ τὸ ἀγγλικὸ κεφάλαιο (ἡ σύγκρουση «πρωτοκλασάτων» καὶ «δευτεροκλασάτων» ποὺ ξεσπάει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐκφράζει ἀκριβῶς τὸ μετασχηματισμὸ αὐτό), ἡ «προστασία» τῶν Ἄγγλων ὡστόσο τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ἀναπτυχθοῦν θεαματικὰ γιὰ μισὸ ἀκόμα αἰώνα. Μὲ τὴν ἀπροκάλυπτη συνταύτιση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως μὲ τὴ Μεγάλη Βρετανία, οἱ κοινότητες ἐξασφάλισαν τὴ διευρυμένη συμμετοχή τους στὰ μικτὰ δικαστήρια καὶ τὴν ἀντιπροσώπευση τῆς Ἑλλάδος στὴν ἐπιτροπὴ τῶν ἀποζημιώσεων. Μὲ τὴν προστασία τῶν Ἄγγλων ὁ Τρικούπης κατόρθωσε ἐπίσης νὰ ἀποσπάσει μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐμπορικὰ προνόμια. Ἡ ἑλληνο-αἰγυπτιακὴ σύμβαση ποὺ ὑπογράφηκε τὸν ἑπόμενο χρόνο, καὶ ποὺ ἦταν ἡ πρώτη ἐμπορικὴ σύμβαση ποὺ ἡ ἀγγλοκρατούμενη Αἴγυπτος ὑπέγραφε μὲ ξένο κράτος, ἐξασφάλισε στοὺς Ἕλληνες ἐξαγωγεῖς μιὰ νέα ἀγορά. Τὰ τουρκικὰ καπνὰ ἐκτοπίσθηκαν ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ καὶ μέσα σὲ δύο χρόνια οἱ ἑλληνικὲς ἐξαγωγὲς πενταπλασιάσθηκαν. Γιὰ τὰ εἴκοσι ἑπόμενα χρόνια οἱ Ἕλληνες μεγαλέμποροι μονοπώλησαν τὴν ἀγορὰ καὶ τὴ βιομηχανία καπνῶν τῆς Αἰγύπτου. Ἐξάλλου, στὸ πλαίσιο τῶν γενικότερων ἐπιλογῶν τοῦ Τρικούπη, τὰ συμφέροντα τοῦ ἑλληνικοῦ παροικιακοῦ κεφαλαίου ἔπρεπε νὰ προστατευθοῦν μὲ κάθε θυσία. Ὅπως εἰπώθηκε καὶ παραπάνω, ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ συνδρομὴ τοῦ παροικιακοῦ κεφαλαίου ἦταν γιὰ τὸν πρωθυπουργὸ τὸ βασικὸ στήριγμα γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ἀναπτυξιακοῦ του προγράμματος.

Ἡ ἐνέργεια ὅμως τοῦ Τρικούπη πρέπει νὰ ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὰ νέα δεδομένα τῆς ἰσορροπίας δυνάμεων στὰ Βαλκάνια. Πρὶν ὅμως μιλήσουμε γι' αὐτά, πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε στὴ δεύτερη ἐξωτερικὴ περιπλοκὴ ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ κυβέρνηση Τρικούπη, λίγες ἑβδομάδες μόνο μετὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν πλοίων στὴν Αἴγυπτο, τὸ λεγόμενο ἐπεισόδιο Καραλὶ - Δερβέν.

Ἡ προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας εἶχε γίνει ὁμαλά. Τέσσερα μόνο ἀμφισβητούμενα σημεῖα εἶχαν μείνει πάνω στὴν ἑλληνοτουρκικὴ μεθόριο. Ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση πρότεινε στὸν Τρικούπη νὰ κρατήσει τὸ ἕνα καὶ νὰ ἐκχωρήσει τὰ ἄλλα τρία στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Τρικούπης ὅμως, στηριζόμενος στὴν Ἀγγλία, ἀρνήθηκε νὰ συζητήσει τὸ θέμα καὶ διέταξε τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ νὰ καταλάβει βίαια τὸ σημεῖο Καραλὶ - Δερβέν, διώχνοντας τὴν τουρκικὴ φρουρὰ ποὺ τὸ κατεῖχε ἀκόμα. Τὰ συνοριακὰ ἐπεισόδια πολλαπλασιάσθηκαν, ὁ Τρικούπης ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει στρατὸ στὰ σύνορα καὶ ἀρνήθηκε νὰ ὑποχωρήσει, ἀπειλώντας ἀκόμα καὶ πόλεμο. Μὲ τὴν ἐπέμβαση ὅμως τῶν Δυνάμεων, διατάχθηκε ἡ κατάπαυση τοῦ πυρὸς καί, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν Δυνάμεων, καὶ κυρίως τῆς Ἀγγλίας, ἡ Πύλη, ποὺ ἀντιμετώπιζε τὴν ἴδια στιγμὴ τὸ πρόβλημα τῆς Αἰγύπτου, ὅπου ἡ ἐπικυριαρχία της κατέρρεε, ἀποδέχθηκε ὁλοκληρωτικὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀξιώσεις. Ἡ «σθεναρὴ» αὐτὴ στάση τοῦ Τρικούπη ἐμφανίσθηκε σὰν μεγάλη νίκη καὶ χρησιμοποιήθηκε μαζὶ μὲ τὸ ἐπεισόδιο τῆς Αἰγύπτου γιὰ νὰ διατρανωθεῖ ἡ νέα ἐθνικὴ ἀξιοπρέπεια μπροστὰ σὲ μιὰ κοινὴ γνώμη τόσο εὐμετάβλητη, ὅσο καὶ ἐνεπίφορη οἰὲ εὔκολους ἐνθουσιασμούς.

Στροφὴ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν Ἀγγλία

Στὴν πραγματικότητα ὅμως καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἐπεισόδια προδίδουν ἄλλες προθέσεις καὶ ἐξυπηρετοῦν ἄλλες σκοπιμότητες. Ἀποτελοῦν τὶς πρῶτες ἐνδείξεις τῆς μεταστροφῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ποὺ προσκολλᾶται πιὰ ὁριστικὰ στὸ ἅρμα τῆς Μεγάλης Βρετανίας καὶ ἐντάσσονται στὸ πλαίσιο τῆς ἀνάγκης ἀναπροσανατολισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀνάγκης ποὺ προέκυψε μετὰ τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου καὶ τῆς ὁποίας ἔνθερμος ἐκφραστὴς ἦταν ὁ Χαρ. Τρικούπης.

Πραγματικά, ἡ ἔνταση τῶν ἐνδοβαλκανικῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ βουλγαρικοῦ παράγοντα εἶχαν στενέψει τοὺς ὁρίζοντες τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Βέβαια ἡ πρώτη καὶ ἀμετάλλακτη ἀρχή, στὴν ὁποία ὁ Τρικούπης ὅπως καὶ ὁ Κουμουνδοῦρος πρὶν ἀπὸ αὐτὸν προσπάθησαν νὰ στηρίξουν τὴν πραγμάτωση τῶν ἐθνικῶν τους βλέψεων, ἦταν ἡ ἄμεση συνεννόηση μὲ τοὺς βαλκανικοὺς γείτονες. Ὡστόσο, ἂν ἡ πραγματοποίηση μιᾶς μόνιμης βαλκανικῆς συνεννοήσεως προσέκρουε πρὶν ἀπὸ τὸ 1875 στὴ σύσσωμη ἀντίδραση τῶν Δυνάμεων, καὶ κυρίως τῆς Ἀγγλίας, στὸ ἑξῆς οἱ δυσκολίες προέρχονταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ βαλκανικὸ χῶρο. Πραγματικά, μετὰ τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου τέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἐπὶ τάπητος τὸ ζήτημα τοῦ μέλλοντος τῆς Μακεδονίας γιὰ τὴν ὁποία οἱ βλέψεις τῶν Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ἦταν ἀσυμβί-

Οἱ οἰκουμενικὲς καὶ πανορθόδοξες βλέψεις τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωακεὶμ Γ' (1878-1884 καὶ 1901-1912) τὸν ὁδήγησαν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως (Ἀθήνα, Γενναδείου Βιβλιοθήκη).

βαστες. Ὅπως ἔλεγε ὁ Τρικούπης, «ὅταν ἔλθῃ ὁ μέγας πόλεμος, ὡς ἀφεύκτως θὰ συμβῇ μετά τινα ἔτη, ἡ Μακεδονία θὰ γίνῃ ἑλληνικὴ ἢ βουλγαρικὴ κατὰ τὸν νικήσαντα. Ἂν τὴν λάβωσιν οἱ Βούλγαροι δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι θὰ εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἐκσλαβίσωσιν τὸν πληθυσμὸν μέχρι τῶν θεσσαλικῶν συνόρων. Ἂν ἡμεῖς τὴν λάβωμεν, θὰ τοὺς κάνωμεν ὅλους Ἕλληνας μέχρι τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας». Ὁ ἀναπροσανατολισμὸς τῆς πολιτικῆς συμμαχιῶν ἐμφανιζόταν λοιπὸν ἐπιτακτικά. Μὲ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν «μνηστήρων» γιὰ τὰ ὀθωμανικὰ ἐδάφη τῶν Βαλκανίων, τὸ κέντρο τῶν διπλωματικῶν ἀνταγωνισμῶν μετατέθηκε πρὸς βορρά, ὅπου τὰ νέα χριστιανικὰ κράτη συγκροτοῦσαν τὶς «φυσικὲς» γεωπολιτικὲς προεκτάσεις τῶν ἠπειρωτικῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Ἔτσι τόσο οἱ κεντρικὲς δυνάμεις, ὅσο καὶ ἡ Ρωσία δὲν ἦταν πιὰ δυνατὸ νὰ θεωροῦνται σὰν «δυνάμει» ἔστω «προστάτες» τῆς Ἑλλάδος. Ὁ ρωσογερμανικὸς ἀνταγωνισμὸς γιὰ τὴν ἐπιρροὴ στὴ Βουλγαρία καὶ ἡ αὔξηση τῆς αὐστριακῆς ἐπιρροῆς στὴ Σερβία δὲν ἄφηναν πολλὰ περιθώρια ἐλιγμῶν στὴν ἑλληνικὴ ἡγεσία. Τὸ διπλωματικὸ ἀδιέξοδο ἐντάθηκε μετὰ τὸ 1880. Ὅσο ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Ρωσία ἦταν ἀντιμέτωπες, ἡ μία μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσει τὸν ἑλληνισμὸ ἐναντίον τῆς ἄλλης καὶ ἡ διαπραγματευτικὴ δύναμη τῆς Ἑλλάδος στὴ διπλωματικὴ ἀγορὰ εἶχε ἀκόμα κάποιο, μειωμένο ἔστω, ἀντίκρισμα. Ἀπὸ τὴ σύναψη ὅμως τοῦ δεύτερου dreikaiserbund (18 Ἰουνίου 1881) καὶ πέρα, ὁπότε οἱ κυρίαρχες δυνάμεις τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης συμφωνώντας μεταξὺ τους διέγραψαν τὶς ἀντίστοιχες σφαῖρες ἐπιρροῆς τους στὰ Βαλκάνια, «ἡ ὥρα τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶχε περάσει». Ταυτόχρονα ἡ Γαλλία, ἀδυνατισμένη οἰκονομικὰ καὶ στραμμένη πρὸς τὴν οἰκοδόμηση τοῦ ἀποικιακοῦ της κράτους στὴν Ἀφρικὴ καὶ στὴν Ἄπω Ἀνατολή, εἶχε ἀρχίσει νὰ μειώνει τὸ ἐνεργὸ ἐνδιαφέρον της γιὰ τὶς ἐξελίξεις στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἡ μόνη δύναμη, ποὺ τὰ μακροπρόθεσμα συμφέροντά της δὲν ἀντιστρατεύονταν ἐξ ὁρισμοῦ στὰ ἑλληνικά, παρέμενε λοιπὸν ἡ Μεγάλη Βρετανία, γιὰ τὴν ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ Τουρκία, ἡ Ἑλλὰς ἀποτελοῦσε τὴ «φυσικὴ» ναυτικὴ προέκταση.

Ἕνας δεύτερος παράγοντας ποὺ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη εἶναι ὁ γενικότερος ρόλος τῆς Ἀγγλίας στὴν Πρόσω Ἀνατολή, ὅπου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς διανοίξεως τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ ὁ βρετανικὸς ἰμπεριαλισμὸς διείσδυε ὅλο καὶ ἀποφασιστικότερα. Κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση προστασία του ἀναπτύσσονταν συνεχῶς οἱ ἑλληνικὲς παροικίες τῆς μεσογειακῆς περιφέρειας, καθὼς, ἐγκαταλείποντας βαθμιαία οἱ Ἕλληνες πάροικοι τὴ νότια Ρωσία καὶ τὴ Ρουμανία, ὅπου ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ντόπιων ἐκκολαπτόμενων ἀστικῶν τάξεων ἦταν ὁλοένα καὶ ἐντονότερος, στρέφονταν πρὸς τὴν Τουρκία, τὴν Αἴγυπτο, τὸ Σουδάν, τὴν Αἰθιοπία. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς χῶρες ἡ ἀγγλικὴ «προστασία» ἦταν προϋπόθεση τῆς διαιωνίσεως τῶν διεφθαρμένων ντόπιων καθεστώτων ποὺ ἐμπόδιζαν τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ντόπιας ἀστικῆς τάξεως καὶ ἐπέτρεπαν τὴ μαζικὴ διείσδυση τοῦ ἑλληνικοῦ μεταπρατικοῦ καὶ ἐμπορομεσιτικοῦ στοιχείου. Μὲ τὴ συμμετοχή του στὴν ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου ὁ Τρικούπης ἤλπιζε στὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ μεγάλου ἑλληνικοῦ κεφαλαίου τῆς διασπορᾶς, πάνω στὸ ὁποῖο βασιζόταν γιὰ νὰ ἀναπτύξει τὴν οἰκονομία τῆς χώρας.

Ἔτσι ἡ στροφὴ τοῦ Χ. Τρικούπη πρὸς τὴ Μεγάλη Βρετανία δὲν μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ ἁπλῶς καὶ μόνο μὲ τὴν ἀναφορὰ στὰ ἀναμφισβήτητα ἀγγλόφιλα αἰσθήματά του, ἀλλὰ πρέπει νὰ διερευνηθεῖ σὲ συνάρτηση μὲ τὴ γενικότερη μεταβολὴ στὴ διπλωματικὴ κονίστρα. Ὁ φιλορωσισμὸς τοῦ Κουμουνδούρου, ὑπόλειμμα μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς, εἶχε ταφεῖ ὁριστικὰ σὰν ἐναλλακτικὴ λύση ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του. Καὶ στὸ μέλλον ὅλες οἱ ρωσόφιλες ἐπιβιώσεις (ὅπως καὶ τὰ γερμανόφιλα προανακρούσματα) θὰ προσκρούσουν ὅλο καὶ σαφέστερα στὴν κρυστάλλωση τοῦ «σλαβικοῦ κινδύνου». Ἔτσι, ἂν στὴ διαδικασία τῆς οἰκοδομήσεως τῶν δορυφόρων της ἡ Μεγάλη Βρετανία ἐνέτεινε ἀπὸ τὸ 1880 καὶ πέρα τὶς προσπάθειές της πρὸς τὴν πλήρη διπλωματικὴ κηδεμόνευση τῆς Ἑλλάδος, ἀντίστοιχα στὴ διαδικασία ἐπιλογῆς «πατρώνων» καὶ συμμάχων οἱ ἀντικειμενικὲς ἐξελίξεις ἔριχναν ἀναπόφευκτα τὴν Ἑλλάδα στὴν ἀγκαλιὰ τῆς Μ. Βρετανίας. Ἡ αὔξουσα ἀπομόνωση τῆς Ἑλλάδος κινδύνευε νὰ ἀποβεῖ ἀλλοιῶς καταστρεπτική. Χαρακτηριστικὰ ἡ Μεγάλη Βρετανία εἶχε ὅλο καὶ λιγότερο ἀνάγκη νὰ ἀσκεῖ συγκεκριμένες πιέσεις γιὰ τὴν ἐπιβολὴ ἀγγλόφιλων κυβερνήσεων : μὲ τὴν ἀνοχὴ τῆς Γαλλίας καὶ τὴν ἐχθρότητα τῆς Ρωσίας, ὁ ἀγγλικὸς παράγοντας γινόταν, τουλάχιστον γιὰ μιὰ δεκαπενταετία καὶ ὡς τὴν ἄνοδο τῆς γερμανικῆς ἐπιρροῆς, αὐτόματα κυρίαρχος.

Ταυτόχρονα μὲ τὴ σύσφιγξη τῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἀγγλία (καὶ κατὰ δεύτερο λόγο μὲ τὴ Γαλλία) τὸ δεύτερο μέλημα τοῦ Τρικούπη ἦταν νὰ κερδίσει καιρὸ ἀναπτύσσοντας μιὰ προσπάθεια διπλωματικῆς προσεγγίσεως πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Πιστεύοντας στὴ δυνατότητα τῆς γρήγορης ἀνορθώσεως τῆς ἑλληνικῆς στρατιωτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐμβέλειας, χάρη κυρίως στὴ συνδρομὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς, προσπάθησε νὰ ἀναστείλει κάθε κρίση ποὺ θὰ ἔβρισκε τὴν Ἑλλάδα ἀνέτοιμη, καὶ μετὰ τὴν «ἀποκατάσταση τῆς ἐθνικῆς ἀξιοπρέπειας» ἐγκαινίασε μιὰ πολιτικὴ προσεγγίσεως τῆς Τουρκίας. Ὅπως ὑπογράμμιζε στὸ Γάλλο πρεσβευτὴ τὸ Μάρτιο τοῦ 1883, «κανεὶς δὲν ἐπιθυμεῖ περισσότερο ἀπὸ μένα τὴ διατήρηση τοῦ status quo. Ἡ ἴδια ἡ ὕπαρξη τῆς Τουρκίας εἶναι εὐνοϊκὴ γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ καλύτερη ἐγγύηση γιὰ τὶς ἐλπίδες της».

Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ ἡ ἀποθάρρυνση τῶν

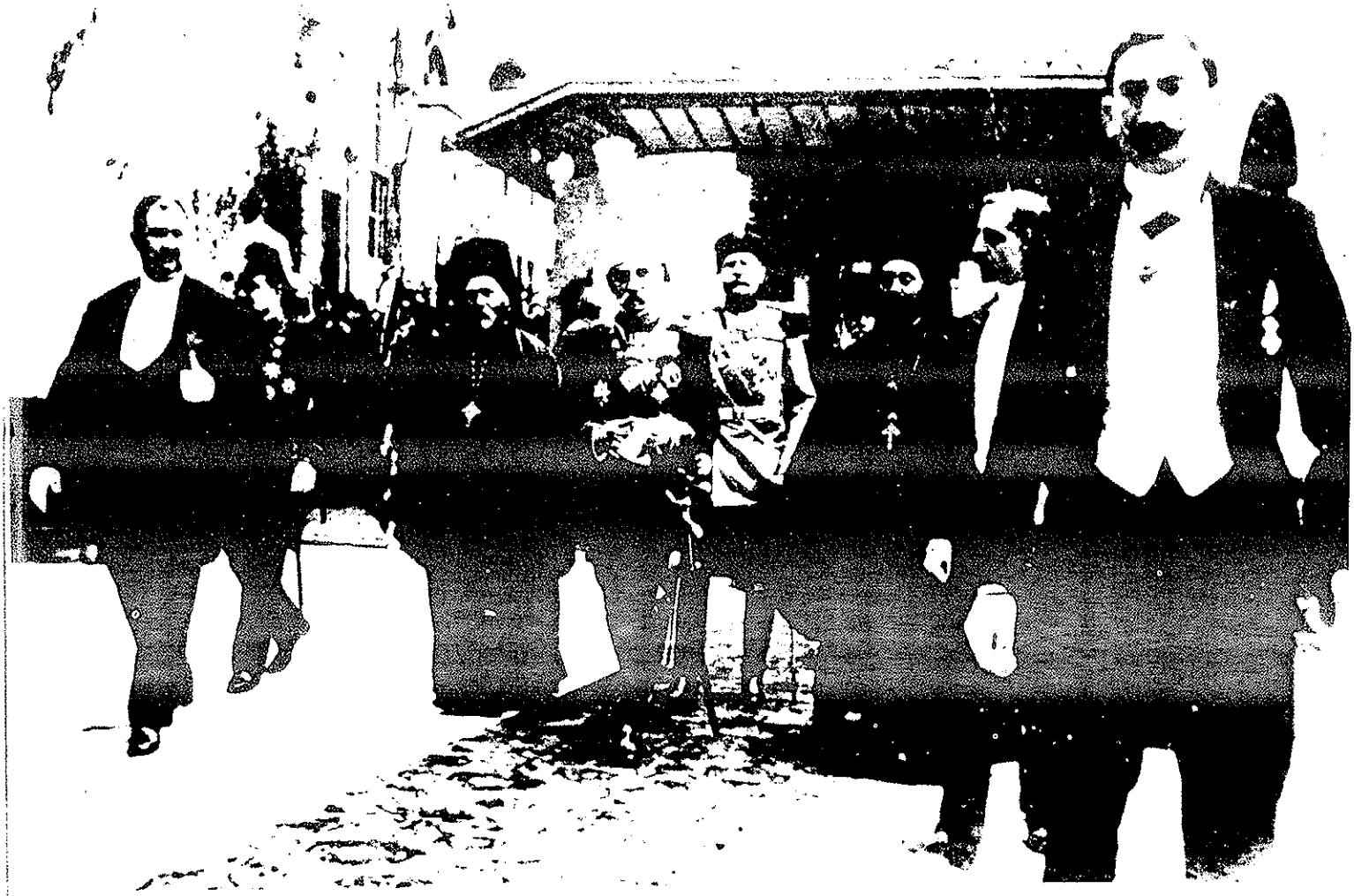

Μέσα στὰ πλαίσια τῶν πανορθόδοξων σχεδίων τοῦ 'Ιωακεὶμ Γ', πρωταρχικὸ ρόλο ἔπαιξαν οἱ καλὲς σχέσεις του μὲ τὴ Ρωσία καὶ τὰ σλαβικὰ βαλκανικὰ κράτη καὶ ἡ ἄμβλυνση τῶν διαφορῶν τους μὲ τὸν 'Ελληνισμό. 'Επάνω: ὑποδοχὴ Σέρβων ἐπισήμων στὸ Φανάρι κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς πατριαρχείας τοῦ 'Ιωακεὶμ Γ' ('Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Κρητικῶν κινημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπειλοῦσαν νὰ διαταράξουν μιὰ ἰσορροπία ποὺ κινδύνευε νὰ ἀνατραπεῖ μὲ τὸ παραμικρό. Ἔτσι ἐπίσης πρέπει νὰ ἑρμηνευθεῖ ἡ διάλυση τῶν «ἑλληνικῶν ὀργανώσεων» καὶ σωματείων ποὺ συνεχῶς διήγειραν τὴν κοινὴ γνώμη, ἀπειλώντας νὰ παρασύρουν τὴν κυβέρνηση σὲ «ἄκαιρες» ἐξωτερικὲς περιπέτειες. Τὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἔπρεπε νὰ βρίσκεται ἀποκλειστικὰ στὰ χέρια τῆς ὑπεύθυνης κυβερνήσεως, καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Τρικούπης ἦταν ἀνυποχώρητος. Ἡ διάλυση τῶν ἐθνικῶν ὀργανώσεων — προδοσία, κατὰ τὸ Θ. Δηλιγιάννη, — ὅπως καὶ ἡ σύγκρουση τοῦ Τρικούπη μὲ τὸν 'Ιωακεὶμ Γ' ἐκφράζουν ἀκριβῶς μιὰ συγκεντρωτικὴ καὶ «μονιστικὴ» ἀντίληψη τῶν διεθνῶν συμφερόντων τῆς 'Ελλάδος καὶ τοῦ 'Ελληνισμοῦ, ποὺ πρέπει νὰ προωθηθοῦν σὲ συνεργασία μὲ τὴν 'Αγγλία, τὸ μόνο ἀποτελεσματικὸ σύμμαχο στὸ χῶρο τῆς 'Εγγὺς 'Ανατολῆς.

Οἱ διπλωματικὲς πρωτοβουλίες τοῦ Τρικούπη ἦταν βέβαια πολυδιάστατες. 'Εκμεταλλευόμενος τὶς διακυμάνσεις τῆς διπλωματικῆς συγκυρίας, ἐπιχείρησε διαδοχικὰ προσεγγίσεις μὲ τὴ Σερβία καὶ τὴ Βουλγαρία καὶ ἀργότερα μὲ τὴν Αὐστρία. Δὲ φαίνεται ὅμως νὰ ἤλπιζε καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ διπλωματικὰ αὐτὰ ἀνοίγματα. 'Ακόμα καὶ ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Βούλγαρου ἡγεμόνα 'Αλέξανδρου Βάττεμπεργκ στὴν 'Αθήνα, τὸ 1883, κράτησε μόνο δύο μέρες καὶ δὲν ἀπέδωσε τίποτα τὸ συγκεκριμένο: οὔτε ἡ Αὐστρία οὔτε ἡ Βουλγαρία ἔκρυβαν τὶς μακροπρόθεσμες βλέψεις τους πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Θεσσαλονίκης, πράγμα ποὺ ἀπέκλειε κάθε ἐγχειρηματικὴ συμφωνία.

Ἡ προσπάθεια ἑλληνοτουρκικῆς συνεργασίας καὶ ἡ σύγκρουση Τρικούπη - 'Ιωακεὶμ Γ'

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσονται οἱ προσπάθειες τοῦ Τρικούπη νὰ συσφίξει τὶς ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις, γιὰ νὰ ἀναστείλει τὶς βαλκανικὲς ἐκρήξεις ποὺ θεωροῦσε πρόωρες. Μετὰ τὴ ρύθμιση τοῦ ἐπεισοδίου Καραλὶ - Δερβὲν καὶ τὴν ἐπισημοποίηση τῆς καταλήψεως τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τοὺς Βρετανούς οἱ ἄμεσες διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες εἶχαν λυθεῖ. Μὲ τὶς εὐλογίες τῆς 'Αγγλίας ἡ ἑλληνοτουρκικὴ προσέγγιση ἄρχισε ἀπὸ τὸ 1882, καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ ἀντιμετωπίσθηκε ἀκόμα καὶ ἡ περίπτωση συνάψεως στρατιωτικῆς συμμαχίας.

Ἡ ἀμοιβαία καὶ συσσωρευμένη δυσπιστία ἀνάμεσα στὰ δύο μέρη καθιστοῦσε ὅμως τὴν προσέγγιση ἐξαιρετικὰ εὔθραυστη, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ ἔνταση τῶν σχέσεων ἀγάμεσα στὸ πατριαρχεῖο καὶ στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση προείκαζε τὰ χείριστα. Ὁ πατριάρχης 'Ιωακεὶμ Γ' εἶχε ἐντελῶς διαφορετικὲς ἀπόψεις ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Τρικούπη: ἀρνούμενος νὰ ἀναγνωρίσει τὴν

περιστολὴ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριαρχείου καὶ μὴν ἀντλώντας τὰ ἴδια συμπεράσματα ἀπὸ τὶς διπλωματικὲς ἐξελίξεις, φιλοδοξοῦσε πάνω ἀπὸ ὅλα νὰ γεφυρώσει τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν Οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία καὶ τὴ βουλγαρικὴ Ἐξαρχία, ἀποκαθιστώντας τὴν ἐκκλησιαστική του ἐξουσία ἐπάνω σὲ ὁλόκληρη τὴν ὀρθοδοξία. Ὅπως γράφει ὁ βιογράφος του Σπανούδης : «γενικώτερον καὶ οὐχὶ μονομερὲς κρίνων τὸ ἀξίωμα τοῦ ἄκρου τῆς Ὀρθοδοξίας ἀρχιερέως ἐφρόνει ὅτι ἀνάλογος πρὸς ἕνα ἕκαστον, τῶν λαῶν αὐτῆς, ἐπιβάλλεται ἡ τιμή». Ἔτσι βασικός του σκοπὸς ἦταν νὰ προσεγγίζει τοὺς Σλάβους καὶ κυρίως τὴ Ρωσία, προβάλλοντας τὸν ὀρθόδοξο οἰκουμενισμὸ πού, κατὰ τὴ γνώμη του, ἀποτελοῦσε ἀκόμα τὸ οὐσιαστικότερο στήριγμα τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων. Ἡ Ρωσία ἀπὸ τὴ μεριά της εἶχε κάθε συμφέρον, κυρίως μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Βερολίνου, νὰ ἐνθαρρύνει τὰ πανορθόδοξα ὁράματα τοῦ Ἰωακείμ. Δὲν εἶναι βέβαια τυχαῖο ὅτι δύο μόλις χρόνια ἀργότερα ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος Γ΄ παραχώρησε στὸν πατριάρχη τὴν ἄμεση δικαιοδοσία πάνω στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Σεργίου στὴ Μόσχα, μὲ ὅλα του τὰ ἐξαρτήματα, καθὼς καὶ εὐρύτατα μετόχια μὲ ἀξιόλογα εἰσοδήματα, πρᾶγμα ποὺ φυσικὰ ἐνέτεινε τὴ ρωσοφιλία τοῦ πατριάρχη.

Μοιραῖα, ἡ πολιτικὴ του τὸν ἔφερε σὲ ὀξεία ἀντίθεση μὲ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, κυρίως σχετικὰ μὲ τὴν πολιτιστικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων, σχολείων καὶ ὀργανισμῶν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ποὺ ἀπὸ τὸ 1875 καὶ πέρα εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσουν ἰδιαίτερη δραστηριότητα. Πραγματικά, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἔπειτα ἡ χρηματοδότηση τῶν μηχανισμῶν αὐτῶν τόσο ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ μεγάλο παροικιακὸ κεφάλαιο ἄρχισε νὰ παίρνει μεγάλες διαστάσεις στὸ πλαίσιο τῶν νεοπροσδιοριζόμενων ἐθνικιστικῶν ἀνταγωνισμῶν τῆς Βαλκανικῆς. Βασικά, τὰ σχολεῖα ἀποτέλεσαν τοὺς κύριους φορεῖς ἐθνικῆς καὶ πολιτιστικῆς προπαγάνδας στὸ πλαίσιο τῆς προσπάθειας προσηλυτισμοῦ τῶν ἐθνικὰ καὶ γλωσσικὰ ἀναποκρυστάλλωτων πληθυσμῶν. Ὅπως ἦταν φυσικὸ ἡ διαφορὰ τῆς πολιτικῆς ἀντιλήψεως ὁδηγοῦσε σὲ συγκρούσεις γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ἁρμοδιοτήτων ἀνάμεσα στὶς κατὰ τόπους ἑλληνικὲς προξενικὲς ἀρχὲς καὶ στὴν ἐκκλησία γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν σχολικῶν μηχανισμῶν. Ἡ ἐπιθετικὴ ἀντίδραση ἐναντίον τοῦ ἐκσλαβισμοῦ τῶν μικτῶν ἐθνογραφικὰ περιοχῶν (κυρίως στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη) ἦταν ἀσυμβίβαστη μὲ τὶς οἰκουμενικὲς βλέψεις τοῦ πατριάρχη. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ Τρικούπης, ἐκμεταλλευόμενος τὶς γενικότερες ἀντιδράσεις ποὺ εἶχε προκαλέσει στὴ Σύνοδο ὁ αὐταρχικὸς χαρακτήρας τοῦ Ἰωακείμ, ἄρχισε νὰ ὀργανώνει συστηματικὴ ἐκστρατεία ἐναντίον του. Ἤδη ἀπὸ τὸ 1882 ἡ Ἱερὰ Σύνοδος καὶ ἡ ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχαν χωρισθεῖ σὲ Ἰωακειμικοὺς καὶ ἀντι-Ἰωακειμικοὺς ποὺ ἀγωνίζονταν ἀνελέητα μεταξύ τους.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴ συγκυρία ἦταν εὔκολο γιὰ τοὺς πολέμιους τῆς ἑλληνοτουρκικῆς προσεγγίσεως νὰ τὴν ὑπονομεύσουν. Ἡ Ρωσία, ποὺ σὲ προηγούμενη φάση εἶχε κολακεύσει τὶς φιλοδοξίες τοῦ Ἰωακείμ, ἄφησε νὰ νοηθεῖ ὅτι δὲν ἦταν ἀντίθετη στὸν περιορισμὸ τῶν προνομίων τοῦ πατριαρχείου. Ἡ Πύλη, ποὺ δυσπιστοῦσε καὶ αὐτὴ στὶς πρωτοβουλίες τοῦ Ἰωακείμ καὶ προτιμοῦσε νὰ κρατάει, ἀπὸ τὴ μεριά της, τοὺς ραγιάδες διαιρεμένους, βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀφαιρέσει ὁρισμένες ἀπὸ τὶς δικαστικὲς ἁρμοδιότητες τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Μετὰ τὴν ἔντονη ἀντίδραση τοῦ Ἰωακείμ, ὁ Τρικούπης βρέθηκε στὸ ὀξὺ δίλημμα ἀνάμεσα στὴν ἐγκατάλειψη τῆς Ἐκκλησίας ἢ στὴ ματαίωση τῆς ἑλληνοτουρκικῆς προσεγγίσεως. Ὅταν ἡ συμβιβαστικὴ λύση ἀποδείχθηκε ἀδύνατη, ἀναγκάσθηκε κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς κοινῆς γνώμης νὰ πάρει θέση ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως τῶν προνομίων. Πολλαπλασιάζοντας τὶς πιέσεις ἐξανάγκασε βέβαια τὸν Ἰωακεὶμ σὲ παραίτηση (30 Μαρτίου 1884), πρᾶγμα ποὺ προκάλεσε στὴν Ἐκκλησία σημαντικὴ κρίση, ἡ ὁποία κράτησε δύο χρόνια. Ἀλλὰ οἱ σχέσεις μὲ τὴν Τουρκία εἶχαν ἤδη διασαλευθεῖ καὶ ἡ σύναψη συμμαχίας ματαιώθηκε ὁριστικά.

Ἡ κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Ἡ κρίση τῆς ἀνατολικῆς Ρωμυλίας καὶ οἱ πολιτικὲς συνέπειες στὴν Ἑλλάδα

Ἡ κυβέρνηση Δηλιγιάννη σχηματίσθηκε στὶς 19 Ἀπριλίου 1885, μὲ τὴν ἑξῆς σύνθεση: Πρωθυπουργός, ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν καὶ Ἐξωτερικῶν Θ. Δηλιγιάννης, Ἐσωτερικῶν Ν. Παπαμιχαλόπουλος, Δικαιοσύνης Σ. Ἀντωνόπουλος, Ἐκκλησιαστικῶν Α. Ζυγομαλᾶς, Στρατιωτικῶν Α. Μαυρομιχάλης, Ναυτικῶν Ροβ. Ρώμας. Οἱ Ζυγομαλᾶς καὶ Ρώμας παραιτήθηκαν στὶς 11 Ὀκτωβρίου καὶ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τοὺς Α. Κοντογούρη καὶ Γ. Μπούμπουλη ἀντίστοιχα. Πρόεδρος τῆς βουλῆς ἐκλέχθηκε μὲ μεγάλη πλειοψηφία ὁ δηλιγιαννικὸς ὑποψήφιος Δημ. Καλλιφρονᾶς.

Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, μὲ τὴν ἐναρκτήρια ὁμιλία τοῦ βασιλιᾶ, ὁ Δηλιγιάννης ὅρισε ὡς στόχο του «νὰ ἐπιζητήσῃ μετ' ἐπιμονῆς τὸ τοσάκις ἐκζητηθὲν ἰσοζύγιον ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ Κράτους», μὲ τὴν περιστολὴ τῶν δημόσιων δαπανῶν. Στιγμάτισε τὴν πολιτικὴ τοῦ Τρικούπη, ὡς ὑπεύθυνη γιὰ τὸν πληθωρισμὸ καὶ τὴν ἀκρίβεια. Παράλληλα, ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν φιλολαϊκῶν του ὑποσχέσεων, τήρησε μόνο τρεῖς: α) τὴν κατάργηση τοῦ νόμου περὶ προσόντων τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, β) τὴν κατάργηση τοῦ μονοπωλίου γιὰ τὸ τσιγαρόχαρτο καὶ τὰ σπίρτα καὶ γ) τὴ μείωση τῶν φόρων πάνω στὴν κατανάλωση τοῦ κρασιοῦ καὶ τοῦ καπνοῦ. Σὰν ἕνα ἐντυπωσιακὸ «μέτρο λιτότητος», ὁ Δηλιγιάννης ἀνήγγειλε τὴν κατάργηση ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πρεσβειῶν στὸ ἐξωτερικό, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὴν πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὅμως, ἐνῶ ὁ Δηλιγιάννης ἔπαιρνε μέτρα γιὰ τὴν προετοιμασία μιᾶς «μακρᾶς περιόδου εἰρηνικοῦ βίου», γιὰ τὴν «ἐξομάλυνση τῶν οἰκονομικῶν» καὶ γιὰ τὴν «ἐθνικὴ περισυλλογὴ» ἡ πέραν τοῦ Αἵμου Βουλγαρία ἀνήγγειλε τὴν πραξικοπηματικὴ προσάρτηση τῆς ἐντεῦθεν τοῦ Αἵμου «Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας» (6 Σεπτεμβρίου 1885). Παρόλο ὅτι οἱ Βούλγαροι παρουσίασαν τὸ γεγονὸς σὰν οἰκειοθελὴ ἕνωση, ἦταν σαφὲς ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ καθαρὴ παραβίαση τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου (1878). Πρὶν ἀπὸ ἑπτὰ χρόνια στὸ Βερολίνο, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις εἶχαν διακηρύξει ὅτι ἡ ρύθμιση τῶν βαλκανικῶν ζητημάτων ἰσοδυναμοῦσε μὲ μιὰ «αἰώνια διευθέτηση» καὶ ὅτι ἔθετε ἔτσι τὶς βάσεις γιὰ μιὰ «ἔντιμη εἰρήνη». Καὶ ὅμως ὁλόκληρο τὸ βερολίνειο σύστημα ἄρχισε νὰ κλονίζεται σὲ διάστημα μικρότερο ἀπὸ ἑπτὰ χρόνια.

Στὴν περιοχὴ τῆς Φιλιππουπόλεως εἶχαν ἤδη ξεσπάσει ἀνθελληνικὲς ταραχὲς ἀπὸ τὶς 23 Ἀπριλίου 1885. Ὁ Δηλιγιάννης εἶχε προσπαθήσει νὰ μειώσει τὴ σημασία τῶν γεγονότων. Ὅμως αὐτὴ τὴ φορὰ βρισκόταν μπροστὰ σὲ ἕνα τετελεσμένο γεγονός. Ὅλοι πίστεψαν ὅτι ἡ Ρωσία, ἔχοντας ἀποτύχει γιὰ πρώτη φορὰ στὰ σχέδιά της γιὰ μιὰ «Μεγάλη Βουλγαρία» τὸ 1878, ἦταν καὶ πάλι ὁ πραγματικὸς ὑποκινητὴς τῶν Βουλγάρων. Ἀντίθετα, μὴν ξεχνώντας τὸ σθένος μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ εἶχε ἀντιταχθεῖ στὰ ρωσικὰ σχέδια τοῦ 1878, ὅλοι πίστεψαν ὅτι ἡ Ἀγγλία θὰ ἀντιτασσόταν καὶ πάλι στὸ βουλγαρικὸ πραξικόπημα. Ὁ Θ. Δηλιγιάννης ἔμεινε κατάπληκτος ὅταν, ἔπειτα ἀπὸ μερικὲς μέρες, εἶδε ἀπὸ τὴ μιὰ τὴ Ρωσία νὰ ἀντιμετωπίζει ἐχθρικὰ τὸ πραξικόπημα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν Ἀγγλία νὰ τὸ καλύπτει. Πραγματικά, κατὰ τὴν ἑπταετία 1878-1885, πολλὰ πράγματα εἶχαν ἀλλάξει στὸ νεότευκτο βουλγαρικὸ κράτος. Ἀρχικά, ἡ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου ἀνέθετε στὴ Ρωσία τὴ μέριμνα γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς ἡγεμονίας τῆς Βουλγαρίας. Ὁ Ρῶσος ἐπίτροπος Ντοντουκὼφ - Κορσακὼφ εἶχε ἀναλάβει τὸ ἔργο γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς βουλγαρικῆς κρατικῆς μηχανῆς, ὡσότου ὁρισθεῖ τὸ πρόσωπο τοῦ ἡγεμόνα. Μέσω τοῦ ἐπιτρόπου αὐτοῦ, ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ κατέκτησε ὅλες τὶς καίριες θέσεις στὸν ὑπὸ κατασκευὴ κρατικὸ μηχανισμό. Τελικά, οἱ Ρῶσοι παραχώρησαν στοὺς Βουλγάρους ἕνα Σύνταγμα «λίαν δημοκρατικὸν ἅμα καὶ λίαν συντηρητικόν», ὥστε ὁ ἡγεμόνας νὰ ἐξουδετερώνεται ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ὁ λαὸς ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα, καὶ παράλληλα ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ νὰ παραμένει ἡ μοναδικὴ ἀπώτερη πηγὴ πραγματικῆς ἐξουσίας. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, οἱ Βούλγαροι χωρικοὶ προικίσθηκαν μὲ βουλή, μὲ δικαιώματα καθολικῆς ψηφοφορίας, μὲ ὑποχρεωτικὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση, μὲ ἐλευθεροτυπία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ ἡγεμόνας διατήρησε τὸ δικαίωμα νὰ διορίζει καὶ νὰ παύει τοὺς ὑπουργοὺς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ψῆφο τῆς βουλῆς, ὅπως καὶ τὸ δικαίωμα νὰ διαλύει τὴ βουλὴ κατὰ βούληση. Οἱ Ρῶσοι ἔλπιζαν ἔτσι ὅτι οἱ ἀντιφάσεις τοῦ βουλγαρικοῦ συστήματος θὰ ἐνίσχυαν τὸ δικό τους ρόλο ὡς διαιτητῶν. Ἐπιπλέον, φρόντισαν ὥστε ἡγεμόνας τῆς Βουλγαρίας νὰ ἐκλεγεῖ ὁ ἀνιψιὸς τοῦ Ρώσου τσάρου Ἀλέξανδρος Βάττεμπεργκ.

Ὅμως ὁ Βάττεμπεργκ, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του, διαπίστωσε ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ κυβερνήσει τὴ χώρα του μέσα στὰ ὑπάρχοντα συνταγματικὰ πλαίσια. Γι' αὐτό, τὸ 1881, ἀνήγγειλε τὴν ἀναστολὴ τοῦ Συντάγματος καὶ τὴ συγκέντρωση ὅλων τῶν ἐξουσιῶν στὰ χέρια του ἐπὶ ἑπτὰ χρόνια. Ἡ Ρωσία ἐπικρότησε τὴ στάση τοῦ ἡγεμόνα καὶ τὸν ἐνίσχυσε μὲ Ρώσους ἀξιωματικοὺς καὶ ἐμπειρογνώμονες. Ἀλλὰ ἡ κατάργηση τοῦ Συντάγματος ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς Ρώσους νὰ φέρονται δεσποτικὰ ὄχι μόνο ἀπέναντι στὸ βουλγαρικὸ λαό, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι στὸν ἴδιο τὸ Βάττεμπεργκ. Τότε ὁ ἡγεμόνας ἀντιλήφθηκε ὅτι τὸ δημοκρατικὸ Σύνταγμα μποροῦσε νὰ λειτουργήσει καὶ ὡς στήριγμα γιὰ μιὰ πραγματικὴ χειραφέτηση τῆς χώρας καὶ τῆς ἡγεμονίας του ἀπὸ τὴ ρωσικὴ κηδεμονία. Ἔτσι, δύο μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἀναστολή, τὸ 1883, ὁ Βάττεμπεργκ ἐπανέφερε τὸ Σύνταγμα καὶ ἄρχισε νὰ ἀπομακρύνει τοὺς Ρώσους ἀπὸ τὶς θέσεις τῶν τεχνικῶν συμβούλων. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτή, ἡ Ρωσία πέρασε ὁριστικὰ ἐναντίον του, ἐνῶ αὐτὸς ἄρχισε πιὰ νὰ ἀναζητεῖ ἐρείσματα ἀλλοῦ καὶ ἰδίως στὴν Ἀγγλία.

Ὁ Βάττεμπεργκ, σὲ μιὰ ἐπίσκεψή του στὸ Λονδίνο τὴν ἄνοιξη τοῦ 1885, κατόρθωσε νὰ πείσει τὸν Ἄγγλο πρωθυπουργὸ Salisbury ὅτι ἡ Ἀγγλία εἶχε συμφέρον στὴ δημιουργία μιᾶς «Μεγάλης Βουλγαρίας», καθόσον αὐτὴ θὰ ἦταν μιὰ ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀπόσπαση τῆς χώρας αὐτῆς ἀπὸ τὴ ρωσικὴ ἐπιρροή. Στὴ συνέχεια ὁ Βάττεμπεργκ μαζὶ μὲ τὸ φιλελεύθερο πρωθυπουργό του Πέτκο Καραβέλωφ διοργάνωσαν τὸ πραξικόπημα στὴ Φιλιππούπολη, ὅπου βρισκόταν ἡ ἕδρα τοῦ ὑποτελοῦς στὸ σουλτάνο κρατιδίου τῆς ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Στὸ κρατίδιο αὐτό, οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀξιόλογη δημογραφική, οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ παρουσία. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Π. Καρολίδη, ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων στὴ Ρωμυλία ὑπερέβαινε τὶς 250.000. Ἤδη ἀπὸ τὴ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου, τὰ ἑλληνικὰ εἶχαν ἀναγνωρισθεῖ ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐπίσημες γλῶσσες τοῦ κρατιδίου (οἱ ἄλλες δύο ἦταν τὰ βουλγαρικὰ καὶ τὰ τουρκικά). Πρῶτος γενικὸς διοικητής, ἐξ ὀνόματος τοῦ σουλτάνου, ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Βογορίδης, ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἀλέκος πασάς» καὶ ὁ ἑπόμενος διοικητής, Γαβριὴλ Χριστίοβιτς, ὑπὸ τὸ ὄνομα «Γαβριὴλ πασάς»· καὶ οἱ δύο αὐτοὶ εἶχαν προϋπηρετήσει ὡς ἡγεμόνες τῆς Σάμου. Στὴ Φιλιππούπολη, ὁ Γαβριὴλ διορίσθηκε ἀπὸ τὸ σουλτάνο ἀκριβῶς ὡς ἀντίβαρο στὴ μερίδα τῶν φιλο - Βουλγάρων ἑνωτικῶν. Γι' αὐτὸ καί, μολονότι ἀντιπρόσωπος τοῦ σουλτάνου, ὁ Γαβριὴλ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εἶναι ρωσόφιλος, ἐφόσον καὶ ἡ Ρωσία ἦταν ἀντίθετη στὰ φιλόδοξα σχέδια τοῦ Βάττεμπεργκ.

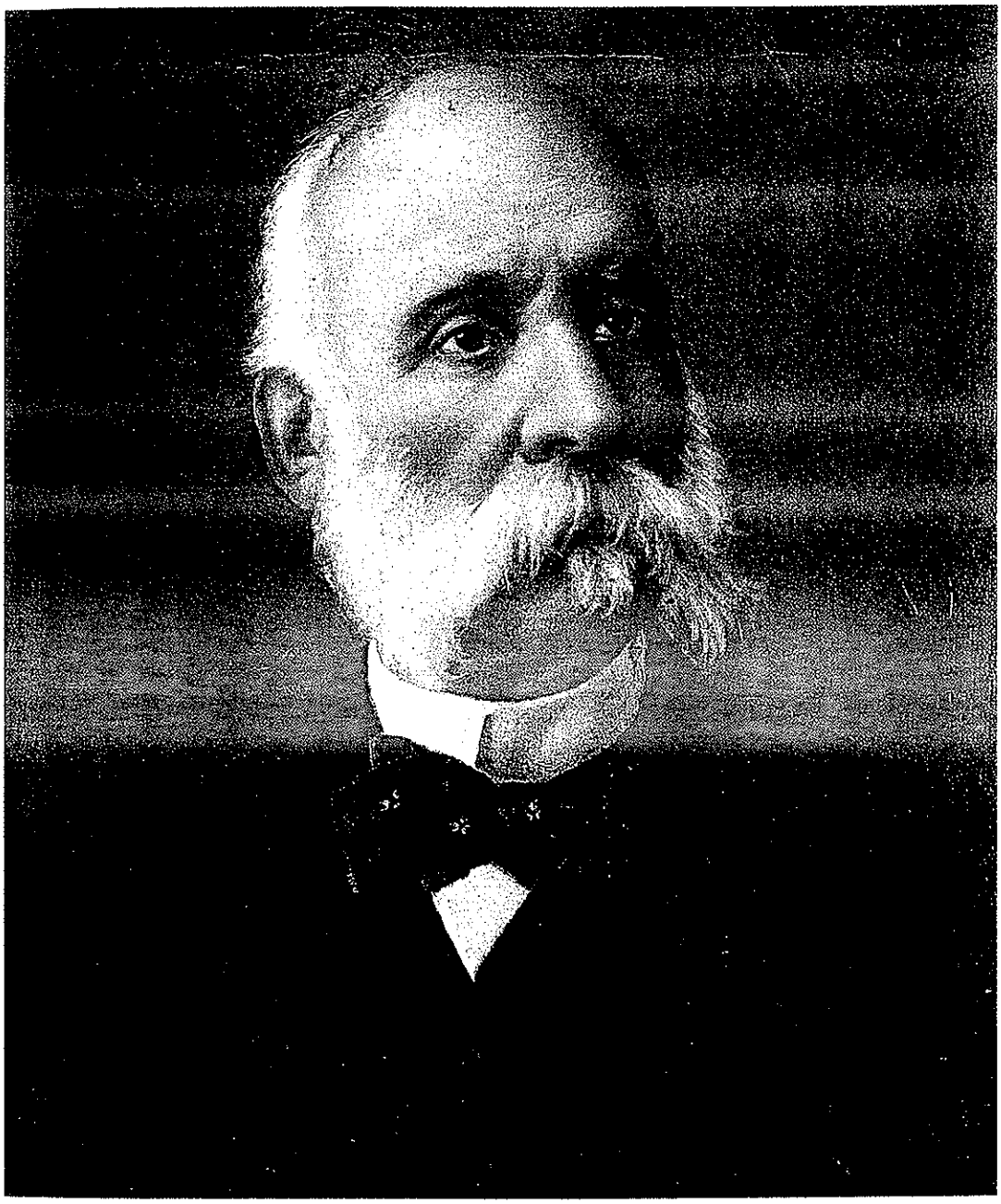

Ὁ Θ. Δηλιγιάννης, ποὺ εἰκονίζεται ἀριστερά, κύριος πολιτικὸς ἀντίπαλος τοῦ Χ. Τρικούπη καὶ τοῦ διαδόχου του Γ. Θεοτόκη, σχημάτισε τὴν πρώτη του κυβέρνηση τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1885. Κληρονόμος τῆς κουμουνδουρικῆς παραδόσεως καὶ γνησιότατα δημοκρατικός, ἐξέφραζε μὲ καλλιέπεια τοὺς μύχιους πόθους τοῦ λαοῦ. Ἂν καὶ κέρδισε περισσότερες ἐκλογὲς ἀπὸ ὁποιονδήποτε ἄλλο νεοέλληνα πολιτικό, κυβέρνησε τὴν Ἑλλάδα πολὺ λιγότερο ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του, γιατὶ ὡς κυβερνήτης ὑπῆρξε πάντοτε κατώτερος τῶν περιστάσεων καὶ τῶν ἴδιων τῶν ὑποσχέσεών του (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

Παρόλα αὐτά, τὴ νύχτα τῆς 6ης Σεπτεμβρίου 1885, οἱ Βούλγαροι κινηματίες στρατιωτικοὶ τῆς Ρωμυλίας συνέλαβαν τὸ διοικητὴ Γαβριὴλ πασά, τὸν περιέφεραν χλευαστικὰ στοὺς δρόμους τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ τελικὰ τὸν ἐξαπέστειλαν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Βούλγαρος ἡγεμόνας Βάττεμπεργκ ταξίδευσε αὐθημερὸν ἀπὸ τὴ Σόφια στὴ Φιλιππούπολη γιὰ νὰ ἐπισημοποιήσει τὴν προσάρτηση. Οἱ ἀντιδράσεις στὰ γεγονότα αὐτὰ ὑπῆρξαν ἀπροσδόκητες. Ἡ ἐναλλαγὴ τῶν ρόλων μεταξὺ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ρωσίας ἐξέπληξε τὴ διεθνὴ κοινὴ γνώμη, ὄχι βέβαια καὶ τὶς μυστικὲς ὑπηρεσίες.

Στὴ Φιλιππούπολη, οἱ Βούλγαροι πραξικοπηματίες ἔσπευσαν νὰ ἀπευθύνουν ἔκκληση πρὸς τὸ φιλελεύθερο ἀγγλικὸ πνεῦμα καὶ νὰ ζητήσουν ἀπροσχημάτιστα τὴν κάλυψη τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Ὁ Ἄγγλος πρωθυπουργὸς Salisbury ἦταν αὐτὸς ποὺ τὸ 1878 στὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου εἶχε δώσει σκληρὴ μάχη γιὰ νὰ χωρίσει τὴ Βουλγαρία ἀπὸ τὴ Ρωμυλία, μὲ βασικὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς τελευταίας περιλάμβανε ὑπερβολικὰ μεγάλο ἀριθμὸ Ἑλλήνων. Καὶ ὅμως, ὁ ἴδιος ὁ Salisbury τὸ 1885, χωρὶς νὰ ἐνοχληθεῖ διόλου, ἔσπευσε νὰ ἀποδεχθεῖ δημόσια ὅτι ἡ βουλγαρικὴ προσάρτηση ἦταν προϊὸν ἑνὸς κινήματος ἐθνικοῦ καὶ ἀντιρωσικοῦ, τὸ ὁποῖο ἐξέφραζε τὴν πραγματικὴ θέληση τοῦ λαοῦ τῆς Ρωμυλίας. Ὅταν στὴ βουλὴ τῶν λόρδων κατηγορήθηκε γιὰ πολιτικὴ ἀστάθεια, ὁ Salisbury ἀντέταξε ὅτι «δὲν ἠλλάξαμεν ἡμεῖς ἀλλ' αἱ περιστάσεις. Σκοπός μας παρέμεινεν ὁ αὐτός : νὰ ἐμποδίσωμεν τὴν Ρωσίαν νὰ βαδίσῃ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὅσον μία Βουλγαρία συνηνωμένη μὲ τὴν Ρωσίαν διὰ τῶν δεσμῶν τῆς εὐγνωμοσύνης μᾶς ἐφαίνετο ἐπικίνδυνος, τόσον μία Βουλγαρία, ἡνωμένη ὑπὸ ἡγεμόνα εὐπειθῆ εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐπιρροὴν καὶ πιστὸν σύμμαχον τοῦ Σουλτάνου, παρουσιάζει σοβαρὰν ἐγγύησιν ἐναντίον τοῦ ρωσικοῦ ἐπεκτατισμοῦ».

Ἀπὸ τὴ ρωσικὴ πλευρά, ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος Γ΄ ὀργίσθηκε τόσο κατὰ τοῦ ἐξαδέλφου του Βάττεμπεργκ, ὥστε τὸν

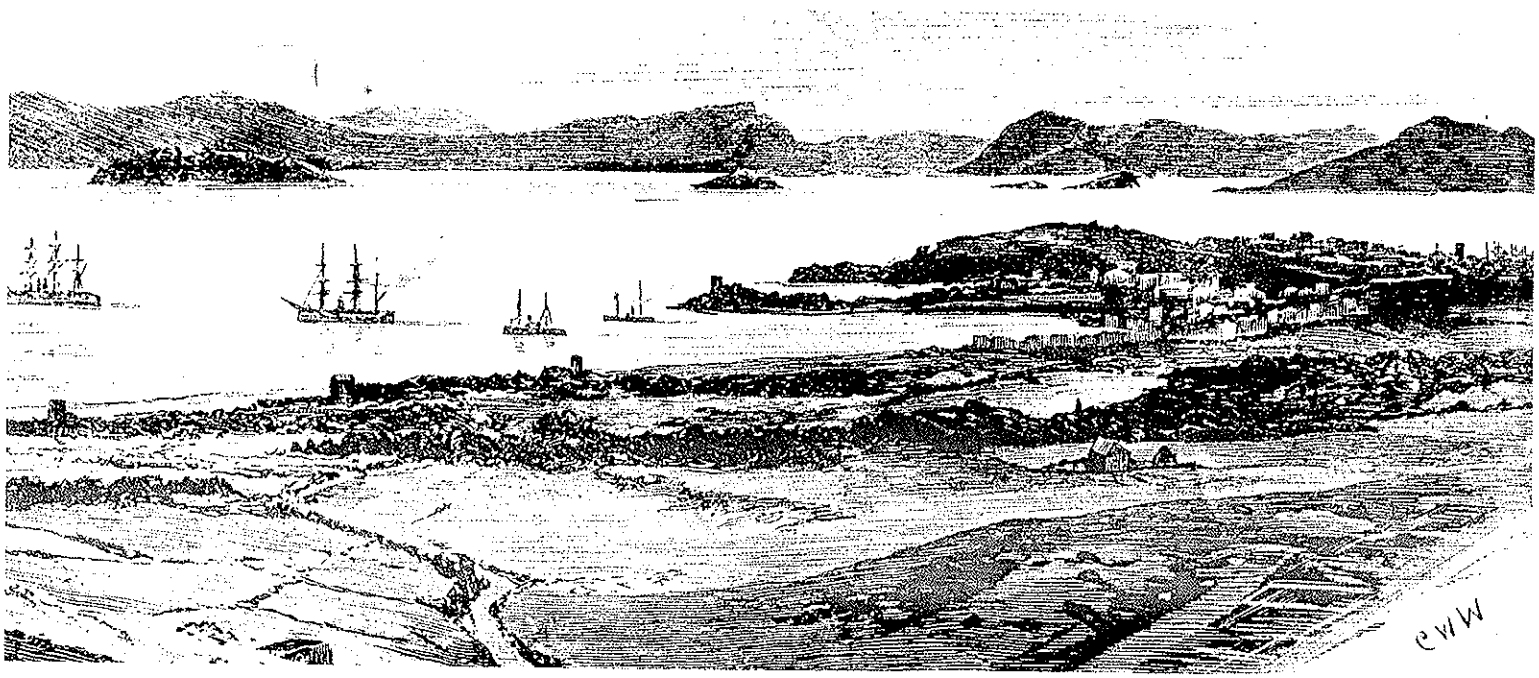

Στὶς 26 Ἀπριλίου 1886, οἱ πρεσβευτὲς τῆς Ἀγγλίας, Ἰταλίας, Γερμανίας, Ρωσίας καὶ Αὐστρο-Οὐγγαρίας ἀνήγγειλαν στὴν κυβέρνηση Δηλιγιάννη τὴν ἀπόφαση τῶν κυβερνήσεών τους νὰ ἀποκλείσουν τὰ ἑλληνικὰ παράλια, ὥσπου ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ θέσει τὶς ἔνοπλες δυνάμεις σὲ κατάσταση εἰρήνης. Ἐπάνω: ὁ ἑνωμένος συμμαχικὸς στόλος ὑπὸ τὸν ἀρχιναύαρχο Ἀλφρέδο, γιὸ τῆς βασίλισσας Βικτωρίας, πραγματοποιεῖ τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ Πειραιᾶ (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

διέγραψε ἀπὸ τοὺς καταλόγους τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ καὶ ἀνακάλεσε ἀπὸ τὴ Βουλγαρία ὅλους τοὺς Ρώσους τεχνικοὺς συμβούλους καὶ ἀξιωματικοὺς ποὺ ὑπηρετοῦσαν ἐκεῖ.

Ἀπὸ τὶς ἄμεσα ἐνδιαφερόμενες βαλκανικὲς χῶρες ἡ ἀντίδραση ἦταν ἀκόμα πιὸ βίαιη. Τόσο οἱ Σέρβοι, ὅσο καὶ οἱ Ἕλληνες θεώρησαν ὅτι ἡ βουλγαρικὴ ἐνέργεια στρεφόταν ἐναντίον τους, γιατὶ μετέβαλε τὸ status quo τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου. Ζήτησαν ἐδαφικὰ ἀνταλλάγματα ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ διασαλευμένη ἰσορροπία δυνάμεων στὰ Βαλκάνια, τὸ status quo ante. Ἀπὸ τὴν πλευρά της ἡ Σερβία ζήτησε τὰ βουλγαρικὰ σαντζάκια τοῦ Βιδινίου καὶ τῆς Σόφιας, ὡς τὸν ποταμὸ Ἴσκερ. Στὴν Κρήτη, ὅλες οἱ ὀργανώσεις συνῆλθαν σὲ συνελεύσεις καὶ κήρυξαν καὶ πάλι τὴν ἕνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη καὶ ὁρισμένοι ὑπουργοὶ τοῦ Θ. Δηλιγιάννη ἀξίωσαν τὴν ἄμεση ναυτικὴ δράση στὴν Κρήτη καὶ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση στὴν Ἤπειρο.

Στὴν Τουρκία, ἡ ἡγεσία διαιρέθηκε στὰ δύο. Ὁ σουλτάνος Ἀβδοὺλ Χαμὶτ Β' ὑποστήριξε τὴν ἀποδοχὴ τῶν τετελεσμένων γεγονότων, ἐνισχυόμενος σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ Οὐάιτ. Ἀντίθετα, ὁ μεγάλος βεζίρης, καλυπτόμενος ἀπὸ τὴ ρωσικὴ πολιτική, ὑποστήριξε τὴν ἀνάγκη εἰσβολῆς τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στὴ Ρωμυλία, γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ προηγούμενου καθεστῶτος.

Ὅμως αὐτοὶ ποὺ θεώρησαν ὅτι θίγονται περισσότερο ἀπὸ ὅλους ἦταν οἱ Ἕλληνες. Ὁ ἑλληνικὸς χαρακτήρας τῆς Ρωμυλίας καὶ τῶν κατοίκων της, ὅπως καὶ ἡ στρατηγική της θέση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας δημιούργησαν μιὰ χωρὶς προηγούμενο πανεθνικὴ κινητοποίηση. Οἱ πιὸ ἀδιάλλακτοι ἦταν οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦσαν νὰ πείσουν τὴν Τουρκία νὰ κηρύξει τὸν πόλεμο στὴ Βουλγαρία. Στὴν Ἀθήνα, πραγματοποιοῦνταν καθημερινὰ διαδηλώσεις κατὰ τῆς βουλγαρικῆς προσαρτήσεως καὶ ὑπὲρ τῆς στρατιωτικῆς ἐπεμβάσεως στὴν Ἤπειρο. Στὰ ψηφίσματα ποὺ οἱ διαδηλωτὲς ἐπέδιδαν στὸν πρωθυπουργὸ Θ. Δηλιγιάννη τονίζονταν μόνιμα δύο σημεῖα: α) ὅτι ἡ Βουλγαρία μὲ τὴν προσάρτηση «ἀνέτρεψε τὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἰσορροπίαν» καὶ β) ὅτι ἡ κατάκτηση τῆς Φιλιππουπόλεως «θέλει ἔσται ἀφετηρία πρὸς ἐπιδρομὴν καὶ κατάκτησιν τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλονίκης». Τὰ συλλαλητήρια διαδέχονταν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο στὴν πλατεία Συντάγματος στὴν Ἀθήνα, στὸν Πειραιά, στὸ Βόλο, στὴν Καλαμάτα, στὴν Πάτρα, στὸ Αἴγιο. Μόνιμο σύνθημα τῶν διαδηλώσεων ἦταν ἡ δημιουργία «νέων ἱερῶν λόχων» καὶ ἡ «προάσπιση μὲ τὰ ὅπλα τοῦ κινδυνεύοντος ἑλληνισμοῦ». Τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο τοῦ Δηλιγιάννη συνεδρίαζε καθημερινά, ἀντιμετωπίζοντας ὡς ἄμεσο τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ πολέμου μὲ τὴν Τουρκία.

Ἀτμόσφαιρα κρίσεως ἐπικρατοῦσε καὶ πάλι σὲ ὁλόκληρη τὴ Βαλκανική. Ἡ Τουρκία συγκέντρωνε στρατὸ στὰ συνορά της μὲ τὴ Ρωμυλία (φαίνεται ὅτι ἡ μερίδα τοῦ Σαΐτ πασᾶ κυριάρχησε πρὸς στιγμή). Ἡ Σερβία βρισκόταν σὲ πολεμικὸ συναγερμό. Στὴν Ἑλλάδα, ὁ Δηλιγιάννης κήρυξε ἐπιστράτευση τῶν ἐφέδρων στὶς στρατιὲς τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἄρτας (12 Σεπτεμβρίου 1885). Στὶς 17 Νοεμβρίου, ἡ Σερβία, μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τῆς Αὐστρίας, κήρυξε ἐπιτέλους τὸν πόλεμο στὴ Βουλγαρία. Κύμα ἐνθουσιασμοῦ προκάλεσε μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἡ εἴδηση ὅτι οἱ Σέρβοι διάβηκαν τὰ βουλγαρικὰ σύνορα. Ὅλοι πίστεψαν ὅτι ὁ αὐτο - αποκαλούμενος «βασιλεὺς τῆς Σερβίας καὶ τῆς Μακεδονίας» Μίλος Ὀμπρένοβιτς ἐπρόκειτο νὰ κατακτήσει καὶ τὴ Σόφια. Ὅμως ἡ γενικὴ εὐφορία ἐξαφανίσθηκε μόλις ὁ στρατὸς τοῦ Βάττεμπεργκ ἀπώθησε τοὺς Σέρβους στὴ μάχη τῆς Σλίβνιτσας καὶ τοὺς καταδίωξε πίσω ὡς τὸ Βελιγράδι. Μόνο ἡ παρέμβαση τῆς Αὐστρίας ἔσωσε τὴ Σερβία ἀπὸ τὴν πλήρη κατάρρευση.

Ἡ νίκη τῶν Βουλγάρων συνέβαλε ὅσο τίποτε ἄλλο στὸ νὰ ἀναγνωρισθεῖ διεθνῶς τουλάχιστον de facto ἡ προσάρτηση τῆς Ρωμυλίας. Τὸ νέο καθεστὼς ἀναγνωρίσθηκε καὶ ἐπίσημα τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1886, ὅταν ἡ Τουρκία ὑπὸ τὴν πίεση τῆς Ἀγγλίας ὑπέγραψε συμφωνία μὲ τὴ Βουλγαρία, στὴν ὁποία ὁριζόταν ὅτι «ἡ γενικὴ τῆς Ρωμυλίας διοίκησις ἀνατίθεται, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς βερολινείου Συνθήκης, εἰς τὸν ἡγεμόνα τῆς Βουλγαρίας Ἀλέξανδρον Βάττεμπεργκ», μὲ μιὰ μικρὴ διόρθωση τῶν συνόρων σὲ ὄφελος τῆς Τουρκίας.

Στὸ διάστημα αὐτό, ἡ Ἀθήνα καὶ οἱ ἐπαρχιακὲς πόλεις ζοῦσαν μέσα σὲ ἕνα κλίμα φιλοπόλεμου ἐνθουσιασμοῦ. Συστήθηκαν καὶ πάλι διάφορες ἐθνικὲς ἑταιρίες καὶ μυστικὰ σωματεῖα, μετοξὺ τῶν στρατιωτικῶν καὶ τῶν διανοουμένων, γιὰ τὴν «προώθηση τῶν δικαίων τοῦ ἑλληνισμοῦ». Μπροστὰ στὸν ἐθνικὸ κίνδυνο, οἱ ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν κομμάτων παραχώρησαν τὴ θέση τους σὲ διακηρύξεις ἑνότητας. Ἐνῶ ὁ Τρικούπης ἀπουσίαζε στὸ ἐξωτερικό, ὁ ὑπαρχηγός του Κ. Λομβάρδος δήλωσε ὅτι τὸ τρικουπικὸ κόμμα, στὶς κρίσιμες αὐτὲς ἐθνικὲς περιστάσεις, ὑποστηρίζει ἀνεπιφύλακτα τὴν πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Δηλιγιάννη. Μόνο ὁ φίλος τοῦ Τρικούπη, Ἀν. Βυζάντιος, βλέποντας τὴν ἀρνητικὴ καὶ ἄκαμπτη θέση τῶν Μ. Δυνάμεων, ἔσπευσε νὰ διαχωρίσει τὴ στάση του καὶ νὰ καταγγείλει τὴν «ἄφρονα πατριωτικὴν μανίαν ἥτις κατέλαβεν τὸ Ἔθνος».

Στὸ μεταξύ, ὁ πρωθυπουργὸς Δηλιγιάννης, μὴν τολμώντας νὰ ἔρθει σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ λαϊκὸ αἴσθημα, παρασύρθηκε σὲ μιὰ πλειοδοσία φιλοπολεμικῶν διακηρύξεων. Παρὰ τὴ διπλωματικὴ ἀπομόνωση τῆς Ἑλλάδος καὶ παρὰ τὴν ἀνεπαρκὴ στρατιωτικὴ προετοιμασία της, ὁ Δηλιγιάννης δὲ δίστασε νὰ ἀπειλήσει τὴν Τουρκία μὲ πόλεμο, ἂν δὲν τοῦ παραχωροῦνταν τὸ τμῆμα τῆς Ἠπείρου, ποὺ εἶχε ἐπιδικασθεῖ στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου, τὸ ὁποῖο ἡ Τουρκία δὲν τὸ εἶχε παραχωρήσει κατὰ τὴ ρύθμιση τοῦ 1881.

Σύνθημα τοῦ Δηλιγιάννη ἔγινε «ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐν τῷ Αἵμῳ ἰσορροπίας». Ὡς τὰ τέλη Σεπτεμβρίου 1885 οἱ ἔφεδροι κατατάχθηκαν, ἐπίσης ἡ χωροφυλακὴ καὶ τὰ εὐζωνικὰ τάγματα δέχθηκαν ἐθελοντές, συστήθηκαν ἔκτακτα στρατολογικὰ γραφεῖα, ἐξοπλίσθηκε ὁ στόλος.

Καὶ τότε, μέσα στὸν πολεμικὸ πυρετὸ τῆς Ἑλλάδος, οἱ ὑπουργοὶ διαπίστωσαν ὅτι ὁ πρωθυπουργός, παρὰ τὶς φιλοπόλεμες διακηρύξεις του, δὲ σκόπευε σοβαρὰ νὰ φθάσει ὡς τὴ στρατιωτικὴ ἀναμέτρηση. Σχέδιο τοῦ Δηλιγιάννη ἦταν αὐτὸ ποὺ ὀνομάσθηκε (ἀπὸ τὸ βουλευτὴ Αἰγίου Μεσσηνέζη) «ἔνοπλος ἐπαιτεία», προσπαθοῦσε δηλαδὴ ὑπὸ τὴν ἐκβιαστικὴ ἀπειλὴ πολέμου νὰ ἀποσπάσει ἀνταλλάγματα ἀπὸ τὴν Τουρκία, μὲ τὴν κατάλληλη πίεση τῶν Δυνάμεων. Οἱ φιλοπόλεμες προπαρασκευὲς καὶ οἱ διακηρύξεις («Ὦ ἄνδρες ἀρκάδες... Ἕλληνες ἐσμέν... ἤγκικεν ἡ ὥρα» κλπ.) ἦταν τόσο πιὸ ἐμπρηστικές, ὅσο γίνονταν «πρὸς τὸ θεαθῆναι» ἀπὸ τὶς

Ἡ ἀναγγελία τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ τὸν ἑνωμένο συμμαχικὸ στόλο προκάλεσε ἀγανάκτηση στὸν ἑλληνικὸ λαό, ἀφοῦ διέψευσε τὶς ἐλπίδες του γιὰ ἀπελευθέρωση καὶ ἄλλων ἀλύτρωτων ἀδελφῶν του. Κάτω: στρατιωτικοὶ καὶ πολίτες συζητοῦν τὴν εἴδηση τοῦ ἀποκλεισμοῦ σὲ καφενεῖο τῆς πλατείας Συντάγματος (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

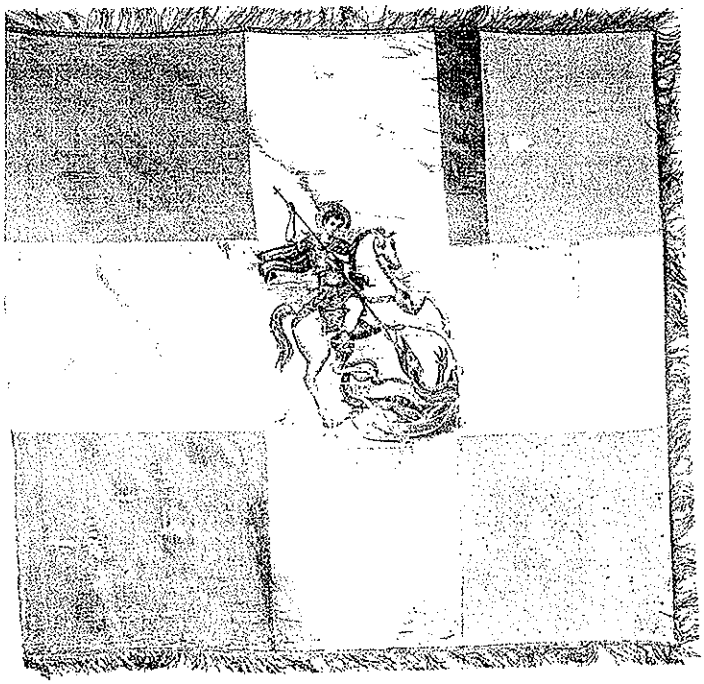

Τὴ νύχτα τῆς 9ης Μαΐου 1886, ἐνῶ ὁρκιζόταν κυβέρνηση ὑπὸ τὸ Χ. Τρικούπη μὲ πρόγραμμα τὴν ἀποστράτευση καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῶν ὅρων τοῦ τελεσίγραφου τῶν Λυνάμεων, τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰσέβαλαν, χωρὶς διαταγὴ τῆς κυβερνήσεως καὶ μὲ πρωτοβουλία κατώτερων ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν, στὸ τουρκικὸ ἔδαφος καὶ μάλιστα σημείωσαν στὴν ἀρχὴ ἀξιόλογες ἐπιτυχίες. Ἐπάνω: ἡ σημαία τοῦ δου τάγματος εὐζώνων, ποὺ αἰχμαλωτίστηκε ὁλόκληρο ἀπὸ τοὺς Τούρκους, καὶ ὁ λοχίας Κ. Λύσανδρος ποὺ τὴν διέσωσε καὶ τὴν ἔφερε στὴν Ἀθήνα (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

Δυνάμεις. Παράλληλα ὅμως ἡ διπλωματικὴ καὶ στρατιωτικὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδος ἦταν τόσο ἀξιοθρήνητη, ὥστε οἱ λεονταρισμοὶ τοῦ Δηλιγιάννη νὰ μὴν ἐμπνέουν ἀνησυχίες σὲ κανένα. Στὸ ἐσωτερικό, ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἰσοδυναμοῦσε μὲ μιὰ δημαγωγία σὲ βάρος τῶν πατριωτικῶν αἰσθημάτων τοῦ λαοῦ, μὲ προοπτικὴ τὴν ἐκτόνωση τοῦ φιλοπολεμικοῦ συναγερμοῦ τῆς κοινῆς γνώμης. Οἱ ὑπουργοὶ Ρώμας, Ζυγομαλᾶς καὶ Ἀντωνόπουλος ὑποστήριξαν ὅτι μόνο τετελεσμένο στρατιωτικὸ γεγονὸς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ μεταστρέψει τὸ διεθνὲς κλίμα ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Δηλιγιάννης, φοβούμενος νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ τὶς διακηρύξεις του, ἀπέρριψε τὴν πρόταση καὶ οἱ τρεῖς ὑπουργοὶ ὁδηγήθηκαν σὲ παραίτηση.

Ἡ «ἔνοπλος ἐπαιτεία» ἢ ἀλλοιῶς ὁ «εἰρηνοπόλεμος» τοῦ Δηλιγιάννη προσέκρουσε ἀμέσως στὴν ἀνοικτὴ ἐχθρότητα τῆς Ἀγγλίας, ἡ ὁποία, ὅπως εἴδαμε, κάλυπτε τὸ βουλγαρικὸ πραξικόπημα. Ἐξάλλου, οἱ ἐμπρηστικὲς διακηρύξεις τοῦ Δηλιγιάννη στάθηκε ἀδύνατο νὰ συγκινήσουν τὴ Γερμανία, τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Αὐστρία, ποὺ τελικὰ ἔμειναν ἱκανοποιημένες ἀπὸ τὴν ἥττα τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς στὴ Βουλγαρία. Μοναδικὴ ἐλπίδα τοῦ Δηλιγιάννη ἀπέμεναν κάποιες ἀδιόρατες ταλαντεύσεις τῆς Γαλλίας καὶ ἡ ἀξεκαθάριστη ρωσικὴ πολιτική. Ὁ πρωθυπουργὸς λόρδος Salisbury εἶχε ἤδη εἰδοποιήσει ἀπερίφραστα τὸ Δηλιγιάννη, ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο 1885, ὅτι «οἱαδήποτε στρατιωτικὴ ἐνέργεια ἀπὸ μέρους του θὰ ἐξέθετε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν κυβέρνησίν της, εἰς ἀποτυχίαν καὶ ταπείνωσιν». Ὁ Δηλιγιάννης σὲ ἀπάντηση πρὸς τὰ ἀγγλικὰ διαβήματα ἔσπευδε νὰ καθησυχάσει τὸ Salisbury ἐκμυστηρευόμενος ὅτι οὐδεμία φιλοπόλεμη διάθεση ἔτρεφε κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ ὅτι κύριος σκοπός του ἦταν «νὰ πραΰνῃ τὸν ἐρεθισμὸν τῶν πνευμάτων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας». Ἡ ἐμφανιζομένη ἀφέλεια τοῦ Δηλιγιάννη εἶχε κάτι τὸ ἀπίστευτο, πράγμα ποὺ ἀντὶ νὰ καθησυχάσει τὴν Ἀγγλία τὴν ἔβαλε σὲ ἀκόμα μεγαλύτερες ἀνησυχίες. Τὸ ἐρώτημα δὲν ἦταν μόνο ἂν ὁ Δηλιγιάννης ἦταν εἰλικρινής, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἂν διατηροῦσε τὸν πραγματικὸ ἔλεγχο τῶν ἐξελίξεων ἢ μήπως παρασυρόταν ἀπὸ αὐτές. Στὶς 30 Δεκεμβρίου 1885, μὲ πρωτοβουλία τῆς Ἀγγλίας, οἱ ἕξι Δυνάμεις (Ἀγγλία, Αὐστρία, Γερμανία, Ἰταλία, Γαλλία, Ρωσία) ἐπέδωσαν στὸ Δηλιγιάννη προειδοποιητικὴ διακοίνωση, δηλώνοντας ὅτι τὸ ζήτημα τῆς Ρωμυλίας ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ ὡς «ὁριστικῶς λῆξαν» καὶ ὅτι ἡ Ἑλλάδα μὲ τὴν πολεμικὴ κινητοποίησή της διετάρασσε τὴν εἰρήνη στὴν περιοχὴ τῆς Ἀνατολῆς. Σὲ ἀπάντηση πρὸς τὴ διακοίνωση αὐτή, ὁ Δηλιγιάννης συγκάλεσε λαϊκὲς διαδηλώσεις στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις. Στόχος τῶν διαδηλώσεων ἦταν νὰ καταγγελθεῖ ἡ Ἀγγλία, ἐνῶ ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία ἀντιμετωπίσθηκαν μὲ σχετικὴ εὐμένεια.

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, διακόπηκε καὶ ἡ ὁμοφωνία ἀνάμεσα στὴν κυβέρνηση καὶ στὴν ἀντιπολίτευση. Ὁ Χ. Τρικούπης, διαπιστώνοντας τὸ ἄκαμπτο τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, πείσθη-

κε πιὰ ὅτι καμιὰ ἐλπίδα δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Γι' αὐτὸ διαχώρισε τὴ θέση του ἀπὸ τὸ Δηλιγιάννη καὶ τὸν κατήγγειλε ὅτι ὁδηγεῖ τὴ χώρα σὲ ἀδιέξοδο. Ἐπιχειρήματά του ἦταν ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἐλπίδα στρατιωτικῆς ἐπιτυχίας, ὅτι ἡ συνεχιζόμενη ἐπιστράτευση καταρρακώνει οἰκονομικὰ τὴ χώρα, ὅτι σὲ περίπτωση πολέμου ἡ καταστροφὴ θὰ εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη. Κατὰ τὸν Τρικούπη, δὲν ὑπῆρχε πιὰ ἄλλη λύση παρὰ μόνο ἡ συμμόρφωση μὲ τὶς ἀγγλικὲς ὑποδείξεις, δηλαδὴ ἡ πλήρης ὑποχώρηση καὶ ἡ ἀποστράτευση.

Στὶς 12 Ἰανουαρίου 1886, οἱ Δυνάμεις ἐπέδωσαν νέα διακοίνωση στὴν ὁποία τονιζόταν ἀπερίφραστα ὅτι «οὐδεμία ναυτικὴ ἐπίθεσις τῆς Ἑλλάδος κατὰ τῆς Τουρκίας δύναται νὰ γίνῃ ἀνεκτή». Σὲ ἀπάντηση, ὁ Δηλιγιάννης δήλωσε ὅτι «ἡ κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος θὰ ἐθεώρει πάντα περιορισμὸν τῆς ἐλευθέρας χρησιμοποιήσεως τῶν ναυτικῶν αὐτῆς δυνάμεων ὡς ἀσυμβίβαστον μετὰ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Κράτους» καὶ παράλληλα συγκάλεσε νέα συλλαλητήρια τοῦ λαοῦ γιὰ νὰ καταγγείλει τὴ φιλότουρκη στάση τῶν Δυνάμεων. Ὁμογενεῖς ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια τηλεγράφησαν στὸ Δηλιγιάννη ὅτι τοῦ συμπαρίστανται καὶ δήλωσαν ὅτι εἶναι ἕτοιμοι νὰ πολεμήσουν ὑπὲρ τῆς πατρίδος. Στὴ Βουλή, ὁ Χ. Τρικούπης κάλεσε δημόσια τὴν κυβέρνηση «εἰς ἀνδρείαν ὑποχώρησιν», πρᾶγμα ποὺ ἐπέσυρε ἐναντίον του τὴ γενικὴ ἀποδοκιμασία. Οἱ τρικουπικοὶ στιγματίσθηκαν ἀπὸ τοὺς διαδηλωτὲς σὰν «συνθηκολόγοι, προδόται, κατηραμένοι».

Στὸ μεταξύ, τὸ ἀδιέξοδο τοῦ Δηλιγιάννη ἦταν πλῆρες. Εἶχε κατορθώσει νὰ συγκεντρώσει ἐπὶ ποδὸς πολέμου στρατὸ ἀπὸ 80.000 περίπου ἄνδρες. Ἂν κήρυσσε τὸν πόλεμο, κινδύνευε νὰ ἡττηθεῖ καὶ νὰ ταπεινωθεῖ. Ἂν κήρυσσε τὴν ἀποστράτευση, καὶ πάλι θα ταπεινωνόταν μπροστὰ στὴν κοινὴ γνώμη. Μόνη λύση ἦταν ἡ διαιώνιση τῆς ἐπιστρατεύσεως μέσα σὲ πλήρη ἀμηχανία. Τὸ ἀδιέξοδο τοῦ Δηλιγιάννη ἐνθάρρυνε, ὅπως ἦταν φυσικό, τὴν Τουρκία. Ἡ Πύλη ἄρχισε τὶς ἀπειλητικὲς διακοινώσεις κατὰ τῆς Ἑλλάδος.

Στὶς 24 Ἰανουαρίου 1886, ὁ πρωθυπουργὸς Salisbury ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν φιλέλληνα Γλάδστονα. Ὅμως οἱ αἰφνίδιες ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων γιὰ μιὰ ἀλλαγὴ τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς διαψεύσθηκαν πολὺ σύντομα. Ὁ Γλάδστων ἔσπευσε νὰ δηλώσει ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ μεταβάλει σὲ τίποτα τὴν πολιτικὴ τοῦ προκατόχου του στὰ βαλκανικὰ πράγματα. Ἐνῶ ἡ πίεση τῶν Δυνάμεων ἐντεινόταν πάνω στὴν Ἑλλάδα, ὁ Δηλιγιάννης ἐπιστράτευσε στὶς 13 Μαρτίου δύο ἀκόμα σειρὲς ἀπὸ τὴν ἐφεδρία. Γενικὸ ἦταν τὸ αἴσθημα ὅτι ἐπίκεινται πολεμικὰ γεγονότα. Στὶς 30 Μαρτίου, ἡ βουλὴ ἐνέκρινε πανηγυρικὰ τὸ φιλοπόλεμο πρόγραμμα τοῦ Δηλιγιάννη, ἐνῶ τὸ πλῆθος τῶν διαδηλωτῶν ἀξίωνε ἄμεση στρατιωτικὴ ἐνέργεια.

Στὶς 14 Ἀπριλίου 1886, οἱ Δυνάμεις (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Γαλλία) ἐπέδωσαν τελεσίγραφο στὸ Δηλιγιάννη, στὸ ὁποῖο τονιζόταν: «Οἱ ὑποφαινόμενοι (πρεσβευτὲς τῶν Δυνάμεων στὴν Ἀθήνα) κατὰ διαταγὴν τῶν οἰκείων κυβερνήσεων προσκαλοῦν τὴν κυβέρνησιν τῶν Ἀθηνῶν νὰ θέσῃ τὰς κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἑλληνικὰς δυνάμεις ἐν καταστάσει εἰρήνης ἐντὸς βραχυτάτης προθεσμίας καὶ νὰ παράσχῃ αὐτοῖς τὴν διαβεβαίωσιν, ἐντὸς μιᾶς ἑβδομάδος ἀπὸ τῆς χρονολογίας τῆς παρούσης δηλώσεως, ὅτι διαταγαὶ ἄγουσαι εἰς τὸ τέρμα τοῦτο ἐδημοσιεύθησαν... Ἐὰν κατὰ τὴν λῆξιν τῆς προθεσμίας ταύτης οἱ ὑποφαινόμενοι δὲν τύχουσιν ἱκανοποιητικῆς ἀπαντήσεως, ἡ εὐθύνη τῶν συνεπειῶν ἃς ἤθελε συνεπαγάγη ἡ τοιαύτη ἄρνησις θέλει βαρύνη καθ' ὁλοκληρίαν τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν». Μπροστὰ στὸ ἀπροσχημάτιστο αὐτὸ τελεσίγραφο, ὁ Θ. Δηλιγιάννης ἀντέδρασε καὶ πάλι κατὰ τρόπο σπασμωδικό· ἀπὸ τὴ μιὰ διέταξε τὸν ἀπόπλου τοῦ στόλου στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ συγκέντρωση ὅλου τοῦ στρατοῦ στὰ θεσσαλικὰ σύνορα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δήλωσε πρὸς τοὺς πρεσβευτὲς ὅτι ἀποδέχεται τὸν ἀφοπλισμὸ τῆς χώρας «βραδέως καὶ τμηματικῶς». Ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ τοῦ Δηλιγιάννη, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, ἀντὶ νὰ καθησυχάσει τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ Ὁράτιο Ρῶμπολδ, θεωρήθηκε ὡς ἕνας ἀκόμη ἐμπαιγμὸς καὶ προκάλεσε μιὰ σειρὰ ἀπὸ σκαιὲς καὶ βάναυσες προκλήσεις σὲ βάρος τῆς Ἑλλάδος. Τέλος, στὶς 26 Ἀπριλίου, οἱ πέντε Δυνάμεις (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Γαλλία) ἀνήγγειλαν ὅτι δὲν ἱκανοποιοῦνται ἀπὸ τὴν ἀπάντηση τοῦ Δηλιγιάννη στὸ προηγούμενο τελεσίγραφο καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο «διέταξαν τὸν ἀποκλεισμὸν ἐπὶ τῶν παραλίων τῆς Ἑλλάδος κατὰ παντὸς πλοίου ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν... Πᾶν πλοῖον ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν ὅπερ ἤθελε ἀποπειραθῇ νὰ ἐκβιάσῃ τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦτον, θέλει κατακρατηθῇ». Οἱ πέντε πρεσβευτὲς ἀναχώρησαν αὐθημερὸν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἡ γενικὴ διοίκηση τοῦ ἑνωμένου συμμαχικοῦ στόλου ἀνατέθηκε στὸν ἀρχιναύαρχο Ἀλφρέδο, γιὸ τῆς βασίλισσας Βικτωρίας, ποὺ οἱ Ἕλληνες εἶχαν ψηφίσει ὡς βασιλιά τους τὸ 1842. Μὲ τὴν ἀναγγελία τοῦ θαλάσσιου ἀποκλεισμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἔληξε καὶ ἡ ἑπτάμηνη «ἔνοπλη ἐπαιτεία» τοῦ Δηλιγιάννη. Ὁ ἀποκλεισμὸς πρόσφερε στὸ Δηλιγιάννη τὸ πρόσχημα ποὺ ζητοῦσε γιὰ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο. Παραιτήθηκε «ἡρωικὰ» καταγγέλλοντας τὶς Δυνάμεις ὡς ὑπεύθυνες γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐγχειρήματός του. Τὰ πλήθη τῶν διαδηλωτῶν θεώρησαν τὸ Δηλιγιάννη σὰν ἕνα θύμα τῆς πολιτικῆς τῶν Δυνάμεων καὶ τὸν ἀποθέωσαν. Γενικὴ κατακραυγὴ ξεσηκώθηκε γιὰ τὸ «φιλοτουρκισμὸ» τῶν Δυνάμεων καὶ ἰδίως τῆς Ἀγγλίας. Οἱ στρατιωτικοὶ στὰ σύνορα ἐξέταζαν τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἐπιτεθοῦν ἀμέσως κατὰ τῆς Τουρκίας, χωρὶς ἐντολὴ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τῆς Ἀθήνας, ὥστε νὰ ἐκβιάσουν τὴν ἔναρξη τοῦ πολέμου.

Στὴν Ἀθήνα προσπάθεια γιὰ σχηματισμὸ κυβερνήσεως ἀπὸ τὸν Ν. Παπαμιχαλόπουλο ἀπέτυχε. Στὴ συνέχεια κυβέρνηση ὑπὸ τὸ Δ. Ζ. Βάλβη δὲν μπόρεσε νὰ παραμείνει στὴν ἐξουσία πάνω ἀπο λίγες μέρες (27 Ἀπριλίου - 9 Μαΐου 1886). Τέλος, ὁ Χ. Τρικούπης πέτυχε τὴν πλειοψηφία χάρη στὴν αὐτομόληση πρὸς τὸ μέρος του 69 δηλιγιαννικῶν βουλευτῶν στὶς 9 Μαΐου 1886. Ὁ ἴδιος ὁ Θ. Δηλιγιάννης κατήγγειλε ὅτι οἱ αὐτομολήσεις αὐτὲς ἦταν προϊὸν «ἀνεντίμων συναλλαγῶν καὶ ἐξαγορᾶς» καὶ ὅτι ἡ νύχτα τῆς ὁμαδικῆς «ἀποστασίας» τῶν 69 βουλευτῶν του ἦταν μιὰ «στιγμὴ ὀνείδους διὰ τὸν κοινοβουλευτικὸν βίον τῆς Ἑλλάδος». Στὴ νέα κυβέρνηση Τρικούπη περιλήφθηκαν οἱ Γ. Θεοτόκης, Στ. Δραγούμης, Κ. Λομβάρδος, Δ. Βουλπιώτης, Π. Μανέττας κ.ἄ. Ὁ Τρικούπης διατήρησε καὶ τὰ ὑπουργεῖα Οἰκονομικῶν καὶ Στρατιωτικῶν.

Τὴ νύχτα ὅμως ποὺ ὁ Τρικούπης καταμετροῦσε τὶς προσχωρήσεις τῶν δηλιγιαννικῶν βουλευτῶν καὶ σχημάτιζε κυβέρνηση, τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰσέβαλαν στὸ τουρκικὸ ἔδαφος ἀπὸ τὰ θεσσαλικὰ σύνορα. Οἱ ἐχθροπραξίες ἄρχισαν, χωρὶς νὰ ἔχει γνώση ὁ Τρικούπης, μὲ τὴν προτροπὴ τῶν κατώτερων καὶ πιὸ εὐερέθιστων ἐθνικιστῶν ἀξιωματικῶν οἱ ὁποῖοι δυσφοροῦσαν γιὰ τὸν «ἀτιμωτικὸ ἀποκλεισμὸ» τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὶς Δυνάμεις. Κατήγγειλαν τὸν Τρικούπη ὡς «ἄνθρωπο τῶν Ἄγγλων» καὶ ἐπέσπευσαν τὴν ἐπίθεση κατὰ τῆς Τουρκίας, ὥστε νὰ δημιουργήσουν τετελεσμένο γεγονός, προτοῦ ἀναλάβει τὴν ἐξουσία ἡ νέα κυβέρνηση καὶ προτοῦ κηρύξει τὴν ἀποστράτευση. Οἱ μάχες στὸ τουρκικὸ ἔδαφος κράτησαν πέντε μέρες. Ὁ Χ. Τρικούπης καὶ ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Στ. Δραγούμης ἔκαναν τὸ καθετὶ γιὰ νὰ κλείσει ἡ ὅλη ὑπόθεση, σύμφωνα μὲ τὶς ὑποδείξεις τῶν Δυνάμεων. Τελικά, παρόλο ποὺ οἱ Ἕλληνες πολέμησαν μὲ ἡρωισμὸ καὶ σημείωσαν ἀξιόλογες ἐπιτυχίες, οἱ Τοῦρκοι πέτυχαν μὲ τέχνασμα νὰ αἰχμαλωτίσουν 280 ἄνδρες ἀπὸ τὸ πέμπτο εὐζωνικὸ τάγμα στὴν περιοχὴ Κούτρας. Στὶς 12 Μαΐου ἔγινε ἡ ἀνακωχή. Ὅμως οἱ Τοῦρκοι συνέχισαν νὰ διαπομπεύουν ἀτιμωτικὰ τοὺς αἰχμάλωτους Ἕλληνες στὰ χωριὰ τῆς Μακεδονίας ἐπὶ 15ήμερο ἀκόμη, πρὸς ἐκφοβισμὸ τῶν Ἑλλήνων κατοίκων. Στὶς 14 Μαΐου ὁ Τρικούπης κήρυξε ὁριστικὰ τὴν ἀποστράτευση, ὅμως ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν Δυνάμεων δὲν ἔληξε παρὰ μόνο στὶς 24 Μαΐου. Ἔτσι τελείωσε ὁ «εἰρηνοπόλεμος» τοῦ Δηλιγιάννη. Μετὰ ἀπὸ ἐννέα μῆνες ἐθνικοῦ πυρετοῦ, οἱ Ἕλληνες προσγειώθηκαν καὶ πάλι στὴν ἀπογοητευτικὴ πραγματικότητα, ἀποδοκιμασμένοι ἀπὸ τὶς Δυνάμεις, χωρὶς ἀξιόμαχη στρατιωτικὴ δύναμη, χωρὶς συμμάχους στὰ Βαλκάνια, χωρὶς σοβαρὴ οἰκονομικὴ ὑποδομή. Ὁ Δηλιγιάννης ἐπέσειε τὸ φόβητρο τοῦ πολέμου, γιὰ νὰ ἀποσπάσει ἀνταλλάγματα μὲ εἰρηνικὰ μέσα. Ὁ Τρικούπης προέτασσε τὴν εἰρηνικὴ ἀνόρθωση, μεταθέτοντας διαρκῶς τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ πολέμου γιὰ ἀργότερα. Αὐτὸ ἔκανε τὸ Γ. Φιλάρετο νὰ διαπιστώνει πικρόχολα ὅτι ἡ Ἑλλὰς πέρασε ἁπλῶς ἀπὸ τὴν «εἰρηνοπολεμικὴ» τακτικὴ τοῦ Δηλιγιάννη στὴν «πολεμοειρηνικὴ» τακτικὴ τοῦ Τρικούπη.

Ἡ ἐννεάμηνη ἐπιχείρηση τῆς «ἔνοπλης ἐπαιτείας» εἶχε στοιχίσει στὴν Ἑλλάδα γύρω στὰ 52.000.000 δραχμές, πέρα ἀπὸ τὰ ἔξοδα τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους. Τὸ ποσὸ αὐτὸ εἶχε κατὰ τὸ μέγιστο μέρος καλυφθεῖ χάρη στὴν ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τοῦ νομίσματος.

Οι Έλληνες και οι εχθροί τους

Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του εικοστού αιώνα

Έλλη Σκοπετέα

Η *αθυμία* που κυρίευσε τον ελληνικό κόσμο την επαύριο της ήττας του 1897 ήταν τόση, ώστε η έλευση του νέου αιώνα να περάσει σχεδόν απαρατήρητη. Ωσιόσο, πρωτόγνωρη ήταν μόνο η διάρκεια και η ένταση της. Με την ίδρυση σχεδόν του ελληνικού κράτους, οι Έλληνες επιδόθηκαν επί δεκαετίες στη φιλοτέχνηση μιας πολύ ζοφερής αυτοεικόνας, που δεν την καταργούσε αυτομάτως η προβλέψιμη αισιοδοξία της νεοπαγούς εθνικής τους ταυτότητας: η πίστη στην παλαιότητά της, πρώτον, κι έπειτα η πίστη στο μέλλον της φυλής, η αλαζονεία απέναντι στα γειτονικά έθνη και «εθνάρια», το κατά καιρούς ακατάσχετο εθνικό παραλήρημα. Απ' αυτή την άποψη, το 1897 ήρθε απλώς να επιβεβαιώσει φόβους που προϋπήρχαν. Ήταν το *ὠμέγα τῆς παρακμῆς*, το τελευταίο σκαλοπάτι *στοῦ Κακοῦ τὴ σκάλα*, όπου πιστεύθηκε πως κατρακύλησαν οι Έλληνες με όλο και γρηγορότερους ρυθμούς όσο έφθινε ο 19ος αιώνας.

Οι μετέπειτα εξελίξεις, που σφράγισαν τη μοίρα των Βαλκανίων (Επανάσταση των Νεοτούρκων, Βαλκανικοί Πόλεμοι), ή ειδικότερα της Ελλάδας (Γουδί), ευνόησαν τη γενναιόδωρη ανάγνωση της ελληνικής ήττας ως απαρχής ενός νέου ξεκινήματος. Και χωρίς αυτές όμως, η περίοδος του πένθους έπρεπε κάποτε να λήξει. Η αθηναϊκή επιθεώρηση επανέρχεται δριμύτερη, έπειτα από πολυετή σιωπή, με αλλεπάλληλες επιτυχίες. Ο κόσμος διασκεδάζει. Οι δημοτικιστές λανσάρουν τη χαρμόσυνη έννοια της Ρωμιοσύνης, που φιλοδοξεί να αποκαθηλώσει το σκουριασμένο ελληνισμό. Ο Ίων Δραγούμης ζητάει να πάψουν πια οι ομογενείς να χτίζουν νοσοκομεία *«σὰ νἄταν τὸ ἔθνος ἄρρωστο»*. Στο *Δωδεκάλογο του Γύφτου* ο Προφήτης προαναγγέλλει *«τὰ φτερά, τὰ φτερά»* της επόμενης μέρας. Ακόμα και η δημοσιογραφική ρητορεία καμιά φορά εγκαταλείπει τις μεμψιμοιρίες: *«Εἴμεθα εἰς τὴν ἀναγέννησιν. Νεοελληνικὸν κουατροτσέντο»*.

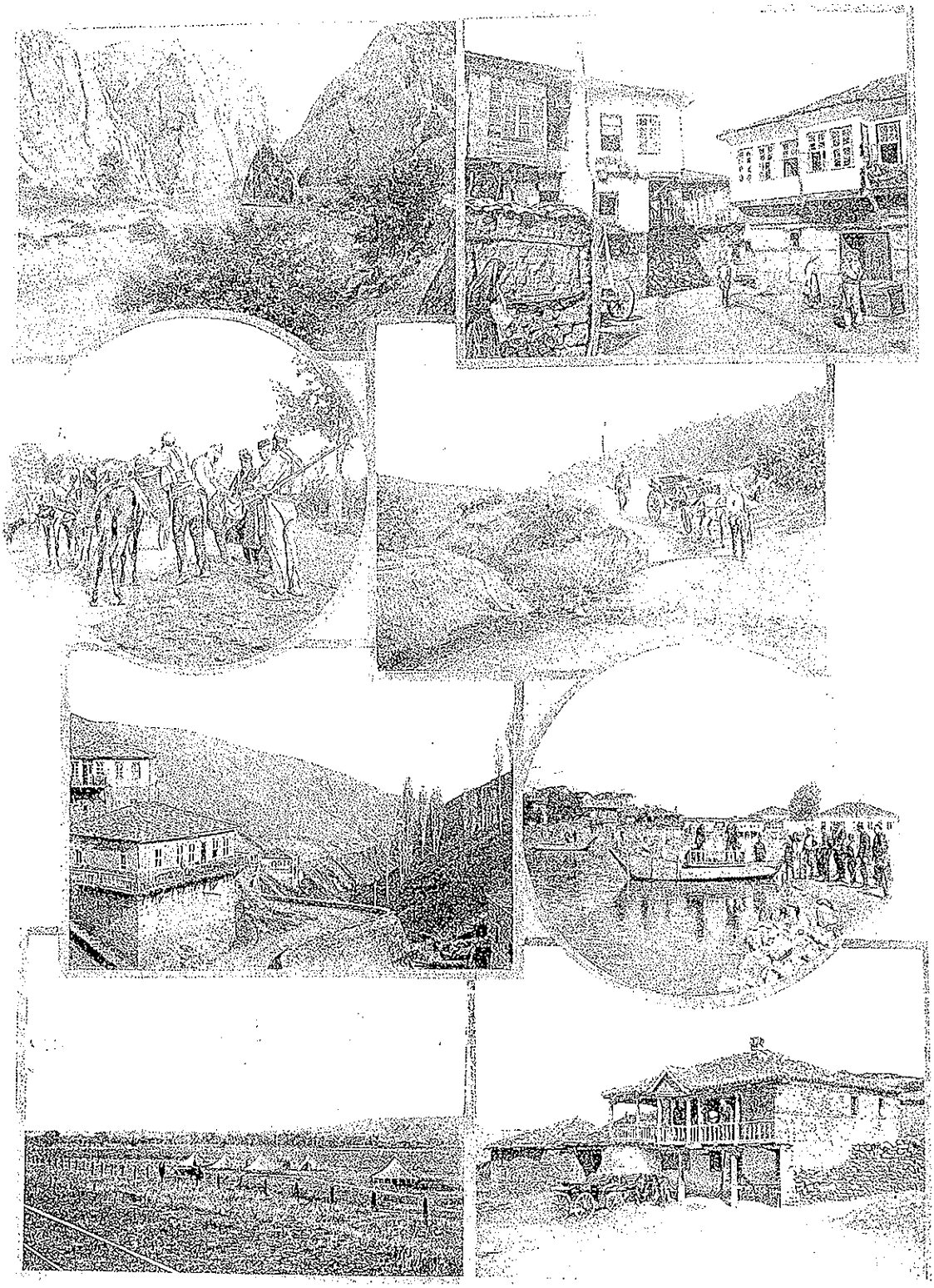

Όψεις της Μακεδονίας όπως παρουσιάζονται στον ξένο τύπο των αρχών του αιώνα (περ. «L' Illustration», 28/2/1903).

Όλα αυτά αναδίνουν μια αίσθηση σφρίγους και νεότητας, κι ας συνυπάρχει με τις ενδημικές πλέον αυτομαστιγώσεις. Την ίδια εντύπωση αποκομίζει κανείς, στο γύρισμα του αιώνα, και από την ευδιάγνωστη κίνηση προς μιαν αναθεώρηση των δεδομένων του έθνους: μια κίνηση, από διάφορες πλευρές, να ξανανοίξει ένα ζήτημα που η δύναμη της αδράνειας σαν να το είχε κλείσει. Γιατί πράγματι, με την ολοκλήρωση του έργου του Παπαρρηγόπουλου, η εικόνα της ελληνικής ιστορίας είχε αποκατασταθεί, και από πολύ πιο πριν οι απόψεις περί της «αποστολής» του ελληνικού έθνους στην Ανατολή φαίνονταν κατασταλαγμένες, παρά τις αναταράξεις που προκάλεσε η γνωστή έκπληξη: το βουλγαρικό εθνικό κίνημα, και η εγκατάσταση του πρώτου απρόβλεπτου μνηστήρα της Μακεδονίας στον ελληνικό ορίζοντα. Και κάτι ακόμα: οι ιδεολογικές ανησυχίες του 19ου αιώνα δεν είχαν, γενικά, το χαρακτήρα της *αναζήτησης* μιας ταυτότητας. Αυτή θεωρείτο αυτονόητη, απλώς έπρεπε να αποδειχθεί «προς τα έξω». Τώρα, έξαφνα, η ίδια η ταυτότητα περιλαμβανόταν στα ζητούμενα.

Υπήρχε ο πειρασμός της εκκίνησης από το σημείο μηδέν, ει δυνατόν. Στα 1900 ο Νικόλαος Επισκοπόπουλος διαπίστωνε με κάποια αδημονία, λίγο πριν εγκαταλείψει διά παντός την Ελλάδα, ότι οι Έλληνες ήταν *«ἕνα ἔθνος ἀφυπνιζόμενον μόλις, μία κοινωνία πηγνυομένη ἀκόμη, ἐν τῷ σχηματίζεσθαι»*[1], χωρίς σαφή φυσιογνωμία, χωρίς παιδεία, χωρίς τίποτε: χωρίς παρελθόν, τουλάχιστον άμεσο. Και αν δεν πάρουμε τοις μετρητοίς αυτήν ή παρεμφερείς παρατηρήσεις —οικείο μοτίβο στα κείμενα της εποχής—, θα συγκρατήσουμε ωστόσο την επισήμανση ότι η Ελλάδα, η χώρα της υπερτρισχιλιετούς συνέχειας, δεν είχε κατορθώσει, ύστερα από τόσα χρόνια ανεξάρτητης υπόστασης, να κατασκευάσει μια στοιχειώδη συνέχεια στη βραχεία διάρκεια, ως κράτος: κι αυτό το στοιχείο διαφοροποιεί τη συγκεκριμένη αρνητική εκτίμηση από τις επίσης άφθονες προγενέστερες.

Εν πάση περιπτώσει, βέβαια, οι παλαιές φωνές δεν επρόκειτο να σιγήσουν αμαχητί. Ακόμα και το εξ ορισμού νέο αίμα, οι φοιτητές, κουμπουροφόροι, έδιναν το δυναμικό παρών τους προασπίζοντας το *ἀμετάφραστον* του Ευαγγελίου και της *Ορέστειας*, ή την ανδροκρατία στο πανεπιστήμιο. Οι πολώσεις των αρχών του αιώνα, που εκδηλώνονταν με άνευ προηγουμένου οξύτητα —μικροί ή μεγάλοι «διχασμοί», *«μικροεπαναστάσεις»* κατά την έκφραση του Βενιζέλου— δεν έλεγαν να χαρίσουν το προβάδισμα στη μία ή στην άλλη πλευρά, και δημιουργούσαν μάλλον ένα κλίμα μόνιμης εκκρεμότητας και απορίας· ενώ, για όποιον επιχειρήσει να τις αποκρυπτογραφήσει εκ των υστέρων, το περιεχόμενό τους (βασικά: γλωσσικό ζήτημα, εθνικό πρόγραμμα) δυσχεραίνει απαγορευτικά την ακριβή οροθέτηση της κοινωνικής τους διάστασης. Ποιες οι «παλιές» δυνάμεις, και ποιες οι «νέες»; Λίγες είναι οι περιπτώσεις εκείνες που αδίστακτα θα τις χαρακτηρίζαμε «νέες». Ας πούμε: Η ομάδα των «Κοινωνιολόγων»· οι πρώτοι απόστολοι του εργατικού κινήματος· οι πρώτες «φεμινίστριες». Από κει και πέρα, ποιοι εκπροσωπούν την «πρόοδο»; Οι ελλαδίτες αστοί; Οι πλούσιοι Έλληνες της Διασποράς; Οι μακεδονομάχοι; Οι θιασώτες της ελληνοοθωμανικής προσέγγισης; Και ποιοι τη στασιμότητα ή την οπισθοδρόμηση; Οι ίδιοι αυτοί;

Το σημείο όπου θα σκοντάψει κανείς ψάχνοντας για κάποια απάντηση είναι η συνήθης δυσκολία κατά την περιγραφή γενικά του ελληνικού εθνικισμού: η σχέση των Ελλαδιτών (των Ελλήνων *«τοῦ ἐδῶ χωραφιοῦ»*, όπως τους αποκαλεί ο Περικλής Γιαννόπουλος, ή *«τῆς μάνδρας»*, κατ' άλλους) με τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Διασποράς: σχέση ιδιαίτερα στενή αυτή την εποχή, που σημαδεύεται από την έξαρση του Μακεδονικού ζητήματος και τη γενικότερη οθωμανική κρίση, οπότε οι δύο εκδοχές του ελληνικού κόσμου αναγκαστικά διασταυρώνονται, συμπίπτουν, συγχέονται μεταξύ τους ή έρχονται αντιμέτωπες· και σχέση βεβαρημένη από τις ιδιοτέλειες της εθνικής ιστοριογραφίας, που εκ των υστέρων εναρμονίζει τα συμφέροντα των δύο πλευρών όπως αυτή γνωρίζει.

Όταν μιλάμε, επομένως, για αυτοπροσδιορισμό, δε θα πρέπει να ξεχνάμε ότι το ίδιο το υποκείμενό του είναι κατά κάποιον τρόπο διφυές, χωρίς φυσικά, για λόγους ευεξήγητους, σαφή και αδιάλειπτη επίγνωση του πράγματος· και αν ίσαμε τώρα στον τομέα της εθνικής ιδεολογίας έτεινε να ακούγεται μόνον η ηχηρή φωνή του μικροσκοπικού ελληνικού κράτους, στο εξής, για ένα διάστημα, ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τουλάχιστον, θα ακούγονται ευκρινώς και οι έξω Έλληνες. Αυτοί επομένως είναι η κατεξοχήν «νέα δύναμη», έστω κι αν η φωνή τους ακούγεται συχνά διά παλαιών στομάτων, όπως είναι, π.χ. το Πατριαρχείο. Το ότι αυτή η φωνή σώπασε οπωσδήποτε το 1922, αν όχι πιο πριν, δεν ακυρώνει καθόλου τη δυναμική της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, ασχέτως αν από τα πράγματα έμεινε μετέωρη.

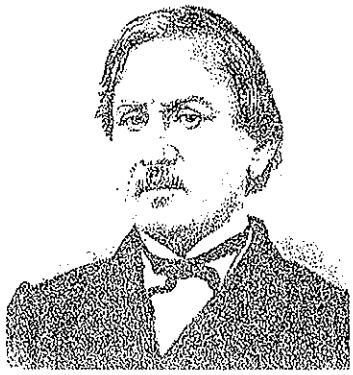

Κ. Παπαρρηγόπουλος: Με το έργο του αποκατέστησε την εικόνα της ελληνικής ιστορίας.

[1] *Παναθήναια*, τ. 1 (1900), σ. 35-36.

Η πρώτη έκδοση της «Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους» του Κ. Παπαρρηγόπουλου (τόμος Α΄, Αθήνα 1885).

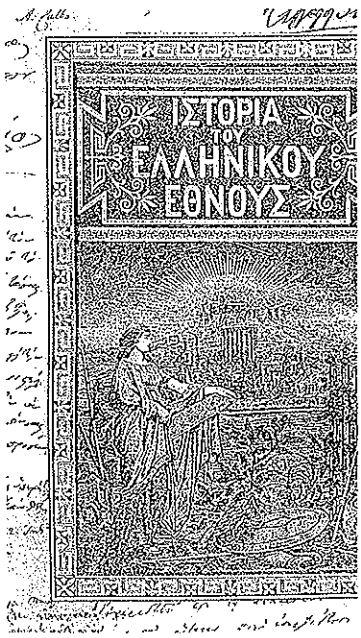

1. Αναπροσδιορισμοί του έθνους

Θα πρέπει ευθύς εξαρχής να σημειώσουμε ότι, στις αρχές του 20ού αιώνα, τα όρια του ελληνικού κόσμου έξω από το ελληνικό κράτος είναι ρευστότερα παρά ποτέ. Κι αυτό επειδή, όπως είναι γνωστό, έχουν στο μεταξύ ωριμάσει, ή ωριμάζουν, τα υπόλοιπα βαλκανικά εθνικά κινήματα· ο τουρκικός εθνικισμός κάνει τα πρώτα του βήματα· κι όλοι μαζί συνωθούνται στον ίδιο χώρο, με δυσοίωνες προοπτικές. Ο «ελληνισμός», στο βαθμό που θα διεκδικούσε το ένα ή το άλλο όλον, είτε στενότερο (Μακεδονία) είτε ευρύτερο (Οθωμανική Αυτοκρατορία), είναι ανοιχτός προς αμφισβήτηση, όσο δεν ταυτίζεται με συμπαγείς ελληνόφωνους πληθυσμούς. Μια εξέλιξη που θα μπορούσε να χαρακτηριοθεί απολύτως ευνοϊκή, η αξιοσημείωτη άνθηση του δικτύου των ελληνικών παροικιών (με προεξάρχουσα την Αλεξάνδρεια)[2], δεν διευκολύνει τα πράγματα στα συμφραζόμενα αυτά, αφού απλώς προσθέτει νέες νησίδες στις ήδη υπάρχουσες, και μάλιστα, σε αντίθεση με τις βαλκανικές, π.χ., νησίδες, χωρίς εθνικώς διεκδικήσιμη ενδοχώρα.

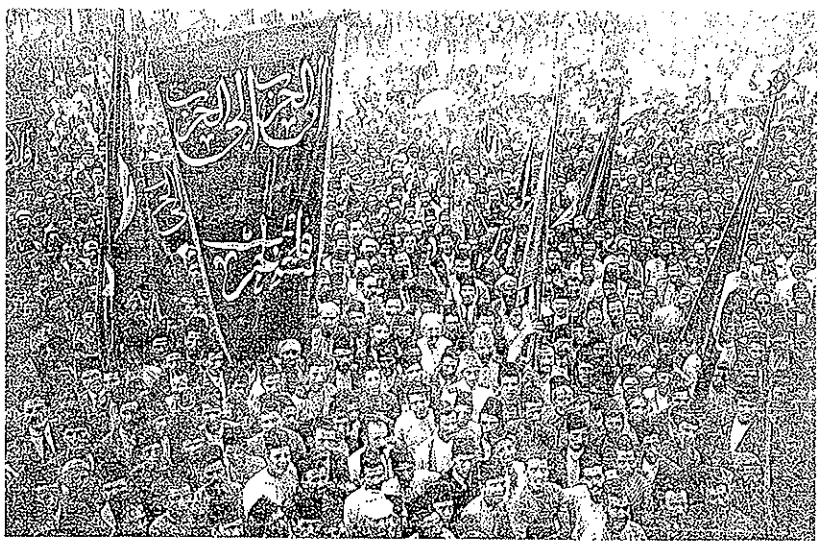

Ανθελληνική διαμαρτυρία στη Βηρυτό. Το μεγάλο πανό έχει ως σύνθημα «Κάτω η Ελλάδα» (περ. «L' Illustration», 19 Οκτωβρίου 1912).

Αμφισβητείτο λοιπόν ο ελληνισμός, σίγουρα αμφισβητείτο ο ηγεμονικός ρόλος που είχε υποσχεθεί στον εαυτό του, κι αυτό γινόταν αισθητό και με το παραπάνω, στην Αθήνα προπάντων. Όλοι, παλιοί και νέοι, έδειχναν να συμφωνούν ότι η Ελλάδα δεν είχε πλήρη ελευθερία κινήσεων στον οραματισμό του μέλλοντός της, αφού την περιστοίχιζαν εχθροί, οι παντοτινοί, οι χθεσινοί, και οι σημερινοί: Τούρκοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρουμάνοι, Αλβανοί, η μία ή η άλλη Μεγάλη Δύναμη, η Δύση ολόκληρη. Απέναντί τους το ελληνικό έθνος έπρεπε να φροντίζει να παρουσιάζει ένα έτοιμο πρόσωπο, ανεξάρτητα από τις εσωτερικές διαφωνίες ως προς τις μεθόδους: πού καιρός για αυτοπροσδιορισμούς και αναθεωρήσεις, θα έλεγε κανείς, μέσα στη βαλκανική ή την οθωμανική χοάνη;

Από μιαν άλλη όμως άποψη, η στιγμή ήταν κατάλληλη γι' αυτόν τον ίδιο λόγο. Με αφορμή το Μακεδονικό, οι Έλληνες (όπως άλλωστε και οι γείτονές τους) αναγκάστηκαν να παραδεχθούν, λιγότερο ή περισσότερο απρόθυμα, συνειδητά ή όχι, ότι η διαδικασία της εθνογένεσης στο χώρο της καθ' ημάς Ανατολής είχε μέλλον μπροστά της, και ότι για τη μία ή την άλλη της έκβαση οι ενδιαφερόμενοι ήταν πολλοί. Η ομολογία αυτή, βέβαια, μπορούσε να γίνει με τόσο έμμεσο τρόπο, ώστε να μη μοιάζει καν με ομολογία, τα «εθνικά δίκαια» να θίγονται κατά το δυνατόν λιγότερο, και στην καλύτερη περίπτωση να βγαίνουν ενισχυμένα κιόλας.

Αξίζει να σταθούμε λίγο παραπάνω σ' ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας αλχημικής, γιατί δείχνει καλά την ανεπαίσθητη απομάκρυνση από τις βεβαιότητες του 19ου αιώνα. Πρόκειται για ένα δοκίμιο του Παύλου Καρολίδη με τίτλο «Έθνη και φυλαί», γραμμένο το 1907[3]. Ο Καρολίδης, πανταχού παρών στην εθνική φιλολογία της εποχής (μόνο ο Νεοκλής Καζάζης τον ξεπερνάει ίσως), είναι ακριβώς ενδιαφέρων στη συγκυρία αυτή, ως και «παλαιός» και «νέος» (εκδότης του Παπαρρηγόπουλου αλλά και διορθωτής του), και «ελλαδικός» και «ελληνικός» (καθηγητής στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών αλλά και βουλευτής στο Οθωμανικό Κοινοβούλιο, Καππαδόκης).

Αντικείμενο του δοκιμίου είναι η «ψευδώς νοουμένη» —σε Δύση και Ανατολή— «αρχή των Εθνοτήτων», και η πρόθεσή του (πέρα από τη συνηθισμένη, μετά το 1897, επωδό για την ανάγκη *«ἰσχυρᾶς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως καὶ πολεμικῆς παρασκευῆς τῶν Ἑλλήνων»*) είναι διπλή: Αφενός να διατηρηθεί ως δεδομένη η εσωτερική, απευθείας σύνδεση της ελληνικής ιστορίας με τη δυτική, και αφετέρου να αποδειχθεί ότι, παρ' όλα αυτά, η δυτική «αρχή των Εθνοτήτων» κακώς επιχειρείται να εφαρμοσθεί στην «ελληνική» Ανατολή. Περιττεύει να αναλύσουμε περαιτέρω την πρόθεση αυτή, για να επισημάνουμε τη θεωρητική σύγχυση που έτσι κι αλλιώς περιμέ-

[2] Ας σημειωθεί ότι ο Γ. Π. Παρασκευόπουλος [*Η Μεγάλη Ελλάς*, Εκάτη, Αθήνα 1998 (α' έκδ. 1898), passim] αμφισβητεί και αυτή την άνθηση, καθώς επισημαίνει τον ολέθριο αφελληνισμό πολλών παροικιών.

[3] *Αθηνών Παράρτημα*, αρ.1, Νοέμβρ. 1907, σ. 17-24.

νουμε από τέτοιου είδους κείμενα. Σημασία έχουν τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται για την υλοποίησή της, καθώς και το «εθνικό δράμα» που διαφαίνεται πίσω απ' αυτά.

Βασικό κριτήριο του έθνους είναι η «*ἐθνικὴ συνείδησις*», κι εδώ ο Καρολίδης συμπλέει με την κατ' ανάγκην ασαφή γραμμή που καθιέρωσε η προηγούμενη γενιά, για να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις της ελληνοβουλγαρικής διένεξης· με τη διαφορά ότι ο λόγος δεν είναι πλέον μόνο για τη Μακεδονία (την οποία ο συγγραφέας θεωρεί απλώς μέρος του προβλήματος), αλλά για ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η επιχειρηματολογία, από κει και πέρα, στηρίζεται στη διάκριση «έθνους» και «φυλής»: Τα δυτικά έθνη αρκεί να θυμηθούν την πολυφυλετική καταγωγή τους για να κατανοήσουν τον πολυφυλετικό χαρακτήρα και του ελληνικού έθνους, και να μη βλέπουν έθνη εκεί που δεν υπάρχουν. Η ιδιορρυθμία της ελληνικής περίπτωσης έγκειται στο ότι οι φυλές (που ο Καρολίδης αποκαλεί «*ἀλλογλώσσους*» Έλληνες, συγκαταλέγοντας σ' αυτούς, κοντά στους απαραίτητους σλαβόφωνους, και τους αραβόφωνους, τους αρμενόφωνους κλπ.) έπονται της *ἐθνικῆς ἑνότητος*, προέρχονται από αυτήν, και όχι το αντίστροφο, όπως στη Δύση: πράγμα που δε θα έπρεπε να μας ξενίζει, υπογραμμίζει ο Καρολίδης, αφού η ηλικία του ελληνικού έθνους υπερβαίνει κατά πολύ την ηλικία των δυτικών, είχαν δηλαδή οι Έλληνες περισσότερο χρόνο στη διάθεσή τους για να υποστούν τις περιπέτειες που υπέστησαν.

Δεν εξάγεται από το κείμενο αν οι εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων έχουν συγκεκριμένα γεωγραφικά όρια. Είναι όμως σαφές ότι το πλαίσιο των προβληματισμών του Καρολίδη το παρέχει η Οθωμανική Αυτοκρατορία και όχι το ελληνικό κράτος, το οποίο μόλις που αναφέρεται· και πίσω από τις γραμμές του δοκιμίου του δεν θα δούμε την προοπτική της κατάκτησης ή της κατάλυσης της Αυτοκρατορίας, αλλά την πιο αισιόδοξη κατάληξη της εκκρεμούς, ανομολόγητης εθνογένεσης: την προοπτική του εξελληνισμού της ή της συγκυριαρχίας Ελλήνων και Τούρκων (που για πολλούς ήταν η συγκεκαλυμμένη εκδοχή του εξελληνισμού). Πρέπει επιπλέον να σημειωθεί ότι η μόνη εθνική συνείδηση στο χώρο της Αυτοκρατορίας (πλην της ελληνικής) που ο Καρολίδης συγκαταβαίνει να κατονομάσει —άρα δέχεται την ύπαρξή της— είναι η τουρκική.

Μήπως δηλαδή το μόνο δεύτερο έθνος, που θα είχε ανάλογα δικαιώματα με το ελληνικό, είναι το τουρκικό; Ασφαλώς όχι. Τη

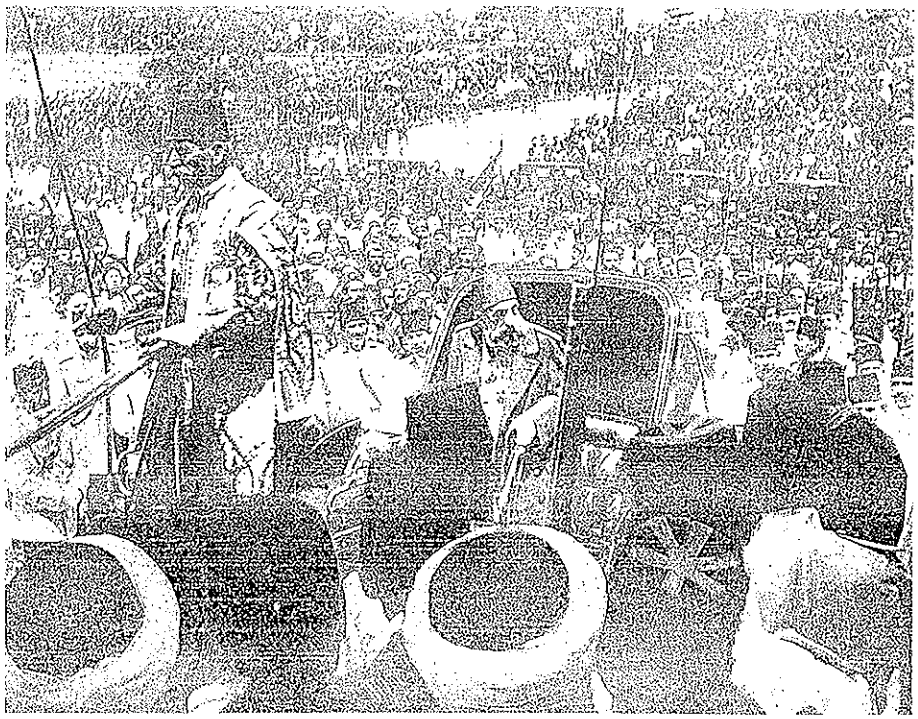

Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία. Εκδηλώσεις ευχαριστίας προς το σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων (περ. «L' Illustration»).

χρονιά που γράφει ο Καρολίδης, το ενδεχόμενο της ύπαρξης ενός τουρκικού έθνους με τη σύγχρονη δυτική σημασία (ενός *πολιτισμένου έθνους* κατά την τότε ορολογία) απουσιάζει τελείως από τον ορίζοντά του (όπως και από τον ορίζοντα γενικά των Ελλήνων). Όταν αργότερα το τουρκικό έθνος θα είναι μια πραγματικότητα προς άμεση αντιμετώπιση, το τοπίο θα αλλάξει δραματικά· και εκεί που ο Καρολίδης έβλεπε ένα και μόνον έθνος άξιο του ονόματος, ο Κωνσταντινουπολίτης Γεώργιος Σκαλιέρης, στις παραμονές της Μικρασιατικής Καταστροφής, θα βλέπει πλήθος εθνών να έχουν εν τω μεταξύ ξεπηδήσει από τους κόλπους των «*μη Τουρκικών Μουσουλμανικών* ή *Μουσουλμανοφανών πληθυσμών*»· και θα καλεί τη μειοψηφούσα αλλά κυρίαρχη τουρκική φυλή να σεβαστεί τα δικαιώματα όλων: Κούρδων, Κιρκασίων, Γεωργιανών, αλλά και Κόλχων, Αβασγών, Λαζών, Ερυθίνων, κλπ., ώστε να μην επικρατήσει η «*πολιτική του εθνικού χάους*» στη διαπλασσόμενη Νέα Τουρκία[4].

Για την ώρα, όμως, βρισκόμαστε ακόμα μακριά (αν και η ημερολογιακή απόσταση δεν είναι μεγάλη) από τη δυτικίζουσα γλώσσα του Σκαλιέρη, και από την κατά γράμμα εφαρμογή του ορισμού του έθνους που ο 19ος αιώνας είχε κατακυρώσει στον Ηρόδοτο, εκδυτικίζοντάς τον (το «*ὅμαιμον*», το «*ὁμόγλωσσον*», το «*ὁμότροπον τῶν ἠθῶν*»): άλλο ζήτημα αν τόσο τα παρόντα έθνη του

[4] Γεώργιος Κλ. Σκαλιέρης, *Τα δίκαια των εθνοτήτων εν Τουρκία: 1454-1921*. Εισαγωγή: Κ. Σβολόπουλος, Τροχαλία, Αθήνα 1997 (α΄ έκδ. 1921), passim.

Σκαλιέρη όσο και τα απόντα έθνη του Καρολίδη εξυπηρετούν τον ίδιο στόχο, που είναι η αποδυνάμωση —ή το ξόρκισμα— του τουρκικού στοιχείου και της κυριαρχίας του. Εν πάση περιπτώσει, το γεγονός ότι η ιδιότητα του πλήρους έθνους καθυστέρησε τόσο να αναγνωρισθεί στους Τούρκους, συνετέλεσε σε κάτι το πολύ ενδιαφέρον: αντίθετα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, δε θα μπορούσαν εύκολα να χαρακτηρισθούν ως ένας σαφώς περιγεγραμμένος «Άλλος» στην γειτονία του ελληνικού εθνικισμού· είναι ένας ρόλος ουσιαστικά άπαιχτος μέχρι να τον αναλάβουν οι Βούλγαροι, που συγκέντρωσαν όλα τα προσόντα του αντιπάλου

Επανάσταση των Νεοτούρκων, Κωνσταντινούπολη, διαδήλωση για την κατάργηση της λογοκρισίας (περ. «L' Illustration», 8 Αυγούστου 1908).

δέους για τους Έλληνες, ως ίσοι προς ίσους. Απέναντι στους Τούρκους υπάρχει περιφρόνηση, υπάρχει μίσος, υπάρχει φόβος, συνάμα όμως υπάρχει και κάποια αμφιθυμία, που την αποτυπώνει επιγραμματικά ο Παύλος Νιρβάνας από τις μόνιμες στήλες του περιοδικού *Παναθήναια*, σε «διάλογο» μεταξύ του κ. καθηγητού Ασόφου και του φιλομαθούς μαθητή του (1908). Λέει ο καθηγητής:

«Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι οἱ Τοῦρκοι μοῦ εἶναι πολὺ συμπαθητικοί. Μοῦ ἀρέσει ἡ ἀγαθότης των, ὁ ἱπποτισμός των, ἡ μοιραιοδοξία των, ἡ ἀγάπη των πρὸς τὰ σιρόπια καὶ τὰς γυναῖκας, ἡ μαγειρική των, ὁ ἐρωτισμός των, ἡ ὀκνηρία των καὶ ἡ φιλοσοφία των. Πολλὰ πράγματα μοῦ ἀρέσουν εἰς τοὺς προαιωνίους ἐχθρούς μας». Ο μαθητής παρατηρεί: *«Ἴσως μία σταγὼν θερμοῦ ἀνατολικοῦ αἵματος ρέει εἰς τὰς φλέβας σας».* Και ο Άσοφος: *«Εἶναι πολὺ πιθανόν. Μοῦ ἀρέσει τὸ πιλάφι καὶ ὁ χαλβᾶς καὶ τὸ ὄνειρόν μου θὰ ἦτο ἕνα χαρέμι κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν»*[5].

Μ' αυτή την ομολογία ο διάλογος λαβαίνει τέλος.

Η διαφορά του Νιρβάνα από ένα γνήσιο δυτικό Ανατολιστή είναι ότι, έστω με παιγνιώδη τρόπο, ομολογεί όχι απλώς συγγένεια, αλλά και *συμμετοχή* στον κόσμο των Τούρκων όπως τον πλάθει η φαντασία του, κι όπως τον παρωδούν τα δυτικά στερεότυπα που υιοθετεί. Οι δημοσιογραφικές έξεις, βέβαια, αποκλείουν συχνότερες καταγραφές αυτής της στάσης (που το 19ο αιώνα θα ήταν μάλλον εκτός κλίματος). Ωστόσο τώρα πια οι ενδείξεις δεν λείπουν· και η Επανάσταση των Νεοτούρκων θα φέρει για μια στιγμή τα πάνω κάτω, προκαλώντας το πρωτάκουστο φαινόμενο φιλοτουρκικών διαδηλώσεων στους δρόμους της Αθήνας, τις ζητωκραυγές υπέρ του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ, την ανοιχτή διακήρυξη —ειλικρινή ή όχι δεν ενδιαφέρει, ενδιαφέρει ότι δε θα *σκανδαλίσει* ούτε τους θερμοκέφαλους— της κοινής μοίρας που συνέδεε άρρηκτα και εσαεί τους Έλληνες με τους Τούρκους, και όλους τους λαούς της περιοχής μεταξύ τους. Τότε θα ακούσουμε, π.χ., όχι από κανέναν αντιεθνικιστή (είδος που αργεί να κάνει την εμφάνισή του), αλλά από τον *εθνεγέρτη* Αθανάσιο Σουλιώτη - Νικολαΐδη:

«Καὶ ὅστις ἔτυχε νὰ ζήσῃ μεταξὺ τῶν διαφόρων Ἐθνῶν τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶδε πόσον συχνὰ ἀκόμη εἶναι γνωστὴ ἡ συγγένεια οἰκογενειῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὰ διάφορα αὐτὰ Ἔθνη, πόσα ἐπίθετα δεικνύουσι τὴν ἀνάμιξιν τῶν Ἐθνῶν αὐτῶν καὶ πόσον συχνά, πολλάκις δὲ καταπληκτικά, ἄνθρωπος, ἀνήκων εἴς τι τῶν Ἐθνῶν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, ἐνθυμίζει ἄνθρωπον ἀνήκοντα εἰς ἄλλο ἐκ τούτων, ἐνῷ εὐκολώτατα διακρίνεται ἡ φυσιογνωμία ξένου, εἴτε Εὐρωπαίου εἴτε Ἀσιάτου»[6].

Οι πρωταγωνιστές σ' αυτή την απρόσμενη συναδέλφωση ήταν, δίπλα στους Έλληνες, οι Τούρκοι. Ούτε οι Σέρβοι ούτε οι Βούλγαροι —με τα εθνικά τους προγράμματα σε πλήρη εξέλιξη (δεν ήταν οι βαλκανικές συμμαχίες, αλλά οι *νίκες*, εκείνο που προκάλεσε την επόμενη έκρηξη ευφορίας μεταξύ των Ελλήνων, κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους). Έξαφνα, δηλαδή, συνειδητοποιήθηκε ένα κοινό έδαφος όπου

5. «Φιλοτουρκισμός», *Παναθήναια*, τ. 16, 1908, σ. 218.
6. Από «πραγματεία» του Σουλιώτη-Νικολαΐδη που δημοσιεύει ο Σκαλιέρης, *ό.π.*, σ. 121.

πατούσαν και οι δύο λαοί, ο ιδεολογικώς παλαίμαχος πλέον ελληνικός και ο ασχημάτιστος ως έθνος τουρκικός: έδαφος που δε δημιούργησε βέβαια εκ του μη όντος, αλλά ενεργοποίησε και ανέδειξε η Επανάσταση των Νεοτούρκων στο ξεκίνημά της. Κι αυτό θα ήταν αδύνατον, αν δεν υπήρχε έτοιμη από τα πριν μια, υπό όρους τουλάχιστον, θετική εικόνα των Τούρκων (παράλληλα με τη συνηθισμένη αρνητική), που περίμενε την κατάλληλη περίσταση για να έρθει στο προσκήνιο. Μια τέτοια εικόνα προϋπέθεταν, λ.χ., και οι «παραχωρήσεις» που έκανε ο Καρολίδης στους Τούρκους, κατά την παρουσίαση της «ανατολικής» εθνικής πραγματικότητας που σχολίασα πιο πάνω.

2. Οι εχθροί των Ελλήνων

Μέχρι να φθάσουμε εκεί, η υπό όρους θετική εικόνα των Τούρκων είχε ήδη λάβει ένα χρίσμα νομιμότητας. Ιδιόρρυθμη, βέβαια, νομιμότητα, την οποία ο Ίων Δραγούμης συνοψίζει ως εξής:

«Αὐτοὶ τοὐλάχιστο δὲ θέλησαν ἢ δὲν κατάφεραν ποτὲ νὰ μᾶς πάρουν τὴ θρησκεία, τὴ γλῶσσα, τὸν ἐθνισμό μας. Ἐνῶ οἱ ἄλλοι λαοὶ ποὺ μᾶς περιτριγυρίζουν καὶ τὸ θέλουν καὶ τὸ καταφέρνουν»[7].

Οι «άλλοι λαοί», που δεν κατονομάζονται εδώ, είναι φυσικά οι συνδιεκδικητές της Μακεδονίας. Και, όπως είπαμε, ανάμεσά τους ξεχωρίζουν, με μεγάλη απόσταση, οι πρώτοι κατά σειράν εμφανίσεως, δηλαδή οι Βούλγαροι.

Οι Βούλγαροι ήταν πράγματι οι εναλλακτικοί (και τελευταίοι) «προαιώνιοι εχθροί» των Ελλήνων, αδιάφορο αν ως εχθροί, τουλάχιστον προαιώνιοι, αποδείχθηκαν τελικά βραχύβιοι —μερικές δεκαετίες όλες κι όλες— και άφησαν και πάλι τους Τούρκους κύριους του πεδίου. Από εντελώς αμελητέα ποσότης, είχαν αναβαθμισθεί με την ίδρυση της Εξαρχίας τους, εν μια νυκτί σχεδόν, στη «φυλή» εκείνη *«ἥτις ὅσον οὐδεμία ἑτέρα φυλὴ ἐν τῷ κόσμῳ, ἐμίσησε καὶ μισεῖ τὸν Ἑλληνισμόν»*[8]. Και ναι μεν το ιδίωμα του εθνικισμού εν γένει δεν χαρακτηρίζεται από μετριοπάθεια, ναι μεν η ένταση της ελληνοβουλγαρικής αναμέτρησης ήταν όντως φοβερή, αλλά το μονομανές και συντονισμένο πάθος με το οποίο οι Έλληνες αναλώθηκαν, από τα μισά του 19ου αιώνα, στην επεξεργασία των χαρακτηριστικών του νέου τους εχθρού, ξεχνώντας και Τούρκους και τα πάντα, γεννά ερωτήματα.

Ένα κλειδί μάς παρέχει η ίδια περικοπή του Δραγούμη. Και θέλουν, λέει, και το καταφέρνουν, να μας πάρουν τη θρησκεία, τη γλώσσα, τον εθνισμό μας. Τι σημαίνει αυτό; Ο λόγος δεν είναι εδώ για έναν οιονδήποτε προσηλυτισμό, στον οποίο οι Έλληνες είχαν τη δυνατότητα να απαντήσουν με αντιπροσηλυτισμό, με τα ίδια δηλαδή μέσα. Απλούστατα *δεν διέθεταν* τα ίδια μέσα. Η αντίφαση που είδαμε να εκφράζεται κάπως χονδροειδώς στο κείμενο του Καρολίδη έχει πολύ βαθιές ρίζες: Οι Έλληνες, από τη μια μεριά, βλέπουν τους εαυτούς τους ως τους μόνους αντάξιους φορείς του δυτικού πνεύματος, και «εκπολιτιστές», μονοπωλιακώς πάντα, της Ανατολής· και από την άλλη, αδυνατούν να εφαρμόσουν στη περιοχή που θεωρούν «δική τους» τη δυτική αρχή των εθνοτήτων. Μέχρι την εμφάνιση των Βουλγάρων, οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί της Μακεδονίας δεν είχαν απασχολήσει σοβαρά τους Έλληνες (όπως δεν τους είχε απασχολήσει ούτε η διακριτική παρουσία των αλβανόφωνων πλη-

[7] *Α΄ Προκήρυξη προς τους σκλαβωμένους και τους ελευθερωμένους Έλληνες*, Κωνσταντινούπολη 1908.
[8] Πέτρος Αξιωτίδης, «Ο εν Θράκη Ελληνισμός [...]», *Παναθήναια*, τ. 26, 1913, σ. 216.

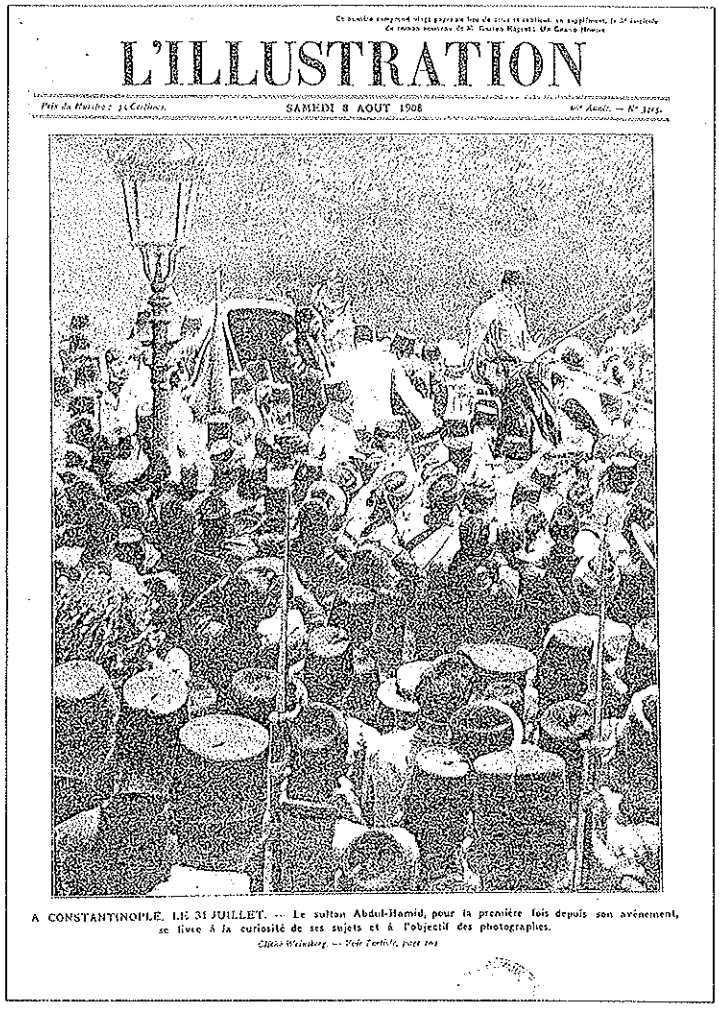
L'ILLUSTRATION

SAMEDI 8 AOUT 1908

A CONSTANTINOPLE. LE 31 JUILLET. — Le sultan Abdul-Hamid, pour la première fois depuis son avènement, se livre à la curiosité de ses sujets et à l'objectif des photographes.

Ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ λίγα μετά την επικράτηση των Νεοτούρκων (περ. «L'Illustration»).

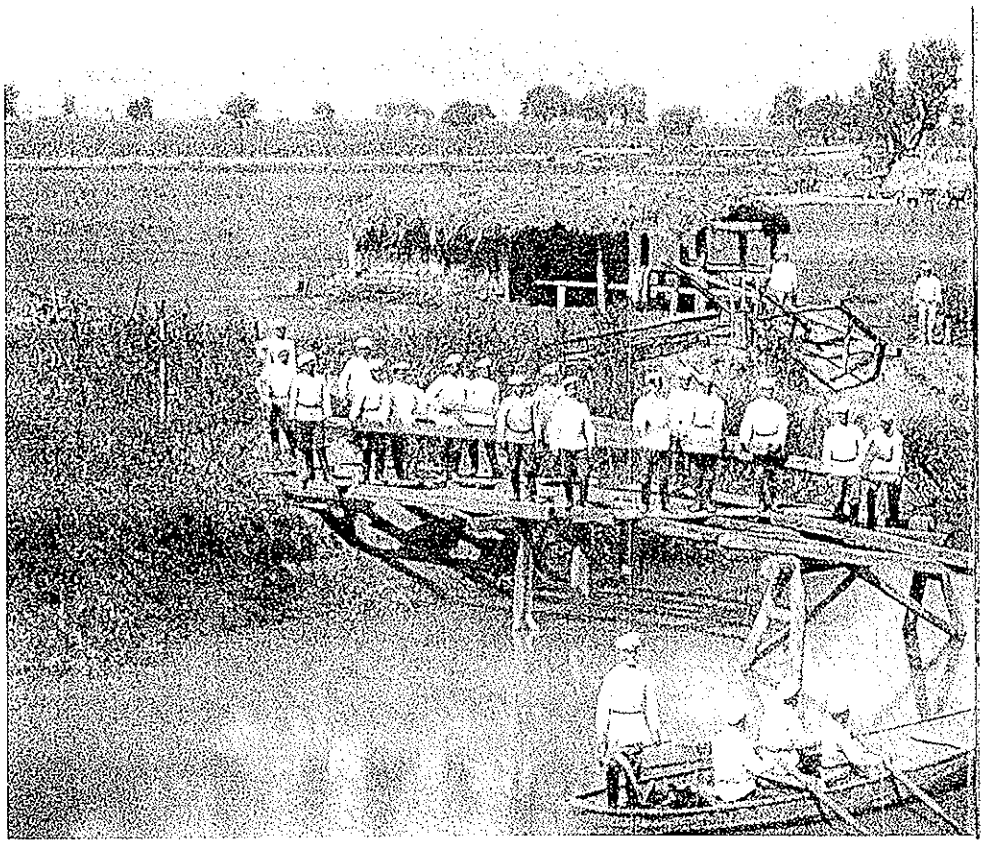

Βουλγαρικός στρατός (περ. «L' Illustration», 10 Οκτωβρίου 1908).

θυσμών μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους). Όταν ένιωσαν την απειλή της βουλγαρικής βουλιμίας —ενισχυμένης από το δυναμισμό και την αυτοπεποίθηση ενός νεαρού έθνους που ικανοποιούσε πλήρως τις προδιαγραφές του ευρωπαϊκού 19ου αιώνα— και έψαξαν τρόπους να αντιδράσουν, πριν καταφύγουν στα όπλα, η μόνη διαθέσιμη φόρμουλα στις ιδεολογικές τους αποθήκες ήταν ο εκπολιτισμός· και αν στη θεωρία εκπολιτισμός σήμαινε διάδοση της ελληνικής παιδείας και της ελληνικής γλώσσας, στην πράξη αυτό μεταφραζόταν σε κάτι πολύ μίζερο: στη διάδοση μεταξύ των σλαβοφώνων της *καθαρεύουσας*, που καλούνταν έτσι να αναμετρηθεί με τη *ζωντανή* τους γλώσσα. Το παράδοξο: ο αγώνας δεν ήταν άνισος· γιατί ό,τι έχανε η καθαρεύουσα ως εθνική γλώσσα, το κέρδιζε ως γλώσσα πολιτισμού και ως γλώσσα της παράδοσης.

Ή, για να το θέσουμε αλλιώς: Ο κόσμος των διεκδικουμένων σλαβοφώνων —με όλη την καταπίεση και όλη την αθλιότητα των τελευταίων δεκαετιών της οθωμανικής κυριαρχίας— ήταν το μιλλέτ, όχι το δυτικό έθνος. Οι Βούλγαροι *μπορούσαν* να τον αμφισβητήσουν, να τον ανατρέψουν, να τον αντικαταστήσουν με το δικό τους, «εθνικό», κόσμο, έχοντας γι' αυτό επιχειρήματα και από μόνα τους πειστικά και, για τα μάτια της διεθνούς, δηλαδή της δυτικής, κοινής γνώμης, απολύτως μέσα στο πνεύμα των καιρών. Η Εξαρχία ήταν «έθνος» και μιλούσε μια κατανοητή γλώσσα, γλώσσα επικοινωνίας και γλώσσα ταυτότητας. Εκεί στηριζόταν η επιρροή της. Οι Έλληνες είχαν σοβαρό πρόβλημα. Η προπαγάνδα τους ήταν αναγκαστικά θολή, διότι οι τόποι προέλευσής της, τα «εθνικά κέντρα», ήταν δύο: Από τη μια το Πατριαρχείο, που ήταν «μιλλέτ», από την άλλη το ελληνικό κράτος, που ήταν «έθνος». Ο κοινός παρονομαστής ήταν το γεγονός ότι δεν απευθύνονταν *μόνο* στους ελληνόγλωσσους, και ότι η γλώσσα τους ήταν κοινή: Διότι, παρά τις διαφορετικές τους λειτουργίες, η «ιερή γλώσσα» του Πατριαρχείου και η διοικητική γλώσσα της Ελλάδας παρήγαν παρεμφερείς θορύβους και ήταν εύκολο να εξομοιωθούν μεταξύ τους ως *μία* γλώσσα· γλώσσα που δεν ήταν η μητρική κανενός Μακεδόνα, ελληνόγλωσσου ή μη· είχε όμως κύρος, και η δική της επιρροή στηριζόταν εκεί.

Από την άλλη μεριά, όσο κι αν έχει γίνει κατά κόρον λόγος στην ιστοριογραφία για τη μετάβαση από το «μιλλέτ» στο «έθνος» (ή, σε οικειότερο ιδίωμα, από το «γένος» στο «έθνος»), που θεωρήθηκε αυταπόδεικτος

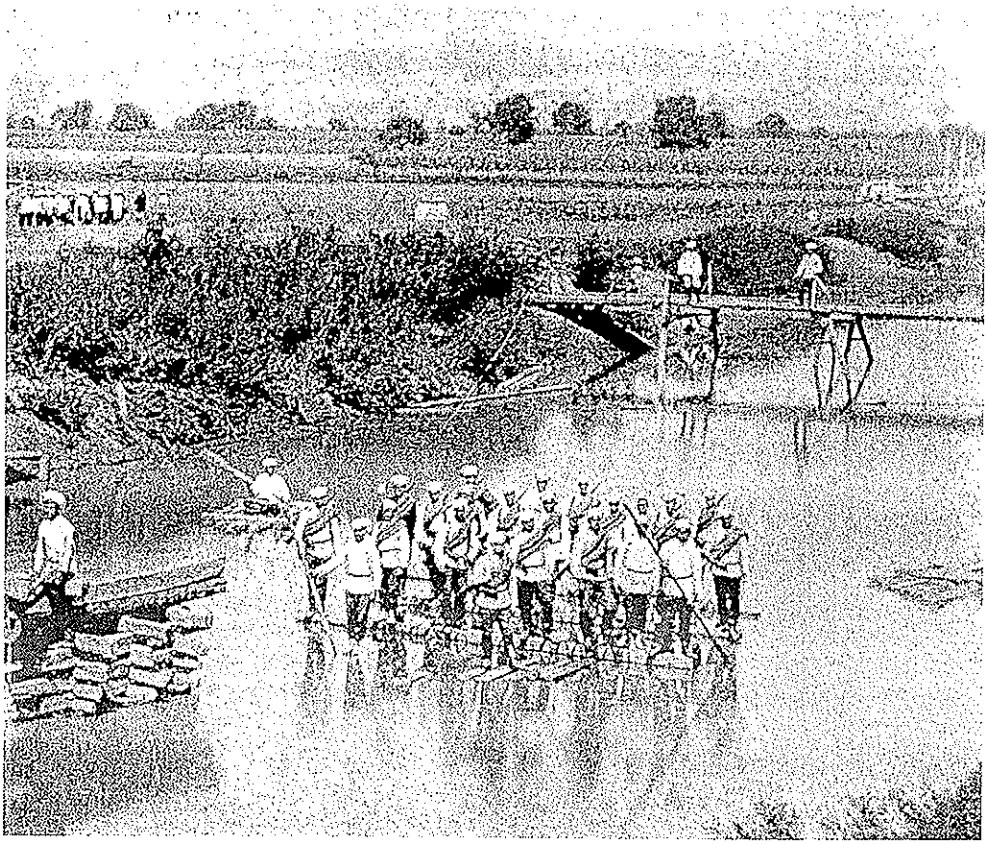

μονόδρομος, μόνο για το ελληνικό κράτος, στα σταδιακά επεκτεινόμενα σύνορά του, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μετάβαση αυτή μαρτυρείται αδιαμφισβήτητα. Η ιδεολογική παρουσία του ελληνικού κράτους στην Κωνσταντινούπολη και γενικά στην έξω Ελλάδα είναι πληθωρική και λίγο-πολύ οργανωμένη (πολλά σχολεία της Διασποράς στενάζουν υπό το ζυγό των ελλαδικών σχολικών προγραμμάτων), αλλά δεν αρκεί από μόνη της να διεκπεραιώσει τη μετάβαση. Οι ιδέες γεννούν ιδέες, και εκεί σταματάει η δικαιοδοσία τους. Δεδομένου ότι η ελλαδική ιδεολογία, όπως κάθε εθνικιστική ιδεολογία, ήταν εκφραστής ποικίλων συγχύσεων, μεταμφιεστής ποικίλων αντιφάσεων, το περισσότερο που μπορούσε να κάνει υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες ήταν να εξαγάγει την αυθαίρετη ταύτιση γένους και έθνους, την οποία διέψευδε αφοπλιστικά η οθωμανική πραγματικότητα, μεταρρυθμισμένη ή μη, αλλά και η ασυγκίνητη από την ελλαδική ιδεολογία πλειονότητα των ελληνόγλωσσων πληθυσμών της Αυτοκρατορίας (και κατά μείζονα λόγο των αλλόγλωσσων), με όλη τη συγκίνηση που κατά τεκμήριον ένιωθαν οι «έξω Έλληνες» από την απλή ύπαρξη ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Στο σημείο αυτό θα επανέλθω λίγο πιο κάτω. Εδώ ο λόγος είναι, ακόμα, για τους Βουλγάρους, και για το πώς αυτός ο «*ἀχάριστος*» διώκτης του Ελληνισμού, «*ὑφ' οὗ ἀνετράφη, ἐξημερώθη καὶ ἐξεπολιτίσθη*»[9], κατέληξε να γίνει ένα διάστημα ο ιδεώδης Άλλος στα μάτια των Ελλήνων. Το μυστικό ήταν ότι, εις πείσμα του περιορισμένου βαλκανικού ορίζοντα που μοιράζονταν με τους γείτονές τους, εις πείσμα και της ρωσικής επιρροής (που στην περίπτωσή τους λειτουργούσε, ακριβώς, ως Δύση), ακόμα και στις πιο ακραίες λαϊκιστικές τους επιδόσεις, εκφράζονταν σε αλάνθαστα *δυτικό* ιδίωμα. Η προπαγάνδα τους απευθυνόταν αποκλειστικά στους σλαβόφωνους. Παρουσιάζονταν ως ένα αμιγές νόμιμο έθνος (σε αντίθεση με το «μεικτό αλλά νόμιμο», στο οποίο θα μπορούσαν να αποσκοπούν οι Έλληνες), με δικαιώματα εύκολα υποστηρίξιμα ενώπιον ενός ομόγλωσσου κοινού, και, το κυριότερο, ενώπιον ενός δυτικού κοινού, επίσημου και ανεπίσημου, που κατά τις τελευταίες δεκαετίες της ζωής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε, όπως είναι γνωστό, καθοριστικό λόγο στη λήψη των σχετικών με τις τύχες της αποφάσεων. Και αν θυμηθούμε ότι επρόκειτο βασικά για *αγροτικό* έθνος, με ισχνότατη μεσαία τάξη, και καμία από τις λαμπρές προϋποθέσεις που συγκέντρωνε το ελλη-

9. *Ελληνισμός*, έτ. Β' (1899), 4.

νικό έθνος, π.χ., στις αρχές του 19ου αιώνα, είχαν πετύχει κατά κάποιον τρόπο να αποκτήσουν μια δυτική ταυτότητα από την πίσω πόρτα: την ταυτότητα, δηλαδή, που οι Έλληνες θεωρούσαν ότι τους ανήκε δικαιωματικά λόγω της αρχαίας καταγωγής τους, για την οποία η Δύση τους χρωστούσε χάρες, και λόγω της επί Τουρκοκρατίας ηγεμονίας της ελληνικής παιδείας στην καθ' ημάς Ανατολή, για την οποία τους χρωστούσαν χάρες όλοι οι Βαλκάνιοι. Αλλά η καταγωγή ήταν αμφισβητήσιμη ανά πάσαν στιγμήν, και η ηγεμονία τους επίσης ανά πάσαν στιγμήν ανατρέψιμη.

Ας προσθέσουμε και την *έκπληξη*, που, όπως ανέφερα ήδη, συνόδευσε την εμφάνιση των Βουλγάρων στο οπτικό πεδίο των Ελλήνων κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Δεν ήταν μόνο η έκπληξη της ξαφνικής εμφάνισης των Βουλγάρων στο προσκήνιο· ήταν και το ότι το απρόβλεπτο αυτό έθνος απέσπασε ακαριαία τις συμπάθειες της Δύσης. Οι Έλληνες αισθάνονταν μεν ότι, ήδη στη διάρκεια του Αγώνα και οπωσδήποτε μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, είχαν αποξενώσει τη Δύση, και ότι οι ίδιοι έφταιγαν γι' αυτό (άλλη μια ευκαιρία για γκρίνιες και αυτολύπηση). Αλλά έκριναν ότι με μια καλύτερη «διαγωγή» θα ανακτούσαν το χαμένο έδαφος και θα ξανάρχιζαν να πείθουν, και συγχρόνως κάκιζαν και τη Δύση για την αδιαφορία της. Πίστευαν ότι είχε εξ ορισμού την υποχρέωση να είναι και να παραμείνει φιλελληνική: Πέρα από τις οφειλές της στην αρχαιότητα, η ίδια, ως από μηχανής θεός, ως «Προστάτιδες Δυνάμεις», είχε δώσει πανηγυρικά τις ευλογίες της στο νεαρό Βασίλειο. Ύστερα απ' αυτό, η προστασία της Δύσης (το νομικώς ανυπόστατο της οποίας μόλις πρόσφατα αποδείχθηκε[10]) καλλιεργήθηκε από τους Έλληνες ως κεκτημένο τους. Ήταν μια παρηγορία, μια ελπίδα, μέχρι που οι Βούλγαροι ήρθαν κι έκλεψαν την παράσταση.

Ο Ροΐδης έλεγε:

«Οὐδὲν ἄλλο, πλὴν ἡμῶν, ἔθνος κέκτηται τὸ πλεονέκτημα νὰ ἔχῃ ἰδιαιτέραν τάξιν φίλων, ἐχόντων τὴν εἰδικότητα νὰ τὸ ἀγαπῶσιν. [...] *Ἐν τῇ λέξει Φιλέλλην ὑπάρχει τι τὸ ἀπόζον προστασίας, συγκαταβάσεως, καὶ οἱονεὶ ἐλεημοσύνης ὀφειλομένης κατ' ἐξαίρεσιν εἰς μόνους τοὺς Ἕλληνας, ὡς εἰς φυλὴν στερουμένην σθένους ἱκανοῦ ὅπως ἐργασθῇ μόνη πρὸς κατάκτησιν τῶν ὅσα ἐκ τῆς συμπαθείας τῶν ἄλλων ἀναμένει»*[11].

Και ο Νιρβάνας συμπλήρωνε, αναφερόμενος ειδικότερα στη μεταξύ των Ελλήνων γενικευμένη τάση να απονέμεται ο τίτλος (και οι «ευθύνες») του φιλέλληνα ακόμα και στους πλέον ανυποψίαστους:

«Εὐτυχῶς ἡ ἀδυναμία μας αὐτὴ δὲν ἔγινεν ἀκόμη ἀρκετὰ γνωστὴ εἰς τοὺς ὑπόπτους κύκλους καὶ εὐτυχῶς αἱ λεγεῶνες τῶν νεωτέρων φιλελλήνων ὑπῆρξαν μέχρι τῆς ὥρας ἄνθρωποι ἀξιότιμοι καὶ ἀβλαβεῖς, σοφοί, ἀρχαιολόγοι, οἱ ὁποῖοι μᾶς ἄφισαν φεύγοντες ὀλίγας ὡραίας λέξεις καὶ ὀλίγους θαυμασμούς, τοὺς ὁποίους μοιραζόμεθα πάντοτε, ἀντιστάσεως μὴ οὔσης, μὲ τὸν Παρθενῶνα, τὰ Προπύλαια, τὸ Ἐρεχθεῖον καὶ τὰ λοιπὰ καλόβουλα μάρμαρα»[12].

Με τα αρχαία μνημεία που αναδεικνύονταν και πάλι σε πρωταγωνιστές στη σχέση των Ελλήνων με τη Δύση (όπως προεπαναστατικά), με το νεοφανή τουρίστα που έπαιρνε τη θέση του παλιού καλού περιη-

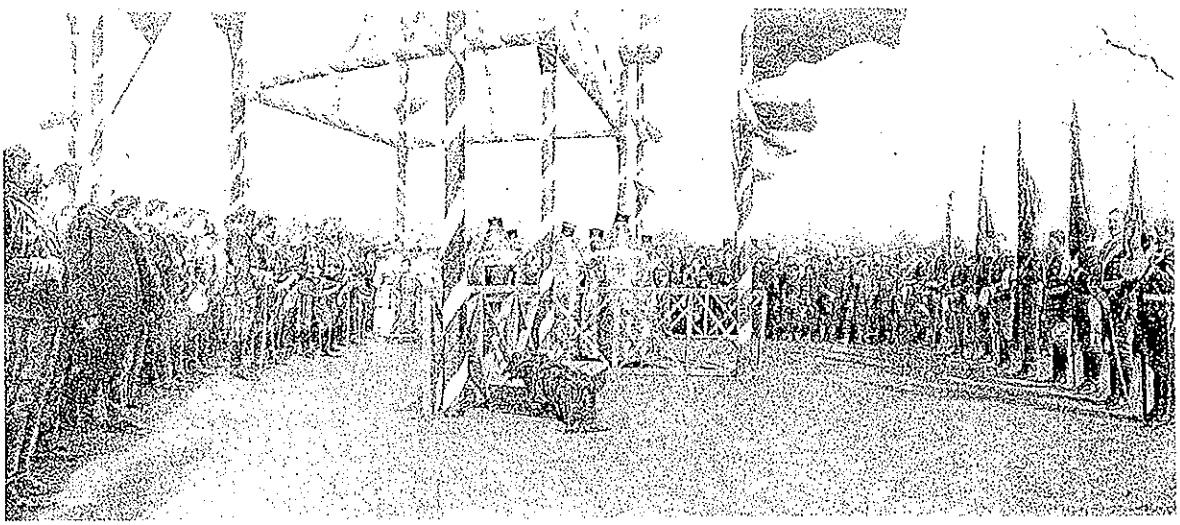

Σόφια, Οκτώβριος 1908. Δοξολογία λίγο πριν από την ανάγνωση της διακήρυξης της βουλγαρικής ανεξαρτησίας (περ. «L' Illustration», 17 Οκτωβρίου 1908).

10. Βλ. Κατερίνα Γαρδίκα, *Προστασία και εγγυήσεις. Φάσεις και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1999.
11. Ε. Δ. Ροΐδης, «Χρονογράφημα», *Παναθήναια*, τ. 8, 1904, σ. 208.
12. Παύλος Νιρβάνας, «Ο Πιερ Λοτί εις την Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 76.

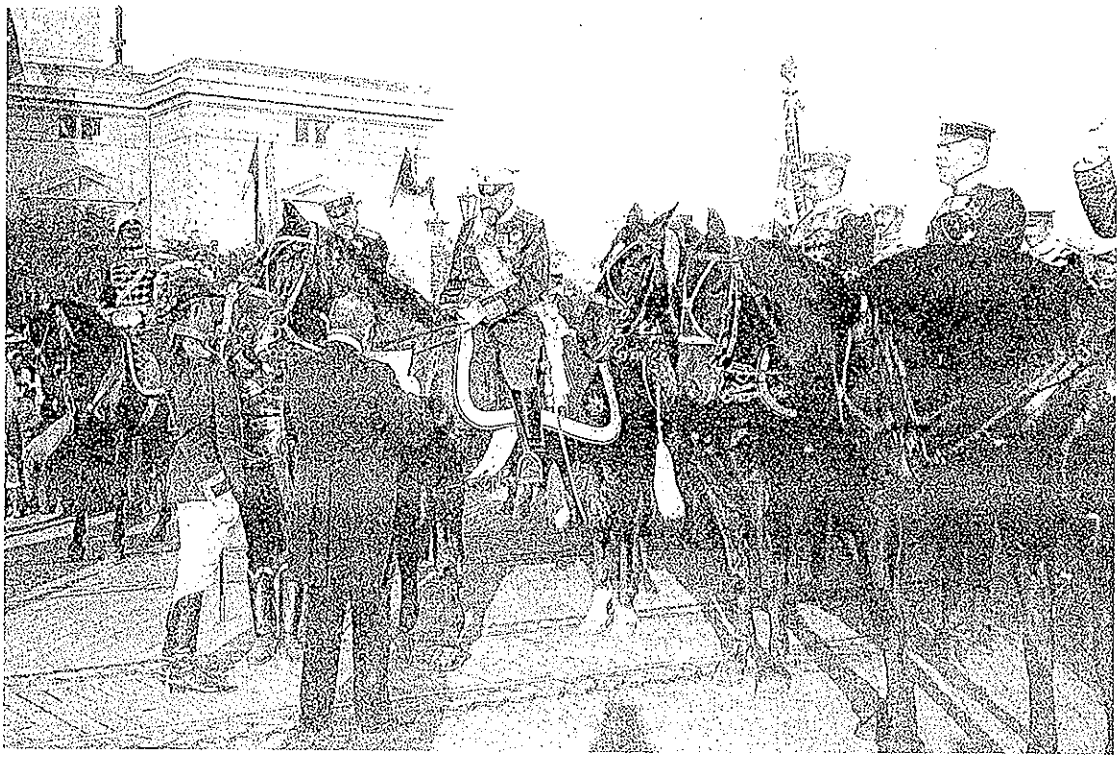

Σόφια, Οκτώβριος 1908. Διακήρυξη της Βουλγαρικής Ανεξαρτησίας (περ. «L' Illustration», 17 Οκτωβρίου 1908).

γητή, τον περιστασιακό ευρωπαίο ή αμερικανό υποστηρικτή της «ελληνικής υπόθεσης», και τον ακόμα περιστασιακότερο εθελοντή κατά το αιματηρό ξεκαθάρισμα των βαλκανικών λογαριασμών, εξαντλείται η περιγραφή αυτού του «νεότερου φιλελληνισμού» (του άσχετου από τον «αυθεντικό» της εποχής του ρομαντισμού), στον οποίο, ωστόσο, οι Έλληνες επέμεναν να ποντάρουν. Ο δυτικός «φιλοβουλγαρισμός» (που δεν απέκτησε καν όνομα, ούτε την περιωπή μιας δυτικής «σταθεράς», αλλά που από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα εκδηλώθηκε κατά καιρούς ιδιαιτέρως ηχηρά) ήταν γι' αυτούς και αναπάντεχος και ακατανόητος.

Μέχρι τινός, βέβαια. Οι επιτυχίες των Βουλγάρων κατά την οικοδόμηση του αρκετά νεότερου της Ελλάδας κράτους τους προσανατόλιζαν τους Έλληνες σε μελαγχολικούς απολογισμούς. *«Εἶναι μοιραῖον φαίνεται νὰ μᾶς παραδειγματίζῃ εἰς ὅλα ἡ Βουλγαρία»*, διαβάζουμε κάπου, και η παρατήρηση δεν ήταν καθόλου σπάνια. Πέρα από το στρατό, που ήταν το συνηθέστερα επισημαινόμενο βουλγαρικό επίτευγμα —φόβητρο ως και των Τούρκων, σημείωνε ο Ίων Δραγούμης—, οι Βούλγαροι είχαν καθ' όλες τις ενδείξεις πάρει στα σοβαρά το κράτος τους και τους θεσμούς του· και, φτιάχνοντας την ιστορία τους, δε φρόντιζαν μόνο για την απόδειξη της παλαιότητάς τους ως έθνους, αλλά και για την απόδειξη του λόγου υπάρξεώς τους σήμερα, μέσω του *πρόσφατου* παρελθόντος, από τον απελευθερωτικό τους αγώνα και εξής: εκεί ήταν που οι Έλληνες αισθάνονταν μια πρόκληση ακόμα πιο απροσδόκητη.

Όταν το 1903 ανακαλύφτηκαν τυχαία στις αποθήκες του υπουργείου Οικονομικών, παραπεταμένα, περί τα 150.000 έγγραφα από την Επανάσταση, η αγανάκτηση του Εμμανουήλ Λυκούδη εκφράστηκε διά της συγκρίσεως:

«Ὅλα τὰ ἔθνη καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ Βούλγαροι ἔχουν τὸ Ἐθνικὸν αὐτῶν Ἀρχεῖον».

Καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ Βούλγαροι. *Οἱ ἡμιβάρβαροι. «Χθεσινὸν Κράτος, μέχρι χθὲς ἀκόμη τυφλὸν Ἔθνος»*[13]. Τι πιο ταπεινωτικό; Ο Λυκούδης μοιάζει να μιλάει για μια χαμένη υπόθεση:

«Καὶ ὅταν ἓν ἔθνος φωρᾶται τόσον πανηγυρικῶς διασπῶν τὴν ἑνότητα τοῦ συνδέσμου μετὰ τοῦ ἀμέσου αὐτοῦ παρελθόντος, τὸ ἔθνος τοῦτο καὶ περὶ τοῦ μέλλοντός του δὲν φαίνεται ὅτι ἐνδιαφέρεται πολύ».

Αν πρόκειται, λέει, να αποκτήσουν επιτέλους οι Έλληνες το Αρχείο τους, προς Θεού δεν πρέπει να έχει εκεί την παραμικρή ανάμειξη το ελληνικό κράτος, ο τελευταίος αρμόδιος:

«Εἶναι πολὺ ἐπικίνδυνον νὰ ἐμπιστευθῇ

[13] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, σ. 245.

Οι Αλβανοί αναπτύσσουν και αυτοί εθνική συνείδηση και αναζητούν ζωτικό χώρο στα ταραγμένα Βαλκάνια (περ. «L' Illustration», 28 Φεβρουαρίου 1903).

τὸ Κράτος εἰς ἑαυτὸ τὴν συντήρησιν καὶ διαχείρισιν τῶν ἐγγράφων τῶν περισωθέντων καὶ δυναμένων νὰ ἀποτελέσουν τὸ 'Εθνικὸν 'Αρχεῖον. Εἶναι ἐθνικὸν καὶ φιλόπατρι νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸ Κράτος, ὅτι ὑπῆρξε πάντοτε ὁ ἐλεεινότερος τῶν ἐθνικῶν κειμηλίων θεματοφύλαξ [...]»[14].

Ας τονισθεί ότι η συντριπτική αυτή σύγκριση των Ελλήνων με τους μισητούς τους αντιπάλους δεν είναι απλώς μια αδέσποτη έμπνευση του Λυκούδη· τη συναντάμε συχνά. Για να την κατανοήσουμε σε όλο της το μεγαλείο θα πρέπει να λάβουμε, επιπλέον, υπόψη και τη συγκεχυμένη εικόνα που είχαν περί αλλήλων οι βαλκανικοί λαοί (σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα αλλά και μετά, στον 20ό, παρά τη βαθμιαία πύκνωση των επαφών)· μια θολή εικόνα, που την έκανε ακόμα πιο θολή το γεγονός ότι κατά κανόνα δεν προερχόταν από άμεση εμπειρία, αλλά από δεύτερο χέρι: τη δάνειζε ο κριτής όλων, η Δύση. Έτσι, παρόλο που οι Βούλγαροι επέδειξαν αντικειμενικά μεγαλύτερο επαγγελματισμό από τους Έλληνες κατά την οργάνωση του κράτους τους (όπως άλλωστε και οι, από ελληνικής απόψεως, πολύ λιγότερο κινδυνώδεις Σέρβοι), η εφηβικής έντασης *ζήλια* που γεννούσαν, κοντά στο άσβεστο μίσος, δεν αφορούσε τόσο συγκεκριμένα επιτεύγματα, άγνωστα εν πολλοίς (ή εύκολα μυθοποιήσιμα), όσο, και πάλι από μια πίσω πόρτα, την επιτυχή διεκδίκηση της δυτικής ταυτότητας που οι Έλληνες μονοπωλούσαν στα Βαλκάνια, κατά την προ Βουλγάρων εποχή.

Οι Βούλγαροι δεν ήταν η μοναδική δυσάρεστη ελληνική έκπληξη μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Αλλά ήταν οι μόνοι στους οποίους οι Έλληνες, χωρίς να το παραδέχονται ανοιχτά, και παρά τη θέλησή τους, ένιωσαν ότι έπρεπε να αναγνωρίσουν το status του ίσου, και να ριχτούν στην αναμέτρηση μαζί τους, με διαφορετικά, όπως είπαμε, μέσα. Οι Βούλγαροι αποκτούσαν με το σπαθί τους, κυριολεκτικά, την ιδιότητα του Άλλου απέναντι στους Έλληνες. Πρόσκαιρα μόνον κλονίστηκαν από τη θέση τους αυτή γύρω στα χρόνια της Επανάστασης των Νεοτούρκων, με τις πολλαπλές εκδηλώσεις φιλίας, την επίσκεψη βουλγάρων φοιτητών στην Αθήνα (βασικά στην Ακρόπολη), την

[14] Εμμανουήλ Σ. Λυκούδης, «Το Εθνικόν αρχείον και το κράτος», *Παναθήναια*, τ. 6, 1903, σ. 403-405.

ελληνοβουλγαρική συνεργασία στο νέο οθωμανικό καθεστώς. Όταν ξέσπασε ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος, ο Ι. Βαρβαγιάννης, συγγραφέας εκτενούς μελέτης με τίτλο *Οἱ αἰώνιοι ἐχθροί μας Βούλγαροι* (1913), αναφωνούσε με έναν τόνο ανακούφισης:

«Ἐπὶ τέλους! Ἔδωκεν ὁ Θεὸς τῆς Ἑλλάδος νὰ ἐπαναληφθῇ μετὰ ἑπτὰ αἰῶνας ἡ ἐκ τοῦ σύνεγγυς γνωριμία τοῦ ἑλληνικοῦ γρόνθου μετὰ τοῦ ταταρικοῦ βουλγαρικοῦ κρανίου»[15].

Και ο Δ. Ν. Βουτυράς:

«[...] Δὲν ξέρω πῶς ἔτυχε καὶ ἄνοιξα ἕναν παληὸ τόμο τῆς Ἑστίας. Μέσα κεῖ βλέπω ξαφνικά: Βούλγαροι κλέφτες!... Τὸ διάβασα ὅπως ἕνας πολὺ διψασμένος πίνει νερό»[16].

Κατόπιν τούτου, μπορούμε τώρα να στραφούμε στις υπόλοιπες δυσάρεστες εκπλήξεις που δοκίμασαν οι Έλληνες κατά την είσοδό τους στον 20ό αιώνα. Ήταν, βασικά, δύο. Ο σημαντικά απλούστερος, σε σύγκριση με το βουλγαρικό, αλβανικός εθνικισμός και ο σημαντικά περιπλοκότερος, και τελευταίος όλων, τουρκικός· κοντά σ' αυτούς, δύο «ενδιάμεσοι»: ο σερβικός και ο ρουμανικός.

Τι συνέβη με τους Αλβανούς; Σ' αυτούς οι Έλληνες είχαν, από τις αρχές ακόμα του 19ου αιώνα, απονείμει την ελληνική ταυτότητα (αποψιλωμένη, εννοείται, από το δυτικό περίβλημα της «καθ' αυτό» ελληνικής ταυτότητας). Χαρακτηρίζονταν ως είδος Ελλήνων, κάτι παραπάνω από αδελφός λαός, κι αν δεν αναγνωρίζονταν ως πλήρεις Έλληνες, ήταν οπωσδήποτε οι μόνοι *αυθιγενείς* που οι Έλληνες έβλεπαν στα Βαλκάνια εκτός από τους εαυτούς τους.

Και οι Αλβανοί, όπως οι Βούλγαροι στον καιρό τους, θεωρούνταν αδιανόητο ότι ήταν δυνατόν ποτέ να αναπτύξουν μια δική τους εθνική συνείδηση. Η διαφορά ήταν ότι ο παρατεταμένος συγχρωτισμός Ελλήνων και Αλβανών μέσα στο ελληνικό κράτος, το άκουσμα της αλβανικής γλώσσας στα περίχωρα της ίδιας της πρωτεύουσας, οι πολλοί και σημαντικοί αρβανίτες πρωταγωνιστές στην πολιτική, όλα αυτά είχαν μετατρέψει την αλβανική παρουσία σε κομμάτι της ελληνικής ζωής, σε κάτι το οικείο και αυτονόητο, που στο κάτω-κάτω θα αφομοιωνόταν εντελώς σε μερικές γενιές. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ευαισθησία που έδειξαν οι Έλληνες για το «σλαβικό» σκέλος της θεωρίας του Φαλμεράυερ ήταν πολύ αναιμικότερη στην περίπτωση του εξίσου εκτεταμένου «αλβανικού» της σκέλους. Σαν να κρινόταν ανάξια απαντήσεως η επιστράτευση των Αλβανών για την αμφισβήτηση της ελληνικής καταγωγής των νέων Ελλήνων.

Οι Αλβανοί, ως αντικείμενο ειδικής μεταχείρισης, επέζησαν της εθνικιστικής λαίλαπας που παρέσυρε τα Βαλκάνια από τα τέλη του 19ου αιώνα. Στο εθνικότατο όργανο της εταιρείας *Ελληνισμός*, που το υπουργείο Στρατιωτικών συνιστούσε επισήμως *«εἰς ἁπάσας τὰς Στρατιωτικὰς Ἀρχάς»*, διαβάζουμε, για παράδειγμα:

«Αἷμα Ἀλβανικὸν μυριάκις ἀνεωθέν, ῥέει εἰς τὰς φλέβας πλείστων Ἑλλήνων ἀπὸ τῶν Κεραυνίων μέχρι τοῦ Μαλέα. Καὶ ὅταν γίνεται λόγος περὶ Ἀλβανίας καὶ Ἀλβανῶν, πῶς νὰ μὴν αἰσθανθῶμεν ὅτι περὶ ἡμῶν ὁμιλοῦσιν [...]; Ὑπάρχουν μάλιστα μεταξὺ ἡμῶν πολλοὶ ἐν αὐτῇ τῇ καρδίᾳ τῆς Ἑλλάδος, οἱ ὁποῖοι ἔχομεν τὸ Ἀλβανικὸν αἷμα τόσον γνήσιον, τόσον καθαρόν, ὅσον καὶ οἱ οὐδέποτε καταλιπόντες τὰς παρὰ τὸν Δρῖνον Ἰλλυρικὰς φωλεάς των, ἀδελφοὶ ἡμῶν. [...] Πάντοτε ὑπῆρξαμεν τῆς γνώμης ὅτι ἡ νέα κάθοδος Ἀλβανῶν εἰς Ἑλλάδα ἦτο ἔργον τῆς θείας Προνοίας»[17].

Ή, επιγραμματικότερα:

«Ὁ Ἕλληνας, πρὶν γείνει Ἕλληνας, ἦταν Ἀρβανίτης, δηλαδὴ Πελασγός. Ἕλληνας θὰ εἰπῇ: Ἀρβανίτης πολιτισμένος»[18].

Η ενδεχόμενη αλβανική καταγωγή αυτών που λένε τέτοια πράγματα είναι στη συγκεκριμένη περίπτωση λεπτομέρεια. Γιατί

[15] «Ο Ελληνοβουλγαρικός πόλεμος», *Ελληνισμός*, έτ. ΙΣΤ΄ (1913), σ. 314.
[16] «Η βουλγαρική ψυχή» [δήγημα], *Παναθήναια*, τ. 26, 1913, σ. 72.[17] Φ. Βιρβίλης, «Αλβανοί και Έλληνες», *Ελληνισμός*, έτ. Α΄ (1898), σ. 125-133.
[18] «Προκήρυξη του Αρβανίτικου Συνδέσμου της Αθήνας», *Ελληνισμός*, έτ. Β΄ (1899), σ. 200.

Το «αλβανικό ζήτημα» αρχίζει να ενδιαφέρει την ιστοριογραφική παραγωγή της εποχής.
Βλ. Εικ.: Tocci, «La Questione Albanese», 1901.

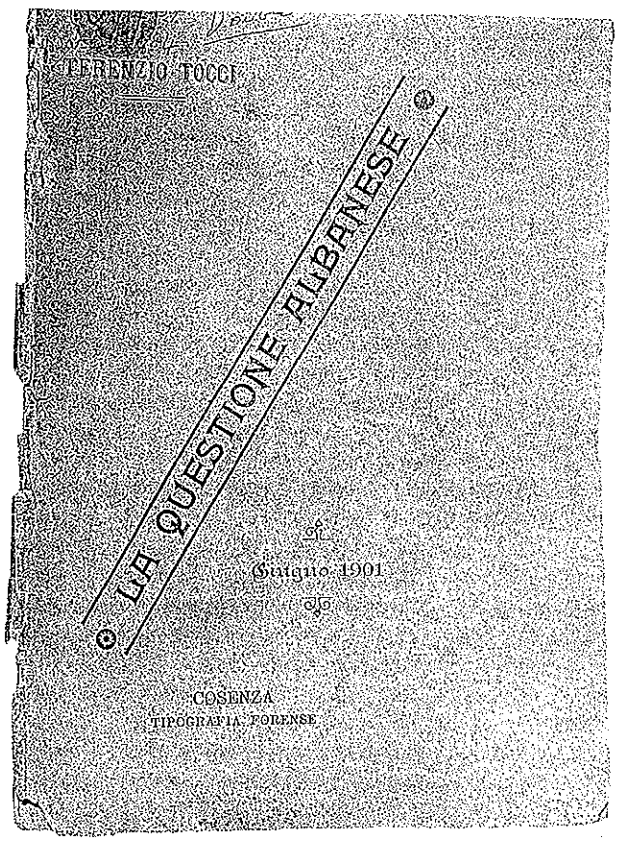

Ce numéro est accompagné d'un supplément musical.

L'ILLUSTRATION

Prix du numéro : 25 centimes. SAMEDI 13 JUIN 1903 61e Année. — N° 3146.

RÉVOLUTION SANGLANTE EN SERBIE

LE ROI ALEXANDRE ET LA REINE DRAGA

assassinés dans leur palais de Belgrade pendant la nuit du 10 au 11 juin.

«... [οι Σέρβοι], με τη βασιλοκτονία, γράψτηκαν αυθημερόν, ως έθνος βαρβάρων, στις δυτικές μαύρες λίστες». Η είδηση της δολοφονίας του βασιλικού ζεύγους από το γαλλικό τύπο (περ. «L' Illustration», 13 Ιουνίου 1903).

το κοινό στο οποίο απευθύνονται —οι αναγνώστες εντύπων όπως ο *Ελληνισμός*— είναι ακραιφνέστατα ελληνικό, και όχι από τα εθνικώς ανεκτικότερα. Συγκρατούμε, πάντως, την παρατήρηση ότι το κοινό αυτό εξακολουθεί να μη δίνει πρωταρχική σημασία στο *αίμα*, και θυμόμαστε και πάλι την «θεωρία» του Καρολίδη περί έθνους και φυλών.

Εξεπλάγησαν λοιπόν οι Έλληνες, όταν ήρθε η ώρα που και οι Αλβανοί «σήκωσαν κεφάλι» ως έθνος, και το απέδωσαν στον επίβουλο «ξένο παράγοντα», στην έξωθεν υποκίνηση. Η ελληνικότητα των αλβανικών χωρών ήταν γι' αυτούς αδιαμφισβήτητη, όπως και η αδυναμία των Αλβανών να προσβλέψουν σε μιαν αυτόνομη και «πολιτισμένη» υπόσταση. Ωστόσο, παρόλο που το «αλβανικό ζήτημα» εγκαταστάθηκε εν καιρώ στην ελληνική ειδησεογραφία κοντά στα υπόλοιπα «ζητήματα», η Αλβανία, έστω και ως Βόρεια Ήπειρος, δεν ήταν δυνατόν να προικιστεί από την μια στιγμή στην άλλη με τη συναισθηματική φόρτιση που χτιζόταν για τη Μακεδονία επί μακρά έτη, ούτε η ελληνοαλβανική αντιπαράθεση έμελλε ποτέ να πλησιάσει το πάθος της ελληνοβουλγαρικής. Γεγονός είναι, από την άλλη μεριά, ότι, κατά τις μεν αρχές της δεκαετίας του 1900 δεσπόζει το μακεδονικό, κατά δε τα τέλη της ίδιας δεκαετίας δεσπόζει το «νεοτουρκικό»: και η εμπειρία διδάσκει ότι η ελληνική κοινή γνώμη δυσκολευόταν και τότε, όπως και πριν και μετά, να παρακολουθήσει με την ίδια προσήλωση — ή η δημοσιογραφία να καλύψει με την ίδια επιμονή— πάνω από ένα «ζήτημα» τη φορά.

Για να ολοκληρωθεί η εικόνα, ας πούμε κάτι και για τις ελάσσονες ελληνικές «εκπλήξεις», Ρουμάνους και Σέρβους. Το πέρασμα των Ρουμάνων από τη Μακεδονία, με τη διεκδίκηση εκ μέρους τους όχι εδαφών, αλλά της εθνικής ταυτότητας των Βλάχων, ήταν πολύ σύντομο για να αφήσει κάποιο μόνιμο τραύμα και πολύ ευκολότερο να αντιμετωπισθεί απ' ό,τι οι απειλές των *συνοίκων* λαών: ακριβώς επειδή οι Ρουμάνοι δεν διεκδικούσαν εδάφη (προσδοκούσαν ανταλλάγματα *αλλού*) ούτε είχαν καμιά σοβαρή δυτική υποστήριξη. Δόθηκε βέβαια η αφορμή στους Έλληνες να ανακαλύψουν ακόμα ένα *μιξοβάρβαρον* έθνος στην άμεση γειτονία τους, να προβληματιστούν για τον άδικο «μισελληνισμό» του, να θυμηθούν με νοσταλγία τους Φαναριώτες της Μολδοβλαχίας, και να ασχοληθούν λιγάκι και με την ελληνικότητα των Βλάχων (πράγμα όχι και τόσο δυσχερές: όπως και σε άλλες βαλκανικές περιπτώσεις —οπωσδήποτε στη Σερβία— πολλοί Βλάχοι και στην Ελλάδα, από συστάσεώς της, είχαν βρεθεί στην εμπροσθοφυλακή των εθνικών δυνάμεων). Αλλά η σημαντικότερη συνέπεια της ρουμανικής παρένθεσης δεν είχε σχέση με τους ίδιους τους Ρουμάνους όσο με το ότι, δηλώνοντας απλώς την παρουσία τους, οδηγούσαν το βαλκανικό εθνικό συνωστισμό —τις βαλκανικές γραφικότητες— εις το μη περαιτέρω.

Διαφορετική η περίπτωση των Σέρβων. Όχι τόσο επειδή οι βλέψεις τους στη Μακεδονία, που άρχισαν να εκδηλώνονται μετά την Ανατολική κρίση του 1875-78, κρίνονταν σοβαρότερες· όσο για έναν άλλο,

άσχετο, λόγο. Η αμοιβαία καχυποψία, η αμοιβαία χαιρεκακία, και όλα τα βαλκανικά μοτίβα στις ελληνοσερβικές σχέσεις, εκ των υστέρων (βοηθώντας και η έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων) επισκιάστηκαν από το μύθο της ελληνοσερβικής φιλίας ως συστατικού στοιχείου της ιστορίας των δύο λαών. Είναι ένας ενδιαφέρων ιστοριογραφικός μύθος, στην κατασκευή του οποίου συνέβαλαν και οι δύο πλευρές, αν και όχι σε ίσες δόσεις: η σερβική πλευρά και δραστηριοποιήθηκε πρώτη και μεγαλύτερο ζήλο επέδειξε στο μάκρος του χρόνου[19]. Το αποτέλεσμα των συντονισμένων, από ένα σημείο και πέρα, προσπαθειών είναι παράδοξο: μια σειρά έργων, προϊόντων ευσυνείδητου αρχειοδιφικού μόχθου, που αναπόφευκτα, όμως, συνθέτουν το ιστορικό μιας αποτυχίας — φέρνοντας στο φως, με κάθε ανιαρή λεπτομέρεια, και την παραμικρή ιδιωτική ή επίσημη απόπειρα για προσέγγιση, κατά κανόνα άγονη, συμπεριλαμβανομένης της μεγαλεπήβολης ελληνοσερβικής συμμαχίας του 1867· και προδίδοντας συχνά αξιοσημείωτη άγνοια οι μεν της ιστορίας των δε. Από την άλλη, το πνεύμα που διέπει αυτή την ιστοριογραφία είναι έκδηλα φιλελληνικό / φιλοσερβικό (συμπάθεια ίσως αναμενόμενη στους κόλπους μιας μικρής και αμήχανης ακαδημαϊκής ειδικότητας), οπότε είναι κατά κάποιον τρόπο αναγκασμένη να προστρέξει στο φαντασιακό επίπεδο — όπου τα αρχεία δεν επεμβαίνουν. Έτσι, από τις αλλεπάλληλες αποτυχίες εκμαιεύονται οι καλές προθέσεις, το «εάν». Και προκύπτει, π.χ, ένας «ελληνοσερβικός» Ρήγας Βελεστινλής, που αναπαράγεται και εμπλουτίζεται στα διμερή συνέδρια· διάφοροι τυχοδιώκτες, όπως ο Λεωνίδας Βούλγαρης, αποκτούν υπόσταση ως αγωνιστές της ελληνοσερβικής ή βαλκανικής συνεργασίας· η βαλκανική συνεργασία αποκτά κι αυτή την ιστορία της, ως αδιάλειπτη επιδίωξη των δύο λαών. Ο δε μύθος της ελληνοσερβικής φιλίας, για τον οποίο, εννοείται, δεν ευθύνονται μόνο οι ιστορικοί, αξιώνεται μια πανηγυρική επιστημονική κάλυψη.

Η παρέκβαση έγινε για να τονισθεί ότι ο μύθος αυτός απουσιάζει πλήρως από την Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα. Μάταια θα αναζητήσουμε, τότε, κάποιο άξιο μνείας φιλοσερβικό κλίμα μεταξύ των Ελλήνων, εκτός κι αν χαρακτηρίσουμε φιλοσερβισμό τον αντιβουλγαρισμό ή το γεγονός ότι οι Σέρβοι ήταν όντως ο μόνος βαλκανικός λαός στον οποίο δεν αμφισβητήθηκε ποτέ το δικαίωμα να αποτελούν ένα έθνος με όλα τα απαραίτητα συστατικά: ιστορία, παραδόσεις, παιδεία, «χαρακτήρα», κλπ.· κάποτε μάλιστα τους αναγνωρίζονταν ορισμένες «αρχαϊκές» αρετές, όπως ανδρεία, πνεύμα ανεξαρτησίας, τιμιότητα, αν και σ' αυτήν την αρχαϊκότητα τους επισκίαζαν οι «εξωτικότεροι» Μαυροβούνιοι.

Το γιατί Σέρβοι πήραν την πρωτοβουλία της «ελληνοσερβικής φιλίας» είναι, βέβαια, από μόνο του ενδιαφέρον. Από τη μια μεριά, ενώ δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ελληνικό φιλοσερβισμό, *μπορούμε* να μιλήσουμε, ήδη από το 19ο αιώνα, για ένα σερβικό «φιλελληνισμό», κλασικογενή, κατ' εικόνα και ομοίωσιν του δυτικού «ακαδημαϊκού» φιλελληνισμού (δεν ξεφεύγουμε δηλαδή από την τάση των βαλκανικών λαών, που ανέφερα πιο πάνω, να αλληλοαποτιμώνται διά της τεθλασμένης, μέσω Δύσης). Από την άλλη, όπως είναι φυσικό, οι ντόπιες συνθήκες έπαιξαν τον ρόλο τους: π.χ. η υπολογίσιμη πολιτιστική επιρροή του ελληνικού / κουτσοβλαχικού αστικού στοιχείου στη Σερβία, που άφησε αισθητά ίχνη ακόμα και μετά την αφομοίωσή του στη διάρκεια του 19ου αιώνα[20]. Κυρίως όμως έπαιξε το ρόλο του ένας άλλος παράγοντας: η τρόπον τινά *εσωτερικευμένη* απομόνωση των Σέρβων. Οι Σέρβοι, πράγματι, παρά τις μεμονωμένες εξαιρέσεις, όχι μόνο δεν αποτέλεσαν ποτέ ένα εμφανώς δημοφιλές έθνος σε δυτικούς κύκλους, όπως οι Έλληνες ή οι Βούλγαροι (δεν είχαν καν μια σταθερή ρωσική υποστήριξη), αλλά και το 1903, με τη βασιλοκτονία, γράφτηκαν αυθημερόν, ως έθνος βαρβάρων, στις δυτικές μαύρες λίστες, όπου παρέμειναν θέλοντας και μη ώς τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η απομόνωση αυτή, πάλι, έκανε τους Σέρβους, στα μάτια των Ελλήνων, λιγότερο επικίνδυνους ως αντιπάλους από τους Βουλγάρους. Όμως, πρόβλημα υπήρχε, κι αυτό ανέκυπτε μονότονα στις πάσης φύσεως δύστοκες ή τελείως άκαρπες ελληνοσερβικές διαπραγματεύσεις. Οι Σέρβοι αισθάνονταν ότι *είχαν* δικαιώματα στη Μακεδονία και πάλευαν με πάθος για την οροθέτηση της «σφαίρας επιρροής» τους, επιτυγχάνοντας μάλιστα και την παροδική, ευεξήγητη («διαίρει και βασίλευε»), υποστήριξη της οθωμανικής κυβέρνησης. Και δεν είχαν μεν Εξαρχία πίσω τους, ούτε κάτι που να πλησιάζει τη βουλγαρική παροιμιώδη «μεθοδικότητα», για τις ανάγκες όμως της σερβικής προπαγάνδας είχαν —λόγω γλώσσας— την ευχέρεια και το προνόμιο της χρήσης των ίδιων μέσων με τους Βουλγάρους, όπως τα είδαμε πιο πάνω — εναντίον, κατ' αρχήν, των Βουλγάρων. Και χωρίς αυτό όμως, οι οιεσδήποτε θετικές ελληνικές εκτιμήσεις περί Σέρβων κατέρρευσαν

[19]. Δεν υπάρχει ειδική μελέτη για το ζήτημα αυτό. Βλ. ωστόσο την επισκόπηση που κάνει ο Slavenko Terzić, *Srbija i Grcka 1856-1903. Borba za Balkan* [Σερβία και Ελλάδα 1856-1903. Ο αγώνας για τα Βαλκάνια], Βελιγράδι 1992, σ. 17 κ.ε., απ' όπου εξάγεται η παντελής απουσία ενδιαφέροντος από ελληνικής πλευράς, ουσιαστικά ώς την εμφάνιση του Μιχαήλ Λάσκαρη το μεσοπόλεμο. Ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με τα ελληνοσερβικά είναι ο ιστορικός, πολιτικός και διπλωμάτης Vladan Djordjević, από τη δεκαετία του 1890.

[20]. *ό.π.*, σ. 28 κ.ε.

Κωνσταντινούπολη, βουλευτικές εκλογές μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων (περ. «L' Illustration», 28 Νοεμβρίου 1908).

αμέσως κατά τη μοναδική περίοδο *ενεργού* ελληνοσερβικής συμμαχίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε η ελληνοσερβική *αντιπαλότητα*, πλέον, εκδηλώθηκε με ένταση που εκπλήσσει[21].

Σε ένα σημείο μόνο (πέραν του κοινού αντιβουλγαρισμού, έστω για άλλους λόγους ο καθένας) οι Έλληνες θα μπορούσαν να αισθανθούν ομοιοπαθείς με τους Σέρβους: στη δυσκολία που είχαν και οι δύο να επικοινωνήσουν με τη Δύση —να μιλήσουν «δυτικά»— όταν επρόκειτο για την έκθεση των δικαιωμάτων τους επί της Βαλκανικής. Τα εθνικά σύμβολα είναι κατά κανόνα αμετάφραστα —οι εθνικοί ύμνοι, οι σημαίες— κι αυτό ισχύει για όλους τους εθνικισμούς, όχι μόνο τους βαλκανικούς. Οι Έλληνες και οι Σέρβοι δεν απέφευγαν να τα συμπεριλαμβάνουν στη «διεθνή» επιχειρηματολογία τους (σε αντίθεση με τους Βουλγάρους και αργότερα τους Τούρκους), με αποτέλεσμα να γίνονται συχνά ακατάληπτοι μπροστά σε μιαν ανυπόμονη δυτική κοινή γνώμη. Σαν να πίστευαν ότι τα αυτονόητα, μέσα στο στενό πλαίσιο του έθνους, εξακολουθούσαν να παραμένουν αυτονόητα και έξω απ' αυτό. Η επίκληση ως επιχειρήματος του εντελώς αγνώστου στη Δύση μύθου του Κοσσυφοπεδίου είναι από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα.

3. Η Αυτοκρατορία

Έτσι κλείνει ο κύκλος των «εχθρών του ελληνισμού» στις αρχές του 20ού αιώνα. Ήταν εχθροί, βασικά, «μακεδονικού ενδιαφέροντος», και, παρότι στην Ελλάδα καλλιεργούνταν συστηματικότερα, δεν άφηναν αδιάφορους τους έξω Έλληνες. Προφανώς με διαφορετικούς τρόπους απ' ό,τι στην Ελλάδα, η Μακεδονία συγκινούσε εξαι-

[21] Βλ. Λουκιανός Χασιώτης, *Διπλωματικά διλήμματα μιας πενταετίας. Οι ελληνοσερβικές σχέσεις (1913-1918)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1999, σ. 299 κ.ε.

ρετικά και τους εκτός «μάνδρας». Αρκεί να θυμηθούμε την αίσθηση, όπως την κατέγραψε η Πηνελόπη Δέλτα, που προκάλεσε η άφιξη στην Αλεξάνδρεια του μαυροντυμένου νεαρού υποπροξένου Ίωνος Δραγούμη, του ανθρώπου που ήξερε αρμοδίως πού είχε ταφεί το κεφάλι του γαμπρού του Παύλου Μελά· άλλωστε το ίδιο το ειδύλλιο μεταξύ Δέλτα και Δραγούμη ξεκίνησε πάνω από ένα χάρτη της Μακεδονίας, με *«ένα σταυρό κόκκινο»* που υποδείκνυε το ακριβές σημείο[22]. Η Μακεδονία, στην οποία έστρεφε τα μάτια όλων το «Μακεδονικό», αοκούσε τη γοητεία ενός χώρου εξωτικού, πατρίδας του πιο αγνού και άσπιλου —αμόλυντου από τον «πολιτισμό»— κομματιού του έθνους.

Όμως, ο έξω ελληνισμός είχε τις ειδικότερες έγνοιες του, κι αυτές συνδέονταν με την τύχη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γενικά, και όχι του μακεδονικού και μόνον τμήματός της, που, με όλο το Πατριαρχικό ενδιαφέρον για το εκεί ορθόδοξο ποίμνιο, ήταν επόμενο να αφορά πιο άμεσα το όμορο ελληνικό κράτος και τις δικές του προτεραιότητες. Οι ελληνικές έγνοιες συνδέονταν, αναγκαστικά, και με το μέλλον των Τούρκων. Έτσι κι αλλιώς, αυτοί ήταν που για τους έξω Έλληνες ενσάρκωναν την κυρίαρχη πραγματικότητα, και μπροστά της το φάσμα των Βουλγάρων ξεθώριαζε, και η Μακεδονία (για όσους *δεν ζούσαν* σ' αυτήν) υποχωρούσε σε δεύτερο πλάνο. Καιρός, λοιπόν, να δούμε από πιο κοντά την Επανάσταση των Νεοτούρκων, που είναι το κορυφαίο και καταλυτικό γεγονός στις σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων κατά τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, τόσο στα στενά δικά μας συμφραζόμενα του ιδεολογικού κλίματος όσο και στα ευρύτερα, των συνολικών εξελίξεων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Ανέφερα κιόλας παραπάνω ότι η νεοτουρκική επανάσταση ανέδειξε, κατ' αρχήν, ένα κοινό «ελληνοτουρκικό» έδαφος, που προϋπήρχε μεν, αλλά τώρα ερχόταν στην επικαιρότητα. Αν, από τη σκοπιά της Αθήνας, αυτό μπορούσε να εκφρασθεί αόριστα, κατά τον τρόπο του Νιρβάνα ή των «φιλοτουρκικών» συλλαλητηρίων, οι οθωμανικές συνθήκες επέβαλλαν πιο συγκεκριμένες και δεσμευτικές τοποθετήσεις. Ιδού, π.χ., πώς περιγράφει το κοινό έδαφος ένας από τους πρωταγωνιστές της περιόδου, ο Χαρίσιος Βαμβακάς, βουλευτής Σερβίων στο οθωμανικό κοινοβούλιο, δύο ολόκληρα χρόνια μετά την επικράτηση της επανάστασης:

«Χαλιφᾶτον καὶ Πατριαρχεῖον εἰσὶν αἱ δύο μεγάλαι δυνάμεις, αἵτινες σχηματίζουσι τὸ ἐθνικὸν ἰσοζύγιον τῆς Αὐτοκρατορίας ἡμῶν. [...] Διὰ τῆς συστάσεως τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τὸ Χαλιφᾶτον ἐγένετο Ὀθωμανικὸν Μουσουλμανικὸν ἐγκαθίδρυμα, ἀλλὰ καὶ τὸ Πατριαρχεῖον ὑπὸ τοῦ Πορθητοῦ, ἐκ τῶν χορηγηθέντων δικαίων καὶ προνομίων πρὸς ἐξακολούθησιν τῆς ὑφισταμένης ἐξουσίας καὶ δικαιοδοσίας του, ἀνεκηρύχθη ὡσαύτως Ὀθωμανικὸν διὰ τὸν Χριστιανισμὸν ἵδρυμα. [...] Τό τε Χαλιφᾶτον καὶ τὸ Πατριαρχεῖον στηρίζονται ὑπὸ τῶν αὐτῶν σωτηριωδῶν ἀρχῶν τῆς θρησκευτικῆς ἑνότητος, οὐχὶ δὲ τῆς ἐθνικῆς. Ὑπάρχουσιν ἐν τῷ Κράτει Ἄραβες, Σλαῦοι, Ἀλβανοὶ Μουσουλμάνοι τε καὶ Χριστιανοί, ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι εἶνε ὅλοι Μουσουλμάνοι καὶ οἱ Ἕλληνες ὅλοι Χριστιανοὶ καὶ συνεπῶς εἶνε οἱ δύο κατ' ἐξοχὴν λαοί, οἵτινες διὰ τοῦ Χαλιφάτου καὶ τοῦ Πατριαρχείου, ἑκάτερος διὰ τῆς οἰκείας δηλονότι θρησκευτικῆς κορυφῆς, συγκρατοῦσι τὴν ὅλην Ὀθωμανικὴν τῶν διαφόρων φυλῶν ἑνότητα»[23].

Θα ήταν υπεραπλούστευση να σπεύσουμε στο συμπέρασμα ότι τα λόγια αυτά προφέρονται απλώς ως στάχτη στα μάτια των Τούρκων: Κάτι τέτοιο θα το απαγόρευε ο ίδιος ο —δηλωμένος— σκοπός του κειμένου, η εξεύρεση επιχειρημάτων για τη διατήρηση των προνομίων του Πατριαρχείου, γραμμή που τηρήθηκε με συνέπεια σε όλο το διάστημα της ενεργού συμμετοχής των Ελλήνων στα οθωμανικά πράγματα. Αυτό το σκοπό εξυπηρετούν η εξομοίωση του Πατριαρχεί-

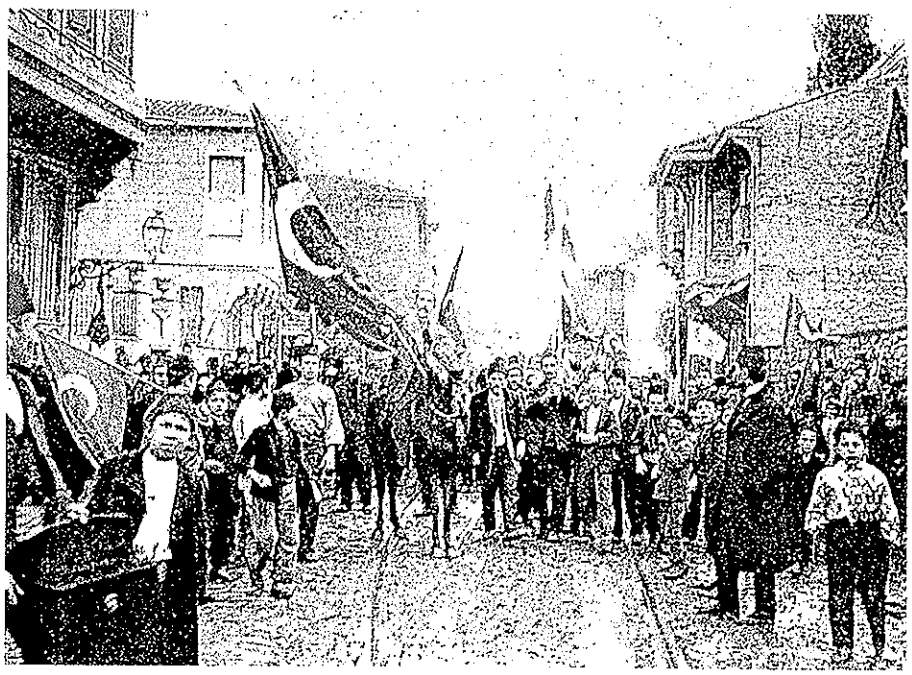

Εκλήσεις προς τους ψηφοφόρους των πρώτων βουλευτικών εκλογών μετά την επικράτηση των Νεοτούρκων (περ. «L' Illustration», 28 Νοεμβρίου 1908).

22. Π. Σ. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1921*, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα, 1996, σ. 14.

23. «Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και το Οικουμενικόν Πατριαρχείον», *Πολιτική Επιθεώρησις*, 4.7.1910.

Η προεδρεύουσα επιτροπή των βουλευτικών εκλογών στην Κωνσταντινούπολη. Δεξιά της κάλπης ο διοικητής της Κωνσταντινούπολης. Αριστερά ο εκπρόσωπος του σεΐχη και οι αντιπροσωπείες των πατριαρχείων (ορθόδοξου ελληνικού, αρμενικού, γρηγοριανού, καθολικών Αρμενίων, βουλγαρικού, συριακού) κ.λπ. (περ. «L' Illustration», 19 Δεκεμβρίου 1908).

ου με το Χαλιφάτο, και η συνακόλουθη εξομοίωση Τούρκων και Ελλήνων στο ρόλο των στυλοβατών της Αυτοκρατορίας. Παρόλο που και η οθωμανική λογοκρισία ήξερε ανάγνωση (πράγμα γνωστό στο Βαμβακά και στην εφημερίδα του), το κοινό στο οποίο απευθυνόταν το κείμενο ήταν πρωτίστως ελληνικό. Οι περιστάσεις πίεζαν το κοινό αυτό να ξεκαθαρίσει στον εαυτό του πρώτα τι ακριβώς ήθελε και γιατί. Ο Βαμβακάς κινείται προς την ίδια κατεύθυνση· και η απάντηση που δίνει, με όποιον τρόπο και να την ερμηνεύσουμε, συνίσταται στην υπεράσπιση ενός *προεθνικού* καθεστώτος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που σκιαγραφείται ως το κοινό έδαφος όπου πατούν Τούρκοι και Έλληνες, και ως το συμφέρον και η σωτηρία και των δύο λαών: αυτό είναι που, κατά την εκτίμησή του, θέλησε να αποκατασταθεί η επανάσταση.

Ας σταθούμε λίγο εδώ. Ακόμα κι αν οι Έλληνες, κάθε φορά που λένε «Πατριαρχείο» ή «γένος», εννοούν κατά βάθος «σύγχρονο έθνος» (πράγμα αμφίβολο), ακόμα και τότε, το αίτημα των προνομίων, από το οποίο σε καμιά στιγμή δεν παραιτούνται, παραπέμπει ευθέως στην προ εθνικισμών πραγματικότητα, και την ίδια λειτουργία έχει και η σαφώς «προεθνική» ταυτότητα που απονέμεται, σ' αυτό το πλαίσιο, τόσο στον τουρκικό λαό όσο και στους υπόλοιπους:

«τὸ ἐθνικὸν καὶ θρησκευτικὸν καθεστὼς τῶν διαφόρων ὀθωμανικῶν φυλῶν κεῖται ὑπεράνω τοῦ συντάγματος καὶ δὲν δικαιοῦται [ἡ Κυβέρνησις] νὰ θίξῃ αὐτὸ οὔτε ἐν τῷ συνόλῳ οὔτε ἐν ταῖς λεπτομερείαις [...]»[24].

Στην πραγματικότητα, η μεγαλύτερη απόσταση που οι έξω Έλληνες μπόρεσαν να διανύσουν προς μια ρητορική «σύγχρονου έθνους» αποτυπώνεται στην παρακάτω αξιοπρόσεκτη διάκριση μεταξύ Εθνικού Κέντρου και Ελληνικού Έθνους:

«Τὸ Ἐθνικὸν Κέντρον εἶνε ὁ αἰωνόβιος θεματοφύλαξ τῶν ἐθνικῶν δικαίων, ἡ Κιβωτὸς τῆς παρακαταθήκης παντὸς ὅ,τι ἐσεβάσθησαν οἱ αἰῶνες καὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ καταρρίψωσιν αἱ πολιτικαὶ μεταβολαί. Διὰ τὸ Ἐθνικὸν αὐτὸ Κέντρον εἶνε κατ' ἀρχὴν ἀδιάφορον διὰ τίνος πολιτικοῦ συστήματος κυβερνᾶται τὸ Κράτος τοῦτο. Εἴτε ἀπολυταρχικὸν ἢ ὀλιγαρχικόν, εἴτε συνταγματικὸν ἢ δημοκρατικὸν εἶνε τὸ πολίτευμα τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, καὶ ἂν μεγαλώσῃ καὶ ἂν ὁμικρυνθῇ καὶ ἂν ἀκόμη παύσῃ ὑπάρχον αὐτὸ τὸ Κράτος, τὸ Ἐθνικὸν Κέντρον θὰ μείνῃ ἀδιατάρακτον καὶ ἀπρόσβλητον ἐν τῷ συνόλῳ του [...]».

Έτσι περιγράφεται το Εθνικόν Κέντρον, που σημειωτέον ταυτίζεται, αποκλειστικά, με το Πατριαρχείο. Το *«Ἑλληνικόν Ἔθνος»*,

[24]. «Το Υπόμνημα του Οικουμενικού Πατριάρχου και η Βερολίνειος Συνθήκη», *ό.π.*, 18.7.1910.

από την πλευρά του, δεν έχει ούτε τον απόκοσμο χαρακτήρα του Εθνικού Κέντρου, ούτε και την εσωστρέφειά του. Είναι *«πολιτικὸς τοῦ Κράτους παράγων»*, με το δικαίωμα να σκέφτεται ανεξάρτητα από το Εθνικόν Κέντρον, και με πεδίο δράσης πολύ ευρύτερο[25].

Παρόλο που το κείμενο αυτό έχει μια ξεκάθαρη ιδιοτέλεια, την προσπάθεια του Πολιτικού Συνδέσμου, που ομιλεί εξ ονόματος του Ελληνικού Έθνους, να αποτρέψει την εις βάρος του ανάμειξη του Πατριαρχείου στις επικείμενες βουλευτικές εκλογές για το οθωμανικό κοινοβούλιο, δε μένει αμφιβολία ότι η απλή παρουσία του Πατριαρχείου περιορίζει δραστικά τα εκφραστικά μέσα του Πολιτικού Συνδέσμου, και κάπως τον εξαναγκάζει να εξισώσει το έθνος με κομματικό σχηματισμό ή με πολιτική οργάνωση: γιατί *αυτό* θα σήμαινε μια *κυριολεκτική* ερμηνεία της διάκρισης Εθνικού Κέντρου - Ελληνικού Έθνους· που όμως προφανώς θα απείχε από τις συνειδητές προθέσεις του ανώνυμου αρθρογράφου. Και εξίσου προφανώς θα απείχε από τις προθέσεις του η ερμηνεία που θα διάβαζε μια έστω έμμεση πρόταση χωρισμού εκκλησίας - κράτους, μέσα σ' ένα εκκοσμικευμένο μετεπαναστατικό οθωμανικό καθεστώς. Είναι σαφές ότι ο συγγραφέας δεν θέλει να αμφισβητήσει τον *πολιτικό* ρόλο του Πατριαρχείου χαρίζοντάς του έναν υποβαθμισμένο πνευματικό ρόλο, αφού ο ίδιος φροντίζει να ορίσει ως *«κύριον μέλημα»* του Εθνικού Κέντρου *«νὰ προσέχῃ ἑκάστοτε εἰς τὰς πολιτικὰς μεταλλαγὰς καὶ νὰ φρουρῇ ἀγρύπνως τὴν πολύτιμον παρακαταθήκην, τὰ ἐθνικὰ καὶ θρησκευτικὰ δίκαια τοῦ Ἔθνους»*, και καταγράφει τους τομείς όπου το Πατριαρχείο θα μπορούσε να εξακολουθήσει να πρωταγωνιστεί: *«τὸ προνομιακόν, τὸ ἐκπαιδευτικόν, τὸ στρατολογικόν, τὸ διοικητικὸν καὶ εἴ τι ἄλλο παραπλήσιον»*[26] — όλα δηλαδή τα ζητήματα που απασχολούσαν τους Έλληνες της Αυτοκρατορίας την περίοδο αυτή.

Δε χρειάζεται να αναζητήσουμε εδώ καμιά αντίφαση. Η αντίφαση υπήρχε στην ίδια τη θέση των Ελλήνων, οι οποίοι από τη μια μεριά είδαν την Επανάσταση ως το αποκορύφωμα της κίνησης να μεταρρυθμιστεί η Αυτοκρατορία, που είχε ξεκινήσει από το 19ο αιώνα, και που βιώθηκε ως η μεγάλη ευκαιρία του ελληνισμού· και από την άλλη, δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν *δυτικά μέσα* για τη συμμετοχή τους στη μεταρρυθμιστική —εξ ορισμού δυτικιστική— κίνηση. Τα κοινώς ομολογούμενα στοιχεία της ταυτότητάς τους —θρησκεία, παιδεία— τα διαχειριζόταν το Πατριαρχείο, ένας όχι ακριβώς δυτικός, ούτε μεταρρυθμίσιμος θεσμός, όπως είχε ήδη αποδειχθεί την εποχή του Τανζιμάτ[27]. Αλλά, χωρίς το Πατριαρχείο, τι θα μπορούσε να γίνει; Δεν υπήρχε άλλος φορέας είτε μέσα είτε έξω από την Αυτοκρατορία (π.χ. το μακρινό εθνικό κέντρο στην Αθήνα) που να στεγάσει την ελληνική εθνική ταυτότητα, απομακρύνοντας συγχρόνως και το φάσμα του εκτουρκισμού — παρόν και απειλητικό για όλους τους τέως υπόδουλους και νυν οθωμανούς πολίτες, από τις πρώτες ακόμα φάσεις της επανάστασης των Νεοτούρκων.

Ό,τι όμως εκ πρώτης όψεως φαντάζει ως κραυγαλέα παρεξήγηση («εκσυγχρονισμός» με αναχρονιστικό πρόσωπο, ή αντιστρόφως), κρύβει ωστόσο τη μόνη μορφή που ήταν δυνατόν να πάρει ο ελληνικός εθνικισμός μέσα στο οθωμανικό κράτος. Γιατί με όλη την παρουσία του Πατριαρχείου, τη νοοτροπία του μιλλέτ, που επιμένει, και τον αναγκαίο, αλλά όχι μετα-εθνικό, «κοσμοπολιτισμό» της ανερχόμενης μεσαίας τάξης των αστικών κέντρων[28], θα ήταν λάθος να αποφανθούμε ότι ο εθνικισμός άφησε απρόσβλητους τους Έλληνες της Αυτοκρατορίας, όταν οργίαζαν στο πλάι τους οι πάσης φύσεως βαλκανικοί εθνικισμοί (συμπεριλαμβανομένου του ελλαδικού), ή ότι δεν αισθάνονταν ότι ανήκαν σε έθνος, στο ίδιο με τους Ελλαδίτες, που ούτως ή άλλως διά του αθηναϊκού Τύπου, των διπλωματικών υπαλλήλων του Βασιλείου και, κυρίως, των πολυάριθμων παρεπιδημούντων στην Αυτοκρατορία ελλήνων υπηκόων, με ή χωρίς «εθναποστολικές» αποσκευές, είχαν άμεση εμπλοκή στις υποθέσεις του έξω ελληνισμού. Το πρόβλημα ήταν ότι οι έξω Έλληνες αδυνατούσαν να προσβλέψουν, ανοιχτά τουλάχιστον, στο εκ των ων ουκ άνευ των απανταχού εθνικών προγραμμάτων από το 19ο αιώνα κι έπειτα, που ήταν το εθνικό κράτος. Ο πόθος της ένωσης με την Ελλάδα δεν τεκμηριώνεται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: αντίθετα, όταν το Κρητικό ζήτημα ξαναφουντώνει μετά τη νεοτουρκική επανάσταση, και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις μπαίνουν αμέσως σε κρίση, βλέπουμε την Κωνσταντινούπολη να εκλιπαρεί τους φλογερά ενωτικούς Κρητικούς (που η μακρά επαναστατική τους παράδοση τους βγάζει έξω από τη γενική κατηγορία «Έλληνες της Αυτοκρατορίας») να *«θυσιάσωσι τὰ καλλίτερα ἰδανικά των»* χάριν του *«ἐθνικοῦ συμφέροντος»*[29]. Και να δίνει συμβουλές στην Αθήνα:

«Μόνον δὲ σκοπὸν ὠφέλιμον δύναται νὰ ἔχῃ ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, ὅταν τὴν μικρὰν ἢ μεγάλην ἐπιρροὴν αὐτῆς

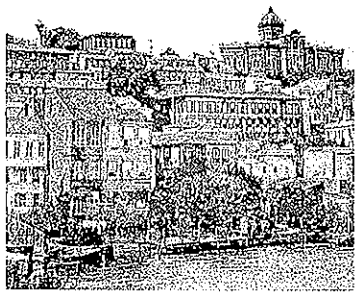

Το Φανάρι σε επιστολικό δελτάριο του 1900.

[25]. «Τα πράγματα εις την θέσιν των», *Ισοπολιτεία*, 18.7.1910.
[26]. *ό.π.*
[27]. Βλ. Δ. Α. Σταματόπουλος, *Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις και Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ο πολιτικός ανταγωνισμός για την εφαρμογή των Γενικών Κανονισμών, 1858-1878*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998.
[28]. Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19 αι.* [...], Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 51 κ.ε.
[29]. «Το Κρητικόν Ζήτημα», *Πολιτική Επιθεώρησις*, 17.10.1910.

άοκῆ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν συμπαγῆ συγκρότησιν τοῦ ὀθωμανικοῦ Κράτους, τοῦ μόνου ἀναγκαιοτάτου τούτου παράγοντος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν τῷ ἐδάφει τοῦ πολιτισμοῦ»[30].

Και πάλι, ίσως παρατηρήσει κανείς, στάχτη στα μάτια των Τούρκων. Ο Σουλιώτης - Νικολαΐδης ήταν πράγματι ρητός στις οδηγίες του «προς τους Τμηματάρχας» της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως, λίγες μόλις μέρες μετά την εκδήλωση της Επανάστασης (21.7.1908):

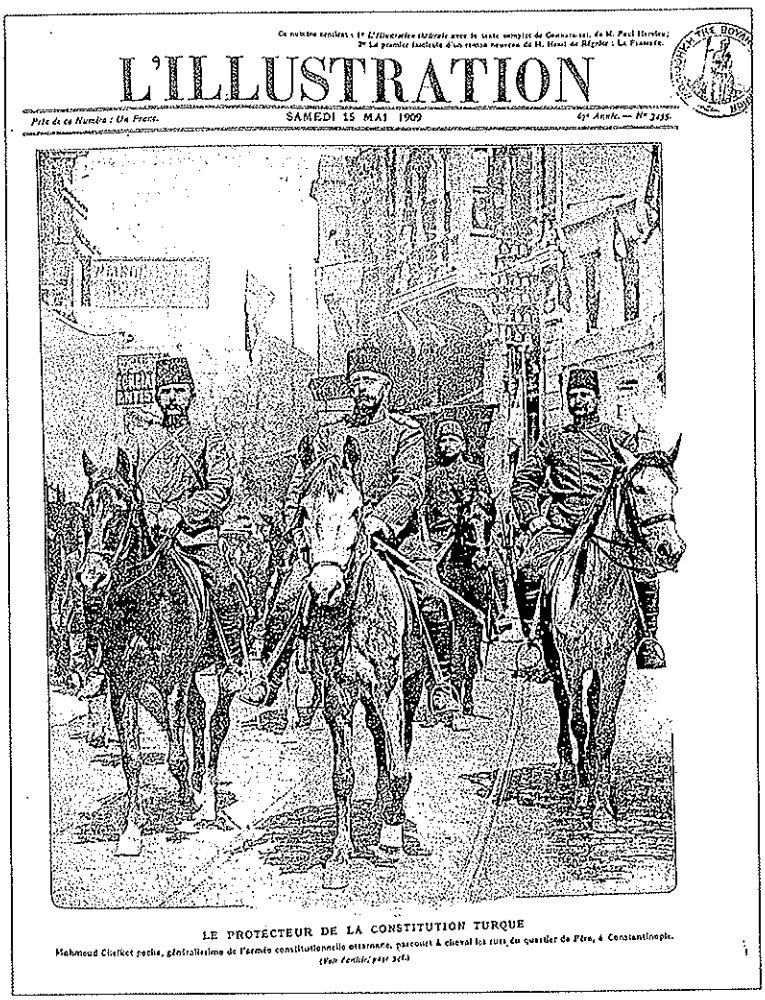
L'ILLUSTRATION

SAMEDI 15 MAI 1909

LE PROTECTEUR DE LA CONSTITUTION TURQUE

Mahmoud Chefket pacha, généralissime de l'armée constitutionnelle ottomane, parcourt à cheval les rues du quartier de Péra, à Constantinople.

«Ο προστάτης του τουρκικού συντάγματος» Μαχμούτ Τσεφτέκ Πασά στη γειτονιά του Πέρα στην Κωνσταντινούπολη (περ. «L'Illustration», 12 Μαΐου 1909).

«[Οι Έλληνες της Τουρκίας] *νὰ μὴ συζητῶσι, οὔτε νὰ γράφωσι φανερά, οὔτε νὰ φαίνωνται εἰς τοὺς Τούρκους ἐνεργοῦντες ἢ ἐνδιαφερόμενοι δι' Ἐθνικὴν Ἑλληνικὴν Ὑπόθεσιν. Ὁ μυστικισμὸς αὐτὸς πρέπει νὰ κρύπτῃ καὶ νὰ διατηρῇ ὡς πολύτιμον παρακαταθήκην τὴν Ἑλληνικὴν Ἰδέαν*»[31].

Όμως, ακόμα και υπό τις συνθήκες του συνιστώμενου *μυστικισμού*, είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί πειστικά ότι οι Έλληνες της Αυτοκρατορίας εξαρτούσαν το μέλλον τους από το μέλλον της Αυτοκρατορίας· και ότι ενδιαφέρονταν, με πάσα ειλικρίνεια, για την επιβίωσή της, είτε αισθάνονταν είτε όχι το ελληνικό Βασίλειο (*«τὸ κρανίδιον»*[32]) ως συμπαραστάτη τους. Το κυριότερο, ομολογούσαν τη δική τους ιδιοτέλεια, πιστεύοντας, ή τουλάχιστον λέγοντας ότι πιστεύουν, πως το συμφέρον τους ταυτίζεται με το συμφέρον του όλου οθωμανικού κράτους:

«Μολονότι δὲ δὲν ἀρνούμεθα ὅτι ἡ τοιαύτη εἰς τὸν ὀθωμανισμὸν ἀφοσίωσις τῶν ἐν Τουρκίᾳ ὀρθοδόξων ἑλλήνων ἀποβλέπει κυρίως εἰς τὸ ἰδικόν των συμφέρον, διότι [...] *ἐκ τῆς ἐν τῷ Ὀθωμανικῷ κράτει ἐν ἰσονομίᾳ καὶ ἰσοπολιτείᾳ διαβιώσεώς των ἐξαρτῶσιν αὐτὴν τὴν εἰς τὸ ἀκέραιον πολιτικὴν ἀποκατάστασίν των, ἐν τούτοις ὅμως μέγα μέρος ἐκ τῆς πλήρους πικριῶν καὶ ἀπογοητεύσεων ἀφοσιώσεώς των ταύτης ἀποβαίνει ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ ὅλου Ὀθωμανικοῦ Κράτους ὑπὸ τὴν προεξέχουσαν αὐτοῦ μουσουλμανικὴν ἀπόχρωσιν»*[33].

Η *Αυτοκρατορία*, λοιπόν, ήταν το «εθνικό κράτος» των ελληνικών ονείρων έξω από τα ελλαδικά σύνορα. Δεν μπορούσαν οι Έλληνες, εξ ορισμού, να το οικοδομήσουν μόνοι τους, χωρίς τους Τούρκους, που στο κάτω-κάτω, ως «Νεότουρκοι», είχαν πάρει την πρωτοβουλία της ανασυγκρότησης· αλλά μπορούσαν να επαναπαύονται στην κατά τα φαινόμενα βάσιμη βεβαιότητα ότι με τον καιρό θα άλωναν την Αυτοκρατορία από τα μέσα, και ότι, νομοτελώς, κάποτε θα την εξελλήνιζαν (όπως είχαν ονειρευτεί οι παλιοί Φαναριώτες, σε ένα όντως, σε αντίθεση με τώρα, προεθνικό περιβάλλον). Αρκεί οι Τούρκοι να μην το καταλάβαιναν. Μόνον έτσι θα δικαιολογείτο να μιλήσουμε για «στάχτη στα μάτια των Τούρκων»· από τους οποίους όμως, και πάλι, δεν έκρυβαν ότι αποτελούσαν τη μόνη εγγύηση για τη μεταμόρφωση της Αυτοκρατορίας σε σύγχρονο δυτικό κράτος· ότι ήταν οι μόνοι αυθεντικοί «δυτικοί» στην οθωμανική πραγματικότητα.

Οι καλπάζοντες ρυθμοί με τους οποίους αναπτύχθηκε ο τουρκικός εθνικισμός μετά την όψιμη πρώτη του έκρηξη, ανάγκασαν τους Έλληνες να αντιμετωπίσουν όπως-όπως τις ιδεολογικές εξελίξεις. Ακόμα κι αν περιοριστούμε στην κωνσταντινουπολίτικη *Πολιτική Επιθεώρησι* —το κύριο όργανο των «πολιτικοποιημένων» οθωμανών Ελλήνων, από το οποίο ήδη κάτι διαβάσαμε πιο πάνω—, θα δούμε ανάγλυφα τη βαθμιαία, και γοργή συγχρόνως, αλλαγή στη στάση

30. «Συμμαχίαι και συνεννόησις εν τη Βαλκανική», *ό.π.*, 26.9.1910.
31. Αθαν. Σουλιώτης - Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, επιμ. Θάνος Βερέμης - Κατερίνα Μπούρα, Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννενα, 1984, σ. 231.
32. Αθαν. Σουλιώτης - Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 205 (έκφραση του βουλευτή Γ. Μπούσιου, που πρόθυμα, βέβαια, την υιοθετεί ο Σουλιώτης).
33. «Σύγκρουσις καθεστώτων», *Πολιτική Επιθεώρησις*, 11.7.1910.

τους, την προσαρμογή τους στη νέα, τη δυνάμει —και έργω, τελικά— φοβερότερη από την παλιά, οθωμανική κατάσταση.

Θα δούμε, πρώτα, την πρόθυμη εφαρμογή της ιδέας του «εθνισμού» σε όλους τους οθωμανικούς πληθυσμούς. Αναφέρθηκε προηγουμένως ο Σκαλιέρης, και το πλήθος των εθνών που είδε στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εκεί όπου ο Καρολίδης έβλεπε ένα μόνο έθνος, το ελληνικό. Τα πολλά έθνη άρχισαν να κατονομάζονται και να καταμετρούνται από τους Έλληνες ήδη την επαύριο της Επανάστασης των Νεοτούρκων, με τις πρώτες εκδηλώσεις εκτουρκιστικών προθέσεων, και μέσα σε ελάχιστο διάστημα ο σεβασμός των «δικαίων των εθνοτήτων» αναδείχθηκε στο ηχηρότερο σύνθημα του έξω ελληνισμού: και αν ξεχνούσαμε προς στιγμήν την εγγενή δυσκολία του ελληνικού έθνους, όπως μόλις την περιγράψαμε, θα λέγαμε ότι οι Έλληνες μαθαίνουν αυθημερόν να χειρίζονται μιαν άψογη δυτική γλώσσα. Πράγματα αδιανόητα από τη σκοπιά της Αθήνας —να κάθεται, π.χ., κανείς να ασχολείται σοβαρά με τα δικαιώματα της αλβανικής εθνότητας—, στο κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον γίνονται μέρος μιας δημοσιογραφικής ρουτίνας[34]. Ο Χαρίσιος Βαμβακάς, ο ίδιος εκείνος που μιλούσε περί Χαλιφάτου και Πατριαρχείου, ιδρύει το βραχύβιο όργανο των οθωμανικών εθνοτήτων: *La Tribune des Nationalités* (πρώτο φύλλο 5.1.1912), με μιαν όντως πολυεθνική συντακτική επιτροπή. Το τουρκικό έθνος έχει αρχίσει πλέον να γίνεται αντικείμενο προβληματισμού. Υπάρχει! Κι αν δεν υπάρχει, *πρέπει να υπάρξει*, ως ίσο μεταξύ ίσων: Οι Έλληνες εκφράζουν την ευχή να δείξουν οι Τούρκοι μεγαλύτερη σοβαρότητα *«ἐνώπιον τοῦ μεγάλου προβλήματος τῆς ἀναμορφώσεως καὶ ἀναδιοργανώσεως τῆς κυριάρχου τουρκικῆς φυλῆς ὡς ἔθνους κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τῶν λοιπῶν συνοίκων ἐθνῶν»*[35]. Αυτό σημαίνει, εννοείται, ότι οι Τούρκοι πρέπει να αναγνωρίσουν ότι:

«ἡ μὲν ἀρχικὴ τουρκικὴ φυλὴ ἀποτελεῖ σμικροτάτην μειονοψηφίαν ἐν τῷ λεγομένῳ σήμερον τουρκικῷ πληθυσμῷ, οὗτος δὲ πάλιν συνονθύλευμα τυγχάνον διαφόρων προσχωρήσεων καὶ ἐξομώσεων δὲν δύναται νὰ λογισθῇ ὡς διωργανωμένη τουρκικὴ ἐθνότης μὲ ἐνιαίαν κοινωνικὴν ὑπόστασιν»[36].

Αν θυμηθούμε ότι αυτήν ακριβώς την ερμηνεία της φυλής είναι που είχε αρνηθεί ο Καρολίδης, καταλαβαίνουμε την απόσταση που έχει διανυθεί εν τω μεταξύ, και την πίεση που οι Έλληνες αρχίζουν να νιώθουν όλο και εντονότερα. Η αναγνώριση πολλών εθνοτήτων, ασαφών στα χαρακτηριστικά τους (δεν κατασκευάζονται εδώ «εικόνες» κατά τον ελλαδικό τρόπο) και ιεραρχημένων έτσι ώστε οι Έλληνες ανάμεσά τους να κατέχουν την πρωτοκαθεδρία, χρησιμοποιείται ως ένα από τα ισχυρότερα όπλα απέναντι στον τουρκικό εθνικισμό.

Η σύγκριση των εννοιών «εκτουρκισμός» και «εξελληνισμός», από την άλλη, εξασφαλίζει μιαν ενδιαφέρουσα γέφυρα προς την προοπτική του Καρολίδη:

«Ὁ ἐκτουρκισμὸς δὲν δύναται οὐδὲ πόρρωθεν νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν ἐξελληνισμόν, τὸν ἐκλατινισμόν, τὸν ἐξευρωπαϊσμὸν ἐν γένει, διὰ τῶν ὁποίων πολλαὶ φυλαὶ βάρβαροι καὶ ἡμιάγριαι ἐξεπολιτίσθησαν καὶ συνεχωνεύθησαν μὲ τὰς ἀναδόχους αὐτῶν ἐθνότητας, ἀποτελεσάσας ἓν σύνολον μετ' αὐτῶν. [...] *Ὁ ἐκτουρκισμὸς πρὸ παντὸς ἄλλου ἰδεώδους παρουσίασε μόνον μίαν θρησκευτικὴν ἑνότητα χρησιμεύουσαν ἁπλῶς καὶ μόνον ὡς βαθμίδα διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὰς ὑλικὰς ἀπολαυὰς τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς κατακτήσεως. Τὸ Κράτος μὲ τὸν μουσουλμανικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα καὶ τὰς ἐξ αὐτοῦ ὠφελείας εἶνε τὸ μόνον ἰδανικόν, ὅπερ προσελκύει τοὺς ἐκτουρκιζομένους»*[37].

Οι Τούρκοι, δηλαδή, προτρέπονται να αυτοαποκαθηλωθούν από τη θέση της «κυρίαρχης φυλής», και να μην ονειρεύονται τη δημιουργία *«ἑνὸς νέου ὀθωμανικοῦ ἔθνους κατὰ τὸν τύπον καὶ ὑπογραμμὸν τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου»*. Η μόνη λύση είναι να πε-

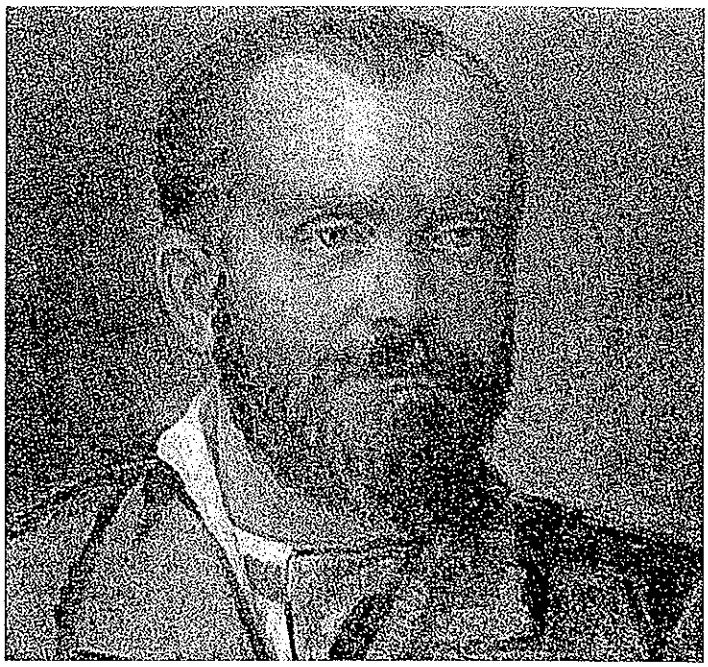

Βλάσης Γαβριηλίδης (Ελαιογραφία Η. Φέρτη, Συλλογή της Ενώσεως Συντακτών).

[34] Βλ., π.χ., Δ. Δίγκας, «Το κλείσιμον των Αλβανικών σχολών και η πολιτική της κυβερνήσεως», *ό.π.*, 29.8.1910.
[35] «Η Άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως», *ό.π.*, 11.9.1911.
[36] «Η ένωσις των Οθωμανικών στοιχείων», *ό.π.*, 14.8.1911.
[37] *ό.π.*

ριορισθούν στα όρια της φυλής τους, μετασχηματίζοντάς τη σε ένα «κανονικό έθνος» όμοιο με τα υπόλοιπα. Το δικαίωμα της υπέρβασης των ορίων της «φυλής» οι Έλληνες το επιφυλάσσουν στον εαυτό τους· ενώ το Κράτος, με το οποίο οι Τούρκοι πρέπει να πάψουν να ταυτίζονται, είναι η κοινή πατρίδα των οθωμανικών εθνοτήτων και το «εξελληνιστέο» πεδίο της ελληνοθωμανικής συγκυριαρχίας.

4. Ο ελλαδικός ορίζοντας

Εξετάζοντας τις απόψεις και τις ανησυχίες των έξω Ελλήνων, απομακρυνθήκαμε πολύ από τα ελλαδικά. Αλλά ας το υπενθυμίσουμε: δεν πρόκειται για τελείως διαφορετικούς ή άσχετους κόσμους. Ούτε ορατά στεγανά υπάρχουν μεταξύ των δύο, ούτε μια γενικευμένη και συνεπής συνείδηση διαφορετικότητας, πέρα από οριομένα περισταστιακώς απαντώμενα αμοιβαία στερεότυπα, στο οιωνηρό αναμάσημα της παλαιάς διαμάχης αυτοχθονισμού - ετεροχθονισμού[38]. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δρα πλήθος ελλαδικών «υποβολέων»· ενώ στην Ελλάδα, πέρα από τη λίγο-πολύ οργανωμένη παρουσία του ομογενικού κεφαλαίου, που έχει στόμα και μιλάει (Συγγρός), έχουμε έναρθρες περιπτώσεις όπως του Βλάση Γαβριηλίδη, του αιρετικού πρωταγωνιστή της ελλαδικής δημοσιογραφίας τα χρόνια αυτά, που η αιρετικότητά του χρωστάει πολλά στην κωνσταντινουπολίτικη του εμπειρία (και όχι απλώς καταγωγή) πριν εγκατασταθεί οριστικά στην Αθήνα. Έτσι, παρόλο που θεωρητικά οι δύο κόσμοι είναι ασύμβατοι, στην πράξη η αλληλοδιείσδυση είναι τέτοια που να μην επιτρέπει την ανίχνευση αδιαπέραστων ορίων ανάμεσά τους, και τώρα και, κατά μείζονα λόγο, τότε. Από την άλλη, καθώς η Ελλάδα βρισκόταν με πιο αδιάβλητο τρόπο στην «εδώ μεριά» του εθνικισμού, ήταν επόμενο να επιδείξει μεγαλύτερη εκζήτηση στην κατασκευή γεφυρών από τον ένα στον άλλο κόσμο.

Μ' αυτό το πνεύμα, π.χ., μπορούμε να επανέλθουμε στις απόψεις του Έλληνα / Ελλαδικού Καρολίδη. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζουν οι πιο εκλεπτυσμένοι από τον Καρολίδη «υποβολείς» του έξω ελληνισμού, και εδώ αναγκαστικά θα απομονώσουμε όχι την εν πολλοίς ασυνάρτητη ελλαδική εξωτερική πολιτική, αλλά μεμονωμένους Ελλαδικούς που σιχάθηκαν το ελληνικό κράτος και πρόθυμα ασπάστηκαν το όραμα της Αυτοκρατορίας· και μεταξύ αυτών, πάλι αναγκαστικά, θα απομονώσουμε το δίδυμο Ίων Δραγούμης - Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης.

Οι δύο φίλοι αδικήθηκαν τόσο πολύ μεταθανατίως, πλήρωσαν τόσο σκληρά την ασάφεια της εποχής τους, έστω και έχοντας συντελέσει σ' αυτήν, ώστε να καταλήξουν, ο μεν Σουλιώτης-Νικολαΐδης στην αγκαλιά «ειδικών», των μόνων αρμοδίων να αξιοποιήσουν την αφάνειά του, ο δε Δραγούμης, πολύ χειρότερα, στην αγκαλιά «ειδικοτέρων»: των πιο ακραίων εθνικιστικών στοιχείων της Ελλάδας του 20ού αιώνα, στα οποία, ώς ένα μεγάλο βαθμό, εξακολουθούμε να χρωστάμε την εύκολη πρόσβαση στο δημοσιευμένο του έργο, με φτηνές και αναξιόπιστες εκδόσεις.

Αν παρακάμψουμε τη μοίρα τους αυτή και πάμε πίσω στην πρώτη δεκαετία του αιώνα, θα τους βρούμε στις δόξες τους. Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης αρθρογραφεί, ανυπόγραφα, στην *Πολιτική Επιθεώρηση*. Προηγουμένως έχει αρχίσει τη δράση της η Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως, παιδί του ίδιου και του Δραγούμη, με αρχικό στόχο, χαρακτηριστικά, ό,τι το ασαφέστερο:

«Καὶ γενικώτερο, ἀλλ' ὡρισμένο μὲν σκοπό, ἐθνικὸ δηλαδὴ πολιτικὸ πρόγραμμα δὲν βρίσκαμε. Ἕνα ὅμως ἦταν σχετικὰ βέβαιο, ὅτι ἡ Ὀργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως ἔπρεπε νὰ εἶναι τέτοια ὥστε νὰ μπορῇ νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν Ἑλληνισμὸ γιὰ ὁποιοδήποτε ἐθνικὸ πρόγραμμα»[39].

«Εθνικό πρόγραμμα» απέκτησε βέβαια η Οργάνωσις, μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων. Ήταν η ισχυροποίηση, σε όλα τα μέτωπα, του έξω ελληνισμού, με απώτατο όραμα *«τὸν ἐξελληνισμὸν τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους»*[40]. Εκ των πραγμάτων, ο χαρακτήρας της Ανατολικής Αυτοκρατορίας που θα αναδυόταν ίσως από τη συντελούμενη κοσμογονία, δεν ήταν δυνατόν να διασαφηνισθεί. Το ελληνικό έθνος δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί πλήρως, δεν είχε αποκτήσει την ταυτότητά του, δεν είχε φτιάξει τον πολιτισμό του: μια διαπίστωση που, όμως, δε γινόταν με την απαισιοδοξία του Επισκοπόπουλου[41]. Το αντίθετο. Οι οιωνοί κρίνονταν αισιότατοι.

Ώς εδώ οι δύο φίλοι συμφωνούσαν. Οι διαφορές τους, από κει και πέρα, ήταν ενδιαφέρουσες. Ο «αυτοκρατορικότερος» και «ανατολικότερος» Σουλιώτης-Νικολαΐδης πίστευε πως αν όλα πήγαιναν κατ' ευχήν, θα γεννιόταν *«μιὰ ἰδιαίτερη ἀνατολίτικη ράτσα ἀπ' ὅλα τὰ ἔθνη τῆς Τουρκιᾶς»*, ελπίδα για όλην την ανθρωπότητα[42]. Ο Δραγούμης ήταν πιο χλιαρός απέναντι στην Ανατολική Αυτοκρατορία, πιο «εθνικιστής» (κατά τη δική του έκφραση), τον έπειθε ευκολότερα η ιδέα της «Ένω-

38. Βλ., π.χ., Γιάννης Γιανουλόπουλος, *«Η ευγενής μας τύφλωσις...» Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 16-17.
39. Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 47-48.
40. *ό.π.*, σ. 267. Η υπογράμμιση είναι του Σουλιώτη-Νικολαΐδη.
41. Βλ. πιο πάνω, σ. 52-53.
42. Ίδας, *Όσοι ζωντανοί*, Αθήνα 1911, σ. 116-117.

σης της Φυλής» — προς την κατεύθυνση της οποίας μεγάλα βήματα έγιναν στη διάρκεια της ζωής του. Αλλά ο ίδιος δήλωνε συχνά ότι αδιαφορούσε ποιο από τα δύο οράματα θα υπερίσχυε τελικά. «*Φτάνει* [οι Έλληνες] *νὰ κουνηθοῦν ἐθνικά, νὰ μποῦν στὰ αἵματα, νὰ ἀγωνίζονται, νὰ πολεμοῦν, νὰ θεριεύουν*»[43]. Και κάποτε συνέπλεε πλήρως με τη γραμμή του Σουλιώτη-Νικολαΐδη:

«*Μὰ καὶ συλλογίστηκα πὼς ὅλα τὰ αἵματα εἶναι ἀνακατωμένα στὴν Ἀνατολὴ καὶ πὼς τὸ καλύτερο ἔργο ὅλων μας, Ἑλλήνων, Σέρβων, Ἀλβανῶν, καὶ Βουλγάρων, θὰ ἦταν νὰ συγχωνευθοῦμε σὲ κάποιον κοινὸ πολιτισμὸ ἀνατολίτικο. Μ' ἔπιασε ἡ νοσταλγία τῶν ὀνείρων τοῦ φίλου μου Θανάση* [δηλ. του Σουλιώτη-Νικολαΐδη] *καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάντρου, καὶ ἡ συμπάθεια, ἡ διαλυτικὴ τοῦ ἐθνισμοῦ, γιὰ τοὺς Ἀνατολίτες*»[44].

Αυτή την αμφιταλάντευση δεν θα την αποδώσουμε μόνο σε μια τρικυμία εν κρανίω του Δραγούμη, αλλά και στο γεγονός ότι προβληματίστηκε, όχι συστηματικά, αλλά πολύ σοβαρά (όσο ίσως κανένας σύγχρονός του) πάνω στο *ασύμβατο* των δύο απόψεων για το μέλλον του Ελληνισμού, της «τουρκομερίτικης» και της ελλαδικής, της «παλιάς» και της «νέας». «*Ἢ ἡ μιὰ ἢ ἡ ἄλλη πρέπει νὰ πεθάνει*»[45]. Η γνήσια εθνικιστική, η πιο σύμφωνη δηλαδή με τις προτιμήσεις του Δραγούμη (και της εποχής του), ήταν η ελλαδική, η τόσο, παρ' όλα αυτά, αμαρτωλή στα μάτια του.

Τέτοιος προβληματισμός λείπει, φέρ' ειπείν, από έναν άλλο ελλαδικό ονειροπόλο της Αυτοκρατορίας, το «*δικηγόρον ἐν Ἀθήναις*» Κ. Σ. Σοκόλη, που δεν ανήκει πλέον στη χορεία των «υποβολέων» του έξω ελληνισμού —όπως οι Δραγούμης - Σουλιώτης-Νικολαΐδης— έστω κι αν συνδέεται κάπως μ' αυτόν. Το βιβλίο του *Αυτοκρατορία* εκδόθηκε στην Αθήνα το 1916, ανασύρθηκε από δίκαια σκοτάδια πριν από δύο δεκαετίες, και πρόσφατα (1993) επανεκδόθηκε, με ένα εγκωμιαστικότατο προλογικό σημείωμα. Ο Σοκόλης, λοιπόν, ζητάει ούτε λίγο ούτε πολύ την κατάργηση του έθνους και την επιστροφή στο γένος. Θα ικανοποιηθεί έτσι η βαθιά χαραγμένη στην ψυχή κάθε Έλληνα ιδέα της Αυτοκρατορίας. Η οποία μάλιστα χαρακτηρίζεται σοσιαλιστική, όπως και ο ελληνικός λαός «*κατ' ἐξοχὴν σοσιαλιστικός*», αλλά προσοχή, ο σοσιαλισμός εδώ έχει ένα ειδικό περιεχόμενο:

«*Διότι τί ἄλλο εἶναι ἢ σοσιαλισμὸς ἡ ἐπιθαλλομένη παρὰ τῆς ἐκκλησίας ἀργία διὰ τόσου πλήθους ἑορτῶν, τὰς ὁποίας αὐτὴ ἡ παράδοσις κατώρθωσε μικρὸν κατὰ μικρὸν εἰς ὅρια λογικὰ νὰ περιορίσῃ*»[46].

Εκείνο που ενώνει τους ελλαδικούς ζηλωτές της Αυτοκρατορίας είναι η αντιελλαδικότητα, και ένας λιγότερο (Δραγούμης) ή περισσότερο (Σοκόλης) αντιδυτισμός. Σ' αυτά τα δύο βέβαια τους ξεπερνάει όλους ο μοναχικός αυτόχειρ, που δεν είχε καμία σχέση με την ιδέα της Αυτοκρατορίας: ο Περικλής Γιαννόπουλος, ο «*ἀττικόληπτος*» και «*ἑλληνοπαθής*». Τουλάχιστον, είναι ο επιγραμματικότερος:

«*Ὁ Ἑλλαδικὸς ἐγκέφαλος, δηλαδὴ τὸ Σάπιο Καρπούζι*»[47].

Ή:

«[...] *ἑλληνικὴ ἱστορία δὲν ὑπάρχει*»[48].

Αλλά ο Γιαννόπουλος παγιδεύθηκε φαίνεται στο αττικό τοπίο που λάτρεψε —το αναπόσπαστο, ωστόσο, κομμάτι της ελλαδικής κατάστασης, που και ο Δραγούμης αποδεδειγμένα λάτρεψε— και τελικά η Αυτοκρατορία αποδείχθηκε ασφαλέστερο καταφύγιο για τους αδημονούντες με την ελλαδική μιζέρια: ήταν μια ορατή διέξοδος, που η Επανάσταση των Νεοτούρκων της δάνεισε προς

Παύλος Καρολίδης,
ιστορικός, καθηγητής Πανεπιστημίου.

43. *ό.π.*, σ. 76.
44. Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου*, Στ' (1918-1920), επιμ. Θεόδωρος Ν. Σωτηρόπουλος, Ερμής, Αθήνα 1987, 8 (εγγραφή 14.10.1918).
45. *ό.π.*, Δ' (1908-1912), επιμ. Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, Ερμής, Αθήνα 1985, 239 [Σεπτέμβρης 1912].
46. Κ. Σ. Σοκόλης, *Αυτοκρατορία*, Ροές, Αθήνα (1993), σ. 132.
47. *Παναθήναια*, τ. 13, 1906, σ. 181.
48. Περικλής Γιαννόπουλος, *Η ελληνική γραμμή*, Γαλαξίας, Αθήνα, 1961, σ. 11

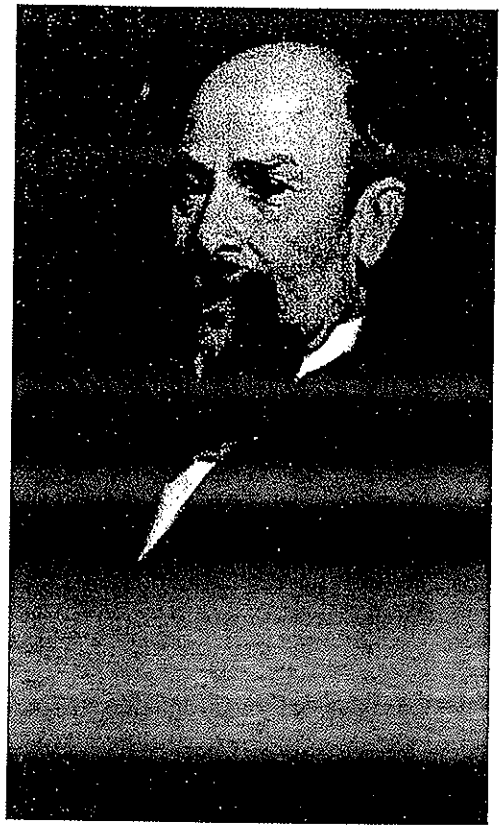

Ο Νεοκλής Καζάζης.

στιγμήν πραγματικότητα.

Όπως και να έχει το πράγμα, η αντιελλαδικότητα και ο αντιδυτισμός ήταν τα κοινά στοιχεία των «αυτοκρατορικών», και θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο συνδυασμός ήταν καινοφανής για τα ελληνικά δεδομένα. Μάλιστα ο αντιδυτισμός (στενά συνυφασμένος με τη συζήτηση περί «ελληνικότητας»[49]) εκπλήσσει, μπορεί να πει κανείς, με την απουσία του από τον ελληνικό 19ο αιώνα, ως συγκροτημένη στάση, πέρα από γενικά ξενοφοβικές ή ειδικά θρησκευτικές κορόνες (ιδίως αν συγκρίνουμε την ελληνική περίπτωση με τις υπόλοιπες βαλκανικές). Τώρα που παρουσιάζεται, δεν λαβαίνει απαραιτήτως φανατικές διαστάσεις. Τόσο ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης όσο και ο Δραγούμης ενδιαφέρονται απλώς να καταστήσουν σαφές ότι ο προσδοκώμενος «νεοελληνικός πολιτισμός» δε θα είναι δυτικός (και, λιγότερο σαφές ότι δε θα είναι ούτε ανατολικός). Λέει, π.χ., ο Δραγούμης:

«Οὔτε σὰν τὸν ἀρχαῖο, οὔτε σὰν τὸν πιὸ ἀρχαῖο, οὔτε σὰν τὸ βυζαντινό, οὔτε καὶ σὰν τὸν εὐρωπαϊκὸ τὸν συγκαιρινὸ θὰ εἶναι ὁ νέος ἑλληνικὸς πολιτισμός. Κάτι ἄλλο θὰ εἶναι ποὺ θὰ κλεῖ καὶ πολλὰ ἀνατολίτικα στοιχεῖα. Καὶ ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς πατρίδας τῆς φυλῆς, ἀνάμεσα σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση, τὸ λέει πὼς ὁ πολιτισμὸς ποὺ θὰ γεννηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες θὰ γίνει ἀναγκαστικὰ διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ δυτικό, καὶ μ' ὅλα τὰ ξένα ἢ τὰ παλιὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ πάρει θὰ εἶναι ἑλληνικότατος»[50].

Κάτι ανάμεσα Ανατολή και Δύση δηλαδή, όραμα σιωπηρά τουλάχιστον αντιδυτικό (μόνον ως *αντιβενιζελικός* ο Δραγούμης θα μπορέσει να εκφράσει άνετα τον αντιδυτισμό του)· αλλά και όραμα κραυγαλέα «δημοτικιστικό», όπως ο ίδιος υπογραμμίζει, με το ευρύτατο περιεχόμενο που δίνει στην έννοια «δημοτικισμός», καθώς πασχίζει να περιγράψει, βέβαιος ως προφήτης, τον αυριανό «νεοελληνικό πολιτισμό», μέχρις εσχάτων λεπτομερειών, όπως το φαγητό και τα ρούχα[51].

Ήταν αντιδυτικός ο δημοτικισμός; Και ναι και όχι. Ο Δραγούμης θα έδινε τη θετική απάντηση. Αν ανατρέξουμε, πάλι, στον αντιδυτικότατο Σοκόλη, ο δημοτικισμός ήταν μια καθαρά ελλαδική διαστρέβλωση, και το ερώτημα περιττεύει. Οι δημοτικιστές ήταν γι' αυτόν οι *«θετικισταί»*, οι ελλαδικοί αντιμεγαλοϊδεάτες. Και *«ἀμφότεραι αἱ μερίδες»* στηρίζονταν επί του καταδικαστέου *«ἐπιπέδου τοῦ πατριωτισμοῦ»* — σε αντιδιαστολή με το παρηγορητικό *«ἐπίπεδον»* της Αυτοκρατορίας[52].

Η άποψη, όμως, του Σοκόλη, αποτίει μεν φόρο τιμής στο μονομανώς ανακύπτον ζήτημα της γλώσσας στις αρχές του 20ού αιώνα, αλλά και το εγκλωβίζει στα «ελλαδικά». Ωστόσο είναι γνωστό ότι, πέρα από τις ελλαδικές ανυπομονησίες, σημαντικό μερίδιο στη «δημοτικιστική» πρωτοβουλία ανήκε στο εξ ορισμού δυτικότερο κομμάτι του ελληνικού κόσμου, που ήταν το παροικιακό ελληνικό στοιχείο. Θυμόμαστε το μίσος της Πηνελόπης Δέλτα, ως παιδιού, για το μάθημα της ελληνικής γλώσσας, θυμόμαστε και τη χαρά της όταν μεγαλώνοντας ανακάλυψε τη δημοτική, οπότε εγκατέλειψε τη γαλλική γλώσσα, στην οποία ώς τότε εκφραζόταν ανετότερα. Θυμόμαστε και τους άλλους πρωταγωνιστές: Πάλλης, Εφταλιώτης, Βλαστός, κ.λπ. Ο συνδυασμός του φόβου για τον αφελληνισμό των παροικιών, με το φόβο για τον αφελληνισμό της Μακεδονίας[53] και με τη διαπίστωση της αδυναμίας του ελληνικού κράτους —οπωσδήποτε της ελλαδικής εκπαίδευσης— να αντεπεξέλθει, βοηθώντας και η ήττα του 1897, γιγάντωσε την κίνηση. Αρκετοί ελλαδίτες λόγιοι ανταποκρίθηκαν, και φόρτωσαν όλα τους τα αδιέξοδα στην «Ιδέα» — όπως απεκαλείτο συνθηματικά ο αγώνας για την ολοσχερή επικράτηση του δημοτικισμού: κάτι υπεράνω κομμάτων,

[49] Η συζήτηση περί ελληνικότητας το 19ο αιώνα είχε να κάνει αποκλειστικά με την ελληνικότητα των Άλλων: Αλβανών, Βλάχων, Μακεδόνων (εκδοχή που προεκτείνεται και στον 20ό). Η ελληνικότητα ως ουσία, η ελληνικότητα των Ελλήνων, τώρα είναι που πρώτη φορά αρχίζει να συζητείται, και έκτοτε συζητείται.

[50] Ίων Δραγούμης, *Ελληνικός πολιτισμός*, επιμ. Θανάσης Καλαφάτης, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σ. 119 (κείμενο του 1913).

[51] *ό.π.*

[52] Κ. Σ. Σοκόλης, *ό.π.*, σ. 65.

[53] Βλ., π.χ., τις σχετικές ανησυχίες που διατυπώνονται στο πλαίσιο της Β' «συνεδρίας» του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (1909): Χάρης Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 151 κ.ε.

πεποιθήσεων, οραμάτων, προγραμμάτων, συμπεριλαμβανομένης και της πάλαι ποτέ Μεγάλης Ιδέας. Λέει ο Κωστής Παλαμάς:

«Μὰ ὁ δημοτικιστὴς δὲν ἐξετάζω ἂν εἶναι σοσιαλιστὴς ἢ φιλελεύτερος, ἀναρχικὸς ἢ ἀπολυταρχικός, θρῆσκος. ἢ ἄθεος, ρωμαντικὸς ἢ κλασικιστής, θετικόφρονας ἢ ἰδανιστής, παλαιϊκὸς ἢ καινοτόμος. Μπορεῖ ἀδιάφορα νὰ εἶναι, μπορεῖ καὶ νὰ μὴν εἶναι τίποτε ἀπ' αὐτά, μπορεῖ νὰ εἶναι λίγο ἀπ' ὅλα»[54].

Αυτό το «λίγο απ' όλα» έγινε, σιωπηρά βεβαίως, το λάβαρο του περιοδικού *Ο Νουμάς*, κύριου οργάνου των δημοτικιστών, το οποίο, στην υπεράσπιση της «Ιδέας», συστέγασε μιαν ασυνάρτητη ιδεολογική αντιπολίτευση εναντίον πολλών και διαφόρων, η οποία κάλυπτε όλη την γκάμα από ακραίες «κοινωνιστικές» απόψεις έως ακραίες ρατσιστικές: με μοναδικό κοινό παρονομαστή το δημοτικισμό[55].

Κι όμως, *υπήρξε* αντίσταση στην ασάφεια. Και όχι μόνο από τους κατεξοχήν προβαλλομένους ως «σαφείς»: τους σοσιαλιστές και σοσιαλίζοντες (δημοτικιστές και καθαρευουσιάνους), ή τις φεμινίστριες της *Εφημερίδος των Κυριών* — νέες παρέες, ολοένα διευρυνόμενες, χωρίς ωστόσο μεγάλη βαρύτητα στα δικά μας συμφραζόμενα. Ψηλαφητά, σε χαμηλούς τόνους, βλέπουμε για πρώτη φορά να συγκροτείται στην Ελλάδα ένας ευδιάκριτος και κυριολεκτικά νεανικός αστικός λόγος —έξω από τις επίσημες και αναμενόμενες εκφορές του[56]— με πρωτοβουλία λογίων που, πλέον, βλέπουν τους εαυτούς τους ως «διανοουμένους» (έννοια και πράγμα επίσης πρωτοεμφανιζόμενα). Απ' αυτή την άποψη είναι ιδιαίτερα χρήσιμο το δεύτερο μεγάλο περιοδικό της εποχής, τα *Παναθήναια*, περιοδικό φιλολογικό και καθόλου πολιτικό ή οπωσδήποτε «μαχόμενο». «Αθώο», δηλαδή, και ακριβώς εκεί έγκειται η απροσχεδίαστη χρησιμότητά του.

Αν βάλουμε στην άκρη τη φιλολογική του σημασία, που είναι μεγάλη (πού να δημοσιεύσει, π.χ., *Ο Νουμάς* ποιήματα του Καβάφη ή τη *Φόνισσα* του Παπαδιαμάντη!), μπορούμε να ανιχνεύσουμε στην υπερδεκαετή πορεία του, κατά κανόνα βέβαια πίσω από τις γραμμές, μιαν αυξανόμενη αυτοσυνείδηση μεταξύ των τακτικών συνεργατών του. Αυτό εκφράζεται, κατ' αρχήν, με την υπεράσπιση μιας παράδοσης που όχι μόνον κανένας δεν διανοείτο να υπερασπιστεί, αλλά που τόσο ο «μαλλιαρισμός» όσο και ο «μιστριωτισμός» επιδίωκαν να ξεχαρβαλώσουν ο καθένας με τον τρόπο του, ώστε να προβούν σε αντίστοιχες παρθενογενέσεις. Επρόκειτο για τη νεότερη —αλλά σχεδόν αιωνόβια πλέον— λόγια ελληνική παράδοση. *Διότι δεν υπήρχε εναλλακτική λύση*. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, από τους πρωταγωνιστές των πρώτων χρόνων των *Παναθηναίων*, είναι διαφωτιστικός πάνω σ' αυτό, όταν ασκεί κριτική στον Ψυχάρη για τις γλωσσικές του απόψεις και για τον πόλεμο που είχε κηρύξει η «Ρωμιοσύνη» στον «Ελληνισμό»: Αφού επισημάνει την —όντως ισχύουσα— αντιδημοτικότητα και των δύο στο αθηναϊκό περιβάλλον, παρατηρεί:

«Ὁ Ἑλληνισμὸς —τύπος πλέον καὶ εἰδωλολατρεία— ἔχει διαποτίσει ἀνιάτως τὸν ὀργανισμὸν [του Έθνους], *μέχρι τῶν βαθυτέρων του ἰνῶν. Ἔχει μέσα εἰς τὸ αἷμα του πτωμαΐνην. Ζῇ, ἀλλὰ μόλις. Καὶ ζῇ, ὅσον τῷ χρειάζεται, διὰ νὰ μὴ θέλῃ ν' ἀποθάνῃ.*

Καὶ οὔτε πρέπει ν' ἀποθάνῃ! Ἀλλοίμονον, ἂν κατεδικάζομεν εἰς θάνατον ὅλους ὅσοι δὲν εἶνε προωρισμένοι νὰ μεγαλουργήσουν! Καὶ οἱ μικροὶ ἐπίσης ἔχουν δικαίωμα εἰς τὴν ζωήν, καὶ αὐτοὶ ἐπίσης εἰμπορεῖ νὰ ζήσουν εὐτυχισμένοι. Ἐ, ὁ ψυχαρισμὸς δὲν συντελεῖ διόλου εἰς αὐτὴν τὴν εὐτυχίαν. [... Αν θα επικρατούσε:] *Ἡ πνευματικὴ κίνησις θὰ περιωρίζετο μεταξὺ πέντε-δέκα μεμυημένων. Καὶ*

54. «Απάνου στα δέκα χρόνια του Νουμά», *Ο Νουμάς*, Ι/ 1.1.1912.
55. Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η συζήτηση στο *Νουμά* (1907-1909)», Εισαγωγή στο *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Ερμής, Αθήνα, 1976, ιδίως σ. ο΄ κ.ε.
56. Βλ., π.χ. τις προτάσεις Ευταξία για την εκπαίδευση , όπως παραθέτει ο Στρατής Μπουρνάζος, «Η ελληνική εκπαίδευση στην καμπή του αιώνα», σ' αυτό τον τόμο.

Τα πολιτικά και κοινωνικά βιβλία του Ν. Καζάζη διαμόρφωσαν τον εθνικιστικό λόγο στην Ελλάδα των αρχών του αιώνα. (Βλ. Εκ.: N. Kasasis, «L'Hellénisme et la Macédoine», Paris, 1903).

L'HELLÉNISME

ET LA

MACÉDOINE

PAR

NÉOCLÈS KASASIS

RECTEUR DE L'UNIVERSITÉ D'ATHÈNES

PRÉSIDENT DE LA SOCIÉTÉ *l'Hellénismos*

Audiatur et altera pars.

PARIS
IMPRIMERIE DE *LA RENAISSANCE LATINE*

1903

Ο Περικλής Γιαννόπουλος.

ἀφώτιστον, ἄγλωσσον, ἀφιλοσόφητον, ἀνίδεον, ἀκατάρτιστον, γυμνὸν παντὸς ὅ,τι δίδει τὸ πνεῦμα —καὶ τὸ πνεῦμα δίδει καὶ πλοῦτον, καὶ στόλον, καὶ στρατόν...— τὸ δυστυχὲς αὐτὸ Ἔθνος θὰ ἠλαττοῦτο ὁλονέν, ὅπως ἀπεναντίας μεγαλώνει τώρα ἡ Βουλγαρία»[57].

Δεν έχουν σημασία εδώ οι απόψεις του Ξενόπουλου για το γλωσσικό (που είναι, όπως θα περίμενε κανείς, συμβιβαστικές, υπέρ της λεγομένης «μισής γλώσσας», συγκερασμού Ελληνισμού και Ρωμιοσύνης), όσο η αποφασιστικότητά του, παρά τη ρητή περιφρόνηση για τον επικρατήσαντα «Ελληνισμό», να υπεραμυνθεί μιας σταθερότητας στο ιδεολογικό τουλάχιστον τοπίο της Ελλάδας — σταθερότητας που, επικαλούμενος το καταξιωμένο αστικό σύνθημα της «ευτυχίας», προφανώς πίστευε πως υπηρετεί· και σταθερότητα δεν νοείτο υπό συνθήκες πλήρους ρήξης με το παρελθόν: υπό τις συνθήκες της πολλαπλά τραυματισμένης συνέχειας στη *βραχεία διάρκεια*, που είχαμε αρκετές ευκαιρίες να διαπιστώσουμε στα προηγούμενα. Δεν ενδιαφέρουν λοιπόν οι απόψεις του για το γλωσσικό, ενδιαφέρει όμως η ρηξικέλευθη —τότε— πεποίθησή του ότι δε θα έπρεπε να πεταχθεί στον κάλαθο των αχρήστων όλος ο 19ος αιώνας, και ότι είχε επέλθει ο καιρός της χρήσης της γλώσσας ως οργάνου και όχι ως Ιδέας.

Μπορεί κανείς να πει ότι πρωτοαντικρίζουμε μια *μόλις* συνειδητοποιούμενη πρόθεση να προταχθεί του «έθνους» η «κοινωνία», μια τάση να αντιστραφεί η ως τότε «λογική σειρά»· ανεπαίσθητη μεν, αλλά αρκετά εμφανής ώστε να μη διαφύγει της προσοχής των θεματοφυλάκων του έθνους. Οι τελευταίοι αυτοί κριτικάρουν, π.χ., την *Διάπλασι των παίδων* —το μακροβιότατο παιδικό περιοδικό που είχε μπει στην περίοδο της ακμής του με την ανάληψη της σύνταξης από τον Ξενόπουλο (1894)—, επισημαίνοντας την απουσία της «εθνικής ιδέας» από τις σελίδες του, και τα κινδυνώδη μηνύματα των μεταφράσεων που φιλοξενεί· και ο Ξενόπουλος αντικρούει τη μορφή με αγανάκτηση: ο πατριωτισμός, ως αυτονόητη αστική αξία, εκπροσωπείται και με το παραπάνω στο περιοδικό του, τα δε μεταφρασμένα μυθιστορήματα μπορεί να μη *«διαπλάσσουν Ἕλληνας. Διαπλάσσουν ὅμως Ἀνθρώπους»*[58].

Τα *Παναθήναια*, βέβαια, είναι περιοδικό «για μεγάλους», και δε χρειάζεται να εμπλακούν σε τέτοιου είδους πολεμική· οπότε ακολουθούν την πορεία τους ανενόχλητα. Μέχρι να παρασυρθούν και αυτά από τις εθνικές εξάρσεις των Βαλκανικών Πολέμων, έχουν πραγματοποιήσει ορισμένα αξιοσημείωτα βήματα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1900 ο χαρακτήρας τους βαθμηδόν αλλάζει, και από καθαρά φιλολογικό μετατρέπονται σε κάπως πιο «οικογενειακό» περιοδικό. Πάνω εκεί, τα *Παναθήναια* αποφασίζουν ότι πρέπει να πολιτικοποιηθούν, ή μάλλον να αποκαταστήσουν στενότερη σύνδεση με την «κοινωνία» γύρω τους:

«Τὸ σύνθημα τῆς πνευματικῆς [...] *ἐπιστρατεύσεως φιλοδοξοῦν νὰ δώσουν εἰς τὸν κύκλον αὐτῶν καὶ τὰ «Παναθήναια». Ἀπομακρυσμένα φυσικῶς ἀπὸ ὅ,τι ἐλέγετο ἕως τώρα πολιτικὴ ζωὴ καὶ δὲν ἦτο παρὰ ἕνας ἄκοσμος χορός, γύρω ἀπὸ τοὺς βωμοὺς τῶν προσωπικοτήτων καὶ τῶν ἰδιοτελειῶν, περιωρισμένα εἰς τὸν περίβολον τῆς καθαρᾶς σκέψεως καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας* [...], *αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκην νὰ κρημνίσουν τὰ τείχη τοῦ στενοῦ περιβόλου τῆς ἀσκητικῆς των ζωῆς καὶ νὰ ὁρμήσουν, μὲ δικαιολογημένον τώρα θάρρος, πρὸς ὁρίζοντας πλέον ἀνοικτοὺς καὶ πρὸς δρᾶσιν πλατυτέραν.*

Ἡ νέα ζωὴ τοῦ ἔθνους, ποὺ γλυκοχαράζει, ἔχει ἀνάγκην ἀπὸ ἐργάτας, ἀπὸ δυνάμεις. [...] *Ἡ διανοουμένη Ἑλλὰς ἀναλαμβάνει ὑποχρεώσεις καὶ ὑποχρεώσεις ἐπιτακτικάς»*[59].

Τα λόγια αυτά δεν είναι απολύτως ακριβή, διότι, από την Επανάσταση των Νεοτούρκων κι έπειτα, και βέβαια το Γουδί, το περιοδικό προέβαινε σε τακτικό σχολιασμό της πολιτικής επικαιρότητας: και με δεδομένους τους συνήθεις συνεργάτες του, θα ήταν δύσκολο να φανταστούμε τι θα σήμαινε μια μεγαλύτερη εμπλοκή του στα «πολιτικοκοινωνικά». Οπότε δεν εκπλήσσει ότι δεν παρατηρούμε καμιά αλλαγή ως προς αυτό στα επόμενα τεύχη. Το βέβαιο είναι ότι άλλα αποφάσισε και άλλα του «βγήκαν»: Η μοναδική αλλαγή, ελάχιστους μήνες μετά, είναι προς μια κατεύθυνση τελείως διαφορετική (ή μήπως όχι;) από την αναγγελθείσα. Καθιερώθηκε νέα μόνιμη στήλη: «Η μόδα», που ικανοποιούσε κι αυτή, από άλλους δρόμους, το αίτημα της «κοινωνικοποίησης». Στην πρώτη της συνεργασία η υπογράφουσα «Αθηναία» σημειώνει, σε μια διστακτικώς αμιγή δημοτική γλώσσα:

«Ἀπὸ τὰ ὡραιότερα φορέματα αὐτῆς τῆς χρονιᾶς εἶνε τὰ βυζαντινά. Θὰ τὰ φοροῦν τὶς νύχτες μέσα στὰ φῶτα, ἀπὸ θαμβὰ μεταξωτὰ σὲ βαθειὰ πεθαμένα χρώματα, ἢ ἀπὸ ἐλαφρὰ διαφανῆ —πάλι βαθύχρωμα— σκεπασμένα μὲ ἐλαφρὲς μουσελίνες»[60].

Αυτός ο αιφνίδιος θρίαμβος του Βυζαντίου —έστω *σε «βαθειά πεθαμένα χρώματα»*— ήταν μια ομολογουμένως αποστομωτική απάντηση σε όσους εκ συστήματος γκρίνιαζαν, όλο αυτό το διάστημα, και τόσα χρόνια μετά τον Παπαρρηγόπουλο, για τον παρα-

57. *Παναθήναια*, τ.16 (1908), σ. 58.
58. Βίκυ Πάτσιου, *«Η Διάπλασις των Παίδων» 1879-1922*, β' έκδ., Καστανιώτης, Αθήνα 1995, 105-108, σ. 212-213.
59. *Παναθήναια*, τ. 22 (1911), σ. 228.
60. *ό.π.*, τ. 23 (1911), σ. 62.

γκωνισμό του Βυζαντίου από τους νεότερους Έλληνες. Από την άλλη μεριά, ο ευτελισμός της ελληνικής «συνέχειας», το *εφήμερο* —η μόδα— υποδείκνυε για μια ακόμα φορά, με τα δικά του φτωχά μέσα, την ανάγκη οικοδόμησης μιας «βραχείας» συνέχειας. Κίνηση, βέβαια, που δεν ολοκληρώθηκε υπό τους όρους με τους οποίους ξεκίνησε —όπως και τόσες άλλες στις αρχές του αιώνα—, καθώς την περίμεναν ένας παγκόσμιος πόλεμος, η δίνη του Εθνικού Διχασμού, και η καταστροφή του 1922.

Βιβλιογραφία

Γιανουλόπουλος Γιάννης, *«Η ευγενής μας τύφλωσις...» Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.

Δραγούμης Ίων, *Φύλλα ημερολογίου*, τόμ. Δ΄-Στ΄ Αθήνα, Ερμής, 1986-1988.

[Δραγούμης Ίων] Ίδας, *Όσοι ζωντανοί*, Αθήνα 1911.

Εξερτζόγλου Χάρης, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

Παρασκευόπουλος Γ. Π. , Η *Μεγάλη Ελλάς*, Αθήνα, Εκάτη, 1998.

Σκαλιέρης Γεώργιος Κλ., *Τα δίκαια των εθνοτήτων εν Τουρκία: 1454-1921*. Εισαγωγή: Κ. Σβολόπουλος, Αθήνα, Τροχαλία, 1997.

Σοκόλης Κ. Σ., *Αυτοκρατορία*, Αθήνα, Ροές, 1993.

Σουλιώτης-Νικολαΐδης Αθαν., *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, επιμ. Θάνος Βερέμης - Κατερίνα Μπούρα, Αθήνα - Γιάννενα, Δωδώνη, 1984.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Ερμής, 1976.

ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1923 - 1925)

Οἱ Εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις μετὰ τὸν Α' Παγκόσμιο πόλεμο (1919 - 1926)

Ὁ Α' Παγκόσμιος πόλεμος εἶχε δυσμενὴ ἀποτελέσματα γιὰ ὅλους τοὺς μεγάλους ἀντιπάλους στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, τόσο τοὺς ἡττημένους ὅσο καὶ τοὺς νικητές. Τὸ γέρας τῆς Πύρρειας νίκης τῆς Τριπλῆς Συνεννοήσεως περιῆλθε στὴν ἀνερχόμενη ὑπερατλαντικὴ δύναμη, ποὺ δὲν εἶχε μόνο παίξει ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν ἔκβαση τοῦ πολέμου μὲ τὴ στρατιωτική της παρουσία, ἀλλὰ εἶχε γίνει καὶ ὁ μεγάλος πιστωτὴς τῶν νικητῶν τῆς Εὐρώπης. Οἱ Η.Π.Α. μὲ τὸν πρόεδρο Οὐίλσον φάνηκαν πρὸς στιγμὴν ὅτι θὰ διαφύλασσαν μὲ πίστη τὰ ἰδανικὰ τοῦ φιλελευθερισμοῦ τοῦ 19ου αἰ. ποὺ κινδύνευαν. Ὅμως ὁ ἐνθουσιασμὸς αὐτὸς κράτησε ὅσο καὶ ἡ εὐφορία ποὺ προκάλεσε τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Τὸ ἀμερικανικὸ Κογκρέσσο ἀρνήθηκε νὰ προσυπογράψει τὶς φιλελεύθερες ἐπαγγελίες τοῦ Οὐίλσον καὶ ἔτσι τὸ πνευματικό του τέκνο, ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν, ἔμεινε στὸ κατώφλι μιᾶς Εὐρώπης μὲ πλούσιο ἱμπεριαλιστικὸ παρελθὸν καὶ ἀμφίβολο φιλελεύθερο ζῆλο. Ἡ Ρωσία, ἐξάλλου, ποὺ ἀνέτρεψε τὸ κοινωνικό της καθεστώς, δὲν ἀμφισβητοῦσε πιὰ μόνο τὴν κυριαρχία τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων ἀλλὰ καὶ τὴ νομιμότητα τῶν πολιτικοκοινωνικῶν τους συστημάτων, ὀργανώνοντας παράλληλα τὴν ἀνατροπή τους μέσα στὶς ἴδιες τὶς χῶρες τῆς βιομηχανικῆς πρωτοπορίας. Τὸ φάσμα τῆς ἐπαναστάσεως ἔριξε τὸν ἴσκιο του πάνω στὰ κράτη ποὺ εἶχαν ὑποστεῖ τὶς δοκιμασίες τοῦ πολέμου, καθὼς ἡ οἰκονομικὴ δυσπραγία ἐνίσχυε τὶς ἀνταρσίες τῶν δυσαρεστημένων. Ἡ ἐπίθεση ἐξάλλου ἐναντίον τῶν κοινοβουλευτικῶν συστημάτων δὲν προερχόταν μόνο ἀπὸ τὴν Ἀριστερά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ φασιστικὸ ὁλοκληρωτισμό. Ἡ Ἰταλία τοῦ Μουσσολίνι γνώρισε πρώτη τὸ φασισμὸ καὶ ἔγινε σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ γιὰ πολλὲς ἄλλες χῶρες, τόσο στὸ ἐπίκεντρο ὅσο καὶ στὴν περιφέρεια τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

Ἡ Γαλλία, ἡ πρώτη πιὰ ἠπειρωτικὴ δύναμη, φρόντισε ἀρχικὰ μὲ κάθε μέσο νὰ ἀποκλείσει μιὰ μελλοντικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς Γερμανίας, ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε ἀπειλὴ γιὰ τὰ συμφέροντα καὶ τὴν ἀσφάλειά της. Ἡ ἐμμονὴ τῆς Γαλλίας νὰ καταβληθοῦν στὸ ἀκέραιο οἱ γερμανικὲς πολεμικὲς ἐπανορθώσεις καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἀποστρατικοποιήσεως στὸν παλιό της ἐχθρὸ μείωσαν στὸ ἐλάχιστο τὴ γερμανικὴ ἐπιρροὴ κατὰ τὴν πρώτη μεταπολεμικὴ ἑπταετία. Ἄμεση συνέπεια τῶν γαλλικῶν πιέσεων ἦταν ἡ ἐκμηδένιση τῆς ἀγοραστικῆς ἀξίας τοῦ μάρκου (ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1921 ὡς τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1922 ἡ τιμὴ τοῦ δολλαρίου σὲ μάρκα ἀπὸ 45,5 ἔφτασε τὰ 1.810), ὥστε μιὰ μεγάλη μερίδα τῆς γερμανικῆς

μεσαίας τάξεως νὰ καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν πληθωρισμὸ καὶ νὰ ἀρχίσει νὰ ἀναζητάει νέα ἡγεσία στὶς ἀκραῖες πολιτικὲς παρατάξεις.

Παρὰ τὰ ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ κινήματα καὶ τὶς ἐξεγέρσεις ποὺ ἀντιμετώπισε, ἡ δημοκρατία τῆς Βαϊμάρης εἶχε ὡς τὸ 1925 ἀποκαταστήσει τὴν ἐσωτερικὴ ὁμαλότητα καὶ τὶς διπλωματικὲς σχέσεις της μὲ τοὺς νικητὲς τοῦ πολέμου. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1925 ὑπογράφηκε στὸ Λοκάρνο συνθήκη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Ἰταλία πρόσφεραν ἐγγυήσεις γιὰ τὰ σύνορα τοῦ Βελγίου καὶ τῆς Γαλλίας ἐναντίον ἐπιθέσεως ἀπὸ τὴ Γερμανία, καὶ γιὰ τὰ γερμανικὰ σύνορα ἐναντίον γαλλικῆς ἐπιβουλῆς, ἐνῶ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ ἑπόμενου ἔτους ἡ Γερμανία γινόταν δεκτὴ καὶ στὴν Κ.Τ.Ε. Ἔτσι ὡς τὸ 1926 οἱ σχέσεις στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ἔλαβαν μιὰν αἰσιόδοξη τροπή, καθὼς οἱ παλιοὶ ἀντίπαλοι ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶχαν ἐπιτέλους παραμερίσει τὶς διαφορές τους, ἐνῶ παράλληλα ἡ οἰκονομική τους κατάσταση βελτιωνόταν αἰσθητά.

Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις καὶ τὰ Βαλκάνια

Ἡ ἀναμφισβήτητη στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ἰσχὺ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας ἀποτέλεσαν, κατὰ τὴν πρώτη μετὰ τὸ μεγάλο πόλεμο δεκαετία, ἐγγύηση εἰρήνης «ἀφήνουσα ἴσως εἰς τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς τὴν ἐν πολλοῖς παρήγορον ψευδαίσθησιν μιᾶς σχετικῆς ἀπομονώσεως», ὅπως σημειώνει ὁ Π. Πιπινέλης («Ἱστορία τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος 1923 - 1941»). Ἡ Ἀγγλία ἀκολούθησε μιὰ πολιτικὴ συντηρήσεως καὶ περισυλλογῆς μὲ κύριους στόχους τὴ διατήρηση τοῦ status quo, ἀλλὰ κυρίως τῆς εἰρήνης στὰ Βαλκάνια, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὸν ὑπόλοιπο κόσμο. Ἡ ἐφεκτικότητά της ὡστόσο ἀναμφίβολα εὐνόησε τὶς ἐπεκτατικὲς φιλοδοξίες τῆς Ἰταλίας τοῦ Μουσσολίνι. Κατὰ τὸ ἐπεισόδιο τῆς Κέρκυρας, ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία κατάφερε νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ νησὶ οἱ ἰταλικὲς δυνάμεις κατοχῆς, χωρὶς ὅμως νὰ τρωθεῖ καὶ τὸ γόητρο τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἰταλικοῦ κράτους. Ὅταν τὸ 1926 μὲ τὸ ἰταλοαλβανικὸ Σύμφωνο τῶν Τιράνων ἡ Ἰταλία μετέβαλε τὴν Ἀλβανία οὐσιαστικὰ σὲ προτεκτοράτο της, δημιουργώντας συγχρόνως μιὰ βάση στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο, ἡ Ἀγγλία ἀπέφυγε τὴ ρήξη μὲ τὸ νέο σφετεριστὴ τῆς κυριαρχίας στὴ Μεσόγειο.

Ἡ Γαλλία τήρησε ἐνεργητικότερη τακτικὴ γιὰ τὴν προστασία τῶν κεκτημένων της. Ἡ γαλλικὴ ἐμμονὴ στὰ θέματα ἀσφάλειας δὲν περιορίστηκε μόνο μέσα στὰ πλαίσια τῆς Κ.Τ.Ε., ἀλλὰ προχώρησε καὶ στὴν ἐνίσχυση τῆς Μικρῆς Συνεννοήσεως, ὑπογράφοντας χωριστὲς συνθῆκες μὲ τὴν Τσεχοσλοβακία, τὴ Ρουμανία καὶ τὴ Γιουγκοσλαβία, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει μιὰ μελλοντικὴ γερμανικὴ ἀπειλή, ἀλλὰ κυρίως τὶς ἐπεκτατικὲς τάσεις τῆς Ἰταλίας. Βασικοὶ φορεῖς τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς στὰ Βαλκάνια ἔγιναν ἡ Ρουμανία καί, σὲ μεγαλύτερο βαθμό, ἡ Γιουγκοσλαβία. Ἀπὸ τὸ 1924 ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἡ ἀποκατάσταση τῶν ταραγμένων σχέσεων τῆς χώρας μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία, μὲ ὅρους ὅμως ποὺ προϋπέθεταν ἑλληνικὲς ὑποχωρήσεις τελείως δυσανάλογες πρὸς τὸ τελικὸ ὄφελος γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Ἀπὸ τὶς χῶρες ποὺ ἐπιζητοῦσαν τὴν ἀναθεώρηση τῶν συνθηκῶν, ἡ Ἰταλία μόνη προερχόταν ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῶν νικητῶν. Ἐκφράζοντας τὴν ἰταλικὴ δυσαρέσκεια ἀπὸ τὴ διανομὴ τῶν ἐδαφικῶν κερδῶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, ὁ Μουσσολίνι ἐπιδόθηκε σὲ μιὰ ἀπροκάλυπτα ἐπιθετικὴ πολιτική, ποὺ στὸ βαλκανικὸ χῶρο στρεφόταν κυρίως ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας. Ἡ ἡττημένη καὶ ἀπομονωμένη Βουλγαρία ἔγινε ὁ πρόθυμος ἀποδέκτης τῶν ἰταλικῶν ὑποσχέσεων γιὰ ὑλοποίηση τῶν διεκδικήσεών της σὲ βάρος τῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ τῆς Ἑλλάδος.

Τέλος, ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις τῆς προπολεμικῆς περιόδου, ἡ Γερμανία καὶ ἡ Σοβιετικὴ Ἕνωση εἶχαν χάσει τὴ δυνατότητά τους νὰ ἐπηρεάζουν σημαντικὰ τὶς βαλκανικὲς ὑποθέσεις, ἐνῶ ἡ Αὐστρία εἶχε ἐξαφανισθεῖ ὡς δύναμη. Ἡ Σοβιετικὴ Ἕνωση, ἀποκλεισμένη, ὅπως καὶ ἡ Γερμανία, ἀπὸ τὴν Κ.Τ.Ε. καὶ ἀπομονωμένη ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, ἀποκατέστησε διπλωματικὲς σχέσεις μὲ τοὺς ἡττημένους τοῦ πολέμου, τοὺς παλιοὺς ἀντιπάλους της, τὴν Τουρκία (Μάρτιος 1921) καὶ τὴ Γερμανία (συνθήκη τοῦ Rapallo τὸ 1922). Στὶς 17 Δεκεμβρίου τοῦ 1925 ὑπέγραψε μὲ τὴν Ἄγκυρα σύμφωνο οὐδετερότητας, ποὺ ἐμπόδιζε τοὺς συμβαλλομένους νὰ συμμαχήσουν μὲ ἄλλο κράτος ἐχθρικὸ πρὸς μιὰ ἀπὸ τὶς δύο χῶρες, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὰ σύνορά της μὲ τὴν Τουρκία.

Ἡ διεθνὴς θέση τῆς Ἑλλάδος

Ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης τερμάτισε καὶ τυπικὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἑλληνικῆς Μεγάλης Ἰδέας. Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸ 1923 ἀκολούθησε τὴν τακτικὴ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας, ποὺ ἐπιζητοῦσαν τὴν κατοχύρωση τῶν συνθηκῶν καὶ τὴν ἐνίσχυση τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν, ὅλων τῶν ἐγγυήσεων δηλαδὴ τοῦ status quo καὶ τῆς εἰρήνης. Ἡ προσήλωση τῆς Ἑλλάδος στὶς ἀρχὲς τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου, ὅπως ἀντιπροσωπεύονταν ἀπὸ τὴν Κ.Τ.Ε., ὀφειλόταν κυρίως στὰ τεράστια ἐσωτερικὰ προβλήματα ποὺ ἡ παρουσία τῶν προσφύγων δημιουργοῦσε στὴ χώρα. Ἡ ἐξοικονόμηση πόρων γιὰ τὴν ἀποκατάστασή τους ἐπέβαλε περιστολὴ τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν, ποὺ ἀδυνάτιζε τὴ θέση τῆς Ἑλλάδος ἔναντι γειτόνων μεγενθυμένων, ὅπως ἡ Γιουγκοσλαβία, καὶ ἐχθρικῶν, ὅπως ἡ Βουλγαρία, ποὺ ζητοῦσε τὴν ἀναθεώρηση τοῦ ἐδαφικοῦ καθεστῶτος ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὶς συνθῆκες. Τὸ ζωηρὸ ἑλληνικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Κ.Τ.Ε. ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ρόλο τοῦ Ὀργανισμοῦ στὴν ἐξασφάλιση τοῦ δανείου γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων. Ὡστόσο ἡ λειτουργία τοῦ συστήματος τῆς συλλογικῆς ἀσφάλειας ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο τῆς Κέρκυρας, ποὺ θὰ ἀναφερθεῖ παρακάτω, μεροληπτικὴ ἔναντι τῶν μικρῶν δυνάμεων. Καθὼς ὁ κόσμος τῶν μεγάλων συνασπισμῶν διαλύθηκε καὶ τὰ ἔθνη ἀναθεωροῦσαν τὴν ἐξωτερική τους πολιτική, ἡ Ἑλλάδα μάταια ἀναζητοῦσε τὴν ἀναθέρμανση τῆς συμμαχικῆς σχέσεως μὲ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία. Ἡ Ἀγγλία ἐπανῆλθε στὴν ἐλεύθερη ἀπὸ δεσμεύσεις εὐέλικτη ἐξωτερική της πολιτική, ἐνῶ ἡ Γαλλία ἀπέδιδε πρωτεύουσα σημασία στὴ συμμαχία της μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία (προπύργιό της στὰ Βαλκάνια ἐναντίον τῆς Ἰταλίας), θέτοντας τὴν Ἑλλάδα σὲ μιὰ προσβλητικὴ δευτερεύουσα μοίρα. Ἡ ἀποτυχία ἀκόμη μιᾶς προσπάθειας βαλκανικῆς συνεννοήσεως ἄφηνε τὴν Ἑλλάδα ἐπικίνδυνα ἀπομονωμένη, ἐν ὄψει μιᾶς ὀγκούμενης ἰταλικῆς ἐπιθετικότητας στὸ χῶρο τῆς Μεσογείου.

Οἱ σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μὲ τοὺς Βαλκανικοὺς γείτονες

Ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης ἔβαλε τέλος στὶς ἀμοιβαῖες ἐδαφικὲς βλέψεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐξασφαλίσει καὶ τὸ κλίμα τῆς ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης ποὺ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἐκκαθάριση τῶν ἐκκρεμοτήτων ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες.

Τὸ πρῶτο θέμα ποὺ δυσχεραίνει τὶς ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις ὡς τὸ 1928 εἶναι ἡ ἀποζημίωση τῶν ἀνταλλαξίμων. Σύμφωνα μὲ τὴ σύμβαση τῆς 30ης Ἰανουαρίου 1923, οἱ ἀνταλλάξιμοι θὰ ἔπαιρναν ἔναντι τῶν ἀκίνητων περιουσιῶν ποὺ εἶχαν ἐγκαταλείψει γαῖες ἀντίστοιχης ἀξίας, καὶ ἡ διαφορὰ στὸ ἰσοζύγιο τῶν πληρωμῶν θὰ βάρυνε τὴν ὀφειλέτιδα χώρα. Μικτὴ ἐπιτροπὴ ἀπὸ 4 Ἕλληνες, 4 Τούρκους καὶ 3 οὐδέτερους, ἡ ὁποία ἀνέλαβε τὴν ἐκκαθάριση τῶν λογαριασμῶν, μπλέχτηκε σὲ ἕνα τέλμα ἀπὸ ἄγονες συζητήσεις καὶ στὴν ἀπαίτηση τῶν Τούρκων νὰ παραγραφοῦν οἱ ἀμοιβαῖες ἀπαιτήσεις, μολονότι ἦταν φανερὸ ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἑλληνικῶν περιουσιῶν ἦταν πολλαπλάσια ἀπὸ ἐκείνη τῶν τουρκικῶν.

Ἡ σύμβαση τῆς 30ῆς Ἰανουαρίου δὲν περιλάμβανε μεταξὺ

τῶν ἀνταλλαξίμων τοὺς Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τουρκικὴ ὑπηκοότητα, τοὺς ἐγκατεστημένους (établis) ἐκεῖ πρὶν ἀπὸ τὶς 30 Ὀκτωβρίου 1918. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ ὅρου «établis» ἔγινε τὸ μῆλο τῆς ἔριδος ἀνάμεσα στοὺς ἀντιπροσώπους τῶν δύο χωρῶν καὶ ἀποτέλεσε τὸ δεύτερο μεγάλο πρόβλημα στὶς ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις.

Οἱ Τοῦρκοι ἐπέμεναν ὅτι ὡς «ἐγκατεστημένοι» ἔπρεπε νὰ θεωρηθοῦν μόνο ὅσοι βρίσκονταν ἐγγεγραμμένοι στὸ δημοτολόγιο τῆς πόλεως, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Διεθνὲς Δικαστήριο τῆς Χάγης εἶχε ἐκδώσει ἀπόφαση ποὺ ἀπέρριπτε τὸν ἰσχυρισμὸ αὐτό. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα ἐπανέφερε τὸ ζήτημα στὴν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1924, οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς εἶχαν φυλακίσει 3.500 Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως ποὺ δὲ δέχονταν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἑστίες τους.

Τὸ Πατριαρχεῖο ἐξάλλου ἦταν ἕνας εὔκολος στόχος, προκειμένου νὰ ἐντείνει ἡ Τουρκία τὴν πίεσή της πάνω στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση. Τὸν πατριάρχη Μελέτιο, ποὺ ἀπελάθηκε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, διαδέχθηκε ὁ Γρηγόριος Ζ', ὁ ὁποῖος ἀντιμετώπισε τὴ σκευωρία τοῦ Παπὰ-Εὐθύμ, ἀρχηγοῦ τῆς ἀνύπαρκτης τουρκικῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς. Μὲ τὴν ἀνοχὴ τῶν ἀρχῶν ὁ Παπὰ-Εὐθὺμ κατέλαβε τὸ Φανάρι καὶ ζήτησε τὴν ἄμεση παραίτηση τοῦ Γρηγορίου, ἰσχυριζόμενος ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Τουρκίας ἦταν Τοῦρκοι ποὺ εἶχαν ἐκχριστιανισθεῖ καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν ὁ μόνος νόμιμος ποιμενάρχης τους. Μολονότι ὁ ἀπατεώνας σφετεριστὴς τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου διώχθηκε τελικά, ἕνα νέο θέμα παρουσιάσθηκε, καθὼς τὸ Γρηγόριο ποὺ εἶχε στὸ μεταξὺ πεθάνει διαδέχθηκε ὁ Κωνσταντῖνος ΣΤ'.

Ὁ νέος πατριάρχης ὅμως ἀπελάθηκε στὶς 30 Ἰανουαρίου 1925 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, γιατὶ θεωρήθηκε ὡς μὴ «ἐγκατεστημένος», γεγονὸς ποὺ παρὰ λίγο νὰ ὁδηγήσει στὴ διακοπὴ τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Τουρκία. Ὁ πρωθυπουργὸς Μιχαλακόπουλος πρότεινε διευθέτηση τοῦ ζητήματος ἀπὸ τὸ Διεθνὲς Δικαστήριο τῆς Χάγης, ὅμως ἡ ὑπόθεση ἔκλεισε μὲ τὴν παραίτηση τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὴν ἐκλογὴ ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο νέου πατριάρχη, τοῦ μητροπολίτη Νικαίας Βασιλείου.

Ἔνταση στὶς σχέσεις τῶν δύο χωρῶν δημιουργοῦσε ἀκόμα καὶ ἡ τουρκικὴ παρεμπόδιση τῆς ἐπανόδου τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἴμβρου καὶ τῆς Τενέδου στὶς ἑστίες τους, καθὼς καὶ οἱ δυσχέρειες ποὺ οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς δημιουργοῦσαν στὴ ζωὴ τῶν μὴ ἀνταλλαξίμων.

Ἀπὸ τὶς βαλκανικὲς χῶρες ἡ παλιὰ σύμμαχος Γιουγκοσλαβία (Σερβία πρὶν ἀπὸ τὸ συνέδριο τῆς Εὐρώπης) εἶχε τηρήσει τὴ φιλικότερη πρὸς τὴν Ἑλλάδα στάση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μικρασιατικῆς της δοκιμασίας ἀλλὰ καὶ τῶν διαπραγματεύσεων τῆς Λωζάννης. Οἱ σχέσεις τῶν δύο χωρῶν ὡστόσο δοκιμάσθηκαν ἀπὸ τὸ ἑλληνο-βουλγαρικὸ περὶ μειονοτήτων πρωτόκολλο τοῦ Σεπτεμβρίου 1924 (πρωτόκολλο Καλφὼφ-Πολίτη), σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Ἑλλάδα δεχόταν τὴν παρέμβαση τῆς Κ.Τ.Ε. γιὰ τὴν προστασία τῶν «Βουλγάρων» ποὺ κατοικοῦσαν στὰ ἐδάφη της. Ἀνάλογη ὑποχρέωση ἀνέλαβε καὶ ἡ Βουλγαρία γιὰ τὶς ἑλληνικὲς μειονότητες.

Τὸ πρωτόκολλο αὐτὸ δημιουργοῦσε προηγούμενο ἐξωτερικῆς ἐπεμβάσεως σὲ μειονοτικὰ ζητήματα μιᾶς χώρας καὶ χαρακτήριζε ἐπίσης τοὺς σλαβόφωνους τῆς Μακεδονίας ὡς «Βουλγάρους». Ἡ ἀντίδραση τῆς Γιουγκοσλαβίας στὴ συμφωνία αὐτὴ ἦταν ἄμεση. Τὸ Βελιγράδι ζήτησε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὴ σύνταξη νέου πρωτοκόλλου, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο νὰ ἀναγνωρίζεται ὅτι οἱ σλαβόφωνοι τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας ἦταν Σέρβοι. Καθὼς ὅμως ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἀρνήθηκε νὰ ἱκανοποιήσει τὴν ἀπαίτηση αὐτή, ἡ Γιουγκοσλαβία κατήγγειλε τὴν ἑλληνοσερβικὴ συνθήκη συμμαχίας τοῦ 1913. Τὸ πρωτόκολλο Καλφὼφ-Πολίτη ἀκυρώθηκε τελικὰ μετὰ ἀπὸ ἑλληνικὴ προσφυγὴ στὴν Κ.Τ.Ε. (Μάρτιος 1925), εἶχε ὅμως ἄμεσες ἐπιπτώσεις στὶς κατοπινὲς ἑλληνο-γιουγκοσλαβικὲς σχέσεις. Ἔτσι ἡ Γιουγκοσλαβία ἄρχισε νὰ προβάλλει ὑπερβολικὲς ἀξιώσεις σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργία τῆς ἐλεύθερης ζώνης ποὺ τὴν συνέδεε μὲ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀξιοῦ ὡς τὴ Θεσσαλονίκη. Παράλληλα ἀπαιτοῦσε μὲ ἐπιτακτικότητα τὴν ἐξασφάλιση διελεύσεως πολεμικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ὡς τὰ γιουγκοσλαβικὰ σύνορα σὲ περίπτωση πολέμου, καθὼς καὶ τὴ σύναψη συμμαχίας μὲ τὴν Ἑλλάδα. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1926 πραγματοποιήθηκε ἐπὶ δικτατορίας Παγκάλου ἡ προσέγγιση τῶν δύο χωρῶν μὲ τὴν ὑπογραφὴ συμμαχίας, ἡ ὁποία περιλάμβανε ὑπερβολικὲς ἐκχωρήσεις στὸν τομέα τῆς λειτουργίας τῆς ἐλεύθερης ζώνης καὶ τῆς γραμμῆς τοῦ Ἀξιοῦ, καθὼς καὶ εἰδικὴ ἑλληνο-γιουγκοσλαβικὴ δήλωση, βάσει τῆς ὁποίας οἱ σλαβόφωνοι τῆς Μακεδονίας ἀναγνωρίζονταν ὡς Σέρβοι. Ἡ μεταπολίτευση ὡστόσο τοῦ 1926 κατήγγειλε τὴ συνθήκη αὐτή.

Μετὰ τὴν ἀκύρωση τοῦ πρωτοκόλλου Καλφὼφ-Πολίτη, οἱ ἑλληνο-βουλγαρικὲς σχέσεις ἐπιδεινώθηκαν. Οἱ εἰσβολὲς καὶ ἡ δράση κομιτατζήδων στὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη προκαλοῦσαν συχνὰ συνοριακὲς συγκρούσεις. Τὸ ἐπεισόδιο τῆς 19ης Ὀκτωβρίου 1925, ὅταν βουλγαρικὰ πυρὰ σκότωσαν Ἕλληνα ἀξιωματικὸ μὲ λευκὴ σημαία, προκαλώντας ἔτσι ἑλληνικὴ εἰσβολὴ σὲ βουλγαρικὰ ἐδάφη, διευθετήθηκε, ὅπως θὰ δοῦμε, εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν Κ.Τ.Ε.

Στὴν Ἀλβανία τέλος συνεχίσθηκαν οἱ πιέσεις καὶ συχνὰ οἱ διωγμοὶ ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Τὸ 1926 ὑπογράφηκε στὴν Ἀθήνα προξενικὴ σύμβαση ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες, ποὺ ρύθμιζε ἀμοιβαῖα θέματα ἐγκαταστάσεως Ἀλβανῶν καὶ Ἑλλήνων ὑπηκόων, σύμβαση ἰθαγενείας, ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας καὶ σύμβαση ἐκδόσεως ἐκλιπαρῶν, χωρὶς ὡστόσο νὰ βελτιωθεῖ ἡ θέση τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀλβανία.

Ἡ κατάληψη τῆς Κέρκυρας ἀπὸ τοὺς Ἰταλούς

Στὶς 31 Αὐγούστου 1923, τρία θωρηκτά, δύο βαρέα καὶ δύο ἐλαφρὰ καταδρομικά, ἕξι ἀντιτορπιλλικά, τορπιλλοβόλα καὶ ὑποβρύχια τοῦ ἰταλικοῦ ναυτικοῦ στρέφονταν ἐναντίον τῆς ἑλληνικῆς Κέρκυρας, μὲ τελεσιγραφικὴ ἀπαίτηση πρὸς τὸ νομάρχη Εὐριπαίο ἄμεσης παραδόσεως τοῦ νησιοῦ. Παρὰ τὴν εἰδοποίηση ποὺ ἔλαβαν ὅτι στὰ ἀνοχύρωτα φρούρια ἦταν πρόχειρα ἐγκατεστημένοι πρόσφυγες, οἱ Ἰταλοὶ ἀπάντησαν στὴν ἄρνηση τοῦ νομάρχη μὲ πυρὰ ποὺ κράτησαν 25 λεπτὰ καὶ ποὺ στοίχισαν τὴ ζωὴ σὲ 15 ἀμάχους καὶ τραυμάτισαν ἄλλους 35. Ἀμέσως μετὰ ἰταλικὲς δυνάμεις κατοχῆς ἐγκαταστάθηκαν στὴν Κέρκυρα. Ἡ ἀναπάντεχη αὐτὴ ἐνέργεια, ποὺ ἀποτέλεσε ἐντυπωσιακὸ προανάκρουσμα στὴν κατοπινὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Μουσσολίνι, εἶχε σκοπὸ νὰ ταπεινώσει τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ ἐκβιάσει τὴν κυβέρνησή της νὰ καταβάλει στὴν Ἰταλία μιὰ τεράστια ἀποζημίωση γιὰ τὸ φόνο τοῦ στρατηγοῦ Tellini σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος. Ἡ παρουσία τοῦ Ἰταλοῦ στρατηγοῦ στὴν Ἤπειρο εἶχε σχέση μὲ τὴ χάραξη τῶν νότιων συνόρων τῆς Ἀλβανίας, μιὰ ὑπόθεση ποὺ ἐκκρεμοῦσε ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ Ἀλβανικοῦ κράτους τὸ 1912 - 13.

Στὶς 15 Μαΐου (ν.ἡμ.) 1920, ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Ἀλβανία συμφωνοῦσαν νὰ ἀποδεχθοῦν τὸ διακανονισμὸ ποὺ θὰ πρότεινε ἡ Πρεσβευτικὴ Διάσκεψη (ἕνα νεόκοπο διεθνὲς ὄργανο) γιὰ τὰ κοινά τους σύνορα. Ἡ Διάσκεψη, ἡ ὁποία ἄρχισε τὶς ἐργασίες της τὸν Ἰανουάριο 1920, ἱδρύθηκε ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις μὲ σκοπὸ τὴ ρύθμιση ἐθνικῶν διαφορῶν ποὺ θὰ παρουσιάζονταν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν συνθηκῶν τῆς εἰρήνης. Στὴ Διάσκεψη μετεῖχαν ἀντιπρόσωποι τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἰαπωνίας, ἐνῶ ὁ ἀντιπρόσωπος τῶν Η.Π.Α. παρευρισκόταν μόνο ὡς παρατηρητής, γιατὶ τὸ Κογκρέσσο εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ ἐπικυρώσει τὴ Συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν.

Ἕνα μήνα μετὰ τὴν ἑλληνο-αλβανικὴ συμφωνία, ἡ Γαλλία παραχώρησε στὴν Ἀλβανία τὴν περιοχὴ τῆς Κορυτσᾶς ποὺ βρισκόταν ὑπὸ γαλλικὴ κατοχὴ ἀπὸ τὸ 1916. Ἡ Κορυτσὰ εἶχε περιληφθεῖ στὰ ἀλβανικὰ ἐδάφη ἀπὸ τὸ 1913, ἀλλὰ ἡ Ἑλλάδα πρόβαλλε σοβαρὲς ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν τελικὴ ἔνταξη, ὑπο-

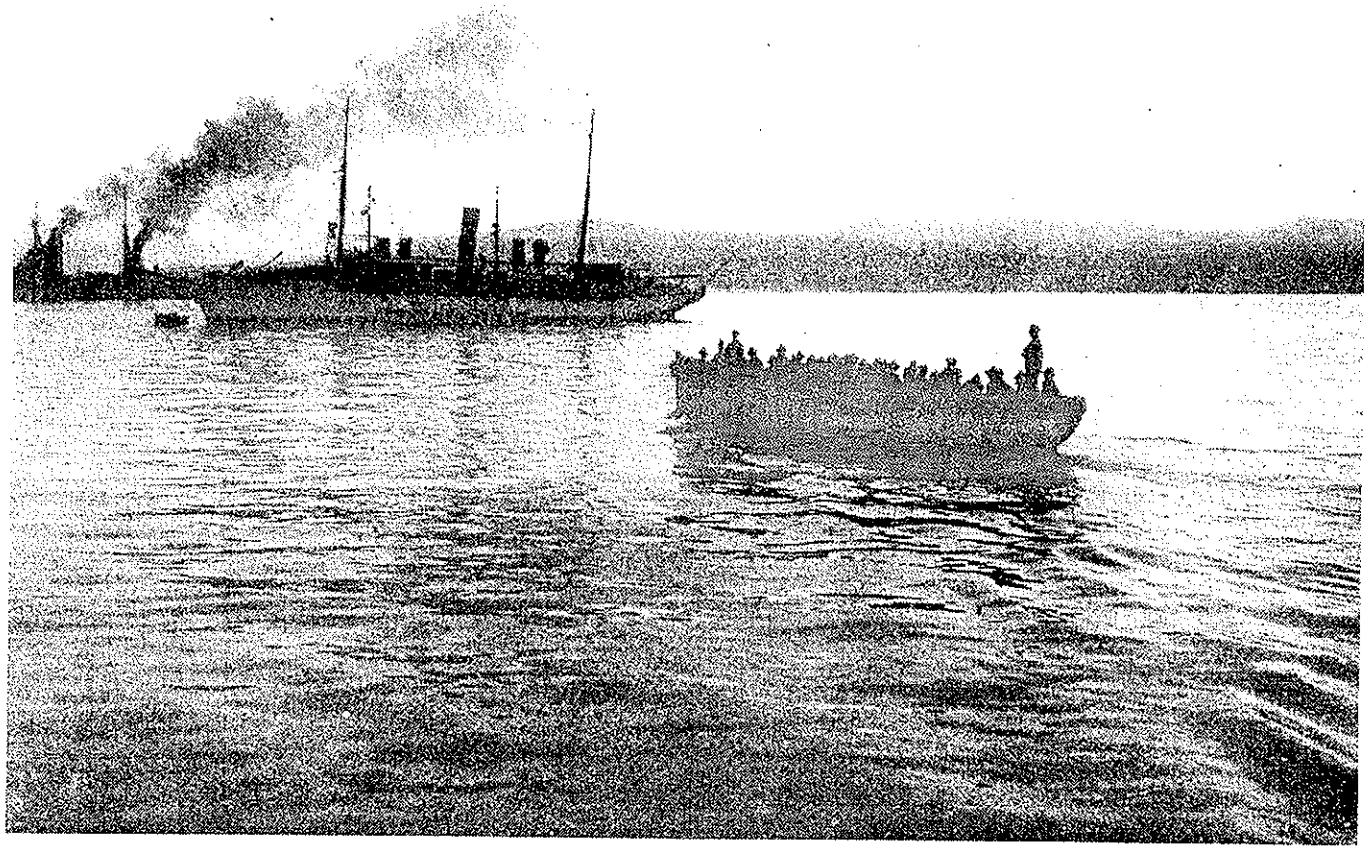

Στὶς 31 Αὐγούστου 1923 ὁ Μουσσολίνι, μὲ ἀφορμὴ τὴ δολοφονία στὴν Κακαβιὰ τῆς Ἠπείρου τοῦ Ἰταλοῦ στρατηγοῦ Tellini καὶ τεσσάρων συνοδῶν του, βομβάρδισε καὶ κατέλαβε τὴν Κέρκυρα. Ἐπάνω: σκηνὴ ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τοῦ ἰταλικοῦ στρατοῦ κατοχῆς ἀπὸ τὴν Κέρκυρα τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1923, μετὰ τὸ διακανονισμὸ τοῦ ζητήματος.

δεικνύοντας τὴν ἑλληνικότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, τὸ διακανονισμὸ τοῦ 1913 ἀμφισβητοῦσε καὶ ἡ Γιουγκοσλαβία καὶ ζητοῦσε ἐπίσης ἐπανεκτίμηση καὶ τῶν δικῶν της συνόρων μὲ τὴν Ἀλβανία. Ἡ Διάσκεψη ὡστόσο ἐξέδωσε ἀπόφαση νὰ τηρηθοῦν τὰ σύνορα τοῦ 1913, καὶ μάλιστα ὅρισε ὡς σύνορο Ἑλλάδος καὶ Ἀλβανίας τὰ ὅρια μεταξὺ τῶν καζάδων Κορυτσᾶς καὶ Καστοριᾶς ἀντὶ τοῦ ὑδροκρίτη μεταξὺ τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ Δέβολη καὶ τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ Ἀλιάκμονα, ποὺ περιλαμβανόταν στὸ πρωτόκολλο τῆς Φλωρεντίας τοῦ 1913, μὲ ἀποτέλεσμα 14 χωριὰ τοῦ καζᾶ τῆς Κορυτσᾶς ποὺ ἀνῆκαν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τότε νὰ περιέλθουν στὴν Ἀλβανία. Ὁ James Barros ὅμως σημειώνει στὸ «Corfu Incident» (Princeton 1965), ὅτι τὸ θέμα τῶν ἀλβανικῶν συνόρων δὲν ἀνῆκε στὴν ἁρμοδιότητα τῆς Πρεσβευτικῆς Διασκέψεως, ἀφοῦ ἡ Ἀλβανία δὲν εἶχε ὑπογράψει τὶς συνθῆκες τῆς εἰρήνης. Στὶς 7 Μαρτίου 1923 ἡ ἐπιτροπὴ χαράξεως μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Tellini ἔφτασε στὴν Ἤπειρο, ἀλλὰ ἄρχισε τὶς ἐργασίες της μόλις τὸ Μάιο ἐκείνου τοῦ χρόνου.

Στὶς 27 Αὐγούστου βρέθηκαν δολοφονημένοι στὸ δρόμο τῶν Ἰωαννίνων πρὸς τὴν Κακαβιὰ (σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος) ὁ Tellini, ὁ ταγματάρχης Corti, ὁ ὑπασπιστὴς λοχαγὸς Bonaccini, ὁ ὁδηγὸς τοῦ αὐτοκινήτου καὶ ἕνας διερμηνέας. Χωρὶς νὰ περιμένει τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνακρίσεων ποὺ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση διέταξε νὰ γίνουν, ὁ Μουσσολίνι, μέσω τοῦ κατὰ τὰ πάντα δυσάρεστου πρὸς τοὺς Ἕλληνες Ἰταλοῦ πρεσβευτῆ Montagna, ἐπέδωσε στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1922 τελεσιγραφικὴ διακοίνωση 24ώρου προθεσμίας, ποὺ περιεῖχε τοὺς ἀκόλουθους ὅρους :

1) Ἀπόδοση τιμῶν στὴν ἰταλικὴ σημαία καὶ στὶς σοροὺς τῶν δολοφονημένων, 2) Αἴτηση συγγνώμης πρὸς τὴν Ἰταλία, 3) Τέλεση μνημοσύνου παρουσία τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, 4) Συμμετοχὴ τοῦ στρατιωτικοῦ ἀκολούθου τῆς ἰταλικῆς πρεσβείας στὶς ἀνακρίσεις, 5) Καταδίκη σὲ θάνατο τῶν ἐνόχων, 6) Καταβολὴ ἀποζημιώσεως 50.000.000 λιρετῶν. Ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις αὐτὲς μόνον οἱ τρεῖς ἔγιναν δεκτές, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ἀπορρίφθηκαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, ἡ ὁποία δεχόταν ὡστόσο νὰ προσφέρει ἀρωγὴ στὶς οἰκογένειες τῶν θυμάτων. Ἀκόμη ἡ Ἑλλάδα πρότεινε στὴν Ἰταλία νὰ ἀναθέσουν τὴν ἐπίλυση τῆς διαφορᾶς στὴν Κ.Τ.Ε., ἐνῶ ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Ἀλεξανδρὴς διαβεβαίωνε τὸ Μουσσολίνι μὲ προσωπικὸ τηλεγράφημα ὅτι οἱ δολοφόνοι τοῦ στρατηγοῦ δὲν ἦταν Ἕλληνες, ἀλλὰ ληστὲς ἀλβανικῆς καταγωγῆς. Ὅπως σημειώνει σωστὰ ὁ Δαφνὴς («Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ δύο πολέμων 1923-1940» Ἀθήνα 1955, τόμ. 1), ἀκόμη καὶ ἂν οἱ ἔνοχοι ἦταν Ἕλληνες «ὁ Μουσσολίνι εἶχε λησμονήσει ὅτι Ἰταλὸς ἀναρχικὸς εἶχε δολοφονήσει τὸν πρόεδρον τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας Σάντι Καρνὼ καὶ ἡ Γαλλία δὲν εἶχε θεωρήσει ὑπεύθυνον τὴν Ἰταλίαν διὰ τὸ ἔγκλημα».

Στὶς 31 Αὐγούστου, ἡ Πρεσβευτικὴ Διάσκεψη κάλεσε μὲ διακοίνωσή της τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ ἐνεργήσει μὲ ταχύτητα γιὰ νὰ βρεθοῦν οἱ ἔνοχοι. Ἡ Ἑλλάδα στὴν προσπάθειά της νὰ ἐπιδείξει καλὴ θέληση ἀπάντησε ζητώντας ἀπὸ τὴ

Διάσκεψη τὴ σύσταση εἰδικῆς ἐπιτροπῆς, ποὺ θὰ διεξήγαγε ἔρευνες γιὰ τὸν καταλογισμὸ τῶν εὐθυνῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἐπεκταθοῦν οἱ ἀνακρίσεις στὸ ἀλβανικὸ ἔδαφος. Ἡ κατάληψη τῆς Κέρκυρας ὡστόσο ἦταν θέμα ποὺ ἀπειλοῦσε τὴ διεθνὴ εἰρήνη καὶ γι' αὐτὸ ἀνῆκε ἀποκλειστικὰ στὴν ἁρμοδιότητα τῆς Κ.Τ.Ε., ἐνῶ ἡ Διάσκεψη ὡς διάδικος στὴν ὑπόθεση τῆς δολοφονίας δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ παίζει καὶ τὸ ρόλο τοῦ δικαστῆ. Ἡ ἄστοχη ἑλληνικὴ παραδοχὴ τῆς ἀναμίξεως τῆς Διασκέψεως στὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἀχρήστευσε τὴν προσφυγὴ στὴν Κ.Τ.Ε., καθὼς μάλιστα ὁ Μουσσολίνι, ἐπωφελούμενος ἀπὸ τὴ διαλλακτικότητα τῆς Ἑλλάδος, ὑποστήριζε ὅτι ἡ διάσκεψη καὶ ὄχι ἡ Κ.Τ.Ε. (ὅπου ἡ ψῆφος τῶν μικρῶν χωρῶν μποροῦσε νὰ βλάψει τὰ συμφέροντά του) ἦταν ἁρμόδια γιὰ νὰ ἐπιλύσει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες.

Ἡ κατάληψη τῆς Κέρκυρας περιῆλθε σὲ δεύτερη μοίρα καὶ ἡ Ἑλλάδα, παρὰ τὴν ἀδικία ποὺ εἶχε ὑποστεῖ, ἐξακολουθοῦσε νὰ βρίσκεται στὸ ἑδώλιο τοῦ κατηγορουμένου γιὰ μιὰ ὑποτιθέμενη παράβαση τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου ἐλαφρότερη ἀπὸ αὐτὴ ποὺ διέπραξε ἡ Ἰταλία καὶ ποὺ ἡ εὐθύνη γι' αὐτὴν δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποδοθεῖ μὲ βεβαιότητα σὲ κανένα. Στὶς 8 Σεπτεμβρίου, ὡστόσο, ἡ Διάσκεψη ἀνακοίνωσε στὴν Ἑλλάδα ὅτι ἔπρεπε περίπου νὰ δεχθεῖ τοὺς ἰταλικοὺς ὅρους. «Ἡ Διάσκεψις ἐφ' ὅσον ἡ Ἰταλικὴ κυβέρνησις δηλοῖ ὅτι ἡ κατοχὴ τῆς Κερκύρας δὲν ἔχει ἄλλον σκοπὸν παρὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἱκανοποίησιν τῶν αἰτημάτων τὰ ὁποῖα ὑπέβαλεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν καὶ ἐφ' ὅσον αὐτὰ τὰ αἰτήματα ἔχουν διαμορφωθῆ εἰς τοὺς ἀνωτέρω ὅρους, προσκαλεῖ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν νὰ γνωστοποιήσῃ τὴν ὁλοκληρωτικὴν ἀποδοχὴν τῶν ὡς ἄνω ὅρων». Ὁ ἕβδομος ὅρος τῆς Διασκέψεως ζητοῦσε τὸ ποσὸ τῶν 50 ἑκατομμυρίων λιρετ-τῶν τῆς ἀποζημιώσεως νὰ κατατεθεῖ σὲ ἐλβετικὴ τράπεζα γιὰ νὰ καταβληθεῖ στὴν Ἰταλία, ἐφόσον τὸ Διεθνὲς Δικαστήριο τῆς Χάγης ἀποφάσιζε κάτι τέτοιο. Ὁ ἕκτος ζητοῦσε τὴ σύσταση ἐπιτροπῆς ἀπὸ τὶς τέσσερις δυνάμεις (Ἀγγλία, Γαλλία, Ἰταλία καὶ Ἰαπωνία) μὲ ἐπικεφαλῆς Ἰάπωνα γιὰ νὰ διευκολύνει τὶς ἑλληνικὲς ἀνακρίσεις μέσα στὸ ἀλβανικὸ ἔδαφος, ἀλλὰ κυρίως γιὰ νὰ τὶς ἐλέγχει. Παρὰ τὶς κατηγορίες ποὺ οἱ Ἰταλοὶ διατύπωσαν ἐναντίον τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπίας (στὴν ἐπιτροπὴ Χαράξεως Συνόρων) ἀντισυνταγματάρχη Δημ. Νότη Μπότσαρη, ὅτι δηλαδὴ εἶχε ὑποκινήσει τὴ δολοφονία, ἡ ἐπιτροπὴ ἀπέκλεισε μὲ ψήφους 3 κατὰ 1 (τοῦ Ἰταλοῦ) ὁποιαδήποτε εὐθύνη τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως γιὰ τὸ φόνο τοῦ Tellini.

Ἡ Διάσκεψη ὡστόσο ἀγνόησε μὲ κυνισμὸ τόσο τὴν ἔκθεση τῆς ἐπιτροπῆς ὅσο καὶ τὴν κατάθεση ἑνὸς λήσταρχου, τοῦ Κώτσου Μέμου (ποὺ ἰσχυρίσθηκε ὅτι ἡ ἀλβανικὴ ἀστυνομία τοῦ Ἀργυροκάστρου τοῦ εἶχε ζητήσει νὰ δολοφονήσει τοὺς Ἰταλούς), καὶ πρὶν περάσει ἡ προθεσμία ποὺ εἶχε θέσει γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἐνόχων ἐξέδωσε ἀπόφαση, βάσει τῆς ὁποίας ἡ Ἑλλάδα ὑποχρεωνόταν νὰ πληρώσει 50 ἑκατομμύρια λιρέττες στὴν Ἰταλία. Ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι τὸ ποσὸ αὐτὸ ἀντιστοιχοῦσε μὲ 500.000 λίρες Ἀγγλίας καὶ ὅτι ἡ Ἑλλάδα μὲ πολλοὺς κόπους ἐξασφάλισε ἀπὸ τὴν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας δάνειο 750.000 λιρῶν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ προσωρινὰ μέτρα τὶς ἀνάγκες τῶν προσφύγων, θὰ ἀντιληφθεῖ τὶς ἐπιπτώσεις μιᾶς τέτοιας ἀποζημιώσεως στὸν κρατικὸ προϋπολογισμό. Ἡ ἀπόφαση κατέληγε μὲ τὴν ἀκόλουθη παράγραφο : «ἡ προσφυγὴ εἰς τὸ Δ.Δ. τῆς Χάγης, ἡ προβλεπομένη ὑπὸ τῆς παραγράφου 7 τῆς διακοινώσεως τῆς 8ης Σεπτεμβρίου ὡς καὶ πᾶσα ἄλλη ἀξίωσις περὶ ἀποζημιώσεως ἐγκαταλείπεται, τοῦ ζητήματος θεωρουμένου ὡς διακανονισθέντος, ἐξαιρέσει τῆς εἰδικῆς προσφυγῆς διὰ τὰς δαπάνας τῆς κατοχῆς τῆς Κερκύρας». Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ γελοιοποίησε τὴν Πρεσβευτικὴ Διάσκεψη ὡς Ἀνώτατο Διεθνὲς Ὄργανο (καταργήθηκε ἄλλωστε τὸ 1924), ἐπιβεβαιώνοντας τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροῦ μὲ διαδικαστικὴ σοβαροφάνεια. Ἔτσι τὸ ποσὸ τὸ ὁποῖο ἡ Ἑλλάδα εἶχε καλόπιστα καταθέσει στὴν Ἐλβετία, πιστεύοντας ὅτι τὸ Δικαστήριο τῆς Χάγης θὰ ἀποφάσιζε γιὰ τὴν τύχη του, δημευόταν, ἐνῶ ἀναγνωριζόταν στὴν Ἰταλία τὸ δικαίωμα νὰ ἀπαιτήσει πρόσθετη ἀποζημίωση καὶ γιὰ τὰ ἔξοδα κατοχῆς τῆς Κέρκυρας. Σύμφωνα μὲ ἀπολύτως ἀπόρρητη ἐπιστολὴ τοῦ Ἕλληνα ἐκπροσώπου στὴν εἰδικὴ Ἐπιτροπὴ Δενδραμῆ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, ἡ ἀπόφαση τῆς Πρεσβευτικῆς Διασκέψεως προκάλεσε τὴ δυσαρέσκια τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς. Στὶς 27 Σεπτεμβρίου ὁ Δενδραμὴς ἔγραφε :

«Ἐπιτροπὴ συνῆλθε σήμερον εἰς σύσκεψιν ὅπως λάβῃ γνῶσιν τηλεγραφήματος κ. Ποανκαρὲ ἀνακοινοῦντος ἀπόφασιν Πρεσβευτικῆς Συνδιασκέψεως. Συζήτησις ὑπῆρξε λίαν ζωηρά. Ἄγγλος ἐξελθὼν πρὸς στιγμὴν μοὶ ἀνεκοίνωσε ταύτην προσθέσας. "Αὐτὸ εἶναι κακοήθεια (saleté), προφανῶς, μοὶ προσέθηκε, εἶχε δοθῆ ἐκ τῶν προτέρων ὑπόσχεσις εἰς Ἰταλίαν ὅτι θὰ δοθῶσι 50 ἑκατομμύρια ὡς ἀντάλλαγμα διὰ ἐκκένωσιν Κερκύρας". Μετά τινα λεπτὰ ἐξῆλθε Ἰάπων Πρόεδρος καὶ καλέσας με ἰδιαιτέρως μοὶ εἶπεν ἐντελῶς ἐμπιστευτικῶς ὅτι εἶναι κατάπληκτος ἐκ λήψεως εἰρημένου ἀπροσδοκήτου τηλεγραφήματος, ὅτι ἀπόφασις δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς πόρισμα Ἐπιτροπῆς, δι' οὗ 3 μέλη καθ' ἑνὸς ἀπέκλειαν πᾶσαν εὐθύνην κρατικῶν ἀρχῶν, διεπίστουν καλὴν πίστιν καὶ καλὴν θέλησιν ἀρχῶν, ἀνέφερον δὲ μόνον ὅτι ἂν παρετηρήθη ποιά τις ὀλιγωρία, αὕτη ὀφείλετο εἰς ἀπειρίαν ἐντεταλμένων καταδίωξιν καὶ ἀνάκρισιν ὀργάνων. Καὶ προσέθηκεν ὅτι μετά τινας ἡμέρας θὰ μοῦ ἀναγνώσῃ ἐμπιστευτικῶς πόρισμα Ἐπιτροπῆς ἵνα πεισθῶ περὶ τῆς εἰλικρινείας τῶν λόγων του. Πρὶν ἀναχωρήσῃ ἐκ Παρισίων μοὶ εἶπεν, ἐγνώριζεν ὅτι Ἰταλοὶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ θὰ συνήνουν εἰς ἐκκένωσιν Κερκύρας καὶ ὅτι Πρεσβευτικὴ Συνδιάσκεψις θὰ ἀναγκασθῇ νὰ χωρήσῃ εἰς ἀξίωσιν 50 ἑκατομμυρίων ὅπως ἐπιτύχῃ ἐκκένωσιν Κερκύρας. Δὲν δύναται ἐξηγήσει ἄλλως τοιαύτην ἀπόφασιν Συνδιασκέψεως. Εἰς ἐρώτησίν μου ἂν Ἐπιτροπὴ πρόκειται ἐξωτερικεύσῃ ἀγανάκτησίν της ταύτην, μοὶ ἀπήντησεν ὅτι σχετικὴ συζήτησις διεξάγεται ἤδη ἐν Ἐπιτροπῇ καθόσον ἓν ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς προέτεινεν, ὅπως Ἐπιτροπὴ διαμαρτυρηθῇ πρὸς Συνδιάσκεψιν, ἀγνοῶ ὅμως ποία ἀπόφασις θὰ ληφθῇ. Μὲ παρεκάλεσε μὴ κάμω οὐδεμίαν χρῆσιν λόγων του καθόσον μοὶ ὡμίλει ὡς Συνταγματάρχης Τσιμπούγιας οὗτινος συνείδησις ἐξανίστατο καὶ οὐχὶ ὡς Πρόεδρος Ἐπιτροπῆς».

Οἱ ἔντονες ἑλληνικὲς διαμαρτυρίες καὶ οἱ ἀναφορὲς στὶς ἀρχὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου δὲν ἀπέτρεψαν τὴν τελικὴ ἀποδοχὴ τῶν ὅρων. Ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλλάδος στὴν Κ.Τ.Ε. Ἰ. Πολίτης εἰσηγήθηκε προσφυγὴ στὸ Δικαστήριο τῆς Χάγης, τὴν ὁποία ὅμως ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1922 ἀπέρριψε.

Παρὰ τὴν ἑλληνική, μοιρολατρικὴ σχεδόν, ὑποχωρητικότητα, οἱ Ἰταλοὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατέχουν τὴν Κέρκυρα, μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι θὰ ἔφευγαν μόνο μετὰ τὴ σύλληψη καὶ τὴν τιμωρία τῶν ἐνόχων γιὰ τὸ φόνο τοῦ Tellini.

Ἡ Ἑλλάδα εἶχε ἀπὸ τὴν 1η Σεπτεμβρίου 1923 καταφύγει στὴν Κ.Τ.Ε., ζητώντας ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τοῦ Ὀργανισμοῦ νὰ ἀναλάβει τὴ διευθέτηση τῆς διαφορᾶς μὲ τὴν Ἰταλία. Στὶς 5 Σεπτεμβρίου, ὁ Ἰταλὸς ἀντιπρόσωπος ἀποκρούοντας τὴν ἐπέμβαση τῆς Κ.Τ.Ε. μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶχε δηλώσει ὅτι θὰ σεβασθεῖ τὸ πόρισμα τῆς Διασκέψεως καὶ ὅτι συνεπῶς παραδεχόταν τὴν ἐνοχή της στὴν ὑπόθεση τῆς δολοφονίας, ὑπέδειξε ἔμμεσα τὸ μεγάλο διπλωματικὸ σφάλμα τῶν Ἑλλήνων. Μάταια ὁ γραμματέας τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπίας Ἰ. Πολίτης προσπάθησε νὰ ἐξηγήσει ὅτι ἡ χώρα του δὲν εἶχε προσφύγει στὴ Διάσκεψη, ἀλλὰ εἶχε ἀπαντήσει μόνο στὴ διακοίνωσή της ὅτι θὰ δεχόταν τὰ πορίσματα τῆς ἀνακριτικῆς ἐπιτροπῆς ποὺ ἐκείνη θὰ κατάρτιζε. Ἡ Κ.Τ.Ε. μὲ κάποια ἀνακούφιση ἐγκατέλειψε τὴν ὑπόθεση στὴν κρίση τῆς Πρεσβευτικῆς Διασκέψεως. Στὶς 10 Σεπτεμβρίου ὁ Πολίτης ἀνακοίνωσε τὴν ἀπόφαση τῆς κυβερνήσεώς του νὰ ἀποδεχθεῖ τὸ σύνολο τῶν ὅρων τῆς Διασκέψεως. Ἡ μόνη ἔμμεση ὑπηρεσία τὴν ὁποία ἡ Κ.Τ.Ε. πρόσφερε τελικὰ στὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση ἦταν οἱ ἀρνητικὲς σὲ βάρος τῆς Ἰταλίας ἀπόψεις, ποὺ διατυπώθηκαν ἀπὸ διαφόρους ἀντιπροσώπους κρατῶν-μελῶν. Ὁ ἀντιπρόσωπος μάλιστα τῆς Σουηδίας Μπράντιγκ προχώρησε καὶ σὲ μιὰ προφητικὴ γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Ὀργανισμοῦ παρατήρηση : «Τὸ Συμβούλιον τῆς Κ.Τ.Ε. ἐπληροφορήθη ὅτι ἐξε-

δόθη ἀπόφασις τῆς Πρεσβευτικῆς, διὰ τῆς ὁποίας παραμερίζεται ἡ ἁρμοδιότητα τοῦ Διεθνοῦς Δικαστηρίου τῆς Χάγης, χωρὶς νὰ πληροφορηθῶμεν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διενεργηθείσης ἐρεύνης. Ὅ,τι συνέβη παρουσιάζει ἀνάγλυφον τὴν ζωτικὴν σημασίαν ποὺ ἔχει ἡ δυνατότης λειτουργίας τῶν ὀργάνων τῆς Κ.Τ.Ε. διὰ τὴν λύσιν διεθνῶν διαφορῶν. Σκοπὸς τῆς Κ.Τ.Ε., πράγματι, εἶναι ἡ διατήρησις τῆς εἰρήνης, ἀλλὰ εἰρήνη ποὺ δὲν βασίζεται ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης, περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὰ σπέρματα μελλοντικῶν συγκρούσεων».

Ἡ ἐκκρεμότητα τέλος τῆς ἑλληνικῆς προσφυγῆς στὸ Διεθνὴ Ὀργανισμὸ ἔδωσε στὴν Ἀγγλία τὴ δυνατότητα νὰ πείσει τὴν Ἰταλία νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα.

Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρά, ὁλόκληρη τὴν ὑπόθεση τὴν χειρίστηκαν ἐπαγγελματίες διπλωμάτες μὲ ἐλάχιστη ἀνάμιξη τῶν ἀξιωματικῶν τῆς «ἐπαναστατικῆς» κυβερνήσεως. Ὁ Πλαστήρας, ὁ ὁποῖος θέλησε κάποια στιγμὴ νὰ ἀντισταθεῖ στὴν ἰταλικὴ εἰσβολή, ἀναγκάστηκε νὰ ἀκολουθήσει τὶς ἀποτρεπτικὲς συμβουλὲς τοῦ Γονατᾶ καὶ τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Ἀλεξανδρῆ. Ἡ ἀπαισιόδοξη διάθεση μὲ τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες διπλωμάτες ἀντιμετώπιζαν τὴ δυνατότητα τῆς Κ.Τ.Ε. νὰ ἀπονέμει δικαιοσύνη, ἰδιαίτερα ὅταν θίγονταν συμφέροντα τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τοὺς ὁδηγοῦσε σὲ μιὰ τακτικὴ συμβιβασμῶν, ποὺ ἀπέκλειε τὴν ἐκμετάλλευση τῶν μικρῶν εὐκαιριῶν ποὺ πρόσφερε ὁ Ὀργανισμός. Ἡ ἀπαισιοδοξία τους δὲν ἦταν βέβαια ἀβάσιμη. Ἡ πλεονεκτικὴ θέση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὸ ἐκτελεστικὸ ὄργανο τῆς Κ.Τ.Ε. — τὸ Συμβούλιο — ἐπηρέαζε ἀποφασιστικὰ καὶ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Ὀργανισμοῦ. Τόσο ἡ Γαλλία ὅσο καὶ ἡ Ἀγγλία ἐπιδόθηκαν σὲ μιὰ κοντόφθαλμη ἐκτίμηση τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ ἡ Κ.Τ.Ε. μποροῦσε νὰ τοὺς προσφέρει.

Ἡ Γαλλία κατεχόταν ἀπὸ τὴν ἔμμονη ἰδέα τῆς ἐξουδετερώσεως τοῦ γερμανικοῦ κινδύνου καὶ εἶχε ὑποτάξει καθετὶ ἄλλο στὴν προτεραιότητα ποὺ ἔδινε στὸ πρόβλημά της αὐτό. Στόχος τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς στὴν ὑπόθεση τῆς δολοφονίας τοῦ Tellini καὶ τῆς καταλήψεως τῆς Κέρκυρας ἦταν ὁ ἐξευμενισμὸς τοῦ Μουσσολίνι καὶ ἡ διατήρηση τῆς Ἰταλίας μέσα στὴν Κ.Τ.Ε., τὴν ὁποία ἡ Γαλλία θεωροῦσε ἐγγύηση γιὰ τὴ δική της ἀσφάλεια. Ἔτσι, ἀναγνωρίστηκε ἡ ἁρμοδιότητα τῆς Διασκέψεως ἀντὶ τῆς ἁρμοδιότητας τῆς Κ.Τ.Ε., καὶ ἡ δικαιοσύνη θυσιάστηκε στὸ βωμὸ μιᾶς σκοπιμότητας.

Ἡ Ἀγγλία, δύναμη ἀφιερωμένη στὴ διατήρηση τοῦ status quo, προτίμησε ἐπίσης ἕνα διακανονισμό, ὁ ὁποῖος θὰ ἐνοχλοῦσε λιγότερο τὸν ἰσχυρότερο ἀπὸ τοὺς δύο παλιοὺς συμμάχους της. Καθοριστικὸ ἄλλωστε ρόλο στὴ στάση τῆς Ἀγγλίας ἔπαιξε ἡ ἀπόφαση τῆς γαλλικῆς διπλωματίας νὰ εὐνοηθεῖ ἡ Ἰταλία σὲ βάρος τῆς Ἑλλάδος.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ μεροληπτικοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο λειτούργησε ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἦταν ἡ σκόπιμη ἔλλειψη ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῆς Πρεσβευτικῆς Διασκέψεως καὶ τοῦ ὀργάνου της — τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἡ γραμματεία τῆς Διασκέψεως, ἡ ὁποία βρισκόταν σὲ γαλλικὰ χέρια, προτίμησε νὰ ἀποσιωπηθεῖ τὸ ἀπαλλακτικὸ γιὰ τὴν Ἑλλάδα πόρισμα τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς, προκειμένου νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἡ Ρώμη.

Ὅσο γιὰ τὴν Κ.Τ.Ε., ἡ ἀποχή της ἀπὸ ὁποιαδήποτε μεσολαβητικὴ ἐνέργεια θεωρήθηκε ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις προϋπόθεση εἰρηνικῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ἰταλικῶν ἀπαιτήσεων. Ἡ παρουσία τῶν μικρῶν χωρῶν στὸν Ὀργανισμὸ δημιουργοῦσε κίνδυνο γιὰ τὴν Ἰταλία νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀπροκάλυπτη στρατιωτική της ἐπέμβαση κακὸ προηγούμενο ποὺ ἐγκυμονοῦσε κινδύνους γιὰ ὅλες τὶς μικρὲς χῶρες. Μολονότι ἀκούστηκαν αὐστηρὲς κρίσεις ἐναντίον τῆς Ἰταλίας μέσα στὴν Κ.Τ.Ε., ὁ Ὀργανισμὸς στάθηκε ἀμέτοχος στὸ διακανονισμὸ τοῦ ζητήματος. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Μουσσολίνι στὴν πρώτη του διεθνὴ ἀναμέτρηση μεγάλωσε τὸ γόητρό του ἀλλὰ καὶ τὴν περιφρόνησή του γιὰ τὸ θεσμὸ τῆς συλλογικῆς ἀσφάλειας.

Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Πάγκαλου

Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Πάγκαλου, ὅπως σωστὰ ἐπισημαίνει ὁ H. Psomiades, ἀποτέλεσε παρέκκλιση στὴν τακτικὴ συντηρήσεως καὶ ἐφεκτικότητας ποὺ ἐφάρμοσαν οἱ περισσότερες ἑλληνικὲς κυβερνήσεις μετὰ τὴ συνθήκη τῆς Λωζάννης. Ὁ δικτάτορας, τοῦ ὁποίου ἡ στρατιωτικὴ σταδιοδρομία εἶχε ἀνακοπεῖ τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ὁ ἴδιος πίστευε ὅτι θὰ καταλάμβανε τὴν Κωνσταντινούπολη, ἔτρεφε πάντοτε τὴ φιλοδοξία νὰ ἀνατρέψει τὸ καθεστὼς ποὺ προέκυψε γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ συνθήκη τῆς Λωζάννης. Τὴν ἐπιθυμία του ἐνίσχυε ἡ ἐντύπωση ὅτι ἀργὰ ἢ γρήγορα ἡ Ἀγγλία θὰ ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν Τουρκία, γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς πλούσιας σὲ πετρέλαια περιοχῆς τῆς Μοσούλης. Τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι τὸ Κουρδικὸ στοιχεῖο πλειοψηφοῦσε στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀδυνάτιζε τὴ διαπραγματευτικὴ θέση τῆς Τουρκίας καὶ διευκόλυνε τὴν ὑπαγωγὴ τῆς Μοσούλης στὸ Ἰράκ (μιὰ ἀραβικὴ χώρα ὑπὸ βρετανικὴ ἐντολή), θέτοντας ἔτσι τὰ πετρέλαια στὴ διάθεση τῆς Ἀγγλίας. Στὴ διαμάχη αὐτὴ ἐξάλλου ἡ Ἀγγλία ἔβρισκε κατανόηση ἀπὸ τὸ Μουσσολίνι, ὁ ὁποῖος σχεδίαζε νὰ δώσει διέξοδο στὶς ἐπεκτατικές του φιλοδοξίες ἐπεμβαίνοντας στὴ Μικρὰ Ἀσία σὲ περίπτωση ἀγγλοτουρκικοῦ πολέμου. Ὁ Ἰταλὸς δικτάτορας εἶχε ἐπιχειρήσει μὲ ἐπιτυχία νὰ προσεγγίσει καὶ τὸν Ἕλληνα συνάδελφό του καὶ νὰ ἐνισχύσει τὶς ἐλπίδες του γιὰ μιὰ νέα ἑλληνικὴ παρουσία στὴν Ἰωνία, ἐλπίδες ποὺ ἡ Ἀγγλία δὲν ἀποθάρρυνε ἐν ὄψει μιᾶς ἀναμετρήσεως μὲ τὴν Τουρκία. Ὁ Πάγκαλος θυσίασε σχεδὸν ὁποιαδήποτε ἄλλη προτεραιότητα στὸ βωμὸ τῆς ἀναθεωρητικῆς πολιτικῆς του ὡς πρὸς τὴ συνθήκη τῆς Λωζάννης. Συνεργαζόμενος μὲ τὴν Ἰταλία ἀνέτρεπε τὶς συμφιλιωτικὲς μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία προσπάθειες τοῦ Μιχαλακόπουλου. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1925 ἡ ἐπανασύνδεση τῶν σχέσεων τῆς Τουρκίας μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία καὶ τὴ Βουλγαρία ἔθεσαν τὴν Ἑλλάδα σὲ κατάσταση ἐπικίνδυνης ἀπομονώσεως. Ἐπιδεινώνοντας τὴν κατάσταση αὐτή, ὁ Πάγκαλος κατάφερε μὲ ἀστοχους χειρισμοὺς νὰ ἐμπλακεῖ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1925 σὲ μιὰ περιπέτεια μὲ τὴ Βουλγαρία, ποὺ κόστισε στὴν Ἑλλάδα τὴν καταβολὴ νέων ἐπανορθώσεων καὶ τὴν ἐπιδείνωση τῶν σχέσεών της μὲ τὴ γειτονικὴ χώρα.

Τὸ ἑλληνο-βουλγαρικὸ ἐπεισόδιο

Οἱ ἑλληνο-βουλγαρικὲς σχέσεις, οἱ ὁποῖες μετὰ τὸ Β΄ Βαλκανικὸ πόλεμο γνώρισαν ἐλάχιστα διαλείμματα βελτιώσεως, εἶχαν ἐνταθεῖ τὸ 1925 λόγω τῆς δράσεως κομιτατζήδων σὲ ἑλληνικὰ ἐδάφη μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τῆς κυβερνήσεως Τσαγκὼφ καὶ ἀπώτερο στόχο τὴν αὐτόνομηση τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας. Στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1925, στὴ θέση Δεμὶρ Καπού, κοντὰ στὸ Μπέλες, βουλγαρικὲς δυνάμεις ἀνοιξαν πῦρ ἐναντίον τοῦ 69ου ἑλληνικοῦ φυλακίου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σκοτωθοῦν δύο στρατιῶτες καὶ ὁ διοικητὴς τοῦ συνοριακοῦ τμήματος λοχαγὸς Χαρ. Βασιλειάδης, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ διαπραγματευθεῖ μὲ τοὺς Βουλγάρους, ὑψώνοντας λευκὴ σημαία. Ἀκολούθησε ἡ κατάληψη τοῦ ἑλληνικοῦ φυλακίου.

Ὁ Πάγκαλος πίστεψε ὅτι τὸ συνοριακὸ ἐπεισόδιο ἀποτελοῦσε μέρος ἑνὸς εὐρύτερου σχεδίου εἰσβολῆς, ἂν καὶ τὸ καθεστὼς τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγὺ εἶχε μειώσει τὴ στρατιωτικὴ ἑτοιμότητα τῆς Βουλγαρίας στὸ ἐλάχιστο. Παρὰ τὶς συμβουλὲς Ἑλλήνων καὶ ξένων διπλωματῶν, καθὼς καὶ τὶς βουλγαρικὲς προτάσεις γιὰ τὴ συγκρότηση μικτῆς ἑλληνο-βουλγαρικῆς ἀνακριτικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν αἰτίων τοῦ ἐπεισοδίου, ὁ Πάγκαλος ἔδωσε διαταγὴ στὸ Γ΄ Σῶμα Στρατοῦ νὰ εἰσβάλει στὸ βουλγαρικὸ ἔδαφος καὶ νὰ καταλάβει τὸ Πετρίτσι, κέντρο δράσεως τῶν κομιτατζήδων. Παράλληλα ἐπιδόθηκε στὴ βουλγαρικὴ κυβέρνηση ἑλληνικὴ διαμαρτυρία μὲ τὴν ἀπαίτηση: 1) νὰ ζητηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα συγνώμη, 2) νὰ τιμωρηθοῦν οἱ ἔνοχοι, 3) νὰ καταβληθεῖ στὴν Ἑλλάδα ἀποζημίωση 2.000.000 γαλλικῶν φράγκων. Ἂν τὸ ἐπεισόδιο παρέμενε ὑπόθεση μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν, ἡ βουλγαρικὴ ἀποδοχὴ τῶν ἑλληνικῶν ἀπαιτήσεων θὰ ἦταν σχεδὸν βέβαιη. Ἡ Βουλγαρία ὅμως προσέφυγε στὴν Κ.Τ.Ε. καὶ κατάφερε ὥστε τὸ Συμβούλιο νὰ ζητήσει τὴν ἄμεση διακοπὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ τὴν ἀποχώρηση τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὰ βουλγαρικὰ ἐδάφη. Τὸ Συμβούλιο ἐπίσης συγκρότησε διεθνὴ ἀνακριτικὴ ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὸν Horace Rumbold γιὰ νὰ ἐξετάσει τὶς εὐθύνες τῶν δύο κρατῶν καὶ νὰ ἀποφασίσει ποιὲς ἐπανορθώσεις ἔπρεπε νὰ καταβληθοῦν. Ἡ ἐπιτροπὴ ὑπέβαλε τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν της στὶς 28 Νοεμβρίου, ποὺ υἱοθετήθηκαν ἀπὸ τὸ Συμβούλιο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἔκθεση τῆς ἐπιτροπῆς ἡ εὐθύνη βάρυνε τελικὰ τὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ πληρώσει 45.000 στερλίνες γιὰ τὶς «ὑλικὲς καὶ ἠθικὲς» ζημιὲς ποὺ προκάλεσε ἡ εἰσβολή, ἐνῶ ἡ Βουλγαρία ὑποχρεώθηκε νὰ ἀποζημειώσει τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἕλληνα λοχαγοῦ ποὺ εἶχε φονευθεῖ. Σημαντικὸ ρόλο γιὰ τὴ διευθέτηση τῆς κρίσεως ἔπαιξε καὶ ἡ Ἀγγλία, ἀναλαμβάνοντας στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ ρόλο τοῦ προστάτη τῆς Βουλγαρίας. Μάλιστα ὁ Ἄγγλος πρέσβευτὴς στὴ Σόφια δήλωσε στὸν Ἀμερικανὸ συνάδελφό του ὅτι, ἂν οἱ Ἕλληνες δὲν ἀποδέχονταν τὴν ἀπόφαση τῆς Κ.Τ.Ε., τότε ἡ Ἀγγλία δὲ θὰ δίσταζε νὰ χρησιμοποιήσει τὸ στόλο της γιὰ «νὰ τοὺς ἐπαναφέρει στὰ λογικά τους». Ἀποφασιστικὸς παράγοντας γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ διακανονισμοῦ τῆς ἑλληνο-βουλγαρικῆς διαφορᾶς ὑπῆρξε τελικὰ ἡ ὁμοφωνία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ἰταλίας) ὅτι οἱ κανόνες τῆς συλλογικῆς ἀσφάλειας, ὅπως ἑρμηνεύονταν ἀπὸ τὴν Κ.Τ.Ε., ἔπρεπε νὰ λειτουργήσουν ἀπρόσκοπτα. Ἡ πρόσφατη ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης τοῦ Λοκάρνο ἔθετε σὲ νέες βάσεις τὶς σχέσεις τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, μὲ κύριο στόχο τὴ διατήρηση τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀσφάλειας στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Ἔτσι ἡ ἐξάρτηση τῆς Κ.Τ.Ε. ἀπὸ τὶς συγκυριακὲς σχέσεις τῶν Μεγάλων καὶ ἡ καθοριστικὴ ἐπίδραση τῶν συμφερόντων τους στὴ λειτουργία τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ ἐπιβεβαιώθηκε γιὰ μιὰν ἀκόμη φορά.

Ἡ εὐθύνη τοῦ Πάγκαλου γιὰ τὴ μὴ κατανόηση τῶν διεθνῶν ἐξελίξεων ἀλλὰ καὶ τῶν μεθόδων τῆς διπλωματίας ἦταν ἀπόλυτη. Ἡ περιφρόνησή του πρὸς τὶς συμβουλὲς τῶν διπλωματῶν καὶ οἱ σπασμωδικὲς προσωπικές του παρεμβάσεις ἀποτέλεσαν ἐγγύηση ἀποτυχίας. Ἀπὸ τὸ προηγούμενο τοῦ ἐπεισοδίου τῆς Κέρκυρας ὁ Πάγκαλος εἶχε σχηματίσει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ Κ.Τ.Ε. γενικὰ ἀπέφευγε τὶς εὐθύνες τοῦ διακανονισμοῦ διαφορῶν μεταξὺ κρατῶν. Τοῦ διέφυγε ὁλότελα τὸ βαθύτερο νόημα τῆς ἀπροθυμίας ἐκείνης τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο τῆς Κέρκυρας, τὸ ἑλληνο-βουλγαρικὸ ζήτημα ἀφοροῦσε δύο μικρὲς δυνάμεις, ἔτσι ὥστε ἡ Κ.Τ.Ε. μποροῦσε νὰ ἀπονείμει κατὰ τὴν κρίση της δικαιοσύνη χωρὶς νὰ προκαλέσει τὴ μήνη κάποιου ἰσχυροῦ.

Οἱ συνέπειες τῆς ἐπιλύσεως τοῦ θέματος τῆς Μοσούλης γιὰ τὴν Ἑλλάδα

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1924 ἡ Ἀγγλία εἶχε θέσει τὸ ζήτημα τοῦ καθορισμοῦ τῶν Ἰρακοτουρκικῶν συνόρων στὴν κρίση τῆς Κ.Τ.Ε. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι εἶχαν τελικὰ συμφωνήσει νὰ ἀποδεχθοῦν τὴ λύση ποὺ θὰ πρότεινε ὁ διεθνὴς ὀργανισμός. Ὅταν ὅμως τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1925 τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιλαετίου τῆς Μοσούλης ἐπιδικάστηκε στὸ Ἰράκ, οἱ Τοῦρκοι ἀρνήθηκαν νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὴν ἀπόφαση. Ἡ τουρκικὴ ἄρνηση ἀναπτέρωσε τὶς ἐλπίδες τοῦ Πάγκαλου γιὰ μιὰν ἀναμέτρηση μὲ τὴν Τουρκία. Μὲ δημόσιες δηλώσεις, ποὺ σκόπευαν στὴν κινητοποίηση τῶν προσφύγων, καὶ σχέδια πολεμικῆς προετοιμασίας, ὁ Πάγκαλος προχωροῦσε μὲ τὴ γνωστὴ ὁρμητικὴ ἀπερισκεψία του στὸν πόλεμο. Προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει τὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία, ἐπιχείρησε μιὰ ἐσπευσμένη ἐπανάληψη τῶν συζητήσεων γιὰ τὴν ἐλεύθερη ζώνη καὶ προχώρησε σὲ παραχωρήσεις, ποὺ προκάλεσαν τὴν κατακραυγὴ τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν καὶ διπλωματῶν. Ὁ δικτάτορας ἐπιδόθηκε ἀκόμη σὲ μιὰ ἐπίμονη προσπάθεια βελτιώσεως τῶν σχέσεων τῆς χώρας μὲ τοὺς Βουλγάρους, ἐξοφλώντας τὶς ἐπανορθώσεις ποὺ εἶχε ὁρίσει ἡ Κ.Τ.Ε., καὶ μὲ τοὺς Ἀλβανούς, κλείνοντας τὶς βορειοηπειρωτικὲς ὀργανώσεις στὴν Ἑλλάδα. Ὑποστήριξε ἀκόμη ἀπροκάλυπτα τὰ ἰταλικὰ συμφέροντα στὴν Ἀλβανία καὶ σύστησε στοὺς Δωδεκανήσιους αὐτοσυγκράτηση, ὥστε νὰ ἀποφεύγονται οἱ ἐθνικιστικὲς ἐξάρσεις, ποὺ θὰ δυσχέραιναν τὶς σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Ἰταλία.

Τὸ Μάρτιο τοῦ 1926 ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Κανακάρης Ροῦφος πῆγε στὴ Ρώμη γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ βοήθεια, καθὼς καὶ μιὰ συμφωνία μὲ τὴν Ἰταλία γιὰ κοινὴ δράση ἐναντίον τῆς Τουρκίας. Ἡ συμφωνία δὲν πραγματοποιήθηκε, ἡ προοπτικὴ ὅμως συγκρούσεως μὲ τρεῖς χῶρες συγχρόνως ἔσπρωξε τὴν Τουρκία νὰ ἀποδεχθεῖ στὶς 5 Ἰουνίου τὴν παραχώρηση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ βιλαετίου τῆς Μοσούλης στὸ Ἰράκ. Παρὰ τὸν τερματισμὸ τῆς κρίσεως ὁ Πάγκαλος ἐξακολούθησε νὰ τρέφει ψευδαισθήσεις ὅτι μὲ τὴ βοήθεια τῆς Ἰταλίας θὰ διεκδικοῦσε τουλάχιστον τὴν ἀνατολικὴ Θράκη. Οἱ ψευδαισθήσεις αὐτὲς ἀκριβῶς συνέβαλαν στὴν πτώση τῆς δικτατορίας του. Οἱ παραχωρήσεις πρὸς τὴ Γιουγκοσλαβία ἐν ὄψει πιθανοῦ πολέμου, καθὼς καὶ οἱ δαπάνες τῶν ἐξοπλισμῶν ἀποκορύφωσαν τὴ γενικὴ δυσαρέσκεια. Ἡ Ἀγγλία, ἐξάλλου, ἡ ὁποία ἔβλεπε μὲ εὐχαρίστηση τὶς ὑπηρεσίες ποὺ τῆς πρόσφερε ὁ Πάγκαλος μὲ τὶς προθέσεις του νὰ ἐπιτεθεῖ κατὰ τῆς Τουρκίας, ἄλλαξε πολιτικὴ ἀπέναντί του μετὰ τὴ λύση τοῦ θέματος τῆς Μοσούλης. Καθὼς μάλιστα ὁ δικτάτορας, ὑποκύπτοντας σὲ ἰταλικὲς πιέσεις, ἀπομάκρυνε τὸ Μάιο τοῦ 1926 τὴ βρετανικὴ ναυτικὴ ἀποστολὴ καὶ τὴ γαλλικὴ στρατιωτικὴ ἀποστολή, προκάλεσε τὴν ἐχθρότητα τῶν δύο δυνά-

Τὴν ἑπομένη κιόλας ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης ἡ Ἑλλάδα εἶχε νὰ ἐπισημάνει τοὺς νέους καθοριστικοὺς παράγοντες τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, νὰ προσδιορίσει τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοπούς της καὶ νὰ ἀναζητήσει τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξή τους. Ἤδη, ἡ μεταβολὴ τῶν ὅρων ποὺ εἶχαν γιὰ ἕναν ὁλόκληρο αἰώνα καθορίσει τὶς διπλωματικὲς θέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου ἦταν ριζική. Χωρὶς νὰ ἔχουν ἱκανοποιηθεῖ ὁλοκληρωτικά, τὰ ἀλυτρωτικὰ αἰτήματα ἔπαυαν νὰ ἀποτελοῦν τὴ βασικὴ συνισταμένη τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Τὸ ὄνειρο τῆς ἐπεκτάσεως τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφικῶν ὁρίων στὸ μικρασιατικὸ χῶρο εἶχε ὁριστικὰ σβήσει. Ἀπέμενε ζωντανὸ τὸ αἴτημα τῆς ἑνσωματώσεως τῆς Β. Ἠπείρου, τῶν Δωδεκανήσων καὶ τῆς Κύπρου. Ἀλλά, ἤδη, ἡ πρωταρχικὴ διπλωματικὴ φροντίδα τῶν Ἀθηνῶν ἐντοπιζόταν στὴν κατοχύρωση τῆς ἀσφάλειας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ προβολὴ τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων ὤφειλε κατὰ συνέπεια νὰ μὴ θέσει σὲ δοκιμασία τὶς βασικὲς προϋποθέσεις τῆς νέας ἑλληνικῆς διπλωματικῆς στρατηγικῆς. Αὐτή, ἐξάλλου, ἡ ἱκανοποίηση τῶν εἰδικότερων ἐθνικῶν ἐπιδιώξεων δὲν ἦταν τελικὰ δυνατὸ παρὰ νὰ βρίσκεται σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ τὴν ἰσχὺ τῆς χώρας καὶ τὸ δυναμισμὸ τῆς ἑλληνικῆς παρουσίας στὸ διεθνὴ διπλωματικὸ στίβο.

Ἡ διαφύλαξη τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ κατοχύρωση τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητας ἀποτέλεσε ἀπὸ τὸ 1923 τὸ πρωταρχικὸ μέλημα τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Πρὶν προσφύγει στὴν παλαιὰ πρακτικὴ τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων, ἡ Ἑλλάδα ἐπιζήτησε νὰ ἱκανοποιήσει τὴ βασικὴ καὶ νόμιμη αὐτὴ ἐπιδίωξή της στὸ πλαίσιο τῶν γενικῶν ἐγγυήσεων τοῦ καταστατικοῦ χάρτη τῆς Κ.Τ.Ε. Δὲν ἄργησε ἐντούτοις νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι τὸ σύστημα τῆς συλλογικῆς ἀσφάλειας ἦταν στὴν πράξη ἀνίκανο νὰ διαφυλάξει τὰ ζωτικὰ συμφέροντα τῶν μικρῶν δυνάμεων καὶ νὰ διασφαλίσει τὴ μονιμότητα τῆς γενικῆς εἰρήνης ποὺ εἶχαν ἐγκαθιδρύσει οἱ Συνθῆκες τοῦ 1919 - 1920. Τὸ ἐπεισόδιο τῆς Κέρκυρας, πρῶτο σύμπτωμα τῶν γενικότερων ἀδυναμιῶν τοῦ Διεθνοῦς Ὀργανισμοῦ, εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἀκριβῶς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀδυναμίες ἐγγενεῖς, ὅπως ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ καταστατικοῦ χάρτη τῆς Γενεύης, δυνάμεις ἀνασταλτικές, ὅπως ἡ ἀμφιλογούμενη τῶν κρατῶν-μελῶν τῆς διεθνοῦς κοινωνίας στὴ στενότερη δυνατὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ ἐθνικὸ συμφέρον, καὶ πιέσεις ἀντιφατικές, ὅπως ἐκδηλώνονταν μὲ τὴν ἐκβιαστικὴ τακτικὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, παρέλυαν τὴν ἀποτελεσματικὴ συλλογικὴ δράση καὶ ἐνίσχυαν τὶς κεντρόφυγες τάσεις. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν μεθόδων τῆς Γενεύης νὰ κατοχυρώσουν τὴ βαλκανικὴ εἰρήνη θὰ ἐπιβεβαιωνόταν καὶ μὲ τὴν ἀποτυχία τῶν προσπαθειῶν γιὰ μιὰ τοπικὴ γενικὴ συνεννόηση ἀνάμεσα στὰ κράτη τῆς Χερσονήσου, σύμφωνη μὲ τὸ πρότυπο τοῦ Λοκάρνο. Ἡ εὐρύτερη συνειδητοποίηση τῆς ἀνάγκης αὐτῆς ἀνάμεσα στοὺς ἴδιους τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς καὶ οἱ σχετικὲς ἐπίμονες εὐρωπαϊκὲς — ἰδίως βρετανικὲς — εἰσηγήσεις δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ κάμψουν τοὺς ἐνδοβαλκανικοὺς ἀνασταλτικοὺς παράγοντες. Ἡ σταθερὴ ἄρνηση τῆς Βουλγαρίας νὰ δεχθεῖ ὡς ὁριστικὸ τὸ καθεστὼς τῶν Συνθηκῶν ἦταν αὐτὴ καὶ μόνη ἱκανὴ νὰ ὑπονομεύσει κάθε δυνατότητα συνεργασίας ἀνάμεσα στὸ σύνολο τῶν κρατῶν τῆς Χερσονήσου.

Ἡ κατοχύρωση τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητας ἀποτελοῦσε τὴν πρώτη ἐπιδίωξη τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἡ δυναμικὴ συμμετοχὴ στὸ σύστημα τῆς διεθνοῦς συνεργασίας θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἡ ἄλλη ὄψη τῶν ἑλληνικῶν διπλωματικῶν ἐπιδιώξεων. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ ἑλληνικὴ διπλωματία βρισκόταν σὲ ἀναγκαστικὴ συνάρτηση μὲ τὴ γενικὴ παραγωγικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας, καὶ εἰδικότερα τῶν εὐαίσθητων βόρειων ἐπαρχιῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄμεση ἀκόμη ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ἀμυντικὴ ἑτοιμότητα τῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Στὴ δεύτερη περίπτωση, ἡ διπλωματία ὤφειλε νὰ ἐξασφαλίσει τὶς προϋποθέσεις καὶ νὰ ἀξιοποιήσει τὶς προσπάθειες στὸν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀναπτύξεως. Τὴν ἑπομένη τῆς εἰρήνης τῶν Βερσαλλιῶν διανοίγονταν δύο ὁδοὶ γιὰ τὴ διεύρυνση τῆς διεθνοῦς συνεργασίας: ἡ νέα ὁδὸς τῆς Κ.Τ.Ε. καὶ τοῦ δικτύου τῆς διεθνοῦς ὀργανώσεως καὶ ἡ παραδοσιακὴ ὁδὸς τῶν διακρατικῶν ἐπαφῶν καὶ συμφωνιῶν. Ὁπωσδήποτε, ἡ καθιέρωση τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν μεθόδων τῆς Γενεύης ἀνταποκρινόταν ἀπόλυτα στὸ ἑλληνικὸ συμφέρον. Ἦταν μάλιστα ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶχε ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴ μεσολάβηση τῆς Κ.Τ.Ε. γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὰ πρῶτα οἰκονομικὰ δάνεια κάτω ἀπὸ εὐνοϊκοὺς ὅρους καὶ ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ συνεισφορά της στὸ ἔργο τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων. Ἐντούτοις, οἱ μηχανισμοὶ τῆς Γενεύης ἀποδεικνύονταν ἀνίσχυροι νὰ ἐξασφαλίσουν ὄχι μόνο τὶς ἐγγυήσεις γιὰ τὴ διατήρηση, ἀλλὰ καὶ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς εἰρήνης. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτές, ἡ προσφυγὴ στὶς παραδοσιακὲς μεθόδους τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων ἀποτελοῦσε μοιραία ἀναγκαιότητα, ὄχι μόνο γιὰ τὴν κατοχύρωση τῆς ἀμυντικῆς ἀσφάλειας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν προώθηση τῆς διεθνοῦς συνεργασίας. Πέντε χρόνια μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης, ἡ Ἑλλάδα παρέμενε διπλωματικὰ ἀπομονωμένη καὶ ἀνίσχυρη νὰ διευρύνει τὴ συνεργασία της μὲ τοὺς βαλκανικοὺς γείτονες, χωρὶς νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀξίωση τῆς ἰσοτιμίας ἢ χωρὶς νὰ ὑποθηκεύσει αὐτὸ τὸ ἐθνικὸ μέλλον. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἔννοια ὄχι μόνο τῆς συστηματικῆς βουλγαρικῆς ἀδιαλλαξίας ἀπέναντι σὲ κάθε πρόταση οἰκονομικῆς ἢ ἐμπορικῆς συνεργασίας, ἀλλὰ καὶ τῶν πιέσεων τῆς Τουρκίας, γύρω ἀπὸ τὶς ἐκκρεμεῖς τεχνικὲς διαφορές, καὶ τῆς Γιουγκοσλαβίας, μὲ ἀφορμὴ τὸ θέμα τῆς ἐλεύθερης ζώνης στὴ Θεσσαλονίκη.

Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτές, ἡ προσαρμογὴ τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας στὴ γνωστὴ πρακτικὴ τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων ἀπέβαινε ἀναγκαστικὴ γιὰ τὴν ἀμυντικὴ ἀσφάλεια καὶ τὴν εἰρηνικὴ συνεργασία τῆς χώρας στὸ στενότερο γειτονικὸ καὶ στὸν εὐρύτερο διεθνὴ χῶρο. Ἡ ἀναγκαιότητα αὐτὴ βρῆκε, μετὰ τὴ Λωζάννη, τὸν πρῶτο δυναμικὸ ἐκφραστή της στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλου. Ἡ βαθιὰ πίστη του στὶς ἀρχὲς τῆς Γενεύης συμβάδιζε μὲ τὴν πεποίθηση στὴν ἀνάγκη τῆς ἐνισχύσεως τῶν διμερῶν διακρατικῶν δεσμῶν. Ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1926 ὡς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1928, ὁ Μιχαλακόπουλος θὰ ἐπιζητήσει μὲ εὐελιξία καὶ σθένος νὰ θέσει τὶς βάσεις τῆς νέας ἑλληνικῆς διπλωματίας. Τὸ εὐρὺ κομματικὸ φάσμα τοῦ κυβερνητικοῦ συνασπισμοῦ θὰ τοῦ ἐξασφαλίσει τὴ δυνατότητα νὰ ἐφαρμόσει στὴν πράξη τὴν ἀρχὴ τῆς ἐνιαίας ἐθνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, πηγὴ δυνάμεως καὶ παράγοντας σταθερότητας γιὰ τὴ χώρα.

Ἡ Ἑλλάδα σὲ ἀναζήτηση νέου διακανονισμοῦ τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων (1926 - 1928)

Τὸ διπλωματικὸ ἀδιέξοδο στὶς σχέσεις μὲ τὰ γειτονικὰ κράτη

Ἡ πτώση τῆς δικτατορίας τοῦ Πάγκαλου καὶ ἡ συγκρότηση τῆς Οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως δὲν ἦταν συναρτημένες μὲ ἐλατήρια ἐσωτερικῆς μόνο πολιτικῆς. Τὸ διπλωματικὸ ἀδιέξοδο εἶχε προκαλέσει τὶς εὔλογες ἀνησυχίες τῆς κοινῆς γνώμης, ἐφόσον ἡ παρατεινόμενη ἀπομόνωση ἔτεινε, ὅπως ἦταν φυσικό, νὰ διευρύνει καὶ νὰ ἐντείνει τὶς παντοειδεῖς διεθνεῖς πιέσεις καὶ προκλήσεις. Ἡ συνομολόγηση τῶν ἀτυχῶν ἑλληνοσερβικῶν συμβάσεων εἶχε ἀκριβῶς ἐκφράσει τὴν ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἐξεύρεση ἑνὸς σοβαροῦ διπλωματικοῦ ἐρείσματος στὸ γειτονικὸ βαλκανικὸ χῶρο. Ἡ καταγγελία, ἐντούτοις, τῆς συμφωνίας ἀπὸ τὴ διάδοχο κοινοβουλευτικὴ κυβέρνηση καὶ τὸ σύνολο τοῦ πολιτικοῦ κόσμου τῆς Ἑλλάδος δὲν ὁδήγησε στὴν ἄρση τῆς προτεραιότητας, τὴν ὁποία ἀπέδιδε ἡ Ἀθήνα στὴν ἀποκατάσταση τῶν φιλικῶν σχέσεων μὲ τὸ Βελιγράδι. Χωρὶς νὰ ἀναχθεῖ σὲ πάγια ἀρχὴ ἢ σὲ μόνιμη προϋπόθεση τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας, ἡ ἐπιδιωκόμενη ἑλληνο-γιουγκοσλαβικὴ συνεννόηση θεωρήθηκε καὶ ἀπὸ τὸ Μιχαλακόπουλο ὡς τὸ πιὸ πρόσφορο μέσο γιὰ τὴν ἔξοδο τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴ διεθνὴ ἀπομόνωση.

Ἡ ἐπίσημη κοινοποίηση, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1927, τῆς ἀποφάσεως τῆς νέας ἑλληνικῆς κυβερνήσεως νὰ μὴ θεωρήσει τὶς συμφωνίες δεσμευτικές, συνοδευόταν ἀπὸ τὴ ρητὴ ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἄμεση ἐπανάληψη τοῦ ἑλληνο-γιουγκοσλαβικοῦ διαπραγματευτικοῦ διαλόγου. Μὲ ὑπόμνημα πρὸς τὴ γιουγκοσλαβικὴ κυβέρνηση, τὸ Μάρτιο τοῦ 1927, ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ πρότεινε τὴ διατήρηση τῶν ὅρων τῆς συμβάσεως τῆς 10ης Μαΐου 1923 σὰν βάση ὁποιασδήποτε συμφωνίας γιὰ τὴν ἐλεύθερη ζώνη, τὴν κατοχύρωση τῆς ἑλληνικῆς διοικήσεως τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Γευγελῆς - Θεσσαλονίκης καὶ τὴν παραπομπὴ σὲ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Κ.Τ.Ε. κάθε μομφῆς σὲ

βάρος της, τὴ σύναψη συμφώνου φιλίας, τὸ ὁποῖο νὰ διασφαλίζει τὴν εἰρήνη ἀνάμεσα στὰ δύο μέρη γιὰ τὰ ἑπόμενα 50 χρόνια, καὶ τὴν ἀμοιβαία οὐδετερότητα σὲ περίπτωση ἀπρόκλητης ἐπιθέσεως τρίτης δυνάμεως. Τόσο ὅμως οἱ συγκεκριμένες εἰσηγήσεις, ὅσο καὶ οἱ ἀλλεπάλληλες ἑλληνικὲς ἐκκλήσεις γιὰ τὴν ἐπανάληψη τῶν διαπραγματεύσεων, ἔβρισκαν τὴ γιουγκοσλαβικὴ κυβέρνηση αὐστηρὰ ἐπιφυλακτική. Ἡ πρόοδος ποὺ σημειώθηκε ὅταν, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1927, ἡ σερβικὴ πλευρὰ ἀποδέχθηκε ἐπίσημα τὴν ἀρχὴ τῶν διαπραγματεύσεων, μὲ βάση τὶς ἰσχύουσες συνθῆκες, δὲν κατέληξε σὲ θετικὰ ἀποτελέσματα. Οἱ ἐπίμονες ἑλληνικὲς ἐκκλήσεις γιὰ τὴν ἔναρξη τοῦ διαπραγματευτικοῦ διαλόγου ἐξακολουθοῦσαν νὰ προσκρούουν στὴν παρελκυστικὴ τακτικὴ τοῦ Βελιγραδίου. Ὁ Γιουγκοσλάβος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Marinković ἐπισήμαινε τὴν ἀνάγκη τῆς ἐπιμελοῦς ἐπεξεργασίας τοῦ τεχνικοῦ μέρους τῶν ἑλληνικῶν προτάσεων, καθὼς καὶ τοὺς ποικίλους ἐξωτερικοὺς καὶ ἐσωτερικοὺς περισπασμοὺς ποὺ δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ προωθήσει τὴ διαπραγματευτικὴ διαδικασία. Πραγματικά, ὅμως, ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ ἑλληνο-γιουγκοσλαβικοῦ διαλόγου ὑπέκρυπτε τὴν οὐσιαστικὴ διάσταση τῶν δύο μερῶν στὰ βασικὰ ἐκκρεμῆ προβλήματα. Ἡ γιουγκοσλαβικὴ πλευρὰ διεκδικοῦσε ἰδιαίτερα προνόμια σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε στὶς ἐμπορικὲς διευκολύνσεις καὶ στὸ καθεστὼς τῆς ἐλεύθερης ζώνης, κυρίως ὅμως στὴν ἐξασφάλιση, σὲ περίπτωση πολέμου, τῆς διαμετακομίσεως μέσω Θεσσαλονίκης στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ ὄχι μόνο πρὸς τὴ Γιουγκοσλαβία, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὶς χῶρες τῆς Μικρῆς Συνεννοήσεως καὶ τὴν Πολωνία. Στὶς ἐπίμονες αὐτὲς ἀξιώσεις προστίθενταν, ἀπὸ τὴ γιουγκοσλαβικὴ πλευρά, ὡς παράγοντες ἀνασταλτικοὶ τῆς ἑλληνο-γιουγκοσλαβικῆς συνεννοήσεως, ἡ συρροὴ κρίσιμων ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν προβλημάτων, ὅπως ἡ ἔμμεση σύνδεση τοῦ θέματος τῆς συνεννοήσεως μὲ τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὸ μόνιμο φόβο τοῦ Βελιγραδίου ἀπέναντι στὴ Ρώμη, καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ ἀποφευχθεῖ κάθε πράξη ἱκανὴ νὰ ἐπιδράσει δυσμενῶς στὶς σχέσεις τῆς Γιουγκοσλαβίας μὲ τὴ Βουλγαρία. Ἡ παρατεινόμενη ἐκκρεμότητα ἐπέτεινε τὴν ὑφιστάμενη δυσπιστία καὶ ἐνίσχυε τὴν ὑποψία ὅτι οἱ αὐξημένες γιουγκοσλαβικὲς ἀπαιτήσεις ὑπέκρυπταν καὶ μιὰ λανθάνουσα ἀπειλὴ στὰ βόρεια ἑλληνικὰ σύνορα.

Ἡ ἀδυναμία τῆς κυβερνήσεως τῶν Ἀθηνῶν νὰ ἔλθει ἀκόμα καὶ σὲ διαπραγματευτικὸ διάλογο μὲ τὴ γιουγκοσλαβικὴ πλευρά, ὑπογράμμιζε τὴν ἔκταση τοῦ γενικότερου ἑλληνικοῦ διπλωματικοῦ ἀδιέξοδου. Ἡ ἀσθενὴς διπλωματικὴ θέση τῆς χώρας ἐπιδροῦσε ἀνασταλτικὰ στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἐξασφάλιση ἰσχυρῶν ἐρεισμάτων στὸν εὐρύτερο διεθνὴ χῶρο καὶ ἡ ἔλλειψη κάθε σοβαροῦ ἐρείσματος στεροῦσε τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτές, ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ ἑλληνο-γιουγκοσλαβικοῦ διαλόγου ἦταν συνυφασμένη μὲ τὴν ἀδυναμία τῆς Ἑλλάδος νὰ ἔρθει σὲ πολιτικὴ συνεννόηση μὲ τὶς λοιπὲς γειτονικὲς δυνάμεις, ἰδίως μὲ τὴν Τουρκία.

Ἡ βασικὴ διαπίστωση, ὅτι μετὰ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης ἀπέβαινε ἤδη ἐφικτὴ ὄχι μόνο ἡ εἰρηνικὴ συνύπαρξη ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ συνεργασία ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία, δὲν ἦταν ἀρκετή, ὡς τὸ 1928, γιὰ νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἐπίλυση τῶν εἰδικότερων προβλημάτων, ποὺ ἀνέκυπταν στὸ στάδιο τῆς ἐφαρμογῆς τῶν συμφωνιῶν. Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν Ἄγκυρα καὶ τὴν Ἀθήνα ἦταν ἄμεσα συνυφασμένες, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, μὲ τὰ εἰδικότερα προβλήματα τῶν «ἐγκατεστημένων» (établis) καὶ τῶν «ἀνταλλαξίμων». Ὡς «ἐγκατεστημένοι» θεωροῦνταν, σύμφωνα μὲ τὴ σύμβαση τῆς 30ῆς Ἰανουαρίου 1923, οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πρὶν ἀπὸ τὶς 30 Ὀκτωβρίου τοῦ 1918, καὶ οἱ μουσουλμάνοι ποὺ διέμεναν ἀνατολικὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνο - βουλγαρικὴ συνοριακὴ γραμμὴ τοῦ 1913, δηλαδὴ στὴ δυτικὴ Θράκη. Παρὰ τὴ σαφήνεια τοῦ καθορισμοῦ τῶν «ἐγκατεστημένων», ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ὅρου προκάλεσε νέες διαφωνίες, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τοὺς Ἕλληνες τῆς περιοχῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ Διεθνὲς Δικαστήριο τῆς Χάγης, ὅπου προσέφυγαν τὰ δύο μέρη, δὲν κατόρθωσε νὰ καθορίσει μὲ τρόπο ἀδιαμφισβήτητο τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου. Ὡς «ἀνταλλάξιμοι», ἐξάλλου, θεωροῦνταν οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῶν ὑπόλοιπων περιοχῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Τουρκίας καὶ οἱ μουσουλμάνοι κάτοικοι τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδος.

Ὁ καθορισμὸς τῆς περιουσίας, τόσο τῶν «ἐγκατεστημένων» ὅσο καὶ τῶν «ἀνταλλαξίμων», δὲν ἄργησε νὰ προκαλέσει σοβαρὲς ἀντιγνωμίες. Σύμφωνα μὲ τὴ σύμβαση τῆς 30ῆς Ἰανουαρίου 1923, σὲ ἀντιστάθμισμα τῶν ἐγκαταλελειμμένων ἀκίνητων περιουσιῶν, οἱ ἀνταλλάξιμοι θὰ ὄφειλαν νὰ λάβουν γαῖες ἀντίστοιχης ἀξίας, ἐνῶ ἡ διαφορὰ ἀξίας ποὺ θὰ προέκυπτε θὰ βάραινε τὴ χώρα ἡ ὁποία θὰ βρισκόταν στὴ θέση τοῦ ὀφειλέτη. Ἀντίθετα, οἱ περιουσίες τῶν μὴ ἀνταλλαξίμων ὄφειλαν νὰ ἀποδοθοῦν στοὺς προκατόχους τους. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν σχετικῶν διατάξεων εἶχε ἀνατεθεῖ σὲ εἰδικὴ Μικτὴ Ἐπιτροπή, ἀποτελούμενη ἀπὸ τέσσερις Ἕλληνες, τέσσερις Τούρκους καὶ τρεῖς οὐδέτερους, ἐνῶ παράλληλα προβλεπόταν ἡ δυνατότητα παραπομπῆς ὁρισμένων ζητημάτων «ἀρχῆς» στὴ διαιτησία. Ἡ ἀδυναμία τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς νὰ ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικὰ τὶς ἐκκρεμεῖς διαφορές, ὁδήγοῦσε τὸ Μιχαλακόπουλο στὴν ἀπόφαση νὰ προτείνει τὴν ὑποβολὴ ὅλων τῶν ἐπίμαχων ζητημάτων — «ἐγκατεστημένων», περιουσιῶν ἀνταλλαξίμων, περιουσιῶν μὴ ἀνταλλαξίμων — στὴ διαιτησία. Ἡ τουρκικὴ ὅμως πλευρὰ ἐξακολουθοῦσε βασικὰ νὰ ἐμμένει στὴν ἀρχὴ τῶν αὐθαίρετων ἐκτιμήσεων. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι δικαιοῦνταν νὰ παραμείνουν στὴν Κωνσταντινούπολη, θὰ καθοριζόταν μὲ ἁπλὴ κατὰ προσέγγιση ἐκτίμηση, ἐνῶ οἱ περιουσιακὲς διαφορὲς θὰ ἐπιλύονταν μὲ τὴν ἀπόσβεση τῶν ἀμοιβαίων ἀπαιτήσεων καὶ τὴν ἀπόδοση στὴν τουρκικὴ κυβέρνηση τῶν 500.000 στερλινῶν, τὶς ὁποῖες εἶχε ἐπιδικάσει ἡ Διεθνὴς Οἰκονομικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν Ἀθηνῶν, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1926, ὡς ἀποζημίωση τῶν μὴ ἀνταλλαξίμων μουσουλμάνων. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς προσέκρουαν στὴ ριζικὴ ἀντίθεση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία ἀμφισβητοῦσε τὴν ὀρθότητα τῆς ἐκτιμήσεως τῶν ὀφειλομένων στοὺς μὴ ἀνταλλαξίμους καὶ ὑποστήριζε ὅτι ἡ ὑπεύθυνη ἐκτίμηση τῶν περιουσιῶν τῶν ἀνταλλαξίμων θὰ ἀπέβαινε σὲ ὄφελος τῶν Ἑλλήνων δικαιούχων.

Λιγότερο ἴσως κρίσιμη, ἀλλὰ καὶ δυσκολότερα πραγματοποιήσιμη ἀποδεικνυόταν ἡ οὐσιαστικὴ βελτίωση τῶν ἑλληνο-βουλγαρικῶν σχέσεων. Οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σόφια προσέκρουαν στὴν ἐπίμονη ἄρνηση τῶν Βουλγάρων ἰθυνόντων νὰ ἀποδεχθοῦν τὴ μονιμότητα τοῦ καθεστῶτος τῶν Συνθηκῶν. Ἡ ἐμμονὴ στὴν ἰδέα τῆς ἐδαφικῆς διεξόδου στὸ Αἰγαῖο παρεμπόδιζε ὄχι μόνο τὴν πολιτικὴ συνεννόηση ἀλλὰ καὶ τὴν εἰδικότερη ἑλληνο-βουλγαρικὴ συνεργασία στὸν τομέα τῶν ἐμπορικῶν ἢ τῶν μορφωτικῶν σχέσεων. Ἐντούτοις, μετὰ τὴν ἔνταση, ἡ ὁποία εἶχε ὁδηγήσει καὶ στὸ μεθοριακὸ ἐπεισόδιο τῆς 19ης Ὀκτωβρίου 1925, εἶχε ἀκολουθήσει περίοδος σχετικῆς ὑφέσεως στὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν. Ὁ περιορισμὸς ὅμως τῶν συνοριακῶν ἐπεισοδίων, χάρη καὶ στὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ συστήματος παραμεθορίου ἐλέγχου, καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς συμβάσεως ἑκουσίας μεταναστεύσεως τοῦ 1919, δὲ συνοδεύθηκαν ἀπὸ τὴν ἄρση καὶ τῶν πολύπλοκων οἰκονομικῶν διαφορῶν ποὺ εἶχαν κληροδοτήσει οἱ μετακινήσεις τῶν πληθυσμῶν. Ὁ συνδυασμὸς πάλι τῶν εἰδικῶν δυσχερειῶν μὲ τὴ γενικότερη δυσπιστία ποὺ ἐπικρατοῦσε ἦταν φυσικὸ νὰ ἀναστέλλει τὴν ἐπίλυση τῶν οἰκονομικῶν διαφορῶν καὶ νὰ ὁδηγεῖ στὴν ἀποτελμάτωση τῶν ἐπίπονων διμερῶν διαπραγματεύσεων. Ἀκόμη καὶ ἡ συμφωνία Καφαντάρη - Μολώφ, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1927, προορισμένη νὰ συντελέσει στὴν ἐκπλήρωση τῶν οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων ποὺ εἶχαν ἀνακύψει ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, παρέμενε νεκρὸ γράμμα. Ἡ κυβέρνηση Ζαΐμη ἀποφάσισε νὰ μὴν εἰσηγηθεῖ τὴν ἐπικύρωσή της, ἡ ὁποία συνεπαγόταν τὴν καταβολὴ σοβαρῆς ἀποζημιώσεως ἀπὸ μέρους τῆς Ἑλλάδος, ἐφόσον ἡ Βουλγαρία δὲν ἐκπλήρωνε τὶς δικές της, πολὺ σοβαρότερες ὀφειλές, στὸν τομέα ἰδίως τῶν πολεμικῶν ἀποζημιώσεων.

Δυσχερεῖς παρέμεναν, κάτω ἀπὸ τὸ βάρος ἀνεπίλυτων ἐκκρεμοτήτων, οἱ σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Ἀλβανία. Ἡ σχετικὴ βελτίωση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ τὰ Τίρανα ὀφειλόταν στὴ διακριτικὴ στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι στὶς ἰταλοαλβανικὲς συμφωνίες τοῦ 1926 - 1927. Ἡ καταπάτηση ἐντούτοις τῶν θρησκευτικῶν, ἐκπαιδευτικῶν καὶ κοινοτικῶν ἐλευθεριῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Β. Ἠπείρου ἀποτελοῦσε βασικὸ ἀνασταλτικὸ παράγοντα στὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῶν ἑλληνοαλβανικῶν διπλωματικῶν ἐπαφῶν. Καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν τεσσάρων συμβάσεων — ἐγκαταστάσεως, ἰθαγενείας, ἐκδόσεως, ἐμπορίου καὶ ναυσιπλοΐας —, ποὺ ὑπογράφηκαν ἀπὸ τὶς δύο κυβερνήσεις ἀνάμεσα στὸν Ἰούνιο καὶ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1926, προσέκρουε σὲ δυσυπέρβλητες δυσχέρειες. Ἡ ἐπικύρωση τῆς πρώτης ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Βουλὴ ματαιώθηκε ὁριστικά, ὅταν ἔγινε ἀντιληπτὸ τὸ μέγεθος τῆς δαπάνης ποὺ θὰ ἀναλάμβανε τὸ Δημόσιο γιὰ νὰ ἀποζημιώσει τοὺς Ἀλβανοὺς πρώην ἰδιοκτῆτες ἀπαλλοτριωμένων κτημάτων ἑνὸς ἑκατομμυρίου στρεμμάτων, μὲ βάση τὰ γενικῶς ἰσχύοντα γιὰ τοὺς ὑπηκόους τῶν ξένων κρατῶν. Ἡ προσφυγὴ τῶν Τιράνων στὴν Κ.Τ.Ε. ἀπέληξε στὴ δικαίωση τῶν ἑλληνικῶν θέσεων. Ἀντίθετα, οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς συμβάσεις ὑποβλήθηκαν στὴν ἑλληνικὴ Βουλὴ χωρὶς νὰ κυρωθοῦν, ἐξαιτίας τόσο τῆς δυσχέρειας τοῦ διαχωρισμοῦ τους ἀπὸ τὴν πρώτη, μὲ τὴν ὁποία συνέθεταν ἑνιαῖο διπλωματικὸ σύνολο, ὅσο καὶ τῆς ἀνθελληνικῆς ἐκστρατείας ποὺ ὑποκίνησαν οἱ ἰσχυροὶ Ἀλβανοὶ κτηματίες, ἄμεσα θιγόμενοι ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς συμβάσεως Ἐγκαταστάσεως. Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὶς δύο γειτονικὲς χῶρες εἰσῆλθαν σὲ περίοδο ὑφέσεως ὅταν, μετὰ τὴν ἀπόρριψη τῆς προσφυγῆς τῶν Τιράνων, οἱ Ἀλβανοὶ ἰθύνοντες ἄρχισαν νὰ συζητοῦν τὴν ἑλληνικὴ πρόταση γιὰ ἀποζημίωση μὲ βάση τὴν ἰσχύουσα στὴν Ἑλλάδα νομοθεσία.

Στάσιμες, τέλος, παρέμεναν καὶ οἱ σχέσεις μὲ τὴ Ρουμανία, παρὰ τὴν κοινὴ ἐπιθυμία γιὰ τὴ σύσφιγξη τῶν παραδοσιακῶν φιλικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες. Ἡ ἀνάληψη, τὸ 1927, διμερῶν διαπραγματευτικῶν ἐπαφῶν μὲ σκοπὸ τὴ σύναψη συμφωνίας, ἱκανῆς νὰ ὑπερβεῖ τὰ συνήθη ὅρια ἑνὸς συμφώνου διαιτησίας καὶ μὴ ἐπιθέσεως, δὲν ὁδήγησε σὲ θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ ρουμανικὴ πλευρὰ συνδύαζε τὴν εὐόδωση τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τὴν ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος τῆς σιδηροδρομικῆς συνδέσεως τῶν δύο χωρῶν μέσω Βουλγαρίας. Τὸ ἑλληνικὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο εἶχε τότε ἐκφράσει τὶς ζωηρὲς ἐπιφυλάξεις του, ἐπικαλούμενο σοβαροὺς κινδύνους γιὰ τὸ ἀμυντικὸ σύστημα τῆς χώρας. Ὁ Μιχαλακόπουλος ὅμως φάνηκε διατεθειμένος νὰ παρακάμψει τὶς ἀντιρρήσεις αὐτές, ἐφόσον ἡ ρουμανικὴ κυβέρνηση θὰ ἐγγυόταν τὸν καθαρὰ ἐμπορικὸ χαρακτήρα τῆς νέας σιδηροδρομικῆς γραμμῆς. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι τὸ Βουκουρέστι θὰ ὑποχρεωνόταν νὰ ἀναλάβει τὴ δυσάρεστη ὑποχρέωση νὰ παρέμβει ἐναντίον τῆς Βουλγαρίας, ἂν ἡ τελευταία ἀποφάσιζε νὰ χρησιμοποιήσει τὸ νέο ἐπικοινωνιακὸ δίκτυο γιὰ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος. Παράλληλα ἡ ἔκδηλη ἐπιθυμία τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως νὰ ἐξασφαλίσει στὸ Βουκουρέστι ἕνα πρόσφορο μέσο πιέσεως γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν ἑλληνογιουγκοσλαβικῶν διαφορῶν ἐπέτεινε τὸ σκεπτικισμὸ τῶν Ρουμάνων ἰθυνόντων. Ἡ διστακτικότητα τῆς ρουμανικῆς κυβερνήσεως νὰ ἀναλάβει ὑποχρεώσεις, ἱκανὲς νὰ τὴν φέρουν σὲ δύσκολη θέση ἀπέναντι στὴ Σόφια ἢ τὸ Βελιγράδι, ὁδηγοῦσε περὶ τὰ τέλη τοῦ 1927 στὴν ἀποτελμάτωση τῶν διαπραγματεύσεων.

Ἡ ἀναζήτηση διπλωματικῶν ἐρεισμάτων στὸ πλαίσιο τῶν σχέσεων μὲ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις

Τὸ διπλωματικὸ ἀδιέξοδο ἀποτελοῦσε, ταυτόχρονα, τὴν αἰτία καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διεθνοῦς ἀπομονώσεως τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ διπλωματικὲς δυσχέρειες στὸ εἰδικότερο βαλκανικὸ πεδίο ἦταν ἀναπόσπαστα συνυφασμένες μὲ τὴ γενικότερη ὑποτίμηση τῆς διπλωματικῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος στὸν εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Κάτω ἀπὸ τὴ νέα διάταξη τῶν καθοριστικῶν παραγόντων τῆς διεθνοῦς ζωῆς, οἱ παραδοσιακοὶ φιλικοὶ δεσμοὶ τῆς Ἑλλάδος μὲ τὶς δυτικοευρωπαϊκὲς δυνάμεις δὲν παρεῖχαν ἐξίσου ἀποφασιστικό, ὅσο στὸ παρελθόν, πολιτικὸ ἀντίκρισμα. Ἡ στενὴ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ συνεργασία μὲ τὴ Μεγάλη Βρετανία, ὄχι μόνο δὲν εἶχε ἀνασταλεῖ, ἀλλὰ καὶ εἶχε ἐνισχυθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλο· ἡ ἄρνηση ὅμως τοῦ Λονδίνου νὰ ἀναλάβει εἰδικὲς πολιτικὲς δεσμεύσεις στὸ ἐπίπεδο τῶν διμερῶν σχέσεων δὲν ἐπέτρεπε τὴν παροχὴ ἐγγυήσεων ἢ ἀποφασιστικῆς διπλωματικῆς καλύψεως. Οἱ σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴ Γαλλία εἶχαν, ἀντίθετα, εἰσέλθει σὲ περίοδο κρίσιμης δοκιμασίας. Ἡ μετάθεση τοῦ γαλλικοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὸ διπλωματικὸ χῶρο τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης ἔτεινε νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν παροδικὴ ἐκδήλωση μεμονωμένων ἀτυχῶν ἐπεισοδίων, ἱκανῶν νὰ ἀμβλύνουν, προσωρινὰ τουλάχιστον, τὸ αἴσθημα τῆς παλαιᾶς ἀλληλεγγύης ἀνάμεσα στοὺς δύο λαούς. Ἡ Ἰταλία, τέλος, στὴ χρονικὴ φάση ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, ὄχι μόνο δὲν εἶχε ἐπιδείξει φιλικὲς διαθέσεις, ἀλλὰ καὶ εἶχε ἐπιβαρύνει μὲ σοβαρὲς προκλήσεις τὴν εὐαίσθητη ἑλληνικὴ θέση. Τὰ σημεῖα τῆς ὑφέσεως, ποὺ εἶχαν ἀναφανεῖ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Πάγκαλου, δὲν εἶχαν ἀρκέσει γιὰ νὰ φέρουν τὶς δύο χῶρες στὴν ὁδὸ τῆς συνεννοήσεως.

Ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἑλληνικῆς φιλίας ἐνεῖχε, καὶ κατὰ τὴν περίοδο μεταξὺ τῶν δύο Πολέμων, ζωτικὴ σημασία γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ βρετανικοῦ ἐλέγχου πρὸς τὴ Διώρυγα τοῦ Σουέζ καὶ ἀποτελοῦσε πολύτιμο ἔρεισμα γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἰσορροπίας μὲ ἐπίκεντρο τὰ Στενὰ τῶν Δαρδανελλίων. Ἐντούτοις τὸ βασικὸ αἴτημα τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἡ ἐγγύηση δηλ. τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητας καὶ ἀνεξαρτησίας, δὲν ἔβρισκε στὸ Λονδίνο παρὰ μερικὴ μόνο ἱκανοποίηση. Τὸ γενικὸ βρετανικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς διεθνοῦς νομιμότητας δὲ συνοδευόταν ἀπὸ τὴ ρητή, ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα, ἐγγύηση τοῦ καθεστῶτος τῶν Συνθηκῶν. Ἡ σταθερὴ ἀγγλικὴ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἰδέα τῶν ἐνδοευρωπαϊκῶν συμμαχικῶν συνασπισμῶν καὶ τὴ συμμετοχὴ σὲ διμερὴ πολιτικὰ σύμφωνα ἔθετε τὴν Ἑλλάδα ἐμπρὸς στὴν ἀνάγκη νὰ ἀναζητήσει πρὸς ἄλλη κατεύθυνση τὴν ἐγγύηση τῆς ἐδαφικῆς της ἀκεραιότητας.

Τὸ ἐμπορικὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸ οἰκονομικὸ κίνητρο ἀσκοῦσε, παράλληλα πρὸς τὸ καθαρὰ πολιτικὸ καὶ στρατηγικό, ἀναμφισβήτητη ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῶν ἑλληνοβρετανικῶν σχέσεων. Ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ πλευρά, ἡ γενικότερη τάση πρὸς τὴν ἐξασφάλιση ἀγορῶν καὶ τὴν ἐπένδυση κεφαλαίων στὸ ἐξωτερικὸ εἶχε ἐκδηλωθεῖ νωρὶς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Γύρω στὸ τέλος τῆς πρώτης δεκαετίας μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ἡ Ἑλλάδα κατεῖχε μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες θέσεις, μαζὶ μὲ τὴν Ἱσπανία, στὶς ἀγορὲς τῶν βρετανικῶν προϊόντων. Πολὺ οὐσιωδέστερη, ἐντούτοις, σημασία εἶχε γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες ἡ εὐρεία συμμετοχὴ τοῦ ἀγγλικοῦ κεφαλαίου στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδος. Στὴν περίοδο μεταξὺ τῶν δύο Πολέμων, ὄχι μόνο τὸ μέγιστο μέρος τοῦ δημόσιου χρέους ὀφειλόταν σὲ Βρετανοὺς ἀλλὰ καὶ τὸ ποσοστὸ τῶν βρετανικῶν κεφαλαίων, ποὺ εἶχαν ἐπενδυθεῖ σὲ μονάδες βιομηχανικὲς ἢ ἐπιχειρήσεις δημόσιας ὠφέλειας, ὑπερέβαινε σημαντικὰ κάθε ἄλλη ξένη συμμετοχή. Ἡ Whitehall Securities Limited εἶχε ἐπενδύσει 5 ἑκατ. λίρες στὸν τομέα τοῦ ἠλεκτροφωτισμοῦ καὶ τῶν συγκοινωνιῶν τῆς ἑλληνικῆς πρωτεύουσας, ποσὸ ποὺ ὑπερέβαλλαν οἱ βρετανικὲς καταθέσεις στὶς βασικὲς τραπεζικὲς μονάδες τῶν Ἀθηνῶν. Ἑταιρίες καὶ ἐπιχειρήσεις ἀγγλικὲς εἶχαν ἐπενδύσει σημαντικὰ ποσὰ σὲ ἑλληνικὲς βιομηχανικὲς μονάδες, μεταλλεῖα καὶ ἐγγειοβελτιωτικὰ ἔργα. Τὸ σύνολο τῶν βρετανικῶν κεφαλαίων, τὰ ὁποῖα εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ ἰδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, ἀνερχόταν στὶς παραμονὲς τοῦ Β΄ Παγκοσμίου πολέμου σὲ 15 ἑκατ. λίρες. Ἡ εὐρεία προσφυγὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως στὴ βρετανικὴ κεφαλαιαγορά, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει τὶς βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνασύνταξη καὶ ἀνάπτυξη τῆς χώρας, ἐξέφραζε, πέρα ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση τῶν οἰκονομικῶν κριτη-

ρίων, καὶ μιὰ ἀναμφισβήτητη πολιτικὴ ἐπιλογή, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά της ἐπιβεβαιωνόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν παραγόντων — πολιτικῶν, στρατηγικῶν, οἰκονομικῶν, ἀκόμη καὶ συναισθηματικῶν — ποὺ συνέθεταν τὸ πλέγμα τῆς πολύπλευρης ἑλληνο-βρετανικῆς συνεργασίας.

Ἡ παρουσία τοῦ Μιχαλακόπουλου ἐπικεφαλῆς τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας ἐπιβεβαίωνε τὴν προσήλωση στὴν ἰδέα τῆς στενῆς συνεργασίας μὲ τὴ Μ. Βρετανία. Ὁ διακανονισμὸς τῶν ἐκκρεμῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες — ἀποζημίωση γιὰ ἀπαλλοτριώσεις βρετανικῶν κτημάτων, ἀναγκαστικὸ δάνειο, σύμβαση μὲ τὴν ἑταιρία «Power and Traction», ἑλληνικὸ πολεμικὸ χρέος — ἔδωσε τὸ μέτρο τῶν φιλικῶν διαθέσεων τῆς νέας ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι στὸ Λονδίνο. «Σ' ὅλα τὰ σοβαρὰ ζητήματα ποὺ ἐνδιαφέρουν τὶς δύο χῶρες — ὑπογράμμιζε στὴν ἐτήσια ἔκθεσή του ὁ Βρετανὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα — ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση κατέβαλε ἀξιέπαινη προσπάθεια νὰ ἐξεύρει λύση μετὰ ἀπὸ συμφωνία μὲ τὴν κυβέρνηση τῆς Α. Μ. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, ἰδιαίτερα, μὲ ἱκανοποίησε μὲ τὴν εἰλικρινὴ ἐπιθυμία του νὰ πρόωθήσει καὶ νὰ ἐπεκτείνει τὶς φιλικὲς σχέσεις καὶ ἐπέδειξε πάντοτε ἀξιοσημείωτη εἰλικρίνεια στὶς συζητήσεις μας, καὶ ὄχι πάντοτε σὲ σχέση πρὸς τὰ ἄμεσα ἀναφερόμενα στὰ βρετανικὰ συμφέροντα ζητήματα. Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ ἀκολουθήσει στὸν τομέα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς γραμμὴ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τῆς Α. Μ. καὶ ὅτι, μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ τελευταία αὐτὴ ἐπιδεικνύει πολὺ μεγαλύτερη ἀφιλοκέρδεια, σὲ σχέση πρὸς τὶς λοιπὲς Μεγάλες Δυνάμεις, ἀπέναντι στὶς βαλκανικὲς ὑποθέσεις, ἔχει τὴν τάση νὰ ἐπιζητεῖ τὶς βρετανικὲς συμβουλὲς πάνω στὶς δυσχέρειες καὶ τὶς περιπλοκὲς ποὺ ἀντιμετωπίζει».

Στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα, οἱ ἑλληνογαλλικὲς σχέσεις διέρχονταν περίοδο κρίσεως. Ἡ μετάθεση τοῦ γαλλικοῦ διπλωματικοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὸ χῶρο τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, ὅπως προαναφέρθηκε, εἶχε ἐπιφέρει τὴν ἐξασθένηση τῆς στενῆς συνεργασίας ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες. Ἡ χαλάρωση τῶν πολιτικῶν δεσμῶν συνοδευόταν ἀπὸ τὴν ἄμβλυνση τῆς συναισθηματικῆς ἀλληλεγγύης καὶ τὴ διάσταση γύρω ἀπὸ κρίσιμα διμερῆ οἰκονομικὰ προβλήματα.

Τὸ ἐνεργὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν κατοχύρωση τοῦ καθεστῶτος τῶν Συνθηκῶν στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς συμμάχου Γιουγκοσλαβίας εἶχε ὁδηγήσει τοὺς Γάλλους ἰθύνοντες ἀρχικὰ στὴν ἀναζήτηση μιᾶς γενικῆς διαβαλκανικῆς συνεννοήσεως καί, ὅταν ἡ τελευταία αὐτὴ ἀποδείχθηκε ἀνέφικτη, στὴ σύναψη διμερῶν συμφωνιῶν ἱκανῶν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς βασικὲς καθοριστικὲς ἐπιδιώξεις τους. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐντάσσεται καὶ ἡ ζωηρὴ γαλλικὴ ἐπιθυμία γιὰ τὴν ταχύτερη δυνατὴ ἀποκατάσταση τῶν ἑλληνοσερβικῶν σχέσεων, ἡ ὁποία ὅμως συνδυαζόταν μὲ τὴν οὐσιαστικὴ ἀποδοχὴ τῆς ἰδέας ὅτι ἡ Ἑλλάδα, ὡς ἀσθενέστερη, ὄφειλε νὰ προβεῖ σὲ ὑποχωρήσεις, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει τὴ συνεργασία μὲ τὴν ἰσχυρὴ Γιουγκοσλαβία. Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς Clément-Simon, ἀμέσως μετὰ τὴν ἄφιξή του στὴν Ἀθήνα, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1927, ἔσπευσε, πρὶν ἔρθει σὲ πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὶς ἐπίσημες κυβερνητικὲς ἀρχές, νὰ δηλώσει δημόσια ὅτι ἡ Γαλλία περίμενε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα νὰ θεωρήσει τὴ σύναψη τῆς συμφωνίας μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία ὡς θέμα πρωταρχικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἐξωτερική της πολιτική. Καὶ θὰ ἦταν ἄδικο νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση εἶχε ταχθεῖ ὑπὲρ τῶν γιουγκοσλαβικῶν καὶ κατὰ τῶν ἑλληνικῶν θέσεων· ὁπωσδήποτε ὅμως, τὸ γαλλικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν ἑλληνο-γιουγκοσλαβικῶν διαφορῶν δὲ συνοδευόταν ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ καμφθοῦν οἱ αὐξημένες ἀξιώσεις τοῦ Βελιγραδίου.

Τὸ πρόβλημα τοῦ διακανονισμοῦ τῶν πολεμικῶν χρεῶν τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖο ἀνακινήθηκε ἀπὸ τὴ γαλλικὴ κυβέρνηση τὸν Ἰούνιο τοῦ 1927, δὲν ἄργησε νὰ ὁδηγήσει σὲ σοβαρὴ διμερὴ ἀντιδικία. Ἡ γαλλικὴ πλευρὰ ἀπαιτοῦσε τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἑλληνικῶν ὀφειλῶν στὴν ἀξία τοῦ φράγκου, κατὰ τὸ χρόνο τῆς χορηγήσεως τοῦ ὑλικοῦ, καὶ ἐπιζητοῦσε τὸ συμψηφισμό τους μὲ τὸ γαλλικὸ χρέος πρὸς τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ διαφορὰ προσέλαβε ἰδιαίτερη ὀξύτητα, ὅταν ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση ἔθεσε ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ αἰτήματος γιὰ τὴν ἔκδοση νέου ἐξωτερικοῦ δανείου, μὲ ἀπόφαση τῆς ἐπικείμενης συνόδου τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συμβουλίου τῆς Κ.Τ.Ε., τὴ ρύθμιση τῆς διαφορᾶς αὐτῆς. Κάτω ἀπὸ τὴ γαλλικὴ πίεση, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἀποδέχτηκε, μὲ τὸ μνημόνιο Τσουδεροῦ-Marin, στὶς 26 Αὐγούστου, τὸ συμψηφισμὸ μὲ τὸν ὅρο νὰ ἱκανοποιηθοῦν στὸ ἴδιο νόμισμα οἱ ἀπαιτήσεις καὶ τῶν δύο μερῶν, οἱ ὁποῖες ἀνέρχονταν, σύμφωνα μὲ τοὺς πρώτους ἀντικειμενικοὺς ὑπολογισμούς, σὲ 704.619.805 φρ. ἀπὸ τὴ γαλλικὴ πλευρὰ καὶ σὲ 839.026.626 ἀπὸ τὴν ἑλληνική. Οἱ ἀναφυόμενες ὅμως ἀμφισβητήσεις ὁδηγοῦσαν στὴν παράταση τῆς ἐκκρεμότητας καί, τελικά, στὴν ἀναβολὴ τῆς ὑπογραφῆς τῆς τελικῆς συμφωνίας γιὰ τὴ χορήγηση τοῦ δανείου πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἂν καὶ εἶχε καταρχὴν ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὴν ἁρμόδια ἐπιτροπὴ τῆς Κ.Τ.Ε. Οἱ διμερεῖς ἑλληνογαλλικὲς διαπραγματεύσεις ὁδηγοῦνταν στὸ ἀδιέξοδο ὅταν, στὶς 5 Ὀκτωβρίου, ὁ Καφαντάρης ἀνήγγειλε ὅτι ἡ γαλλικὴ ὀφειλὴ πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἀνερχόταν σὲ 131.000.000 φρ. Ἡ ἐπανάληψη καὶ ἡ τελικὴ εὐόδωση τῶν διαπραγματεύσεων ἐξασφαλιζόταν κυρίως χάρη στὴν ἀπόφαση τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως νὰ ἀσκήσει — μὲ τὴν ἰταλικὴ συμπαράσταση — ἰσχυρὴ πίεση πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ γαλλικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Ὁ Briand, διαισθανόμενος τὸν κίνδυνο νὰ περιέλθει σὲ πλήρη ἀπομόνωση, ἔπεισε τελικὰ τὸν Poincaré νὰ δεχθεῖ τὴν ἑλληνικὴ πρόταση γιὰ τὴν προσφυγὴ στὴ διαιτησία. Ἡ ἀναγγελία, στὶς 6 Δεκεμβρίου, τοῦ ἰδιαίτερα εὐνοϊκοῦ διακανονισμοῦ τῶν πολεμικῶν χρεῶν τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὶς Η.Π.Α. ἔκαμπτε καὶ τὶς τελευταῖες γαλλικὲς ἐπιφυλάξεις. Ἡ τελικὴ συμφωνία ὑπογράφηκε στὴ Γενεύη, στὶς 9 Δεκεμβρίου τοῦ 1927.

Ἡ πορεία πρὸς ἑλληνοϊταλικὴ συνεννόηση

Τὸ ἰδιότυπο περιεχόμενο τῶν σχέσεων μὲ τὴ Μ. Βρετανία καὶ ἡ ἄμβλυνση τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀλληλεγγύης μὲ τὴ Γαλλία βρίσκονταν σὲ ἄμεση συνάρτηση πρὸς τὴν ἀπόφαση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως νὰ ἔλθει σὲ συνεννόηση μὲ τὴν Ἰταλία. Ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τῆς δικτατορίας τοῦ Πάγκαλου καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατικῆς νομιμότητας, ἡ Ρώμη εἶχε σπεύσει, σὲ συνέχεια παλαιότερων βολιδοσκοπήσεων, νὰ προτείνει τὴ σύναψη διμεροῦς συμφώνου διαιτησίας. Ἡ ὑπογραφή, στὶς 24 Νοεμβρίου 1926, τῆς ἑλληνοϊταλικῆς ἐμπορικῆς συνθήκης, ὄχι μόνο ἄνοιγε τὸ δρόμο πρὸς μιὰ στενότερη οἰκονομικὴ συνεργασία, ἀλλὰ καὶ παρεῖχε στὸ Μουσσολίνι τὴν εὐκαιρία νὰ ὑπογραμμίσει τὴν ἀνάγκη γιὰ ἄμεση πολιτικὴ συνεννόηση τῶν δύο λαῶν. Τόσο ὅμως ἡ ὑπηρεσιακή, ὅσο κυρίως καὶ ἡ νέα ἑλληνικὴ πολιτικὴ κυβέρνηση, ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς τῆς 7ης Νοεμβρίου, ἐμφανίζονταν ἰδιαίτερα ἐπιφυλακτικὲς ἀπέναντι στὶς ἰταλικὲς εἰσηγήσεις. Ὁ Μιχαλακόπουλος, λίγες μέρες μετὰ τὴν ἀνάληψη τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, διαβεβαίωνε τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ ὅτι δὲ σκεπτόταν νὰ μεταβάλει τὴν παραδοσιακὴ ἑλληνικὴ διπλωματικὴ στρατηγική, βασισμένη στὴ στενὴ συνεργασία μὲ τὴ Μ. Βρετανία καὶ τὴ Γαλλία. Στὴν ἐπιβεβαίωση τῶν προβλέψεών του γιὰ τὴ μοιραία γαλλικὴ ἀντίδραση, ἔρχονταν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ζωηρὲς βρετανικὲς ἐπιφυλάξεις ἀπέναντι στὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἑλληνοϊταλικῆς προσεγγίσεως. Ἡ βασικὴ ἐντούτοις προσαρμογὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως στὶς γαλλικὲς καὶ τὶς βρετανικὲς εἰσηγήσεις δὲν ἀπέτρεψε τελικὰ τὴ βαθμιαία σύσφιγξη τῶν οἰκονομικῶν δεσμῶν καὶ τὴ βελτίωση τοῦ πολιτικοῦ κλίματος στὶς σχέσεις μὲ τὴν Ἰταλία. Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Μιχαλακόπουλου καὶ τοῦ Καφαντάρη στὴ Ρώμη, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1927, ἐπιβεβαίωσε τόσο τὴν κοινὴ ἐπιθυμία γιὰ στενότερη οἰκονομικὴ συνεργασία, ὅσο καὶ τὸ ἔμπρακτο

ἰταλικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δανειοδοτικὰ αἰτήματα κάτω ἀπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κ.Τ.Ε.

Οἱ διμερεῖς ἑλληνοϊταλικὲς σχέσεις εἰσέρχονταν σὲ νέα φάση ὅταν, στὶς 22 Δεκεμβρίου 1927, ὁ Μιχαλακόπουλος ἔκρινε σκόπιμο, κατὰ τὴν ἐπάνοδό του ἀπὸ τὴ Γενεύη, νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴ Ρώμη καὶ νὰ συναντήσει τὸ Μουσσολίνι. Ἂν καὶ πρόβαλε ὡς ἀποκλειστικὸ κίνητρο τῆς ἐπισκέψεώς του τὴ διατύπωση τῶν ἑλληνικῶν εὐχαριστιῶν γιὰ τὴν ἰταλικὴ συνηγορία στὴ διάρκεια τῆς συνόδου τῆς Κ.Τ.Ε., οἱ συνομιλίες του μὲ τὸν Ἰταλὸ πρωθυπουργὸ ἔθεταν τὶς βάσεις γιὰ τὴν πολιτικὴ προσέγγιση ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες. Ἤδη, ἐνῶ ὁ ἡμιεπίσημος ἀθηναϊκὸς τύπος ἐξῆρε τὴν ἀνάγκη τῆς συνεννοήσεως μὲ τὴν Ἰταλία, δύναμη πρωταρχικῆς σημασίας στὸ χῶρο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, οἱ κυβερνητικοὶ ἰθύνοντες τῆς Ἀθήνας δὲ δίσταζαν πλέον νὰ ἐξάρουν ἐμπιστευτικὰ ἢ νὰ ἀποβλέψουν σιωπηρὰ στὰ ποικίλα ὀφέλη, ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸ ἡ χώρα νὰ ἀντλήσει ἀπὸ τὴ σύσφιγξη τῶν πολιτικῶν δεσμῶν μὲ τὴν ἰσχυρὴ γείτονα: ἐνίσχυση τῆς διαπραγματευτικῆς θέσεως ἀπέναντι στὴ Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν Τουρκία, ἰταλικὴ μεσολάβηση γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν σχέσεων μὲ τὴ Βουλγαρία καὶ τὴν Ἀλβανία, βελτίωση τῆς θέσεως τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων τῶν Δωδεκανήσων καὶ τῆς Β. Ἠπείρου, ἐξασφάλιση τῆς ἰταλικῆς συμπαράστασεως στὰ ποικίλα διεθνῆ προβλήματα, ἐνίσχυση τῆς γενικῆς διπλωματικῆς θέσεως τῶν Ἀθηνῶν ἀπέναντι στὶς διαφαινόμενες νέες μεσογειακὲς ἐξελίξεις κλπ.

Ἡ στενὴ σύνδεση τῆς γενικότερης ἑλληνικῆς προσπάθειας τόσο στὸ εὐρύτερο διεθνὲς πεδίο, ὅσο καὶ στὸ γειτονικὸ βαλκανικὸ καὶ ἀνατολικο-μεσογειακὸ χῶρο, μὲ τὴν εἰδικότερη ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνοϊταλικῶν σχέσεων, ἀποτέλεσε ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο ὡς τὸ Ἰούνιο τοῦ 1928 τὴ βασικὴ συνισταμένη τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλου. Τόση ἦταν ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐξεύρεση ἑνὸς ἰσχυροῦ διπλωματικοῦ ἐρείσματος, ὥστε νὰ ἐπιχειρήσει νὰ ἀξιοποιήσει τὴν ἰταλικὴ συμπαράσταση, πρὶν ἀκόμη οἱ διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ σύναψη ἑνὸς διμεροῦς συμφώνου προσλάβουν συγκεκριμένη μορφή.

Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ φιλικοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ διαλόγου εἶχε ἄμεσες θετικὲς ἐπιπτώσεις στὴν ἐξέλιξη τῶν ἑλληνο-ρουμανικῶν διαπραγματεύσεων. Ἡ μετάβαση τοῦ Titulescu στὴ Ρώμη, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1928, στὸ μέτρο ποὺ ἐξέφραζε τὴν τάση πρὸς τὴν ἐξισορρόπηση τῶν μονομερῶν δεσμῶν μὲ τὸ γαλλικὸ συμμαχικὸ δίκτυο, διευκόλυνε τὴ σύσφιγξη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὸ Βουκουρέστι καὶ τὴν Ἀθήνα. Ὁ Μουσσολίνι ἐνθάρρυνε ἀποφασιστικὰ τὸ Ρουμάνο ἡγέτη στὴν ἰδέα τῆς συνάψεως διμεροῦς συμφώνου μὲ τὴν Ἑλλάδα. Στὶς 21 Μαρτίου 1928, στὴ διάρκεια τῆς τακτικῆς συνόδου τῆς Κ.Τ.Ε., ὁ Titulescu καὶ ὁ Μιχαλακόπουλος ὑπέγραψαν στὴ Γενεύη τὸ ἑλληνο-ρουμανικὸ σύμφωνο «μὴ ἐπιθέσεως καὶ διαιτησίας». Τὸ κείμενο τοῦ συμφώνου προέβλεπε βασικὰ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ κάθε ἐπιθετικὴ ἐνέργεια καὶ τὴν προσφυγὴ στὶς ρητὰ προβλεπόμενες διαδικασίες συνδιαλλαγῆς καὶ δικαστικοῦ ἢ διαιτητικοῦ διακανονισμοῦ. Ἡ πολιτικὴ σημασία τῆς ἐμπρακτης ἐπιβεβαιώσεως τῶν παραδοσιακῶν φιλικῶν δεσμῶν ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Ρουμανία ἦταν ὁπωσδήποτε περιορισμένη. Ἡ διπλωματικὴ πράξη τῆς 21ης Μαρτίου 1928 ἀποτέλεσε τὴν πρώτη πολιτικὴ συμφωνία ποὺ ἡ Ἑλλάδα συνομολόγησε στὸ διεθνὲς χῶρο μετὰ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης καὶ ἐγκαινίασε τὴν πρακτικὴ τῶν διμερῶν ἐνδοβαλκανικῶν συμφώνων, πρὸς τὴν ὁποία ἐπίμονα κατέτεινε ὁ Μιχαλακόπουλος. Δὲν ἦταν ὅμως ἱκανὴ νὰ παράσχει τὸ ἐπιζητούμενο ἔρεισμα ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συντελέσει ἀποφασιστικὰ στὴν ἀποκατάσταση τῆς διαπραγματευτικῆς ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν τουρκικὴ ἢ τὴ γιουγκοσλαβικὴ κυβέρνηση.

Ἡ ἰταλικὴ μεσολάβηση, ἱκανὴ νὰ ὑποβοηθήσει τὴν ἑλληνο-ρουμανικὴ συνεννόηση, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποδειχθεῖ ἐξίσου θετικὴ γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀλβανία ἢ τὴ Βουλγαρία. Παρὰ τὶς ἀρχικὲς ἐνθαρρυντικὲς ἐνδείξεις, ὁ διαπραγματευτικὸς διάλογος μὲ τὶς δύο γειτονικὲς κυβερνήσεις ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ προσκρούσει καὶ πάλι στὶς δυσεπίλυτες εἰδικὲς διαφορὲς καί, κυρίως, στὶς μονιμότερες διακρατικὲς ἀντιθέσεις. Ἡ ἄμεση ὅμως ἀποδοτικότητα τῆς προσεγγίσεως μὲ τὴ Ρώμη ἦταν φυσικὸ νὰ ἀντιμετρηθεῖ βασικὰ πρὸς τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἰταλικῆς συμβολῆς στὴ θετικὴ ἐξέλιξη τῶν σχέσεων μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν Τουρκία. Καὶ σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε στὶς σχέσεις μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία μόνο ἡ ὁλοκλήρωση καὶ ἡ σταθεροποίηση τῆς ἑλληνοϊταλικῆς συνεννοήσεως θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποτελέσει ἰσχυρὸ ἔρεισμα, ἱκανὸ νὰ ἐπιτρέψει τὴ θετικὴ ἐνίσχυση τῆς διαπραγματευτικῆς δυνάμεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν ἄσκηση ἀποτελεσματικῆς πιέσεως πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ Βελιγραδίου. Ἀντίθετα ἡ ἐξέλιξη τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων συνδεόταν ἐξαρχῆς μὲ αὐτὴ τὴν ἀποδοτικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνοϊταλικῶν διαπραγματεύσεων. Ἡ Ρώμη διεῖδε στὴ συμφιλίωση τῶν δύο γειτόνων λαῶν, κάτω ἀπὸ τὴν αἰγίδα της, τὸ προσφορότερο μέσο γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐπιρροῆς της στὸ βόρειο τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἀπέναντι στὴν ἐπίμονη αὐτὴ ἰταλικὴ ροπή, ἡ Σοβιετικὴ Ἕνωση παρέμενε δύσπιστη καὶ ἐπιφυλακτική, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ Ἀγγλία ἀντιδροῦσε ἤδη θετικά, διαβλέποντας στὴν ἰταλικὴ διείσδυση τὸ μέσο γιὰ τὴν ἐξισορρόπηση τῆς μονομεροῦς σοβιετικῆς ἐπιρροῆς στὸ χῶρο τῆς Κεμαλικῆς Τουρκίας.

Τὸ Μάρτιο τοῦ 1928, στὴ Γενεύη καὶ στὴ συνέχεια στὸ Μιλάνο, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἑλλάδος, τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Ἰταλίας κατέληγαν στὴν ἀπόφαση νὰ προχωρήσουν στὴν ἀμοιβαία ἀνάμεσά τους σύσφιγξη τῶν πολιτικῶν δεσμῶν. Ἀρχικὰ ἀντιμετωπίσθηκε ἡ ἰδέα τῆς συνάψεως τριμεροῦς συμφώνου γιὰ νὰ προκριθεῖ τελικὰ ἡ λύση τῶν τριῶν διμερῶν συμφώνων, μὲ χρονικὰ προηγούμενα τὸ ἰταλοελληνικὸ καὶ τὸ ἰταλοτουρκικὸ καὶ ἑπόμενο τὸ ἑλληνοτουρκικό. Τὸ βασικὸ πρόβλημα ἐντοπιζόταν στὴν ἀπαιτούμενη προγενέστερη ἐκκαθάριση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὴν Ἄγκυρα καὶ τὴν Ἀθήνα. Παρὰ τὸν ἐνεργὸ ὅμως μεσολαβητικὸ ρόλο τῆς Ρώμης, οἱ ἑλληνοτουρκικὲς διαπραγματεύσεις ἦταν φυσικὸ νὰ περιέλθουν καὶ πάλι σὲ ἀδιέξοδο. Στὴν ἑλληνικὴ εἰσήγηση, ἡ ὁποία προέβλεπε τὴν προσφυγὴ — σὲ περίπτωση διαφωνίας — στὴν ὑποχρεωτικὴ διαιτησία, ἡ τουρκικὴ πλευρὰ ἀντιπρότεινε τὴ διατήρηση τῶν τριῶν οὐδέτερων μελῶν τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς, σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε στὰ προβλήματα τῶν ἀνταλλαξίμων. Ἡ ὑπαναχώρηση τῆς Ἄγκυρας ἀπέναντι σὲ θέμα, ὅπου εἶχε λάβει μόλις τὸ Φεβρουάριο θέση σύμφωνη μὲ τὴν ἑλληνική, ὑπέκρυπτε τὴν πρόθεση νὰ παρελκυσθεῖ ἡ ἀναμενόμενη ἐκκαθάριση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαφορῶν. Καὶ ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἀποδεικνυόταν πραγματικὰ ἀποδοτική, ὅταν ἡ ἄκαρπη παράταση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαπραγματευτικῶν ἐπαφῶν ἐπέφερε τὴν οὐσιαστικὴ ἀπόκλιση τῶν Ἰταλῶν ἰθυνόντων ἀπὸ τὶς συμφωνίες τῆς Γενεύης καὶ τοῦ Μιλάνου. Ἡ ἰταλικὴ κυβέρνηση, ἐμπρὸς στὸν κίνδυνο νὰ ἐνισχυθοῦν οἱ γαλλόφιλες καί, κυρίως, οἱ φιλοσοβιετικὲς τάσεις ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους ἰθύνοντες, ἐξέφρασε στὶς ἀρχὲς Μαΐου τὴν ἀδυναμία νὰ ἀναβάλει περισσότερο τὴν ὑπογραφὴ τοῦ ἰταλοτουρκικοῦ συμφώνου. Στὴν ἐπίμονη πρόβλεψη τῶν Ἀθηνῶν ὅτι ἡ Τουρκία, μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ συμφώνου μὲ τὴν Ἰταλία, θὰ τρεπόταν καὶ πάλι πρὸς τὴν ἀδιαλλαξία, ἀντέτεινε τὴν πρόταση γιὰ τὴν ταχεία σύναψη μιᾶς ἀνάλογης ἑλληνοϊταλικῆς συμφωνίας. Ἡ ἐξακολουθητικὴ ἐμμονὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως στὴν ἀνάγκη νὰ συνδυασθεῖ ἡ σύναψη τῆς τελευταίας αὐτῆς μὲ τὴν παράλληλη ἐπίλυση τῶν ἐκκρεμῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὴν Ἄγκυρα καὶ τὴν Ἀθήνα δὲ θὰ ἀπέτρεπε τελικὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ ἰταλοτουρκικοῦ συμφώνου «μὴ ἐπιθέσεως καὶ οὐδετερότητας», στὶς 30 Μαΐου 1928.

Ἡ σύναψη τοῦ ἰταλοτουρκικοῦ συμφώνου ἔφερε καὶ πάλι σὲ ἀδιέξοδο τὴν ἑλληνικὴ διπλωματία. Σὲ μιὰ νέα προσπάθεια νὰ ἐξασφαλίσει τὰ ἀναγκαῖα διπλωματικὰ ἐρείσματα, ὁ Νικόλαος Πολίτης ἐπισκέφτηκε στὶς 25 Μαΐου τὸ γαλλικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ ἐπιζήτησε τὴ γαλλικὴ μεσολάβηση πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Ἄγκυρας καὶ τοῦ Βελιγραδίου. Ἡ

ἐκδήλωση τοῦ ἐνεργοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως θὰ ἀρκοῦσε, κατὰ τὸν Ἕλληνα πρεσβευτή, ἀκόμη καὶ γιὰ νὰ ἐπαναφέρει τὴ χώρα του στὴν παλιὰ φιλογαλλική της τροχιά. Ὁ Philippe Berthelot ὑποσχόταν πραγματικὰ νὰ διερευνήσει τὶς προσφερόμενες δυνατότητες γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἑλληνικῶν αἰτημάτων, ὑπὲρ τῶν ὁποίων συνηγοροῦσε ἐνεργὰ καὶ ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Clément-Simon. Ἡ γαλλικὴ διπλωματία θὰ ἦταν δυνατό, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή του, νὰ ἀποδείξει ὅτι γνωρίζει μὲ λιγότερο θόρυβο νὰ ἀποβαίνει περισσότερο ἀποτελεσματικὴ ἀπὸ τὴν ἰταλική. Ἀλλὰ ἦταν ἀμφίβολο, ἂν ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση ἦταν πραγματικὰ ἱκανή, ἢ καὶ χρονικὰ ὥριμη, γιὰ νὰ ἀσκήσει ἀποφασιστικὴ πίεση, ἂν ὄχι πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Ἄγκυρας, τουλάχιστον πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ Βελιγραδίου.

Πρὶν ὅμως δοθεῖ ἀπάντηση στὰ κρίσιμα ἐρωτήματα ποὺ κάλυπταν τὸν ἑλληνικὸ διπλωματικὸ ὁρίζοντα, ἡ ἐκδήλωση τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς κρίσεως ὁδήγησε στὴν παραίτηση τῆς Οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως καὶ στὴν ἀνάληψη τῆς κυβερνητικῆς εὐθύνης ἀπὸ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Ἡ ἐπάνοδος τοῦ ἐπιφανοῦς Ἕλληνα ἡγέτη στὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ ἀποτελοῦσε γεγονὸς θετικό, τόσο γιὰ τὴν παγίωση τοῦ εὐπαθοῦς δημοκρατικοῦ καθεστῶτος, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς διπλωματικῆς θέσεως τῆς χώρας. Ἡ παγίωση τοῦ πολιτεύματος τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῆς κυβερνητικῆς σταθερότητας ἐπέτρεπε στὸ Βενιζέλο νὰ ἀναλάβει, παράλληλα πρὸς τὸ δύσκολο ἔργο τῆς ἐσωτερικῆς ἀνορθώσεως, τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἑλληνικῆς διαπραγματευτικῆς ἰσχύος στὸ διεθνὴ διπλωματικὸ στίβο.

Ἡ νέα διαμόρφωση τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος (1928 - 1932)

Ἡ διαρρύθμιση τῶν σχέσεων μὲ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις

Οἱ κατευθυντήριες ἀρχὲς τοῦ Ἐλευθέριου Βενιζέλου δὲν ἔρχονταν σὲ διάσταση πρὸς τὶς καθοριστικὲς κατευθύνσεις τοῦ Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλου. Πιστὸς στὸ πνεῦμα καὶ στὶς μεθόδους τῆς Γενεύης, ὁ Βενιζέλος ἀπέβλεπε στὴν ἐνίσχυση τοῦ ρόλου τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν καὶ στὸ σεβασμὸ τῶν συλλογικῶν διαδικασιῶν τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ διατηροῦσε τὴν πίστη του στὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀναγκαστικὴ ἔνταξη τῆς χώρας στὸ σύστημα τῆς ἰσορροπίας ποὺ ἔτεινε νὰ διαμορφωθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν διεθνῶν ἀνταγωνισμῶν. Φορέας πάντοτε δυναμικῶν ἀντιλήψεων, ἀντιλαμβανόταν ὅτι τόσο ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἑλληνικῆς διαπραγματευτικῆς ἰσχύος στὸ ἰδιαίτερο βαλκανικὸ περιβάλλον, ὅσο καὶ ἡ διασφάλιση τῶν γενικότερων διεθνῶν συμφερόντων, ἀπαιτοῦσε τὴν ἀναθεώρηση τῶν σχέσεων μὲ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις, ποὺ δέσποζαν στὸ χῶρο τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς ἀνατολικο-μεσογειακῆς λεκάνης. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ Μιχαλακόπουλου νὰ συνδυάσει τὴ διατήρηση τῶν στενῶν φιλικῶν δεσμῶν μὲ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία πρὸς τὴ σύσφιγξη τῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἰταλία ὄχι μόνο δὲν ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἐπιδιώξεις του, ἀλλὰ καὶ ἔβρισκε στὸ πρόγραμμα τῆς διπλωματικῆς του δράσεως τὴν ἀσφαλὴ καὶ σταθερὴ διατύπωσή της. Οἱ σχέσεις μὲ τὴν «ἰσχυρὰν μεσογειακὴν γείτονα» ὄφειλαν νὰ καταστοῦν «ὅσον εἶναι δυνατὸν ἐγκάρδιοι καὶ ἀνάλογοι μὲ ἐκείνας τὰς ὁποίας ἔχει ἡ Ἑλλὰς ἐπὶ ἕνα ὅλον αἰῶνα μὲ τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Ἀγγλίαν».

Ἡ ἐπάνοδος ἐντούτοις τοῦ Βενιζέλου στὴν ἐξουσία ἦταν μοιραῖο νὰ ἐγείρει ἀρχικὰ τὶς ἐπιφυλάξεις τῶν Ἰταλῶν ἰθυνόντων, οἱ ὁποῖοι καὶ διατηροῦσαν τὴν ἀνάμνηση τῶν ζωηρῶν ἀντιθέσεων στοὺς κόλπους τοῦ Συνεδρίου τῆς Εἰρήνης. Προκειμένου νὰ διασκεδάσει τὶς ἰταλικὲς ἀνησυχίες, ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ἀνέθεσε τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν στὸν Ἀλέξανδρο Καραπάνο, γνωστὸ γιὰ τὰ φιλικά του αἰσθήματα ἀπέναντι στὴ Ρώμη, καὶ διαβίβασε πρὸς τὸ Μουσσολίνι τὴ ζωηρὴ ἐπιθυμία του νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν ἰταλικὴ πρωτεύουσα καὶ νὰ συνάψει σύμφωνο φιλίας· τὴν πρόθεσή του αὐτὴ διακήρυσσε κατηγορηματικὰ στὸν προγραμματικὸ δημόσιο λόγο του, στὶς 22 Ἰουλίου στὴ Θεσσαλονίκη:

«Χαιρετίζω μετ' ἰδιαιτέρας χαρᾶς τὴν ὑπὸ τῶν προκατόχων κυβερνήσεων ἐπιτευχθεῖσαν βελτίωσιν τῶν σχέσεών μας πρὸς τὴν Ἰταλίαν καὶ δύναμαι νὰ εἴπω ὅτι τὴν προσέγγισιν πρὸς τὴν γείτονα μεγάλην μεσογειακὴν Δύναμιν καὶ τὰς πρὸς αὐτὴν σχέσεις μας ἐπιθυμοῦμεν ἐξ ἴσου στενὰς καὶ εἰλικρινεῖς ὅσον καὶ τὰς πρὸς τὰς δύο δυτικὰς Δυνάμεις μὲ τὰς ὁποίας πατροπαράδοτος εἶναι ἡ φιλία μας. Καὶ τὴν εἰλικρίνειαν τῶν σχέσεων τούτων θὰ εἴμεθα εὐτυχεῖς νὰ καθιερώσωμεν καὶ διὰ τῆς ὑπογραφῆς συμφώνου, τὸ ὁποῖον, χωρὶς νὰ στρέφεται ἐναντίον οἱδενός, θὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἑδραίαν βάσιν τῆς στερεώσεως τῶν φιλικῶν τούτων σχέσεων καθὼς καὶ τῶν εὐτυχῶς ὁσημέραι ἀναπτυσσομένων ἐμπορικῶν συναλλαγῶν μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν».

Στὶς 23 Σεπτεμβρίου ὑπογράφηκε στὴ Ρώμη ἀπὸ τοὺς πρωθυπουργοὺς τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος ἡ διμερὴς συνθήκη «φιλίας, συνδιαλλαγῆς καὶ δικαστικοῦ διακανονισμοῦ». Τὸ κείμενο ἀκολουθοῦσε στὴν τελικὴ διατύπωσή του τὸ κλασικὸ πρότυπο τῶν διμερῶν συμφώνων τῆς ἐποχῆς, προορισμένων νὰ ἐνισχύσουν τὶς εἰρηνικὲς διαδικασίες γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν διεθνῶν διαφορῶν. Τὰ συμβαλλόμενα μέρη, ἀφοῦ ἐξῆραν τὴν κοινὴ ἐπιθυμία γιὰ συνεργασία στὸν πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ τομέα, διαδήλωναν τὴν ἀπαρέγκλιτη προσήλωσή τους στὶς ἀρχὲς τοῦ Συμφώνου τῆς Κ.Τ.Ε., ἀλλὰ καὶ ἀναλάμβαναν τὴν ἀμοιβαία ὑποχρέωση «πρὸς διατήρησιν τῆς τάξεως τῶν πραγμάτων τῆς καθιερωθείσης διὰ τῶν Συνθηκῶν τῆς Εἰρήνης, ἃς ἀμφότερα ἔχουσιν ὑπογράψει, καθὼς καὶ διὰ τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν εἰς τὰς Συνθήκας ταύτας καθοριζομένων ὑποχρεώσεων», γεγονὸς ποὺ κατοχύρωνε τὴν Ἑλλάδα ἀπέναντι στοὺς διπλωματικοὺς ἐλιγμοὺς τῆς «ἀναθεωρητικῆς» Ἰταλίας. Παράλληλα, ἐξάλλου, πρὸς τὴν πρόβλεψη τῆς οὐδετερότητας σὲ περίπτωση ἀπρόκλητης ἐπιθέσεως τρίτης δυνάμεως, τὸ κείμενο τοῦ Συμφώνου προέβλεπε ρητὰ τὴν παροχὴ πολιτικῆς καὶ διπλωματικῆς ὑποστηρίξεως «ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ἡ ἀσφάλεια καὶ τὰ συμφέροντα ἑνὸς τῶν Ὑψηλῶν συμβαλλομένων μερῶν ἤθελον ἀπειληθῆ συνεπείᾳ βιαίων εἰσβολῶν προερχομένων ἔξωθεν». Τὸ κύριο τμῆμα τῆς συνθήκης ἀναφερόταν στὴ διαδικασία τῆς συνδιαλλαγῆς, ἐφόσον ἡ λύση τῶν διμερῶν διαφορῶν δὲν ἦταν ἐφικτὴ στὰ πλαίσια τοῦ διπλωματικοῦ διαλόγου, καί, τέλος, τοῦ δικαστικοῦ διακανονισμοῦ, ἐφόσον ἡ μέθοδος τῆς συνδιαλλαγῆς θὰ εἶχε ἀποδειχθεῖ ἄκαρπη. Ἡ διάρκεια τῆς συνθήκης ὁριζόταν πενταετής, ἀλλὰ προβλεπόταν ἡ αὐτόματη ἀνανέωσή της μιὰ ἀκόμη πενταετία, ἐφόσον δὲ θὰ καταγγελλόταν ἕξι μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκπνοή της.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς προβλέψεις τῶν συμβατικῶν διατάξεων, ἡ σταθερὴ πεποίθηση τοῦ Βενιζέλου στὴν ἀνάγκη τῆς συνεννοήσεως καὶ τῆς συνεργασίας μὲ τὴ γειτονικὴ μεσογειακὴ δύναμη ἔτεινε νὰ ἀναγάγει τὸ Σύμφωνο τῆς 23ης Σεπτεμβρίου σὲ διπλωματικὴ πράξη ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἡ ἀποκατάσταση μὲ τὴν Ἰταλία σχέσεων ἐξίσου στενῶν καὶ φιλικῶν, ὅπως μὲ τὴ Γαλλία καὶ τὴ Μ. Βρετανία, ἀναγόταν σὲ καθοριστικὴ ἀρχὴ τῆς νέας διπλωματίας τοῦ Ἐλευθέριου Βενιζέλου. «Τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀρχῆς αὐτῆς—τόνιζε ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς σὲ συνομιλία του μὲ τὸν Briand εὐθὺς μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ συμφώνου—θεωροῦν ὡς μίαν ἀνάγκην διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀκριβῶς ἵνα ἀποκτήσωμεν μείζονα ἀνεξαρτησίαν ἀπέναντι τῶν ἄλλων Δυνάμεων, διότι ἡ διηνεκὴς πρὸς ἡμᾶς ἀντίθεσις τῆς Ἰταλίας ἐν τῷ ἐξωτερικῷ μᾶς ἠνάγκαζε νὰ προστρέχωμεν ἑκάστοτε εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῶν δύο ἄλλων, πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῆς ἰταλικῆς ἀντιδράσεως. Ἐδημιουργοῦντο ἐντεῦθεν σχέσεις πλήρους ἡμῶν ἐξαρτήσεως ἀπὸ τῶν δύο τούτων, εἶναι δὲ γνω-

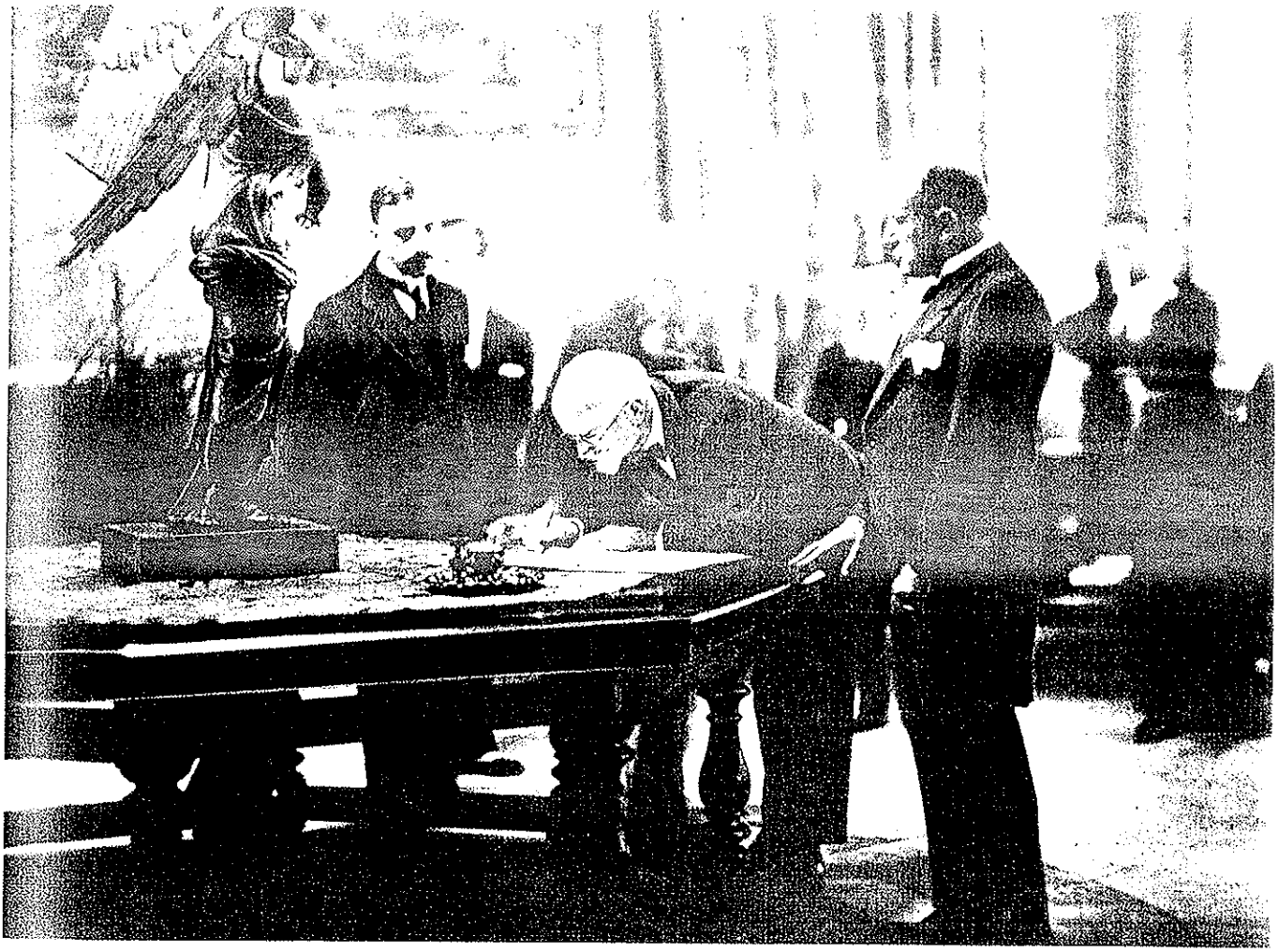

Στις 23 Σεπτεμβρίου 1928 ὑπογράφηκε στὴ Ρώμη διμερὴς συνθήκη φιλίας, συνδιαλλαγῆς καὶ διαιτησμοῦ μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἰταλίας. Ἐδῶ εἶναι ἡ σκηνὴ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ συμφώνου ἀπὸ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Δεξιὰ ὄρθιος ὁ Ἰταλὸς πρωθυπουργὸς Μουσσολίνι (Ἀθήνα, Μουσεῖο «Ἱστορικὴ Μνήμη Ἐλευθερίου Βενιζέλου»).

στ[illegible]τόσων ἀσύμφορος ἀποβαινει διὰ μικρὰν δύναμιν, ὡς ἡ Ἑ[illegible], μια τοιαύτη διεθνὴς θέσις». Στὴ νέα αὐτὴ τάση τῆς ἑλ[illegible]κῆς διπλωματίας ὁ Μουσσολίνι ἀντιπαρέθετε την ἰτα[illegible] ἐπιθυμία για τὴ στενότερη δυνατὴ σύσφιγξη τῶν πο[illegible]ν δεσμῶν ἀνάμεσα στις δυο χῶρες. Στὴ διάρκεια τῶν σ[illegible]ιῶν ποὺ συνόδευσαν τὴ συνομολόγηση τοῦ Συμφώνου τῆς Ρώμης πρότεινε στὸ Βενιζέλο τη συναψη διμεροῦς συ[illegible]μίας. Και ὅταν ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ἀπέκρουσε τη[illegible]συμφορά, προκειμένου νὰ μὴν προσβάλει ὁ ἴδιος την ἀρ[illegible]τῆς ἴσης φιλίας πρὸς τις τρεῖς Μεγάλες δυτικες Δυνάμεις κα[illegible] μὴν ἔρθει σὲ διαστάση μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία, ὁ Ἰταλὸς πρ[illegible]πουργὸς ἔσπευδε νὰ ἐγγυηθεῖ, μὲ ἔγγραφη διαβεβαίωση, τ[illegible]ότητες τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας στὴ Μακεδονία. Στὴ νο[illegible]ηση τοῦ Βενιζέλου νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἰταλικὴ προ[illegible] συμφωνη καὶ αὐτὴ πρὸς τις γενικοτερες ἀρχὲς τῆς δι[illegible]κῆς στρατηγικῆς του, ἀντέτεινε πρὸς τὸ συνομιλητή τ[illegible]λῶς λέγω λοιπόν, συμμαχία ἢ μὴ συμμαχία, ἔγγραφον [illegible]γγραφον, ἐν ᾗ περιπτώσει ἡ κυριαρχία τῆς Θεσσαλο[illegible] κινδυνευσει, ἐγὼ γνωρίζω ὅτι δεν θα εἶναι μόνη ἡ Ἑλ[illegible]δποία θὰ ὑπερασπισθῇ τὴν Θεσσαλονίκην, θὰ εἶναι καὶ ὅ[illegible]ρατος ...».

[illegible]στοκατάστασι σχέσεων φιλίας και συνεργασίου με τὴν [illegible] ἐγκαινιαζει τὴν ἐφαρμογὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς διπλω[illegible] μο[illegible] στρατηγικῆς. Ἡ ἐμπέδωση ὅμως στὴν πράξη τῶν νέων καθοριστικῶν της ἀρχῶν δὲ θὰ ὁλοκληρωθεῖ πρὶν ὁ Βενιζέλος ἐξασφαλίσει τὴν οὐσιαστικὴ ἀποδοχὴ τοῦ διπλωματικοῦ του προγράμματος ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ τὴ Μ. Βρεταννία. Ἡ ἐπίσκεψή του στὸ Παρίσι καὶ τὸ Λονδίνο, εὐθὺς μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Συμφώνου τῆς Ρώμης, ὑπογράμμιζε τὴν ἐμμονὴ στὴ διασφάλιση τῆς πρωταρχικῆς αὐτῆς προϋποθέσεως. Πρὶν ἀποδώσει θετικοὺς καρποὺς στὸ ἐπίπεδο τῶν σχέσεων μὲ τους βαλκανικοὺς γείτονες, ἡ πολιτικὴ τῆς ἑλληνοϊταλικῆς προσεγγίσεως ὤφειλε νὰ ἐνταχθεῖ στὸ σύστημα τῆς νεας ἰσορροπίας, που ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἐπιδίωκε να ἐμπεδώσει στις σχέσεις μὲ τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Ὁπωσδήποτε, ἡ σταθερὴ ἀπόφαση τοῦ Βενιζέλου νὰ προχωρήσει στὴ σύναψη τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ συμφώνου θὰ ἦταν δυνατό, μετὰ τὴ διάψευση τῆς ἐλπίδας τῶν παρισινῶν ἰθυνόντων για την ἐπάνοδο τῆς Ἑλλάδος στὴ φιλογαλλικὴ τροχιά, να θέσει σὲ νέα κρίσιμη δοκιμασία τὶς διμερεῖς ἑλληνογαλλικὲς σχέσεις. Ἡ πιστὴ ἐντούτοις ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνοικτῆς διπλωματίας, σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὴν ἐκδήλωση τῶν εἰλικρινῶν καὶ μετριοπαθῶν διαθέσεων, καθιστοῦσαν τελικὰ δυνατὴ ὄχι μόνο τὴν εὐμενὴ ἀποδοχὴ τῶν πρωτοβουλιῶν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπωφελὴ μεσολάβηση τοῦ γαλλικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν ἐκκρεμῶν ἑλληνο-γιουγκοσλαβικῶν διαφορῶν. Ἡ ἐπιμελὴς ἐνημέρωση τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως, ἡ ἔγκαιρη

γνωστοποίηση τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπικείμενης συμφωνίας καί, τέλος, οἱ προφορικὲς συνομιλίες τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ μὲ τοὺς Γάλλους ἰθύνοντες στὸ Παρίσι, μεταξὺ 26 καὶ 29 Σεπτεμβρίου, συνετέλεσαν στὴν ἄρση κάθε παρεξηγήσεως καὶ ἔκαναν δυνατὴ τὴν ἀναθέρμανση τῶν διμερῶν ἑλληνογαλλικῶν σχέσεων. Ὁ Βενιζέλος ἐπέτυχε, πραγματικά, ὄχι μόνο νὰ πείσει τὸν Briand γιὰ τὴν ὀρθότητα καὶ τὴν εἰλικρίνεια τῶν ἑλληνικῶν θέσεων, ἀλλὰ καὶ νὰ καταδείξει ὅτι τὸ καλῶς ἐννοούμενο συμφέρον τῆς γαλλικῆς διπλωματίας συμβάδιζε μὲ τὴν εὐμενὴ ἀποδοχὴ τῶν πρόσφατων πρωτοβουλιῶν του. Ἡ μερικὴ ἀπόκλιση τῶν ἐπιδιώξεων στὸ πεδίο τῆς τακτικῆς δὲν εἶχε ἄρει, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή του, τὴν οὐσιαστικὴ σύμπτωση τῶν βασικῶν κατευθύνσεων τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς: ἡ κατοχύρωση τοῦ καθεστῶτος τῶν Συνθηκῶν καὶ ἡ διασφάλιση τῆς διεθνοῦς νομιμότητας ἀποτελοῦσαν τὴ βασικὴ παράγραφο τῆς διπλωματικῆς στρατηγικῆς τῶν δύο χωρῶν· παράλληλα ἡ ἄμβλυνση τῶν ἐνδοβαλκανικῶν ἀντιθέσεων καὶ ἡ ἐπίλυση τῶν ἐνδοβαλκανικῶν διαφορῶν συμβιβάζονταν ἀπόλυτα μὲ τὶς μακροπρόθεσμες ἐπιδιώξεις τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας. Τὰ φιλελληνικὰ αἰσθήματα τοῦ Γάλλου ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ βαθιὰ ἐκτίμηση πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Βενιζέλου, κυρίως ὅμως τὸ αἴσθημα τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ ἡ διάθεση τοῦ συμβιβασμοῦ ποὺ ἐνέπνεε τὶς πράξεις του, συντελοῦσαν ἀποφασιστικὰ στὴν ἐναρμόνιση τῆς νέας ἑλληνικῆς διπλωματικῆς τακτικῆς μὲ τὴ γενικότερη γαλλικὴ πολιτική.

Ἡ μετάβαση τοῦ Ἐλευθέριου Βενιζέλου στὸ Λονδίνο, στὶς 30 Σεπτεμβρίου 1928, ὑπογράμμισε τὸν τερματισμὸ τῆς δυσπιστίας τῶν Ἄγγλων ἰθυνόντων πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ, φορέα ἐπίφοβων τάσεων ἀνεξαρτοποιήσεως, στὸν τομέα ἰδίως τῶν διεθνῶν οἰκονομικῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἐπιβεβαίωσε τὴν ἐμμονὴ τοῦ τελευταίου στὴν ἰδέα τῆς στενῆς συνεργασίας μὲ τὴν Ἀγγλία, στὰ πλαίσια πάντοτε τῆς νέας ἑλληνικῆς διπλωματικῆς στρατηγικῆς. Οἱ συνομιλίες τοῦ Λονδίνου παρεῖχαν τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴ διασάφηση καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἑλληνικῶν θέσεων ἀπὸ τὴ βρετανικὴ κυβέρνηση, τόσο στὸ πολιτικὸ ὅσο καὶ στὸ οἰκονομικὸ πεδίο.

Ἡ ἐκδήλωση τοῦ ἐνεργοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Λονδίνου γιὰ τὴν ὑποστήριξη καὶ τὴν ἐνίσχυση τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων τοῦ ἀγγλικοῦ δημόσιου ἢ ἰδιωτικοῦ τομέα στὸ ἐξωτερικό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τακτικὴ τῆς ἀποδεσμεύσεως ἀπὸ τὶς ἐνδοευρωπαϊκὲς πολιτικὲς ἀντιθέσεις, προσέδιδε συχνά, κατὰ τὴν περίοδο μεταξὺ τῶν δύο Πολέμων, στὶς οἰκονομικὲς καὶ δημοσιονομικὲς ὑποθέσεις τὴν προτεραιότητα ἀπέναντι στὰ κυρίως πολιτικὰ θέματα. «Διαπίστωσα στὴ διάρκεια τῆς συνομιλίας μου μὲ τὸν Ἄγγλο ἐπιτετραμμένο — παρατηροῦσε χαρακτηριστικά, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1928, ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα — ὅτι ἡ βρετανικὴ κυβέρνηση ἀποδίδει στὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος σημασία μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἀποδίδει στὴ γενικὴ πολιτικὴ τῆς χώρας αὐτῆς. Αὐτὴ εἶναι τουλάχιστον ἡ ἐντύπωση ποὺ θέλησε νὰ μοῦ δώσει ...». Πραγματικά, πέρα ἀπὸ τὸ δανειοδοτικὸ τομέα, ὅπου ἡ βρετανικὴ παρουσία ἦταν πάντοτε ἀποφασιστική, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Λονδίνου ἐπεκτεινόταν στὸν ἐπενδυτικό, ὅπως καὶ στὸν τομέα τῆς ἀναλήψεως τῶν βασικῶν ἀναπτυξιακῶν ἔργων. Ἤδη, ὅμως, οἱ βρετανικοὶ οἶκοι ὄφειλαν στὸ πεδίο αὐτὸ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ ζωηρὸ ἀνταγωνισμὸ τῶν Ἀμερικανῶν, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐνθαρρύνονταν στὶς προσπάθειες τους ἀπὸ τὴ ζωηρὴ συνηγορία τῶν διπλωματικῶν ἐκπροσώπων τῆς Οὐάσιγκτον: ἡ ἀνταγωνιστικὴ διαμάχη ἀνάμεσα στοὺς οἴκους Hambro καὶ Seligman ἢ Boot καὶ Monks - Ulen ἀπεικονίζει παραστατικὰ τὸ νέο φαινόμενο. Ἡ ἐμμονὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως στὴν ἀρχὴ τῆς καλύτερης προσφορᾶς, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴ γενικότερη ἐμπιστοσύνη πρὸς τὴν ἀγγλικὴ ἀγορά, θὰ ἱκανοποιήσουν βασικὰ τὸ Λονδίνο καὶ θὰ διασκεδάσουν τὶς φῆμες γιὰ τὴ φιλοαμερικανικὴ δῆθεν προδιάθεση τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ. Ὁπωσδήποτε ὅμως, καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ὑπογράμμιση τῶν καθαρὰ ἀντικειμενικῶν κριτηρίων, κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βασικὰ προσδιοριζόταν ἡ ἑλληνικὴ στάση ἀπέναντι στὰ βρετανικὰ αἰτήματα, θὰ ὄφειλε νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ συνεξέταση τῶν οἰκονομικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν θεμάτων μὲ τὴν εὐκαιρία κάθε διμεροῦς διακυβερνητικῆς ἐπαφῆς, ὅπως ἀποδεικνύει καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν συνομιλιῶν τοῦ Βενιζέλου στὸ Λονδίνο.

Ἡ πρώτη ὅμως ἄμεση ἐπαφὴ τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ μὲ τοὺς Βρετανοὺς ἰθύνοντες ἐνεῖχε καὶ γενικότερη πολιτικὴ σημασία. Μετὰ τὴν ἄρση τῶν ἀρχικῶν ἐπιφυλάξεων τοῦ ἀγγλικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν ἀπέναντι στὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἑλληνοϊταλικῆς προσεγγίσεως — ἐξέλιξη ἄμεσα συναρτημένη μὲ τὴν προοδευτικὴ ἐνίσχυση τῆς ἀμοιβαίας ἀγγλοϊταλικῆς κατανοήσεως — ἡ προπαρασκευὴ καὶ ἡ σύναψη τοῦ Συμφώνου τῆς Ρώμης ἔτεινε ἤδη νὰ ἐναρμονισθεῖ τόσο πρὸς τὶς γενικότερες ἀρχὲς ὅσο καὶ πρὸς τὶς εἰδικότερες ἐπιδιώξεις τῆς βρετανικῆς διπλωματίας στὸν ἀνατολικο-μεσογειακὸ χῶρο. Ἡ τακτικὴ τῆς συνάψεως διμερῶν τοπικῶν συμφώνων μὴ ἐπιθέσεως καὶ διακανονισμοῦ τῶν διαφορῶν ἀνταποκρινόταν πιστὰ στὴν ἀγγλικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων, ὅσες φορὲς ἰδίως ἀποδεικνυόταν ἀδύνατη ἡ συνομολόγηση συμφωνιῶν ἱκανῶν νὰ περιλάβουν τὸ σύνολο τῶν κρατῶν ὁρισμένης γεωγραφικῆς ἑνότητας. Καὶ ἀκόμη, τὸ ἑλληνοϊταλικὸ σύμφωνο ἔτεινε νὰ ἐνισχύσει ἔμμεσα, ἀλλὰ ἀποφασιστικά, αὐτὲς τὶς εἰδικότερες βρετανικὲς ἐπιδιώξεις στὴν ἀνατολικὴ μεσογειακὴ λεκάνη, δηλαδὴ τὴ διασφάλιση τῆς ἐλεύθερης διόδου πρὸς τὴ Διώρυγα καὶ τὴν ἐξισορρόπηση τῶν ἀπειλητικῶν περιφερειακῶν πιέσεων, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτὲς ἡ ἀπόφαση τοῦ Βενιζέλου νὰ ἐπιζητήσει στὴ συνεννόηση μὲ τὴν Ἰταλία τὸ μέσο γιὰ τὴν ἐξισορρόπηση τῶν παλαιότερων μονομερῶν ἐπιρροῶν στὸ χῶρο τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν προσκρούει, τουλάχιστον ὡς τὸ 1935, στὴν ἀντίδραση τοῦ Λονδίνου.

Ἡ ἐπίσκεψη στὴν ἀγγλικὴ πρωτεύουσα ἐπιβεβαίωσε ὁριστικά, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, τὴ δυνατότητα τοῦ Ἐλευθέριου Βενιζέλου νὰ προχωρήσει στὴ μερικὴ ἀναθεώρηση τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στὶς Μεγάλες Δυνάμεις. Οἱ ἐπαφὲς μὲ τὴ Γερμανία καὶ τὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση, ἀπορροφημένες ἀπὸ τὶς κρίσιμες ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τους, δὲν ὑπερέβαιναν τὸ ἐπίπεδο τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν. Οἱ σχέσεις μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες περιορίζονταν οὐσιαστικὰ στὸ οἰκονομικὸ πεδίο. Ἤδη ὅμως ἡ πολύπλευρη συνεργασία μὲ τὴν Ἀγγλία συνδυαζόταν πρὸς τὴν ἀναθέρμανση τῶν σχέσεων μὲ τὴ Γαλλία καὶ τὴ σύσφιγξη τῶν δεσμῶν μὲ τὴν Ἰταλία. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐξέλιξη, χωρὶς νὰ σημειώσει μιὰ ὁλοκληρωτικὴ στροφή, διεύρυνε ὁπωσδήποτε τὸ πλαίσιο, ποὺ παραδοσιακὰ κάλυπτε ἡ ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική, καὶ τῆς παρεῖχε αὐξημένες δυνατότητες καὶ νέα ἐρείσματα στὸν εὐρωπαϊκὸ διπλωματικὸ χῶρο. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν σχέσεων μὲ τὶς γειτονικὲς βαλκανικὲς δυνάμεις, ἡ εὐμενὴς ἀποδοχὴ τῶν ἑλληνικῶν θέσεων στὶς πολυμερεῖς διαπραγματεύσεις τῆς Χάγης, ἡ διεύρυνση τῆς συνεργασίας μὲ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν κρατῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου ἀποτελοῦν τὴν ἐκδήλωση τῆς δυναμικῆς προσαρμογῆς τῆς νέας ἑλληνικῆς διπλωματίας στὶς πραγματικότητες τῆς διεθνοῦς ζωῆς.

Ἡ ἀνταπόκριση στὶς ἐπιταγὲς τῆς νέας ἑλληνικῆς διπλωματικῆς στρατηγικῆς ἦταν ἐντοὐτοις ἀναγκαστικὰ συνυφασμένη μὲ τὴν ἀποφυγὴ τῆς δυναμικῆς διεκδικήσεως τῶν ἐθνικῶν δικαίων στὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴν Κύπρο. Ὁ Βενιζέλος ἦταν σὲ θέση νὰ γνωρίζει ὅτι κάθε ἀπελευθερωτικὴ κίνηση τῶν ἀλύτρωτων ἀδελφῶν, ἂν καὶ ἦταν ἀνίκανη νὰ ἐκβιάσει τὴν ὑποχώρηση τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Μ. Βρετανίας ἢ νὰ ἐξασφαλίσει τὰ ἀναγκαῖα ἐρείσματα στὸ διεθνὲς διπλωματικὸ στίβο, θὰ ἔθετε σὲ κρίσιμη δοκιμασία τὶς γενικότερες προϋποθέσεις τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἡ βαθ-

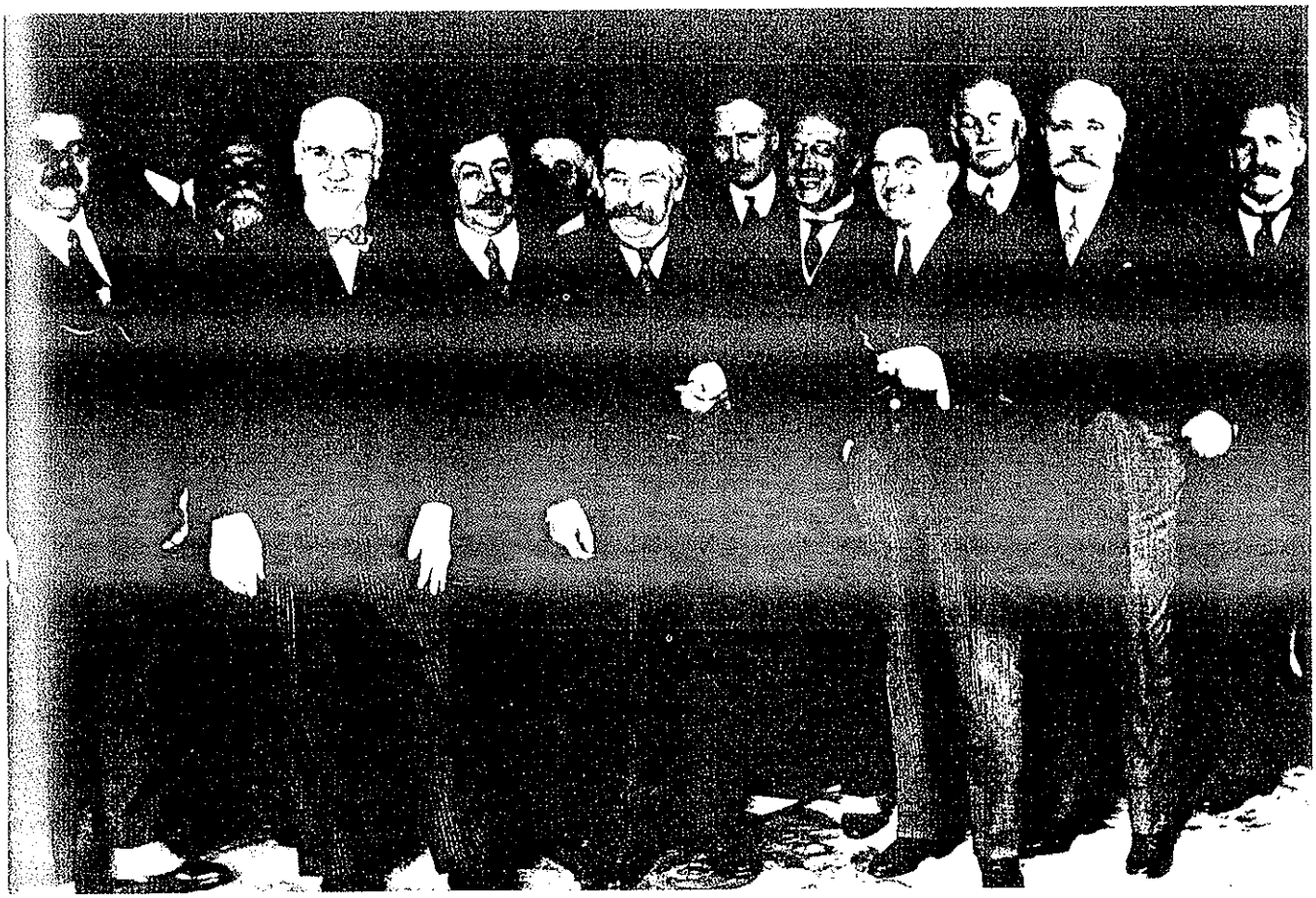

Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὸ Παρίσι, μεταξὺ 26 καὶ 29 Σεπτεμβρίου 1928, συνετέλεσε στὴν ἄρση κάθε παρεξηγήσεως μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Γαλλίας καὶ ἔκανε δυνατὴ τὴν ἀνανέωση τῶν διμερῶν ἑλληνογαλλικῶν σχέσεων. Ἐπάνω: ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καί, ἕβδομος ἀπὸ ἀριστερά, ὁ Γάλλος πρωθυπουργὸς Briand στὸ Παρίσι τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1928. Διακρίνονται ἐπίσης πρῶτος ἀπὸ ἀριστερὰ ὁ Herriot καὶ τέταρτος ἀπὸ δεξιὰ ὁ Ἕλληνας πρεσβευτὴς στὸ Παρίσι Νικόλαος Πολίτης (Ἀθήνα, Μουσεῖο «Ἱστορικὴ Μνήμη Ἐλευθερίου Βενιζέλου»).

μετὰ πάλι σύναψη τοῦ Δωδεκανησιακοῦ πρὸς τὸ Κυπριακὸ ζήτημα καὶ ἡ κοινὴ ἀναγωγή τους σὲ θέμα ἰσορροπίας δυνάμεων στὸν εὐρύτερο ἀνατολικο-μεσογειακὸ χῶρο ἔκανε πιὸ βηματικὴ καὶ κάθε μονόπλευρη χειρονομία κυλῆς θελήσεως. Παρόλα αὐτὰ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση δὲ θὰ παρέλειπε νὰ ἀναλάβει κάθε ἐνέργεια ἱκανὴ νὰ ἐνισχύσει τὴ θέση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου καὶ νὰ διευκολύνει τὴν ἐξέλιξη πρὸς τὴν εὐνοϊκὴ λύση.

Ἡ κατηγορηματικὴ ἄρνηση τῆς Ρώμης νὰ ἀποδεχθεῖ ἔστω καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ Δωδεκάνησα, ἰδίως μετὰ τὴν οὐσιαστικὴ ἀναγνώριση τοῦ τετελεσμένου γεγονότος τῆς ἰταλικῆς κατοχῆς καὶ ἀπὸ αὐτὴν τῆς Μ. Βρεταννίας, εἶχε ἀποθαρρύνει κάθε ἀπόπειρα γιὰ τὴν ἔξοδο τοῦ θέματος στὰ πλαίσια τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ διαπραγματευτικοῦ διαλόγου. Ὁ Βενιζέλος, κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτές, περιοριζόταν νὰ ἐπιζητήσει, στὴ διάρκεια τῶν συνομιλιῶν του μὲ τὸ Μουσσολίνι, τὴ διασφάλιση τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτήρα καὶ τὴν ὑποβοήθηση τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἐνδυναμώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς περιοχῆς. Ἡ φαινομενικὴ πραγματικὰ παραίτησή του ἀπὸ κάθε παρεμβατικὴ ἐνέργεια ἀνάμεσα στὴν ἰταλικὴ καὶ τὴν ἀγγλικὴ διοίκηση, ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, καὶ τοὺς Δωδεκανησίους καὶ τοὺς Κυπρίους ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ τὴν ἐκδήλωση ὁρισμένης τακτικῆς, προορισμένης νὰ ἐπιτρέψει τὴ μελλοντικὴ ἀνάληψη θετικῶν πρωτοβουλιῶν. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ βρῆκε τὴ χαρακτηριστικὴ ἔκφρασή της στὴ στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως σὲ σχέση μὲ τὸ Κυπριακὸ ζήτημα.

Ἡ ἐφεκτικὴ ἰδιαίτερα στάση τοῦ Βενιζέλου ἀπέναντι στὶς ἐπίμονες ἐκκλήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μεγαλονήσου γιὰ τὴν ἀνάληψη ἐνεργότερης δράσεως συνοδευόταν ἀπὸ τὴν προπαρασκευὴ τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴν ἀναγνώριση, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Λονδίνου, τῆς ἀρχῆς τῆς αὐτοδιαθέσεως. Ἂν καὶ πραγματικὰ οἱ γενικὲς ἐνδείξεις ὑπογραμμίζουν τὴν ἐξακολουθητικὴ ἐμμονὴ τοῦ ἀγγλικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν στὴν ἀρχὴ τῆς διατηρήσεως τῆς ἀγγλικῆς κυριαρχίας στὴ Μεγαλόνησο, δὲν εἶχε ποτὲ παύσει νὰ ἐκδηλώνεται παράλληλα, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας ὅσο καὶ τῆς κοινῆς γνώμης τοῦ Λονδίνου, καὶ ἡ τάση πρὸς ἀναγνώριση τῶν ἐθνικῶν δικαίων τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ. Ἡ διάψευση τῶν ἐλπίδων ποὺ εἶχε ὑποκινήσει ἡ ἐπάνοδος τοῦ ἐργατικοῦ κόμματος στὴν ἐξουσία, τὸ Μάιο τοῦ 1929, δὲν εἶχε ἀρκέσει γιὰ νὰ ἀπογοητεύσει ὁλοκληρωτικὰ τὸν Ἕλληνα πρωθυπουργό. Ὁρισμένες ἔμμεσες ἐνθαρρυντικὲς ἐπαφές του μὲ τοὺς Βρεταννοὺς ἰθύνοντες, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ βαθύτερη πεποίθησή του ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς δὲ διέθετε τὰ μέσα γιὰ νὰ ἐκβιάσει δυναμικὰ τὴν ἀγγλικὴ ὑποχώρηση, ἔστω καὶ ἂν ἀποφάσιζε νὰ θέσει σὲ δοκιμασία τὶς γενικότερες προϋποθέσεις τῆς νέας ἑλληνικῆς διπλωματίας, εἶχαν ὁπωσδήποτε ἐνισχύσει τὴν ἀπόφασή του νὰ μείνει σταθερὸς στὴν τακτικὴ τῆς ἐφεκτικότητας καὶ τῆς ἀναμονῆς.

Ἡ ἀρνητικὴ στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι στὴν κυπριακὴ ἐξέγερση, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1931, εἶναι ἄμεσα συναρτημένη μὲ τοὺς βασικοὺς αὐτοὺς καθοριστικοὺς συλλογισμούς. Πεπεισμένος ὅτι τὸ συμφέρον τόσο τῆς εὐρύτερης ἐθνικῆς κοινότητας, ὅσο καὶ τοῦ κυπριακοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐπέβαλλε τὴν ἀποφυγὴ μιᾶς γενικότερης διπλωματικῆς ἐμπλοκῆς, ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς δὲ δίσταζε νὰ καταδικάσει τὴν ἐπαναστατικὴ ἐνέργεια τῶν ἀδελφῶν τῆς Μεγαλονήσου: «Ὅπως ἐδήλωσα καὶ ἄλλοτε, ζήτημα Κυπριακὸν δὲν ὑφίσταται μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς Ἀγγλικῆς. Ὑφίσταται μεταξὺ τῆς τελευταίας ταύτης καὶ τῶν Κυπρίων ... Ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ εἰσακουσθῶ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν τύπον θὰ τοῦ συνιστοῦσα νὰ καυτηριάσει τὰς παρεκτροπὰς αὐτὰς ἀπὸ τὰς ὁποίας κανὲν καλὸν δὲν ἠμπορεῖ νὰ προέλθῃ. Κανεὶς λογικὸς ἄνθρωπος δὲν ἠμπορεῖ νὰ φαντασθῇ ὅτι διὰ τοιούτων παρεκτροπῶν ἠμπορεῖ νὰ ἐξαναγκασθῇ ἡ Μ. Βρεττανία νὰ πραγματοποιήσῃ τοὺς ἐθνικοὺς πόθους τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου». Ἡ πανελλήνια συγκίνηση καὶ οἱ ἀρνητικὲς ἀντιδράσεις τῆς κοινῆς γνώμης — δημοσιεύματα τοῦ τύπου, διαδηλώσεις, ψηφίσματα — δὲν ἔκαμψαν τὴν ἀποφασιστικότητα τῆς κυβερνήσεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἀνάκληση τοῦ Ἕλληνα γενικοῦ προξένου στὴ Λευκωσία, Ἀλέξη Κύρου, ἡ ἄρνηση κάθε συμπαραστάσεως πρὸς τοὺς Ἑλληνοκύπριους μαχητές, καὶ, τέλος, ἡ ἀνάπτυξη τῶν κυβερνητικῶν θέσεων στὴ Βουλή, στὶς 18 Νοεμβρίου, ὁριοθετοῦν τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ἀρνητικῆς κυβερνητικῆς ἀντιδράσεως. «Θὰ ἴδητε τὰ χάλια τοῦ τόπου μας μὲ τὸ Κυπριακὸν ζήτημα», παρατηροῦσε ὁ Βενιζέλος σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸ Δημήτριο Κακλαμάνο, « ... ἄνευ τῆς ἐντόνου στάσεως τῆς Κυβερνήσεως θὰ ἐφθάναμε εἰς τὰς ἐνδόξους ἡμέρας τοῦ 1897, ὅτε τὰ ἐξωτερικὰ καὶ ἐθνικὰ ζητήματα ἐρρυθμίζοντο ἀπὸ τοὺς δρόμους ...». Τελικὰ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ τεθεῖ τὸ ἐρώτημα ἂν οἱ θετικὲς ἐπιπτώσεις τῆς βραχύχρονης ἐξεγέρσεως τοῦ 1931, ὅπως ἡ πανηγυρικὴ συσσωμάτωση τοῦ κυπριακοῦ ἑλληνισμοῦ γύρω ἀπὸ τὸ ἑνωτικὸ ἰδεῶδες, ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἰσοσταθμίσουν τὴν ἀπώλεια — σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἐλευθέριου Βενιζέλου — κάθε δυνατότητας γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῆς αὐτοδιαθέσεως ἀπὸ τὴ βρετανικὴ κυβέρνηση στὸ ἄμεσο μέλλον. Ὅσο ἀποβαίνει προβληματικὴ ἡ κατηγορηματικὴ ἀπάντηση στὸ τελευταῖο αὐτὸ ἐρώτημα, τόσο ἐπιβεβαιώνεται ἡ διαπίστωση ὅτι τὰ δίκαια τοῦ Ἑλληνισμοῦ θυσιάζονταν καὶ πάλι στὸ βωμὸ τῆς σκοπιμότητας ἀπὸ μιὰ διεθνὴ κοινωνία, ποὺ ἀποδεικνυόταν ἐξακολουθητικὰ ἀνίκανη νὰ συγκεράσει στὴν πολιτικὴ πράξη τὴν ἠθικὴ μὲ τὸ ρεαλισμό.

Ἡ ἐνίσχυση τῶν φιλικῶν σχέσεων μὲ τοὺς βαλκανικοὺς γείτονες καὶ τὴν Τουρκία

Ἡ σύναψη τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ Συμφώνου καὶ ἡ νέα διαρρύθμιση τῶν σχέσεων μὲ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις ἦταν φυσικὸ νὰ κατατείνει στὴν ἐνίσχυση τῆς ἑλληνικῆς διαπραγματευτικῆς θέσεως στὸ γειτονικὸ βαλκανικὸ περιβάλλον καὶ νὰ συμβάλει στὴν ἐξομάλυνση τῶν διαφορῶν μὲ τὰ γειτονικὰ βαλκανικὰ κράτη. «Τὸ Σύμφωνο», παρατηροῦσε χαρακτηριστικὰ ἡ «Guardian», ἐκφράζοντας τὴ διάχυτη ἐντύπωση τῶν διεθνῶν διπλωματικῶν κύκλων, «θὰ ἀποκαταστήσει ἐπίσημα καθεστὼς φιλίας στὴ θέση τῶν ὑποψιῶν καὶ τῆς κακῆς θελήσεως. Ἐξασφαλίζει στὴν Ἑλλάδα τὶς καλὲς ὑπηρεσίες τῆς Ἰταλίας γιὰ τὴν ἀναγκαία καὶ ἐπείγουσα ἐκκαθάριση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν δυσχερειῶν καὶ θὰ ὑπενθυμίσει στοὺς Γιουγκοσλάβους ὅτι ὀφείλουν νὰ ρυθμίσουν χωρὶς χρονοτριβὴ τὶς σχέσεις τους μὲ τὴν Ἑλλάδα. Μὲ τὴ σκέψη ὅτι τὸ Σύμφωνο πρόκειται νὰ ὁδηγήσει στὸ διττὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα, ὁ κ. Βενιζέλος κρίνει πιθανῶς ὅτι ἀξίζει νὰ ὑπογραφεῖ...». Πραγματικά, τόσο στὶς προγραμματικὲς ἐξαγγελίες του, στὶς 22 Ἰουλίου 1928, ὅσο καὶ στὴ μεταγενέστερη ἀνασκόπηση τῶν καθοριστικῶν ἐπιδιώξεων τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς του, στὴ διάρκεια τῆς ἀπόρρητης διασκέψεως τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συνάψεως τοῦ Βαλκανικοῦ Συμφώνου, ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ὑπογράμμιζε τὴ βασικὴ πρόθεσή του νὰ συσφίγξει τὶς διμερεῖς σχέσεις μὲ τοὺς βαλκανικοὺς γείτονες, ἰδίως μάλιστα μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν Τουρκία: «Ἡ (ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ) πολιτικὴ — ἐκμυστηρευόταν στὶς 28 Φεβρουαρίου 1934 — συνίστατο πρῶτον εἰς τὴν ἀποκατάστασιν σχέσεων μὲ τὴν Μεγάλην Μεσογειακὴν Δύναμιν, τὴν γείτονά μας Ἰταλίαν, σχέσεων ὅσον εἶναι δυνατὸν ἐγκαρδίων καὶ ἀναλόγων μὲ ἐκείνας, τὰς ὁποίας ἔχει ἡ Ἑλλὰς ἐπὶ ἕνα ὅλον αἰῶνα μὲ τὴν Γαλλίαν καὶ Ἀγγλίαν. Δευτέρα βάσις τῆς ἐξωτερικῆς μας πολιτικῆς ἦτο νὰ ἐκκαθαρίσωμεν τὰς διαφοράς μας οὐ μόνον μὲ τὴν Γιουγκοσλαβίαν, ἐξ ἀφορμῆς τῆς Σερβικῆς Ζώνης τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν Τουρκίαν καὶ μετὰ ταύτην μὲ τὴν Βουλγαρίαν καὶ τὴν Ἀλβανίαν, διότι συμφέρον ἡμῶν ἦτο νὰ φθάσωμεν, ἂν ἦτο δυνατόν, καὶ μὲ αὐτὰ τὰ κράτη εἰς μίαν πλήρη ἐκκαθάρισιν τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν ἵδρυσιν στενῶν σχέσεων φιλίας, μολονότι ἡ φιλία μας μὲ τὰς τελευταίας δύο γειτονικὰς χώρας ἤρχετο εἰς δευτέραν μοῖραν...». Ρεαλιστὴς στὴ σύλληψη καὶ στὴν ἐκτέλεση τῶν προγραμματικῶν ἐπιδιώξεών του, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος δὲν εἶχε παύσει νὰ πιστεύει ὅτι τόσο ἡ ἰδέα τοῦ Βαλκανικοῦ Λοκάρνο, ὅσο καὶ ἡ μακρόπνοη προοπτικὴ τῆς Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποτελέσουν τὸ ἀντικείμενο πρακτικῆς πολιτικῆς. «Ἡ ἰδέα τῆς Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας εἶναι ἀρίστη — τόνιζε εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Τύπου ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Συμφώνου τῆς Ρώμης — καὶ εἰργάσθην ὑπὲρ αὐτῆς προπολεμικῶς, ἀλλὰ οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι καὶ ὁ Εὐρωπαϊκὸς δὲν πιστεύω νὰ ἐπιτρέπουν σήμερον τὴν πραγμάτωσιν τῆς ἰδέας ταύτης, καθόσον οἱ πόλεμοι ἐχώρισαν τοὺς λαοὺς διὰ παθῶν καὶ ἐχθροτήτων. Τὴν ἰδέαν τῆς ὁμοσπονδίας ἂς ἀφήσωμεν εἰς τὰς νέας γενεὰς τῆς Βαλκανικῆς, ἡμεῖς δὲ ἂς περιορισθῶμεν μόνον εἰς τὴν παγίωσιν τῆς εἰρήνης διὰ συμφώνων».

Ὁπωσδήποτε, ἡ νέα διεθνὴς θέση τῆς Ἑλλάδος θὰ συντελοῦσε στὴν ἐπιβεβαίωση τῶν φιλικῶν δεσμῶν μὲ τὴ Ρουμανία, ἐνισχυμένων ἤδη μετὰ τὴ σύναψη τοῦ διμεροῦς Σύμφωνου τῆς 21ης Μαρτίου 1928. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπάνοδό του στὴν ἐξουσία, ὁ Βενιζέλος ἔσπευδε νὰ ἐκδηλώσει τὴν ἐπιθυμία γιὰ τὴν παραπέρα διεύρυνση τῆς συνεργασίας ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες, θετικὰ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴ ρουμανικὴ κυβέρνηση. Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ στὸ Βουκουρέστι, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1931, συνδυαζόταν μὲ τὴ σύναψη τῆς νέας διμεροῦς Συμβάσεως Ἐμπορίου, Ναυσιπλοΐας καὶ Ἐγκαταστάσεως.

Ἀντίθετα πρὸς τὴ θετικὴ ἐξέλιξη τῶν σχέσεων μὲ τὴ Ρουμανία, ἡ ἐξομάλυνση τῶν ἐκκρεμῶν διαφορῶν μὲ τὴν Ἀλβανία, ἰδίως ὅμως μὲ τὴ Βουλγαρία, προσέκοπτε σὲ δυσυπέρβλητες δυσχέρειες, ἀπότοκες — ὅπως προαναφέρθηκε — βαθύτερων πολιτικῶν ἀντιθέσεων. Ἡ οὐσιαστικὴ πρόοδος τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν σχέσεων προσέκρουε ἐξακολουθητικὰ στὴ μόνιμη ἀδυναμία τῶν βουλγαρικῶν κυβερνήσεων τῆς περιόδου μεταξὺ τῶν δύο Πολέμων νὰ ἀναγνωρίσουν ὡς ὁριστικὸ τὸ ἐδαφικὸ καθεστὼς τῶν Συνθηκῶν τῆς Εἰρήνης. Οἱ δυσμενεῖς αὐτοὶ παράγοντες στὸ πεδίο τῶν πολιτικῶν σχέσεων εἶχαν ὡς ἐπακόλουθο τὴ μόνιμη ἀναστολὴ τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς οἰκονομικῆς συνεργασίας. Ἡ προσφορὰ αὐτὴ τοῦ Βενιζέλου, νὰ διευκολύνει τὸ βουλγαρικὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο μὲ τὴν ἀναγνώριση προνομιακοῦ καθεστῶτος στὴ Θεσσαλονίκη ἢ τὴν Ἀλεξανδρούπολη, ἀνάλογου πρὸς τὸ καθεστὼς τῆς ἐλεύθερης σερβικῆς ζώνης, δὲν ἔγινε τελικὰ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴ Σόφια. Ὁπωσδήποτε ὅμως εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ ὅτι στὴ διάρκεια τῆς νέας αὐτῆς περιόδου, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ σημειωθεῖ οὐσιαστικὴ βελτίωση, ἐπικράτησε κλίμα σχετικῆς ὑφέσεως στὸ πεδίο τῶν διακυβερνητικῶν ἐπαφῶν. Ἡ ἐπικύρωση, μάλι-

στα, τῆς συμφωνίας Καφαντάρη - Μολώφ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Βουλή, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1928, εἶχε ἀρχικὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴ γενικότερη προσπάθεια γιὰ ἐξομάλυνση τῶν διπλωματικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ Σόφιὰ καὶ στὴν Ἀθήνα. Ἡ κατηγορηματικὴ ὅμως δήλωση ποὺ συνόδευσε τὴ σχετικὴ πρόταση τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ στὴ Βουλή, ὅτι «ἐνδεχομένη κατάργησις ἢ περιορισμὸς τοῦ δικαιώματος τὸ ὁποῖον ἔχει ἡ Ἑλλάς, ὅπως λάβῃ ἀπὸ τὴν βουλγαρικὴν κυβέρνησιν τὸ ἀνῆκον εἰς αὐτὴν μέρος τῶν ἐπανορθώσεων, θὰ ἠκούετο ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν κοινὴν γνώμην μὲ δυσφορίαν μεγάλην, τοιαύτην δυσφορίαν ἡ ὁποία ἀντὶ νὰ βελτιώσῃ, ὅπως ἐπιδιώκομεν ὅλοι, τὰς σχέσεις μας μὲ τὴν Βουλγαρίαν, θὰ τὰς ἐδυσχέραινεν», ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ ἀναστείλει καὶ πάλι τὸ διακανονισμὸ τῶν οἰκονομικῶν ἐκκρεμοτήτων, ἐφόσον ἡ βουλγαρικὴ πλευρὰ δὲ φαινόταν διατεθειμένη νὰ ἐκπληρώσει τὶς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις της ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἀδιέξοδο ἐπιβεβαιώθηκε ὅταν, τὸ 1930, ἡ μεσολάβηση τοῦ Βρετανοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν A. Henderson, ὑποστηρικτῆ τῶν βουλγαρικῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν αἰτημάτων στὴν πρόσφατη Συνδιάσκεψη τῆς Χάγης, ἀπέβη καὶ αὐτὴ ἄκαρπη. Ἡ ἑλληνική, πραγματικά, κυβέρνηση ἀποδεχόταν τὴ βρετανικὴ πρόταση γιὰ παραπομπὴ τῶν ἐκκρεμῶν διαφορῶν στὴ διαιτησία, ἀλλὰ ἡ βουλγαρικὴ πλευρὰ ἐπέμενε ἐξακολουθητικὰ στὴν ἀρχὴ τῶν ἀπευθείας διμερῶν διαπραγματεύσεων. Οἱ ἑλληνο-βουλγαρικὲς σχέσεις ἔτειναν, στὴ διάρκεια τοῦ 1931, νὰ προσλάβουν ἀκόμη δυσμενέστερη τροπή, ὅταν ἡ Ἀθήνα, σὲ ἀπάντηση τῆς βουλγαρικῆς ἀποφάσεως νὰ αὐξήσει τοὺς εἰσαγωγικοὺς δασμοὺς σὲ ὁρισμένα ἑλληνικὰ προϊόντα, κατήγγειλε τὴν προσωρινὴ ἐμπορικὴ σύμβαση ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες. Ἡ ταυτόχρονη πρόταση τοῦ Ἕλληνα ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Ἀνδ. Μιχαλακόπουλου, νὰ ἀναληφθοῦν διμερεῖς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ σύναψη νέας ἐμπορικῆς συμβάσεως, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ταυτόχρονο διακανονισμὸ τῶν λοιπῶν διαφορῶν ἢ τὴν πρόβλεψη τῆς μεταγενέστερης παραπομπῆς τους στὸ Δικαστήριο τῆς Χάγης, προσέκρουσε καὶ πάλι στὴν ἀρνητικὴ ἀντίδραση τῆς Σόφιας.

Ἂν, ἐντούτοις, ἡ νέα διαρρύθμιση τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος μὲ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις καὶ ἡ παρακόλουθη ἐνίσχυση τῆς διαπραγματευτικῆς ἰσχύος της, δὲν εἶχε ἀρκέσει γιὰ νὰ ἐπιτρέψει τὴν οὐσιαστικὴ βελτίωση τῶν σχέσεων μὲ τὴ Βουλγαρία, εἶχε ὁπωσδήποτε ὅμως συντελέσει στὴν ἐπίτευξη τῶν δύο βασικῶν ἑλληνικῶν ἐπιδιώξεων στὸ πεδίο τῆς βαλκανικῆς πολιτικῆς: τὴν ἀποκατάσταση τῶν φιλικῶν σχέσεων μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν ἐγκάρδια συγεννόηση μὲ τὴν Τουρκία.

Ἡ θετικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνο-γιουγκοσλαβικοῦ διαπραγματευτικοῦ διαλόγου βρισκόταν σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἑλληνοϊταλικῆς προσεγγίσεως. Πραγματικά, ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ἀποδεικνυόταν ἱκανὸς νὰ ἀξιοποιήσει τὴ σύναψη τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ συμφώνου ὡς μέσου πιέσεως πρὸς τὸ Βελιγράδι, χωρὶς ὅμως νὰ προσβάλει τὰ ζωτικὰ γιουγκοσλαβικὰ συμφέροντα ἢ τὴν ἀρχὴ τῆς διμεροῦς ἑλληνο-γιουγκοσλαβικῆς φιλίας καὶ συνεργασίας. Πιστὸς στοὺς κανόνες τῆς ἀνοικτῆς διπλωματίας δὲν παρέλειψε νὰ τηρεῖ ἐνήμερους τοὺς Γιουγκοσλάβους ἰθύνοντες γύρω ἀπὸ τὴ γενικὴ πορεία τῶν ἑλληνοϊταλικῶν διαπραγματεύσεων καὶ ἔσπευσε, στὴ συνέχεια, νὰ ἀποκρούσει τὴν πρόταση τοῦ Μουσσολίνι γιὰ σύναψη μυστικῆς ἑλληνοϊταλικῆς συμφωνίας, προκειμένου νὰ μὴν παραβιάσει τὴν ἀρχὴ τῆς ἴσης φιλίας μὲ τὸ Βελιγράδι καὶ τὴ Ρώμη. Ὁπωσδήποτε, ἡ μετριοπαθὴς αὐτὴ τακτικὴ δὲ θὰ στεροῦσε τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ ἐπισείσει, μὲ σπάνια διπλωματικὴ εὐστροφία, τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς ἀναγκαστικῆς προσφυγῆς στὴν ἰταλικὴ προστασία, ἐφόσον τὸ Βελιγράδι θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ προβάλλει ἀξιώσεις, ποὺ ἀντέβαιναν στὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότιμης φιλίας καὶ συνεργασίας. Ἀποφασιστικὴ στάθηκε στὸ πεδίο αὐτὸ ἡ συνομιλία τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ μὲ τὸ Γάλλο ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν A. Briand, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἰδιόγραφο μνημόνιό του: «Ὡμιλήσας (κατόπιν) περὶ τῶν ἑλληνοσερβικῶν σχέσεων, ἐτόνισα τὴν σημασίαν τῆς παρούσης στιγμῆς, καθ' ἣν πρόκειται νὰ ἀποφασισθῇ ἡ ὁριστικὴ αὐτῶν τροπή, ὑπέδειξα δὲ τὴν ἀνάγκην ὅπως ἐπιστηθῇ σοβαρῶς ἡ προσοχὴ τῶν ἐν Βελιγραδίῳ, διότι ἂν ἡ Γιουγκοσλαβία ἐπιμείνῃ καὶ σήμερον ἐπιδιώκουσα ἀδυνάτους δι' ἡμᾶς παραχωρήσεις, εἰς οὐδὲν ἀφ' ἑνὸς θὰ καταλήξωμεν, θὰ δικαιούμεθα δ' ἀφ' ἑτέρου νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὴν πολιτικὴν ταύτην ὡς ὑποκρύπτουσαν μίαν ἐπιβουλὴν κατὰ τῆς Θεσαλονίκης. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ Ἑλλὰς θὰ εὑρίσκετο εἰς τὴν ἀνάγκην κάπου νὰ στηριχθῇ, τοιοῦτο δὲ στήριγμα δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ οὔτε ἡ Γαλλία, λόγῳ τῶν ἰσχυρῶν πολιτικῶν δεσμῶν της μετὰ τῆς Σερβίας, οὔτε ἡ Ἀγγλία ἥτις εἶναι ναυτικὴ δύναμις. Κατ' ἀνάγκην ἡ Ἑλλὰς θὰ προσέτρεχεν εἰς τὴν βοήθειαν τῆς Ἰταλίας, τοιαύτη δὲ μονομερὴς ὑποστήριξις τῆς Ἰταλίας μοιραίως, δι' οὓς ἤδη ἐξέθεσα λόγους, ἤθελε περιαγάγει τὴν Ἑλλάδα εἰς θέσιν ἐξαρτήσεως ἀπέναντι τῆς Ρώμης. Καὶ θὰ ἦτο βεβαίως τοῦτο ἀσύμφορον δι' ἡμᾶς ἀλλ' οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι, ἂν εὑρεθῶμεν πρὸ τοῦ διλήμματος ἢ νὰ ἴδωμεν τὴν Θεσσαλονίκην σερβικὴν ἢ νὰ δεχθῶμεν τὴν βοήθειαν τῆς Ἰταλίας, ἔστω καὶ δημιουργοῦσαν εἰς ἡμᾶς θέσιν ὑποδεῆ, ἐπιβάλλεται εἰς ἡμᾶς νὰ ἐκλέξωμεν τὸ δεύτερον. Εἰς τὴν Σερβίαν λοιπὸν ἐναπόκειται νὰ μὴ ὠθήσῃ τὴν ἐγκαινιασθεῖσαν ἑλληνοϊταλικὴν φιλίαν πρὸς τοιαύτην κατεύθυνσιν ἥτις οὔτε ἐν τῇ προθέσει μας ὑπάρχει, οὔτε καὶ γενικῶς συμφέρουσα εἶναι. Πρέπει δὲ ἐγκαίρως νὰ κατανοήσῃ ὅτι ἐξακολουθοῦσα νὰ πολιτεύεται ὡς πολιτεύεται πρὸς τοὺς Βαλκανικοὺς γείτονάς της καὶ διεγείρουσα παρ' αὐτοῖς τὴν μέριμναν τῆς ἀμύνης, ἀπεργάζεται μόνη καὶ ἐναντίον τῆς ἐπιθυμίας τῶν γειτόνων της τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀπομόνωσιν. Εἶπον ἐν τέλει εἰς τὸν κ. Briand, ὅτι ἀτυχῶς τὰς σκέψεις ταύτας δὲν δύναμαι ὁ ἴδιος νὰ ἀναπτύξω εἰς τοὺς Σέρβους, διότι ὑπάρχει κίνδυνος νὰ θεωρήσωσιν αὐτὰ ὡς συνήθη ἀπειλὴν καὶ νὰ μὴ ἐκτιμήσωσι δεόντως τὴν εἰλικρίνειαν τῆς προθέσεως. Διὰ τοῦτο ὑπέδειξα ὅτι ἡ Γαλλία, φιλικῶς πρὸς τὴν Σερβίαν διακειμένη καὶ ἧς τὸ ἐνδιαφέρον δὲν δύναται νὰ τεθῇ ἐν ἀμφιβόλῳ εἰς τὸ Βελιγράδιον, ἤτο ἐνδεδειγμένη ὅπως δώσῃ ἐγκαίρως τὰς ἀναγκαίας συμβουλάς. Ὁ κ. Briand ὑπεσχέθη νὰ πράξῃ τοῦτο».

Ἡ συνειδητοποίηση τοῦ κινδύνου μιᾶς ἀνάλογης ἐπίφοβης ἐξελίξεως στὸ νευραλγικὸ χῶρο τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης ὤθησε τὴ Γαλλία στὴν ἀνάληψη ἀποφασιστικῶν μεσολαβητικῶν πρωτοβουλιῶν. Οἱ Γάλλοι ἰθύνοντες ἐπέστησαν τὴν προσοχὴ τοῦ Marincović στὴν ἀνάγκη νὰ μὴν ἀποθαρρυνθεῖ ἡ συμβιβαστικὴ διάθεση τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς καὶ νὰ μὴν ἐξωθηθεῖ σὲ μιὰ στενότερη προσέγγιση μὲ τὴν Ἰταλία, ἱκανὴ νὰ ἐπιφέρει τὴν πλήρη ἀπομόνωση τῆς Γιουγκοσλαβίας Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν νέων συνθηκῶν, ὁ Marincović ἔτεινε, σὲ πρώτη φάση, νὰ προβεῖ σὲ σοβαρὲς ὑποχωρήσεις στὸ θέμα τῆς ἐλεύθερης ζώνης τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπιζητοῦσε ὅμως σὲ ἀντιστάθμισμα τὴ σύναψη διμεροῦς συμμαχίας, ἡ ὁποία θὰ κάλυπτε τὴ χωρα του σὲ περίπτωση ἀπρόκλητης ἐπιθέσεως τῆς Βουλγαρίας ὡς συμμάχου τρίτης δυνάμεως, προφανῶς τῆς Ἰταλίας. Τελικά, ἡ ἄποψη τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς, ὅτι ἡ σύναψη συμμαχίας θὰ ἀντέφασκε πρὸς τὴ συνομολόγηση τοῦ πρόσφατου ἑλληνοϊταλικοῦ συμφώνου, καὶ ἡ σταθερὴ ἐμμονή της στὴν ἀρχὴ τῆς συνάψεως διμεροῦς συμφωνίας, ἀνάλογης πρὸς τὸ σύμφωνο αὐτό, ἀφόπλιζε τὴν ἀντίδραση τοῦ Βελιγραδίου καὶ ἐπέτρεπε τὴν εὐόδωση τῶν διαπραγματευτικῶν συνομιλιῶν ἀνάμεσα στὸν Ἕλληνα πρωθυπουργὸ καὶ τὸ Σέρβο ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν, στὶς 28, 29 Σεπτεμβρίου καὶ στὶς 3 Ὀκτωβρίου στὸ Παρίσι. Ἡ συμφωνία τῶν δύο μερῶν ἐπιβεβαιώθηκε ὅταν ὁ Βενιζέλος ἐπέτυχε νὰ παρακάμψει ὁριστικὰ τὶς ἐπιφυλάξεις τῆς γιουγκοσλαβικῆς πλευρᾶς καὶ νὰ ὑπογράψει στὸ Βελιγράδι τὸ διμερὲς πρωτόκολλο τῆς 11ης Ὀκτωβρίου 1928.

Τὸ πρωτόκολλο τοῦ Βελιγραδίου ὑπογράμμιζε τὴν ἐκκαθάριση τῶν ἐκκρεμῶν διαφορῶν καὶ προέβλεπε τὴν ἀποκατάσταση τῆς φιλίας ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες, μὲ τὴν ὑπογραφὴ συμφώνου ἀνάλογου πρὸς τὸ ἑλληνοϊταλικό. Τὰ ἐπίμαχα προβλήματα τῆς ἐλεύθερης ζώνης καὶ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμ-

μῆς Γευγελῆς - Θεσσαλονίκης θὰ ρυθμίζονταν σύμφωνα, κυρίως, μὲ τὴ σύμβαση τοῦ 1923 καὶ τὰ πέντε συμπληρωματικὰ πρωτόκολλα τῆς 1ης Ἰουνίου 1926· παράλληλα, προβλεπόταν ἡ ὑπόδειξη, μετὰ ἀπὸ κοινὴ συμφωνία, ἑνὸς διαιτητῆ οὐδέτερου, ἐντεταλμένου νὰ ὑποβοηθήσει στὴν ἐπίλυση τῶν ἐνδεχόμενων διαφορῶν γύρω ἀπὸ τὴ λειτουργία τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἢ τοῦ λιμένα. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς φιλίας καὶ τῆς συνεργασίας ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες ἐπιβεβαιώθηκε ὁριστικὰ μὲ τὴν τελικὴ σύναψη τῶν πρωτοκόλλων τῆς 17ης Μαρτίου καὶ τοῦ Συμφώνου φιλίας, συνδιαλλαγῆς καὶ δικαστικοῦ διακανονισμοῦ τῆς 27ης Μαρτίου 1929. Χωρίς, ὁπωσδήποτε, νὰ προσλάβουν τὸν παλαιότερο χαρακτήρα τῆς συμμαχίας, ὅπως ἰδίως θὰ ἐπιθυμοῦσε τὸ Βελιγράδι, ἡ ἐπίλυση τῶν διαφορῶν καὶ ἡ ἐκκαθάριση τῶν παρεξηγήσεων ἐπέτρεπε στὰ δύο γειτονικὰ κράτη νὰ ξαναβροῦν τὸ δρόμο τῆς φιλίας καὶ τῆς συνεργασίας στὸ πλαίσιο τῶν νέων διεθνῶν πραγματικοτήτων.

Ἀποφασιστικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ Ἐλευθέριου Βενιζέλου στὸ διακανονισμὸ τῶν διαφορῶν καὶ στὴν ἀποκατάσταση σχέσεων φιλίας καὶ συνεργασίας μὲ τὴν Τουρκία. Ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς εἶχε ἐπιτύχει, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπάνοδό του στὴν ἐξουσία, νὰ ἐξουδετερώσει τὶς πρῶτες ἀντιξοότητες, ποὺ ἦταν συνυφασμένες τόσο μὲ τὴν ἐκδήλωση τῆς τουρκικῆς ἀδιαλλαξίας, μετὰ τὴ μονομερῆ — ὅπως προαναφέρθηκε — συνομολόγηση συμφώνου μὲ τὴν Ἰταλία, ὅσο καὶ μὲ τὴν τουρκικὴ δυσπιστία, πρὸς τὸ πρόσωπο εἰδικότερα τοῦ παλαιοῦ φορέα τῶν ἑλληνικῶν ἀλυτρωτικῶν διεκδικήσεων, ἀξιοποιώντας τὴν πολύτιμη ἰταλικὴ μεσολάβηση, καὶ προπαντὸς ἀναλαμβάνοντας γενναῖες προσωπικὲς πρωτοβουλίες. Μετὰ τὶς πρῶτες δημόσιες δηλώσεις του, ὅτι «τὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ κόμματα εἶναι σύμφωνα νὰ ἀκολουθήσουν ἔναντι τῆς Τουρκίας πολιτικὴν φιλίας βασιζομένην εἰς εἰλικρινῆ ἐμπιστοσύνην», ὁ Βενιζέλος ἔστειλε, στὶς 30 Αὐγούστου 1928, προσωπικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Τοῦρκο πρωθυπουργὸ Ἰσμὲτ πασά : «Καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μοῦ ἀναθέτει μὲ μεγάλην πλειοψηφίαν τὴν διακυβέρνησίν του διὰ μίαν περίοδον τεσσάρων ἐτῶν, ὀφείλω νὰ σᾶς διαβεβαιώσω περὶ τῆς ζωηρᾶς ἐπιθυμίας μου νὰ συντελέσω εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν μας, ἡ ὁποία θὰ τοὺς ἐξησφάλιζε στενὴν φιλίαν, ἐπιβεβαιουμένην δι' ἑνὸς συμφώνου φιλίας, μὴ ἐπιθέσεως καὶ διαιτησίας, περιεχομένου ὅσον τὸ δυνατὸν εὐρυτέρου. Ἔχω πλήρη συνείδησιν τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Τουρκία δὲν ἔχει βλέψεις ἐπὶ τῶν ἐδαφῶν μας καὶ μοὶ ἐδόθη χιλίας φορὰς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς προεκλογικῆς περιόδου ἡ εὐκαιρία νὰ δηλώσω δημοσίᾳ ὅτι ἡ Ἑλλὰς οὐδεμίαν ἔχει βλέψιν ἐπὶ τῶν τουρκικῶν ἐδαφῶν, ἀποδεχομένη τὰς Συνθήκας τῆς Εἰρήνης εἰλικρινῶς καὶ ἀνεπιφυλάκτως. Δὲν δύναμαι, λοιπόν, νὰ ἀμφιβάλλω ὅτι ἡ ρύθμισις τῶν σχέσεών μας, ὡς τὴν ἀντιλαμβάνομαι, ἀνταποκρίνεται ἐπίσης εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τῆς Ἐξοχότητός Σας. Διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς κοινῆς αὐτῆς ἐπιθυμίας οὐδὲν ἐμπόδιον ὑφίσταται ἐκτὸς τῶν ἐκκρεμῶν ζητημάτων μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν, τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀπὸ τὴν σύμβασιν περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν καὶ τὰς παρακολούθους συμφωνίας». Ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἰσμέτ, στὶς 27 Σεπτεμβρίου, ἀπόλυτα θετική, ἔτεινε νὰ φέρει τὶς δύο κυβερνήσεις στὸ δρόμο τῆς ὁριστικῆς διευθετήσεως τῶν ἐκκρεμῶν διαφορῶν : «Μὲ ζωηρὰν ἱκανοποίησιν ἔλαβον γνῶσιν τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς σας ἡ ὁποία ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς προσωπικάς μου ἀπόψεις καὶ σημειοῖ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων τὴν ἀπαρχὴν μιᾶς νέας ἐποχῆς εἰλικρινοῦς καὶ συνεποῦς φιλίας...». Πρὶν ὅμως ἀπαντήσει στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Βενιζέλου, ὁ Τοῦρκος πρωθυπουργὸς εἶχε ἤδη δηλώσει κατηγορηματικὰ σὲ λόγο του στὴν πόλη Μαλάτια : «Νομίζω ὅτι ὀφείλω νὰ δηλώσω ὅτι οὐδεμία ὑπάρχει ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν συμφερόντων τῶν δύο χωρῶν, δι' ἄλλων λόγων, ὅτι οὐδὲν ἐμποδίζει τὴν ὁριστικήν των συνεννόησιν. Οὐδεμία ὑφίσταται ἐδαφικὴ ἀμφισβήτησις, αἱ μόναι δὲ διαφοραὶ αἱ ὁποῖαι τὰς χωρίζουν εἶναι συνυφασμέναι μὲ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ὑφισταμένων συμφωνιῶν καὶ ἀφοροῦν μᾶλλον τὰ ἰδιωτικὰ συμφέροντα καὶ ὄχι συμφέροντα κρατικά».

Ἡ ἐπιβεβαίωση, ἐντούτοις, τοῦ κοινοῦ προσανατολισμοῦ τῆς ἡγεσίας τῶν δύο χωρῶν πρὸς τὴν ἰδέα τῆς ὁριστικῆς ἐκκαθαρίσεως τῶν ἀνταγωνισμῶν τοῦ παρελθόντος δὲν ἀρκοῦσε γιὰ νὰ παρακάμψει αὐτόματα τὴν κρίσιμη ἀντιδικία γύρω ἀπὸ τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τῆς συμβάσεως ἀνταλλαγῆς. Στὴν παράταση τῆς διαφωνίας ἀνάμεσα στὴν Ἄγκυρα καὶ τὴν Ἀθήνα συντελοῦσε τὸ δυσεπίλυτο πρόβλημα τῆς ἀποζημιώσεως τῶν μὴ ἀνταλλαξίμων, ἐνῶ ἡ ἐκτίμηση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων ἑκατοντάδων χιλιάδων δικαιούχων ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπιβραδύνει τὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς καὶ νὰ ἀναστέλλει τὴ θετικὴ ἐξέλιξη τῶν διακυβερνητικῶν ἐπαφῶν, ἐπιτείνοντας παράλληλα τὴ δυσπιστία καὶ ἐνισχύοντας τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐκδήλωση νέων διμερῶν διαφορῶν. Ἡ εὐόδωση τῶν διαπραγματευτικῶν ἐπαφῶν δὲν ἀποδείχθηκε δυνατὴ παρὰ μόνο ἀφοῦ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση υἱοθέτησε τὴν ἀρχὴ τῆς συνολικῆς ἐκτιμήσεως τῶν ὀφειλομένων ἀποζημιώσεων μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι θυσιάζει μέρος τῶν δίκαιων διεκδικήσεών της σὲ ὑλικὰ ἀγαθά, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει, στὸ πολιτικὸ πεδίο, τὶς προϋποθέσεις ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τόσο τὴν κατοχύρωση τῆς θέσεως τῆς ἑλληνικῆς μειονότητας στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅσο καὶ τὴ δημιουργία ἑνὸς νέου ἄξονα φιλίας καὶ συνεργασίας στὸ χῶρο τῶν πιὸ ζωτικῶν ἐθνικῶν συμφερόντων. Ἡ νέα αὐτὴ τάση, ἡ ὁποία ἐκδηλώθηκε κυρίως μετὰ τὴ διαπίστευση, τὸ Νοέμβριο 1929, τοῦ νέου Ἕλληνα πρεσβευτῆ στὴν Ἄγκυρα, Σ. Πολυχρονιάδη, ὁδήγησε, στὶς 10 Ἰουνίου 1930, στὴν ὑπογραφὴ τῆς συμβάσεως γιὰ τὴν ὁριστικὴ ἐκκαθάριση τῶν ἐκκρεμῶν ζητημάτων, ποὺ εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὴ συνθήκη γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν. Ἡ συμφωνία βασιζόταν στὴν ἀρχὴ τοῦ συμψηφισμοῦ τῶν περιουσιῶν τόσο τῶν ἀνταλλαξίμων ὅσο καὶ τῶν μὴ ἀνταλλαξίμων ποὺ εἶχαν ἀποδοθεῖ στοὺς πρόσφυγες, ἐνῶ παράλληλα ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ ἐπιβαρυνόταν μὲ τὴν καταβολὴ χρεωστικοῦ ὑπόλοιπου, ποὺ ὑπερέβαινε τὶς 400.000 λίρες Ἀγγλίας, σὲ ἀντιστάθμισμα τῆς ὑποχρεώσεως τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως νὰ ἀποδώσει στοὺς Ἕλληνες δικαιούχους τὰ καταπατημένα κτήματά τους στὴν περιοχὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ σύμβαση τῆς 10ης Ἰουνίου 1930 βάρυνε ἐμφανῶς πρὸς ὄφελος τῆς Τουρκίας, ἀλλὰ ἀποτέλεσε τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν ὁριστικὴ ἐκκαθάριση τῶν οἰκονομικῶν διαμφισβητήσεων καὶ τὴν ἀποφασιστικὴ προώθηση τῆς πολιτικῆς συνεννοήσεως. Ἔτσι ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ἐπισκέφθηκε τὴν Ἄγκυρα καὶ ὑπέγραψε, στὶς 30 Ὀκτωβρίου 1930, τὸ διμερὲς σύμφωνο φιλίας, οὐδετερότητας καὶ διαιτησίας, τὰ ὅρια τοῦ ὁποίου ἔφθαναν ὡς τὴν ἀπαγόρευση τῆς συμμετοχῆς σὲ κάθε πολιτικὸ ἢ οἰκονομικὸ συνασπισμὸ ποὺ θὰ στρεφόταν ἐναντίον τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὰ συμβαλλόμενα μέρη. Τὴ σύναψη τοῦ συμφώνου συνόδευε ἡ συνομολόγηση ἐμπορικῆς συμβάσεως, καθὼς καὶ εἰδικῆς συμφωνίας γύρω ἀπὸ τοὺς ναυτικοὺς ἐξοπλισμούς, ἡ ὁποία καὶ προέβλεπε τὴν ἔγκαιρη ἐνημέρωση τῶν δύο κυβερνήσεων γιὰ κάθε προβλεπόμενη παραγγελία ναυτικῆς μονάδας, προκειμένου νὰ προληφθεῖ ὁ ἀνταγωνισμὸς «διὰ φιλικῆς ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων».

Παρὰ τὶς ἀντιδράσεις καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις, ποὺ ἦταν εὔλογο ἀρχικὰ νὰ ἐγείρει, ἡ ἑλληνοτουρκικὴ συνεννόηση ἀποδεικνυόταν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου πράξη ἀπόλυτα σύμφωνη πρὸς τὶς ὑπαγορεύσεις τοῦ πολιτικοῦ ρεαλισμοῦ. Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Ἰσμὲτ πασᾶ στὴν Ἀθήνα, τὸ 1931, καὶ στὴ συνέχεια τὸ σύμφωνο ἐγγυήσεως τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1933, προήγαγαν τὴν προσέγγιση τῶν δύο χωρῶν — σύμφωνα μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Βενιζέλου — ὄχι μόνο σὲ ἐγκάρδια συνεννόηση, ἀλλὰ καὶ σὲ «καθαρὰν ἀμυντικὴν συμμαχίαν ἀπέναντι τῆς Βουλγαρίας, εἰς ἣν περίπτωσιν ἤθελεν αὕτη νὰ παραβιάσῃ τὰ κοινά μας σύνορα...». Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτές, ἡ ἑλληνοτουρκικὴ προσέγγιση, ἔστω καὶ ἂν εἶχε ἀρχικὰ ἐγείρει τὴν ὑποψία ὅτι τελοῦσε κάτω ἀπὸ τὴν προστασία ἢ τὴν καθοδήγηση ἐξωβαλκανικῶν δυνάμεων, ἰδίως τῆς Ἰταλίας, ἐπιβαλλόταν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου στὸ διεθνὴ διπλωματικὸ στίβο σὰν πρᾶξη δηλωτικὴ τῆς ἐλεύθερης καὶ ἀνεξάρτητης βουλήσεως τῶν δύο γειτόνων λαῶν νὰ ξεπεράσουν τὶς ἀντιθέσεις τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ βαδίσουν ἀπὸ κοινοῦ στὸ δρόμο τῆς φιλίας καὶ τῆς συνεργασίας